МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ
РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ
БАШКИРСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ БАШКИРСКОЙ ФИЛОЛОГИИ И ЖУРНАЛИСТИКИ

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ФИЛОЛОГИИ НАРОДОВ РОССИИ

Материалы
Всероссийской
научно-практической конференции (с международным участием),
посвященной 80-летию со дня рождения Р.Н.Баимова
и 85-летию со дня рождения К.А.Ахмедьянова

г.Уфа, 5 апреля 2017 года

Уфа
РИЦ БашГУ
2017

УДК 811+811.512.1
ББК 81+81.2

Редакционная коллегия:

Кунафин Г.С., доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент АН РБ **(ответственный редактор)**
Янбаев И.К., кандидат филологических наук, доцент **(ответственный редактор)**
Гареева Г.Н., доктор филологических наук, профессор
Идельбаев М.Х., доктор филологических наук, профессор
Хужахметов А.О., кандидат филологических наук, доцент, зам. декана по научной работе факультета башкирской филологии и журналистики БашГУ **(ответственный секретарь)**
Мустафина Р.Д., кандидат филологических наук, доцент, зам. декана по воспитательной работе факультета башкирской филологии и журналистики БашГУ
Сибагатов Ф.Ш., кандидат филологических наук, доцент
Мурзагулова З.Г., кандидат филологических наук, доцент
Салаватова Ф.Р., кандидат филологических наук, доцент

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ФИЛОЛОГИИ НАРОДОВ РОССИИ: Материалы Всероссийской научно-практической конференции (с международным участием). – Уфа, РИЦ БашГУ, 2017. – 622 с.

ISBN

В сборник вошли статьи, посвященные актуальным проблемам филологии народов России, востоковедения и журналистики, а также творчеству выдающихся ученых-литературоведов, лауреатов государственной премии РБ им. С.Юлаева – доктора филологических наук, профессора, члена-корреспондента АН РБ, заслуженного деятеля науки БАССР и Российской Федерации, писателя Роберта Нурмухаметовича Баимова и кандидата филологических наук, доцента Кима Абузаровича Ахмедьянова.

Сборник материалов конференции адресован научным сотрудникам, преподавателям средних и профессиональных образовательных учреждений и всем тем, кто интересуется проблемами гуманитарной сферы.

УДК 811+811. 512.1
ББК 81+81.2

ISBN

РӘСӘЙ ФЕДЕРАЦИЯҺЫНЫҢ МӘҒАРИФ ҺӘМ ФӘН МИНИСТРЛЫҒЫ
БАШҠОРТ ДӘҮЛӘТ УНИВЕРСИТЕТЫ
БАШҠОРТ ФИЛОЛОГИЯҺЫ ҺӘМ ЖУРНАЛИСТИКА ФАКУЛЬТЕТЫ

РӘСӘЙ ХАЛЫҠТАРЫ ФИЛОЛОГИЯҺЫНЫҢ КӨНҮҘӘК ПРОБЛЕМАЛАРЫ

Р.Н.Байымовтың тыуыуына 80,
К.Ә.Әхмәтйәновтың тыуыуына 85 йыл тулыуға арналған
халыҡ-ара ҡатнашлыҡтағы Бөтөн Рәсәй фәнни-ғәмәли
конференцияһы
м а т е р и а л д а р ы

Өфө ҡалаһы, 5 апрель 2017 йыл

ӨФӨ,
БДУ РНҮ
2017

УДК 811+811.512.1
ББК 81+81.2

Редакцион коллегия:

Ҡунафин Ғ.С., филология фәндәре докторы, профессор, БР ФА ағза-корреспонденты **(яуаплы редактор)**

Янбаев И.К., филология фәндәре кандидаты, доцент **(яуаплы редактор)**

Гәрәева Г.Н., филология фәндәре докторы, профессор

Иҙелбаев М.Х., филология фәндәре докторы, профессор

Хужәхмәтов А.О., филология фәндәре кандидаты, БДУ-ның башҡорт филологияһы һәм журналистика факультетының фән эштәре буйынса декан урынбаҫары **(яуаплы секретарь)**

Мостафина Р.Д., филология фәндәре кандидаты, БДУ-ның башҡорт филологияһы һәм журналистика факультетының тәрбиә эштәре буйынса декан урынбаҫары

Сибәғәтов Ф.Ш., филология фәндәре кандидаты, доцент

Мырҙағолова З.Ғ., филология фәндәре кандидаты, доцент

Салауатова Ф.Р., филология фәндәре кандидаты, доцент

РӘСӘЙ ХАЛЫҠТАРЫ ФИЛОЛОГИЯҺЫНЫҢ КӨНҮҘӘК ПРОБЛЕМАЛАРЫ: Халыҡ-ара ҡатнашлыҡтағы Бөтөн Рәсәй фәнни-ғәмәли конференцияһы материалдары – Өфө, БДУ РНҮ, 2017. – 622 б.

ISBN

Йыйынтыҡта Рәсәй халыҡтары филологияһының, шәрҡиәт һәм журналистиканың көнүҙәк мәсьәләләренә, шулай уҡ күренекле әҙәбиәтсе-ғалимдар, Башҡортостан Республикаһының С.Юлаев исемендәге дәүләт премияһы лауреаттары – филология фәндәре докторы, профессор, БР ФА-ның ағза-корреспонденты, БАССР-ҙың һәм Рәсәй Федерацияһының атҡаҙанған фән эшмәкәре, яҙыусы Роберт Нурмөхәмәт улы Байымовтың һәм филология фәндәре кандидаты, доцент Ким Әбүзәр улы Әхмәтйәновтың ижадына арналған мәҡәләләр урын алды.

Конференция материалдары тупланмаһы ғилми хеҙмәткәрҙәргә, урта һәм профессиональ белем биреү учреждениелары уҡытыусыларына һәм гуманитар өлкә менән ҡыҙыҡһыныусыларға тәғәйенләнә.

УДК 811+811. 512.1
ББК 81+81.2

ISBN

ВСТУПИТЕЛЬНОЕ СЛОВО РЕКТОРА БАШГУ Н.Д. МОРОЗКИНА

Уважаемые участники Всероссийской научно-практической конференции !

В Башкирском государственном университете стало доброй традицией проведение научно-практических конференций международного и всероссийского уровня, посвященных знаменательным датам выдающихся ученых, чьи научная, педагогическая и творческая деятельность тесно связана с нашим учебным заведением.

Конференция с международным участием «Актуальные проблемы филологии народов России» посвящена 80-летию со дня рождения доктора филологических наук, профессора, члена-корреспондента АН РБ Роберта Нурмухаметовича Баимова и 85-летию со дня рождения видного литературоведа-теоретика, кандидата филологических наук, доцента Кима Абузаровича Ахмедьянова.

Р.Н. Баимов родился 10 января 1937 года в деревне Утяганово Кармаскалинского района Башкирской АССР. После окончания Биш-Унгарской средней школы работал учителем физики и математики в Старо-Киешкинской и Биштякинской семилетних школах, откуда был призван на службу в армию. После демобилизации поступил учиться на филологический факультет Башкирского государственного университета. Активно участвовал в общественной жизни вуза, был секретарем комитета комсомола университета. После окончания вуза одаренного выпускника с красным дипломом, подающего большие надежды, оставили ассистентом на кафедре башкирской литературы и фольклора.

В 1965–1968 годах Р.Н. Баимов обучался в целевой аспирантуре МГУ, в 1982 году там же защитил докторскую диссертацию. С 1981 по 2010 годы Р.Н. Баимов руководил кафедрой башкирской литературы и фольклора. В 1984 году ему было присвоено звание профессора, в 1991 году был избран членом-корреспондентом Академии наук Республики Башкортостан.

Р.Н. Баимовым опубликовано свыше 500 научных работ, в том числе около 40 книг и монографий: «Шаг в зрелость» (1975), «Башкирский историко-революционный роман» (1980), «Жанр романа в системе эпических форм башкирской прозы» (1982), «Великие лики и литературные памятники Востока» (2005) и др. Он являлся одним из авторов и членом Научно-редакционного совета «Башкирской Энциклопедии» и шеститомной «Истории башкирской литературы». Р.Н. Баимов – автор целого ряда учебников, учебных пособий для вузов и школ. Под его руководством подготовлены свыше трех десятков докторов и кандидатов наук. Научно-

преподавательскую работу он совмещал с должностью главного редактора научно-гуманитарного журнала «Ядкар», «Проблемы востоковедения».

Наряду с активной научно-исследовательской и педагогической деятельностью, Р.Н. Баимов плодотворно трудился и в литературной стезе. Он автор повестей «Запоздалая мелодия», «Вернемся солдатами», а также книги рассказов «Жажда» (1980), «Сокрытый клад» (1982), романов «Расплата» (1989), «Кречет мятежный» (1995), «Караван идет из Багдада» (2012).

За плодотворную творческую и научно-педагогическую деятельность, подготовку кадров Р.Н. Баимов удостоен званий «Заслуженный деятель науки Башкирской АССР», «Заслуженный деятель науки Российской Федерации», Государственной премии Республики Башкортостан им. С. Юлаева, награждён знаком «Отличник высшего образования СССР».

Ким Абузарович Ахмедьянов родился 5 февраля 1932 года в деревне Альмухаметово Абзелиловского района Башкирской АССР.

После окончания башкирского отделения факультета языка и литературы Башкирского педагогического института им. К.А. Тимирязева (БГУ), в 1955 году К.А. Ахмедьянов был оставлен преподавателем на кафедре башкирской филологии. Учился в аспирантуре Института истории, языка и литературы Башкирского филиала Академии наук СССР, после защиты кандидатской диссертации продолжил работу в этом же научном учреждении.

С 1978 года К.А. Ахмедьянов работал в Башкирском государственном университете. В своих фундаментальных трудах как «Вопросы композиции башкирских поэм» (1962), «Словарь литературоведческих терминов» (на башкирском языке) (1965), «Путешествие в страну поэзии» (1967), «Теория литературы» (1971), «Назар Наджми – мастер стиха» (1974), «Г. Салям. Жизнь и творчество» (1980), «Красота, героизм, поэтичность» (1980 ученый освещает самые актуальные теоретические вопросы башкирского и отечественного литературоведения.

За неоценимый вклад в науку К.А. Ахмедьянов был удостоин Государственной премии им. Салавата Юлаева Республики Башкортостан (1972).

Уверен, что данная конференция придаст новый импульс для изучения богатого научного и художественного наследия ученых, явится важным шагом на пути развития отечественной филологической науки и гуманитарного образования в целом.

Желаю успешной и плодотворной работы участникам конференции!

Абдрафиҡова А.Х.,
филол. ф. к., РФА ӨҒҮ ТТӘИ өлкән ғилми хеҙмәткәре,
Өфө ҡалаһы

РОБЕРТ БАЙЫМОВ ХИКӘЙӘЛӘРЕНДӘ ЗАМАН ПРОБЛЕМАЛАРЫ САҒЫЛЫШЫ

Һикһәненсе йылдар прозаһына үҙенә хас алымдары, үҙ стиле менән килеп ингән яҙыусыларҙың береһе – Роберт Байымов. Уның был йылдарҙа донъя күргән "Сарсау", "Бикле хазина", "Ҡайтырбыҙ һалдат булып" исемле йыйынтыҡтарына ингән хикәйәләре уңышлы аҙымдар хаҡында һөйләй. Был әҫәрҙәр, башлыса, әхлаҡи-этик проблемаларҙы күтәрә. Тәү ҡарашҡа уларҙа конфликт та юҡ, геройҙар ҙа ябай ғына. Ләкин, яҙыусы ошо ябайлыҡта ла бөйөклөк күрә белә, ҙур дөйөмләштереүҙәр яһай.

Р. Байымов хәтерләү алымы менән яратып эшләй. Күп хикәйәләрҙең нигеҙендә ошо алым ята. Психологик анализ ярҙамында геройҙарҙың уй-кисерештәре, хис-тойғолары аша яҙыусы уларҙың күңел донъяһын, кешелек сифаттарын асып бирә, рухи үҫешен күрһәтә, кеше күңелендәге хәл иткес моменттарҙы оҫта тотоп ала. "Сарсау" хикәйәһен алайыҡ, мәҫәлән. Әҫәрҙәге "мин" ваҡиғаларҙы күҙәтеүсе генә түгел, үҙе ҡатнашыусы. Элекке танышы Хәлимә апай менән осрашып, һөйләшеп ултырғанда тыуған хәтирәләре, һөҙөмтәләре аша әҫәрҙең бөтә идея йөкмәткеһе асыла. Тәүҙә Хәлимә апайҙың хәле ҡоролоҡтан яфа сиккән ер менән сағыштырыла [1, 40 б.]. Һуғыш осоронда бөтә бисә-сәсә менән бер рәттән ал-ял белмәй эшләгән был апайҙың бөгөн сәләмәтлеге бик ныҡ ҡаҡшаған, аяҡтары "сатнап-ярылып барған төҫлө" һыҙлап, "кипкән ағасҡа оҡшап" ҡалған. Йәйҙең томра көнөндәге эҫе һауа шул аяҡтарҙы тағы ла нығыраҡ һыҙлатҡан, ҡурып барған кеүек тойола. Был осрашыуҙан һуң көтмәгәндә төнө буйы ишелеп ямғыр яуа. Оҙаҡ көттөргән шифалы ямғырҙан һуң бөтә донъя иркенләп тын ала; Хәлимә апайҙың ишек алдындағы түмәр аҫтынан кескәй генә зәп-зәңгәр сәскә үҫеп сыға. Хушлашырға тип ингән "мин" тарафынан Хәлимә апай үҙе лә ошо нәфис сәскәгә тиңләнә. Сарсау тәбиғәтте лә, кешене лә берҙәй талсыҡтыра, тилмертә икән.

"Сарсау"ҙан уҡ күренеүенсә, Р. Байымов хикәйәләрендә образлы сағыштырыуҙар, поэтик параллелдәр йөкмәткене асыуҙа бик тә уңышлы ҡулланыла. Миҫал өсөн: ҡырын намыҫ һәс әсе төтөн, ер ҡорто (әбей) һәм бөтә республикаға билдәле Фигура ("Әсе төтөн"); кеше ағымы һәм урам тултырып йүгергән машина ағымы, яҙмышың һәм үҙең һалған йорт, иртәнге сыуаҡ менән шәфәҡ һарыһы һәм йәшлек менән ҡартлыҡ ("Шәфәҡ һарыһы"); бикле күңел хазинаһы, асылмаған күңел ҡапҡалары һәм бикле һандыҡ ("Бикле хазина") һ.б.ш. "Намыҫы аҡтың күңеле пак", "атанан күргән уҡ юнған", "аҡсаға ғына баҡҡан – намыҫынан ҡолаҡ ҡаҡҡан", "хәйерсенең тарыһын турғай бөтөрә" кеүек тос әйтелгән кинәйәләр, мәҡәл-әйтемдәр,

һығымталар әҫәрҙәрҙең телен дә байыта, идея йөкмәткене асыуға ла булышлыҡ итә.

Хикәйәнән хикәйәгә күсеп йөрөүсе хәтирәләр, уй-хыялдар донъяһы әҫәрҙәрҙе бер төрлөлөккә тартҡан да кеүек. Тик уларҙағы проблемалар, әйтергә теләгән һүҙҙәр, йөкмәткенең асылы, күп ҡырлы таштың яҡтары кеүек, бер-береһен тултырып, бер бөтөн яһай. Яҙыусының заман, кеше ғүмере, йәшәү мәғәнәһе, бәхет, намыҫ, тоғролоҡ, кешелеклелек хаҡында фәлсәфәләре уҡыусыны ла уйланырға саҡыра.

Тәбиғәтте үҙгәртәбеҙ, тип, уға ҡарата артыҡ һаҡһыҙ ҡыланыу, рәхимһеҙлек күрһәтеү бик тә борсолдора авторҙы. “Шаҙра йөҙҙәй имгәтелгән, тирә-йүндән ғәрип яланғаслығы менән айырылып торған ер” ҙә, “йыуа йыйып йөрөгән киң болон-бесәнлектәрҙә кирбес заводтарына оҡшаған ниндәйҙер тәпәш ҡоролмаларҙың күккә ућталған оҙон торбаларынан ҡара төтөн сығарып ултырыуы” ла әсендерә (“Йөрәктау яралары”). Тәбиғәт менән гармонияла йәшәү йәки, киреһенсә, уға ҡарата әшәкелек ҡылыу, бәғерһеҙлек күрһәтеү картиналары тағы ла “Һуйыр һунары”, “Хыялый”, “Һынауҙар алдынан” хикәйәләрендә һүрәтләнә.

Бындай тип әҫәрҙәрҙә кешенең тәбиғәткә ҡарата ҡоротҡостарса вайымһыҙ ҡыланышы, бөгөнгө көн күҙлегенән генә ҡарап, алдағы көндәр хаҡында уйламай эш итеүе күрһәтелә. Йәшәү, матурлыҡ, рухи байлыҡ сығанағы булған тәбиғәт ҡурсалауға, ярҙамға мохтаж бөгөн. Хикәйәләрҙәге геройҙарҙың тәбиғәткә мөнәсәбәтендә уларҙың әхлаҡи-этик йөҙө, тәрбиә кимәле сағыла.

Әҫәрҙәрҙән күренеүенсә, тәбиғәт, кешене ураҡан мөхит һоҡланыу йәки борсолоу объекты ғына булып ҡалмай, ә тулы һулышлы тере бер образда күҙ алдына баҫа. Яҙыусы ошо образдың тышҡы матурлығын ғына түгел, уның психологияһын, һәр күҙәнәгенең һулышын үҙе аңлағанса күрһәтергә, һүрәтләп бирергә тырыша. Тере йәндәге һымаҡ бер бәләкәй генә күҙәнәгенә зыян килһә лә, тәбиғәт тә һыҡтай, һыҙлана [2].

Ошо телгә алынған һәм башҡа яҙыусыларҙың кеше менән тәбиғәт мөнәсәбәтен сағылдырған шундай әҫәрҙәренең тәрбиәүи яғы ла бар. Улар кешене кешегә генә түгел, бөтә тереклеккә, әйләнә-тирәгә, үҙебеҙҙе ураҡан тирә-яҡ мөхиткә ихтирамлы, иғтибарлы булырға өйрәтә, һәр саҡ ярҙам, мәрхәмәтлек ҡулы һуҙырға саҡыра; йәмғиәттә кешенең тәбиғәт донъяһында тотҡан урыны, үҙен ураҡан мөхит менән үҙ-ара бәйләнеше тураһында тәрәндән уйланырға мәжбүр итә. Бала бер саҡ имсәктән айырыла, ә кеше бер ваҡытта ла ер-әсәнән айырыла алмай, ти әҫәрҙәрҙең тел төбө.

Дөйөм алғанда, Р. Байымов геройҙарына тормошта үҙеңде эҙләү, йәшәү мәғәнәһе хаҡында уйланыу хас. Уның, башлыса, әхлаҡи-этик проблемаларға арналған хикәйә һәм повестары заман һулышын, кешеләрен, уларҙың тормош-көнкүрешен психологик планда һүрәтләп бирергә,

геройҙарҙың уй-кисерештәрен, күңел донъяларын үҙенсә бер нескәлек менән асырға ынтылыу йәһәтенән үҙҙәренә тарта, иғтибарҙы биләй.

Әҙәбиәт

1. Башҡорт прозаһының бәләкәй жанрҙары (жанр тәбиғәте, үҫеү юлдары, бөгөнгө торошо). Өфө: Ғилем, 2005. 104 б.
2. Хәҙерге башҡорт прозаһының бәләкәй жанрҙарында экология проблемаһы // Городские башкиры: проблемы языка и культуры, здоровья и демографии Материалы III Межрегиональной научно-практической конференции, посвященной 250-летию со дня рождения Салавата Юлаева. Уфа, 2004. С. 225-227.

©Абдрафиҡова Г.Х., 2017

Абдрахманова Л.Н.,
филол. ф. к.,"Башҡорт энциклопедияһы"ның социаль-гуманитар бүлеге мөдире, Өфө ҡалаһы

БАШҠОРТ ТЕЛЕНДӘГЕ ЭНЦИКЛОПЕДИЯЛАРҘЫҢ СТИЛЕ

Башҡортостан Республикаһының тарихын, хәҙергеһен, географик-территориаль сиктәрен, үҫемлек һәм хайуандар донъяһын, ҡала һәм ауылдары тарихын, фәнни-техник асыштарҙы, мәғариф, мәҙәниәт һ.б. өлкәләрен сағылдырған бай мәғлүмәт туплаған башҡорт телендәге тәүге энциклопедия 1997 [1] йылда донъя күрә, "Башҡорт энциклопедияһы" ғилми-нәшриәт комплексында әле 7 томлыҡ энциклопедияны тәржемә итеү эше бара, 1–5-се томдары нәшер ителде лә инде (2014–2016). Был энциклопедиялар рус телендә сыҡҡан энциклопедияларҙың тәржемәһе булып торғанлыҡтан, башҡорт телендәге энциклопедияларҙың стилен тикшергәндә беҙ ғилми стиль, тәржемә һәм грамматик стилистика тураһында һүҙ алып барасаҡбыҙ.

Ғилми стиль әйтелгән уй-фекерҙең аныҡлығы һәм яҡшы эшкәртелгән булыуы, төп фекерҙең ныҡ нигеҙләнеүе, синтаксик конструкцияларҙың ҡатмарлығы, тел сараларының билдәле бер кимәлдә ҡоро булыуы менән айырылып тора [3, 262-се б.]. Энциклопедия мәҡәләһе ғилми стилдә яҙылһа ла, уның үҙенә генә хас үҙенсәлектәре бар. Ғилми мәҡәлә ғәҙәттә шул өлкә белгестәренә генә аңлайышлы булһа, энциклопедия барлыҡ ҡатлам уҡыусыларға ла тәғәйенләнә, шуға күрә унда махсус терминдарҙың күп булыуы хупланмай, популярлаштырыу элементтары ҡулланыла. Энциклопедия мәҡәләләре ҡыҫҡалыҡҡа, ыҡсымлыҡҡа ынтыла, шул уҡ ваҡытта берәй төшөнсә тураһында тулы мәғлүмәт тә бирә. Энциклопедик мәҡәләнең тағы бер һыҙаты – аныҡлыҡ, йәғни мәҡәләлә фактик хаталар ғына түгел, мәғәнәүи хаталар ҙа булырға тейеш түгел. Һәр һүҙ, термин билдәле бер мәғәнәлә ҡулланыла. Ғилми стилдә нығаныпып, дөйөм тел һыҙаты

алған метафораларҙы (йылға ҡултығы, тау итәге, сатыр сәскә, бесәй үләне һ.б.) публицистик һәм матур әҙәбиәт стилендә ҡулланылып, термин булыуҙан туктаған һүҙҙәр менән (ярһыу йөрәк, осло ҡәләм, ғүмер китабы һ.б.) бутарға ярамай. Энциклопедияла мәҡәләләр бер-береһе менән бәйле, уларҙа һылтанмалар ҡулланыла. Шуға күрә һүҙҙәр һәм терминдарҙы тәржемә иткәндә бер төрлөлөккә ынтылырға кәрәк: ике тәржемәсе бер үк һүҙҙе ике төрлө тәржемә итә икән, редактор тәржемәнең дөрөҫлөккә тап килгәнен һайлап, бөтә мәҡәләләрҙә лә ошо тәржемәне генә ҡулланырға тейеш (раствор – иретмә, эретмә; картофель – картуф, бәрәңге һ.б.)

Энциклопедия мәҡәләһендә ситләтелгән дөйөмлөк мәғәнәһенә эйә булған һәм ниндәйҙер бер айырым ваҡытҡа бәйләнеше булмаған 3-сө заттағы ҡылым формалары ҡулланыла:

Йәбешмә ауырыуы. Диагностика өсөн анамнез күрһәтмәләре, клиник һәм инструменталь тикшереү һөҙөмтәләре *ҡулланыла*.

“Йәдкәр”. Журналда архив документтарын өйрәнеү һөҙөмтәләре, тәнҡит һәм библиография, халыҡ-ара гуманитар конференциялар һәм форумдар йомғаҡтары *баҫыла*; башҡорт халҡының рухи һәм әхләҡи яңырыуы, Урал-Волга буйы славян һәм төрки халыҡтарының үҙ-ара бәйләнеше мәсьәләләре *яҡтыртыла*.

Нәфис металл сәнәғәте. Үрелгән сымдан дүңгәләктәр ярҙамында шыумалы итеп ваҡ тәңкәләр беркетелгән сыңғырлап торған беләҙектәр һәм йөҙөктәр *яһағандар*.

Ғилми стиль текстары синтаксисында эйәһеҙ һөйләм, билдәһеҙ эйәле һөйләм, атама һөйләмдәр күпселекте тәшкил итә:

Бөтнөк. Деоратив үҫемлек.

Мишәр, Шаран районындағы ауыл.

Оло Ҡараған ҡәберлеге. 1971 й. Урал археологик экспедицияһы тарафынан асыла.

Мәләүез ит комбинаты. Продукцияһы БР-ҙа һатылған.

Энциклопедия мәҡәләләрендә һөйләмдәрҙе бер-береһенә бәйләр өсөн фекерҙәрҙе берләштереүсе инеш һүҙҙәр күп ҡулланыла: мәҫәлән, йәғни, шулай итеп һ.б.

Нәфис күн сәнәғәте. Бынан тыш, Башҡортостанда тимерлек эше тыйыла, халыҡтың металл эшкәртеүгә бәйле бөтә шөғөлдәре лә бөтөрөлә, *шулай итеп* эҫе күнде аҫып биҙәкләү традицияһы юғала.

Керамика. 90-сы йй. К. алыу өсөн полимер бәйләүестәрҙе ҡуллана башлайҙар, уларҙы файҙаланыу керамик изделиеларҙы яндырыуһыҙ, *йәғни* түбән температураларҙа термик эшкәртеү ысулы менән етештерергә мөмкинлек бирә.

Полициклик берләшмәләр. Составында углерод атомдары юҡ, циклдарҙы айырым атомдар, *мәҫәлән*, бор, көкөрт, шулай уҡ уларҙың төркөмсәләре –

координацияланған полиэдрҙар, *мәҫәлән*, силикаттар, конденсирланған фосфаттар, барлыҡҡа килтерә.

Башҡорт әҙәбиәт белеме, тел ғилеме һәм тарих өлкәләренең ғилми стиле иң үҫешкәндәренән һанала. Тәржемәселәрҙең һәм нәшриәттәге редакторҙарҙың филолог икәндәрен иҫәпкә алғанда, был өлкәләргә ҡағылышлы мәҡәләләрҙең ҡыйынлыҡ тыуҙырмауы тәбиғи. Тәржемәселәр ҙә, редакторҙар ҙа әҙәбиәт, тел, тарих өлкәләренән рус телендә генә түгел, башҡорт телендә лә ғилми китаптар менән таныш, энциклопедия мәҡәләләрен тәржемә иткәндә таныш конструкциялар ҡулланырға мөмкин. Фәндең башҡа тармаҡтарына ҡараған ғилми хеҙмәттәр иһә рус телендә яҙыла, был өлкәләр буйынса башҡорт телен белгән белгестәр ҙә һирәк, шуға күрә тәбиғи-техник блок мәҡәләләрен тәржемә итеү күпкә ҡатмарлы. Тәбиғи-техник терминология ла 20 быуат тикшеренеүҙәрендә туҡталып ҡалған. Хәҙерге заманда химия, нефть эшкәртеү, физика һ.б. фәндәрҙең алға китеүен иҫәпкә алғанда, ул өлкәләрҙең терминдарға байыуын да күҙалларға була. Башҡортса энциклопедияны әҙерләгәндә белгестәр менән кәңәшләшеп күп кенә терминдарҙың тәржемәләре эшләнде, мәҫәлән: обнажения – яланғаслыҡ, мелкосопочник – сусаҡлыҡ, краевые задачи – сик мәсьәләләре, надвиг – ҡаплау шыуҙырмаһы, выворотка – тупаҫ күн һ.б. Артабан улар ғилми әҙәбиәттә ҡулланылыш табыр һәм телде байытыр, тип ышанабыҙ.

Тәржемәнең сифаты тәржемәсенең әҙерлек кимәленә бәйле. Тәржемәсе текстың мәғәнәһенә төшөнөп, уны икенсе телдә сағылдырырға тейеш. Ғилми яҡтан дөрөҫ тәржемә эшләү өсөн ике телдең дә нескәлектәрен белеп, телмәр сараларының иң кәрәклеләрен, тап килгәндәрен һайлап алыу мөһим. Башҡорт телендәге энциклопедияны тәржемә итеүселәр һәм редакторлаусылар грамматик стилистиканы яҡшы белергә тейеш. Грамматик стилистика, конкрет бер телдең яҙыу һәм һөйләү телмәрендә, шул телдең грамматик ҡағиҙәләре, закондары һәм лексик нормалары талап иткәнсә, уның грамматик формаларын, лексик берәмектәрен (һүҙҙәрен), телмәрҙең маҡсатына ҡарап, теге йәки был жанр стилендә дөрөҫ ҡулланыуҙы өйрәтә [4, 166-сы б.]. Энциклопедия текстарын тәржемә иткәндә иң йыш осраған хата – ул һүҙмә-һүҙ тәржемә итеү, мәҫәлән “Обладают высокой продуктивностью” һөйләменең тура тәржемәһе “Ҡый үләндәренә юғары орлоҡ продуктлылығы хас”, редакторлағандан һуң “Ҡый үләндәренең орлоғо күп була”; “Растения обычно используются в фазе начала цветения” – “Үҫемлектәр ғәҙәттә сәскә ата башлау осоронда ҡуланыла” – “Үҫемлектәр ғәҙәттә сәскә ата башлағас ҡулланыла”; “Козье молоко – легкопереваривемый продукт, особенно ценен для детского питания” – “Кәзә һөтө – еңел үҙләштерелеүсе продукт, бигерәк тә балалар туҡланыуы өсөн ҡиммәтле” – “Кәзә һөтө еңел үҙләштерелә, бигерәк тә балалар өсөн ҡиммәтле ризыҡ булып тора” һ.б.

Рус телендәге текстарҙа күп кенә ҡылымдар үҙҙәренең төп мәғәнәһен юғалтып, бәйләүсе ҡылым булып ҡалалар (быть, являться, составлять, служить, характеризоваться һ.б.). Тәржемә ваҡытында шуны иҫәпкә алырға һәм һөйләмдәрҙе башҡорт теленең сараларын ҡулланып тәржемә итергә кәрәк: “Грызуны *служат* пищей для хищних птиц и млекопитающих” тура тәржемә “Кимереүселәр йыртҡыс ҡоштар һәм имеҙеүселәр өсөн аҙыҡ *булып хеҙмәт итә*” редакторлағандан һуң “Кимереүселәр йыртҡыс ҡоштар һәм имеҙеүселәр өсөн аҙыҡ *булып тора*”; “Закваской *служат* бродильные грибки, сохраняющиеся на стенах кумысной посуды, катык или кумыс предыдущей выработки” – “Ҡур *булып* ҡымыҙ һауытында тороп ҡалған сөпрә, ҡатыҡ йәки быға тиклем әсетелгән ҡымыҙ *хеҙмәт итә*” – “Ҡур сифатында ҡымыҙ һауытында тороп ҡалған сөпрә, ҡатыҡ йәки быға тиклем әсетелгән ҡымыҙ *ҡулланыла*”; “Монументальная скульптура *характеризуется* разнообразием тематики, композиционных и пластических решений” – “Монументаль скульптура тематика, композиция һәм пластика төрлөлөгө менән *характерлана*” – “Монументаль скульптураға тематика, композиция һәм пластиканың төрлөлөгө *хас*” һ.б.

Тәржемә ителгән энциклопедияның башҡорттарға тәғәйенләнгән булыуын күҙ уңында тотоп, ҡайһы бер башҡорт реалияларын сағылдырған мәҡәләрҙе яраҡлаштырып тәржемә итеү ҙә мөһим, мәҫәлән, русса вариантта “Казы у башкир представляют колбасу, приготовленную из конины”, тура тәржемә “Ҡаҙы башҡорттарҙа йылҡы итенән әҙерләнгән колбаса”, редакторлағандан һуң “Ҡаҙы башҡорттарҙа йылҡы итенән әҙерләнә”, йәғни башҡорт халҡы ҡаҙының ниндәйерәк икәнен белә, шуға күрә уның колбасаға оҡшаш тигән һүрәтләмәһен бирмәгәндә лә була.

Йомғаҡлап шуны әйтергә була, башҡорт теленең энциклопедик стиле рус теленең энциклопедик стиленә бәйле. Әммә ул тәржемә ителгән вариант булһа ла, энциклопедияларҙың башҡорт телен белгән һәм башҡорт мөхитендә йәшәгән кешеләр өсөн эшләнгәнен иҫтә тоторға һәм мәҡәләләрҙең, башҡорт теленең эске мөмкинлектәрен ҡулланып, мөмкин тиклем аңлайышлы, ыҡсым һәм матур яңғырашлы булыуына ынтылырға кәрәк.

Әҙәбиәт

1.Башҡортостан. Ҡыҫҡаса энциклопедия. Өфө: “Башҡорт энциклопедияһы”, 1997. – 696 б.
2.Башҡорт энциклопедияһы: [Электронный ресурс]. Уфа, 2013–2017. URL: http: баш.башкирская энциклопедия.рф (Дата обращения 14.03.2017)
3. Башҡорт әҙәби теленең тарихы. – Өфө: Китап, 1993. – 320 б.
4. Киекбаев Ж.Ғ. Хәҙерге башҡорт теленең лексикаһы һәм фразеологияһы. Уҡыу ҡулланмаһы. – Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1966. – 276 б.

© Абдрахманова Л.Н., 2017

Абдуллина А.Ш.,
доктор филологических наук, профессор кафедры филологии Бирского филиала БашГУ,
г.Бирск

РАКУРС ПОВЕСТВОВАНИЯ В РАССКАЗЕ А. АМИНЕВА «ТРИЖДЫ СЕМЬ»

А.Аминев - один из самых своеобразных художников слова. Самобытность писателя подтверждается уже тем, что его творчество не укладывается в жесткие рамки реализма. А.Аминев в жанровых исканиях перекликается и с опытом старшего поколения писателей в их новых произведениях, а в проблематике, в структурно-стилистических приемах и многих концептах своей художественной системы - с условно-метафорической прозой.

Проза А.Аминева воссоздает разностороннюю картину жизни башкирского народа конца XX – начала XXI века. Основные черты национального характера, неповторимый уклад жизни народа, его многовековой духовный опыт, обычаи и традиции воплощены во многих его произведениях. Писатель обращает особое внимание на раскрытие богатства душевного мира простых людей, глубины их чувств, силы их ума, отзывчивости на добро. Он показывает национальные характеры, его положительные герои, как правило, благородные, мужественные люди. Таковы старик Файзулла, бывший танкист Тимергале, Усманов Рамазан, охотник Юмагул, Билал-карт, Сакина, плотник Магафур, Почта-Сабит, Ишбулды, Кашаф, Кузаир. Автору удалось нарисовать впечатляющие картины национальной жизни, создать колоритные образы современных башкир, показать существенные черты национального характера. Трудолюбие, забота о судьбе своего народа и земли, пытливый ум закономерно формируются в атмосфере народной жизни, где доброта и человеколюбие мыслятся как высшие ценности человеческой жизни.

Персонажам А.Аминева свойственна удивительная достоверность, натуральность. Здесь все словно выхвачено из самой жизни. Из повседневного ее течения писатель берет самые, казалось бы, обыденные куски, эпизоды, воссоздает их во всей сиюминутности, конкретности и вместе с тем обнаруживает их поэтический потенциал, использует в них же таящиеся выразительные возможности, краски, оттенки. В них совершенно неощутима писательская техника. Кажется, что они возникают и рассказываются стихийно, хотя, конечно же, это чудесное их качество — стихийность — достигается богатством и тонкостью мастерства. Амир Аминев — писатель, владеющий искусством композиции, точного штриха и детали, энергичного и экономного повествования. Он умеет моментально подключить читателя к живой сцене своего рассказа и с первых же строк создает иллюзию действия, завязывающегося и протекающего у нас на

глазах. «Председатель колхоза «Алга», плетущегося по всем показателям в конце районных сводок, рано утром собрал в своем кабинете главных специалистов и бригадиров хозяйства», - так начинается рассказ «Китай-город» [1, с. 3]. Писатель умеет несколькими штрихами оживить человеческое лицо, характер, он мастерски строит живой диалог с выразительным подтекстом. Этим, в частности, и достигается стремительность действия и компактность его рассказов.

Герои рассказов А.Аминева чаще люди немолодые, принадлежащие к тому поколению, которое выросло и впитало в себя формы быта, понятия и привычки национального мира. Писатель прекрасно знает этих людей и пишет о них как бы с натуры. Писатель, раскрывая характеры башкирских стариков и старух, уверен в том, что именно они - носители многих непреходящих ценностей, хотя иногда и подшучивает над ними. Автор в свойственной ему доброжелательной манере, с тонким юмором, с легкой долей иронии показывает какие-то досадные промахи и недостатки пожилых людей, которые казались «чудаками» на фоне современной жизни: «Сабит первым узнает все последние новости; от него всегда услышишь что-нибудь новенькое о соседе и даже о самом себе. Потому, видимо, остросповы и дали ему более чем подходящее прозвище – Почта-Сабит» [1, с. 120].

Старики интересуют писателя как сложившиеся личности, носители и хранители национального мира, свидетели прошлого, характеры, как правило, сложившиеся, поучительные, показательные по опыту пережитого. Герои многих его рассказов показаны в непрерывной связи с родной землей, через отношение к которой раскрывается их внутренний мир. В рассказах башкирского писателя старики – это всегда любимые герои. Они наделены особой жизненной мудростью, душевной теплотой, сердечностью, любовью к своим близким, к родной земле.

Любимые герои А.Аминева, натуры деятельные и цельные, покоряют читателя внутренней силой, заражают своей неутомимой энергией. Изображая характеры, имеющие тесную взаимосвязь со средой, писатель поднимает целый ряд общечеловеческих и социально-исторических проблем, таких, как роль семейной традиции и ее преемственность, связь поколений, своеобразие и специфика народной жизни и национального характера и т. д. Все эти проблемы нашли то или иное художественное отражение в его творчестве.

Амир Аминев — один из тех писателей-рассказчиков, в творчестве которых обновляется и обогащается сама поэтика жанра, его художественная структура. Он ориентируется не на традиционные литературные формы, а на формы, в которых протекает сама жизнь, стремясь изображать жизнь такой, как она есть. В рассказе «Трижды семь» А. Аминев отказывается от сюжета, основанного только на фабуле как на цепи событий. Сюжет переносится на

новую основу — вместо событий ею становится авторский взгляд на мир, а при этом решающее значение приобретает тонкая, продуманная композиция. Интерес, заразительность такого рассказа, сила его эстетического воздействия достигается умением художника органически соотносить «внешнее» с «внутренним», освещать мелкие элементы одного события, одного эпизода взглядом и отношением, движением чувств, внутренней работой души и сознания как персонажей, действующих в рассказе, так и повествователя, и самого автора.

Ведущей композиционно-повествовательной формой в рассказе «Трижды семь» А. Аминева является повествование от третьего лица. Это позволяет более объективно, полно и глубоко воспроизвести процессы внутренней жизни персонажей, так как повествование от лица нейтрального рассказчика дает возможность использовать для анализа психологии не только внутренний монолог, но и авторский показ переживаний героя, а также опосредованные (косвенные) средства психологического изображения. Пытаясь найти объяснение человеческим поступкам, писатель иногда расчленяет их на отдельные элементы, видимые, лежащие на поверхности мотивы и побуждения, внешне незаметные, скрытые в глубинах сознания и подсознания. В некоторых случаях только сопоставление этих элементов в различной связи и последовательности дает возможность увидеть истинные причины того или иного поступка героя.

Некоторые отрывки повествовательного текста в рассказе «Трижды семь» А. Аминева представляют собой как бы нейтральное повествование: «Отточенный топор его лежал в летней кухоньке. Взяв его, Билал-карт пошел выбирать себе жердину толщиной с черенок вил, длиной метра полтора-два. Наконец выбрав, один конец заострил, другой стесал. Огрызком карандаша написал имя и фамилию, день и год рождения, день и год смерти. Сегодняшнее число при этом обвел несколько раз» [1, с. 176]. Здесь дан объект изображения, который рассматривается лишь с пространственной и временной точек зрения. О субъекте же повествования как о личности мы ничего сказать не можем. Эпическая позиция созерцателя позволяет повествователю быть всезнающим, что проявляется в забеганиях вперед или изложении предыстории описываемых событий или немотивированный переход от описания одного объекта к другому: «Прочитав все молитвы, которые знал, начал копать. Наконец, вбил в небольшую яму принесенную жердь. Пройдет немного времени, и его могилу покроет трава. Посереет земля, заржавеет и покосится со временем решетка. Дети, что разбрелись по разным краям, все реже и реже будут вспоминать его, а уж про внуков-внучек и говорить нечего» [1, с. 177].

Повествователь способен проникать во внутренний мир героев: изображать их внутреннюю речь, мысли и чувства: «Был Билал и нет Билала, и никогда больше не будет. Все живут, а его нет. Какая это все-таки несправедливость! Впрочем, коли родился, умирать придется. И все равно

печально все это. Обидно, что жизнь человеческая так коротка. А может, обманула его цыганка?» [1, с. 120]. Это один из способов создания точки зрения персонажа в повествовательном тексте. Иногда повествователь комментирует слова, мысли или поступки персонажа: «Теленок все еще стоял у плетня. Старик ласково погладил его по спине. Это было извинением за то, что пнул его» (2; 187). Однако некоторые комментарии поступков персонажей (точнее, определение их мотивации) даются не от имени собственно повествователя, а с учетом точки зрения персонажа: «Вынес им Билал круглое зеркальце, каравай хлеба и две головки курута (самодельный сыр), воспользовался тем, что жена возилась на летней кухне» [1, с. 184]; «повесил на спинку стула новый костюм, который подарил ему на семидесятипятилетие тот сын, что работает на Севере. Надел чистую рубаху, повязал галстук, зыбытый второпях сыном, сунул ноги в туфли, которые носил только по большим праздникам, и встал перед зеркалом» [1, с. 180].

Точка зрения персонажа не просто учитывается повествователем, но организует повествовательный текст, который формально принадлежит повествователю, но описание дается как бы с точки зрения старика Билала и в повествовательный текст попадает только то, что заинтересовало самого героя, на чем остановился его взгляд: «Шамсетдин ступая на свои кривые, как дуга, ноги, почему-то не пошел в дом, стал бродить по двору, словно выискивая, что ему может быть полезным, постоял у досок, пощупал дубовые жерди, прислоненные к изгороди, склонившись с высоты своего роста, должно быть, прикидывал, для чего они понадобились соседу, и только потом медленно направился к дому» [1, с. 181]. Внешность, действия, поведение соседа Шамсетдина даны с точки зрения старика Билала, здесь проявляется психологическая точка зрения. Здесь нейтральное повествование уступает место повествованию «изнутри», повествователь смотрит на мир глазами главного героя.

Субъективность восприятия может выражаться в прямой оценке наблюдаемого объекта: «Он увидел человека с пепельно-серыми волосами, с скулами, сабленосого, с поджатыми тонкими губами. Длинная с кадыком шея, сухое, но жилистое, упругое тело, сильные руки» [1, с. 180]. В этом примере сам старик Билал, глядя на себя в зеркало, решает, что у него «жилистое, упругое тело, сильные руки», хотя эта точка зрения высказывается в повествовательном тексте, и нет никаких оговорок, что оценка дается самим персонажем. Иногда создается ощущение, что субъектом повествования является сам герой: «Хороша в этом году трава» [1, с. 120].

Повествовательный текст в рассказе «Трижды семь» включает не только психологическую точку зрения персонажа, но и фразеологическую (термин Б. Кормана) (2), благодаря которой объектом внимания читателя становится характерное слово героя: «Вдруг какой-нибудь дивана (дурак – А.А.) ляпнет, мол, чего сюда пихать, давайте найдем место попросторнее, и все дела»

[1, с. 177-178]; «Этот болтун Сагит, как услышит о его смерти, сразу скажет – пока сам не увижу, не поверю, он только что гнал теленка, вырядившись в праздничную одежду!» [1, с. 187].

В некоторых случаях прямое слово старика Билала, вклиниваясь в повествовательную ткань, все же не является элементом собственно повествования, а больше напоминает реплику, прямую речь героя, но без повествователя. Из контекста ясно, что эти слова принадлежат главному герою рассказа. Вот наиболее характерные примеры этого типа: «Даже глупый теленок знает, что он сегодня умрет, вон как открыто издевается» [1, с. 186].

Таким образом, мы видим, во-первых, как с помощью смены точек зрения автор пытается дать объемную картину изображаемого мира, рассмотреть его со всех сторон. Смена точек зрения влечет за собой смену повествовательных форм и, соответственно, изменение типа субъекта повествования. Нейтральное повествование очень часто сменяется взглядом «изнутри», с различных точек зрения персонажей, благодаря которым объект может быть адекватно воспринят с разных ракурсов. С другой стороны, именно такой характер повествования способствует субъективности повествования.

На объектном уровне развитие повествования протекает таким образом, что точка зрения читателя, находясь внутри художественного мира, сопровождает главного героя рассказа – старика Билала, следуя за ним по пятам. Временная динамика рассказа, его темпоритм, определяется последовательным чередованием сцен, изображающих основные события этого дня, седьмого июля: пробуждение, выбор места на кладбище, выгон скота в стадо, ожидание смерти, которое три раза прерывается неотложными делами, сон. Кроме того, рамки хронотопа расширяются за счет, во-первых, авторских ретроспекций, информации о прошлой жизни старика Билала, во-вторых, за счет социально-философских размышлений самого героя. Это позволяет в локальном микромире рассказа представить большой мир страны на определенном этапе ее истории.

При всей установке на объективность повествования рассказа в нем проглядывает индивидуально-личностное начало. В авторских пояснениях, немногословных ремарках, которые сопровождают изображение событий рассказа, чувствуется человек, хорошо знающий жизнь сельских жителей и их проблемы.

Отмеченная характеристика поэтики нарратива в рассказе дает ключ к пониманию своеобразия текста и на психологическом уровне его структуры, который определяется сложными и тонко выстроенными отношениями между повествовательными планами рассказчика и героя.

Литература

1. Аминев А. Китай-город. – Уфа: Китап, 2007. – 264 с.

2. Корман Б.О.Целостность литературного произведения и экспериментальный словарь литературоведческих терминов // Содержательность форм в художественной литературе. – Куйбышев: Изд-во КГУ, 1990. - С. 16-30.

© Абдуллина А.Ш., 2017

Абдуллина Л.Б.,
к.ф.н., ассистент кафедры востоковедения БашГУ,
г.Уфа

ВЛИЯНИЕ АРАБО-МУСУЛЬМАНСКОЙ ФИЛОСОФИИ НА СТАНОВЛЕНИЕ ТЮРКО-БАШКИРСКОЙ ФИЛОСОФСКОЙ МЫСЛИ И ТЕРМИНОСИСТЕМЫ

На развитие башкирской философской мысли и зарождению ее собственной терминологической системы оказало огромное воздействие мусульманская религия. Сегодня ислам – третья и самая молодая мировая религия в мире. Именно эта религия в IX веке стала фундаментальной базой формирования и становления арабо-мусульманской философии. Благодаря арабским философам средневековая Западная Европа открывала для себя таких выдающихся греческих философов как Аристотель, Платон, Евклид, Порфирий, переводя их труды с арабского языка на европейские языки, в том числе на латинский язык. Арабо-мусульманская философия сначала развивалась в форме «богословской метафизики» [3]. Первых мусульманских теологов-философов школы калама называли мутазилитами и ашаритами. Они первыми в исламском мире попытались воссоединить греческую философию с мусульманской догматикой: с одной стороны, обсуждали вопросы об атрибутах Бога, о сотворенности Корана во времени, с другой развивали концепцию разума и свободы воли, способствовали возобновлению и распространению почти забытую идеи античного атомарного строения мира и т.д. Учение мутазилитов в дальнейшем оказало значительное влияние на развитие собственной арабо-мусульманской философской мысли и появлению нового философского течения – фальсафы, или арабоязычного (восточного) перипатетизма. Яркими представителями этой школы стали Абу Йусуф аль-Кинди (IX в., является основоположником арабской философии, был известен как «философ арабов» [10]), Абу Наср аль-Фараби (870-950, среди арабов получил прозвище – «второй учитель» после Аристотеля), Абу Али Ибн Сина (*лат.* Авиценна, 980-1037, автор знаменитой книги «Канона врачебной науки», который переиздавался на латинском языке более 30 раз), Абу Бакр Ибн Баджжа (ок. 1082-1139), Абу Бакр Ибн Туфейл (ок. 1110-1185), Ибн Рушд (*лат.* Аверроэс,1126-1198, «Великий комментатор» Аристотеля) [2]. Эти философы действительно хорошо разбирались в самом предмете философии: многие из них знали античное наследие профессионально.

Развитию философии на Востоке в значительной мере способствовала, возникшая еще в средние века, переводческая деятельность. В Багдаде была создана специальная группа переводчиков и переписчиков, которые хорошо владели арабским и греческим языками. Они перевели на арабский язык не только философские труды Аристотеля, Платона, Птолемея, Евклида, Порфирия, Александра Афродизийского, но и крупные астрономические и математические сочинения Евклида, Пифагора, Птолемея, классические работы врачей Гиппократа и Галена и др.[11]. Одним словом, значение деятельности арабских ученых для мировой науки, в том числе и философии, было неоценимо.

Также на дальнейшее развитие арабо-мусульманской философии оказало влияние мистическое движение – суфизм, расцвет которого приходится на VIII-XV века [11; 48-61]. Наиболее известными последователями этого учения были великие философы и поэты Востока как Руми, Хафиз, Саади, Аль-Газали, Омар Хайям и т.д. Зародившийся еще в VIII – IX веке в арабском мире суфизм, в XII-XVIII веках в Урало-Поволжье разрастаясь, становится своеобразным религиозно-светским литературным направлением. Идеология суфизма на наш регион, прежде всего, начинает проникать через труды А.Ясави, С.Бакыргани и других восточных суфийских поэтов. Поэзия Мавля Колыя, произведения Т.Ялчыгулова («Рисала-и Газиза») пронизаны в целом суфийскими мотивами аскетизма, избранности суфия, смирения, терпения, отречения от мирских благ, бескорыстной любви к Богу и т.д. К концу XVIII – XIX вв. получают популярность такие башкирские суфийские поэты как А.Каргалы (1784-1824), Х.Салихов (1826-1889), Ш.Заки (1825-1865), Г.Сокрый (1826-1889).

Арабский халифат в средние века широко славился со своими учеными, учебными заведениями, астрономическими обсерваториями, научными центрами, школами, библиотеками, которые находились в таких городах как Дамаск, Багдад, Бухара, Самарканд, Каир. «Так, например, в Бухаре учились А.Курсави, Г.Утыз Имяни, Ш.Марджани, где усваивали арабо-мусульманскую философию непосредственно с языка оригинала. <…> После завершения учебы многие философы становились религиозными деятелями. Так А.Курсави стал имам-хатибом и мударрисом, Ш.Марджани – имамом-мударрисом и т.д. Кроме того, эти философы-классики, как и арабо-мусульманские философы, являлись одновременно и религиозными деятелями, и писателями, и представителями специальных наук (например, Ш.Марджани являлся одновременно богословом, историком, просветителем и религиозным деятелем (имамом, мухтасибом)» [8, 18].

В X – XIII веках арабо-мусульманская философия начинает проникать в формирующуюся башкирскую философию через культуру и

философию Волжской Булгарии. «В состав населения Булгарии, – писал Р.Х. Бариев, – вошли многочисленные племена: чуваши, мари, удмурты, башкиры, кипчаки, мордва, хазары и другие, тем самым булгарский этнос превратился фактически в суперэтнос. Господствующей религией в Булгарии был ислам. <…> Булгарские подвижники распространяли ислам среди башкир и некоторой части финно-угорских народов. <…> Достойное место в мусульманском мире занимали булгарские богословы и философы. Естественно, в то время споры, диспуты шли по вопросам толкования Корана. Уже в X в. булгарские богословы приступают к изучению хадисов – преданий об изречениях и делах пророка Мухаммеда. О хадисах и их понимании писали Абу-л-Аля Хамид ибн Идрис ал-Булгари и Сулейман ибн Дауд ас-Саксини-Сувари. Многие богословские и философские проблемы нашли отражение в таких сочинениях, как "Полезные сущности" и "Всеобъемлющий" Ходжи Ахмеда ал-Булгари, "Трактат" Бурхан-ад-дина ал-Булгари и других [4]. Булгарские философы в основном распространяли философские идеи арабских философов, как Аль-Газали, Аль-Фараби, Ибн Сина, Ибн Рушд и широко использовали их в своих произведениях. Сама волжско-булгарская философия была основана на идеях трех основных школ арабо-мусульманской философии:

1) калама – где рассматривались вопросы о единстве Аллаха, о его сущности и атрибутах, а также вопросы о сотворённости или несотворённости священной книги –, о свободе воли и, который был основан на религиозном авторитете.

2) арабоязычного перипатетизма, или фальсафы, который ориентировался на античную философию, прежде всего, на философию Аристотеля и Платона;

3) суфизма – мистико-аскетического течения в исламе, которому были свойственны эсхатологические настроения, отказ от социальной активности, и осуждались корыстолюбие и погоня за богатством, славой.

Формирование башкирской философии, прежде всего, сопровождалось с развитием волжско-булгарской литературы и ориентировалось на арабо-мусульманскую философию, с которой у нашей литературы многовековые связи. Так, в период Булгарского государства создавались такие общетюркские литературные памятники социально-философского характера, как книга тюркского поэта и философа XI века Йусуф Баласагуни (между 1016 и 1021 – после 1070) «Кутадгу билиг» («Благодатное знание», А.-З. Валиди отмечает, что данная книга была основана на философских произведениях Ибн Сины [5]), поэма волжско-булгарского поэта Кул Гали (ок. 1183 – между 1236 и 1240) – «Кысса-и Йусуф» (Сказание о Йусуфе, 1236), где отражено влияние учений арабоязычного перипатетизма и суфизма: идея просвещенного правителя, роли разума, веры, долга и справедиливости. В эпоху Золотой Орды

становлению башкирской социально-философской мысли способствовали мировоззренческое произведение Сайф Сараи (ум. 1398) «Гулистан би-т-тюрки» («Сад цветов»); Кутуба (ок. 1297 – середина XIV в.) – «Хосров ва Ширин», где отражено синтез светского и суфийского мотивов, любовь в трех обликах – природная, божественная и духовная; «Мухаббат-наме» (Книга о любви, 1353) – любовная лирика Хорезми (XIV в.); «Нахжд ал-фарадис» (Путь в рай) Махмуда Булгари (конец XIII в. 1369); «Джумджума султан» Хисама Кятиба (XIV в.) и тд. Причем необходимо отметить то, что неслучайно многие рукописи некоторых из этих перечисленных произведений наиболее полно сохранились именно на территории республики Башкортостан [1].

Такое влияние арабо-мусульманской философской традиции продолжалось вплоть до середины XIX века, пока в сознание и моровоззрение башкир не начала свое воздействие русская философская мысль, а через нее и западноевропейская культура и философия (философия просветительства), стали проникать идеи русской и западноевропейской философий. Однако все же ориентированность на арабо-мусульманскую философию сохранилась, но уменьшилась.

Итак, в дальнейшем становлению и развитию башкирской философской мысли способствовали, возникшее в XIX религиозно-реформаторское движение, яркими представителями которой стали религиозные «философы» – Габдерахим Утыз Имяни (1754 – 1834 годы), Абу Наср Курсави (1776 – 1812 годы), Шигабуддин Марджани (1818 – 1889 годы) и просветительское движение. Ведущими фигурами башкирской просветительской школы стали М.Акмулла (1831-1895), М.Уметбаев (1841-1907), Р.Фахретдин (1859-1936). Действительно, мы не можем назвать их философами, однако их творчество сегодня имеет глубокий философский смысл и исключительную ценность не только для литературоведов, но и для философов и языковедов. Так на базе русской культуры, просветительской философии возникает собственная башкирская светская просветительская “философия”.

Что касается арабской философской терминологии, то она начинает складываться вместе с арабской философией. При создании философских терминов и понятий арабские философы, прежде всего, опирались именно на сочинения античных философов, так как «философская терминология развивалась одновременно с развитием греческой философии» [6]. Первую философскую энциклопедию знаний в создал Аристотель, под названием «Метафизика», где почти каждый раздел начинается с определения философского понятия на древнегреческом языке. В первой половине III века Диоген Лаэртский составил на древнегреческом языке первый биографический словарь греческих философов «Жизнь, учения и изречения знаменитых философов», который состоит из 10 книг. В

середине VI века на греческом языке создал «Компендиум жизнеописаний философов» («Onomatalogus sive Compendium de vitis philosophorum»). Философ-неоплатоник Исаак бен Соломон Израэли (около 850 – около 950) написал на арабском языке «Книгу определений и описаний» философских понятий («Kitab al-Hudud wal Rusum»), в котором автор рассматривает аристотелевские «четыре причины сущего» и дает определение 56 философским понятиям [7].

Первым арабским философом, который составил подобный словарь, был Абу Наср аль-Фараби. В своей «Большой книге музыки» (Х век) автор в конце приводит «Словарь терминов и понятий музыкальной науки», где первая часть словаря посвящена философско-научной лексике [9]. По нашим расчетам, словарь содержит около 180 философских терминов и понятий в транслитерации и оригинальном написании. Также приводятся их переводы и специальные значения, в некоторых случаях краткие истолкования этих терминов.

После проникновения ислама к башкирам, в башкирской лексике все больше начали преобладать слова арабского, в том числе и персидского происхождений. Данный словарь является абсолютным подтверждением этого. Теперь остановимся подробно на некоторых терминах, которые по сей день активно употребляются в составе современной башкирской философской лексики: *әүәл* – ’аввал اوّل *(начало, первооснова)*, *аҡыл* – ‘аḳл عقل *(разум, интеллект, рассудительность)*, *әмәл* – ’амал عمل *(работа, практика, практический)*, *асыл* – ’аṣл اصل *(основа, начало)*, *ахыр* – ’ахир أخر *(конец, следствие)*, *вуджӯд* وجود *(бытие, существование)*, *ғәйәт* – ġāйа (ġāйāт) غاية *(конечная цель, целевая причина, предельная цель)*, *дәүер* – давр دور *(круг, период)*, *есем* – джисм جسم *(тело)*, *заман* – замāн زمان *(время, промежуток времени)*, *зат* – з̱āт ذات *(сущность, существо)*, *зиһен* – з̱ихн ذهن *(ум, разум)*, *ғилем* – ‘илм علم *(знание, наука)*, *илһам* – илх̄ам إلهام *(внушение, откровение)*, *исем* – исм اسم *(имя, название)*, *камил* – *камāл* كمال *(совершенство, законченность, полнота)*, *ҡәүлә* – ḳаул قول *(речь, суждение, умозаключение)*, *ҡеүәт* – ḳувва (ḳуват) قوّة *(потенция человеческой души, способность)*, *ләззәт* – лаз̱з̱а لذّة *(наслаждение, удовольствие)*, *маддә* – мāдда مادّة *(материя)*, *мәртәбә* – мартаба مرتبة *(положение человека в иерархии бытия, предопределяющее совершение им тех или иных поступков)*, *нафс* نفس *(душа)*, *сәбәп* – сабаб سبب *(причина)*, *сүрәт* – ṣӯра صورة *(образ, форма)*, *тәбиғәт* – табӣ‘а طبيعة *(природа)*, *фиғел* – фи‘л فعل *(действие , поступок)*, *хыял* – х̱айāл خيال *(воображение, фантазия)*, *хәҡиҡәт* – ḥаḳḳ, ḥаḳӣḳа حقّ، حقيقة *(правда, истина, истинность)*, *хис* – ḥисс حسّ *(ощущение, чувственное восприятие)*, *холоҡ, әхлаҡ* – х̱улḳ (ах̱лāḳ) خلق، أخلاق *(характер, этическое состояние; нрав, мораль)* т.п. Действительно, все перечисленные слова бытовали на башкирском языке еще задолго до формирования системы философских терминов. Это подтверждается старыми словарями и

более ранними произведениями на башкирском языке. В качестве философского термина эти арабские заимстовованные слова стали употребляться с того момента, как только возникла потребность обозначения на башкирском языке таких философских понятий, как *"совесть", "счастье", "разум", "смерть", "жизнь", "мораль", "истина", "любовь"* и т.д. Эти слова употребляются в современном башкирском литературном языке кроме своих обыденных значений еще и в терминологическом, т.е. в значении философского термина, философской категории. Также важно подчеркнуть, что все эти термины, в отличие от иноязычных терминов, являются однозначными и в башкирском языке до сих пор употребляются только в значении философского термина.

Таким образом, башкирская философская берет свои истоки от арабо-мусульманской философии, которая начала проникать во внутренний мир башкирского народа вместе с исламом еще в X веке. Она является как бы своеобразным продолжением арабо-мусульманской философии и волжско-булгарской традиции. Сегодня мы с большой уверенностью можем признать, что башкирский народ имеет свою собственную национальную философию, сформированную длительный период, своих философов, сыграющих значительную роль в духовном развитии своего народа, и богатый понятийный каркас – философский категориальный аппарат – терминосистему, наработанный тысячилетиями.

Литература

1. Антология башкирской поэзии. – Уфа: Китап, 2007. – С.5-6.
2. Арабо-мусульманская философия //*Новая философская энциклопедия: В 4 тт. – М.: Мысль. Под редакцией В. С. Стёпина, 2001.* – URL: http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/
3. Арабская средневековая философия. URL: http://internation-diplomat.narod.ru/rel_exam_12.html
4. Бариев, Р.Х. Волжские булгары. История и культура / Р.Х. Бариев. – Санкт-Петербург, 2005. – URL: http://bulgarizdat.ru/book2201.shtml
5. Вәлиди, Ә. Төрки тарихына инеш / Ә.Вәлиди // Ватандаш. – Өфө, 1999, №7.
6. Лапшин, И. Термин понятие / И. Лапшин //*Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. – С.-Пб.: Брокгауз-Ефрон. 1890-1907.* – URL: http://dic.academic.ru/contents.nsf/brokgauz_efron
7. Лаврова, Т.С. Философские энциклопедии и словари / Т.С. Лаврова // Материал из свободной русской энциклопедии «Традиция». – URL: http://traditio-ru.org/wiki/
8. Сабиров, А.Г. Татарская философия: история, сущность и роль в духовном развитии татарского народа. Монография / А.Г. Сабиров. – Елабуга: Изд-во филиала КФУ в г. Елабуга, 2012. – 158 с.

9. Словарь терминологии "Большой книги музыки" // Даукеева С.Д. Философия музыки Абу Насра Мухаммада аль-Фараби. – Алматы: Фонд Сорос-Казахстан, 2002, стр. 273-329. URL: http://smirnov.iph.ras.ru/win/teach/library.htm
10. Об ал-Кинди // Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока IX-XIV вв. М., 1961, С. 37-40.
11. Фролова, Е.А. История средневековой арабо-исламской философии / Е.А. Фролова. – М., 1995. – 118 с.

© Абдуллина Л.Б., 2017

Абдуллина Н.Х.
БДУ-ның 2 курс магистранты,
Өфө ҡалаһы
Ғилми етәксеһе: ф. ф. д., профессор Ҡунафин Ғ.С.

ҒИЛМИ ҺӘМ ҒИЛМИ-ПОПУЛЯР ХЕҘМӘТТӘРҘӘ БАШҠОРТ ПУБЛИЦИСТИКАҺЫ МӘСЬӘЛӘЛӘРЕНЕҢ САҒЫЛЫШЫ

Хәҙерге башҡорт әҙәбиәтендә художестволы публицистиканың идея-тематикаһы, жанр-стиль тәбиғәтен өйрәнеүҙә яҙыусыларҙың, йәмәғәт эшмәкәрҙәренең, публицистарҙың, тәнҡитселәрҙең әһәмиәте бик ҙур, уларҙың өйрәнелеү кимәле төрлө осорҙарға тап килә. Бигерәк тә *Р.Ҡ.Әмировтың* “Башкирский советский очерк (1917—1971 гг.)”, “За наше и ваше завтра: о творчестве А.Генатуллина в контексте лейтенантской прозы”, “Летопись современности: Литературно-критические статьи”, Ә.Х.Вахитовтың “Таланттың асылы”, “Эпик киңлектәрҙә. Әҙәби-тәнҡит мәҡәләләре”, “Башкирский советский роман”, “Жанр и стиль в башкирской прозе”, Ғ.С.Ҡунафиндың «Культура Башкортостана», «История культуры Башкортостана», « XIX быуат башҡорт әҙәбиәте», “XX быуат башы башҡорт әҙәбиәтенең идея-художество үҙенсәлектәре”, Ф.Т.Күзбәковтың “Рухиәт ҡотҡарыр: мәҡәләләр, очерктар, әңгәмәләр”, Ф.Б.Юнысованың “Хәҙерге башҡорт очеркының жанр үҙенсәлектәре (1980—1990)”, Р.З.Хажиевтың “Башкирская публицистика и современность”, С.Хөсәйеновтың “Егәрле публицист” кеүек ғилми һәм публицистик хеҙмәттәрендә башҡорт әҙәбиәтенең генә түгел, публицистик аң барлыҡҡа килеү тарихын, милли йөҙөн асыҡлауы, социаль-тарихи ерлеген, үҫеш этаптарын яҡтыртыуға күп иғтибар бирелә.

Ә.Х.Вилданов менән Ғ.С.Ҡунафиндың Мәскәүҙә сыҡҡан «Башкирские просветители-демократы XIX века» (1981) тигән китабы Башҡортостандағы мәғрифәтселек хәрәкәтенең һәм мәғрифәтселек әҙәбиәтенең ерле, милли үҙенсәлектәрен, типологик оҡшашлыҡтарын бүтән халыҡтар тарихында барған ошондай процестар менән бер контекста ҡарап, әҙәби-тарихи сығанаҡтарын, үҫеү һәм формалашыу этаптарын эҙмә-эҙлекле

тикшереүе менән әһәмиәтле була [2], М.Өмөтбаев менән М.Аҡмулланыц фәнни биографиялары, улар ижадының идея-тематик, художество-эстетик нигеҙҙәре, әҙәбиәт тарихында тотҡан урындары һәм ролдәре тулы асыла. Артабан Ә.Х.Вилдановтың «Аҡмулла — яҡтылыҡ йырсыһы» (1981), Р. Шәкүрҙең «Звезда поэзии: Акмулла. Жизнь. Творчество. Мировоззрение» (1981) исемле китаптарында классик әҙиптең тормош һәм ижад юлын тағы ентеклерәк тикшереүгә, яңы фактик материалдар, мәғлүмәттәр менән тулыландырыуға иғтибар ителә. Шағирҙың тыуыуына 150 йыл тулыу уңайы менән сыҡҡан «Аҡмулла» (1981) тигән йыйынтыҡтағы мәҡәләләрҙә поэзияһының төрлө аспекттары киңерәк анализлана. [4, с. 44-50]

Шулай уҡ башҡорт әҙәбиәт ғилемендә XIX быуаттың беренсе яртыһындағы әҙәби процесс әлегә аҙыраҡ тикшерелгән. Шул йәһәттән З.Я.Шәрипованың «Башҡортостанда XIX быуаттың беренсе яртыһындағы әҙәбиәт һәм Һ. Салихов ижады» (1985) исемле хеҙмәте ошо бушлыҡты бер ни тиклем ҡаплай төшә. «XIX быуаттағы башҡорт әҙәбиәте антологияһы» тигән баҫма әҙерләү, М.Өмөтбаевтың «Йәдкәр» (1984), М.Аҡмулланың «Шиғырҙар» (1981) йыйынтыҡтарының хәҙерге башҡорт әҙәби телендә баҫтырып сығарылыуы ғилми-текстологик тикшеренеү эштәренең йәйелдерелеүе революцияға тиклемге башҡорт публицистикаһы материалдарын сағылдырылыуы менән әһәмиәткә эйә. Шул йүнәлештә XX быуат башындағы башҡорт әҙәбиәте тарихын өйрәнеү ныҡлы фәнни нигеҙгә һалына. «Башҡорт әҙәбиәте. XX быуат башы» тигән ике китаптан торған (беренсеһе поэзия, икенсеһе проза, драматургия үрнәктәрен эсенә алған) антология (1983, 1984) художестволы публицитиканы яҡтыртыу эштәренең бер матур һөҙөмтәһе була. «Башҡорт әҙәбиәте тарихынан» (1978), «Башҡорт әҙәбиәтендә жанрҙар системаһы» (1980), «Башҡорт әҙәбиәтендә метод һәм стиль мәсьәләләре» (1982) кеүек коллектив хеҙмәттәр, Ғ. Рамазановтың «Мәжит Ғафури ижады» (1963), Р.Бикбаевтың «Шәйехзада Бабич. Тормошо һәм ижады» (1981) монографиялары, Ә. Харисовтың «Рухи тамырҙар» (1984), В. Әхмәҙиевтең «Быуындар бәйләнеше» (1985) ише йыйынтыҡтары, Ғ.С.Ҡунафиндың "И песней, и сатирой" (1999), "Поэтическое эхо прошлого" (2004), "Аҡмулланың шиғри йәйғоро – Поэтическая радуга Акмуллы (2011), "Мәғрифәтсе, ғалим һәм әҙип Өмөтбаев" (1991), "XIX быуат башҡорт әҙәбиәте" (2010), "XIX-XX быуат башы башҡорт әҙәбиәтенең үҫеш үҙенсәлектәре" (2014) китаптары XX быуат башҡорт әҙәбиәтен генә түгел, публицистиканың да тарихи һәм теоретик планда өйрәнеүҙә ҙур роль уйнай.

XX быуат башында публицистика синфи йүнәлеше менән характерлана. Ф.Туйкин, М.Буранғолов, Х.Ғәбитов публикацияларында халыҡ мәғарифы, башҡорт халҡының мәҙәни һәм көндәлек тормошо мәсьәләләре яҡтыртыла. Октябрь революцияһынан һуң публицистика

агитацион-пропаганда характерында була. Был осорҙа уның үҫеше Ш.Хоҙайбирҙин, М.Ғафури, Д.Юлтый, А.Таһиров, Ғ.Ғүмәр, А.Карнай исемдәре менән бәйле, уларҙың хеҙмәттәре замандың актуаль мәсьәләләренә арналған. Дин, әҙәбиәт һәм сәнғәт проблемалары — И.Насыри, Б.Ишемғол, Ғ.Ғүмәр, башҡорт халҡының милли көрәше Ш. Бабичтың, З.Вәлидиҙең публицистик әҫәрҙәрендә күтәрелә. 1914 йылда яҙылған “Халҡым өсөн” тигән шиғыр менән Ш.Бабич ижадының өлгөргән һәм күп яғы менән шул замандағы башҡорт һәм татар шағирҙарының бик күбеһенән өҫтөн күтәрелгән осоро башлана [1;5]. Был осорҙоң иң төп һыҙаты шағирҙың тормошҡа яҡынайыуы, халыҡ яҙмышын ҡайғыртырлыҡ ил улы булып өлгөрә барыуына бәйле. Бабич ижадындағы йылдар ваҡыт теҙмәһе генә түгел, улар шағир ҡарашының киңәйеүен, ышаныстарының, инаныуының нығыныуын сағылдырған үҙенсәлекле баҫҡысты хәтерләтә. 1914 йылды шағир “Халҡым өсөн” тигән поэтик лозунг менән башлап ебәрһә, 1915 йылда замандаштарына “Көрәшеп үткәр ҡыҫҡа ғүмереңде!” тип оран һала, иҙелгән халҡын “Әйҙә, милләт!” тип алға саҡыра. 1916 йылда “Көтәм”, “Кем өсөн?” кеүек мәшһүр шиғырҙарында Бабичтың был йүнәлеше тағы ла тормошсанраҡ төҫ ала.

Бөйөк Ватан һуғышы йылдарында публицистика агитатор һәм массаларҙы ойоштороусы ролен үтәй. Ә.Чаныш, М.Кәрим, С.Ҡудаш, Р.Ниғмәти, Х.Кәрим очерктары, хаттары, мәҡәләләре Тыуған илде һаҡлауға өндәй, һуғыштан һуңғы йылдарҙа Х.Ғиләжев, Ә.М.Мирзаһитов, Р.Ғ.Солтангәрәев кеүек яҙыусылар публицистика сәнәғәт етештереү һәм ауыл халҡының проблемаларына мөрәжәғәт итә. 80-90-сы йылдарҙа башҡорт публицистикаһы XX быуаттың беренсе яртыһында ваҡиғаларҙың объектив картинаһын тергеҙә: Граждандар һуғышы, шәхес культы, башҡорт дәүләтселеге, башҡорт теленең статусы, ер биләү һәм тирә-яҡты һаҡлау мәсьәләләре күтәрелә. [3] Публицистиканың йәнләнеүенә, әлбиттә, республикала ваҡытлы матбуғат баҫмаларының ишәйеүе лә булышлыҡ итмәй ҡалмай. Совет осоронан уҡ йәшәп килгән баҫмалар менән бер рәттән яңыраҡ сыға башлаған «Ватандаш» һәм «Шоңҡар» журналдары, «Йәшлек» һәм «Киске Өфө» гәзиттәре ысын мәғәнәһендә халыҡ трибунаһына әүерелә. Хәҙерге публицистканың тематикаһы – милли яңырыу, әхлаҡи тәрбиә, социаль һорауҙар проблемаларына менән билдәләнә. Р.Бикбаев, Р.Насиров, Р.Өмөтбаев, Ғ.Шафиҡов, Т.Сәғитов, Р.Шәкүр, Т.Килмөхәмәтов, М.Ҡотлоғәлләмов, С.Бәҙретдинов, Р.Хажиев һәм башҡалар үҙҙәрен хәҙерге публицистика оҫталары итеп таныта.

Әҙәбиәт

1. Бикбаев Р.Т. Шәйехзада Бабич. Тормошо һәм ижады. – Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1981.-342 б.
2. Вилданов А.Х., Кунафин Г.С. Башкирские просветители XIX века. – М:Наука, 1981.-256 с.

3. Гәрәева Г.Н. Хәҙерге проза үҙенсәлектәре. – Өфө, 2009.-221 б.
4. Кунафин Г.С. Башкирская поэзия XIX начала – XX веков: вопросы жанровых и идейно-художественных особенностей / Г.С. Кунафин. – Уфа: АН РБ Гилем, 2011. – 44-50 с.
5. Кунафин Г.С. Шәйехзада Бабичтың ижад офоҡтары. – Өфө:Китап, 2015.-288 б.

© Абдуллина Н.Х., 2017

Абдуллина Н.Х.
БДУ-ның 2 курс магистранты,
Өфө ҡалаһы

РИЗВАН ХАЖИЕВТЫҢ «УКАЗЛЫ МУЛЛА» ТАРИХИ-ДОКУМЕНТАЛЬ ПОВЕСЫНЫҢ ИДЕЯ-ТЕМАТИК ТӘБИҒӘТЕ

Хәҙерге башҡорт әҙәбиәте һәм публицистикаһы өлкәһендә дәүләт һәм йәмәғәт эшмәкәре, ғалим, журналист һәм яҙыусы, филология фәндәре кандидаты, Башҡортостан Журналистар һәм Яҙыусылар берлеге ағзаһы Ризван Хажиевтың роле бик ҙур.

Әҙип-публицист бер ҡасан да тыуған Мәсетле районы менән бәйләнешен өҙмәне. Ғүмеренең һуңғы йылдарында ул тағы ла арта барҙы, сөнки Ризван Хажиев бәләкәй ватанында үҙен Мәсетле еренең ҙур патриоты итеп тойҙо, эшләне һәм йәшәне. Тик һуңғы йылдарҙа ғына унның яңы китаптары: «Кем һин, Сабир Ваһапов?», «Шундай ер бар — Мәсетле ере», «Башҡортостан Республикаһының Мәсетле районы»ның ҡыҫҡа энциклопедияһы донъя күрҙе.

Ошо йәһәттән Ризван Хажиевтың «Указлы мулла» повесы айырылып тора [3]. Был повеста һуғыш йылдары тәрән психологик планда һүрәтләнә. Был әҫәр тарихи-документаль повестар рәтенә инә. Әҫәр конкрет шәхестең тормошон яҡтыртыуға арналған, документаль сығанаҡтарға таянып яҙылған. Шәйхислам Хәйретдинов - повестың төп геройы. Ул атаҡлы «Ғәлиә» мәҙрәсәһендә белем алған. Был мәҙрәсә ауыл мәҙрәсәләрен тамамлаған 15 йәштән 45 йәшкә тиклемге шәкерттәр имтихан нигеҙендә ҡабул ителгән. Уҡыу ваҡыты - 6 йыл. Унда ислам тарихы, философия, ҡөрьән тәфсире, Мөхәммәт пәйғәмбәрҙең тормош юлы, ғәрәп, урыҫ, төрөк, иҫке төрки телдәре уҡытылған. Шулай уҡ психология, педагогика, дидактика, матур яҙыу, әҙәбиәт дәрестәре лә программала була. Мәжит Ғафури, Шәйехзада Бабич, Хәсән Туфан, Сәйфи Ҡудаш кеүек күренекле шағирҙар, һуңынан Иранда, Йәмәндә, Сәүед Ғәрәбстанында СССР–ҙың тулы хоҡуҡлы вәкиле, дипломат Кәрим Хәкимов, башҡорт милли – азатлыҡ хәрәкәте идеологтарының береһе, үткән быуаттың 20-се йылдарында Бөрйән-Түңгәүер, Туҡ-Соран, Арғаяш кантондары башлығы, артабан Ырымбурҙағы

халыҡ мәғарифы институты директоры, «Башҡортостан» гәзите мөхәррире, Башҡорт АССР–ы Мәғариф халыҡ комиссары, Башҡортостан педагогика ғилми-тикшеренеү институты директоры урынбаҫары, 1937 йылда «халыҡ дошманы» мөһөрө баҫылған Кәрим Иҙелғужин, мәшһүр композитор Солтан Ғәбәшиҙәр уҡып сыҡҡан [1,с.181-184]; [2, с.134-135]. Шулар рәтендә Көҫәпҡол ауылынан 18 йәшлек мулла малайы Шәйхислам Хәйретдинов та белем алып, 1913 йылда уны тамамлап сыҡҡан була. Ҡайтып үҙ мәхәлләһендә бер йыл да эшләмәй, йәш мулланы армия хеҙмәтенә саҡыралар һәм, яңы ойошторолған мосолман полкына аҙансы итеп тәғәйенләп, герман фронтына оҙаталар. Өс йыл үлем менән йәшәү араһында, һаҫыҡ, еүеш, үҙәккә үтерлек һалҡын окоптарҙа бет һимертеп, башта хәҙрәттәренә тоғролоҡҡа ант иткән аҙансы миллиондарҙың башына еткән һуғыштың кем файҙаһына алып барылғанын аңлай башлай һәм полкташтары араһында уға ҡаршы өгөт-нәсихәт таратырға тотона. Полктың урыҫ командиры уның «ҡара» эштәрен белеп ҡала һәм ялан жандармерияһы уны ҡулға алырға килә, әммә һуңлай: бынан бер көн алда ғына снаряд ярсығы ботон телеп үткән Шәйхисламды госпиталгә алып киткән булалар. Тик 1917 йылдың ҡышында ғына ул, ҡултыҡ таяғына таянып, Йүрүҙән буйҙарына ҡайтып төшә.

«Указлы мулла» дәрәжәһе булһа ла, ҡайһы бер дин әһелдәре кеүек, хәйер-фатихаға ғына күҙ терәп йәшәмәгән ул. Кантон властарының баҫымы аҫтында ауылдаштарының яртыһынан ашыуы колхозға кергәндән һуң, Шәйхислам да ике ҡола атын, һабаны менән тырмаһын алып уларға эйәрә. Колхозға инһә лә, Шәйхислам мәсетен онотмай. Иртән мәсет манараһына менеп аҙан әйткәндән һуң башланғыс мәктәпкә балалар уҡытырға йөрөгән. Һәр йома һайын ауыл ҡарттары, ҡарсыҡтары менән мәсеттә осрашҡан. Өйлә намаҙын уҡығас, Шәйхислам вәғәз һөйләгән, республика, ил, донъя хәлдәре менән таныштырып үткән.

Ә бына кантондан колхоздың партия ячейкаһы секретары итеп Сәмиғулла Лоҡманов ебәрелгәс, бөтә нимә лә ҡапыл үҙгәрә. Яҙыусы уны үҙәккә ҡуя, был геройҙың эш-ҡылыҡтарын тәнҡитләй. Ул төп персонаждың герой булып формалашыуы процесын да, көрәш юлын да оҙайлы ғына ваҡыт һуҙымында сағылдыра. Әҫәрҙең башынан аҙағына тиклем Шәйхислам азатлыҡ өсөн көрәшеүсе намыҫлы, ғәҙел шәхес итеп яҡтыртыла. Был көрәш хәл иткес әһәмиәткә эйә. Әҫәрҙең төп идеяһы, үҙәк фекере ана шул ғәҙеллек, дөрөҫлөк өсөн көрәшкә ҡайтып ҡала.

Ризван Хажиев – бөгөнгө тормошобоҙҙоң иң көнүҙәк темаларына ҡағылышлы бик күп очерктар, очерк-портреттар, хәтерҙә ҡалырлыҡ репортаждар авторы – «Тауҙағы имән кеүек», «Иңбаштарҙа ил ҡеүәте», «Баҫыуҙар өҫтөндә йондоҙҙар», «Одер өҫтөндәге яҡтылыҡ» һәм башҡалар. Уның һәр бер публицистик әҫәре йәмәғәт тормошоноң мөһим ваҡиғаһына әйләнә, уның тураһында һөйләйҙәр, бәхәсләшәләр, фекерҙәрен әйтәләр.

Ҡайһы бер очерктары өҫтәмә тикшеренеүҙәрҙән һуң уҡыусыһына китап булып ҡайта. Уның төрлө йылдарҙа «Бейек Татр бөркөтө» (1981), «Әгәр мин янмаһам» (1988), «Хәүефле Афғанстан тауҙары» (1989) документаль повестары нәшер ителә. Ризван Хажиевтың үткән быуаттың 90-сы йылдарында нәшер ителгән «Журналист оҫталығы дәрестәре» һәм «Журналист булып ҡалам» китаптары һәр журналистың өҫтәл китаптарына әйләнә. Ғалим-филолог буларaҡ, күп йылдар дауамындағы өйрәнеүҙәр һөҙөмтәһе булып Ризван Хажиевтың ғилми нигеҙләнгән, тәрән һәм ҡыҙыҡлы күҙәтеүҙәргә бай башҡорт публицистикаһының үҫеш тарихы тураһында «Юлтый — публицист», «Хаттарҙа публицистика», «Башҡорт әҙәбиәтендә мемуарҙар», «Жанр үҫешендә йүнәлештәр» тигән мәҡәләләре баҫыла.

Әҙәбиәт

1. Кунафин Г.С. Культура Башкортостана и башкирская литература XIX - начала XX века. – Уфа: Китап, 2006.-283 с.
2. Кунафин Г.С.История культуры Башкортостана XIX - начала XX века. – Уфа:РИЦ БашГУ, 2016.-208 с.
3. Хажиев Р. Башкирская публицистика и современность // Ватандаш. – 2001. - №1

© Абдуллина Н.Х., 2017

Абубакирова З.Г.,
магистр по персидскому языку и литературе (Тегеранский университет, Иран),
м.н.с. отдела восточных рукописей ИИЯЛ УНЦ РАН, г. Уфа

О СОМАТИЧЕСКОМ КОМПОНЕНТЕ *ТАМАҠ (БОҒАҘ)* *“ГОРЛО, ГОРТАНЬ, ГЛОТКА”* ВО ФРАЗЕОЛОГИЗМАХ БАШКИРСКОГО ЯЗЫКА

В настоящее время лингвистика функционирует в рамках антропоцентрического подхода. Описание тела человека находит отражение при помощи соматической лексики.

Среди соматических фразеологизмов тюркских языков одно из лидирующих по многочисленности мест занимают фразеологические единицы (далее ФЕ) с компонентами, обозначающими органы речи: язык, рот, нёбо, язычок, глотка, челюсть. Многочисленность таких ФЕ, особое внимание к речи человека обусловлены важнейшей ролью языка как средства коммуникации, верой в магическую силу слова [3, 4].

В данной работе предпринимается попытка комплексного анализа фразеологических единиц с компонентом-соматизмом *тамаҡ* (*боғаҙ*) ‘горло, гортань, глотка’ во фразеологизмах башкирского языка.

В словаре В. Катаринского *тамак* – горло: *һыу тамағы* – устье реки; *тамакһау* – любящий много есть [2, 201].

В «Мифологическом словаре» Ф.Г. Хисамитдиновой ***тамаҡ*** – горло, мифологизированная часть тела. *Тамаҡ саҡырһа, ҡунаҡ килә, күстәнәс ашайһың.* Если икаешь, гость придет, гостинцев попробуешь. Слово восходит к общетюркскому *тамак~тамғак* ‘глотка’[5, 295].

В нашем исследовании мы обратились к фразеологическому словарю З.Г. Ураксина [1996], а также для анализа использовались словари Башкирско-русский словарь З.Г. Ураксина [1996], словарь В. Катаринского [1899], «Мифологический словарь» Ф.Г. Хисамитдиновой [2009].

По своему местонахождению в теле человека *тамаҡ* (*боғаҙ*) ‘горло, гортань, глотка’ связан с шеей, которая исполняет роль переходной части между головой и телом, также с пищеварительном трактом и дыхательной системой. Все эти связи нашли отражении во фразеологизмах башкирского языка.

Рассмотрим фразеологические единицы с данным соматизмом:

Тамаҡ тамуҡҡа төшөрә – соотв. *Боронғолар ай картәләнһә, картәңде нығыт, тигән дә ул, нишләйһең, бармай әмәле юҡ [Гөлбаныуҙың]:* ***тамаҡ тамуҡҡа төшөрә****.* Т. Ғарипова.

Айырым тамаҡ – соотв. живет отдельно от семьи. *Былтыр бынан егерме саҡрымдағы ауылға йөрөп уҡып, туғыҙынсыны бөткәйне, унан башҡа тағы биш бала аҫраған әсәһе: «Уҡытырға тырышып ҡараным, ҡыҙым, артабан һине айырым тамаҡ итеп ситтә ятҡырырға хәлемдән килмәҫ, донъя көтөүҙәре бигерәк ауыр, арыным, бышлыҡтым», — тигәс, уҡыуын ташланы, хәҙер башланғыс кластарҙа уҡытып йөрөй.* Н.Мусин.

Тамаҡҡа таш булып (арҡыры) тороу, аш тамаҡҡа төйөлөү – соотв. поперек горла стать (встать), давиться, подавиться. *Уның* [*үгәй әсәй*] *янында ултырып ашаһаң,* ***ашың тамаҡҡа төйөлә****.* Һ. Дәүләтшина.

Тамаҡ ялғау – соотв. перекусить, заморить червячка. *Тамаҡ ялғарға тип өйҙөң аҫтын-өҫкә килтерһә лә, бер тәғәм ризыҡ таба алманы.* Р. Ҡолдәүләтов. *Картуф булһа ла бешереп,* ***тамаҡты ялғар*** *кәрәк, кисә бит уларға күршеһе, Хашимды йәлләптер инде, бер биҙрә картуф индерҙе.* Т. Ғарипова. [Рауза]*Коротлап шуның менән* ***тамаҡ ялғағас****, тәһәрәткә сығып инде, кәртәләге һәүкәшенең тын алышын, бәрәкәйҙәренең көйөш алышын тыңланы.* Т. Ғарипова.

Тамаҡ ярыу – соотв. драть горло. *Тауыш әкренләп баҫыла башланы. Улай ҙа Долговка һүҙгә мауығып һаман* ***тамаҡ ярған*** *бер-икәүҙе еңелсә төрткөләп ултыртырға тура килде.* Ә. Хәкимов. *Әллә уйлап өлгөрҙөм, әллә юҡ,* ***тамаҡ ярылғансы****: «Отставить! Атмаҫка!» — тип аҡырып, теге иҫәрҙе тыйырға ташландым.* Ә. Хәкимов.

Тамаҡтан яҙҙырыу – соотв. Сәмсел теләге ***тамаҡтан яҙҙырҙы,*** *тәкәтен алды, ләкин ул [Әхтәм], армия штабына килеп, документтарын теркәткәс тә әле, яҙмышын хәл итәһе кешеләрҙе күпме бимазаламаһын, аҙна буйы резервта зарығып ултырҙы.*Ә. Хәкимов. *Ниҙер борсой өлкән лейтенантты, ниҙер йоҡонан,* ***тамаҡтан яҙҙырып*** *йәнен үртәй.* Ә. Хәкимов.

Ул [Ғимран бабай], ҡапҡаһынан сыҡҡас, ҡарт кәзә йүткергәндәге шикеллерәк итеп, ***тамағын ҡыра-ҡыра*** *беҙгә табан йүнәлә.* Н. Мусин. *Ҡыҙырас та, тыныс, етди булырға тырышып,* ***тамағын ҡырып ала.*** *З. Биишева.*

- Улым, - тип, китә башлаған еремдән әсәйем туҡтатты,- ашантыны ҡалдырған ерҙән айранды килтер әле, тамағым кибеп тора. Н. Мусин.

Помимо вышеперечисленных фразеологизмов, рассмотрим ФЕ с компонентом боғаҙ:

Боғаҙға йәбешеү, боғаҙҙан алыу – соотв. брать/взять за горло (за глотку, за жабры) кого, *прост. Яҡын барып ҡара берәйһенә: инә бүреләр хәҙер* ***боғаҙыңа йәбешер****!* Т. Ғарипова. *Биш бажаны бер бүре ашаған һымаҡ, улар бер-береһенең* ***боғаҙына йәбешәсәк****!* Т. Ғарипова.

Боғаҙын сәйнәү – соотв. перегрызть горло кому, *прост. Былар [бүреләр] бер-береһенең* ***боғаҙын сәйнәгән****.* Т. Ғарипова.

Боғаҙ йыртыу – соотв. драть (надрывать) горло (глотку) *прост. Күҙҙәрен, танауын, ирендәрен генә ҡалдырып бинт менән уралған ирен күргәс,* ***боғаҙын йырта яҙып*** *«ыһ» тигән ауаз сыҡты Мәҙинәнән.* Т. Ғарипова. *Сараһыҙлыҡ ҡоршауында ҡалған Күкбүренең астан үткәшкән эсендә яралған үкһеү* ***боғаҙын йырта яҙып*** *килеп сығып, Тәңребирҙе буйын яңғыратты.* Т. Ғарипова.

Боғаҙҙан алыу - *соотв.*брать за горло *кого –л. Аҡса һорап боғаҙҙан ала. [Атайым:] Бөгөн булмаһа, иртәгә* ***боғаҙығыҙҙан алырбыҙ,****— тип кемдәргәлер янай.* Д.Юлтый. *Гөлбаныу аңҡы-тиңке булып һыуҙан ҡайтып ингәнендә Фәүзиә урындыҡта ҡырын ятҡан Хашимдың* ***боғаҙынан матҡып алғайны.*** Т. Ғарипова. *Һыйырҙарҙы тапшырһаң, һөттө ниңә кәметәһегеҙ, тип* ***боғаҙҙан аласаҡтар****, эш ауыл халҡының яңғыҙ һыйырына барып төртөләсәк.* Т. Ғарипова.

Боғаҙға арҡыры килеү соотв. стоять поперек горла (*у кого*). ***Хатта бер ваҡыт Айҙарҙың үпкәһе боғаҙына килгәндәй булды.* М. Кәрим.**

Боғаҙға боғаҙ килеү - *соотв.* столкнуться лицом к лицу в схватке. *Күкбүре... Ул да юҡ. Кешенән ҡасҡан булды, бүреләрҙе лә үҙһенмәне. Ә, бәлки, бүреләр уны үҙһенмәгәндер? Шулай булмаһа, тоҡомдашы менән* ***боғаҙға боғаҙ*** *килер инеме? Ах, Күкбүре.* Т. Ғарипова.

Боғаҙ йыртыу - *соотв.* горланить. ***Боғаҙ йыртылғансы*** *ҡысҡыр әйҙә: капиталға үлем*! С.Агиш.

Таким образом, изучить традиции народа представляется возможным благодаря фразеологическим единицам, которые являются отражением истории, быта и моральных ценностей башкир, богатейшим, еще не полностью изученным пластом культуры и источником человеческой мудрости.

Литература

1. Башкирско-русский словарь: 32000 слов / Российская академия наук. Уфимский научный центр. Академия наук Республики Башкортостан: под. ред. З.Г. Ураксина – М.: Дигора, Рус. яз., 1996. 884 с.
2. Катаринский В. Башкирско-русский словарь / В. Катаринский. – Оренбург: Типография Б.Бреслина, 1899. – 309 с.
3. Николина Е.В. Названия органов речи в составе фразеологизмов, характеризующих человека, в тюркских языках Сибири, казахском и киргизском. Языки коренных народов Сибири, выпуск 16, 2005.
4. Ураҡсин З.Ғ. Башҡорт теленең фразеологик һүҙлеге / З.Ғ. Ураҡсин. – Өфө: Башҡортостан "Китап" нәшриәте, 1996. – 288 б.
5. Хисамитдинова Ф.Г. Мифологический словарь башкирского языка. – М.: Наука, 2010. 452 с.

© Абубакирова З.Г., 2017

Абубакирова З.Г.,
магистр по персидскому языку и литературе (Тегеранский университет, Иран),
м.н.с. отдела восточных рукописей ИИЯЛ УНЦ РАН, г. Уфа

О СОМАТИЧЕСКОМ КОМПОНЕНТЕ *ТАБАН “СТОПА, СТУПНЯ”* ВО ФРАЗЕОЛОГИЗМАХ БАШКИРСКОГО ЯЗЫКА

Термин соматизм впервые ввел Ф.О. Вак, который рассматривал фразеологизмы эстонского языка с названиями частей человеческого тела и называл их соматическими.

В.А. Власова отмечает, что “до сих пор не обнаружено народа, который не умел бы называть некоторых частей тела: голову, руку, ногу, глаз, ухо, рот... Соматизмы представляют собой круг необходимых в любом человеческом обществе понятий и отношений без которых трудно себе мыслить человеческую речь”, и считает, что соматическую лексику отличает “высокая частотность употребления и развитая полисемия” [2, 27].

В данной статье мы рассмотрим соматизм *табан* ‘стопа, ступня’ во фразеологизмах башкирского языка.

Табан ‘стопа’, как и нога, служит основанием, на котором человек стоит и связана с ходьбой и направлением движения. В академическом словаре башкирского языка *табан* (стопа) имеет 5 значений: **1.** *анат.* Стопа, ступня. *Аяк табаны. Табан һыҙлау. Табан аҫты. Табанға сүп кереү. Фил*

табаны. Тайыш табан. Яланғас табан. Тимербай башы менән һыуға сумды. Ғүмәров уның ҡуш табандарын ғына күреп ҡалды. С. Агиш. *Мәҙинә ер ҡыртыштарында аяҡ табандарының ҡанын туҙғытып, тышта тора бирҙе.* Т. Ғарипова. *[Закир] ҡояш нурҙары аҫтында гәүһәр-яҡут шикелле йәшелле-ҡыҙыллы нур сәсеп емелдәгән ҡырсынташтарына табанын яндыра-яндыра бөҙрә талдар күләгәһенә, йомшаҡ һары ҡом өҫтөнә, һуҙылып ятты.* З. Биишева. *Эшкә булһа — «уф, табаным!» Ашҡа булһа — «килтер табағым!»* Әйтем. **2.** Подошва, подмётка. *Итек табаны ҡубыу. Быймаға яңы табан һалыу. Бийма табаны төпләү. Тире менән табан төпләтеү. Аяҡ кейеменең табаны аҡтарылып сыҡҡан. [Сәрбиямал – Йәнешкә ҡарата] Итек табанын туҙҙырып, һырғалаҡ эйгәндер!* З. Биишева. **3.** Полоз, полозья. *Табан яһап кәбән тарттырыу. Бешәнән табан һалып кәбәнде тауҙан төшөрөү. Сана табанын ҡарама ағасынан бөгәләр. Сана табандарының тигеҙ шығырлауы асыҡ ишетелде.* Ә. Вәли. *Доклад аҙағына етеп килгәндә соланда торған кешеләр ишек алдында сана табаны шығырлаған һәм ат бышҡырған тауыш ишеттеләр.* С. Агишев. *Ниместәрҙең санаһы, бөгөлмәгән табаны.* Бәйеттән. *Өрпәк ҡар бөртөктәре сана табаны аҫтында ҡалып ниндәйҙер һыҡранған тауыш сығара.* Ғ. Аллаяров. Табан юлы тар булыр. Әйтем. **4.** Низ *(хлеба, пирога). Мейес һүрән булып икмәктең табаны бешмәгән. Икмәктең табаны көйгән. Икмәктең табаны тәмле. Икмәк табаны табаға йәбешкән.* **5.** *диал.* Основа печи. *Мейес табаны. Мейес табаны бик ныҡлы эшләнгән. Мейес табанына өс рәт кирбес теҙелгән.* [1, АСБЯ, т. 8, 79].

В словаре З.Г. Ураксина фиксируются несколько фразеологизмов с данным соматизмом: *Табан ялтыратыу – соотв.* засверкать пятками; показать пятки; пуститься наутек; дать стрекача;. *Табанын ялау – соотв.* лизать пятки *кому; Табан яҙҙырмай – соотв.* не отставая ни на шаг, по пятам (идти следом за *кем-л.*). [3, 222].

Кроме этого, в башкирском языке имеются следующие фразеологизмы с компонентом *табан* ‘стопа, ступня’:

Табаны ергә теймәү - *соотв.* летать, двигаться очень быстро *(от радости). Мин урамға сыҡһам,* ***табандарым ергә теймәй****. Осорҙай булып барам.* М. Кәрим. *Күркәләнеп сығып киттем,* ***Ергә лә теймәй табан****. Әйтерһең, тыуған Уралға, Ҡунаҡҡа ҡайтып барам* (М. Кәрим).

Кистән клубта ***табанының ҡысыуы ҡанғансы*** *бейегән Ғәлимә, ысынлап та, сана шыуған ыңғайға, толоп йылыһына йоҡоға талды. Т. Ғарипова.*

Рассмотрим фразеологические единицы со значением ‘унижение’: *Табан ялау – соотв.* лизать пятки *кому-н., чьи-то*; подхалимничать *перед кем-л. Бында бөтә тирә-яҡтан байҙар, сауҙагәрҙәр, бай* ***табанын ялап*** *көн күреүселәр йыйылған.* З. Биишева. *Ялағай* ***табан ялар****.* Әйтем.

Фразеологизм *табан аҫтында* означает “быть, находиться» - *соотв.* под башмаком, под каблуком.

Фразеологические единицы, значения которых связаны с ‘бегством’: *Табан яҙҙырмай – соотв.* не отставая ни на шаг, по пятам. *Йәрмәттең иптәше ҡасып китмәһен өсөн, Әптерәй уның артынан* ***табан яҙҙырмай*** *барырға кәңәш итә.* Хикәйәттән. *Табан ялтыратыу – соотв.* засверкать пятками; показать пятки. *Уның [ташсының] бик йыш ҡабатлай торған бер һүҙе бар: «Юлда эшләүсегә юл тағыр, тип,* ***табан ялтыратырға*** *уйлайһыңмы?»* Н. Мусин. *[Ниғмәтулла – Наҡышевка:] Һин – килмешәк. Ҡайҙан килгәнһең, шунда ҡарап* ***табаныңды ялтырат!*** Я. Хамматов. *Тоҡ-тоҡ алтын өмөт иткән Ҡошанға, мәкерле Сүбүдәйҙе әрләй-әрләй, мал-монаятын юғалта-юғалта* ***табан ялтыратырға тура килә.*** Б. Рафиҡов.

В основе метафорического значения следующих фразеологических единиц лежит представление о качествах человека: *Табандан ут сығарыу (йәки сығыу)* означает быть энергичным. *Бөтөрөлөп йөрө, Гөлсирә,* ***табаныңдан ут сыҡһын.*** М. Кәрим. *Теле табанына еткән – соотв.* болтун. ***Теле табанына етеп*** *урам буйлап йөрөй.*

Таким образом, лексема *табан* ‘стопа, ступня’ в башкирском языковом сознании имеет 5 значений, в некоторых фразеологических единицах используется значение не ‘стопа’, а *эҙ* ‘след’.

Литература

1. Академический словарь башкирского языка. В десяти томах. Том 8: (Буква Т). Под редакцией доктора филологических наук, профессора Ф. Г. Хисамитдиновой. – Уфа: Китап, 2016. 832 с.
2. Власова Н.А. Фразеологическое гнездо с вершиной «глаз» в общенародном языке и говорах: автореф. дис. … канд. филол. наук / Н.А. Власова. – Орел, 1997. – С. 27.
3. Ураҡсин З.Ғ. Башҡорт теленең фразеологик һүҙлеге / З.Ғ. Ураҡсин. – Өфө: Башҡортостан "Китап" нәшриәте, 1996. – 288 б.

© Абубакирова З.Г., 2017

Абуталипова Р.Ә.,

филология фәндәре докторы, БДУ-ның Стәрлетамаҡ филиалы профессоры,

Стәрлетамаҡ ҡалаһы

БАШҠОРТ ТЕЛЕНДӘ ЭВИДЕНЦИАЛЬ МӘҒӘНӘЛӘРҘЕ БЕЛДЕРЕҮСЕ САРАЛАРҘЫҢ ӨЙРӘНЕЛЕҮ ТОРОШО

Эвиденциаль мәғәнәләрҙе (эш-хәл, хәрәкәттең шаһитлылығын йәки шаһитһыҙлығын) белдереүсе ҡылым формалары тураһындағы мәғлүмәт тәүге тапҡыр 1840 йылда Рәсәйҙә йәшәүсе бер нисә себер халҡы теленең материалында теркәлә. ‘*Evidential mood’* (эвиденциаль һөйкәлеш) термины

1905 йылда В.И. Иохельсондың инглиз телендә АҠШ-та баҫылып сыҡҡан ғилми мәҡәләһендә ҡулланыла. Был хеҙмәттә колым юкагирҙарының (одулдарҙың) телендә *=lel= (=л'эл=)* суффиксы ҡушылыу юлы менән яһалған ҡылым формаларының ситләтелгән шаһитлылыҡ (косвенная засвидетельственность) мәғәнәһен белдереүе билдәләнә [5, 4-се б.]. 1934 йылда хеҙмәт рус телендә нәшер ителә. Бында '*evidential mood*' терминының рус телендәге варианты '*очевидное наклонение*' (шаһитлы һөйкәлеш) тип алына [6, 174-се б.].

Үҙ аллы тел категорияһы булараҡ эвиденциаллек XX быуат аҙағында айырыла һәм өйрәнелә башлай. 1972 йылда Р.О. Якобсондың «Шифтерҙар, ҡылым категориялары һәм рус ҡылымы» тип аталған хеҙмәте рус телендә А.К. Жолковский тәржемәһендә донъя күрә. Р.О. Якобсон билдәләүенсә, был категорияның телдәге төп функцияһы – хәбәр ителгән факттың сығанағын күрһәтеү. Һөйләүсе хәл-ваҡиға тураһында башҡа берәүҙең һөйләгәненә нигеҙләнеп (цитатив, йәки башҡаларҙан алынған мәғлүмәт), төшөндә күргәнде йәки үҙ тәжрибәһенә таянып (хәтерҙәге мәғлүмәттәрҙе) хәбәр итеүе мөмкин [11, 102-се б.].

Н.А. Козинцева «Эвиденциаллек категорияһы (типологик анализ проблемалары)» тип аталған хеҙмәтендә эвиденциаллектең тура һәм ситләтелгән төрҙәрен айыра. Ғалим билдәләүенсә, төрки, кавказ, фин-уғыр, америка индеецтары, африка халыҡтары һ.б. телдәрендә айырым типтағы фекерҙәрҙе белдергәндә '*эвиденциаллек*' термины менән атап йөрөтөлгән мәғәнәләр мотлаҡ рәүештә грамматик саралар менән репрезентациялана, ә рус, инглиз, немец, француз һ.б. телдәрҙә лексик юл менән белдерелә [7, 92-се б.].

Башҡорт тел ғилемендә эвиденциаллек үҙ аллы категория булараҡ айырылмаған һәм өйрәнелмәгән, ләкин эш-хәл, хәрәкәттең шаһитлы йәки шаһитһыҙ булыуын белдереүсе вербаль саралар ҡылымдың шаһитлы (билдәле) һәм шаһитһыҙ (билдәһеҙ) заман формалары күрһәткесе булараҡ төрлө кимәлдә ҡарала килә.

Ғилми хеҙмәттәрҙе һәм дәреслектәрҙе анализлау һөҙөмтәләре күрһәтеүенсә, XX быуаттың утыҙынсы йылдарына тиклем нәшер ителгән дәреслектәрҙә ҡылым формаларының эвиденциаль мәғәнәләре айырылмай. Башҡорт тел ғилемендә билдәле (шаһитлы) һәм билдәһеҙ (шаһитһыҙ) үткән заман формаларының грамматик мәғәнәләрен тәүге тапҡыр М. Ҡулаев билдәләй. Ул шулай уҡ беренселәрҙән булып борон үткән заман формаларын айыра һәм *әйтә торғайным, әйтер ине* кеүек ҡылымлы аналитик формаларҙың семантик һәм синтаксик функцияларын асыҡлай [8, 103-сө б.].

Эвиденциаль мәғәнәләрҙе белдереүсе вербаль саралар 1944 йылда Ә.И. Харисовтың «Категория глагольных видов в башкирском языке» тип аталған монографияһында теркәлә. Хеҙмәттең «Время – вид» (заман – төр)

тип аталған IV бүлегендә башҡорт телендә төр (вид) мәғәнәләренең ҡылымдың заман формалары ярҙамында биреү мөмкинлеге өйрәнелә. Был хеҙмәттә эш-хәл, хәрәкәттең эвиденциаль мәғәнәләрен белдереүсе сараларға ҡарата *'эш-хәлдең дөрөҫлөгө һәм шаһитлылығы'*, *'хәбәр ителгән факттың реаллеге'* һәм '*факт шаһиты*' кеүек терминдар индерелә. Ә.И. Харисов фекеренсә, үткән замандың категорик (ҡәтғи) формаһы эш-хәлдең дөрөҫлөгөн һәм шаһитлылығын белдереп, хәбәр ителгән факттың реаллегенә икеләнергә урын ҡалдырылмаған осраҡта ҡулланыла [10, 80-се б.]. Автор тарафынан '*перфект йәки үткән-хәҙерге заман*' тип аталған ҡылым формалары һөйләүсе шаһит булмаҫҡа ла мөмкин булған эш-хәлде белдерә. Был осраҡта һөйләүсе үҙе күрмәгән эш-хәл тураһында хәбәр итә [10, 76-сы б.]. Күреүебеҙсә, бында ҡылым формаларының шаһитлылыҡ һәм шаһитһыҙлыҡ мәғәнәләре сағыштырыла.

Күренекле төркиәтсе Н.К. Дмитриев башҡорт телендәге заман категорияһының эвиденциаль мәғәнәле формаларын билдәләп үтә. Мәҫәлән, ғалим исем ҡылымға нигеҙләнгән *-ды* аффикслы заман формаларының бер мәғәнәүи үҙенсәлеген тап шаһитлылыҡ менән бәйләй: «Был замандың икенсе үҙенсәлеге шул: ул белдерелә торған факты һөйләүсенең үҙ күҙе менән күргәнлеген белдерергә кәрәк булған саҡта, йәки үҙенең ысынлығы менән бер кем өсөн дә шикләнергә урын ҡалдырмай торған факт тураһында хәбәр иткәндә ҡулланыла» [3, 172-се б.]. Артабан был форманы перфект (үткән-хәҙерге заман) менән сағыштыра һәм һуңғы формала һөйләүсе факттың күреп белеүсеһе итеп кәүҙәләнмәгәнлеген билдәләй.

Беҙҙең тикшереү эше проблематикаһы күҙлегенән ҡарағанда, Ж.Ғ. Кейекбаевтың башҡорт телендәге ҡылымдың заман формаларына арналған хеҙмәттәре айырым урын алып тора. Заман категорияһын белдереүсе сараларҙы ғалим-телсе логик һәм телмәр теорияһы категорияларына таянып өйрәнә: «Ҡылым аңлатҡан хәрәкәттең һөйләү (телмәр) моментына булған мөнәсәбәте заман категорияһы тип атала. Логик күҙлектән ҡарағанда, ысынбарлыҡта өс заман (ваҡыт) бар: хәҙерге, киләсәк һәм үткән заман. Ләкин ваҡыт эсендә булған хәрәкәттең ҡылым ярҙамында сағылышы һәм мәғәнәһе яғынан биҙәкләнеүе башҡорт телендә бик күп төрлө. Улар, ғәҙәттә, ҡылымға ҡушылған ялғауҙар һәм ярҙамсы функция үтәгән ҡылымдар аша бирелә» [2, 210-сы б.].

Ж.Ғ. Кейекбаев заман формаларын түбәндәге дүрт принципҡа ярашлы төркөмләй: 1) *мәғәнәһе* күҙлегенән үткән заман формалары шаһитлы һәм шаһитһыҙ (билдәле һәм билдәһеҙ), 2) *ҡулланылышы* яғынан мөнәсәбәтле (йәки бәйләнешле) һәм үҙ аллы (абсолют), 3) *ваҡыт эсендә дауамлыҡ* күҙлегенән заман формаларының бер тапҡыр булған хәрәкәтте йәки хәрәкәттең бер нисә тапҡыр ҡабатланыуын, йә булмаһа билдәле бер ваҡытта ғына дауам итеүен белдереүсе, 4) *яһалышы* буйынса ябай һәм ҡушма (аналитик) заман формалары айырыла.

Беренсе төркөмгә эвиденциаль мәғәнәле ҡылым формалары ингән. Был төркөмдәге шаһитлы һәм шаһитһыҙ (билдәле һәм билдәһеҙ) заман формалары семантикаһы һәм телмәрҙәге функцияһы яғынан, әлбиттә, ҡылым аңлатҡан эш-хәрәкәттең «һөйләү (телмәр) моментына булған мөнәсәбәте» сиктәренә һыймай. Үҙенең туған телен бөтә нескәлектәре менән тәрән белгән төркиәтсе, күренекле яҙыусы был айырманы, һис шикһеҙ, яҡшы һиҙемләй, шуға ла уларҙы заман категорияһының өҫтәлмә мәғәнә биҙәктәренә эйә булған айырым формалары булараҡ ҡарай. Билдәләмәләрҙән күренеүенсә, хәҙерге терминологияны ҡулланмаһа ла, ғалим ҡылым формаларын темпораль түгел, ә эвиденциаль мәғәнәләрҙе белдереүенә ҡарап бүлә: «Шаһитлы (билдәле) үткән заман формалары үткәндәге эшкә, хәрәкәткә һөйләүсенең шаһит булыуын (үҙ күҙе менән күреүен) белдерә. <…> Шаһитһыҙ (билдәһеҙ) үткән заман формаһы үткәндәге эшкә, хәрәкәткә һөйләүсенең шаһит булмауын, йәғни ул хәрәкәтте үҙ күҙе менән күрмәүен, кеше аша ишетеүен белдерә» [2, 210-сы б.].
Башҡорт теленең заман формаларын өйрәнеүгә М.В. Зәйнуллин ҙур өлөш индерә. Ҡылым замандары уның төп хеҙмәттәрендә билдәле һәм билдәһеҙ төрҙәргә бүленә, был ике мәғәнәне белдереүсе саралар сағыштырма планда анализлана. Ул билдәле (шаһитлы) һәм билдәһеҙ (шаһитһыҙ) ҡылым төрҙәренең функцияларын да киңерәк ҡарай. Ғалим фекеренсә, «билдәле үткән заман формалары ваҡыт һуҙымы яғынан төрлө ваҡытта булған эш-хәлдәрҙе белдерһә лә, был эш-хәлдәр, ваҡиғалар һөйләүсе йәшәгән дәүерҙә булғандар, һөйләүсе был ваҡиғаларҙа үҙе ҡатнашҡан, уларҙы үҙе күргән була. Әлбиттә, билдәле үткән заманды үҙең күргән, үҙең ҡатнашҡан, йәғни шаһит булған эш-хәлдәрҙе, ваҡиғаларҙы ғына белдерә тип, уның мәғәнәһен тарайтыу дөрөҫ булмаҫ ине. Билдәле үткән заман башҡа сығанаҡтар аша дөрөҫләнгән, раҫланған, үҙең күрмәгән һәм ҡатнашмаған эш-хәлдәрҙе лә белдереп йөрөй» [4, 106-сы б.].

М.В. Зәйнуллин билдәһеҙ үткән заман формаларының да өҫтәлмә мәғәнәләре барлығын күрһәтә. Мәҫәлән: «үткәндәге эш-хәлдәрҙең хәҙерге көндә факт булып йәшәүе – билдәһеҙ үткән замандың өҫтәлмә мәғәнәһе. <…> әгәр ҙә билдәһеҙ үткән заман формаһы 1-се затта килһә, һөйләүсенең үҙе башҡарған эш-хәлгә, шул дәүерҙәге ваҡиғаларға әһәмиәт бирмәүе һәм иғтибар итмәүе, йә иғтибар итерлек, аңларлыҡ хәлдә булмауы, был эш-хәлдәрҙең аҙаҡ килеп ниндәй һөҙөмтәгә килтереүе тураһында, аңламауы тураһында белдерелә. Билдәһеҙ замандың 1-се затта ҡулланылыуын һөйләүсенең аңы ҡатнашлығынан башҡа булған хәлдәрҙе аңлатыу һәм ваҡиғаларҙың күптән булып, һөйләүсенең хәҙер уларҙы онотҡан булыуы, асыҡ белмәүен белдереү өсөн ҡулланылғанын да әйтергә кәрәк» [4, 112-се б.].

Һуңғараҡ донъя күргән хеҙмәттәрҙә, ғәмәлдәге мәктәп, урта һәм юғары уҡыу йорттары өсөн дәреслектәрҙә авторҙар ҡылымдың заман

категорияһы формаларының шаһитлы һәм шаһитһыҙ (билдәле һәм билдәһеҙ) төрҙәрен билдәләй. Мәҫәлән, педагогия институтының башланғыс кластар факультеты студенттары өсөн дәреслектә был формаларға түбәндәге ҡағиҙә бирелә: «Башҡорт телендә хәбәр һөйкәлешенең үткән заман формалары мәғәнәһе яғынан ҙур ике төркөмгә айырыла: 1) Шаһитлы йәки билдәле үткән заман формалары үткәндә булған эшкә, хәрәкәткә һөйләүсенең шаһит булыуын, ул хәрәкәтте үҙ күҙе менән күреүен белдерә. 2) Шаһитһыҙ йәки билдәһеҙ үткән заман формалары үткәндәге эшкә, хәрәкәткә һөйләүсенең шаһит булмауын, уны үҙ күҙе менән күрмәүен, кеше аша ишетеүен (йә уҡып белеүен) йәки унының иҫләмәй һәм абайламай эшләүен белдерә» [9, 220-се б.]. Беҙ ҡылымдың шаһитлылыҡ / шаһитһыҙлыҡ мәғәнәләрен белдереүсе заман формаларын ҡатнаш (диффуз) темпораль-эвиденциаль мәғәнәле саралар булараҡ өйрәнәбеҙ [1].

Шулай итеп, башҡорт телендә эвиденциаллек (шаһитлылыҡ / шаһитһыҙлыҡ) мәғәнәләрен белдереү өсөн махсуслашҡан аффикстар менән ҡатмарландырылған формалар оҙаҡ йылдар ҡылымдың заман категорияһын белдереүсе саралар булараҡ ҡына ҡарала. Тәүге тапҡыр билдәле (шаһитлы) һәм билдәһеҙ (шаһитһыҙ) заман формаларының грамматик мәғәнәләре М. Ҡулаев тарафынан анализлана. Һуңғы хеҙмәттәрҙә һәм дәреслектәрҙә был формалар заман категорияһының бер мәғәнәһе булараҡ билдәләп үтелә. Билдәле (шаһитлы) / билдәһеҙ (шаһитһыҙ) заман формаларын беренселәрҙән булып Ж.Ғ. Кейекбаев темпораль түгел, ә эвиденциаль мәғәнәләрҙе белдереүенән сығып, ике мәғәнәүи төркөмгә бүлә һәм был категорияны айырым бер функциональ-семантик категория булараҡ өйрәнеүгә ерлек булдыра. Хәҙерге ғилми тикшеренеүҙәрҙә ҡылымдың шаһитлылыҡ / шаһитһыҙлыҡ мәғәнәләрен белдереүсе заман формалары эвиденциаллек категорияһын репрезентациялаусы саралар булараҡ өйрәнелә.

Әҙәбиәт

1. Абуталипова, Р.А. Глагольные формы с совмещенными темпорально-эвиденциальными значениями в башкирском языке / Р.А. Абуталипова // Вестник Башкирского государственного университета. – Уфа: БГУ, 2017. – № 1. – Т. 22.

2. Башҡорт теле: педагогия училищелары өсөн дәреслек. – Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1983. – 400 б.

3. Дмитриев, Н.К. Башҡорт теленең грамматикаһы. Ғилми баҫма / Н.К. Дмитриев. – Өфө: БДУ-ның редакция-нәшриәт үҙәге, 2008. – 326 б.

4. Зәйнуллин, М.В. Хәҙерге башҡорт әҙәби теле. Морфология: юғары уҡыу йорттарының филология факультеты студенттары өсөн дәреслек / М.В. Зәйнуллин. – Өфө: Башҡорт дәүләт университеты, 2002. – 388 б.

5. Ильина, Л.А. *Приоритет российского языкознания* в *открытии глагольной категории эвиденциальности* и *научная значимость ее первых*

описаний / Л.А. Ильина// Гуманитарные науки в Сибири. – 2007. – № 4. – С. 3-7.
6. Иохельсон, В.И. Одульский (юкагирский язык) / В.И. Иохельсон // Языки и письменность народов Севера: Языки и письменность палеоазиатских народов. – М.– Л., 1934. – Ч. Ш. – С. 149–80.
7. Козинцева, Н.А. Категория эвиденциальности (проблемы типологического анализа) / Н. А. Козинцева // Вопросы языкознания. – 1994. – № 3. – С. 92–104.
8. Кулаев, М.А. О глаголах башкирского языка / М.А. Кулаев. – Казань, 1930. – 103 с.
9. Хәҙерге башҡорт теле: Педагогия институтының башланғыс кластар факультеты студенттары өсөн дәреслек; яуап. ред. З.Ғ. Ураҡсин, К.Ғ. Ишбаев. – Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1986. – 400 б.
10. Харисов, А.И. Категория глагольных видов в башкирском языке / А.И. Харисов. – Уфа: Башгосиздат, 1944. – 91 с.
11. Якобсон, Р.О. Шифтеры, глагольные категории и русский глагол / Р.О. Якобсон // Принципы типологического анализа языков различного строя. – М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1972. – С. 95–113.
© Абуталипова Р.Ә., 2017

Абылқасов Ғ.Ж,
Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университетінің аға оқытушысы
Қазақстан республикасы, Көкшетау қаласы

«ҚОЗЫ КӨРПЕШ-БАЯН СҰЛУ» ЭПОСЫНЫҢ ҚАЗАҚ ЖӘНЕ БАШҚҰРТ НҰСҚАЛАРЫНЫҢ ҰҚСАСТЫҚ, ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖАЙЫНДА

Қазақ әдебиетінің тарихы өте ерте дәуірлерден басталады дейтін болсақ, бұған мысал ретінде қарастыратын туындылардың бірі – «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жыры. Мың жарым жылдық тарихы бар «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жыры – тек қазақ халқына ғана емес, түркі-монғол халықтарының көбінде барлығымен ерекше. Яғни, жырдың пайда болған дәуірі түркі-монғол халықтарының тұтастық, одақтас кезеңімен ұштасып жатыр. Жырдың башқұрт, алтай (тілеуіт), ойрат, барабы татар, қазақ нұсқаларының кең таралғандығын ескерсек, көне замандағы ортақ сюжеттен бастау алғандығына еш күмән жоқ. Мұндағы мәселе – әр халықтағы жырдың атауы, көлемі мен құрылысы, көркемдік сипаттары, сюжеті алуан түрлі болуы. Жырдың осындай сан алуандығы ауыз әдебиетінің халықтық, көпнұсқалылық сипатына тән құбылыс болғанымен, олардың осылай қалыптасу себептері мен айырмашылықтарын зерттеу – өзекті де

қызғылықты. Біз осы тұрғыда башқұрт халқындағы «Қозы Көрпеш» жырының өзіндік ерекшелігі туралы қарастыруды жөн көрдік.

Қазіргі қазақ халқының құрылуына негіз болған ру-тайпалар көне замандардан-ақ қазіргі Қазақстанды, Орта Азияны, Оңтүстік-шығыс Сібірді, Орталық Азияны, Еділ бойы мен Каспий жағалауларын мекен еткенін, әрі осы ру-тайпалар кезінде өзбек, қырғыз, әзірбайжан, түрікмен, ұйғыр, қарақалпақ, хакас, башқұрт, татар халықтарының этникалық құрамына да енгендігін, жеке халық болып қалыптасқаннан кейін де ғасырлар бойы көршілік тұрғыда тарихи, саясиэкономикалық, мәдени қарымқатынаста өмір сүріп келе жатқанын ескеретін болсақ, екі халықтың ауыз әдебиетінде де аталған жырдың болуы заңды.

Башқұрт тіліндегі «Кузый-Күрпәс» эпосы негізінен қарасөз бен жыр аралас келсе, қазақ тіліндегі «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жыры тұтастай дерлік өлең-жыр түрінде болады. Башқұртша эпостың негізінен бірнеше нұсқасы болса, қазақ «Қозы Көрпеш» жырының ондаған нұсқасы бар. Әрі солардың бәрінің тақырыбы бір болғанмен, оқиға байланысы, даму жолдары, жалпы жағдайы, шарықтау шегі, шешуі түрлі-түрлі екендігі белгілі. Бірінде Қозы Көрпеш пен Баян сұлу өледі. Екіншісінде қосылады. Тағы біреуінде олардың баласы болады. Біреуінде Қозы тіріліп қайта өледі. Қысқасы, жырдың аяғы әр басқа болып бітеді. Ал башқұрт пен қазақ «Қозы Көрпеш» эпостарының сюжеттік құрылымынан бастап, ондағы кейіпкерлердің аты-жөні мен іс-әрекеттері алуан түрлі айырмашылыққа ие. Алдымен эпостың басталуына көңіл аударайық: Қазақ «Қозы Көрпеші» Қарабай мен Сарыбайдың аңға шығуынан басталар алдында жырдың оқиға орнын көрсетеді:

Орманбеттің аттанған он сан ноғай,
Біреуінің ақылы он сан қолдай.
Мұз тауына екі хан көшіп келіп,
Ертістегі орысқа бодан болмай[1], -

десе, башқұрт нұсқасында да оқиға орны Ертіс ретінде көрсетіледі: «Борон Иртыш йылғаһы башланып киткән ерҙә бер башҡорт ырыуында Ҡарабай тигән бик абруйлы кеше ғүмер иткән. Унын яңғыҙ көн иткәнен күреп, башҡа башҡорттар ҙа тирмә ҡороп шул тирәгә килеп ултырғандар Борон Иртыш йылғаһы башланып киткән ерҙә бер башҡорт ырыуында Ҡарабай тигән бик абруйлы кеше ғүмер иткән. Унын яңғыҙ көн иткәнен күреп, башҡа башҡорттар ҙа тирмә ҡороп шул тирәгә килеп ултырғандар»[2].

Демек, біздің көзіміз жететін анық бір мәселе – жырдың қай халықта болмасын, көбінесе Ертіс өзеніне қатыстылығы. Қозы Көрпеш жазды күні жайлауда әрбір ескі нұсқалар бойынша өте теріскейде, Түменнен әрі, Мұз теңізіне таяу жерде отыратын болған. Қазақ «Қозы Көрпештерінің» бірі Дербісалин нұсқасында (1834 ж.) былай айтылады:

Бір су бар ұзын аққан теріс түстікте,
Табарсың тап ол жерден Қозы Көрпешті [3].

Демек, бұл – ұзын аққан Ертістің Обь өзеніне құйылатын жерлері. Айбас Баян сұлуға барып, еліне қайтқанда, Аягөзден Арқаның барлық жерін оңтүстіктен теріскейге қарай аралап өтеді. Жолында Жауыр, Жамшу сияқты сулардан өтіп, Есіл өзенінен төмен ағып, Түменге келеді, содан Қарқаралы, Баянауыл, Нұра далаларындағы Домбыралыны басып Мұз тауында отырған үйге барған. Башқұрт халқын құрайтын тайпалардың да бір замандарда осы өлкелерде жүргенін білеміз. Осы орайда белгілі фольклортанушы ғалым Ә. Қоңыратбаевтың жыр сюжетінің түркі-монғолдар арасында кең таралғандығы жөніндегі мына пікірін келтіреміз: «Қозы Көрпеш» жырының сюжеті қазақ, башқұрт, монғол, якут, ұйғыр, сібір татарларында бар. Содан қарағанда оның бастапқы ертегілік желісі Алтай, Жетісу жағында, оғыз тайпалары дәуірінде туған ба дейміз. «Қозы» – қой аты емес, «оғыз» түбірінен туған. Монғолдар бұл жырды «Козюке», «Қозы Еркеш», «Малшы мерген» десе, ұйғырлар «Бозы Көрпеш» деп атайды» [4].

Ендігі мәселе – екі халық эпосындағы кейіпкерлер іс-әрекеті арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтар. Ал екі жырдың бірінде, яғни қазақ нұсқаларында Қарабайдың халқын он сан ноғай, екіншісінде башқұрт деп аталуын біз аталған жырдың тым ерте заманда шыққандығынан деп топшылауымызға болады. Башқұрт «Қозы Көрпешіндегі» Қарабай мен қазақ «Қозы Көрпешіндегі» Қарабай арасында олардың іс-әрекеті тұрғысында үлкен айырмашылық бар. Мысалы, қазақ эпосындағы Қарабай – нағыз «шық бермес Шығайбай» сараң болса, башқұрт нұсқасында ол мәрт батыр. Екі халықтың эпосында да олар аңға бірге шығады. Башқұрт нұсқасындағы оқиға «Қамбар батыр» жырының қазақ нұсқасындағы кейбір сюжеттерге ұқсас болып отырады. Мысалы: «Берҙән-бер көндө һунарҙа йөрөгәндә, улар өҫтөнә бер арыҫлан килеп сыға. Элек бер ҙә күренмәгән был йырткыс януар һунарсыларҙы сигенергә мәжбүр итә. Тик бер Ҡарабай ғына урынынан ҡуҙғалмай тора бирә. Ул, ғәйрәтләнеп, ҡырма башлы уғын йәйәһенә ҡуя ла керешен тарта. Арыҫлан, ҡот осҡос ялын тырпайтып, ҡойроғо менән янбаштарына һуға-һуға, батырға табан аҡрын ғына килә башлай; яҡынлашҡас, бер һикереүҙә уның өҫтөнә ҡапланып, өҙгәләп ташламаҡсы була. Ә Ҡарабай ҡаушап ҡалмай, уғын атып ебәрә. Ук арыҫландың алҡымын үтә сығып, йыртҡысты үлтерә йыға. Батыр, йәйәһен ырғытып, арыҫланға ташлана, шунан, күккә ҡарап, Аллаһы тәғәләгә шөкөр итә»[2, 10 б.]. Яғни, қазақ жырындағы Қамбар батыр да, башқұрт жырындағы Қарабай да жыртқыш жолбарысты немесе арыстанды жалғыз жеңеді. Бір айта кетерлігі – башқұрт жырында Қарабай Сарыбайды екі рет ажалдан құтқарады. Осы жақсылығы үшін Сарыбай Қарабаймен құдаласуға уәде берген болатын.

Екі халық эпосындағы көптеген ұқсастықтың бірі – дүниежүзіндегі барша халықтар әдебиетіндегі эпостық жырларға тән көп ұшырасатын проблема – құдайдан бала тілеу. Бұл тұрғыда қазақ нұсқасында былай дейді:

Сөз қылдым Қарабай мен Сарыбайды,
Екеуі көп ноғайды асырайды,
Қолдарында сүйгендей баласы жоқ,
Екеуі перзент тілеп көп жылайды [1, 12 б.].

Ал башқұрт нұсқасында бұл жағдай қарасөзбен былай деп беріледі: «Шуға өçтәп, Мөхәммәттән Алла ҡаршыһында уға берәй ир бала биреүен үтенеп, түбәнселек менән доға ҡыла» [2, 11 б.]. Башқұрт «Қозы Көрпешіндегі» Қарабайдың құдайдан бала тілеуі, үйіне қонақ болып келген жұпыны киінген картты қабақ шытпай күтуі, бұған риза болған карттың кетерде ықылас-батасын беруі де қазақ эпостарында жиі кездесетін сюжет. Мысалы, «Алпамыс батыр» жырында дәл осыған ұқсас оқиға бар. Мұнда Байбөрі мен Аналық Ғайып Ерен қырық шілтеннен бала сұрайды. Башқұрт «Қозы Көрпешінде» бұл оқиғаның нәтижесі былай аяқталады: «– Ҡарабай! Мөхәммәт арҡылы һинен үтенесең Аллаһы тәғәләгә еткерелде. Ҡатының Алтыша һиңә бер ир бала табасаҡ. Пәйғәмбәребеҙ мине һиңә шуны хәбәр итергә ебәрҙе, – ти. Ошо һүҙҙәрҙе әйтеүе була – ҡарттың күҙҙән юғалыуы була» [2, 12 б.].

Қазақ жырларында ұл бала Сарыбайдыкі болса, башқұрт жырында ұл Қарабайдыкі. Қазақ жырында Қарабай алдынан сүйінші сұрап шыққан малшыны сабап тастаса, башқұрт жырында Қарабай оған сүйіншіге ат береді. Екі жырда да байлар өзара анттасады.– Мине үлемдән ҡотҡарған хөрмәтле дуçым! Ҡыҙымды үҙ улыңа кәләш итеп бирәм! – ти» [2, 13 б.].

Эпостық жырларға тән бір қасиет – сюжет алмасу, белгілі бір оқиғалардың екіншісіне көшіп жүруі десек, бұл көршілес, туыстас халықтарда ғана емес, жер жүзіндегі алыс бөгде халықтарда да болады. Мысалы, грек эпосында жау қапысыз батыр Ахиллестің өкшесін көздеп өлтіреді. Ал қазақ жыры «Қобыланды батырда» қалмақтың атақты батыры Көбіктіні тоғыз қабат тор сауыттың кіндік тұсындағы әлсіз тұсынан дәл көздеп атпаса, ол ешқашан өлмек емес екен. Дәл осыған ұқсас жағдайды біз башқұрт «Қозы Көрпешіндегі» Дәу перінің өлім құшу себеінен де көреміз:

Ләкин уны еңеү һеҙгә анһат булмаç:
Кереш йомшар, уктарығыҙ үтә алмаç,
Һөңгө тишмәç, ҡылысығыҙ киçә сапмаç.
Ә шулай ҙа уны еңеү мөмкин һеҙгә:
Уңаяғытабанындайәнебулыр,
Шулеренәсабығыҙһеҙуныңөҙә! [2, 14 б.].

Дәу перінің бұл әлсіз тұсын әу баста Қарабайға жәрдемге келген әулие айтып береді. Ал «Қобыланды батырда» әкесінің әлсіз тұсын қызы

Қарлыға айтатыны белгілі. Осылайша, Сарыбай Дәу перінің оң аяғының табанындағы әлсіз жерін көздеп жаудан құтылады.

Башқұрт эпосында Қарабай дүние салғаннан кейін Сарыбай Қаратаудың маңындағы Қаз көлінде көшіп барып мекендеп отырғанда, Баян сұлудың көркіне қызыққан айналадағы хандар мен байлар сөз сала бастайды. Осылайша, баяғыда Қарабайға берген уәдесін есінен шығарған Сарыбайдың бұл қылығы қазақ эпосындағы тоқсан мың малының амандығы үшін жетім ұлға қыз беруден бас тартатын Қарабайдың әрекетіне ұқсайды. «Сарыбай, үҙенең ошо өҫтөнлөгө менән мaһайып, батырҙарҙың был теләктәрен ҡырҡа кире кага килгән, ахырҙа, бер йыраҡ ырыуҙың ханы менән һүҙ ҡуйышып, ҡыҙы Маянһылыуҙы шуның улы Айкара солтанға бирмәк булған» [2, 15 б.]. Осы жерде айта кетерлігі, башқұрт жырындағы Маян (Баян) сұлу – анық қазақ қызы екендігі. Мұны мына жолдардан көреміз: «Ҡуҙыйкүрпәстең илселәре, яҡшылыҡҡа яманлыҡ менән яуап ҡайтарған Сарыбайға асыу тотоп, ҡайтып төшәләр, булған хәл-әхүәлде бәйнә-бәйнә һөйләп бирәләр. Ҡыр-ҡаҙаҡтарҙың дуҫлығы ныҡ булмауын, үҙ һүҙҙәрендә тормауын, башҡорттарға ҡарата үҙҙәрен эре тотҡан булыуын мәрхүм иренән элек тә күп ишеткән Алтыша быға артыҡ ғәжәпләнмәй. Улына ҡара эсле Сарыбайҙы ла, уның ҡыҙын да оноторға кәңәш бирә, бүтән ырыуҙан бер тигән кәләш әйттерергә вәғәҙә итә» [2, 17 б.]. Демек, башқұрттар өз айналасындағы аттары ұқсас екі халықты: орыс казактары мен көшпелі қазақтарды ажырату үшін соңғыларын «қыр қазағы» деп атағанын білеміз. Эпостың ХІХ ғасырда хатқа түсірілгенін ескерсек, туыстас-тағдырлас екі халықтың арасын өзара сенімсіз қылып көрсету идеясы еніп кеткендігін де жоққа шығара алмаймыз. «Қазақ» атауының «қырғыз» деп қолданылуын осылай түсіндіруге болады. Оған дәлел – қазіргі қырғыз аталған халықтың Орта Азияға кейінірек келуі, башқұрт жырында айтылатын Арал теңіз, Әмудария, Жайық, Ертіс өңірлеріне бұл халықтың қатысы болмауы т.б. келтіруге болады.

Кейбір халықтар жырды өзінің генетикалық даму тарихымен де тығыз байланыстырады. Қозы секілді жалпақ жұртқа кең тараған тұлғаны ұлттың бастау-негізінің бейнесі ретінде көрсетуге тырысушылықтың белгілері байқалмай қалмайды. Мәселен, башқұрттың «Куз Курпяч» деп аталатын повесінде Баянды іздеген Қозы Көрпешке бес жүз жыл жасаған сиқыршы Мәскей кемпір жолығып, таңғажайып тақтаны көрсетеді. Ол тақтадан болашақтың бейнесі сұлбаланады. Қозының Баяннан туатын ұлы Барлыбай, Барлыбайдың жеті ұлы Бурзян, Усярган, Тамьян, Қыпшақ, Бушмас, Қара Қыпшақ және Тенгаур көрінеді. Аңыз бойынша осы жетеуінен башқұрттың жеті руы тарайды [5].

Қазақ жырларында Қозыға көмектесіп жүретін Айбас деген кейіпкер бар. Ал башқұрт эпосында бұл міндетке Алдар ие. Сонымен бірге, башқұрт эпосының өзіндік ерекшелігі – жоғарыда айтқанымыздай, Мәскей атты

көріпкел кемпір кеседегі су арқылы болашақты болжап тастайтындығы. Бұл жағынан башқұрт эпосы мифтік ертегілермен араласып жатыр деуге болады. Башқұрт жырының осыншама көнелігіне қарамастан, онда сол халықтың кейінгі ғасырлардағы тағдыры да бар. Мәскей сиқыршы Қозыға жеті ұлдан тараған болашақ ұрпағы ақ патшаның боданы болып өмір сүретіндігі туралы көріпкелдік жасауын осымен түсіндіруге болады. Зерттеуші Ф. Созинова башқұрттың «Куз-Курпяч» эпосында еті тірі, белсенді әйелдердің бейнесі жасалғанын, олардың өмірде болып жатқан оқиғаларға ықпалы бар екенін баяндайды. Мәселен, қалыңдығын іздеп жүрген Куз-Курпячқа кезіккен бақташыдан ол «Мынау қалың табын кімдікі?» деп сұрапты. Сонда бақташы бұл есепсіз малдың Баяндікі екенін, қыздың өзі ай сайын келіп, малының жай-күйін біліп кетіп тұратынын айтады [6, 99 б.].

Бұл да болса, башқұрт эпосының өзіндік ерекшелігі деуге болады. Қазақ эпостарында мал-мүліктің әйел баласына тиесілі екендігі айтылмайды. Бұл да болса, эпостың сонау көне заманда, матриархат дәуірінде пайда бола бастағанын білдірсе керек. Академик Ә. Марғұланның: «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жыры – ең ескі аңыздардың бірі. Ол көне замандағы түркі-монғол тайпаларының арасында көп тараған бір ғажайып оқиғаның сюжеті» [6, 301 б.] - дейтіні де осыдан туындаса керек.

Қазақ ішінде кең тараған «Қозы Көрпеш пен Баян Сұлудың» қайғылы аяқталатыны, Қозы өлген соң Баян өзін-өзі мерт қылатыны баршаға белгілі. Ал басқа елдердің эпостарының бәрінде бірдей мұндай қорытынды жасала бермейді. Мәселен, Тимофей Беляев баяндаған, біз қарастырып отырған башқұрттың «Қозы Көрпешінде» бас кейіпкер қиындықтың бәрін жеңіп, сүйгеніне қосылады. Мұндай элемент жырдың Шөже жырлаған нұсқасынан да ұшырасады. Қозы алдымен үш күнге тіріледі. Содан соң Меккеден қайтып келе жатқан молдалардың қалауымен, періштелердің қолдауымен отыз бір жыл бірге өмір сүреді.

Ал татардың «Қозы Көрпеші» халық ертегілеріндегі жағымды кейіпкерлердің іс-әрекетін қайталайды. Ол қатерлі сапарларға аттанғанда жолында жақсы адамдар жолығады. Бұлар біресе қайырымды бақташы, біресе кемеңгер қарт болып кездеседі. Қозы солардың көмегімен қиындықты жеңеді. Бұл бір жағынан қазақ ертегілеріндегі тұрақты мотивтермен де үндес.

Қорыта айтқанда, «Қозы Көрпеш» эпосының мазмұнын талдау барысында байқалатын жағдай – оны өлеңмен жырлаған, аралас әңгімелеген әрбір туыстас халықтың өзіндік болмыс-бітімі, мінез-құлқы белгілі дәрежеде анық көрініс тапқан. Бұл көбіне-көп Қозы мен Баянның образдары арқылы аңғартылады деп білеміз. Тілегі бір, түрі ұқсас түркі жұртына Қозы Көрпеш, Қозыке, Қозюке, Козика, Қозын Эркеш, Куз-Курпяч, Козы-Курпец боп танылған ер жігіт пен Баян Сұлу, Баян-Ару, Байым-сур, Паян, Маян-Хылу боп әспеттелген есім қыздың бейнесін шоқтығы биік жырды үкілеген елдің

қай-қайсысы да ұлттың ұлы тұлғалары ретінде мақтан тұтады. Башқұрт эпосында да біз осы халықтың тарихи жүріп өткен жолы, арман-мұңы жатыр деп білеміз.

«Жырдың сюжетіндегі оқиғаның реалистік сипатымен қатар, жасалу заңдылығында Ер Төстік, Аяз би ертегілерінен ұшырасатын мотивтер, мифологиялық тұрғыда адамның жыртқышқа айналуы, зерлі қой, бозторғай туралы элементтердің кездесуі түркі тектес халықтардың фольклорлық мұрасының архаикалық кезеңдерінен хабар береді» [7], - деп ғалым Ысқақ Дүйсенбаев атап көрсеткеніндей, башқұрт «Қозы Көрпеші» қазақ жырынан гөрі мифологиялық бояуларға бай екендігін атап өткен жөн.

Түркі халықтары ауыз әдебиетін жинаушы, әйгілі ғалым Г.Н. Потаниннің мына бір пікірі бекер айтылмаса керек: «Орынбор мен Зайсанға дейінгі кеңістікті алып жатқан ұлан байтақ дала – түгелдей білетін сүйікті хикая, қазақ эпикасының ұшар биігі. Жалпы жұртқа ортақ сюжет болғанмен, бірде – бір халық мұны дәл қазақтардай өз эпикасының асқар шыңы ете алмаған» [4, 154 б.].

Бұдан біз башқұрт әдебиетіндегі «Қозы Көрпеш» эпосының қазақ «Қозы Көрпеш» жырымен салыстырғанда көркемдік деңгейі төмен деген қорытынды жасалмауы тиіс. Дегенмен, қазақ тіліндегі ондаған нұсқалардың әрқайсысы өзіндік ерекшеліктерге ие бола отырып, бір арнаға келіп құяды. Және сонысымен, сюжеттік шымырлығымен ерекшеленеді. Ал біз қарастырған башқұрт эпосы өзінің көне де жаңа сипаттарды қатар бойына сіңіруімен құнды деп білеміз. Осыны ескере келе болашақта башқұрт-қазақ, татар-қазақ, алтай-қазақ т.б. салыстырмалы зерттеуді кешенді түрде жүргізу керек деген ойды айтқымыз келеді. Осы арқылы түркі әлемінің өзара тарихи, рухани жақындастығы да нығая түседі деген ой қорытуға болады.

Әдебиеттер

1. Қозы Көрпеш-Баян сұлу. Шөже нұсқасы. – Алматы: Бабалар сөзі (26-том), 2013.
2.Эпосы на башкирском языке: Кузя Курпяч. [электронный ресурс] / – Режим доступа: www.bashskazki.ru.
3. Қозы Көрпеш-Баян сұлу. Ә. Дербісалин нұсқасы. – Алматы: Қазақстан, 1938.
4. Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және түркология. – Алматы: Ғылым, 1987.
5. Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. – Алматы: Ғылым, 1984.
6. Марғұлан Ә. Ежелгі жыр-аңыздар. – Алматы: «Ғылым», 1985.
7. Дүйсенбаев Ы. Қазақтың лиро-эпосы. – Алматы: Ғылым, 1973.

© Абылқасов Ғ.Ж, 2017

Айыткολова Э.Р.,
БДУ аспиранты,
Өфө калаһы

РЕГИОНАЛЬ КИҢ МАТБУҒАТ САРАЛАРЫНДА БАШҠОРТ ФРАЗЕОЛОГИЗМДАРЫНЫҢ ҠУЛЛАНЫЛЫШЫ

Башҡорт телендә нәшер ителгән матбуғатта ла фразеологизмдар бик уңышлы ҡулланыла. Заманында, әҙәби һәм публицистик стиль өҫтөнлөк алып киткән саҡтарҙа, халыҡсан һөйләү теле итеп ҡабул ителгән фразеологизмдар ситкә ҡуйып та торолғайны. Әммә бөгөн, уларҙы ҡулланыу яҙма әҫәрҙең һуты һәм ҡото икәнлекте аңлағас, яҙма һәм һөйләү телмәрендә ҡулланыу йышайҙы.

Матбуғат биттәренән миҫалдарҙы ҡарап сығыу менән бер рәттән, иң беренсе, башҡорт фразологияһының үҙенсәлектәрен һәм төп билдәләрен ҡарап үтәйек. Халыҡ теле менән матбуғат теле араһында бәйләнеш бар һәм улар бер-береһенә йоғонто яһай. Был мөнәсәбәттәр фразеология өлкәһендә лә бара, ләкин бындай мәсьәләләр башҡорт тел ғилемендә аҙ өйрәнелгән.

Башҡорт матбуғатындағы фразеологик берәмектәрҙең төп билдәләре түбәндәгесә:

Фразеологик берәмектәр мәғәнәһе менән һүҙгә оҡшап тора, уларҙың күбеһененең мәғәнәһен бер һүҙ менән дә биреп була. Мәҫәлән: *башы йоморо* – аҡыллы, *күҙ асып йомғансы, керпек ҡаҡҡансы* – тиҙ, *ҡолағына ла элмәй* – тыңламай һ.б. Ләкин һүҙ менән фразеологик берәмек синонимик мөнәсәбәттә булғанда ла, уларҙың мәғәнәһе бер-береһен ҡаплап тора алмай. Мәҫәлән: әҙ – бармаҡ менән һанарлыҡ, күп – һанап бөткөһөҙ. Бармаҡ менән һанарлыҡ берәмеге әҙ генә түгел, ә “бик әҙ” тигәнде белдерә һәм һөйләүсенең тойғо биҙәген дә төҫмөрләндерә; һанап бөткөһөҙ “бик күп” төшөнсәһен бирә. Айырма мәғәнәлә генә түгел, образлылыҡта ла күренә, ошо берәмектәрҙең нимәгә ҡарата ҡулланылышында ла сағыла. Ҡыуаныс әҙ булды әле ошо арала, тиәһе урынға, ҡыуаныс бармаҡ менән һанарлыҡ булды, тип әйтә алмайбыҙ, йәки быйыл игенде күп алдыҡ урынына игенде һанап бөткөһөҙ алдыҡ, тип әйтеп булмай.

Фразеологик берәмек һәм һүҙбәйләнештәр. Фразелогик һүҙбәйләнеш эсенә ингән һүҙҙәр үҙ-ара ғәҙәттәге һүҙбәйләнештәр ҡалыбы менән яһала, улар бер-береһенә ярашыу, башҡарылыу йәки һөйкәлеү, йәнәшәлек юлы менән бәйләнеп киләләр. Күп кенә фразеологик берәмектәрҙең прототиптары, йәғни ябай һүҙбәйләнеш хәлендә ҡулланылған варианттары ла бар. Мәҫәлән: телде тешләү (өндәшмәй ҡалыу) – фразеологик берәмек, тура мәғәнәлә ул ғәҙәттәге һүҙбәйләнеш була. Тоҙаҡ ҡороу (мәкерле уй менән берәйһенә ҡаршы хәйлә ҡороу) һәм ҡуянға тоҙаҡ ҡороу һ.б.

Тимәк, фразеологик берәмек мәғәнәһе яғынан һүҙгә, формаһы яғынан һүҙбәйләнешкә оҡшаған. Ләкин уның үҙенә генә хас билдәләре лә бар.

Ябай һүҙбәйләнеш менән ныҡынған һүҙбәйләнеш араһындағы айырма, нигеҙҙә, мәғәнәгә һәм компоненттарҙың үҙ-ара бәйләнешенә ҡайтып

ҡала. Ябай һүҙбәйләнеш телмәр ағышында ҡорола, ә нығынған һүҙбәйләнеш телмәргә әҙер көйө (электән төҙөлгән берәмек көйө) алына. Ябай һүҙбәйләнештә һүҙҙәр үҙҙәренең төп мәғәнәләрендә ҡулланылалар. Фразеологик берәмектең мәғәнәһе уның компоненттарының мәғәнәләре ҡушылыуҙан барлыҡҡа килмәй, ә шул һүҙбәйләнеш менән бирелгән күренеште тоçмаллау, образлы күҙаллауға (һынын күҙ алдына баçтырыуға) мәғәнә биреү нәтижәһендә тыуа. Миçал: кәмә һәм *кәмә ҡомға терәлде* (“эш бармай” мәғәнәһендә); дуға һәм *дуға менән бесән сабаһың* (“яңылыш һөйләйһең”); күк – *түбә күккә тейеү* (”ҙур шатлыҡ кисереү”) һ.б.

Килтерелгән миçалдарҙа фразеологик берәмектәрҙең мәғәнәһе компоненттарҙың мәғәнәһе менән бөтөнләй бәйләнмәгән, ә шул һүҙҙәр аңлатҡан күренеш, хәрәкәт нигеҙендә килеп сыҡҡан һәм образлы һынландырыуға бәйләнеп кенә йәшәй. Образлылыҡты иçәпкә алмағанда, тура мәғәнәле ғәҙәти һүҙбәйләнеш һәм һөйләм генә була.

Ябай һүҙбәйләнештә һүҙҙәрҙең грамматик формалары, нигеҙҙә, һаҡлана (һүҙ яһау һәм үҙгәртеү мөмкинлектәре күп була), ә фразеологик берәмектәрҙә ул бер ни тиклем сикләнгән. Бер генә миçал алып ҡарайыҡ: буяу һәм *күҙ буяу*. Буяу һүҙе ҡылымдың бөтә формаларын да ҡабул итә, ә *күҙ буяу* берәмеге составында инде был ҡылымдың грамматик формаһы бер аҙ сикләнгән. Заман формаларының ҡайһы берҙәрен ул ҡабул итә алмай; әйтәйек, үткән замандың ихтирам итеү төçмөрө менән әйтелгән *күҙ буяр ине, күҙ буяй торған булған* формаларын ҡулланып булмай, сөнки был форма берәмектең дөйөм мәғәнәһенә ҡаршы килә. Шулай уҡ йүнәлеш категорияһының ҡайһы бер төрҙәре лә мөмкин түгел (ҡайтым, төшөм йүнәлештәре), күләм формалары ла был берәмектәге ҡылым өсөн хас түгел.

Ә хәҙер бөтөн был миçалдарҙың сағылышын башҡорт телле мәғлүмәт сараларында ҡарап, анализлап үтәйек.

Мин яҡташыма һоҡланып ҡараным. Эйе, уйланым, ***алдына алдымы,*** *эшләй инде ул, һис һүҙһеҙ эшләй.* [1]. ***Алға алыу*** – маҡсат итеп ҡуйыу, ниәтләү. Кеше ниндәйҙер эште алдына алған икән, уны һис шикһеҙ башҡара. Был эштең мотлаҡ башҡарылырға тейешлеген генә түгел, ә шул кешенең дә холоҡ-фиғелен асыусы күрһәткес.

Юлдың ике яғында ла инде ***быуынға һикереп*** *килгән бойҙай баçыуҙары ята.* [2]. ***Быуынға һикереү*** – быуын-быуын булып үçеү, быуынланыу. Бында игендең күтәрелеп, үçеп килеүен, йәғни уңыштың яҡшы булыуын күрһәтә автор.

Был тирәлә борон-борондан башҡорт ырыуҙары булып, һәр береһе шул ерҙәрҙә ***ғүмер һөргән*** *булған.* [3]. *Ғүмер һөрөү* – йәшәү, донъялыҡта тороу.

Төкөрҙөм был эштәренә... Минең ҡартатайым икешәр ялсы тотоп та ***донъяның төбөнә етә алмаған***.[4]. *Донъяның төбөнә етеү* - бик күп мал табырға тырышыу йәки тормошто бик шәп алып барырға тырышыу.

Зәйнулла ишанды пәйғәмбәр урынына күреп ихтирам иткән хужа, үҙенә һүҙ ҙә ҡушмай, ҡунаҡтың ***итек башындай*** *балаға иғтибар итеүенә эсе боша.*[5]. *Итек башындай* – кешенең бик бәләкәй булыуын һыҙыҡ өҫтөнә алғанда әйтелә, күберәк бала-сағаға ҡарата ҡулланыла.

Ауыл ерендә нимәне ***итәк аҫтынан һатһаң*** *да барыбер ауылдаштарың белмәй ҡалмайҙыр.*[6]. *Итәк аҫтынан һатыу* – йәшерен генә һатыу итеү.

Итәк тултырып *бала үҫтергәндәр ҙә, уларҙы тейешенсә тәрбиәләп, әҙәм итеп тормош юлына баҫтырғандар ҙа аҙ түгел бында.*[7]. *Итәк тултырып* – бик күп. Итәк тултырып бала үҫтереү, йәғни ҙур ғаиләле, бала-сағалыбулыу.

Эйәле-башлы булып *йәшәй башлғандарына йыл да булмаған әле.*[8]. Эйәле-башлы булыу – өйләнеү мәғәнәһендә.

"Ҡаҙ тәрбиәләү – ***эт һуғарыу*** *түгел",- ти фермер.*[9]. *Эт һуғарыу* – ваҡытты бушҡа үткәреү, юҡ менән булыу.

Сабатаны түргә элгәндә *халҡыбыҙҙың үҫеше, донъя кимәленә күтәрелеүе икеле.*[10]. *Сабатаны түргә элеү* – эреләнеү, артыҡ һауаланып китеү.

Башҡорт матбуғатында фразеологизмдарҙы итеп алыу ҙа бик отошло юлдарҙың береһе. Уҡыусы шунда уҡ әйтелгәндең, йәғни уҡылғандың ни хаҡында булыуын белергә, аңларға теләй. Унда был теләкте һүҙҙең йорлоғо, тапҡырлыҡы, эсенә ниндәйҙер йомаҡ йәшерелеү процесы уята. Әйҙәгеҙ, был миҫалдарҙы ҡарап үтәйек:

Алтын аҡыл эйәһе.

Академик Фәрит Сөләймән улы үҙенең рухын беҙгә, үҙенең уҡыусыларына ла, бирә алды. Фәрит Сөләймән улы бик талантлы һәм арабыҙҙан бик иртә киткән кеше булды. Ауыр сир уныаяманы.[11] ***Аҡыл эйәһе-*** аҡылы күп, аҡылға бай кеше .

Илдә сыпсыҡ үлмәй.

Атайымды ҡулға алғас, беҙҙе икенсе ауылға күсерҙеләр, ҡараңғы төн, һалҡын ҡыш ине. Мөхәмәтйәр тигән ауылға килгәнбеҙ, ике бүлмәле өйҙә йәшәгән бер кешеләргә урынлашҡанбыҙ. [12]. ***Илдә сыпсыҡ үлмәй-*** *үҙ илендә кеше юғалып ҡалмай.*

Ҡаш төҙәтәм тип, күҙ сығарабыҙ.

Нисәмә йыл дауамында урамдарҙың исеме, биналарға ҡуйылған яҙыуҙарҙың башҡорт теленә дөрөҫ тәржемә ителмәүе, хаталар китеүе тураһында һөйләйбеҙ, яҙабыҙ, тик телебеҙҙе боҙоу осрактары кәмемәй. [13]. ***Ҡаш төҙәтәм тип, күҙ сығарыу-*** бер эште эшләйем тип, икенсе эште боҙоу.

Терһәкте тешләп булмай.

Йүнһеҙ ғорурлығым өсөн үкенәм, тик терһәкте тешләп булмай. Ә яҙмыш, язаһын ҡабул итә алмаһаң да, ризалыҡ бирмәһәң дә, иртәме-һуңмы барыбер салғыйҙан тарта икән. [14]. ***Терһәкте тешләп булмай***- *үкенеү.*

Мәҡәләнең атамаһы фразеологизмдың мәғәнәһенә тап килмәгән осорҙар бар:

Ите миңә, һөйәге һиңә.

Республика Башлығы Башҡортостан урмандарын ҡуртымға алыусы эшҡыуарҙарға йәшерен эш алып барыу менән шөғөлләнмәҫкә, үҙ бурыстарына яуаплыраҡ ҡарарға ҡушты. Инвесторҙарҙың эшмәкәрлеге ите миңә, һөйәге һиңә тигән мәҡәлде хәтерләтә. Улар ылыҫлы ағастарҙы һатып ҡына байырға теләй, ә ҡайын һымаҡ япраҡлы сорттар делянкаларҙа сереп ятып ҡала. [15]. ***Ите һиңә, һөйәге миңә*** - борон баланы уҡытырға биргәндә оҫтаға әйтелгән һүҙ**.**

Иҫәпкә бар, һанға юҡ *йәки Хәйбуллалар ниңә Питерға китә?* http://www.ye02.ru/uploads/posts/2010-10/vazifa-apaj.jpg *Бөтә Рәсәй халыҡ иҫәбен алыу кампанияһының икенсе көнөндә, был сараның нисегерәк үтеүен үҙ күҙҙәрем менән күҙәтеү ниәтендә, ауылға юлландым.* [16]. ***Иҫәпкә бар, һанға юҡ*** **–** булдыҡһыҙ кешегә ҡарата әйтелә.

Башҡорт тел ғилемендә фразеологияның өйрәнелмәгән проблемалары, асыҡланмаған мәсьәләләре күп әле. Уның иң аҙ тикшерелгәндәренең береһе – фразеологик берәмектәрҙең текста, матбуғат биттәрендә, матур әҙәбиәттә һүрәтләү саралары булараҡ тотҡан урыны. Фразеологик берәмектәрҙең конкрет әҫәр эсендә йәки әҙәби телдең айырым жанрҙарында ҡулланылыу мәсьәләләрен өйрәнеү ҙә мөһим.

Әҙәбиәт

1. Хәйруллин Р. Шундай йола бар /газета “Йәшлек”, 2013, № 26.
2. Ишморатова Д. Хәйбулла ҡырҙарында/ газета “Башҡортостан”, 2003, №14.
3. Ярмуллин А. Башҡорт ырыуҙары тураһында/ газета “Киске Өфө”, 2012, № 48.
4. Әҙеһәмов Р. Себер юлындағы башҡорттар/ газета “Киске Өфө”, 2011, № 22
5. Яҡшыбаева Л. Халыҡ пәйғәмбәрҙәре/ газета “Киске Өфө”, 2001, № 34.
6. Харрасов Р. Айный алмаған ауылдар/ газета “Йәшлек”, 2008, № 32.
7. Дәмин И. Үрһәң сабата.../ газета “Башҡортостан”, 2007, № 8.
8. Ильясов. Р. Ауылды йәштәр төҙөй/ газета “Йәшлек”, 2004, № 22.
9. Ишбулатов И. Йәшәй белгәндәр бар/ газета “Киске Өфө”, 2008, № 34.
10. Ултыраҡова Ә. Бер-беребеҙгә терәк булайыҡ/ газета “Йәшлек”. 2011, №24
11. А.Ишназаров . Алтын аҡыл эйәһе/газета “Йәшлек”, 2016, №4
12. Түләбаев М. Илдә сыпсыҡ үлмәй/ газета “Ейәнсура таңдары”. 2013, №9

13. Әбйәлилова З. Ҡаш төҙәтәм тип, күҙ сығарабыҙ/ газета Башҡортостан, номер от 13.04.2013 г.
14. Сираева Ф. Терһәкте тешләп булмай/ газета “Урал” номер от. 17.02.2002 г.
15. Әбилева З. Ите миңә, һөйәге һиңә/ газета “Башҡортостан” номер от 13.05.2015 г.
16. Әйле З. Иҫәпкә бар, һанға юҡ/ газета “Киске Өфө” номер от 19. 10.2010 г.

Һүҙлектәр

1. *Ураксин З. Г.* Русско-башкирский фразеологический словарь // Под редакцией Э. Р. Тенишева. – М.: Русский язык, 1989.
2. *Ураҡсин З. Ғ.*, Надршина Ф. А., Йосопов Х. Ғ. Башҡортса-русса фразеологик һүҙлек. – Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1973.
3. *Ураҡсин З. Ғ.* Башҡорт теленең фразеологик һүҙлеге. – Өфө, 1996.

© Айытҡолова Э.Р., 2017

Акилова М.Ф.,
ассистент кафедры востоковедения БашГУ,
г. Уфа

ФОНЕТИЧЕСКИЕ И СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ЛЕКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ ОРХОНО-ЕНИСЕЙСКИХ ПАМЯТНИКОВ В КОНТЕКСТЕ БАШКИРСКОГО ЯЗЫКА

Известно, что наиболее изменчивым элементом в языке является лексика. В значительно меньшей степени меняются фонетические формы языка. Степень изменения словарного состава зависит от воздействия внешних и внутренних факторов. В развитии языков основной словарный состав является более устойчивым, сохраняя связь со своими праязыками.Анализ лексического состава памятников орхоно-енисейской письменности и башкирского языка с точки зрения когнитологического аспекта дает возможность выявить такие содержательные признаки, характеристики лексики: I. Природа (неживая, живая); II. Человек (как физико-биологическое существо); III. Общество (человек как единица функциональной жизни общества); IV. Познание (априори). В этой главе лексические взаимосвязи башкирского языка и языка орхоно-енисейской письменности рассматриваются в рамках тематических групп, а в третьей главе – более подробной характеристике в рамках когнитивных сфер.

Опубликованные в последние годы труды ученых Н.Д. Арутюновой, А.П.Бабушкина, Н.Н. Болдырева, Г.И.Берестнева, Г.А. Волохина, Е.С.Кубряковой, З.Д.Поповой, Ю.С.Степанова, И.А.Стернина, В.Н.Телия и других содержат важные теоретические положения о значении и

особенности, как хранения, так и мировидения, мировосприятия мира, как они структурированы в языке. Этим кругом проблем занимается **когнитивная лингвистика.** В когнитологии рассматривают человека как субъекта действующего, активно воспринимающего и продуцирующего информацию, руководствующегося в своей мыслительной деятельности определенными схемами, программами, планами, стратегиями. А сама когнитивная наука стала рассматриваться как наука об общих принципах, управляющих ментальными процессами в человеческом мозгу [5, с. 6]. Некоторые группы слов языка орхоно-енисейских памятников и в башкирском языке не изменили свою фонетическую структуру и семантику. И в орхоно-енисейских памятниках, и в башкирском языке эти слова используются в одних и тех же значениях и формах. В орхоно-енисейских памятниках встречаются слова, обозначающие сезон либо связанные с понятием времени.Эти лексемы относятся к основополагающим единицам когнитологии любой культуры и языка. Сравнение лексем, обозначающих время, пространство дает нам возможность охарактеризовать восприятие башкирского народа и древних тюрков. Так как в лексемах с временным, пространственным значением отражаются социальные аспекты жизни и этапы развития народов, некоторые культурные стереотипы.

Как известно, человек не рождается с чувством времени, его временные и пространственные понятия всегда определены той культурой, к которой он принадлежит. Следовательно, вполне обоснованно можно утверждать об этническом своеобразии восприятия времени представителями того или иного этноса [4, с. 84]. Лексические взаимосвязибашкирского языка и языка орхоно-енисейской письменности характеризуются с когнитологической точки зрения также устойчивостью структурных и семантических особенностей лексических параллелей и фиксацией значительного их количества с абсолютным показателем вбашкирском языке. Рассмотрим примеры: Лексема **jaz** в орхоно-енисейских памятниках использоваласьв значении «весна»: **Jaz**ïŋa oğuzğarusű tašïqdïmïz (КТб.48). – **Яҙ**ын уғыҙҙарға ҡаршы һуғышҡа сыҡтыҡ. – «Весной мы пошли войной против огузов». В башкирском языке это слово обозначаетсезон года между зимой и летом. В орхоно-енисейских памятниках лето обозначено лексемой **jaj. Jaj** – йәй – «лето»: **Jaj** anta jajladim (КТб.20). – **Йәй**ҙе унда йәйләнем. – «Лето я проводил там». В современном башкирском языке **йәй** обозначает самый теплый сезон года между весной и осенью. Здесь наблюдается фонетическое изменение: фонема [а] переходит в фонему [ә], т.е. литературный вариант слова **jaj** в башкирском языке приобрел мягкий вариант **йәй.** В башкирском языке от слова **йәй** образовалось новое слово **«йәйләү»** (летовка) – диал. **йәй[ҙ]әү.** В восточном диалекте (кизильский и айский гов.) башкирского языка употребляется словосочетание **йәй ташы / жәй ташы** – «летний камень» –

магический камень для вызывания дождя, по окраске напоминающий радугу. В мифологии встречается устойчивое словосочетание **йәй тәңре** – «божество лета». По ИбнФадлану, одно из двенадцати божеств башкир [6, с. 394].

Kǘz – **көҙ** – «осень»: Ol jïl **kǘz**ǘn (МЧ.20). – Ул йыл **көҙ**өн – «В тот год осенью». В башкирском языке **көҙ**означает сезон между летом и зимой. Общепринятая тюркская фонема [з] в башкирском языке перешла в фонему [ҙ].

Слово **qïŝ**в памятниках – ҡыш – «зима»: Maǧï qurǧan **qıŝ**lap jazïŋa oǧuzǧarusǘ taŝïqdïmïz (КТб.48). – Маҡы Ҡурғанда **ҡыш**лап, яҙын уғыҙҙарға ҡаршы ғәскәр менән сыҡтыҡ. – «Перезимовав в Макы Кургане, весной мы выступили с войском против огузов». В толковом словаре башкирского языка– самый холодный сезон года между осенью и весной. В башкирской мифологии встречается выражение **Ҡыш тәңре** – «Божество Зимы». По данным ИбнФадлана, это одно из двенадцати божеств башкир [6, с. 136].

Для обозначения понятия «год» в орхоно-енисейских памятниках употребляется лексема **jïl** – йыл – «год»: 1. Ol **jïlqa** tǘrgiŝ täpa Altun toǧa Artiŝ ǘgǘzǘg käčä jorutdumuz (Тон.36, 37). – Ул **йыл** түргәштәргә ҡаршы Алтынға, Иртыш йылғаһына сыҡтыҡ. – «В тот год мы против тургишев поднялись в чащу Алтун, на реку Иртыш». 2. Älig **jïl** iŝiǧ küčiǧ birmiŝ (КТб.8). – Илле **йыл** буйына үҙемдең эшемде, күңәштәремде бирҙем. – «На протяжении пятидесяти лет делился своими делами и силой». 3. Kültigin qon **jïlqa** jitijägirmi kačdu (КТб. 50). – Күлтәгин ун етенсе көн йылҡы **йыл**ында «осто». – «Культегин умер в семнадцатый день года Быка». В башкирском языке лексема **йыл** «год» **–** употребляется в нескольких значениях: а) единица времени, равная одному обороту Земли вокруг Солнца(включает в себя 12 месяцев начиная с 1 января)..

В орхоно-енисейских памятниках для обозначения понятия «рассвет» употребляется лексическая единица **taŋ** – таң: Bolčuqa**taŋ** öntürü tegdimiz (Тон. 35). – **Таң** атыуға Болчуҡҡа барып еттек. – «С наступлениемрассвета мы добрались до Болчука». В башкирском языке это слово означает время суток перед восходом солнца и освещение неба со стороны востока. В текстах орхоно-енисейских памятников встречается много лексических единиц, связанных с окружающей природой, состоянием природы, погоды и с тем, что находится на поверхности земли. Например: **qar** – ҡар – «снег»:1. Süŋüg batïmï **qarïǧ** sökipän (КТб.35)... – Һөңгө менән **ҡар**ҡаҙып… – «Прокладывая путь через снег (сугробы) по колено (глубиной с длину копья)». 2. **Qarïg** sökdim joqaru (Тон.25). – **Ҡар** кисеп юғары күтәрелдем. – «Через снег я поднялся на вершину». Слово **ҡар** – «снег» разъясняется в «Толковом словаре современного башкирского языка» следующим образом: «форма осадков белого вида, падающих с облаков» [2, с. 65].

В орхоно-енисейской письменностииспользуется лексема**jer, jär**– ер, урын – «земля», «место»: 1.… asra jağïz **jer** qïlïntïkda (КТб.1). – …аςта **ер** барлыҡҡа килгәндә… – зарождалась внизу – когда бурая (коричневая) земля».2. Özüm Az **jer**imanï. – Үҙем Аз **ер**енән –«Я же сам из земел Аз». 3. Täŋri Umaj ïduq **jer** sub basa bärti ärinč (Тон.38).– «Тәңре Умай, изге **ер**-һыу беҙҙе һаҡлай». – «Тенгре Умай, святые земля-вода – все оберегают нас». 4. Tűrk bodun **jer**intä. – Төрки халыҡ **ер**ендә. – «На земле тюркского народа». Лексема **ер –** «земля» в башкирском языке имеет семь значений: а) третья планета в Солнечной системе, на которой проживают люди (с заглавной буквы). На Земле (Земля). Земной шар. Земля вертится вокруг своей оси и вокруг Солнца; б) самый верхний слой планеты Земля. Поверхность земли; в) место (местность), отличающаяся своей особенностью. Ровная местность. Низменная местность. Открытое поле (открытое место). Узкое место реки (Йылғаның тар ере); г) территория, которую используют для посева хлебов и др. хозяйственных целей. Целинная земля. Удобрять землю. Колхозная земля. Распределение земли; д) пристанище (родные места) народа; страна. Родина (родные места). Чужие места (чужбина); е) часть, доля (пай), место чего-либо. Красивое место города. Разбитая часть окна. Сломанное место; ж) определенное место, где что-либо делается, совершается, проводится; площадка.Место, где пьют животные (домашние). Игровая площадка» [2, с. 53].

В орхоно-енисейской письменностилексема**köl**– күлупотребляется в значении «озеро»: Qara **költä** süŋüšdimiz (КТб.42). – Ҡара **күл**дә һуғыштыҡ. – «Сражались на Черном озере». В башкирском языке слово **күл –** «озеро» трактуется как природный водоем».

В орхоно-енисейских памятниках для обозначения понятия «гора» употребляется лексическая единица **tağ** – тау: 1. Söŋüküŋ **tağ**ča jadtï (КТб.24). – Һинең һөйәктәрең **тау**ҙай ятты. – «Кости (твои) улегли горой».2. Tinäsi oğlu jatuğma bäŋligäk **tağ**uğ… (Тон. 44). – Бингәләк **тау**ында Тинәсиҙең улы йәшәй. – «Гора Бангиляк, на которой живет сын Тинэси». 3. Tinäsi oğlu jatuğma **tağqa** tägmis idi joq ärmiš (Тон. 47). – Беҙ Тинәсиҙең улы йәшәгән **тау**ға барып еттек, әммә хужаһы өйҙә булманы. – «Мы дошли до горы, на которой живет сын Тинэси, хозяина там не было». Гора– мифологизированный природный объект, божество. На горе произносят благопожелания, просят благословения. Слово восходит к общетюркскому taγ~daγ~tu ‘тау‘ [7, с. 284]. Как пишет З.Ф. Шайхисламова, башкиры олицетворяли гор, об этом свидетельствуют географические термины соматического происхождения: тау башы «вершина горы» (досл. «голова горы»), тау бите «склон горы» (досл. «лицо горы»), тау мороно «отрог» (досл. «нос горы»), тау арҡаһы «горный хребет» (досл. «спина горы») и др. Подобные географические термины свидетельствуют о том, что в далеком

прошлом, в когнитивной картине мира древних башкир горы, как и люди, могли иметь голову, лицо, нос, спину и тд. [8, с. 68].

Для обозначения понятия «камень» в орхоно-енисейских памятниках употребляется лексема **taŝ –** таш: 1. Näŋnäŋ sabum ärsär, bäŋgü **taš**qaurtum (КТм.11). – Әйтергә теләгән һүҙҙәремде **таш**ҡа соҡоп яҙҙым. – «Слова, которые хотелось мне сказать, я высек на вечном камне». 2. Uda **taš**da qalmusuq ubranup jätijüz boltï (Тон.4). – Ағаслыҡтарҙа, **таш**-тауҙарҙа ҡалғандар йыйылып, ете йөҙ булды. – «Собрались оставшиеся среди деревьев, среди гор и камней, и получилось их семьсот». Камень, скала, гора в мифологии – первоэлементы мира, сакральные предметы, символы твердости, прочности; имеют как положительную, так и отрицательную семантику; символы неуязвимости; встречаются во многих обрядах, запретах, благопожеланиях, проклятиях башкир. Есть обычай – при произнесении благопожеланий невесте бросать ей под ноги мелкие камушки. Участвуют в обережной и отгонной магии. Башкиры считают камни живыми. Они связаны с дождем, поэтому участвуют в вызывании и остановке дождя [7, с. 286]. Исходя из представления, что отдельные камни имеют особую силу, в засушливые годы с помощью особых камней башкиры проводили обряд вызывания дождя (ямғыр ташы «камень дождя», яҙаташ «камень прописывает», «камень, приносящий ясную погоду») [8, с. 69].

В памятниках орхоно-енисейской письменности употребляется лексема**qum–** ҡом– «песок»: Čuqaj quzin qara **qum**uğ olurur ärtimiz (Тон.9). – Суғай Ҡуҙы, Ҡара **ҡом**до йәшәрлек ергә әйләндерҙек. – «Чугай Кузы, Черные пески мы превратили в места для жизни». **Ҡом** в башкирском языке – «мелкие частицы твердых минералов. В мифологических рассказах башкир повествуется, как две утки из песка со дна озера создали сушу, вселенную. Ике үрҙәк һыу төбөнән ләм, ҡом-таш сығарған. – «Две утки из-под воды доставали ил, камушки, песок» [1, с. 298].

В текстах орхоно-енисейских памятников наблюдается частое употребление слова **altun –** алтын **–** «золото». Слово фиксируется с начала VIII века в памятниках Культегину, Бильге Кагану и Тоньюкуку в виде **altun,** в енисейских памятниках оно в таком же виде фиксируется неоднократно.

Kümüŝ – көмөш – серебро. Данное слово фиксируется в древнетюркских памятниках: 1. Altun, **kümüŝ**, isigti, qutaj buŋsuz anĉa birür tabgaĉ bodun sabï süĉi gağïsï jïmŝaq ärmiš (КТм.5). – Алтын, **көмөш,** ебәкте хисапһыҙ биргән табғач халҡының теле татлы, малы йомшаҡ ине. – «Народ Табгач, который не считал отданному золоту, серебру, шелкам, вел сладкие речи, богатства его были мягкие». 2. Sarïğ altun örüŋ **kümüŝ** qïzquduz ägritäbiağï buŋsuzkälürti (Тон.48). – Һары алтын, аҡ**көмөш**, ҡатын-ҡыҙҙар,

бер үркәсле дөйәләр, хисапһыҙ байлыҡтар. – «Желтое золото, белое серебро, женщины, одногорбые верблюды, бесчисленные богатства».

Tämir – тимер – «железо». Данная лексема фиксируется с самых первых тюркских памятников VIII в. В памятниках в честь Кельтегину и Бильге Кагану встречается географическое название temür (~ temir) qapïɣ «Железные Ворота»: **Tämir** qapuğqa tägi sülädim (КТм.4).– **Тимер** Ҡапҡаға тиклем һуғыштым. – «Бились мы до Железных ворот».

В древних памятниках использовалась лексема **ağač** – ағас – «дерево»:1. **Ağač**tutunupağturtïm öŋärki är… (Тон. 25). – Мин уларға **ағас**тарға йәбешеп атларға ҡуштым. – «(Я) заставил (вынудил) их идти пешком, держась за деревья». 2. **Ağačda** tašda qalmusuq ubranup jätijüz boltï (Тон.4). – Тере ҡалғандар **ағас**, тау-таш араһында йыйылды. – «Собрались оставшиеся среди деревьев, среди гор и камней, и получилось их семьсот». В мифологическом словаре башкирского языка зафиксированословосочетание Ағас тәңреһе – «Божество дерева». В башкирской мифологии одно из 12 божеств. «Некоторые из них рассказывали о 12 божествах: якобы есть божества зимы, лета, дождя, ветра, деревьев» (ИбнФадлан). Ағас хужасы (среднеурал., гайн.). Хозяин дерева. Говорят, хозяин дерева живет на одинокой березе. Ағас эйәһе. Вбашкирской мифологии дух дерева живет в одиноких деревьях, невидим, иногда принимает облик кукушки или ворона; покровитель, помощник, иногда недруг человека; наказывает тех, кто рубит одинокие деревья или вредит им; любит умилостивления (привязывание лент, тряпок, ниток, монет на дерево). Существует множество поверий, табу, примет, связанных с одинокими деревьями, являющимися местом обитания духа. Яңғыҙкайынды киҫһәң, ҡайғы килә. – «Если срубишь одинокую березу, придет несчастье». Мифологические представления, связанные с духом дерева, зафиксированы у многих народов мира. Слово состоит из агач – ‘дерево’ и еjе – ‘хозяин’, ‘дух’. Ағас яманы (сакмар.). Дух дерева. Миндек алғанда: «Бисмиллаһи-рахманир-рахим» – тип алырға кәрәк. «Бисмиллаһи» булһа, Ағас яманы һуҡлыҡмай. – «Когда берут ветки для банного веника, надо произносить: «Бисмиллахир-рахманир-рахим». Если произнесено «Бисмилла», то Дух дерева не ударит, не коснется» [7, с. 5–6].

От слова **kű̈n** с помощью аффикса **– tüz** образовалось новое слово **kű̈ntű̈z: Kű̈ntű̈z** olursuqum kelmädi(Тон.12). – **Көндөҙ** ултырғым килмәне. – «Не хотелось мне сидеть днем». С корнем **kű̈n** образовано несколько сложных слов: **kű̈nbatsuq** – көнбайыш – «запад», **kű̈ntoğsuq** – көнсығыш – «восход солнца, восток». Эти слова часто встречаются в орхоно-енисейских памятниках. Дословный перевод: **kű̈n** – «день», **toğ –** «родиться», т.е. «рождение нового дня»; İlgärű̈ **kű̈ntoğsuq**a, birgärű̈ kű̈nortusuğaru, kurïğaru kű̈nbatsukuŋa (КТм.2). – Алға – көнсығынҡа, уңға – көн уртаһына, артҡа – көнбайышҡа. – «Вперед – на восход, направо – на юг, назад – на закат». В

орхоно-енисейских памятниках есть несколько сложных слов с корнем kűn: **kűnbatsuq** – көнбайыш – «запад», **kűntoğsuq** – көнсығыш – «восход солнца, восток». В башкирском языке слово **көндөҙ – «**днем»обозначает часть суток между рассветом и закатом, время, когда светло [2, с. 169]. В устойчивых словосочетаниях башкирского языка употребляется лексема **көн:** көнө бөтөү – «жизнь его кончилась», көнө етеү – «пришло время». По представлениям башкир, каждому человеку свыше определяетсясрок его жизни и количество еды. Прожив отведенный срок, съев положенную ему еду, человек умирает. Поэтому о покойнике башкиры говорят: Көнө бөткән – «Кончились его дни». Көнө етеү – «Наступление срока родов»; досл. «Наступление дня». По религиозно-мифическим представлениям башкир, свыше определяется срок рождения и срок смерти человека. В «Мифологическом словаре башкирского языка» зафиксированы значения лексемы көн **көнбайыш** – «запад». Как имеющие отрицательную семантику: опасное место, где каждый день солнце умирает. – Һыуҙың ағымына күс, көндөң байышына күс… (из загов.). – «Приходи с течением воды, перейди (переселись) туда, куда солнце заходит» [7, с. 24]. **Көнбатыш** – «запад»: опасное место, место, где солнце тонет. В башкирской мифологии солнце ежедневно тонет в море. **Көнсығыш** – «восток»: в башкирской мифологии имеет положительную семантику. Соотносится с началом пространства и времени. По представлениям башкир, злой дух каждый день закрывает солнце в подземелье, из которого оно каждый день выходит.В двосточном диалекте башкирского языка **көнтыуыш** (ай., миас.) – восток; место, где рождается солнце. Согласно представлениям башкир, солнце каждый день умирает и рождается вновь. **Көнинеш** в южном диалекте (средн. гов.) – «запад»; место, куда солнце ежедневно заходит.

Анализированные лексемы показывают генетическую и когнитивную связь башкирского языка и языка орхоно-енисейской письменности. По результатам исследования видно, что многие лексемы в аналогичном значении, употреблялись и в языке древнетюркских памятников. Одной из причин этого явления является не только одинаковый или схожий образ жизни, но и общность их мировидения, мировосприятия языка.

Литература

1. Башкирское народное творчество. Пословицы и поговорки. / Сост., автор вступ. ст. и коммент. Ф.А. Надршина. – Уфа: Башкирское книжное изд-во, 1993. – 464 с.
2. Башҡорт теленең һүҙлеге. Ике томда. 1 том / Ред. А.Г. Биишев, З.К. Ишмөхәмәтов, З.Ғ. Ураҡсин, У.М. Яруллина. – М.: Русский язык, 1993. – 862 б.
3. Башҡорт теленең һүҙлеге. Ике томда. 2 том / Ред. А.Г. Биишев, З.К. Ишмөхәмәтов, З.Ғ. Ураҡсин, У.М. Яруллина. – М.: Русский язык, 1993. – 816 б.

4. Гуревич, А.Я. Категории средневековой культуры / А.Я. Гуревич. – М.: Искусство, 1972. – 318 с.
5. Маслова, В.А. Когнитивная лингвистика: Учебное пособие / В.А. Маслова. – Минск: ТетраСистемс, 2004. – 256 с.
6. Руденко, С.И. Башкиры. Историко-этнографические очерки / С.И. Руденко. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1955. –394с.
7. Хисамитдинова Ф.Г. Мифологический словарь башкирского языка / Ф.Г. Хисамитдинова. – М.: Наука, 2010. – 452 с.
8. Шайхисламова З.Ф. Национальное мировидение в этноонтологической интерпретации номинативных принципов в контексте топонимических систем Урало-Поволжья, Казахстана, Сибири и северо-востока Российской Федерации / З.Ф. Шайхисламова. – Уфа: РИЦ БашГУ, 2015. – 184 с.

©Акилова М.Ф., 2017

Аккужина Ф.А.,
кандидат педагогических наук., доцент СФ БашГУ,
г. Стерлитамак

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ

Как известно, риторика устной и письменной речи началась со времени М.В.Ломоносова. Вначале она представляла собой риторику, т.е. науку об ораторском искусстве. В «Кратком руководстве к красноречию» М.В.Ломоносов обобщил материал по теории устной и письменной речи, накопившийся со времен Аристотеля. Несомненно, риторика Ломоносова находилась на уровне последних европейских достижений. Принципы обучения красноречию, разработанные Ломоносовым, далеко обогнали его время и звучат очень современно; для освоения красноречия необходимо: «…первое – природные дарования, второе – наука, третье – подражание авторов, четвертое – упражнения в сочинениях, пятое – знание других наук» (8, 277).

Отметим, что важнейший методологический сдвиг был сделан в трудах К.Д.Ушинского. Придавая огромное значение изучению грамматики в школе, К.Д.Ушинский рассматривал его (изучение) не как самоцель, а как средство для достижения главной цели – развитие логического мышления ребенка, его дара слова как в устной, так и в письменных формах.

К.Д.Ушинский считает, что наряду с развитием устной речи, надо постоянно совершенствовать и письменные навыки, которые должны сопутствовать развитию устной речи и следовать за ней. С этой целью он и разрабатывает систему упражнений, позволяющих

учителю, постоянно усложняя их, вести занятия и добиваться необходимых результатов грамотного письма и логически правильного изложения детьми своих мыслей в письменной форме.

Много полезного внес в разработку данной проблемы Ф.И.Буслаев своей книгой «О преподавании отечественного языка». Он создал общие дидактические принципы, метод индукции с учетом способностей и возможностей детей, предложил использовать эвристическую беседу.

Данные исследования не потеряли своей ценности и в настоящее время.

Развивать у учеников способность внимательно слушать и излагать прочитанное и услышанное предлагает В.И.Водовозов. Подробные разборы произведений нужны методисту для того, чтобы научить учащихся читать (разбирать) произведение, чтобы усвоить теорию литературы, чтобы писать сочинения.

Для В.Я.Стоюнина эти же разборы служили средством решения нравственных задач. Как он отмечает, осмысление восприятия художественного произведения будет достигнуто тогда, когда ученики не только изучат содержание произведения, но и «изложат письменно результаты своего изучения» (19, 208).

В книге Е.Белявского «Метод ведения сочинения» содержится описание ценных приемов, таких как разбор планов и чтение учениками своих сочинений.

Е.Белявский совершенно справедливо считает, что в старших классах «не то нужно, чтобы ученики больше писали, а то, что не давать писать им худо» (4, 60-61).

В.П.Острогорский поддерживает основные положения системы Е. Белявского и предлагет давать «характеристику лица из разобранного в классе или обязательно прочитанного учениками романа, повести или рассказа (18, 107).

По мнению Ц.Балталона, основой хорошего сочинения (изложения) или письменного ответа на вопрос должно быть воодушевление, которое охватит ученика после чтения произведения. Но это, как считает Ц.Балталон, не должно приводить к беспорядочному изложению мыслей и чувств: «Всякому ученическому сочинению должна предшествовать определенная логическая работа над столь же определенным материалом, а автор сочинений должен быть поставлен в строгую зависимость от данных в его распоряжения фактов, а не от прихоти его назрелой фантазии …» (2, 120).

Как считает Ц.Балталон, таким материалом прежде всего является литература: «Индуктивный метод ведения сочинений в

настоящее время не может существовать иначе, как в тесной связи с преподаванием словесности» (2, 124).

Вот какую методику ведения сочинений предлагает Ц. Балатон (приводим в виде таблицы).

Таблица индуктивных приемов
для сочинений по источникам

1. Наблюдение фактов: 1) Чтение. 2) Деление на части. 3) Обсуждение подробностей.

2. Классификация фактов: 1) Выявление точки зрения. 2) Критическая оценка данных. 3) Группировка фактов.

3. Вывод: 1) Сравнение полученных результатов. 2) Обобщение. 3) Расположение доказательств в письменном изложении.

Немаловажны методические рекомендации И.И.Срезневского. В своем методологическом труде об изучении «родного языка вообще и особенно в детском возрасте» он перечислил виды устных и письменных работ и указал на их значение в развитии речи учащихся. Как предполагает ученый, развитие устной речи положительно влияет на развитие письменной речи.

В методических взглядах В.И.Чернышева прослеживается та же мысль. «Когда ученики будут без труда излагать статьи устно, тогда можно начинать и письменные изложения…».

Большой фактический материал представляют научные труды А.М.Пешковского. В своей книге «Вопросы методики родного языка, лингвистики и стилистики» (19) А.М.Пешковский приводит мысль о необходимости развития в школе стилевых навыков учащихся…» (19, 31).

Много ценного можно обнаружить также в методических взглядах академика Л.В.Щербы.

Характеризуя язык написанного и язык произносимого, Л.В.Щерба отмечает, что «написанный язык живет не самостоятельно, а питается соками живого произносимого языка …» (27, 389).

В методике развития речи существуют различные взгляды по всем вопросам. Например, А.Д.Алферов отрицательно относился к предварительному составлению планов и рассуждениям перед сочинениями, а деление сочинений на описание, повествование и рассуждение считал искусственным. Он отстаивал идею «собственного языка» для каждого учащегося и указывал на необходимость бережного отношения к попыткам учеников выразить что-то свое. «Это – искренные попытки,– пишет он, – очень нежный цветок. Смять его ничего не стоит, а он быстро вянет» (1, 76).

В системе развития речи особое внимание уделяет изложениям и сочинениям в их устной и письменной форме В.В.Голубков. В своей

работе «Пособие для ведения устных и письменных сочинений» он пишет: «Сочинения могут быть действительным средством развития учащегося лишь тогда, когда он вызывает его интерес, действует на чувство и возбуждает энергичную деятельность его ума и фантазию…» (7, 311). В.В.Голубков выделяет три типа сочинений, практикуемых в старших классах: 1) сочинения на литературные темы; 2) сочинения на литературно-публицистические темы; 3) сочинения на литературно-творческие темы. «Литературно-творческие темы следует предлагать в факультативном порядке для тех, кто чувствует к ним склонность или хочет испытать свои силы в этом жанре. Когда ученикам указывается несколько тем на выбор, то одну из тем можно дать литературно-публицистического характера» (7, 311). Ценность таких опытов литературного творчества в том, что «… они обостряют интерес учащихся к вопросам композиции произведения, что очень важно и при обучении письменным работам малого жанра (хроники, заметки, аннотации, рецензии, зарисовки.) и помогает выявить творческие дарования» (7, 311). Необходимо отметить, что В.В.Голубков связывает понятие «литературно-творческие темы» с понятием «свободные темы».

Итак, В.В.Голубков предлагал целую систему литературных приемов, облегчающих учащимся овладение техникой письменных работ. Сюда относятся коллективные устные сочинения, изучение образцовых повествований и описаний, разбор лучших ученических сочинений, составление плана, пересказа, обучение творческим сочинениям по картине, образцу прочитанного отрывка.

Заслуживает внимания талант крупнейшего методиста М.А.Рыбниковой. В своей практической деятельности она необычайно расширила рамки преподавания вообще, развития письменной речи, в частности. Проблема связи с жизнью была основой в ее методическом и педагогическом творчестве.

М.А.Рыбникова создала целостную систему письменных работ, располагая их по принципу: «от легкого к более трудному». Автор творческим сочинениям отводит значительно больше места. М.А.Рыбникова настойчиво подчеркивала, что главный вопрос в методике написания сочинения – как научить детей видеть, а потом уже – «как организовать видение». Надо заметить, что для М.А.Рыбниковой сочинение – «одно из сильнейших средств, способствующих развитию мысли ученика, росту его сознательного отношения к жизни (21, 237). Рыбникова выделяет два типа сочинений, которые создаются на основе жизненного материала и на основе литературы. Методист замечает: «Ученики могут пользоваться не только жизненным материалом, мы широко используем литературу

для письменных работ. Письменные работы – один из методов усвоения литературы, причем литературный материал должен быть очень хорошо воспринят учениками для того, чтобы они по этому материалу провели какую-то работу – написали изложение или создали творческое сочинение» (21, 238). Огромную ценность в развитии связной речи представляет ее труд «Очерки по методике литературного чтения» (22).

Особенного внимания заслуживают главы «Работа над планом» и «Система письменных работ». Работу над планом М.А.Рыбникова рассматривает как средство понимания прочитанного и как средство, способствующее точной и правильной языковой передачи мыслей.

Несомненный интерес представляют взгляды методиста К.Б.Бархина. В области развития речи он поднимает такие важные проблемы, как работа над словом, предложением и контекстом, обучение детей изложениям и сочинениям (3).

В аспекте изучаемой проблемы заслуживают внимания многочисленные труды В.А.Добромыслова, в которых исследуются важнейшие стороны письменных работ, их тематика, виды, основные предпосылки и требования к ним, подробно описывается методика подготовки к проведению различных изложений и сочинений.

Чтобы добиться эффективных результатов при обучении творческим сочинениям необходимо, по мнению, В.А.Добромыслова следующее: «Учитель проводит изложение определенного типа, вслед за ним проводится и сочинение того же типа, т.е. того же «жанра», такой композиции сложности, затрагивающее примерно ту же тематику…» (7, 84). Учитывая недостатки и бедность речи школьников, В.А.Добромыслов ставит вопрос о необходимости проведения языковой подготовки перед изложениями и сочинениями.

Значительную роль в изучении проблемы развития письменной речи сыграл Н.В.Колокольцев. Ряд исследований Н.В.Колокольцева посвящены проблеме творческой активности учащихся в процессе устных и письменных речевых упражнений. К ним относится разработка методики обучения творческим пересказам и изложениям, творческим сочинениям, которые активно содействуют развитию образной речи учащихся. Эти виды работ, по мнению Н.В.Колокольцева, следует проводить на заключительном этапе изучения произведения и проводятся по аналогии с жанром изученного произведения. Более того, прежде чем знакомить учащихся с особенностями того или иного жанра и обучать их работе, необходимо учесть иные возможности художественного произведения, стимулирующие детское воображение, фантазию.

Учитывая возрастные особенности детей и исходя из особенностей восприятия учениками художественного произведения, Н.В.Колокольцев последовательно раскрывает основные этапы обучения сочинениям на литературные темы. При этом соблюдается основной дидактический принцип: «от простого к сложному».

Важность развития письменной речи также отмечает Л.С.Айзерман: «Виды письменных работ, – пишет автор, – их количество и последовательность определяется характером произведений, возможностями самого текста и теми учебно-воспитательными задачами, которые стояли перед нами!».

На собственно литературное творчество учащихся акцентирует внимание В.А.Никольский. Как отмечает автор, «надо дать простор и детской фантазии, ребячей выдумке, предлагая темы, рассчитанные на игру воображения...» (17, 165).

Н.А.Станчек, опираясь на исследования других ученых-методистов, продолжает давнюю традицию и выделяет сочинения на литературные темы и на темы жизненных впечатлений и наблюдений учащихся (23, 313).

Методистом обозначены и основные жанры этих сочинений:

1) литературные жанры малой формы (воспоминания, рассказ, стихотворение...);

2) публицистические жанры (заметка, отзыв, рецензия, очерк);

3) жанры научного характера (реферат, аннотация, статья).

По мнению Н.А.Станчек, термины «творческие сочинения» и « сочинения на материале действительности» выступают как равнозначные. Но это не совсем верно» «...Нельзя ограничивать творческие сочинения лишь материалом действительности. Богатые возможности для таких заданий заключены и в художественных произведениях, изучаемых в школе» (24, 319).

Огромное значение имеют исследования Г.А.Ладыженской в области обучения учащихся творческим сочинениям. «Сочинения на литературные темы, – замечает Г.А.Ладыженская, – иногда называют свободными, творческими». Как пишет автор, сочинения на нелитературную тему вызывают у учащихся большой интерес, чем сочинения на литературную тему, т.к. они в большей степени опираются на жизненный опыт учащихся» (8, 7).

Не менее интересны взгляды М.Р.Львова. Он связывает творческую деятельность с самостоятельностью учащихся, с исследовательской работой. Высшей формой творчества учащихся являются их первые литературные попытки.

«Творческая деятельность, – пишет М.Р.Львов, – это совокупность тех видов работ, в которых проявляется наиболее

высокая их самостоятельность: упражнения, в которых учащиеся создают новый текст, составляют устные и письменные рассказы, очерки, зарисовки, юморески, статьи, отчеты, сообщения о результатах наблюдений, исследований. В творческих работах учащихся отражается личность школьника, его чувства, взгляды, его жизненная позиция» (11, 205).

Большое внимание творческим работам уделяет в своих специальных исследованиях Н.А.Пленкин: «…Любая самостоятельная работа может быть творческой только в случае ее хорошей подготовки. Творчество возникает там, где присутствуют знания, где имеется свое представление на основе своего глубокого понимания» (20, 22).

Проблема литературного творчества и творческих работ школьников является предметом исследования В.Г.Маранцмана. Следуя методической традиции, складывавшейся на протяжении десятилетий, ученый выделяет сочинения на основе жизненных впечатлений; сочинения об искусстве; сочинения на литературные темы.

В.Г.Маранцман отмечает также важность литературного творчества учащихся: «Литературное творчество учеников самоценно и имеет значение не только для контроля и проверки результатов обучения. Мыслящий человек в школе должен быть говорящим и пишущим» (13, 237).

Заслуживает внимания разработанная В.Я.Коровиной система письменных работ. Эта система включает письменный пересказ (изложение), краткий письменный ответ на вопрос, творческие письменные работы, сочинение – рассказ по картине, рассказы на основе личных впечатлений, составление плана, рассказ о герое с последующим анализом этих работ учителем и под его руководством.

А.М.Гринина-Земскова, учитывая, что в классе обучаются школьники с различным складом мышления, предлагает после каждой изучаемой темы давать сочинения трех типов: художественного, публицистического и научного.

Отметим исследования П.С.Пустовалова и М.П.Сенкевича. Авторы отобрали и систематизировали материалы по развитию навыков письменной и устной речи и определили структуру обучения устной и письменной речи: от диалогической речи – к монологической, от изложений – к сочинениям на нелитературные речи, от них – к сочинениям на литературные темы.

Следует обратить внимание на учебник по методике преподавания литературы под редакцией З.Я.Рез, где освещены вопросы развития письменной речи. «По своему жанру школьные

сочинения могут приближаться, во-первых, к литературным жанрам малой формы (воспоминания, рассказ, стихотворение, инсценировка, басня, сказка и т.д.); во-вторых, к публицистическим жанрам (заметка, отзыв, рецензия, очерк т.д.); в-третьих, к жанрам научного характера (реферат, аннотация, статья, литературный обзор и др.)» (15). Как пишут авторы, «…в старших классах сочинения, основанные на жизненные впечатления учащихся, напоминают чаще всего либо литературные жанры малой формы – рассказы, стихи, басни, либо публицистические жанры – газетные заметки, очерки, отзывы и т.д.

Сочинения, основанные на личном опыте учеников, являются школой наблюдения, они побуждают их видеть и слушать окружающий мир, постигать его и осознавать самого себя. И главное – нельзя ограничивать творческие сочинения лишь материалом действительности. Богатые возможности для таких заданий заключены и в художественных произведениях, изучаемых в школе» (15, 319).

Огромную ценность имеет на современном этапе учебник нового типа под редакцией О.Ю.Богдановой «Методика преподавания литературы», где рассмотрены с современной точки зрения аспекты преподавания литературы, в том числе развитие письменной речи учащихся в процессе изучения литературы. В главе «Развитие письменной речи учащихся в процессе изучения литературы» дается обзор методической литературы начиная с прошлого столетия до современности, также виды упражнений по развитию письменной речи учащихся средних классов, сочинения в старших классах, приводятся примеры некоторых уроков обучающего сочинения. В учебном пособии отмечается: «Сочинение представляет собой собственные размышления пишущего по поводу прочитанного или разобранного художественного произведения или его отрывка в различных письменных речевых жанрах. В изложении пишущий воспроизводит готовый текст произведения или отрывка из него, а в сочинении создается собственный текст» (5, 366).

Особое внимание как в прошлые столетия, так и в современной методической литературе уделено теории и практике школьного сочинения. Современные ученые и учителя Ю.А.Озеров, Л.С.Айзерман, Н.Н.Морозова, А.М.Гринина-Земскова, О.Ю.Богданова, Л.В.Овчинникова, Е.С.Романичева, Т.А.Калаганова, поддерживая методическое наследие прошлого, «…освещают проблемы тематической и жанрологической классификации сочинений, этапов подготовки к сочинениям, требования к ним, проблемы вариативности его содержания в зависимости от формулировки темы, языка сочинений, его стиля» (5, 365). Авторы

работ определяют необходимый круг литературоведческих понятий, без знания и квалифицированного использования которых невозможно создание полноценного сочинения. Проблемы сегодняшнего времени отразились в выпуске значительного количества пособий в помощь абитуриенту, среди которых высоким качеством отличаются работы Ю.А.Озерова «Экзаменационные сочинения на литературную тему» и О.Ю.Богдановой, Л.Я.Овчинниковой, Е.С.Романичевой «Экзамен по литературе: от выпускного к вступительному», которые нацелены на развитие у школьника творческого подхода к письменным работам, сознательность и самостоятельность в выборе темы, жанра работы, определения ее плана и стиля изложения материала. Авторы ориентируют готовящихся к сочинению на глубокие знания поэтики изучаемых литературных произведений.

Следует отметить, что литературное творчество – глубоко личностный процесс и контролировать его, методически обосновать крайне сложно. На основе конкретного художественного произведения, используемого в качестве «толчка для воображения», учитель имеет возможность руководить процессом деятельности воображения, что очень затруднено при собственно-литературном творчестве учеников.

Необходимо подчеркнуть, что примерно до 30-х годов ученые-лингвисты и методисты национальных школ занимались больше проблемами методов обучения в целом, вопросы же развития речи особо не выделялись им уделяется большое внимание в научно-методических трудах 30-60 годов.

Например, В.М.Чистяков пишет: «… хотя устная и письменная речь имеют значительные отличия и строятся каждая по своим законам и правилам, однако изучение их должно идти в школе параллельно и в неразрывной связи: читая вслух, мы «переводим» язык письменный на язык живой, разговорный и, наоборот, на письмо, т.е. записываем» (26, 129-130).

Большой вклад в методику развития речи внес грузинский методист С.Д.Пурцеладзе. Распространение предложений, составление плана, составление предложений по таблицам, пересказ, сочинения, предложенные С.Д.Пурцеладзе, являются в равной мере видами работ по развитию как устной, так и письменной речи.

Мысль о необходимости развития устной и письменной речи учащихся красной нитью проходит в трудах известного методиста, специалиста в области преподавания русского языка в школах тюркоязычной группы народов Н.З.Бакеевой.

Вопросам развития речи учащихся национальной школы посвящены труды А.А.Липаева и К.В.Мальцевой.

Основные мысли А.А.Липаева о сочинениях изложены в книге «Письменные работы по русскому языку в старших классах национальной школы». В ней ученый дает систему письменных работ, подробно характеризует важнейшие виды изложений и сочинений со стороны содержания и методики их проведения.

К.В.Мальцева в своих исследованиях определила виды письменных работ (с их системой и методикой):

1. Вспомогательные письменные работы в связи с анализом текста и работой над языком изучаемых произведений (словарная работа, составление плана, ответы на вопросы).

2. Изложения (близкие к тексту, сжатые, с грамматико-стилистическими заданиями, с элементами сочинения).

3. Сочинения (связанные с литературными текстами, по картине, на основе личных впечатлений, наблюдений и опыта детей) (12).

Важно отметить татарских методистов Г.Ф.Лотфи, Ш.Р.Сайкина (12). Они предлагают эффективные приемы характеристики и анализа художественного текста литературных героев, работы над лексико-стилистическими ошибками в сочинениях учащихся.

Как считает Б.М.Мифтахов (14), наряду с другими формами письменных работ, значительное место на уроках литературы должно отводиться обучению учащихся составлению аннотаций и рецензий к прочитанным книгам, т.к. выбор разнообразных форм письменных работ вызывает большой интерес у школьников.

Большое внимание развитию письменной речи уделяют в своих исследованиях Л.В. Пожилова и Я.Г.Сафиуллина. В их учебном пособии «Как работать над сочинением» анализируются наиболее часто встречающиеся циклы темы, а также отдельные сочинения по ним, выделяются типичные ошибки, даются рекомендации и советы по подготовке к сочинениям и работе над ними.

В третьей главе названного пособия есть параграф, посвященный работе над сочинениями на публицистическую свободную тему, где очень кратко даются общие теоретические сведения о сочинениях на свободную тему публицистического характера. Эти теоретические сведения будут уместны в обучении творческим письменным работам малого жанра (хроники, заметки, аннотации, рецензии). Как отмечают авторы, «творчество необходимо в любом сочинении, но здесь оно получает особое значение».

Большую методическую ценность представляет «Методика преподавания русской литературы в национальной школе» под

редакцией М.В.Черкезовой и А.Д.Жижиной. «К творческим сочинениям, – пишут авторы, – относят сочинения на свободную и на литературную тему. Разница между ними состоит в том, что темы для первых берутся из наблюдений учащихся, а для вторых – из художественных произведений» (16, 346). «…Литературно-творческие сочинения можно писать после первого прочтения программного и внеклассного произведения. Это могут быть и аннотации, и рецензии, и письменная работа впечатлений».

Таким образом, обзор научной, теоретической и методической литературы позволяет основываясь на богатом опыте ученых прошлого века разрабатывать современные методы и приемы развития устной и письменной речи.

Литература

1. Алферов А.Д. Родной язык в средней школе.– М., 1912.
2. Балталон Ц. Педагогический сборник, 1886.– № 2.– С. 120.
3. Бархин К.Б. Культура слова.– М., 1930.
4. Богданова О.Ю., Леонов С.А., Чертов В.Ф. Методика преподавания литературе.– М.: Academ A, 1999.– 400 с.
5. Голубков В.В. Пособие для ведения устных и письменных сочинений. Новый путь изучения художественных произведений и составлении письменных работ.– 2-е изд.– М., 1914.
6. Ладыженская Т.А. Теория и практика сочинений разных жанров.– М., 1979.
7. Липаев А.А. Письменные работы по русскому языку в старших классах национальной школы.– М., 1960.
8. Ломоносов М.В. Сочинение ПЛХЛ.– М-Л, 1961.
9. Лотфи Т.Ф., Сайкин Ш.Р. Методика преподавания литературного чтения.– Казань, 1956.
10. Львов М.Р. Словарь-справочник по литературе русского языка.– М.: Просвещение, 1988.– 204 с.
11. Мальцева К.В. Письменные работы по русскому языку в национальной школе.– М.: Учпедгиз.– 1961.
12. Маранцман В.Г. Школьные факультативные работы как процесс общения учеников с искусством. Составитель: Н.С. Громцева.– М.: Просвещение, 1990.
13. Методика преподавания литературы под ред. З.Я. Рез.– М.: Просвещение, 1985.– 367 с.
14. Методика преподавания русской литературы в национальной школе под ред. Черкезовой М.В., Жижиной А.Д.– С-Пб.: Просвещение, 1992.– 413 с.
15. Насырова И. Оzолген япраk // Шonkap.– 1994.– № 4.– 139-сы бит.– Р. Камаловтыn Таня-Таnhыу повесына рецензия.– Офо, 1994.

16. Острогорский В.П. Беседы о преподавании словесности.– СПб, 1885.
17. Пешковский А.М. Вопросы методики родного языка, лингвистики и стилистики.– М., 1930.
18. Пленкин Н.А. Стилистика русского языка в старших классах. Пособие для учителя.– М.: Просвещение, 1978.– 190 с.
19. Пленкин Н.А. Изложение с языковым разбором текста. Пособие для учителя.– М.: Просвещение, 1978.– 190 с.
20. Пожилова А.В., Сафиуллин Я.Г. Как работать над сочинением.– Казань: Изд-во Казанского университета, 1978.–159 с.
21. Рыбникова М.А. Избранные труды.– М.: Педагогика, 1985.– 244 с.
22. Рыбникова М.А. Очерки по методике литературного чтения. Пособие для учителя.– М.: Просвещение, 1985.– 288 с.
23. Салимов Н.Б. Формирование и развитие публицистического стиля башкирского литературного языка: Автореф. дис. … канд. филол. наук.– Уфа, 2001.– 24 с.
24. Станчек Н.А.
25. Стоюнин В.Я. Хрестоматия по истории методики преподавания литературы / Сост. Роткевич Л.А.– М.: Учпедгиз, 1956.
26. Чистяков В.М. Методика преподавания русского языка в школах тюркоязычной группы.– М.: Просвещение, 1964.
27. Щерба Л.В. Методика преподавания русской литературы. Хрестоматия / Сост. Лопотухин М.С.– М., 1960.

©Аккужина Ф.А.,2017

Алиева С.А.,
кандидат филологических наук, доцент БашГУ,
г.Уфа

ИНТЕРНЕТ-РЕСУРСЫ КАК СРЕДСТВО ПРОДВИЖЕНИЯ ИДЕОЛОГИИ ЭКСТРЕМИЗМА И ТЕРРОРИЗМА

В XXI веке экстремизм и терроризм стал повседневной реальностью современного мира, угрожающей мировому сообществу в целом и каждому человеку в отдельности. Не последнюю роль в процессе организации террористических действий и достижения преследуемой ими цели играют интернет-ресурсы. Террористические и экстремистские организации стремятся обеспечить максимально широкое медийное освещение своей деятельности с целью пропаганды экстремистской идеологии.

Как известно, с появлением Интернета связана четвертая «революция в СМИ», ставшая подлинной революцией в средствах массовой коммуникации. Безусловно, такое средство сыграло не только

положительную роль в коммуникации, но и способствовало становлению «нового сетевого терроризма», который проявляется в следующих чертах:

- религиозный терроризм, в том числе радикально исламистский (джихадистский);
- ориентация на акции террористов-смертников;
- объединение людей посредством религиозно-мировоззренческих, а не конкретных политических установок;
- меньшая зависимость от поддержки со стороны государств;
- апелляция к глобальной аудитории единоверцев и единомышленников.

Интернет как средство коммуникации дал возможность дешево и быстро производить и размножить видеопродукции и этим умело пользуются экстремистские организации.

Террористы активно эксплуатируют следующие особенности Интернета:

- легкий доступ;

- незначительные масштабы регулирования и цензуры со стороны государственных органов или полное отсутствие подобного контроля;

- потенциально огромные масштабы аудитории;

- анонимность коммуникации;

- быстрая передача информации;

- мультимедийность среды, позволяющая комбинировать различные типы информации: текстовую, графическую, аудио и видеоматериалы.

Также Интернет позволяет террористам позиционировать себя точно такими, какими хотят казаться, без фильтров, налагаемых традиционными СМИ. При использовании Интернета террористы получают возможность еще больше влиять на освещение своей деятельности в традиционных СМИ, поскольку последние часто обращаются к сайтам террористических движений за информацией.

В самом общем виде Интернет нужен террористам для следующих целей: получение информации; общение участников террористических организаций, обмен опытом и т. п.; пропаганда; рекрутирование; обучение новых рекрутов; сбор средств (от предложений пожертвовать с помощью SMS до продажи атрибутики движений); планирование операций.

Стало практикой, что террористы не только создают собственные сайты и службы новостей, но и идут дальше в плане использования новых информационных технологий.

Эксперты отмечают, что использование Интернета как средства коммуникации определенным образом изменило коммуникационные стратегии террористов. Они пытаются завоевать симпатии либеральной публики и правозащитников в западных странах. Именно поэтому на

многих сайтах не публикуются сведения об ответственности за организацию терактов.

Контент сайтов террористических организаций состоит из справочных материалов, в первую очередь, об истории движения. С помощью Интернет-сайтов террористы могут мобилизовать публику на свою поддержку. Они призывают оказывать помощь в виде денежных пожертвований или ретрансляции идей террористов. С другой стороны, на подобных сайтах нечасто встречаются прямые призывы к насилию.

Таким образом, интернет-ресурсы сыграли не последнюю роль в продвижении терроризма, позволяя созданию в сети сайтов радикальных движений и, следовательно, участию определенной части населения в форумах экстремистского толка.

©Алиева С.А., 2017

Аллагузина А.Х.
магистрант 1 курса БашГУ,
Научный руководитель: Кунафин Г.С.
д. филол. н., проф.,
член-кор. АН РБ
г.Уфа, Россия

КУЛЬТ ЖИВОТНЫХ В БАШКИРСКИХ И ПЕРСИДСКИХ ПОСЛОВИЦАХ И ПОГОВОРКАХ

Культ животных является важной частью древнего мировоззрения персидского и башкирского народов. Эти мировоззрения связаны с тотемизмом, верой существования связи между группами людей и видами животных и растений.

Многие физические качества животных отражены в башкирских и персидских пословицах и поговорках.

Аты бар — арыҫлан

Егет кеше — бер кеше, арыҫланға тиң кеше

Сейчас обратимся к персидской пословице:

بر در خانه هر سگی شیری است

«Собака в доме хозяина – лев»

(Лев символизирует силу и смелость)

Ҡуян үҙ күләгәһенән үҙе ҡурҡыр

(Заяц – в пословицах символ трусости)

Коневодство в жизни башкирского народа занимало важную часть в хозяйственной деятельности. Конь для башкиров был спутником не только в повседневной жизни, но и военных походах, предметом особой гордости.

Ир аты менән, ҡатын ире менән маҡтаныр.

Ир ҡанаты ат булыр, ҡатын ҡанаты ир булыр

Осел – обычно единственный рабочий скот у бедного крестьянина, и бедняк сравнивает свой изнурительный труд с той ношей, которую взваливают на осла. Существует у персов целый ряд пословиц, в которых осел выступает в качестве образного сравнения:

خر را که به عروسی می برند برای خوشی نیست برای آبکشی است

«Осла приводят на свадьбу не веселиться, а воду носить»

Часто осел в персидских пословицах и поговорках символизирует глупость. Например:

خر خالی یرقی می رود

Ненагруженный осел рысью идет

خر چه داند بهای قند و نبات

Откуда ослу знать цену на сахар и леденцы

В башкирских пословицах также образ осла используется для выражения глупости:

Ишәккә алтын эйәр һалһаң да һаман ишәк.

Нередко в обоих языках встречаются пословицы и поговорки, в которых наблюдается противопоставление тех или иных животных. Например, «кошка — мышь»:

Бесәй юкта сысҡан баш

Сысҡанға — бесәй ҙә ҙур дошман

Бесәйҙең өмөтө — сысҡан

Для сравнения приведем персидскую пословицу:

موش را جان کندن گربه را بازی

Мышь с жизнью расстается – кошка играет

«Собака — кошка»:

Эт менән бесәй дуҫ булмаҫ

Эт менән эт булғансы, бесәй менән ҡоҙағый булл

Персидская пословица звучит так:

سگ سیلی می خورد گربه تپانچه

Собака получает оплеуху , кошка – шлепок

В вышеприведенных пословицах с образами животных ассоциируются те или иные качества человека. Как мы замечаем, частенько эти ассоциации у многих народов совпадают. Например, как мы уже отметили, отрицательные стороны осла и у башкир и у персов в пословицах высмеиваются. Немало пословиц и поговорок, в которых сопоставления имеют отношение только к башкирскому или же только к персидскому народу. Например, у башкир «медведь — волк»:

Айыуҙы айыу ашамаҫ, бүрене бүре ашамаҫ

Айыуҙан ҡасҡан – бүрегә тарыған, дошмандан ҡасҡан — үлемгә тарыған

«Собака — волк»

Эт этлеген итә: бүрегә һыртын ҡабарта
Эт олоһа, бүре киллер

Нужно отметить, что такое сравнение в персидских пословицах не встречается

У персидского народа «лев — шакал»:

جای شیران شغالان لانه دارند

Место львов заняли шакалы

«Конь — осел»:

از اسب فرود آمد و برخرنشست

С коня сошел, на осла сел

«Верблюд — осел»:

جائیکه شتر بود یک غاز خر قیمت واقعی ندارد

Где верблюда за грош продают, там осел ничего не стоит

Обобщая сказанное, мы можем утверждать, что в пословичных фондах башкирского и персидского языков сохраняется древний пласт единиц, связанных с культом животных. В пословицах и поговорках отражены физические качества животных, которые аллегорически повествуют о человеческих и общественных нравах. Поскольку в жизни персидского и башкирского народов одно и то же животное будет играть различные роли, для выражения одного и того же смысла в пословицах и поговорках будут использованы образы разных животных. Данная группа паремиологических единиц ярко демонстрирует значение того или иного животного в жизни этноса.

Литература

1. Ахтямов М.Х. Словарь башкирских народных пословиц и поговорок. – Уфа, 2008. – 776 с.
2. Башкирское народное творчество. – Т. 7: Пословицы, поговорки. Приметы. Загадки. Составитель, автор вступительной статьи и комментариев Надршина Ф. А. – Уфа, 1980. – 464 с.
3. Короглы Х.Г. Персидские пословицы и поговорки. – М., 1973. – 615 с.

© Аллагузина А.Х., 2017

Алламоратова Р.М.,
филология фәндәре кандидаты, Р.Ғарипов ис. 1-се һанлы БРГИ уҡытыусыһы
Өфө ҡалаһы

БАШҠОРТ ТЕЛЕ ҺӘМ ӘҘӘБИӘТЕН ФЕДЕРАЛЬ ДӘҮЛӘТ БЕЛЕМ БИРЕҮ СТАНДАРТТАРЫ НИГЕҘЕНДӘ УҠЫТҠАНДА ИННОВАЦИОН ТЕХНОЛОГИЯЛАР ҠУЛЛАНЫУ

Федераль дәүләт белем биреү стандарттары (ФДББС) - һуңғы йылдарҙа Рәсәй белем биреү системаһында иң йыш яңғыраған төшөнсә.

Унын тамыры Болон килешеүе, Рәсәй белем биреү стандарттарын Европа стандарттарына яраҡлаштырыу процесы менән бәйле. Ошо маҡсатта Рәсәйҙә белем биреү стандарттарының беренсе быуыны (2004) барлыҡҡа килде. Беренсе быуын белем биреү стандарттарында белергә, аңларға, яттан һөйләргә тигән ҡырҡа талаптар ҡуйылған ине. Стандарттарҙың үтәлешен БДИ һөҙөмтәләре күрһәтергә тейешле булып сыҡты. Ваҡыт үтеү менән, был стандарттар хәҙерге заман шарттарында яраҡһыҙ булыуы асыҡланды. Мәҫәлән, уҡыусыларҙың белем кимәлен баһалау буйынса халыҡ–ара (PISA) программаһы һөҙөмтәләре буйынса (уҡыу, математика, тәбиғи фәндәр буйынса грамоталылыҡ 15 йәшлек үҫмерҙәр араһында тикшерелә) 65 ил араһында Рәсәй 2000 йылда 21-25 урындарҙа булһа, 2003 йылда – 25-30 урын, 2006 йылда – 32-37 урын, 2009 йылда – 41-47 урындарға төштө. Был Рәсәйҙә белем кимәленең йылдан-йыл түбәнәйә барыуын күрһәтә. 2012 йылдың һөҙөмтәләре быйыл декабрь айында донъя күрәсәк. Беҙҙең уҡыусыларҙың уҡыу тиҙлеге шәп булһа ла, текстың мәғәнәһен үҙләштермәүҙәре, тәбиғи фәндәрҙә практиканан көсһөҙ булыуҙары күренә. Икенсе быуын стандарттарында (ФДББС) көтөлгән (планлаштырылған) һөҙөмтәләр иғтибар үҙәгендә. Мәғариф, белем биреү системаһы уҡыусылар алдында шәхси йүнәлешле маҡсаттар ҡуя:

- Был уҡыу предметын ни өсөн өйрәнергә кәрәк?
- Нисек үҙеңде дөрөҫ уҡырға өйрәтергә була?
- Мин нимәләр өйрәнергә мөмкинселектәр алам?

ФДББС килгәндә, башҡорт теле һәм әҙәбиәте генә түгел, ғөмүмән, урта һәм юғары кластарҙағы күпселек уҡыу предметтарының программаһы һәм уҡытыу методикаһы был стандарттарға тап килмәй. Башланғыс кластар эшләгән Занков, Эльконин-Давыдов системаһы ғына уҡыусы шәхесен үҫтереүгә нигеҙләнгән булыуы менән яңы быуын стандарттарына ауаздаш. Был система беҙҙә күптән эшләй һәм уның кире яғы булып уҡыусыларҙың урта кластарға килгәс, яңы климатҡа, бөтөнләй икенсе механизмдар менән эшләгән уҡытыусыларға өйрәнә алмауы, үҫтерелгән һәләттәрҙең юғалып ҡалыуы күренә ине. Яҡшы уҡытыусы,әлбиттә, баланың күңелен,эске торошон аңлаһа, уға ярҙам итергә, яңы шарттарға яраҡлаштырырға тырыша. Ләкин беҙҙә, урта кластарҙа эшләгән уҡытыусылар ҡулында, үҫтереүсе уҡытыу методикаһы нигеҙендә төҙөлгән тотош система: дәреслектәр, методик ҡулланмалар, инструментарийҙар юҡ, беҙ башланғыс класс уҡытыусылары кеүек етди, төплө әҙерлек курстары үтмәгәнбеҙ. Беҙ эшебеҙҙә был системаның элементтарын ғына ҡуллана алабыҙ. ФДББС буйынса мотлаҡ үтергә тейешле курстарҙа ла башлыса концепция менән генә таныштыралар. Яңы дәреслектәр, методик әсбаптар тураһында ишетелмәй. Идеалда, 2011 йыл яңы стандарттарға күсеү этабы башланғас,

2015 йыл бишенсе кластарға яңы стандарттар нигеҙендә төҙөлгән дәреслек, яңы методика менән ҡоралланған уҡытыусылар әҙер булырға тейеш.

Яңы стандарттарҙа төп урында универсаль уҡыу эшмәкәрлеген формалаштырыу тора. Мәҫәлән, “Шалҡан” әкиәтен уҡыу. Традицион методикала йөкмәткеһен үҙләштереү, сәхнәләштереү, һүрәт-иллюстрациялар эшләү кеүек эш төрҙәре үткәрелһә, яңы стандарттар буйынса, әкиәтте уҡып сыҡҡас төркөмдәргә бүлеп түбәндәге эш төрҙәре үткәрелә:

Әкиәт геройҙарына хәҙерге заманға яраҡлы исем ҡушырға, тышҡы ҡиәфәттәрен, холоҡ-ғәҙәттәрен тасуирларға (башҡорт менталь үҙенсәлектәре иҫәпкә алыныу);

Физика, математика фәндәре менән бәйләнеш (шалҡанды тартып сығарыу өсөн ниндәй көс талап ителә, шалҡандың ауырлығын билдәләү);

Биология фәне менән бәйләнеш (ни өсөн улар шалҡанды тартып сығарырға тырышҡандар, ниндәй файҙаһы бар, шул тиклем ҙур шалҡан ашарға яраҡлымы, юҡмы, ни өсөн ул ҙур булып үҫкән, тәбиғи шарттарҙа шалҡан шулай үҫә аламы кеүек һорауҙарға яуап эҙләү)

Яңы уҡыу стандарттары, профилле уҡыу системаһы индерелгәндә актуаль мәсьәләрҙең береһе булып шәхси йүнәлешле уҡытыу тора. Был уҡытыу технологияһы уҡыусының субъектив тәжрибәһе нигеҙендә үҙ көсө менән яңы белем үҙләштерергә, төрлө ситуацияларҙы уңышлы үтергә, үҙенең фекерен иҫбатлай белергә өйрәтә.

Сағыштырыу, төрлө осорҙа яҙылған әҫәрҙәр араһында уртаҡлыҡтар табыу, башҡорт әҙәбиәте менән донъя әҙәбиәте араһында параллелдәр үткәреү – уҡыусыларҙа донъяға киң ҡараш формалаштырыуға ярҙам итә, башҡорт әҙәбиәтен донъя әҙәбиәтенең бер өлгөһө сифатында күҙалларға мөмкинселек бирә. Ғөмүмән, сағыштырыу, әйбер йәки төшөнсә араһындағы образлы, күсмә мәғәнәле бәйләнеште табыу – башҡорт халыҡ ижадында ла киң таралған күренеш. Ҡобайырҙарҙа, халыҡ йырҙарында, мәҡәлдәрҙә беҙ сағыштырыуҙарҙы йыш күрәбеҙ.

Арҙаҡлы ғалимыбыҙ Ә.В.Туған да: “…Сағыштырыу юлы менән өйрәнеү бик файҙалы була тип әйткәйнеләр, был ысулдың файҙаһын күргәс, шул юлға баҫтым,” – тип, ғилми эшмәкәрлегенең тәүге аҙымдары дөрөҫ йүнәлеш алыуын билдәләй. Олатаһы ла XX быуат башы йәштәре алдында: “Йәштәрҙең күбеһен инженер, хоҡуҡсы итеп тәрбиәләйәсәкбеҙ, бер нисәһе, Әхмәтзәки кеүек, тарих, әҙәбиәт һәм фәлсәфә буйынса Европа һәм Шәреҡ ғилми әҫәрҙәрен бер-береһенә сағыштырып өйрәнһен. Ул саҡта һеҙ бында ғилем һәм мәҙәниәт үҙәге ойоштора алырһығыҙ,” тигән маҡсат ҡуя.

Башҡорт әҙәбиәтен донъя мәҙәни өлгөләре менән сағыштырып өйрәнеү алымы әҫәр йөкмәткеһен үҙләштереүҙә файҙалы. Мәҫәлән, “Урал батыр” эпосын Пауло Коэльоның “Алхимик” романы, “Оскар”премияһының күпселек номинацияларын яулаған “Миллионер из трущоб” фильмы менән сағыштырып өйрәнеү бөгөнгө мәктәп уҡыусыларының эске донъяһына

тәрәнерәк үтеп инергә, рухи ҡиммәттәрҙең һәр заманда ла үлемһеҙ булыуын аңларға ярҙам итә. Юғары кластар программаһындағы Н.Мусиндың “Шайтан ҡуласаһы” повесын да ошо сағыштырыуҙар призмаһында өйрәнеү әҙәбиәт һәм мифологияла кешелек өсөн мәңге актуаль проблеманың үҙәктә тороуын, уларҙың иҫкәртеү, тәрбиәләү функцияһы көсөн тойоу һәләтен арттыра. Был эште түбәндәге формала күрһәтергә һәм дауам итергә мөмкин.

“Урал батыр” эпосы	Н.Мусин “Шайтан ҡуласаһы”	Пауло Коэльо “Алхимик”	“Миллионер из трущоб” фильмы
Маҡсатыңа тайпылышһыҙ барыу, кешелеклек сифаттарын юғалтмау			
+	+	+	+
Үҙ юлыңда төрлө ҡаршылыҡтарға осрау, юғалып ҡалмау			
+	+	+	+
Ҡатын-ҡыҙҙы яуыз йәндәрҙән ҡотҡарыу			
+	+	+	+
Кешеләргә изгелек ҡылыу			
+	+	+	+
Бәхетте яулап алыу			
+	+	+	+

Ғ.Сәләмдең “Бала” поэмаһын анализлағанда хәҙерге заман әҙәбиәте - Г.Ғиззәтуллинаның “Яңынан тыуған көн” хикәйәһен сағыштырыу фәһемле. Ике әҫәрҙе сағыштырып, бирелгән һорауҙарға яуаптар эҙләү уҡыусыға тормош ситуацияларының эсенә үтеп инергә, фекерләү ҡеүәһен үҫтерергә ярҙам итә. “Бала ғүмере өсөн яуаплылыҡ кемдә көслөрәк булырға тейеш – атай кешеләме, әсәйҙәме? Элекке башҡорт(мосолман) ғаиләһендә балаға хоҡуҡтар кем яғында булған? Хәҙер атайҙар ниңә бала яҙмышына яуапһыҙ ҡарайҙар? Әсәйҙәргә яуаплылыҡ йөкмәтеү нимәгә алып килде? Ғаилә именлеге өсөн яуаплылыҡ тоймаған ир-егеттә Ватанды һаҡлау хисе лә юғала түгелме?” тигән һорауҙар күп бәхәстәр тыуҙыра. “Бала” поэмаһында беҙ меңәр йылдар буйы һаҡланған традицияларҙың емерелә барыуын күрәбеҙ. Йәш ғаиләгә өлкән кешенең кәңәше, аҡһаҡалдар һүҙе кәрәк. Ошо уҡ проблема Б.Бикбайҙың “Аҡсәскә” повесында сағыласаҡ. Тимәк, беҙҙең яҙыусылар асыҡтан-асыҡ йола-ғәҙәттәрҙән баш тартырға саҡырмаһалар ҙа, интуитив рәүештә, тормош күренештәрен һүрәтләп, халыҡтың үҙ асылынан ситләшеүен, был күренештең яҡшыға алып килмәүен, бер ғаилә яҙмышы аша ил именлеге ҡаҡшай барыуын иҫкәртә алғандар.

Зәйнәб	Гөлзифа	Сәйҙел	Сибәғәт

Балан ан иренең теләге буйынса баш тарта (аборт эшләтә)	Балаһын иренең әйтеүенә ҡарап интернатҡа урынлаштыра (үлемгә дусар итә)	Бәләкәй бала – тормошта ауырлыҡ килтерер тип уйлай (Әрштиттең һүҙен тыңлай)	Зәғиф бала – тормошта ауырлыҡ тыуҙыра (йәмәғәтселек, кеше фекерен тыңлай)
Яңғыҙ ҡала	Яңғыҙ ҡала	Зәйнәбт е ташлап яңы тормош башларға уйлай	Гөлзифан ы ташлап йәш ҡыҙ янына сығып китә
Күҙ йәштәрен түгә	Депресси яға бирелә	Хатаһын аңлап әйләнеп ҡайта	Ҡатынына яңынан ғашиҡ була
Хатал ары өҫтөндә эшләй	Хатаһын төҙәтә	Ҡатыны на дауаланырға ярҙам итә	Ҡатынына яңынан ҡатын-ҡыҙ булырға “ярҙам итә”
Ғәфү итә	Ғәфү итә белә	Зәйнәбт е ярата	Гөлзифан ы ярата
Бала таба	Ирен бала менән ҡабул итә, үҙе бәпәй көтә	Ҡулынд а бала күрәбеҙ	Йәш ҡыҙ ташлап сығып киткәс, балаһын алып кире ҡайта
Бала ғүмере өсөн көрәшергә кәрәк икәнлеген аңлайҙар		Бала яҙмышы атай ҡулында (ир-егеттең төп вазифаһына әйләнеп ҡайтыуы)	
Бәхетле ғаилә формулаһы: хаталарҙы төҙәтә һәм ғәфү итә белергә кәрәк			

Ғөмүмән, Г.Ғиззәтуллина, Ф.Аҡбулатова кеүек яҙыусыларҙың ижады мәктәп программаһына индерелергә тейештер. Беренсенән, әҫәрҙәрҙең телмәре, фекерләү ағышы, һығымталар, әҙәби образдар, ваҡиғалар, ысынбарлыҡ бөгөнгө заман йәштәренә яҡын, үҙҙәренең кисерештәре аша үткәреү, ҡабул итеү, тәьҫир итеү, үҙләштереү эффекты көслөрәк. Икенсенән, заман ҡуйған ауырлыҡтар алдында ҡаушап ҡалмаҫҡа, ҡала джунглиҙарында йәшәй белергә, ғүмер ҡиммәтен баһаларға өйрәтә, хыялдарыңды тормошҡа ашырыуға өмөт, үҙ көсөңә ышаныс бирә. Яҙыусы “Яңынан тыуған көн” хикәйәһендә Гөлзифаның үлергә әҙерләнеп ятҡан еренән, үҙен еңергә көс

табып, кешеләр янына сығыуын, артабан хатаһын аңлап, үҙгәрә алыуын, ғәйеп тойғоһонан арыныуын, кешенең (индивидтың) башҡаларҙан айырым йәшәй алмауын, ауыр саҡтарҙа кешеләрҙең бер-береһенә терәк, таяныс була алыуын, хатта кеше ғүмерен һаҡлап ҡала алыуын аңлата алған.

Ошо рәүешле сағыштырып, һығымталар яһау, тарихи, сәйәси , ижтимағи шарттарға анализ үткәрергә тырышыу дәрес-бәхәс формаһын алып китә, уҡыусыға үҙ фекерен, мөнәсәбәтен белдерергә, проблеманың асылын аңларға дәртләндерә. Уҡытыусының урынлы һүҙе, кәрәк саҡта яңы мәғлүмәт өҫтәп ебәреүе үҙе үк уҡыусыға дөрөҫ йүнәлеш бирәсәк. Бала дәрестән үҙ көсөнә ышаныс алып, ҡәнәғәтлек хисе кисереп сыға икән, тимәк, уңышлы шәхес, киләсәктең әүҙем кешеһен тәрбиәләнә тигән һүҙ. Башҡорт әҙәбиәтен башҡа халыҡтар әҙәбиәте менән сағыштырып өйрәнеү менән берлектә башҡорт мәҙәниәте, фәлсәфәһе, менталитеты, донъяға ҡарашы хаҡында ла белешмә бирелә, был үҙ сиратында уҡыусыларҙа үҙ мәҙәниәтен тәрәнерәк аңлауға алып килә. Дәрестәрҙә берҙәмлек тәрбиәләү, һәр кемгә үҙ һүҙен, фекерен әйтергә мөмкинселек биреү, күмәктең берәүҙе, берәүҙең күмәкте тыңлай белеүе кеүек төшөнсәләргә иғтибар итеү заман талаптары яғынан әһәмиәтле. Уҡыусының индивидуаль үҙенсәлеген иҫәпкә алып, уҡыу-уҡытыу материалы йөкмәткеһен, формаһын һайлау, алған белемде үҙ аллы, үҙенең инициативаһы һәм уҡыу ситуацияһында булмаған осраҡта файҙалана алыу мөмкинселеге бирелә.

Әҙәбиәт

1.Башҡорт әҙәбиәте. 10-сы, 11-се синыфтар өсөн дәреслек, хрестоматия. Авторҙары: Хөсәйенов Ғ.Б. һ.б. - Өфө: Китап, 2012
2. Г.Ғиззәтуллина. Өмөтөмдө ҡалдыр… Өфө, Башҡортостан китап нәшриәте, 1993.
3.Личностно ориентированный урок: конструирование и диагностика. Коллектив авторов. М.: Педагогический поиск, 2006.
4. Пауло Коэльо. Алхимик. - СПб.: Издательский дом “Азбука-классика”, 2008.
5. Урал батыр. Башҡорт халыҡ эпосы. - Өфө, Китап, 2005
6. Формирование универсальных учебных действий в основной школе:от действия к мысли. Пособие для учителей. Под ред. А.Г.Асмолова. М.: Просвещение, 2011.
7. *www.centeroko.ru/pisa/pisa_res.htm*

©Алламоратова Р.М., 2017

Ахмадрахимова О.В.,
аспирант ИИЯЛ УНЦ РАН,
г.Уфа

ОТРАЖЕНИЕ НАРОДНОГО ЭПОСА «ЗАЯТУЛЯК И ХЫУХЫЛУ» В СОВРЕМЕННОЙ БАШКИРСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

В разные исторические периоды литература и устная словесность вступали в разные типы взаимодействий, но их связь никогда не прекращалась. Ведь фольклор - это почва, на которой возникает и развивается письменная культура, источник, из которого она черпает свои первоначальные темы и формы. Образы, сюжеты, отдельные мотивы народного творчества в той или иной степени отражаются в произведениях разных лет.

Народный эпос «Заятуляк и Хыухылу» неоднократно публиковался в авторской обработке писателей и поэтов. Впервые он был записан и издан в 1943 году знаменитым русским ученым, этнографом и писателем В.И.Далем. В разные годы сказание публиковалось в интерпретации Л.Суходольского, Г.И.Потанина, Х.С.Султанова, М.Гафури и др. Об их изданиях немало сказано в трудах К.Мэргэна, А.Н.Харисова, М.М.Сагитова, С.А.Галина, Ф.А.Надршиной, А.М.Сулейманова, Г.С.Кунафина, Р.А.Султангареевой, Г.Р.Хусаиновой и др. В данной работе рассматриваются произведения современной башкирской литературы, в которых народный эпос “Заятуляк и Хыухылу” включен авторами в сюжет. Это драма “Тылсымлы күл сере” (“Тайна волшебного озера”) Сарвар Суриной, стихотворение “Заятүләк менән Һыуһылыу” (“Заятуляк и Хыухылу”) Тамары Ганеевой, повесть «Дала моңо» («Плач степи») Ахияра Хакимова, сказка “Һыуһылыу кемгә күренә?” (“Кому показывается Хыухылу?”) Факии Тугузбаевой.

В тексте драмы С.Р.Суриной “Тылсымлы күл сере” [5] даются имена всех участников событий: отец Заятуляка - Самархан, отец Хыухылу – подводный царь Кульзаман, братья главного героя – Алпан и Тулпан. Также упоминаются персонажи, которых нет в фольклорных вариантах сказания. Это Хыубикэ – няня Хыухылу, Тамсыкай и Шишмэкэй – водяные девы.

Основной акцент в драме делается на любовь Заятуляка и Хыухылу. Их чувства описываются возвышенно, трогательно. В поступках, словах героев легко уловить обычай народа о том, что жена следует за мужем, что она хранительница очага: “Ерҙә шундай йола бар. Ир ҡайҙа, ҡатын шунда” (“На земле есть такой обычай – где муж, там и жена”), “Заятүләк яу ҡайтарыр, Мин тейеш ут һаҡларға” (“Заятуляк будет воевать, я должна охранять очаг”) и др.

Эпизод встречи Кульзамана и Самархана вызывает отдельный интерес, т.к. в фольклорных вариантах сказания об этом не упоминается. В диалогах, высказываниях героев отражается вражда двух повелителей: “Күлзаман, ҡәһәр һуҡһын һине… Сыҡ, ҡартлас, һыу бапағы!” (“Кульзаман, будь ты проклят… Выходи, старик, водяной червь!”), “Һин - ер ҡорто!..

Ярышма нурҙан яралған Күлзаман менән" ("Ты – земляной червь!.. Не тягайся с Кульзаманом, рожденным из лучей"), "һыу бүреһе. Бур һин, ҡомһоҙ Күлзаман!" ("водный волк. Ты вор, жадный Кульзаман!"), "Ажарланма. Һинән һыу батшаһы түгел, һыу бөрсәһе лә ҡурҡмай" ("Не кипятись. Тебя не боится даже водяной клоп, не то, чтобы водяной царь") и др.

В драме С.Р.Суриной основной сюжет изучаемого эпоса сохраняется. Однако есть моменты, описанные нетрадиционно. Введены новые персонажи (Няня, Шишмэкэй, Тамсыкай), новые события (препятствие встрече молодых, отказ Заятуляка от наследства, встреча двух повелителей и др.). На наш взгляд, конфликтные ситуации, добавленные автором, нетрадиционное описание некоторых моментов, связаны с жанром и целью произведения – оно предназначалось для театральной постановки.

Стихотворение Т.А.Ганеевой называется «Заятүләк менән Һыуһылыу» [3; с.63-67] как и сам эпос. Хотя акцент делается на чувствах героев, основной сюжет сохраняется. Говорится о родине, семье главного героя, о скачках, охоте, превращении линяющего жеребца в тулпара. Конь и птица Заятуляка описаны более активными – герой уходит на землю по их зову. Финал произведения остается открытым: читателю дается возможность самому решить, встретятся влюбленные еще или нет.

Небольшая информация о народном эпосе «Заятуляк и Хыухылу» дается в повести Ахияра Хакимова "Дала моңо" [7; с.234-235]. Герой произведения - старик Ирназар рассказывает молодым о том, что лошади округи – это потомки подводного скота: "Урал тауҙары яғынан килгән "Заятүләк менән Һыуһылыу" тигән ҡиссаны ишеткәнегеҙ барҙыр, моғайын? Унда ана шул тарих та бәйән ителә" ("Вы наверное слышали киссу "Заятуляк и Хыухылу", пришедшую из-за Уральских гор. Там повествуется и об этом"). Здесь подробно рассказывается о лошадях из подводного царства: "Күлдән сыҡҡан аттар тәүге мәлдә кешенән ҡасып йөрөй әле. Ни өсөн тигәндә, ҡырағайҙар. Аҙаҡ кешеләр уларҙы, ҡурҡытмай-өркөтмәйенсә, абайлап ҡына һил төбәктәргә, һутлы утлауҙарға бора, йыртҡыс януарҙарҙан һаҡлай башлай. Теле булмаһа ла, мал аңлай ул яҡшылыҡты! Аттар өйөргәнде көтмәйенсә, үҙҙәре үк йәйләүҙәр тирәһенә яҡынлай. Күпмелер ваҡыт үткәс, улар йүгәнгә, эйәргә өйрәнеп китә, бәндәләрҙең иң ышанысլы ярҙамсыһына әйләнә…" ("Лошади, вышедшие из озера в начале прячутся от людей. Потому что они дикие. Далее люди, не пугая, спокойно направляют их в тихие долины, в сочные пастбища, начинают защищать от хищников. Хотя у животных нет языка, они понимают добро. Лошади, не дожидаясь загона, сами приближаются к яйляу. Через какое-то время они приучаются к седлу и становятся лучшими помощниками людей…"). Как видим, автор открыто ссылается на сказание "Заятуляк и Хыухылу". При этом называет его киссой, это один из терминов эпоса, принятых в башкирской

фольклористике. В повести описывается лишь один эпизод сказания - выход из воды табунов лошадей. При этом отмечается, что в первое время животные избегали людей. В фольклорных вариантах об этом не упоминается.

В сказке Ф.Х.Тугузбаевой “Һыуһылыу кемгә күренә” [6; с.195-198] так же обнаруживаются отдельные элементы эпоса “Заятуляк и Хыухылу”. Здесь говорится о той же местности, о тех же героях, что и в сказании. Но автор на первый план ставит проблемы экологии, нравственности. Подводный мир предстает перед нами волшебным. Его повелитель –царь Аслыкуля описывается грозным, властным. Рассказывая о Хыухылу, автор опирается на распространенные варианты эпоса: подводная красавица выходит на берег темной ночью, садится на свой камень и расчесывает золотым гребешком длинные черные волосы (“Ай ҡалҡты. Уның серле нурҙары Асылыкүлдең йөҙөнә төштө. Шул ваҡыт әкрен генә йөҙөп, Һыуһылыу килеп сыҡты ла үҙенең ташына барып ултырҙы. Алтын тараҡ менән оҙон ҡара сәстәрен тарай башланы”). В тексте упоминаются отдельные географические объекты: Аслыкуль, Нора, Тубалак и др. Подводная жизнь описывается как земная – его жители любят порядок, у них свои правила и законы.

Обращение к народному сказанию “Заятуляк и Хыухылу” наблюдается также в кубаирах, стихотворениях жителей Давлекановского района РБ, где расположены географические объекты, воспетые в эпосе. Р.Н.Файзуллин в произведении “Асылыкүл” [2; с.59-60] приводит краткий пересказ сюжета сказания. З.Р. Тугашева в стихотворении “Асылыҡай буйы аҫыл таш” пишет о выходе из озера Акбузата, говорит о прекрасной Хыухылу, которая заждалась земного егета [2; с.156-157]. Регион озера Аслыкуль, округа горы Балкан воспринимаются местными жителями как земля Заятуляка и Хыухылу. Так, в кубаире “Берҡаҙан” М.В. Халиловой о данной местности говорится, что это: “Заятүләк ере” (“земля Заятуляка”), “Һыуһылыуҡай иле” (“страна Хыухылу”) [4; с.19].

Исходя из вышесказанного, можно заключить, что сюжет, отдельные мотивы и элементы народного эпоса “Заятуляк и Хыухылу” часто встречаются в произведениях современной башкирской литературы. Однако тексты в интерпретации отдельных авторов, преобретают новые очертания, отличия от устных вариантов.

Литература

1. Башкирское народное творчество. Эпос / Сост. А.М. Сулейманов. Автор вступ. ст. М.М. Сагитов, послесловие А.М. Сулейманов и Р.Ражапов. Коммент. М.М. Сагитова и А.М. Сулейманова. Ответ. ред. Н.Т. Зарипов. – Уфа: Башкнигоиздат, 1998. – 448 с. (на башк. яз.).
2. Волны Демы. Сборник стихов. – Давлеканово: Давлекановская городская типография, 2006. – 180 с. (на башк. яз.).

3. Ганиева Т.А. Верю лишь в любовь. Стихи, поэмы / Т.А. Ганиева. – Уфа: Китап, 2006. – 359 с. (на башк. яз.).
4. Нераскрытая тайна. Сборник стихов. – Давлеканово: РИК Асылыкуль, 2012. – 136 с. (на башк. яз.).
5. Сурина С.Р. Тайна волшебного озера / С.Р. Сурина. – Уфа, 1999. (Из личного архива С.Р. Суриной) (на башк. яз.).
6. Тугузбаева Ф.Х. Кому показывается Хыухылу? (сказка) / Ф.Х. Тугузбаева // Я люблю читать. Учебная книга для дошкольников и обучающихся младшего возраста. – Уфа: Китап, 2009. – С. 195 – 198. (на башк. яз.).
7. Хакимов А.Х. Плачь степи / А.Х. Хакимов // От бури нет спасения... Романы, повести, рассказы. – Уфа: Китап, 2004. – 536 с. (на башк. яз.).
© Ахмадрахимова О.В., 2017

Ахмадуллина И.Р.
ассистент кафедры востоковедения БашГУ,
г.Уфа

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ С ЗООНИМИЧЕСКИМ КОМПОНЕНТОМ В БАШКИРСКОЙ, РУССКОЙ И КИТАЙСКОЙ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА

Фразеологический состав языка – это «зеркало, в котором лингвокультурная общность идентифицирует свое национальное самосознание», В.Н.Телия называете фразеологические единицы «зеркалами культуры разных народов».

Контрастивному изучению фразеологизмов большое внимание уделяется в работах З.Г.Ураксина «Башкортса-русса фразеологикһүҙлек», Р.Х.Хайруллиной «Языковая картина мира в русской и башкирской фразеологии», О.А.Корнилова «Жемчужины китайской фразеологии», И.Р.Кожевникова «Словарь привычных выражений» современного китайского языка» Го Синь-и. «Телесный код в китайской фразеологии и его его русское сооветствие» и др.

Фразеологический состав башкирского, русского и китайского языка структурно и семантически разнообразны, что позволяет рассматривать их с разных позиций. В нашем исследовании рассматриваются лингвокультурологические и семантические свойства фразеологических единиц, имеющих в своей структуре определенный компонент. В данном случае это компонент, восходящий к лексемам-зоонимам, так как именно через сравнение с окружающими его животными, человек постигал действительность, постигал самого себя в этой действительности. Такие фразеологизмы представляют большой интерес не только с точки зрения языка, но и с точки зрения философии, истории, культурологии, так как, возникая на основе образного представления о том

или ином животном, они наиболее ярко и непосредственно отражают национальную самобытность языка.

Наиболее ярко ментальность русского и башкирского народа проявляется во фразеологизмах с компонентом-зоонимом. Животные всегда жили рядом с человеком. Домашние животные – это помощник, друг, еда и одежда; дикие животные – это, в первую очередь, пропитание, без которого человек не может обойтись. Кроме того, животные были и мерилом многих человеческих качеств – как физических, так и нравственных. Соответственно, животные (и домашние, и дикие, и птицы) всегда были в центре внимания человека. И это не могло не отразиться и во фразеологизмах русского и башкирского народа. Люди подмечали поведение животных, их повадки и переносили эти свойства на человека, сравнивали поведение животных с поведением людей. При использовании названий животных во фразеологизмах народ чаще был склонен отмечать отрицательные черты, чем положительные.

Рассмотрим фразеологические единицы с наименованием домашних животных, например, лошади «马на китайском языке, на башкирском «ат».

На всем протяжении истории народов в домашнем хозяйстве высоко ценилась лошадь, как у русского, так и башкирского и китайского народа. Фразеологизмов с этим компонентом очень много, например: на китайском языке马到成功 (лошадь пришла – пришел успех) – добиться успехов.

На башкирском: Атҡа менгәндәй булыу. Быть на седьмом небе, дословно «словно на коня сел» (стр 30)

Ат башынан алыу. «Встречать гостей хлебом-солью», дословно «взять коня за голову» (У.стр 30)

Соответствующее отношение к лошади отражено также в целом ряде русских пословиц и поговорок: работать как лошадь; без лошади – не пахарь; старый конь борозды не испортит и др. В российской областной геральдике эмблема коня отличается живописным разнообразием. Отмеченные особенности отражают положительную коннотацию образа лошади в русском языковом сознании. Однако, имеющиеся в русском языке единицы с фразеокомпонентами мерин или кобыла содержат отрицательную оценку: бред сивой, кобылы; пришей кобыле хвост – «неуместно, ненужно»; врет как сивый мерин – «пустословит, несет вздор». В китайском языке 牛头马面（голова коровы, лицо лошади）– о некрасивом человеке

吗首是詹 (смотреть на голову коня передового всадника) – «идти на поводу у кого-либо»;

盲人瞎马（слепой человек- слепой конь）– делать что-либо наугад, с риском для себя».

Ат кемдеке булха, югэне шуныкы. – Чей конь, того воз.

Атлы барып, йэйэу кайтыу. Дословно «поехать на коне вернуться пешком. – Обмануться в надеждах.

Аттан ала ла тыуа, кола ла тыуа. – « В семье не без урода».

Таким образом, в рассматриваемых нами фразеологизмах обоих языков, образ лошади порождает как положительную, так и отрицательную оценку окружающих явлений жизни.

Во фразеообразовании как башкирского, русского так и китайского языков активно участвуют также наименования диких животных.

Одним из наиболее активно используемых в качестве фразекомпонента является медведь – айыу- 熊, в русской языковой картине мира, встречается как с положительной так и с негативной коннотацией. Например: хозяин в дому, что медведь в бору; медвежья услуга, медведь на ухо наступил. Например, в башкирской языковой картине : Айыу балаһын да бейергә өйрәтәләр. И медвеженка плясать научат.(18)

Айыу майы һөртөү. (намазать медвежьим салом) – «Стащить, стянуть». (18)

В китайской языковой картине мира образ медведя характеризуется отрицательной оценкой. Например: 熊瞎子收玉米，收一穗丢一穗（медведь кукурузу отрывает, одну обрывает, другую теряет） – о напрасном труде.

Фразеологизмы с зоонимом волк – 狼– бүре, в башкирских и китайских фразеологизмах имеют исключительно отрицательную окраску, например: 披着羊皮的狼 – волк в овечьей шкуре, совпадающий с русским фразеологизмом, который говорится о лицемерном, злом человеке.

是狼改不了吃肉（人）– дословно, ни один волк не перестанет есть мясо человека) – сколько волка не корми, он все равно в лес смотрит.

Во фразеологизме на башкирском языке совпадающий смысл: Бүре балаһын бүреккә һалһаң да, урманға ҡарай. (Как волка не корми, а он все в лес глядит).(53)

Анализ фразеологизмов башкирского, русского и китайского языков показал, что во фразеологии, особенно ярко, образно-метафорически проявляются разные, складывающиеся веками мироощущения, мировидение, мировоззрение народа, этическая и эстетическая оценка явлений окружающего мира, общечеловеческое и этноспецифическое отражение и закреплении этих аспектов в языке того или иного народа. Все фразеологизмы, несмотря на общность компонента, имеют свое индивидуальное значение, входят в состав разных семантико-грамматических классов, следовательно, имеют и различное категориальное значение.

Литература

1.Телия В.Н. Типы языковых значений: связанное значение слова в языке / В.Н. Телия. М., 1981. - 269 с.

2. Украсин З.Г. Фразеология башкирского языка. М., 1975. -192 с.
3. Хайруллина Р.Х. Картина мира во фразеологии: от мировидения к миропониманию. — Уфа, 2001. -285 с.
4. 马国凡。成语。 - 呼和高浩特， 1978。
5. 成语词典。江西教育出版社，2014。
©Ахмадуллина И.Р., 2017

Ахметшина А.С.,
аспирант кафедры русской и сопоставительной филологии БашГУ,
Россия, г. Уфа

ТЕРМИНОСИСТЕМА В РАКУРСЕ ЭКСКУРСИОННОГО ТЕКСТА

Туристическая терминология является мало изученной и нуждается в инвентаризации, несмотря на то, что в течение нескольких последних десятилетий такая сфера человеческой деятельности, как туризм и оказание туристических услуг, быстро развивалась и теперь превратилась в весьма разветвленную и перспективную отрасль. Именно в середине XX века происходит резкое увеличение числа новых специальных лексических единиц в пределах туристической терминологии.

Туризм и туристская деятельность являются важными составляющими жизни современного общества [6, с. 10085]. В связи с широким размахом, которое получило туристское движение во всем мире, туризм признан феноменом мирового социально-экономического развития XXI века. Терминологическая лексика является одним из важных компонентов дискурса любого специалиста. Приобретаемые профессиональные знания отображаются в сознании специалиста со всеми присущими им системными связями и отношениями, которые объективируются в дискурсе. Разнообразные связи, существующие между отдельными словами и группами слов и интуитивно воспринимаемые индивидом, все чаще становятся объектом исследования лингвистов [2; 3]. Рассмотрим некоторые особенности терминосистемы экскурсионного туризма.

Экскурсия - методически продуманный показ достопримечательных мест, памятников истории и культуры, в основе которого лежит анализ находящихся перед глазами экскурсантов объектов, а также умелый рассказ о событиях, связанных с ними.

Слово "экскурсия" происходит от латинского "экскурсио". В русский язык это слово проникло в XIX в. и первоначально означало "военный набег", затем - "вылазка, поездка" [1, с.1516]

В ходе экскурсионного процесса экскурсовод помогает экскурсантам увидеть объекты, на основе которых раскрывается тема, услышать об этих

объектах необходимую информацию, ощутить величие подвига, значение исторического события, овладеть практическими навыками самостоятельного наблюдения и анализа экскурсионных объектов. В решении последней задачи большое место занимает формирование умения видеть.

Умение видеть как эстетическое восприятие сводится к умению воспринимать архитектурные массы, краски, линии всякого рода, группировки масс, красок, линий и их комплексы в условиях перспективы, света, воздуха, угла зрения. Умение видеть как историческое восприятие заключается в следующем: во-первых, надо уметь найти в экскурсионном объекте типичные черты и особенности историко-культурного характера; во-вторых, надо уметь определить наслоения в экскурсионном объекте, сделанные временем, и его эволюцию; в-третьих, надо уметь найти исторические факты в монументальных и музейно-исторических памятниках - задача, всегда требующая больших знаний и навыков[7, с.254].

Профессиональный экскурсовод знает принципы организации и методики проведения экскурсий, имеет навык общения с публикой, грамотную, хорошо поставленную, речь. Но кроме всего вышеперечисленного, должен иметь хорошие знания по истории, культуре и географии, искусстве и пр. Следственно, он должен свободно оперировать понятийным аппаратом в следующих областях: история России и РБ, археология, география, искусство: музыка, театр, живопись, литература, архитектура, экономика, топонимика, национальная терминология, религия (конфессии) и пр.

Повествования о культуре, истории, традициях региона являются важнейшей частью культуры народа, его духовного богатства. Информация о культурных ценностях фиксируется и накапливается благодаря языку [8, с.71]. Наиболее ярко кумулятивная функция проявляется в области лексики, так как именно она непосредственно связана с предметами и явлениями окружающей действительности. Лексическая система в наибольшей степени обусловлена категориями материального и духовного мира, связанными с деятельностью данного народа [8, с.142].

Отмечено, что исследуемая терминолексика характеризуется большим количеством общеупотребительных слов, наличие которых свидетельствует, во-первых, о том, что рассматриваемая терминология имеет тесные связи с общеупотребительным языком; во-вторых, рассматриваемая терминология обслуживает не только специалистов в области туризма, но и в силу своей специфичности является востребованной людьми, пользующимися ее услугами.

Анализом установлено, что сфера оказания туристических услуг в значительной степени ориентирована на использование обширной словарной базы, заимствованной из других языков. В силу исторических и

социальных причин в профессиональной сфере туризма наиболее употребительным признается английский язык [8].

Как показывал наш материал, полилексемные термины преобладают над монолексемными, что является характерной чертой терминологий европейских языков: *туристский агент; обратный билет; багажный вагон; транзитный турист; adventure tour – приключенческий тур; baggage car – багажный вагон; budget tourism – социальный туризм; business tourism – деловой туризм.*

Однословные термины служат для обозначения понятий, которые являются базовыми, основными в данной области знания, и в среднем они используются чаще, чем полилексемные термины: *билет; гид; виза; туризм,турагент; экономкласс; экотуризм.* .

Таким образом, благодаря терминологии имеется возможность создавать единое информационное пространство, достигается взаимопонимание на национальном и межнациональном уровне [5]. В терминологии находит отражение современная тенденция к интеграции различных областей знания, что выражается в заимствовании терминов из одной научной области в другую. Она составляет ядро языка профессиональной коммуникации [4, с. 70].

В любой отрасли человеческой деятельности одной из ключевых проблем является единая понятийная база и соответствующая ей специальная предметная терминология. Необходимо проведение отдельного исследования терминосистемы экскурсоведческого текста, на примере обзорной экскурсии по г.Уфе, как важнейшей составляющей терминологии экскурсоведения в целом.

Литература

1. Большой толковый словарь русского языка. Под ред. С.А. Кузнецова. С-Пб.: Норинт, 2000, 1535 с.

2. Гарифуллина Р.В., Фаткуллина Ф.Г. Трудности профессиональной терминологии: словарь-справочник. Рекомендовано МО РБ – Уфа, 2004. – 218 с

3. Фаткуллина Ф.Г., Сулейманова А. К. Термин в терминосистеме: теоретические основы и принципы анализа. Монография [Текст]/Ф.Г. Фаткуллина, А.К. Сулейманова – Уфа: РИЦ БашГУ. 2014.– 168 с.

4. Фаткуллина Ф.Г Некоторые параметрические составляющие терминологического образа научного текста (на примере терминологии физики и математики) //Актуальные проблемы методики обучения русскому языку как иностранному в условиях модернизации образования. - Ч.1, М.: изд-во «МПГУ», 2011. с. 68-75.

5. Фаткуллина Ф.Г Отражение этнического характера и культуры в концептосфере разноструктурных языков // Русский язык в современном мире: традиции и инновации в преподавании русского языка как

иностранного и в переводе. М.: Высшая школа перевода, 2011. С. 702-707.
6. Fatkullina F., Morozkina E., Suleimanova A., Khayrullina R.Terminological Multifaceted Educational Dictionary of Active Type as a Possible Way of Special Discourse Presentation // International Journal of Environmental and Science Education», volume 11, No 17. p. 10081-10089. Den Haage The Netherland. LOOK Academic Publisher.
7. Скобельцина А.С. Экскурсоведение: Учебное пособие. СПб., 2007.
8. Смирнова А.Г. Теория и методика туристического и экскурсионного дела: Учебное пособие. М.: АНО МИМЦ «Русская филология», 2008 (Биб-ка экскурсовода-москвоведа).
9. Котлер Ф., Боуэн Дж., Мейкенз Дж. Маркетинг. Гостеприимство и туризм: Учебник для вузов / Пер. с англ. Под ред. Р.Б. Ноздровой. М.: ЮНИТТИ, 1998.
© Ахметшина А.С., 2017

Базарова Б.Б.,
к. филол. н., доц. кафедры английской филологии Бурятского ГУ,
г. Улан-Удэ, Республика Бурятия

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КОРПУСНЫХ ДАННЫХ В ФИЛОЛОГИЧЕСКОМ ОБРАЗОВАНИИ

Новые информационные технологии становятся необходимым компонентом в работе высшей школы в условиях развития информационной сферы [3]. «Использование компьютерных технологий для сбора и хранения материала лингвистического исследования позволяет в полной мере задействовать преимущества нового способа. …ускоряется процесс получения языкового материала, использование Интернета в качестве средства дистанционного доступа нивелирует расстояния, объём информации увеличивается многократно, компьютерные программы хранения и обработки данных позволяют быстро получать доступ к необходимой информации и так же быстро её обрабатывать.»[5, с. 277].

В обучении иностранным языкам открываются возможности компьютерной лингвистики, быстро развивающейся корпусной лингвистики. Методологический аппарат корпусной лингвистики является перспективным инструментом в теоретическом и практическом обучении иностранному языку. Корпусная лингвистика – раздел компьютерной лингвистики, занимающийся разработкой общих принципов построения и использования лингвистических корпусов (корпусов текстов) с применением компьютерных технологий. Главной целью корпусной лингвистики считают лингвистическое описание языковой системы, когда речевой материал, полученный в ходе изучения коммуникации людей,

отражается в корпусе текстов. Под лингвистическим корпусом понимают совокупность текстов, собранных в соответствии с определёнными принципами, размеченных по определённому стандарту и обеспеченных специализированной поисковой системой.

В свете компетентностного подхода к обучению в высшей школе требования к подготовке как бакалавров, так и магистров подразумевают особую роль информационных технологий. Так, например, среди общекультурных компетенций, подлежащих формированию в бакалавриате, значатся следующие:

– владение основными методами, способами и средствами получения, хранения, переработки информации, навыки работы с компьютером как средством управления информацией;

– способность работать с информацией в глобальных компьютерных сетях;

среди общекультурных компетенций, подлежащих формированию в магистратуре - следующая:

- способность самостоятельно приобретать, в том числе с помощью информационных технологий и использовать в практической деятельности новые знания и умения, в том числе в новых областях знаний, непосредственно не связанных со сферой деятельности.

«Важно не только обеспечить обучающихся определенной суммой знаний, например, в области иноязычного общения, для удовлетворения профессиональных информационных потребностей, но и вооружить их способами самостоятельного получения информации, а также опытом практического решения профессиональных задач на изучаемом языке» [6, с. 152]. Представляется, что одним из подобного рода способом самостоятельного получения информации для студента – филолога и могут стать электронные корпусы текстов, точнее – анализ корпусов.

Самыми известными корпусами являются, как известно, Британский национальный корпус (BNC - British National Corpus), его американская версия BYU-BNC (Brigham Young University), представленная целым рядом подкорпусов, Банк английского языка (Bank of English), Национальный корпус русского языка (НКРЯ). Многие национальные языки Российской Федерации представлены в том или ином виде в корпусах (например, Бурятский корпус, Башкирский поэтический корпус и т. д.). Корпуса национальных языков расширяют методические возможности обучения как родному, так и иностранным языкам.

Корпус бурятского языка представляет для нас особый интерес. Этот корпус – один из новейших, доступен для поисков с 2012 г. Согласно информации на сайте, в корпусе представлены образцы общественно-публицистического (тексты Интернет-версий СМИ, журнальной периодики) и учебно-научного стилей (научные статьи). Корпус уже насчитывает более 2 миллионов словоупотреблений, зарегистрированных в письменных

текстах в основном художественного стиля с их метаописанием. В метаописание текстов включены их основные библиографические и классификационные характеристики. Кроме того, корпус обеспечен начальной морфологической разметкой входящих в него слов на основе словоизменительных характеристик.

Разработчики этого корпуса, безусловно, в качестве основной цели организации и составления корпуса видят возможность получения надежных лингвистических фактов из реальной языковой среды, которая будет отвечать разнообразным потребностям в исследовательской и педагогической деятельности [2]. Создание такого корпуса важно не только для лингвистических исследований, но и для целей просвещения, кроме того существование данного корпуса открывает возможности и для других исследований гуманитарного характера.

Однако при составлении корпуса возникают определенные проблемы. В случае с английским и русским и другими крупными языками техническая сторона создания корпусов разработана уже в достаточной степени. При создании же корпусов, таких как бурятский, возникают проблемы технического характера. Так, в частности, Ж. Б.Бадагаров замечает, что «Говоря о бурятском языке во Всемирной паутине, да и о любом другом языке малочисленного народа, мы должны помнить, что перед создателями электронных ресурсов на этих языках встают прежде всего трудности технического характера, зачастую неразрешимые без участия IT-специалистов» [1, с. 273]. К таким трудностям он относит необходимость в стандартной кодировке, шрифтах и клавиатурной раскладке. «Необходимо разработать кодовую таблицу, при этом нужно учесть следующие нюансы. Есть ли подобные добавочные символы в других языках (если есть, может быть, имеет смысл создать кодировку, которая бы поддерживала ряд таких языков)? Существуют ли у этих языков установившиеся за последние годы неофициальные или официальные стандарты? Насколько они оптимальны и профессионально реализованы? Как расположить добавочные символы? Как в условиях отсутствия поддержки этой кодировки сделать символы более-менее узнаваемыми, максимально облегчить обмен информацией?» [1, с. 274]. Следующей проблемой становится «принятие кодировки в качестве официального стандарта в надежде, что производители наиболее распространенных операционных систем постепенно, по мере того как этот стандарт получит признание, начнут включать его поддержку в свои программные продукты» [1, там же]. Указанные проблемы можно отнести и к созданию корпуса бурятского языка. Тем не менее, несмотря на трудности технического толка, корпус уже существует и ведется работа по его количественному и качественному развитию.

Бурятский корпус «адресован широкому кругу пользователей, в

первую очередь — лингвистам, специалистам в области монгольского языкознания, профессиональная деятельность, которых относится к сфере науки и образования. Данный ресурс будет полезен и тем, род занятий которых связан с бурятским языком (писатели, работники СМИ, театра, кино, библиотек), а также всем, кто интересуется языком и культурой бурят» [http://web-corpora.net/BuryatCorpus].

Составители корпуса указывают, что данный ресурс является основой для его дальнейшего развития на пути к Национальному корпусу бурятского языка (НКБЯ) и служит сохранению отдельной этноязыковой культуры.

На основе Британского национального корпуса (BYU – BNC) можно проводить сравнительный анализ, сопоставляя с данными Корпуса современного американского английского (COCA), не только лексических и грамматических особенностей, но и по частотности употребления тех или иных слов и их сочетаемостных возможностей и т. д. В подкорпусе Global Web-based English (GloWbE) можно получить данные по двадцати вариантам английского языка в сравнении: о частотности слова или выражения, сравнить лексические особенности, грамматические (морфологические и синтаксические) особенности в разных вариантах языка, сравнить устойчивые выражения (фразеологию), семантические особенности (значение), кроме того, можно получить данные по дискурсивным характеристикам, на основе чего можно анализировать культурологическую и др. специфику текста. Расширяются возможности при проведении синхронических (COCA) и диахронических (Исторический корпус американского английского - COHA) исследований. К новейшим разработкам относится онлайновый корпус регистров английского языка (Corpus of Online Registers in English), который насчитывает свыше 50 миллионов слов из текстов интернета. Отличие этого корпуса от других корпусов, основанных на данных интернета (онлайновые версии), заключается в дифференцированном отборе по регистровому признаку. Так, в корпусе представлено свыше тридцати категорий текстовой принадлежности, начиная от лирики, киноскриптов, путевых записок, интервью и т. д. до научных статей.

Интерес представляет корпус, привязанный к полнотекстовой версии Википедии (Wikipedia Corpus – около 2 миллиардов слов). Но, отличие работы в корпусе (от работы в Википедии) заложено, безусловно, в корпусной разметке (размеченный корпус). Более того, исследователь может создавать свой виртуальный корпус для удобства проведения своих исследований.

Не совсем обычным может показаться корпус, вобравший в себя 22000 скриптов американских мыльных опер начала 2000-х гг. Но с точки зрения лингвистического исследования они могут представлять определенный интерес как тексты, в которых отражается речь персонажей,

особенно разговорная речь, которая может служить предметом рассмотрения и в учебных целях.

На этой же платформе имеется корпус интернет-новостей – NOW (News on the Web). На данный момент он насчитывает 3.4 миллиарда словоупотреблений из газет и журналов, начиная с 2010 года по настоящее время. По утверждению М.Дэвиса, корпус пополняется каждый день на 4-5 миллионов слов (это 10000 новых статей). Как известно, газетно-публицистический стиль динамичнее остальных меняется, отражая информацию из самых разных сфер жизни человека в онлайновом режиме. Поэтому, такой корпус представляется очень актуальным для изучения языка по разным параметрам, более того, особенно интересен он будет для изучающих английский язык. Основан на публицистических текстах корпус журнала Тайм (Time Magazine Corpus). Это диахронический корпус, охватывает исторический период с 1923 по 2006 г., представляя, таким образом, возможности проведения разного рода диахронических исследований на материале этого корпуса.

Известна сегодня такая разновидность корпусов как учебная. Так, в Национальном корпусе русского языка имеется Генеральный интернет-корпус русского языка (ГИКРЯ), который задуман как учебно-научный, он включает в себя материалы крупнейших ресурсов Рунета: Новостей, Вконтакте, Живого Журнала, Блогов Мейл.ру. По утверждению создателей ГИКРЯ, это «корпус, который соединяет полноту и объем данных интернета и точность анализа, которая свойственна корпусам, собранным вручную.» [http://www.webcorpora.ru/o-корпусе].

Методологический аппарат корпусной лингвистики является перспективным инструментом, в первую очередь, в теоретическом и практическом обучении иностранному языку. Речь идет не только о задачах, которые может ставить перед собой исследователь, но о более активном обращении к корпусам, к интерактивным современным технологиям. Корпуса текстов позволяют проверять лингвистические гипотезы, теории; их можно использовать для любых практических работ с языковым материалом, в частности, как большие массивы текстовых примеров на трудные явления языка. Большой (репрезентативный) объем корпуса гарантирует типичность данных и обеспечивает полноту представления всего спектра языковых явлений. «Данные разного типа находятся в корпусе в своем естественном окружении, что дает возможность их всестороннего и объективного изучения. Именно корпус позволяет получать данные, недоступные при традиционных методах лингвистического анализа (интроспекция, анкета, опрос информантов), а выводимые обобщения имеют статус не интроспективной догадки, как при традиционном подходе, но эмпирически наблюдаемого факта» [4, с. 104]. Недостатком в работе с корпусами становится лишь то, что не все они находятся в свободном

доступе, либо доступ к ним ограничен. Эффективность использования возможностей корпусной лингвистики очевидна, но они пока не находят должной реализации в прикладной лингвистике, лингвистическом обучении, в частности, обучении иностранному языку. Преимуществом корпусного подхода в изучении языка является то, что студент сам добывает знания, получив непосредственный доступ к фактам языка, к его функционированию в речи, в реальном контексте, а не в виде искусственно созданного примера, поэтому обучающийся может самостоятельно прийти к обобщениям и выводам, лучше понять, как функционирует язык.

Литература

1. Бадагаров Ж.Б. Бурятоязычный кибермир: проблемы и перспективы развития / Ж.Б.Бадагаров // Языковое и культурное разнообразие в киберпространстве. – Сб. мат-в международной конференции (Якутск, 2–4 июля 2008 г.) / Сост. Кузьмин Е.И., Плыс Е.В. – М.: МЦБС, 2010. – С. 273-279.

2. Бадмаева Л.Д., Бадагаров Ж.Б., Цыдыпов Б.З. Общие проблемы формирования корпуса бурятского языка / Л.Д.Бадмаева, Ж.Б.Бадагаров, Б.З.Цыдыпов // Труды Международной конференции «Корпусная лингвистика – 2008». СПб, 2008. С. 24 – 30.

3. Базарова Б.Б. Гуманитарные технологии в преподавании теории иностранного языка / Б. Б.Базарова // Отечественная и зарубежная педагогика. - 2013, №6 (15). – стр. 119 – 122.

4. Ганиева И.Ф. Об использовании корпусов в лингвистических исследованиях / И.Ф. Ганиева // Вестник Башкирского университета. 2007, т. 12, № 4, с. 104 – 106.

5. Мамонтова В.В. Корпусная лингвистика и лингвистические корпусы / В. В.Мамонтова // Язык. Текст. Дискурс: Научный альманах Ставропольского отделения РАЛК / Под ред. проф. Г.Н.Манаенко. Вып. 5. Ставрополь: Изд-во ПГЛУ, 2007. – с.с. 275-283.

6. Садовникова О.Э. Прямое и косвенное использование корпусов в зарубежной лингводидактике / О.Э.Садовникова // Научно-педагогический журнал Восточной Сибири Magister Dixit. – 2013, №2, с. 152-161.

Бурятский корпус - http://web-corpora.net/BuryatCorpus

Башкирский поэтический корпус - http://web-corpora.net/bashcorpus

Национальный корпус русского языка – http://ruscorpora.ru/corpora-intro.html

British National Corpus – http://www.natcorp.ox.ac.uk/

Corpus of Contemporary American English – http://corpus.byu.edu/coca/

Corpus of Historical American English – http://corpus.byu.edu/coha/

Corpus of Global Web-Based English – http://corpus2.byu.edu.glowbe

© Базарова Б. Б., 2017

Байгужина Г.Ш.,
редактор ГАУН РБ “Башкирская энциклопедия”,
г.Уфа

ЦВЕТОВАЯ СИМВОЛИКА ЛИРИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ МУСТАЯ КАРИМА

Символ, как художественный прием, всегда играл значительную роль в литературе. Различают разные виды символов: этнические, культурные, специальные, графические, описательные, математические, антропонимические, нравственные, цветовые символы, символы действий и др. Мы же остановимся на цветовых символах, как выразителях эмоционального фона произведений.

Любой цвет может быть прочтен, как слово, или истолкован, как сигнал, знак, или символ. В художественной литературе “прочтение” цвета может быть субъективным, индивидуальным, а может быть коллективным, общим для больших социальных групп и культурно-исторических регионов, и выполнять три функции: смысловую, описательную и эмоциональную, определенным образом воздействующую на чувства.

В лирике великого башкирского поэта Мустая Карима представлена богатая цветовая палитра, которая в большинстве случаев выполняет эмоциональную функцию. Рассмотрим более подробно цветовую символику произведений поэта.

В литературе символика белого цвета подразумевает в себе сохранение мира, единства на земле, что выражено посредством белого голубя в стихотворении М. Карима “Птиц выпускаю...”:

Көткәндәргә – аҡ күгәрсен килер
Яңы өмөт өҫтәп өмөткә.

Разочарование в любви лирической героини автор передает посредством строк:

“Баҡһам, һинең ике битең буйлап
Ап-аҡ йәштәр аға…” (“Все было взбудоражено вокруг…”).

О противоречивости белого цвета поэт заявляет в стихотворении “Вьюга кружится, кружится, пляшет…”:

Гел аҡ ҡына төҫ тә хафа һалыр.
(Аҡ урмандар, ҡырҙар, түбәләр.)
Туй күлдәген генә түгел, бында
Кәфенде лә аҡтан тегәләр.

Часто в поэзии М. Карима разграничение белого и черного цветов является эталоном справедливости:

Аҡты, ҡараны
Төбәп атаныҡ (“Тоска”).
Форсатың бар, балам, аҡҡа

Ҡара яҡма (“Наставление Тимербулату”).

Ҡараһы гел ҡара ғына,
Ағы бары аҡ ине (“Был близким горизонт тогда…”).

Белый цвет – символика счастья:

Бер мәл яман төштән
Ҡот ҡалмай уянып,
Баҫһам ине ергә,
Аҡ көнгә ҡыуаныып (“Случались дни удачные…”).

В стихотворении “На заре приснились мне меж скал…” белый цвет выступает символом надежды:

…Өнөмдә лә аҡ боландар көтәм
Ҡара ҡарҙар яуған көндәремдә.

В лирике М. Карима белый и черный цвета идут в противопоставлении друг другу, символизируя добро и зло:

Байтаҡ күрҙем: ап-аҡ фәрештәне
Ҡара иблис итте харам-яҙыҡ (“Я видел, как лукавый веселясь…”).

Ҡара төндөң ҡарынында аҡ таң
Атыр әле, – тимен, – атыр әле (“Засушливым было это лето…”).

Черный цвет в литературах разных народов несет в себе единую трактовку: хитрость, печаль, скорбь, боль, горе, смерть. В своей поэзии и М. Карим употребляет черный цвет в данном смысле.

Быуып алды ҡара ҡоролоҡ
… Ҡара болот килеп аҫылынды,
Өҫкә яуҙы ҡара яуындар (“Дожди прошли…”).

Ҡара ҡайғы ҡунды,
Күңелемде минең һындырһалар,
Ботаҡтарың һынды (“Дуб”).

Байтаҡ йыл бер ҡара йылан
Уралды гел эргәмдә… (“Шутка”).

Желтый цвет в башкирской литературе символизирует печаль, тоску, поэтому поэт активно использует его в интимной лирике, где выражает тоску, боль разлуки с близкими людьми:

Ямғыр ҙа ямғыр…
Һары көҙ. Һағыш…
Ҡайҙа һеҙ, Бикбай,
Ниғмәти, Агиш? (“Тоска”).

В стихотворении “Земля, зеленая еще вчера…”, обращенном великому поэту и другу М. Карима Р.Г. Гамзатову, желтый цвет символизирует старость, которая настегает всех вне зависимости от регалий и званий:

Ер йөҙөндә һап-һары көҙ.
«Был һарғайған йөҙ»,– тимә
«Көҙөм етте»,– тип зарланма,

Әүлиәгә көҙ нимә?!

Зеленый цвет это цвет растительности; отсюда все его позитивные значения: произрастание, весеннее возрождение природы, надежда (на урожай), молодость.

Быйылғы көҙ шундай сыуаҡ килде.

Ерҙең өҫтө – йәшел бер тамаша (“Какая нынче осень – загляденье!..).

Богатая цветовая палитра лирических произведений М. Карима разнообразна и несет в себе различные эмоциональные нагрузки. В статье были рассмотрены основные цвета (белый, черный, желтый, зеленый), которые являются выразителями радости, счастья, любви, горя, бессилия, ненависти, старости и др. эмоций. Автор прибегает к цветам и дает как коллективную, общепринятую, так и индивидуальную трактовку, привнося в них элементы этнокультуры и этнопедагогики.

©БайгужинаГ.Ш.

Бахтиярова А.Н.,
кандидат филологических наук, доцент БашГУ
г. Уфа

О СИСТЕМЕ ГЛАГОЛЬНЫХ ПОРОД АРАБСКОГО ЯЗЫКА

Арабский язык более ранних эпох, как и другие семитские языки известен как язык, уже получивший письменное и литературное оформление. В многочисленных ранних памятниках (примерно VI в.) он имеет уже сложившийся грамматический строй. Дальнейшая жизнь арабского (литературного) языка представляет собой развитие внутри этого грамматического строя, без существенных изменений грамматических форм. В настоящее время имеется также ряд диалектов арабского языка, часто значительно отличающихся от общего литературного языка, грамматика которого здесь излагается.

Самые древние памятники вавилоно-ассирийского языка восходят к III тысячелетию до н. э. Но и в них аккадский язык выступает уже в том своем грамматическом облике, который он получил в дальнейшем, иными словами, этот язык уже имел все особенности, характеризующие структуру семитских языков. То же можно сказать и о памятниках угаритских, финикийских, древнееврейских, арамейских и др.[1, с. 308].

Что же касается системы глагольных основ, то необходимо указать, что эта система (пород) уже тогда была в каждом языке вполне развита. Письменные памятники, на основании которых делается заключение о строе семитских языков в ранние эпохи (III тысячелетие до н. э.), были составлены тогда, когда эти языки уже оформились как система с определенным грамматическим строем, когда такие явления, как трехсогласность корня, служебная роль кратких гласных, система глагольных основ и другие, уже

развились и закрепились в семитских языках. Совершенно ясно, что эта языковая структура появилась не сразу. Имеется немало данных, показывающих родство семитских языков с хамитскими (например, происхождение трехсогласности от прежних двусогласных односложных ячеек, аналогичность и близость системы глагольных основ, общность некоторых аффиксов и др.). Следовательно, надо полагать, что раньше был весьма длительный период постепенного развития и перехода от одной структуры к другой. Сформировавшихся семитских языков еще не существовало, зато были многочисленные племенные и родовые наречия, диалекты, говоры. Одни из них были ближе друг к другу, другие – дальше, в одних диалектах получали преобладающее значение одни формы, в других – другие. Расширенные глагольные основы, т. е. различные усиления их при помощи таких приемов, как редупликация – полная или частичная, дифтонгизация гласных, диссимиляция с появлением носовых или сонорных, аффиксация и т. д., были довольно разнообразны, и у разных говорящих на этих наречиях коллективов они не совпадали. К тому времени, когда начали вырабатываться исторически зарегистрированные языки – каждый из них на базе нескольких диалектов, сблизившихся между собой и сильнее повлиявших друг на друга, – процесс оформления структуры семитских языков был в основном завершен, но в отдельных формах еще существовало значительное разнообразие. Естественно, что далеко не все оттенки значений различных форм вошли в литературный язык в качестве слов и, следовательно, корней. В ряде случаев некоторые разновидности словесного отражения хода чувства или мысли, попадая в литературный язык, включаются в общую выработанную языком систему. Они становятся на грани между новыми корнями и новыми формами основ от старых корней. Этот процесс, по-видимому, совершался уже на почве арабского языка и близких между собой говоров.

Из существующих в арабском языке глагольных основ самыми древними, восходящими еще к доарабскому периоду, надо считать те, которые общи всем семитским языкам. Это – простая нерасширенная основа, интенсивная (усиленная) и каузативная. Их большая древность подкрепляется сравнением с хамитскими языками, где существуют основы для таких же групп значений при аналогичных морфологических приемах.

Разновидности расширенных основ не были столь всеобщими. Они существовали в диалектах и говорах, но не получили широкого распространения и со временем стали характерными лишь для отдельных оформлявшихся или уже оформившихся языков.

Породами арабского литературного языка называется глагольные формы, которые были образованы от трехгласного корня путем присоединения одной или нескольких добавочных согласных в сочетании с определенными гласными и которые служат для выражения различных

изменений в направлении действия (т.е. залоговых отношений), а также характера его протекания (т.е. видовых оттенков). По мнению известного отечественного арабиста С. С. Майзеля, число трехбуквенных корней в современном арабском литературном языке составляет 82 % от общего числа арабского корнеслова [2, с. 78].

Арабские лингвисты – основатели арабской грамматической системы – не имели специального термина для обозначения пород глагола. Они употребляли слово «первообразный» (مُجَرَّدٌ) для обозначения простой нерасширенной основы и «увеличенный» (مَزِيدٌ فِيهِ) для расширенных основ. Кроме того, во многих случаях употреблялись некоторые неспециальные названия: صِنفٌ (мн. ч. أَصْنَافٌ) «род», «вид», «категория» – для обозначения разных групп глаголов и разных типов грамматических категорий; ضَربٌ (мн. ч. أَضْرَابٌ) – для обозначения более мелких подразделений тех категорий, которые передаются словом صِنفٌ, а иногда вместо этого термина; بِنَاءٌ (мн. ч. أَبْنِيَةٌ) «строение», «постройка» – для обозначения любой формы глагола.

Также для обозначения глагольных основ иногда употреблялось слово نَوْعٌ (мн. ч. أَنْوَاعٌ) «вид», «род», «категория», «порода», «разновидность», например: أَنْوَاعُ الفِعْلِ «разновидности глагола» или «разновидности глагольных основ». Это последнее выражение было переведено словом «породы» и принято в арабских грамматиках в качестве термина для основ, о которых идет речь.

Арабские ученые обозначали глагольные породы моделями от корня فعل и в словарях их располагали в порядке возрастающей сложности основы, не нумеруя их. В европейских же словарях и грамматиках арабского языка основы принято нумеровать римскими цифрами.

Всего у трехбуквенного корня насчитывается до 15-и пород, которые приводятся в форме 3-го лица единственного числа. Породы с XI — XV употребляются весьма редко, их также именуют «мертвыми».

При употреблении выражений «такая-то порода образуется», «такая-то порода происходит» имеется в виду не хронологическое отношение, а только грамматический факт морфологической связи основ, а именно соотношение основ более сложных по своему составу и более простых. Это может означать также фактическое образование сложной основы из существующей более простой, но в узком смысле. Система арабского глагола уже давно формировалась и устоялась, поэтому может случиться, что из какой-либо существующей в языке основы глагола, скажем IV породы, будет образована по существующей в языке модели другая основа, например, X порода, раньше не употреблявшаяся. Значение этой новой основы будет вполне понятно в рамках общей системы ее значений.

Но можно поставить вопрос: каков порядок возникновения самих моделей? Можно ли сказать, что модель V породы возникла позже модели II и I породы?

С этой морфологической и этимологической проблемой связан еще один вопрос: чем объяснить, что встречаются значения какой-либо основы глагола, ничего общего не имеющие с другими значениями того же глагола, а иногда с другими значениями той же основы этого глагола?

В частности, можно указать на следующие основы: основы с долгим первым гласным (III порода), очень употребительные в южносемитских языках – арабском и эфиопском, а в северосемитских встречающиеся лишь в виде отдельных редких слов; основы с удлинением, комбинированным с удвоением второго сильного коренного, которое закрепилось в древнееврейском языке в качестве интенсивной основы от пустого, а фактически двусогласного глагола; с редупликацией последнего слога (последних двух коренных), часто встречающейся в эфиопском, арамейском и древнееврейском языках; с геминацией последнего коренного, образовавшейся в арабском языке IX и XI пород.

Об отличиях ряда значений от совокупности остальных значений данной основы или данного корня можно сказать следующее.

Еще в раннюю эпоху, когда вместо единого арабского языка были племенные диалекты, у разных племен с одинаковым комплексом основных звуков могли быть связаны разные значения. Когда арабский язык оформлялся, стремление к относительному единообразию повлекло за собой устранение разнообразия значений.

Однако многие из этих несовпадающих значений, существовавших у разных племен, были включены в единый язык либо благодаря заимствованию одними племенами у других, либо через устную поэзию, которая послужила одной из основ для составления лексикографами больших полных словарей, именно тех словарей, которые закрепили этот лексический состав в качестве канона для литературного языка и которые, следовательно, «узаконили» все эти значения.

В течение дальнейшего многовекового развития арабского языка значения многих слов изменялись, применялись говорящими в новых обстоятельствах для выражений новых понятий. Таким образом, значения глагольных расширенных основ часто менялись и в ряде случаев весьма отдалились от первоначальных. При анализе пород также было замечено что, глаголы по моделям некоторых пород часто образовывались от имен существительных. Но в некоторых случаях корневой состав этих имен при различии значений совпадал с корневым составом какого-нибудь глагола, отсюда при выделении корня получается один корневой состав согласных для далеких друг от друга значений.

Литература

1. Гранде, Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении / Б. М. Гранде – 2-е издание – М.: Восточная литература РАН, 2001. – 592 с.

2. Майзель, С.С. Пути развития корневого фонда семитских языков. М., 1983. – С. 78.

©Бахтиярова А.Н., 2017

Баязғолова З.А.,
Ж. Кейекбаев ис. 3-сө гимназияның башл. кл. уҡытыусыһы,
Стәрлетамаҡ ҡалаһы

КҮП МИЛЛӘТЛЕ МӨХИТ ШАРТТАРЫНДА ТУҒАН ТЕЛДЕ ҺАҠЛАУ

Бөгөн беҙҙең республикабыҙ башҡорт халҡының тарихи туған төйәге булһа, тиҫтәләгән башҡа халыҡтар өсөн дә тыуған йорт булып тора. Йәмғиәтебеҙҙә милләт-ара татыулыҡ һәм хеҙмәттәшлек ижтимағи аңдың нигеҙенә әйләнде. Халҡыбыҙҙың күп быуатлыҡ тарихы ошо турала һөйләй. Башҡортостан дәүләтселеге республикалағы бар халыҡтарҙың тормошон яҡшыртыу, уның ресурстарын мөмкин тиклем тулыраҡ файҙаланыу өсөн уңайлы шарттар тыуҙырыу, башҡорт милләтенең үҙ аллы үҫешеүе кеүек бер нисә үҙ-ара бәйле фундаменталь мәсьәләләрҙе ыңғай хәл итергә тырыша. Дүртенсе Бөтә Донъя башҡорттары Ҡоролтайында республика башлығы Р.З. Хәмитов “Төп бурысыбыҙ – Башҡортостанды үҫтереү, уны ҡеүәтле республика буларак танытыу, күтәреү, туған телде, мәҙәниәтте һаҡлау, йәштәргә дөрөҫ йүнәлеш биреү, илебеҙгә кәрәк кешеләр итеп тәрбиәләү. Тағы бер бурыс - бергә, татыу йәшәү. Ғәзиз еребеҙ сәскә атһын, туған телебеҙҙе, рухиәтебеҙҙе һаҡлайыҡ” – тине. [2. 107 б.]

«Башҡортостан Республикаһы халыҡтары теле тураһында» Закон, нигеҙҙә үтәлә. Башҡортостан Республикаһы Мәғариф министрлығы (милли бүлек), Башҡортостан мәғарифты үҫтереү институты башҡорт һәм башҡа туған телдәр кафедраһы тарафынан үткәрелгән саралар туған телде өйрәнеүгә ҡыҙыҡһыныуҙы арттыра: “Урал батыр” эпосы буйынса йәш сәсәндәр бәйгеһе, “Һаумы, һаумы, әкиәт”, “Башҡортостан ынйылары” конкурстары, фәнни-ғәмәли конференциялар, Ғарипов, Ғафури, Кейекбаев уҡыуҙары һәм башҡалар. Йыл һайын үткәрелгән башҡорт КВН-ы ла балаларҙың яратҡан сараһына әйләнде. Уларҙың һәр береһендә 200-400 бала ҡатнаша. Туған телдәрҙе өйрәнеү буйынса статистика йәһәтенән дә барыһы ла яҡшы һымаҡ. Шулай ҙа үҙебеҙ алдында ғәҙел булайыҡ. Күрелгән сараларға ҡарамаҫтан, башҡорт теленең ҡулланыу даирәһе тар булып ҡала килә. Күп милләтле республикала халыҡтар күбеһенсә рус телендә аралаша. Шул уҡ мәлдә беҙ яңы ысынбарлыҡты – милләт-ара никахтарҙың артыуын, йылдам миграция ағымдарын, Башҡортостандың дөйөм Рәсәй иҡтисади, ижтимағи һәм сәйәси процестарына интеграцияһы көсәйә барыуын да иҫәптә тоторға бурыслыбыҙ.

Дөйөм белем биреүҙә федераль дәүләт белем биреү стандарттарына ярашлы уҡытыу программаһын модернизациялауға килтерҙе. Мәктәп программаһына ингән үҙәк предметтар араһында бығаса туған телде өйрәнеү тейешле кимәлдә ҡуйылғайны. Хәҙерге этапта башҡорт теле һәм әҙәбитенән алған белемдәр юғары уҡыу йорттарына инеү өсөн талап ителмәүе предметтың мөһимлеге юғалыуына килтерҙе. Дөйөм дәүләт имтихандары, предмет олимпиадалары, конференциялар һ.б. ҙың тик рус телендә үткәрелеүе лә туған телдәрҙең йәмғиәттәге функцияһын сикләне. Йәштәр араһында күптәрҙең туған телен белмәүе быуындар күсәгилешлеген юғалтыуға, тарихи тамырҙарҙы ҡоротоуға килтерә.

Әммә проблема бында ғына түгел. Милли телде, традицион халыҡ мәҙәниәтен көсләп, үрҙән «күрһәтмә буйынса» биреп булмай. Әгәр ҡалалағы йәки ауылдағы башҡорт ғаиләһе балаларын туған телдә уҡытырға, милли мәҙәниәт рухында тәрбиәләргә, ғаиләлә туған телмәренә өйрәтергә, башҡорт телендәге гәзит-журналды алдырырға теләмәһә, дәүләт күрҙәтмәләре. Ҡарарҙары менән генә юғары һөҙөмтәләргә ирешеп булмай. Шуны ла өҫтәргә кәрәк: күп кенә башҡорт ғаиләләрҙең БСТ тапшырыуҙарын да ҡарамауы, “Юлдаш”, “Ашҡаҙар” радиоларын тыңламауы күҙәтелә. Башҡорт телендәге гәзит-журналдарҙы яҙҙырыусылар иҫәбе һиҙелерлек кәмей. Ошо сәбәптәр арҡаһында башҡорт телен өйрәнеүгә ҡыҙыҡһыныу кәмей. Шуға күрә лә күп милләтле мөхит шарттарында башҡорт телен һаҡлау һәм үҫтереү мөһим проблема булып тора. Башҡорт халыҡ мәҡәлендә әйтелгәнсә: «Теле юҡтың – иле юҡ, иле юҡтың – көнө юҡ».

Тәү сиратта билдәләп үтергә кәрәк, бында йәмғиәт үҙе, бигерәк тә Бөтә донъя башҡорттары ҡоролтайы, башҡорт йәмәғәт ойошмалары, милли-мәҙәни үҙәктәр әүҙемлек күрһәтергә тейеш. Тәнҡитләргә түгел, дәүләт менән ҡулға-ҡул тотоношоп эшләргә кәрәк. Яңы мәғлүмәт технологияларын, электрон сараларҙың мөмкинлектәрен киңерәк ҡулланыу ҙа ыңғай һөҙөмтәгә килтерә.

Икенсе яҡтан, туған тел менән бер рәттән сифатлы итеп рус телен, шулай уҡ сит телдәрҙе – Европа һәм көнсығыш телдәрен үҙләштерергә кәрәк. Халыҡ әйткәнсә: «Бер ҡул менән төйөн бәйләнмәй». Беҙҙең республика өсөн, кәм тигәндә, өс телде, туған телде, рус һәм сит ил телен белеү бик оптималь буласаҡ. Күп тел белеү ҙур байлыҡ, башҡорт халҡының XXI быуатта ҙур конкурент өҫтөнлөгөн тәьмин итә ала. Бөгөнгө глобалләшеү шарттарында милләтте һаҡлау өсөн тиһәң, ҡала үҙенсәлектәрен иҫәпкә алырға кәрәк. Башҡорттарҙың ҡалаға яраҡлашыуына бәйле төрлө кимәлдәге һөйләшеүҙәр ойошторола, әлбиттә. Беҙҙә бөгөн был йүнәлештә нимәләр эшләнә?

Йәш быуынды тәрбиәләүҙә туған телдең, халыҡтарҙың быуаттар буйына туплаған тәрбиә ҡанундарының баһалап бөткөһөҙ әһәмиәтен белгәнгә лә, “Рәсәй Федерацияһында мәғариф тураһында”ғы һәм “Рәсәй

халыҡтары телдәре тураһында”ғы федераль закондарҙа уларҙы һаҡлау һәм үҫтереү кәрәклегенә баҫым яһала. Мәҫәлән, уларҙың тәүгеһенең төп принциптарының береһе – мәғариф системаһы тарафынан милли мәҙәниәттәрҙе, туған телдәрҙе һаҡлау һәм үҫтереү. Ошо уҡ закондың 14-се статьяһына ярашлы, һәр кешенең төп дөйөм белемде (IX класты бөткәнсе) туған телендә алырға хоҡуғы бар. Туған телен предмет булараҡ иһә XI класҡа тиклем өйрәнә ала. Туған телдә уҡыуҙы, уны өйрәнеүҙе Рәсәй Федерацияһының Мәғариф һәм фән министрлығы ҡабул иткән Рәсәй мәктәптәренең уҡыу пландары ла иҫәпкә ала. Биш төрлө варианттағы уҡыу пландарының береһе туған телдә белем биргән мәктәптәр өсөн эшләнгән, тағы бер варианты – туған телдәрҙе өйрәнеүҙе ойошторған мәғариф учреждениелары өсөн.

Фәҡәт русса аралашҡан, туған телен ярым-йорто ғына аңлаған ҡала башҡорттарының туған телде белеүгә ҡарашын ыңғай яҡҡа үҙгәртергә һәм ата-әсәләрҙең балаларын республиканың ике дәүләт телен өйрәтеүенә ирешергә кәрәк. Туған телдәрҙе өйрәнеү закон тарафынан яҡлаулы. Туған тел ғаиләлә башлана, һаҡлана һәм быуындан быуынға күсә килә. Ә уҡытыусыларға балаларға тел буйынса төплө фәнни белем биреү, ирекле аралашырға өйрәтеү, заманса технологиялар ҡулланып, уҡытыуҙың сифатын күтәреү һәм илһөйәр, телһөйәр шәхес тәрбиәләү бурысы ҡуйыла. Башҡортостандың дәүләт статусындағы башҡорт телен республикала йәшәгән һәр кем өйрәнергә тейеш. Иң мөһиме телде өйрәнеүгә уңайлы мөхит булдырыу фарыз. Киң билдәле йәмәғәт эшмәкәре Мәрйәм Бураҡаеваның һүҙҙәре хаҡ: “ Баланы туған мөхит – туған тел, халҡының тарихы, йыр моңо, ғөрөф-ғәҙәте, йолалары тәрбиәләй.Туған мөхиттән айырыу – үҙ балаңды ҡуйыныңдан алып, сит ҡатын итәгенә, йәки ят арбаға ултыртыу менән бер. Шуның өсөн тәбиғәт һәр халыҡты үҙ мөхите менән бар иткән”.[1, 94 б.]

Был йәһәттән Стәрлетамаҡ ҡалаһы Жәлил Кейекбаев исемендәге 3-сө гимназияла эш нисек ойошторола? Ҡала мәктәптәренең һәр береһендәге кеүек гимназияла ла төрлө милләт балалары уҡый. Йылдан йыл был уҡыу учреждениеһында белем алырға теләүселәр һаны арта бара.Ҡалала берҙән-бер башҡорт гимназияһы булараҡ, балалар ҡабул иткәндә телде белеү кимәлен билдәләнә, ата-әсәләр менән аңлатыу эше алып барыла. Ҡатнаш кластарҙа башҡорт телен уҡытыу ауырлыҡ тыуҙыра, сөнки телде төрлө кимәлдә беләләр. Шуға күрә бер параллель класта телде яҡшы белгән балалар туплана. Был кластарҙа ата-әсәләр менән йыйылыштар башҡорт телендә үткәрелә. Ҡыҙыҡһындырыу маҡсатында өҫтәмә түңәрәктәр ҙә эшләй. Балалар үҙ-ара туған телдә аралаша, үрҙә һанап кителгән сараларҙа һөҙөмтәле ҡатнашалар. Күп милләтле ҡалабыҙҙа туған телебеҙҙе һаҡлауҙың етди сараһы булып 2015 йылда гимназияла мәктәпкәсә йәштәге төркөмдәр асыу тора: 6 төркөмдә 180 бала тәрбиәләнә. Унда ла кескәйҙәр башҡорт

телен өйрәнә, төрлө тәрбиәүи саралар башҡорт телендә үткәрелә. Йәштәре еткәс, ошо балалар гимназияға уҡырға киләсәк.

Ҡалала даими рәүештә ойошторолған уҡытыусыларҙың белемен камиллаштырыу курстарында асыҡ дәрестәр, оҫталыҡ кластары үткәрелә. Гимназияла башҡорт теле һәм әҙәбиәте буйынса “Олимпионик”, “Эрудит” мәктәптәре эшләй. Етәкселәре Рәхмәтуллина Г.Ф., Сәфәрова Р.Х. ҡала мәктәптәренән йыйылған балаларҙы олимпиадаға әҙерләй. Йыл һайын Жәлил Кейекбаевтың тыуған көнөнә ҡарата ғилем усағында беренсе класс уҡыусыларын “Гимназистар сафына ҡабул итеү” тантанаһы традицияға инде. Стәрлетамаҡ ҡалаһы театр һәм концерт берләшмәһе, “Ашҡаҙар” гәзите редакцияһы, Абдулҡадир инан исемендәге китапхана, БДУ-ның СФ башҡорт филологияһы кафедраһы менән тығыҙ бәйләнеш булдырылған. Йыл һайын ҡала һәм республика кимәлендәге Шәжәрә байрамында уҡытыусылар ғаиләләре менән ҡатнаша, уларҙың балалары иһә – беҙҙең гимназия уҡыусылары. Дәүләтбаевтар, Ҡотлошиндар, Ҡарабаевтар ғаиләһе уңышлы сығыш яһанылар. Рәсәй киноһы йылына арнап, уҡыусыларҙың “Арғымаҡ” пионер ойошмаһы гимназияла кинозал булдырҙы. Балалар унда башҡорт кинолары менән танышты. Зөһрә Бураҡаева менән осрашып, ҡаралған кино һәм йәнһүрәттәр буйынса башланғыс һәм урта класс уҡыусыларына фәһемле тәрбиәүи сара уҙғарылды. Республика буйынса үткәрелгән “Байыҡ” бейеү конкурсында беҙҙең уҡыусыларыбыҙ Ғималов Илһам менән Хөснетдинова Әлиә ике йыл рәттән Гран-при яуланы. Башҡорт КВН-ында ла балалар ихлас ҡатнаша. Хәҙерге башҡорт әҙәбиәтенә ҡыҙыҡһыныу уятыу маҡсатында яҙыусылар һәм шағирҙар менән даими осрашыуҙар, яңы сыҡҡан китаптарҙың презентацияһы ойошторола. Ошо уҡыу йылында “Ҡалдырма, әсәй”, “Әкиәтһеҙ бала саҡ” әҫәрҙәре авторы Айгиз Баймөхәмәтов һәм Стәрлетамаҡ яҙыусыһы Флүр Ғәлимов менән осрашыу үтте. “Ҡаурый ҡәләм” түңәрәген ойоштороу һәм башҡа бик күп сараларҙың нигеҙендә туған тел мөхите булдырыла.

Башҡорт халҡының ғәжәп фәлсәфәүи эпостарының береһе “Заятүләк менән Һыуһылыу”ҙа Һыу батшаһы Заятүләккә былай ти: “Бына һиңә бер АРҒЫМАҠ. Шуның ялына тотон. Иллә-мәгәр һыуҙан сыҡҡанда артыңа әйләнеп ҡарама”. Яҙыусы, педагог һәм журналист Мәрйәм Бурвҡаева “арғымаҡ” һүҙенең “*аң, рух, гәм, ырыҫ, моң, аҡыл, ҡот*” төшөнсәләрен эсенә алған мәғәнәгә эйә булыуы тураһында яҙып сыҡты. Ошоға бәйле гимназия гербында Мәрйәм Бураҡаеваның “Арғымағы” һүрәтләнә. Алға ҡуйған маҡсаттарға тоғро ҡалып, үткәндәрҙән һабаҡ алып, замандан ҡалышмай изге эшебеҙҙе дауам итһәк: “Аңыбыҙ яҡтырыр, Рухыбыҙ ҡанатланыр, Ғәмебеҙ уяуланыр, Ырыҫыбыҙ ишәйер, Моңобоҙ дәртләнер, Аҡылыбыҙ зирәкләнер, Ҡотобоҙ нурланыр”.[1, 8 б]

Әҙәбиәт

1. Бураҡаева, М.С. Арғымаҡ / М.С. Бураҡаева. – Өфө “Китап” – 2005 й.

2. Шәрипов С.Н., Әминев М.М. Ҡоролтай тауышы. “Ағиҙел” ж. 2016 й. №1 – 192б.

© Баяҙғолова З.А., 2017

Бөкен Г.С.,
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, филология мамандығының II курс докторанты

ДРАМАДАҒЫ ЭКЗИСТЕНЦИАЛИЗМ
(қазақ-поляк шығармалары негізінде)

Мәдениет, әдебиет және өнер – халықтар арасында рухани байланыс пен қарым-қатынас жасаудың негізгі аспектілерінің бірі. Әдебиеттердегі өзара қарым-қатынас, бір жақты және екі жақты өмір сүруі, олардың арасындағы жұптас және көптік, синхронды және диахронды байланыс, жалпы тарихи әдебиетаралық сабақтастық – қоғамның әдеби-көркем дамуының объективті заңдылықтарының көрінісі, бұл өз кезегінде, барша адамзаттың мәдени дамуының құрамдас бөлігі болып саналады.

Әдеби байланыстардың түрлі деңгейлерде туындайтыны анық. Жеке деңгейде шығарманың көркемдік құралдары (локальды реминисценция) негізінде жүзеге асса, жалпылама әдеби кейіпкерлердің образдық, шығарманың жалпы құрылымдық ерекшеліктері (композиялық тәсіл мен сюжеттік аймақта), бағыт, жанр, стиль, көркемдік қабылдау мен идея, адам танымы мен қоршаған өмірі, шығармашылық әдіс, шығармашылық принциптерді жалпы тану мен оны бағыттау деңгейлерінде дами түседі.

Өткен ғасырдың 1960-80 жылдары қазақ және поляк әдебиеттеріндегі ұқсас тенденцияларды экзистенциализм бағытында жазылған С.Мрожек пен С.Адамбековтың драмалық шығармалар негізінде байқауға болады.

Экзистенциализм – материяның, заттар дүниесінің өмір сүруі емес, жеке адамның өмір сүруі, оның көңіл-күйі, сезімі, ішкі талпынысы, яғни психикалық сезім құбылыстарының жиынтығы арқылы көрінетін субъектінің тіршілік етуі. Демек, болмыстың ең жалпы формаларын зерттеу емес, сыртқы дүниенің немесе танымның мәнін ашу емес, адам өмірінің мәнін, экзистенциясының мәнін ашу болып табылады. Адам өз болмысының мәнін түсіну арқылы ғана өзінен тыс сыртқы дүниеде не бар екені жайында пікір айта алады.

Бұл бағыт бойынша, «шын» және «жалған» өмір сүрудің айырмашылығы айқындалып, «жалған» өмірге адамның күнделікті тіршілігі, ал «шын» өмірге оның әлеуметтік қатынастарға тәуелсіз, ерікті түрде бостандығынан бас тартуы жатқызылады. Яғни еріксіздік жағдайында ғұмыр кешу әлдеқайда қолайлы әрі жеңіл, бостандыққа талпынудан гөрі

тағайындалған тәртіпке бойұсыну ыңғайлы дейді поляк драматургі Славомир Мрожектің «Strip-tease» пьесасының кейіпкерлері. Есімі жоқ екі кейіпкер белгісіз жағдайда бір бөлмеге қамалып қалады. Алғашында жұмбақ қамалуға таңырқай қараған екеуі, мұндай жағдайға қалайша тап болғандарын талқылай бастайды. Біреуі жағдайға мойынсұнып отырса, екіншісі шығуға әрекет жасап, аяқ киімін есікке лақтырады. Сол кезде бекітулі есіктен «алып қол» көрініп, екінші адамды өзіне шақырады. Екіншісі келген кезде, оған аяқ киімі мен белдігін беруді бұйырып, оны алып кетеді. Көп кешікпей әлгі «қол» біріншінің де аяқ киімі мен белдігін сұрайды. Ол болса, басында бергісі келмейді: «...Қарсылық білдіремін. Тарсылдатқан мен емес. Мен сізге аяқ киімімді не үшін беруім керек? Түсінбеймін...(аяқ киімінің бауын шеше бастайды). Мен өзімнің ішкі бостандығымды қастерлеймін. Оған ешкімнің әлімжеттік жасауына жол бермеймін... Қазір! Қазір! Өзіңіз де көріп тұрсыз ғой, бау ағытылмай жатыр. Және өз басым сізге ешбір наразылық білдіргенім жоқ. Өзімді де кінәлай алмаймын»[1]. Одан кейінгі кейіпкерлердің әрекеті тым аянышты... Бостандықтан қорқып, «қолдың» бұйрығына көнген екеуі бар киімдерін шешіп қана қоймай, өз еріктерімен қолдарына кісен салдырып, бастарына қағаз қалпақтар киіп, «қолдың» ғана емес, өз қорқыныштарының «құлына» айналады: «1.Шақырып жатыр. 2.Кеттік? 1.Бізді шақырып жатыр. 2.Егер шақырса, баруымыз керек»[1]. Мұндағы кейіпкерлердің мақсаты орын алған мәселені, жағдайды өзгерту емес, керісінше, оны қабылдап, оған өздерінің қатынасын, көзқарасын тәуелдеуінен-ақ экзистенциалистік танымды байқаймыз.

Бұл орайда, қазақ қаламгері Садықбек Адамбековтің «Бір түндегі төрт төбелес» комедиясындағы Қошқар образы есімізге түседі. «Ішкі» бостандыққа талпыныс жасаған, бірақ кейіннен ертеңгі күннен, тұрақсыздықтан үрейленіп, онысын тәрк еткен әлжуаз Қошқардың экзистенциясына куә боламыз. «Біз белшемізден қылмысқа батқан адамдармыз. Біз халық қамбасына түскен атжалман тышқандармыз»[2]! Оның осы бір сөзін автор Муза, Дүрия, Қошқар полилогында жалғау арқылы мемлекеттің қаржысын қойма меңгерушісінен бастап, оның асыл бұйымдар сататын дүкеннің сатушысы Дүрия(Түлкібаевтың әйелі), алтын тіс салатын техник Лев Макарьч, қойманың елтірі сұрыптаушысы Муза (Макарьчтің әйелі) және зоотехник Қошқардың жан-жақтан тонағандарын түсінеміз. Дегенмен, бұл «ұрлық» шырмауынан босап, адал жолға түскісі келген Қошқардың: «Жоқ, Макарьч, бәріміз түрмеге бірге жатамыз. Төкен осы үйге келген соң, мен прокурорға телефон соғамын. Бар сырды ақтарамын. Біз мемлекетке қауіпті қылмыс жасап жүрген бір топ бандиттерміз деймін»[2],-деген шырылдағанымен, оны Дүрия: «Егер, осыдан бірге сүңгісек, су түбінде сен қаласың да, біз жағаға шығып құмға аунап жатамыз. (Айбатты). Ей, Қошқар, қылмыстың қарағайы – сен, бұтағы

– біз... Байқа, шыбыным[2]...»,-деп қорқытады. Кейіпкердің дағдарыстан шығудың жолын қоғамдық қатынастарды өзгертуден іздемей, адамдардың қарым-қатынасының шеңберін тарылтудан іздеуі, оқшаулануы – оның әлсіздігін көрсетеді.

Экзистенциализм философиясының көрнекті өкілі В.Франкл: «Қоғамдағы адамдардың қасіреті – неогендік невроздарда: адамның өз өмірінің мән-мағынасынан айырылып қалуында»[3,71],-деген пікір білдіреді. Өз болмысының мән-мағынасынан айырылып қалған адамдардың бірі рухани құлазудан арылу үшін «Құдайды іздеу» жолына түссе, екіншілері нашақорлық пен ішімдіктің сағымында жүреді, үшіншілері қоғамдағы тәртіпке қарсы бағытталған қылмыстың іс-әрекеттерге, төртіншілері суицидке баратыны белгілі.

Қошқардың ар азабынан құтылу мақсатында келген сәтінде: «Төкеш,мен бәрібір құмдағы шыңырау құдыққа құлап өлемін. Болмаса, жынданып кетемін. Басқа атаққұмар, баққұмар желөкпелер жетер. Маған енді рұқсат бер. Сенің маған берген сыбағаларың түгел, түгел есік алдындағы жалғыз ағаштың түбінде көмулі, бүгін түнде өз қолыңа тапсырайын. (Өксіп, өксіп). Мен қасқаның әкем соғыста, Сталинград шайқасында оққа ұшқан. Анам трактормен орға құлап, опат болды. (Төкештің жағасынан шап беріп). Мен не бетіммен совхоз қорасына қасқыр боп шабамын. Мен қасқаны жетімхана өз анамдай асырады ғой. (Далаға ұмтылып). Анау – Макарьч, саған таныстырған. Сол кәрі сайқалдың қазір мойнын жұлып аламын.Төкеш (айқара құшақтап, жібермей). Ой, досым, сені толық түсіндім. Адам өлтірмей-ақ аман қоштасайық[2], -деп өз-өзіне қол жұмсағысы келгеніне куә болсақ. Төкештің Макарға «тапсырма» беруі, тіптен жағамызды ұстатады:«Бір «Волга», бес бөлмелі үйдің ақшасын, алтыныңмен қазір Қошқардың қалтасына саламын. Сырттан бақылап, көріп ал. Сілейте мас қып, қақпадан шығарамын. Көпір астына тығып тұрып, жанындағының бәрін сыпырып ал да, өзенге итеріп жібер. Макар, мойнына тас байлап[2].

Немесе, Мрожектің «Tango» шығармасындағы әр кейіпкердің «ішкі бостандықты» іздеуі көңіл көншітпейді.

Пьесадағы кейіпкерлер идеялардың тоғысуын қоюландыру үшін екі шекке бөлінген. Ересектер: әке, ана, әже жас кездеріндегі идеялармен өмір сүре отырып, суретші-төңкерісшілер болу арқылы «бостандыққа» қол жеткізгілері келеді. Олар тұрмыстық дүниені жеккөріп, ескішіліктікті әжуа етеді. Артур мен әкесінің келесі бір диалогында: «Артур. Эдик анаммен ашына. Бұған не айтасыз? Стомил. Қымбаттым! Сенің айтқаның шындыққа жанаса берсін. Сексуалдық бостандық бұл – адамға берілген алғашқы бостандық»[4],- делініп үйіндегі надан қызметші Эдик пен жұбайының қатынасына қарсылық білдіріп, намыстанудың орнына, мұны «бостандыққа» балауы – абсурд. Бұл дегеніміз – ар-намыс пен абыройдың

тапталып, қоғамның азғындауын танытады. Артур анархия мен тәртіпсіздіктің ортасында өскен тәртіпті идеялары бар жан. Ол ережелер мен заңдардың болуын, дәстүрлердің қалпына келтіруді армандайды. Алайда қалыңдығының да той алдында Эдикпен әуейі болуы, оның еңсесін басып, тәртіпті қоғамды жасайтын ерік-жігерін құлдыратып жібереді. Пьесада: «Аля.Мен Эдикпен әуейі болдым. Артур. Қашан? Аля. Бүгін. Таңертең»[4]...

Сайып келгенде, экзистенциализм мен рухани (ішкі) бостандық егіз. Рухани бостандық бұл – адамның ішкі жан-дүниесінің «мені». Сол арқылы ол өзінің мінез-құлқын, адамгершілік қасиетін білдіруге ерікті. Егер де адам рухани бостандықта болса, ол еркін адам ретінде өзінің бостандығын пайдаланып, ізгілікті іс істеу арқылы бойындағы адамгершілік қасиетінің мәнін білдіруіне мүмкіншілігі болады. Рухани бостандықтағы адам қоғамдағы заңдардың шеңберінде қамалып қалмай, онан әлдеқайда кең, бүкіл адамзат құндылықтарын басшылыққа алады. Адамзат құндылықтарының негізі адамға және табиғатқа деген адамдардың құрметі мен махаббаты. Жеке адамның өмірінде кездесетін қандай да бір жағдай болмасын, оның басты себепшісі сол адамның өзі болып табылады. Сондықтан әрбір адам әуелі сол проблеманы шешуден бұрын оның пайда болу себептерін анықтап алуы керек. Адамның сыртқы болмысты қалай түсініп, қабылдауы оның ойына, яғни ішкі жандүниесіне байланысты. Егер де ол өзінің ішкі сана-сезімінде сыртқы болмыстың жақсы жағын қабылдаса, оның ойы да жақсы болады, егер жаман жағын қабылдаса керісінше болуы мүмкін.

Драматург С.Адамбековтің «Таланған жүрек» пьесасының атауынан-ақ, оқырман оның мазмұндық, сюжеттік жағын бірден топшылай бастайды. Тұрмыстық комедияға жататын шығармада автор орта жастағы Қаражанның отбасына опасыздық жасап, өзінің құдай қосқан жары мен үш ұлын алдап, әйел үстіне әйел алып, азғындауын әшкерелейді. Нәпсісінің құлына айналған Қаражан үшін мораль, ұйыған отбасы, шаңырақтың ырыс-берекесі мәселесі мазаламайды. Оны Саржанның келесі сөзінен аңғарамыз: «Жаныңдағы жарыңа жала жапқан сенен не үміт, не қайыр. Жас нәресте баладан безген әкеден мен не күтем. Сенің бетіңе халық түкірсін. Мен қазір сотқа барамын» [2],-дейді. Кейінгі жылдары қоғамда орын алған осынау деградациялау үдерсін сынаған сатирик отбасына тұрақсыз, ез, әйелден қорқатын, шаңырақтың киесін түсінбейтін желөкпелердің ақыры не болатынын пьесаның соңында Қаражанның монологымен аяқтайды: «А, құтырған махаббат, иттей таладың-ау ақыры. Далада қалдым-ау қаңғырып. Ал, таланған жүрек, мені молаға қарай сүйре енді[2].

Ал С.Мрожек «Émigrés» шығармасында «ішкі» бостандықты өзінше түсініп, пайымдайтын эмигранттардың тағдыры баяндалады. Бірі – тоталитарлық тәртіптен бостандыққа қашқан оқымысты, екіншісі – отбасын

асырау үшін жер жазуға келген шала сауатты қара жұмысшы. Екеуі ең арзан жертөлені жалдап тұрады. Көршісін тәжірибе көзіне айналдырған оқымыстының әрекеті – адамдыққа жат. Жұмысшыны таптырмас құлға балап, айлар бойы тегін тұрғызып, тегін асырайды, сөйтіп оны бақылауға алады. Драмада: «ХХ. Бірақ, неге? Мені неге үйіме кетпейді дейсің? А.А. Мен саған түсіндіргем. Сен ешқашан үйіңе қайтпайсың, себебі сен – құлсың. Анда сен – мемлекеттің құлысың, мұнда – ақшаның, сараңдықтың құлысың. Не дегенмен, сен – шынайы құлсың. Одан құтыла алмайсың. Бостандық – ол сенің өз уақытың мен мүмкіндігіңді пайдалану деген сөз. Ал сен біреуге не заттарға тәуелдісің. ХХ. Ол қандай зат тағы? АА. Заттар. Сен аңсап, қалайтын заттар. Ақшаға сатып алуға болатын заттар. Сен материалдық заттардың құлысың. Бұл – түрмеден де жаман. Сені ешкімде зорлықпен тәуелдеп жатқан жоқ, сен өз ойың мен құлқыныңның құлысың. Сенің тәнің ғана емес, жаның құл. Сол құлдық жаның қымбат маған. Сен менің зерттеу жұмысымның нысанына айналдың... Шынайы құлдың бейнесісің» [4],-деген оқымыстының бостандық туралы пәлсафалық пайымдауларын көреміз. Бұл сөздерді немқұрайлы қабылдамай, қара жұмысшының намысы оянып, барлық жиған ақшасын жыртып тастайды. Сөйтіп, оқымыстының «шынайы құл» концепциясы жоққа шығарылады. Жұмысшы материалдық құлдықтан босайды.

Драматизм кейіпкерлердің тек дауласуынан тұрмайды. Ол дауласу барысында кейіпкерлердің бір-бірінің жанды, әлсіз тұстарына тиіп, бірінің екіншісінен өзіндік көзқарасы тиімдірек деп, мінез қайшылықтарын көрсетуінен, ақыр аяғында, даудың соңы олардың бір-біріне деген жаңа қарым-қатынастарын орнатуынан туындайды.

Мұны В.Г.Белинскийдің пікірімен нақтылау түссек: «...желая приобресть друг над другом поверхность, стараются затронуть друг в друге какие-нибудь стороны характера или задеть за слабые струны души и когда через это в споре высказываются их характеры, а конец спора становит их в новые отношения друг к другу» [5,61]. Ал драмалық әрекет адамның бірлескен ішкі және сыртқы қақтығысынан туындайды. Адамның өз-өзімен не белгілі жайттармен қақтығысы психологиялық тұрғыда өрбиді. Сол сияқты өмірлік маңызы бар мәселелерді талқылауда, мақсат-міндеті мен пайым-көзқарасын танытуда эмоциялық күйге түседі. Сезім мен парыз қатар келуі, адам мінезі мен қоғамдағы орны алшақ болуы, қиындықтарды жеңу арқылы тұлғаның өсуі және т.б. қайшылықтар жеке адамды әуре-сарсаңға түсіреді. Парызды орындаса, жеке өмірінде бақытсыз болуы мүмкін. Ал сезімге ырық бергенімен, келешекте бақытты боларына кепілдік жоқ. Себебі саналы адам парызын орындамағанын ойлап, өзін кінәлайды, бақытсыз күй кешеді.

Мұны пьесадағы қара жұмысшы мен оқымыстының келесі бір пікірталасынан байқаймыз: «АА. Сенімен не үшін осы тар қапаста отыр

дейсің? XX. Себебі, сен шеріңді тарқатқың келеді. АА. Қалай, қалай? XX.Кәдімгідей, біреумен әңгімелескің келеді. АА. Сенімен не туралы сөйлесуге болады? XX. Мейлі, маса туралы сөйлессек те. АА. Жоқ! XX. Солай, солай. Жерлесіңмен әңгімелескің келеді. Құл туралы тәжірибең, бос сандырақ. Сен адам сияқты сөйлескің келеді. АА. Жалған! Менің керемет зерттеуім бар. Мен және менің туындым... XX. Бәсе, бәсе.. Маған үйден хат келгенде, сенің қандай күйге түсетіндігіңді білемін. Бір бұрышқа барып, кітапты теріс қарап оқитыныңды талай көргем. Қарауға аянышты.Сен ешкімнен ешқашан хат алмағансың»[4],-деп оқымыстының бұл жалғандағы жалғыздығы айтылады. Жұмысшының мұнысы орынды да. Сыртқы бостандыққа ие болғанымен, оқымыстыға рухани бостандық жетіспейді. Сондықтан кейіпкерлер мәселенің шешімін өздерін қоршаған әлеуметтік ортадан іздемей, экзистенциализмге сай, екеуара қарым-қатынастарынан анықтаудан бастаған.

Енді бір С.Мрожектің «Portret» пьесасы – поляктардың сталинизмге қарым-қатынасын танытатын шығарма. Оның басты қаһармандары – диссидент және оған сатқындық жасаған коммунист досы. Көп жылдан кейін кездескен олар ашық әңгімелеседі. Алғашында екі дос деп санағанымыз, кейіннен шығарманы оқи келе, біз бас кейіпкер Бартодийдің досы емес, оның ар-ұяты – Анатоль екенін мына сөзінен түсінеміз: «Анатоль. Өз ар-ұжданымен шахмат ойнау...[1].

Бұрынғы екі достың әңгімесі барысында, тоталитарлық саяси жүйенің салдарынан, тұтас бақылауға алынған жеке адам бас пайдасы үшін тіпті сатқындыққа барып, ар алдындағы бейшаралық күйге түскендігін көреміз. Пьесада: «Бартодий. Жоға, мен бәрін карьера үшін жасаған емеспін. Анатоль. Бірақ, карьера жасаудың ықпалы бар ғой. Сені атаққұмарлық пен биліккұмарлық махаббаты жеңді.Бартодий. Мен оны шынайы жақсы көргенім рас! Анатоль. Бәсе, сол екен ғой,жақын досыңды сатып кеткенің? Оны өлім жазасына кесуге де арланбадың. Бартодий. Жоқ, мен әдейі емес. Бұл абайсыздан болды. Анатоль. Абайсыз болды де. Сен мұның салдарын біле тұра, жасадың... Бартодий. Жоқ, мен салдарын біле тұра... [1],-деп арының алдында жанұшыра ақтала бастайды. Яғни Бартодий жан досын Сталиннің портретіне, кеңес үкіметіне деген риясыз сүйіспеншілігіне айырбастап кетеді. Ақыр соңында доссыз жалғыз қалады. Кейін мұнысына өкінеді де: «Бартодий. Иә, мен қабырғада үлкен суреті бар кішкентай адаммын. Меніңше, Ол – әлемнің көшбасшысы еді. Оның суретіне қарап отырып, әлемді көретінмін. Ол мені үлкен әлеммен сабақтастыратын. Әрине, мұның бәрі қиял. Ол жай ғана сурет еді»[1].

Осыған үндес опасыздық жасау, сатқындық мәселесін қазақ қаламгері С.Адамбековтің «Шоқбикенің шатағы» пьесасындағы Тұман мен Таңқыбай диалогынан да көреміз. Мұнда да кеңес үкіметі кезіндегі саяси белсенді Таңқыбайдың арсыз әрекетінен хабардар боламыз:

«Тұман(сұстанып). Дос, дос дейсің-ау, сен қай адаммен дос болып оңдырып ең, кімнің отын сөндіріп, ошағын қиратпадың. Қара басыңның қамы үшін кімдерді зарлатпадың, сен паракор! Мына сенің қанталаған көзіңде жазықсыз қанша жанның суреті тұр. Білесің бе, ойланшы. Менің аяғымнан кім шалды. А... Кәрі түлкі, іздеп жүріп, ақырыініңді таптым ғой. Түсірдім бе қақпанға. Советтік әділет, адалдық жеңіп сүттен ақ, ақталып аман келген Батыршин Әділжан, Қайсар Болатов сені іздеп жүр. Олар сенен жазықсыз, босқа жасып өткен жалынды жылдарын сұрайды. Сен солардың бетіне әжім түсірдің. Сен солардың шашын ағарттың. Тоқта, бәлеқор, енді солар мемлекеттік айыптаушы болады.Таңқыбай (қорқынышын сездірмей, қарқ-қарқ күліп).Тұман-ау, сен не айтып тұрсың өзің. О, нан жауғыр, әлі бала екенсің ғой. (Айбаттанып). Жоқ, ғапу етіңіз, жолдас полковник.Ол жазаның бәрінен Тақаң құтылған. Одан бері қанша кешірімнің өткелінен өтпедім мен. (Жайдары). Той өткен соң даңғыра қақпас болар, досым[2]!

Негізінен, ұлттар арасындағы көркем ойлау қозғалысын драмалық шығармалар аспектісінде зерттеу – халықаралық байланыстардың кеңеюіне тікелей ықпал етеді. Сонымен бірге драматургтер экзистенциализм бағытында жазылған шығармалар арқылы адам мінезіндегі кемшіліктерді сынап қана қоймай, оны қоршаған ортамен, қоғамдық қарым-қатынастармен байланыстырып, оқырманның өзіндік еркін пайымдауына, бостандық идеясын адамның гуманистік құндылықтар бағалау дүниетанымымен сабақтастыра білді. Қоғамда жиі кездесетін ұсқынсыз мінез мен анайы әрекеттердің туу себебі мен салдарын анықтау мәселелері де тыс қалмады.

Әдебиеттер

1. Мрожек С. Хочу быть лошадью (Сатирические рассказы и пьесы). – Москва: Молодая гвардия, 1990, С.310
2. Адамбеков С. Қожанасыр қақпасы: әңгімелер, пьесалары. – Алматы: Жазушы, 1989. –255.
3. Франкл В. Человек в поисках смысла. – Москва, 1990. С.71
4. Мрожек С. Тестариум: Избранные пьесы и проза. М.: Арт-Флекс; Вахазар, 2001.832 с
5. Белинский В.Г. Сочинения в трех томах, т.2. – Москва, 1948. С.61

© Бөкен Г.С., 2017

Бушев А.Б.,
доктор филологических наук, профессор Тверского ГУ,
г.Тверь

СОЦИАЛЬНЫЕ И КРЕАТИВНЫЕ ОСНОВЫ ПИАРНАЛИСТИКИ В РОССИИ: НЕКОТОРЫЕ ПРОЕКТЫ

1. ВВЕДЕНИЕ. МОДЕЛЬ ЖУРНАЛИСТИКИ РЕКЛАМНОГО ТИПА И ЕЁ ТЕКСТЫ

Опытным, по словам В.А.Сухомлинского, становится педагог, анализирующий свой труд. Настоящая статья ставит своей целью рефлексию над целями и средствами обучения в такой новой сфере социальной коммуникации, какой является пиарналистика (журналистика по связям с общественнстью), характеризующаяся прежде всего с особым подходом к функциям медиа, а также цифровым этапом, интерактивностью, трансграничностью и конвергентностью своего контента и принципиально новыми фигурантами, задачами, средствами коммуникации, появлением SM-маркетинга.

Предметом многих современных исследований (например, [3]) являются модели PR и журналистики и их анализ с точки зрения прежде всего социально-ролевой теории коммуникации. Осмысление социальной коммуникации, ее моделей (прежде всего механической модели речевых актов, символической модели, далее интеракционистской модели, и, наконец, модели обмена смыслами) присуще и герменевтике с ее постоянным фокусом на процессе и смысле коммуникации. Особенно интенсифицировала эту рефлексию цифровая революция последних десятилетий, качественно преобразовавшая коммуникацию.

«Журналистами» зачастую называют разных участников массовых социальных коммуникаций: пиар-специалистов, пропагандистов, копирайтеров, авторов и редакторов корпоративных текстов. При этом теряется ключевая сущность понятия - её гражданская составляющая. И.М.Дзялошинский, например, выделяет три основных вектора отношения журналистики к аудитории: влияния (журналистика управления), информирования (рыночная журналистика) и соучастия (гражданская журналистика) [3: 9-10]. В первых двух случаях журналист отчужден от аудитории и воспринимает её объектом воздействия. В третьем случае журналист и аудитория - равноправные субъекты взаимоотношений. Во втором случае, интересующем нас в этой статье, «рыночная журналистика» приближается к практике продаж товаров и услуг. В этой модели она представляет собой различные формы работы с информацией в сфере массовых коммуникаций. Вспомним, что еще Ю.В.Рождественский задачами риторики считал умение разбираться в массе текстов, окружающих человека, и умение строить такие тексты [7]. Таким образом, обучаемый вновь поставлен перед задачами не только понимать, но и репродуцировать и продуцировать контент, самому оперировать с ним.

Субстанцией пиара является публичная коммуникация, а целью – формирование эффективной системы публичных дискурсов социального субъекта, обеспечивающей оптимизацию его взаимодействия со значимыми сегментами его социальной среды (его общественностью). Это деятельность, для которой нужны по меньше мере два рода компетенций – организационные и журналистские. Вне зависимости от сферы пиара

(медиарилейшнз, бизнес-пиар, политический пиар, государственный пиар, пиар в кризисных состояниях, *GR, IR, SR, image making, special events* и др). важным является осознание жанров документов пиар-текстов. Как создавать пресс-релиз, как разработать буклет, листовку, наружную рекламу, презентацию, радиорекламу, сценарий телевизионного ролика?! В своей классификации А.Д.Кривоносов и соавторы в качестве пиар-жанров выделяют пресс-релизы, приглашения, бэкграундеры, лист вопросов и ответов, факт-лист, биографию, байлайнер, письмо, поздравление, заявление для СМИ, пресс-кит, брошюру, проспект, буклет, листовку, имиджевую статью, имиджевое интервью, кейс-стори [6].

Среди собственно рекламных жанров особенный интерес вызывает реклама в Интернете - медийная реклама, баннер, гиперссылка, анимированная реклама, поисковая интернет-реклама, создание профильного аккаунта, группы, кампании, геоконтекстная реклама (location-based advertising), вирусная реклама, rich media, pop-up windows, pop-under, открывающиеся дополнительные вкладки, сайты-визитки.

Интерес к рекламе в новых медиа (например, [5]) не отменяет мастерства в рекламе в медиа старых, заслуженных. Так, например, понимания требуют особенности радиорекламы как фрагмента жизни или минипьесы, истории, связанной с программированным событием и демонстрирующем его социальную и личностную полезность, «рекомендацию» эксперта или популярной персоны, относящемуся к программируемому мероприятию, интервью с идеологами, организаторами, активными участниками мероприятия, рекламные стихи и песенки.

И даже всевозможного рода мероприятия в пиаре тоже требуют текстов определенного жанра. Текстами особого рода сопровождаются все компоненты пиар-кампаний – благотворительные акции, конкурсы, церемонии вручения призов, презентации, чайные банкеты, OPEN AIR ивенты, официальные открытия, флешмобы, распространение наружной рекламы, интервью в прессе, создание интернет-игр, брифинги, пресс-конференции, пресс-туры, презентации, выставки, конференции, совещания, шоу, спонсорство, продакт-плейсмент, спонсорство, горячая линия, промоакции (непрямая реклама, sales promotion, consumer promotion, trade promotion, merchandizing, sampling), выставка-ярмарка, прием, клубный вечер, деловой завтрак.

2. ПИАР НЕКОММЕРЧЕСКИХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПРОЕКТОВ

Связи с общественностью в сфере культуры имеют свою специфику. «Товаром» выступают здесь «услуги», предоставляемые здесь учреждениями культуры, и хотя реклама не отличается от товарной, она не направлена на продажу этих товаров. Плюс в современных условиях это борьба за внимание – тяжело убедить аудиторию, что лучше приехать в

Лувр, а не посмотреть сканы картин в Интернете, что лучше прийти на концерт любимой группы, а не прослушать записи в Интернете.

В образовательном процессе решаются серьезные задачи – втянуть обучаемых в разговор о литературе, о визуальной культуре (в сфере пластического искусства), в кинематограф [1; 2]. Так, при проведении пиар-кампании «Лауреаты премии Большая Книга» студенты впервые знакомятся со многими произведениями современной художественной литературы. Проблему современных стратегий чтения для них иллюстрирует сайт «Чтение 21 век», они знакомятся с вебинарами, представленными на этом сайте. Далее они уже активно готовят пресс-релизы и возможные корректировки в программу выставки-ярмарки «Тверской переплет», обсуждают пиар-сопровождение ежегодной Недели тверской книги.

Интересными оказались занятия, которые моделировали поиск спонсорской поддержки клубом литературных фестивалей. В 2015 году этой клуб проводил предварительное зондирование возможности литературного фестиваля в Тверской области (составление письма о спонсорской поддержки, спонсорских пакетов). Актуальные задания могут быть связаны с памятными датами поэтов и писателей (Есенинские дни, годовщина со дня рождения М.Лермонтова, дни памяти К.Симонова и т.д.).

Желая познакомить студентов с достижениями актуального искусства, мы показали снятый арт-группой RECYCLE тридцатиминутный фильм о создании работы на 52 Венецианской биеннале. Рассказали о новостной рассылке, которую проводит Московский музей современного искусства, выслали эту рассылку на электронную почту студенческой группы. Тематика работы совпала с тематикой курса «Коммуникация в постиндустриальном обществе» и вызвала живой отклик.

Также в качестве информационных поводов для написания эссе, медиаматериалов, пресс-релизов фигурировали такие события в Тверской области, как международный фестиваль «Поющие письмена» (в организации которого принимают участие студенты), Баховский фестиваль в Твери, фестиваль «Музыкальная осень» в Твери, Джазовый фестиваль. В качестве информационного повода выступили реальные встречи с историком--медиевистом профессором С.А.Ивановым, выставка, посвященная Я.А.Коменскому, встреча с главным редактором журнала «Дон» В.Петровым, встреча с ректором Литинститута писателем А.Варламовым, презентация фонда «Династия» и др.

Полезно просить студентов выпускать пресс-релизы о творчестве местных художников, особенно по результатам вернисажей, встреч. Так, рекламируя мастер-класс тверского художника Л.Юги, мы продемонстрировали лифлет, выпущенный графиком о себе. Рассказали о ее творчестве, связанном с книжной миниатюрой, иллюстрации книг христианской тематики, выставках художницы, посвященных

отечественной истории, разнообразных межкультурных контактах. Среди ответов о возможной целевой аудитории мастер-класса студентами первоначально были высказаны следующие суждения: «*Целевая аудитория Юги – люди, которые ничем не занимаются, например, домохозяйки, целевая аудитория – места собраний пенсионеров»*. Высказаны соображения о продвижении при помощи листков, плакатов, холодных звонков, рассылки по почте, репостов и лайков в соцсетях. Так как мероприятие не обладает бюджетом, достаточным для рекламы в СМИ, актуальной была сочтена посылка приглашения по почте всем читателям библиотеки, Гед должен был пройти мастер-класс. Студентами предложен оригинальный способ продвижения мастер-класса художника в книжных магазинах – каждому, купившему книгу, вложить приглашение. Предложены также POS-материалы (хард-постеры, большой буклет), радиореклама, печатные флайеры, бегущая строка. Студентами были предложены баннеры и растяжки с информацией о художнике (растяжки, конечно, нереалистичны в виду некоммерческого проекта). Бакалавры посоветовали интересные ходы по привлечению целевой аудитории. Так, жителей Твери заинтересует местный художник – возможно сделать акцент на этом и привлечь дополнительную аудиторию. Поскольку художник много путешествует, особенно в страны Востока, – вести рекламу среди путешественников. Высказывались идеи предложить фуршет, фотосессию, аукцион, рисовать рекламу на асфальте, дать видеоролик с автором. После посещения выставки графических работ Л. Юги, сделанной в Середникове, студенты изменили мнение о целевой аудитории художника. Вообще, полезными оказались встречи с деятелями культуры, походы на проводимые выставки типа «Русское искусство на тверской земле». Непосредственные впечатления могут порождать релевантные задания – написать приглашение на литераутрный или музыкальный фестиваль, студенческую весну, продумать наполнение сайта туристического информационного центра, провезти поиск денег на литературный фестиваль, создать спонсорский пакет, написать «слезницу», подготовить речи по поводу 1 сентября у памятника Кирилла и Мефодия и т.д.

Совместно со студентами мы посетили презентации книги В.Савельева «В забытых усадьбах», Ф.Аудизио «Закревские в Италии», В.Потапчика «Полиция Тверской губернии», Ф.Шведовского «По миру с барабаном», издательских проектов Тверской картинной галереи и т.д.

Художественность не приходит в умы студентов просто так, сколько ее ни заклинай. Ее культивированию способствуют наши многочисленные занятия в зале искусств библиотеке по темам «Античность», «Христианство», «Русь святая», «Путешествие по России», «Искусство фотографии», «Русский и мировой авангард», «Шрифты и дизайны», «Венецианов, Сорока, Коровин, Жуковский в Удомле»,

«Современное актуальное искусство», «Старые газеты - свидетели истории», «Рекламный плакат», «Агитационный плакат», «Карикатура», «Арт-журналы», «Тверь - щедротами Екатерины Великой», «Италия», «Благотворители в дореволюционной Твери» , «Франция в искусстве», «Дизайн», «Реклама на улицах Москвы», «Фильмы про послевоенное американское искусство», «Эрмитаж», «Музеи мира», «Тверские художники и искусствоведы», «Художественные промыслы и народное искусство», «Русская икона», «Искусство ислама», «Русская футуристическая книга», «Старая открытка», «реклама стиля модерн», «Русский рисованный лубок» и т.д.

3. ПИАР И РЕКЛАМА В ТУРИЗМЕ

Как импульс к этой работе возможно задание студентам по представлению презентаций по городам и странам. Например, создание коллективного проекта презентации той или иной страны, создание раскадровки рекламного ролика по предлагаемому путеводителю или буклету. Первоначально не всегда знакомые студентам народные промыслы (Хохлома, Палех, Дымково, Кубачи, Гжель, Уральские самоцветы, Торжокское золотое шитье, Мстера, ростовская финифть, тульские пряники, Федоскино, Жостово, филимоновская игрушка, вологодские кружева, Великий Устюг, изделия из северной кости, Холуй, Павлов Посад) после задания создать рекламный плакат о выставке становятся хорошо визуально понятными.

Памятные места, связанные с творчеством деятелей культуры (Ясная Поляна. Карабиха, Спасское-Лутовниново, Константиново, Старая Русса, Михайловское, Тарханы, Болдино, Середниково, Шахматово, Переделкино, Рождественно, Коктебель, Абрамцево, Поленово, Куоккала, Домотканово, Берново, Вязники, Захарьино, Берново, Ивановка, Знаменско-Раек, Талашкино, Таруса и т.д.) стали материалом для создания радиорекламных роликов.

Итак, тематика объявлений может быть связана с народными промыслами, тематика презентаций с объектами культуры. Современные музейные технологии предусматривают интерактивные ивенты. Полезно было посмотреть на опыт крупнейших музеев мира и России и мира и опыт малых музеев (Мультимедиа Арт-музей, Московский музей современного искусства, музей Д ‘Орсэ, Государственный музей народов Востока, музей ВМФ, Музей петербургского авангарда, Центр современного искусства «Гараж», музей Art4ru, Смоленский музей льна, Петербургский музей кофе, интерактивные музеи). При посещении мероприятий обратная связь со студентами возможна при помощи эссе – так возникло задание написать эссе о посещении делового центра библиотеки по теме «Тверские гастрономические бренды» (снеток, гарюга, налим, коврижки, ржевская пастила, пряники и т.д.). Обсуждается возможности организации пресс-

туров, которые поначалу в представлении студентов ничуть не отличаются от увеселительных поездок с целью осмотра достопримечательностей.

Брендирование города обсуждается как брендирование города литературы, музыки, ремесел, дизайна, медиа, кино. Здесь велики возможности страноведческой и краеведческой информации. Отдельное занятие строится по тематике хозяйствования и благотворительности (Аваевы, Морозовы, Слатинский, при этом особенно информативным является посещение краеведческих институций). При занятиях по брендингу территории необходимым становится обращение к путеводителям, травелогам. Здесь прежде всего можно назвать книги В.Познера, Ж.Агалаковой, В.Цветова, В.Глускера, А.Павловской, П.Муратова, П.Акройда и т.д.

В связи с различными мероприятиями проводится прицельное определение целевой аудитории, которое, как показывают исследования [4], дается не столь уж и просто.

Так, например, в результате методики брейнсторминга студенты отмечают, что целевые группы дней малого среднего бизнеса в Твери – предприниматели 22-45 лет , студенты экономических специальностей, потенциальные предприниматели, потенциальные инвесторы, СМИ, организации, занимающиеся поддержкой предпринимательства. Происходит расширение ядра целевой аудитории.

Обучаемыми предложены следующие пиар- и рекламные предложения – пресс релизы, реклама по ТВ, в Интернете, афиша, интервью с участниками, трансляция в прямом эфире, рассылка рекламы в тематических группах, радиореклама, раздача листовок, наружная реклама, SMS- рассылка (форма индивидуализированного обращения), баннеры, флаеры, реклама на транспорте, промоакции. Победителю в категории «лучший бизнес-план» полагается ссуда. Создан слоган « Научим быть успешным». В программу мероприятия рекомендовано включить квест-игры, мастер-класс по книгам, круглые столы, лекции, игры, семинары, тренинги, фуршет, выступления музыкальных коллективов, благотворительный вечер, форсайт-сессию, торжественные церемонии открытия, закрытия, вручения призов, приглашение почтенных гостей, презентации, выставки, приглашение известных лиц.

Так, относительно способов привлечения туристов в Тверь (семинар в рамках дней малого среднего бизнеса в Твери) обучаемыми рекомендовано пригласить чиновников, представителей турагенств, СМИ, креативные рекламные агентства, работников музеев, владельцев ресторанов и кафе, потенциальных туристов. Методы рекламы такого семинара предусматривают e-mail, рассылку приглашений, наружную рекламу, рекламу на радио, ТВ, в газетах и журналах, на официальном сайте Тверской области. Могут быть запланированы следующие

мероприятия: выступления чиновников по ТВ, семинары, экскурсия на Селигер, создания фильма-биографии города, экскурсии по достопримечательностям, привлечение официальной группы гидов и волонтеров, официально открытие спортивной арены, бассейна, других объектов, ежегодное проведение массовых соревнований, поездки на теплоход, партизанский маркетинг, мастер-класс от владельцев тур снаряжения, новое реалити-шоу «Хождение за три моря», даже создание искусственной Индии (рассказ о быте, национальный мейк-ап, возможность купить национальную одежду, зоопарк).

Вместе с тем отмечается, что для туристического брендинга необходимо благоустройство города (иначе весь *experiential tourism* будет представлять туризм по руинам), создание туристических центов, устроение голосования и других возможностей услышать мнения горожан, развитие детского и подросткового отдыха, велотуров, охота и рыбалки, палаточного туризма. Предложено даже (очевидно с оглядкой на русскую историю) создание сакральных объектов – святых врат!

4. ПИАР НАУЧНЫХ МЕРОПРИЯТИЙ

Рассмотрим техники связи с общественностью, необходимые в организации и проведении научных мероприятий и текстовпостроение сообщений по их результатам.

Научная конференция «Николай Михайлович Карамзин и Тверской край», прошедшая 23 ноября 2016 года в Твери, была организована Тверским государственный университетом, Тверским отделением Русского Исторического общества, Тверским краеведческим музеем и областной Библиотекой имени А.М.Горького. Она чествует «последнего русского летописца и первого историографа» Кармазина в год его 250 –летия. 2016 год объявлен в России годом Карамзина.

Представители Тверского государственного университета и других вузов, преподаватели и студенты техникумов и колледжей , в том числе из Кашина. Нелидова, Ржева и других городов Тверской области и даже самые юные участники конференции - гимназисты, выступили на конференции с докладами, посвященными известному историку. Тематика докладов обширна – Карамзин как политолог, география путешествий Карамзина и литература о путешествиях в камрамзинскую эпоху, Тверь в биографии Карамзина, дружба Карамзина с великой княгиней Екатериной Павловной и «Малым двором» в Твери, Карамзин и язык, Карамзин и литература, Карамзин и Вяземский, лицейский учитель Пушкина Куницын и Тверской край, переписка Карамзина.

В выступлениях на конференциях отмечались различные, актуальные для нас сегодня ипостаси Карамзина: он- политолог, журналист, издатель, языковед, литератор, историк, человек, пытающийся влиять на государственные процессы.

Библиотека Горького подготовила прекрасную выставку «Карамзин: перепрочтение», которая будет работать в большом читальном зале до середины декабря и ждет всех читателей. На сайте библиотеки Горького в юбилейный для Карамзина год есть возможность скачивания трудов Кармазина в удобном электронном формате с сайта библиотеки. Карамзина – в каждый гаджет!

Докладчики обсуждали разные произведения Карамзина – его «Письма русского путешественника», очерки, статьи, записки, монографические историографические труды, трактаты, переводы, художественные произведения. Большинство работ в разных изданиях присутствует на выставке.

Карамзин получил хорошее образование. Он – живой свидетель Великой Французской буржуазной революции, в молодости путешествовал по Европе, беседовал с Кантом, Гете, Вольтером, побывал в парламентах европейских стран, в судах и тюрьмах Европы и не мог не сравнивать государственного устройства в европейских странах и своем Отечестве.

И свои глубокие исторические знания он использовал для суждений о политической системе. Про себя он говорил, что он был «пострижен в историки» в 1803 году и с той поры до своей смерти работал с историческими источниками, различными списками летописей, рукописями, историческими трудами.

Политические взгляды Карамзина претерпели эволюцию. В молодости он общался с масонами, был либералом, провозглашая европейские ценности: «Главное дело быть людьми, а не Славянами». С годами же он стал менее либерален. Показательно, что современные консерваторы возводят свою охранительную традицию именно к Карамзину, с годами пришедшему в к выводу, что только самодержавие полезно для сохранения России (« Самодержавие- Палладиум Росси») и ставшего предтечей мысли таких консервативных политических мыслителей, как Константин Леонтьев, Сергей Уваров, Константин Победоносцев, Иван Ильин.

Особый интерес вызывает главный фундаментальный труд « История Государства Российского». В особенности завершающий ее том, посвященный Ивану Грозному, споры о правлении которого не утихают весь двадцатый век и которому ныне в России поставлен памятник. Иван Грозный, Петр , Екатерина Великая (которой Карамзин создал панегирик для ее внука) , Александр Первый – фигуры российской истории, на основе которых мы можем судить о ходе этой истории. Несомненно, что для Карамзина история России – это история государства.

Популяризацию исторической идеи русского республиканского правления можно при желании усмотреть в карамзинской «Марфе-посаднице», стремление изменения отношения к крестьянам – в «Бедной

Лизе». Карамзин-новатор многогранен. Карамзин вводит в русский язык букву Ё, активно вводит народный язык в свои художественные произведения. Ахматова писала: присмотритесь к языку графини в пушкинской «Пиковой даме» - ее язык докарамзинский.

Участники конференции вспоминали, что именно на Тверской земле в Императорском дворце читал Карамзин главы своего труда, именно от поста тверского губернатора отказался, чтобы не быть плохим губернатором и иметь возможность продолжить свои исторические штудии.

На выставке в числе многих представлены книги известного историка русской культуры Юрия Лотмана, посвященные Карамзину. Среди современных книг, посвященных Карамзину, привлекает внимание книга современного писателя Андрея Балдина, посвященная путешествиям Карамзина, метафизической вовлеченности пространства в его творчество. Этот популярный ныне писатель, архитектор по профессии, был гостем библиотеки имени А.М.Горького в 2015 году, интересно рассказывал о Карамзине и Толстом. Все это доказывает, что интерес к Карамзину не сиюминутный, а встречи с творчеством русского истока и литератора будут продолжены всеми участниками конференции.

5. ДРУГИЕ ФОРМЫ ПИАРА

Политический пиар представлен в нашей работе рекламным подходом к избирательной кампании (слоганистика, виды рекламно-агитационных материалов). Доминирует именно рекламный подход к избирательной кампании, тяжело моделировать проблемно-адресный подход, что требует оперирования серьезными социологическими знаниями. Государственный пиар, например, представляют кейсы общения с налоговой службой. Работа по темам «Пиар кампания», «Коммуникационная кампания», «Богатство внутренних коммуникаций» демонстрируется на примере бизнес-структур (банков).

6. ВЫВОДЫ

Нами приоритизируется текстовая деятельность – как оформить пресс-релиз, листовку, презентацию, годовой отчет, каталог, программу, что немаловажно при всем разнообразии мыслимых сфер деятельности для пиарналистики.

Литература

1. Бушев А.Б. Выставки русского искусства и СМИ: визуальная герменевтика// СМИ в онтологическом и культурном пространстве славянского мира: сб. материалов научно-практ. конф. Под общей ред. проф. Е. Н. Брызгаловой. Тверь: Твер. Гос. ун-т, 2013. с. 3-17
2. Бушев А.Б..Культурная работа библиотеки: проекты памяти В.А.Морозовой //Речевая коммуникация в современной России : материалы III Международной конференции (Омск, 27 30 июня 2013 г.). В 2 т. Т. 2. Книга и мировая культура / [под ред. О.С.Иссерс]. – Омск,

2013.С. 10-19.
3. Дзялошинский И. М. . Журналистика соучастия. Как сделать СМИ полезными людям. М.:, Престиж, 2006. С. 9-10.
4. Жарченков С. Своя целевая аудитория : как ее найти и как сней работать// PR в России, № 3 2015. С. 6-9.
5. Виноградова М. . Лай за лайк. Вопрос-ответ: как продвигать свой канал в Instagram// PR в Росиии, № 2 с. 6-8.
6. Кривоносов А. Д., Филатова О.Г. , Шишкина М.А.. Основы теории связей с общественностью. М.: Питер, 2010. 320 с.
7. Рождественский Ю. В. Основы риторики. М4.: Добросвет, 1996. 480 с.
© Бушев А.Б., 2017

Бүләкова Ғ.М.,
филология фәндәре кандидаты, М. Ғафуриҙың мемориаль йорт-музейы ғилми хеҙмәткәре,
Өфө ҡалаһы

ТАМАРА ИСКӘНДӘРИӘНЕҢ “ТИМЕР БЫУАТ” ПОЭМАҺЫНДА МИЛЛИ ЕРЛЕКЛЕ ПОЭТИК ДЕТАЛДӘР, СИМВОЛИК ОБРАЗДАРҘЫҢ ҠУЛЛАНЫЛЫШЫ

Күренекле шағирә, РФ һәм БР Яҙыусылар союзы ағзаһы, тиҫтәнән ашыу шиғри йыйынтыҡтар авторы Тамара Искәндәриә һуңғы йылдарҙа поэма жанрында ла уңышлы эшләй. Быға уның “Моң-тәлгәш” (Китап, 2013) тигән йыйынтығында урын алған “Самурай”, “Тулҡындар”, ваҡытлы матбуғат баҫмаларында донъя күргән “Аҙнабикә” (“Ватандаш”, 2004), “Тимер быуат” (“Ағиҙел”, 2014) поэмалары дәлил. Тәүге ике әҫәрҙе шағирәнең поэма жанрында сирҡаныс алыуы, тәжрибә туплауы тиеберәк ҡараһаҡ, “Аҙнабикә” һәм “Тимер быуат” поэмалары иһә хәҙерге башҡорт шиғриәтендә генә түгел, тотош милли әҙәбиәтебеҙ тарихында поэма жанрының үҙенсәлектәрен, мөмкинлектәрен күрһәтеү, тәрәнәйтеү йәһәтенән яңы һүҙ, яңы күренеш булды. Ваҡытында “Аҙнабикә” поэмаһы хаҡында авторҙың ҡәләмдәше, ижадташ фекерҙәше, билдәле прозаик Фәрзәнә Аҡбулатова һәм ошо юлдарҙың авторы “Ағиҙел”, “Ватандаш” журналдары аша үҙ фекерҙәрен әйткәйнеләр инде [1; 2]. Ҙур булмаған был мәҡәләлә халҡыбыҙҙың азатлыҡ өсөн көрәш тарихын, ғөмүмән, шәхес азатлығы темаһын бик үҙенсәлекле итеп асып биргән “Таш быуат” поэмаһында милли ерлек, милли колорит тыуҙырыуҙа ҡәләм оҫтаһы ҡулланған поэтик деталдәрҙең, символик образдарҙың роле тураһында һүҙ алып бармаҡсыбыҙ.

Иң тәүҙә шуны билдәләп китергә кәрәк: бөгөнгө башҡорт шиғриәтенең йөҙөн, үҫеш кимәлен билдәләүсе ҡәләм оҫталарының береһе булған Тамара Искәндәриәнең күпселек әҫәрҙәренең төп лейтмотивын тарих һәм шәхес, халыҡ рухы тураһында тәрән һәм фәлсәфәүи уйланыуҙар тәшкил

итә. Әлбиттә, шәхес һәм халҡыбыҙ яҙмышына арналған бындай әҫәрҙәрҙә ҡәләм оҫтаһы милли ерлекле деталдәрҙе, символик образдарҙы, йәнәшәлек күренештәрен бик мул һәм уңышлы ҡуллана. Ғөмүмән, үҙенең шиғриәтендә юғары поэтик образлылыҡҡа, тәрән эстетик һәм философик мәғәнәлеккә ынтылған шағирәнең “Тимер быуат” поэмаһында ла бихисап бындай поэтик табыштар. Уларҙың күбеһе хатта символ-образдар дәрәжәһенә тиклем күтәрелә. Поэмалағы уҡ, толпар, бөркөт, даға, дуға, әүлиә, шәжәрә, “Урал батыр” ҡобайыры, Шүлгән, Әзрәкә, Ҡәһҡәһә, Етегән йондоҙ, Тимер ҡаҙыҡ йондоҙо, Ҡош юлы һымаҡ ысын мәғәнәһендә тәрән фәлсәфә менән һуғарылған сағыу милли деталь-образдар менән хәтерҙә ҡала шағирәнең был ижад емеше. Һәм, әлбиттә, поэманың идея-эстетик йөкмәткеһен асыуҙа был поэтик образдар ҙур роль уйнай. Әйтәйек, бөгөнгө йәшәйеш-булмышыбыҙҙы асыҡларға ынтылған лирик герой, үҙен борсоған һорауҙарға яуап табыу маҡсатында, тарих төпкөлөнә “уҡ ата”. Ләкин ябай уҡ түгел ул, ә – “фекер уғы”. Ана, нимә ти халҡы тарихын биш бармағы һымаҡ белгән шағирә-тарихсы был хаҡта:

Фекер уғым
Ҡаурый ҡанатлы ла
Һәлмәк һәм төҙ,
Ҡорос башаҡлы.
Башҡорт уғы, тиҙәр уны.
Фәндә
Башҡорт уғы инде атаҡлы!
Башҡорт уғы осҡан Мысырҙа ла,
Дамаскты ла торған
Ҡурсалап.
Тәре һуғыштарын
Ҡайтарған ул,
Бәләләрҙән
Ерҙе арсалап.
Француз яуын әйтеп тораһы юҡ,
Иҫкә төшөр “төньяҡ амурын” –
Башҡорт уғы
Баҫҡынсыға етеп,
Башҡарылған
Хоҙай әмере!
Әйтәләр, бер йорттоң
Ҡыйығында,
Һаҡлап изге һуғыш ҡомарын,
Европаға бер аманат ҡалған –
“Башҡорт уғы” тигән ҡомартҡы...

Аҡыллыға – ишара, тиҙәр. Ошо һәр юлы ике-өс, хатта ҡайһылыр урындарҙа берәр һүҙҙән генә торған өс строфаға халҡыбыҙҙың быуаттарға һуҙылған тарихы һыйған.

Поэманың артабанғы юлдарында авторҙың фекер уғы “ваҡыт төпкөлөнә” оса: “Осто уғым, дәүерҙәрҙе үтеп, ғәрәсәтен үтеп һыу-уттың”. Ә “ваҡыт төпкөлө” ҡайҙа һуң? Әлбиттә, башҡорт халҡының мәшһүр “Урал батыр” ҡобайырындағы бөтә кешелек донъяһына нигеҙ һалған Йәнбирҙе ҡарт менән Йәнбикә ҡарсыҡ йәшәгән заманда! Бына шул рәүешле, быуаттар төпкөлөнә үтеп ингән уҡ-фекер, әҫәрҙең үҙенсәлекле сюжет-композиция ҡоролошон хасил итешеп кенә ҡалмайынса, халҡыбыҙҙың оҙайлы, данлы һәм шанлы тарихын уҡыусының күҙ алдына баҫтырыуға ярҙам итеүсе символик образ рәүешен ала. Уҡ-фекер артынан барыусы уҡыусы лирик геройҙың “хыялында толпар-аттың ялдарын үргән” ағаһы, быға тиклем ғаиләләрендә тыуған бер ир бала үлеп торғанлыҡтан, Тимерғаҙыҡ тигән йәшерен исем (йүргәк исеме) ҡушыу арҡаһында тере ҡалып, нәҫелен артабан дауам иттергән, “Бөйөк Ватан һуғышын үтеп, бар донъяны урап ҡайтҡан” атаһы Ишбулды Әйүп улының, һуғышта хәбәрһеҙ юғалған ҡартатаһы – элекке буденовсы, кавалерист Камалетдин Баһауетдиновтың, унының береһенән-береһе бәләкәйерәк биш балаһы менән тол ҡалған ҡатыны Нәкиәнең һәм башҡа ауылдаштарының яҙмышы менән таныша. Ул яҙмыштар, сылбыр кеүек бер-береһенә ялғанып, шәжәрә ағасы, уның айырым ботаҡтары, япраҡтары рәүешендә уҡыусының күҙ алдынан үтә. Был шәжәрә ағасында тимерсе Барый бабайҙың яҙмыш-булмышы айырым иғтибарға лайыҡ. Барый ҡарттың ғына түгел, ғөмүмән, тотош халҡыбыҙ яҙмышын талантлы ҡәләм оҫтаһы үҙ-ара рифмалашып килеүсе бары тик өс һүҙ – өс поэтик деталь ярҙамында ғына асып биреүгә өлгәшкән:

Күптән инде мәрхүм
Барый бабай,
Зарланмай ул ҡорҙо тормошто...
Даға.
Дуға.
Доға.
Ошо өс һүҙ
Билдәләмәй микән булмышты?
Дағa нимә?
Ҡаты ихтыярмы?
Оло маҡсат, ныҡлы холоҡмо?
Әллә әүлиәлек, суфыйлыҡмы?
Һуғышмы ул, әллә солохмо?
“Саңҡ! Саңҡ!” – итеп сүкеп,
Тимерсе ҡарт
Яҙмыштарға тамға һалғанда,

Хоҙай үҙе
Ҡыҙыу ыҙғарында
Сүкегәндер беҙҙе һандалда.

Бына шулай, һүҙ ҡәҙерен, һүҙ бәҫен яҡшы белеп ижад иткән, һәр саҡ шағирәнә камиллыҡҡа ынтылған Тамара Искәндәриәнең “Тимер быуат” поэмаһында һәр поэтик образ милли яңғыраш алыуы, ғәжәп тәрән философик мәғәнә нескәлегенә эйә булыуы менән хәтерҙә ҡала, күңелдәрҙе арбай.

Әҙәбиәт

1. Аҡбулатова, Ф.Ф. Һүҙ һәм нур үлсәме / Ф.Ф.Аҡбулатова // Ағиҙел. – 2013. –№8. –107–114-се биттәр.
2. Бүләкова, Ғ.М. Батыр әсәһе тураһында һүҙ / Ғ.М.Бүләкова // Ватандаш. – 2013. – №6.
3. Искәндәриә, Т. Тимер быуат. Поэма / Т.Искәндәриә // Ағиҙел. – 2014. – №7. – 5–23-сө биттәр.

© Бүләкова Ғ.М., 2017

Валиева М.Р.,
кандидат филологических наук, м.н.с. ИИЯЛ УНЦ РАН,
г. Уфа

ПОЭТИЧЕСКАЯ СИМВОЛИКА УРАЛЬСКИХ ГОР В БАШКИРСКИХ НАРОДНЫХ ПЕСНЯХ

Статья подготовлена при финансовой поддержке РФФИ
в рамках научно-исследовательского проекта
«Лексика башкирского песенного фольклора в этнолингвистическом освещении»,
проект № 15-34-01021.

Песенная символика – это древнее языковое явление, через которое проявляется глубокий смысл содержания песенных текстов. По словам Л.А.Астафьевой, под символикой понимается система изображения персонажей, их внутреннего состояния и взаимоотношений при помощи традиционных и устойчивых иносказаний, представляющих собой различные виды замены одного предмета, действия или состояния другими предметами, действиями или состояниями [1].

В фольклорных текстах прекрасный образ природы и климата родной земли создается и отражается через поэтическую символику. Поэтому в данной статье мы решили проанализировать именно традиционную поэтическую символику башкирских народных песен о Родине и выявить самые распространенные металогические образы в башкирских народных песнях. К металогическим образам относят

поэтические символы, которые выражают конкретные обобщенные явления. Нами собраны более 200 устойчивых сравнений, метафор, эпитетов и металогические образы, позволяющие более глубоко раскрыть образ священной земли башкир.

Родная земля для башкир - это необъятные просторы Уральских гор со всеми природными картинами: снежные вершины гор, горные леса, вечнозеленые сосново-пихтовые скалистые склоны, дубовые и ивняковые подножия, липовые, вишневые и черемуховые заросли, пойменные ивняки, тальники, зеленые бархатистые долины, бескрайние ягодные луга, черноземные поля, песчаные суровые степи, каменистые русла ручьев, полноводные реки со вкусной пресной водой, студеная ключевая вода, журчащие звуки горных ручьев, пронзительные крики птиц, ритмичные звуки при работе косарей, быстроногие олени, косули, зайцы-русаки, свирепые волки, медведи, кабаны, ловкие рыси, белки, куницы, красавица лисица, пресноводные рыбы и мн. др. Например, *Иҫтәремдән сыкмай Уралкайым, Шишмәләре, сахра, туғайы. Йәннәт төҫөн биргән сәскәләре, Һандуғастай моңло курайы* ‘Не могу забыть Урал мой, Его родники, долины и поля. Его разнообразные цветы напоминают рай, А курай словно мелодичная трель соловья’ и т.п.

Следует отметить, что когда описывается природа во многих народных песнях других народов центральное место занимает образ определенного цветка или растения. Однако в башкирских народных песнях не воспевается и не выделяется определенный символический образ цветка или травы, кроме поэтических образов *кылған* ‘ковыль’, *тал* ‘ива’ и *камыш* ‘камыш; тростник’, которые неразрывно связаны со степным суровым или горным ветром, а иногда речной или озерной водой: *Урал тауҙарында төрлө сәскә, һығыла микән елдәр иҫкәндә?* ‘На Уральских горах есть разные цветы, колышутся ли они на ветру?’; *Кәмәлеккәй буйы, ай, тал икән, Кәмәлеккәй һыуы бал икән* ‘Побережье Камелика покрыто тальником, А вода Камелика словно мёд’*; Өргөн күле буйы бигрәк йәмле, Тал сыбыккайҙары өйөмдә* ‘Берега озера Ургун прекрасны, Веточки ивы растут кучами’; *Ебәк камыш, һыуы көмөш – ундай күлдәй күл кайҙа?* ‘Шелковый камыш, серебрянная вода – где же такое озеро?’; *Йылға ғына буйы, ай, һары тал, Коңғорланып китә ай тыуһа?* ‘Берега реки, ой, желтолазник, становиться коричневатым при луне?’ и т.п.

В народной песни «Ахмади» описывается красота долины реки Ай, которая является одной из самых больших пресноводных рек Урала. Однако металогический образ, батыров павших на родной земле, их священные останки и прах предстают ключевой фигурой песни: ***Йәмле генә Әйҙең, һай, буйында Ак кейеккәйҙәрҙең төйәге. Һыуҙа ғына батмай, утта янмай Аҫыл-алтын егеттәр һөйәге*** **‘Прекрасная Ай является местом обитания белых зверей. В воде не тонут в огне не горят**

священные кости джигитов' или *Асылыкай буйы – аҫыл таш, Юрмый буйкайҙары – йәшел таш* 'Вдоль берегов Асылыкай – драгоценные камни, вдоль берегов реки Юрмый – зеленые камни' или *Күк Уралкайымдың, һай, буйҙары, Алтын-көмөш сыккан тауҙары* 'Прекрасны долины седого Урала, Его горы являются месторождением золота и серебра' и т.п.

Всё вышеотмечанное символизирует родную и священную землю башкир – Урал, которая ценна не только красивой природой и своими полезными ископаемыми, подземными и надземными драгоценностями *(золото, серебро, алмаз, изумруд, хрусталь, аметист, аквамарин, родонит, малахит, яшма, мрамар, кремний, медь, железо и т.п.)*, но и священными останками предков, батыров *(ата-бабалар, атай-олатайҙар, батырҙар һөйәге)*. Например, историческая народная песня «Урал» является неофициальным гимным башкир и состоит из символических образов батыров и предков, которые пали сражаясь и взяв в свои объятья родную землю, не отдавая святой и неприкосновенный Урал завоевателям всех времен. В подобных контекстах башкирских народных песен в функции поэтического символа фигурирует слово *һөйәк* 'кость', которое порождает металогический образ: *Күгәрепкәй яткан Урал тауы – Атай-олатайҙарҙың да төйәге. Ерен-һыуын һаклап, корбан булған* ***Шунда ята батырҙар һөйәге*** 'Какая синева над Уралтау! Пристанище здесь наши деды обрели, Родную землю от врага храня, **Богатыри костьми** ***(кости богатырей)*** **здесь полегли**'. См. другой отрывок текста песни «Урал»: *Күгәреп тә яткан, ай Уралтау – Ете лә ырыу илдең төйәге. Уралтаукайына, ай, күмелгән* ***Ата-бабаларҙың һөйәге***. 'Вдали синеет, мой Уралтау, Гора – пристанище семи родов. Храни, Урал, храни, оберегай Ты прах священный ***(кости священные)*** **дедов и отцов**'.

Земля священна также и тем, что на ней пролилась кровь защитников Урала. Этой кровью орошены все деревья, густые дремучие леса: *Ай Уралым, һинән кыркып алһам, Ат кыуырҙай яңғыҙ ҙа талдарың, тамып та ғына кала, кырккан сакта, Яуҙа үлгән батыр ҙа кандары.* 'Ах, мой Урал! Лозину срезал я, Чтобы коня в дороге погонять. Закапала с лозы кровь павших, И эту кровь ничем мне не унять'. В данных героических строках песни поэтическим символом выступает слово *кан* в значении крови погибщих воинов, защитников благодатной земли, т.е. второй металогический образ. В народных песнях часто поется, что на землю Уральских гор капала сакральная кровь каждого младенца при отрезании пуповины и тем ценится данное место. Символический образ крови младенцев раскрывается в следующих строках песни: *Кендегемде кырккан ер, Кендек* ***каным*** *тамған ер* 'Земля, где отрезали мою пуповину, куда капала **моя кровь**' и т.п.

В символике многих народов, в том числе башкир, черный цвет символизирует горе, скорбь, печаль, смерть и т.д. В песне «Тафтиляу»,

посвященной одной из самых трагических страниц истории башкирского народа (в 1736 г. каратели во главе с А.Тевкелевым сожгли 503 башкирские деревни, убили и казнили не менее 3042 башкир), присутствует металогический образ *ҡара урман* – дремучий, непроходимый лес (досл. черный лес). Он созвучен с основной идеей песни, в которой поется о том, что память об этой страшной расправе никогда не исчезнет из народной памяти, и звучит проклятие в адрес карателей: ***Ҡара ла ғына урман*** *ҡая бите /Шаулайҙыр ҙа кисен, ел саҡта. /Ташҡайҙарға соҡоп яҙҙым ҡарғыш, /Ейәндәрем уҡыр бер саҡта* ‘Чернеют сосны на отвесных скалах, /Закатные ветра им ветки гнут. /Проклятие я высеку на камне, /Когда-нибудь потомки пусть прочтут…’ и т.п.

Во многих культурах черный цвет выражает большое горе, безвыходное положение. Поэтому в данном отрывке перед тем как рассказывать про горе народа, отмечается черный (дремучий) лес и вороной (черной) конь. Изначально их черные цвета выражают проклятие лирического героя в адрес карателей, тем самом «цветовые» прилагательные выступают в функции оценочных слов или поэтического символа, теряя свою цветовую определенность. Таким образом, они заранее символизируют предстоящее событие в тексте. С другой стороны, металогические образы имеют и когнитивную функцию.

В заключении отметим, что изучение лексики башкирского песенного фольклора в этнолингвистическом освещении позволяет сделать вывод о существенном этническом своеобразии в отборе и функционировании языковых единиц, выражающих металогические образы, которые выступают либо как поэтические символы, либо как метафоры в роли поэтических приемов. В целом, поэтические символы башкирских народных песен – это символические образы, которые обладают многозначностью в контексте и тем самым способствуют раскрытию темы и красоты природы Урала.

Литература

1. Астафьева Л. А. Символика в русской народной лирической любовной песне. Автореф. канд. дис. М., 1971, с. 3.; Астафьева Л. А. Эстетические функции символики в народных лирических песнях // Проблемы фольклора. М., 1975, с. 169.
2. Башкирское народное творчество. Песни / сост., авт. вступ. ст. и коммент. С.А. Галин; отв. ред. К.А. Ахмедьянов; на башк. яз. Уфа: Башкирское книжное издательство, 1974. Кн.1. 388 с.; Башкирское народное творчество. Песни / сост., авт.вступ. ст. и коммент. С.А. Галин; отв. ред. К.А. Ахмедьянов; на башк. яз. Уфа: Башкирское книжное издательство, 1977. Кн.2. 294 с.
3. Валиева М.Р. Символика женской красоты в башкирских народных песнях // Россия и Восток: взаимодействие стран и народов. Труды X

Всероссийского съезда востоковедов. 2 книга. – Уфа, 2015. – С. 377 – 380.
4. Валиева М.Р. Словесный портрет мужчин в башкирских народных песнях // Ученые записки Крымского Федерального университета им. В.И. Вернадского. Филологические науки. № 2 (68), 2016. – С. 317-321.
5. Муратова Р.Т. Научно-справочное издание словарь-конкорданс башкирских народных песен о Родине. Уфа, 2016. 180 с.
6.Надршина Ф.А. Башкирские народные песни, песни-предания. – Уфа, 1997. 288 с.
7. Хакимьянова А.М. Башкирские народные лирические песни: поэтическое своеобразие жанра: диссертация кандидата филологических наук. Уфа, 2014. 181 с.
8. Әхмәтйәнов К.Ә. Поэтик образлылыҡ (теоретик нигеҙҙәре).-Өфө, 1979. 152 бит.

© Валиева М.Р., 2017

Вахитова Т.Ф.,
аспирант БГПУ им. Акмуллы
г.Уфа

СПОСОБЫ ЭЛИМИНИРОВАНИЯ ЛАКУН (НА МАТЕРИАЛЕ КАЗАХСКОГО И РУССКОГО ЯЗЫКОВ)

Условия социально–политической, общественно–экономической, культурной жизни и быта народа, его мировоззрение, психология, традиции и т.д. обусловливают возникновение реалий, понятий и явлений, принципиально отсутствующих у носителей других языков. Соответственно в других языках отсутствуют однословные словарные эквиваленты для их передачи.

В ситуации межкультурной коммуникации происходит неизбежное сравнение двух лингвокультурных сфер – своей и чужой. Результатом такого сравнения является непонимание или недопонимание специфических проявлений чужой культуры, как на вербальном, так и на невербальном уровнях.

Расхождение или несовпадение в различных способах существования языков и культур, проявляющиеся при их сопоставлении в ходе научного анализа, перевода или непосредственном восприятии, принято называть «лакунами». Причем лакуны указывают и на языковые, и на культурные особенности, являясь своего рода синонимами специфических реалий, процессов, состояний, которые противоречат узуальному опыту носителя иного языка (культуры).

Основным способом выявления межъязыковых лакун, в частности лексических, является сопоставление семантически близких ЛЕ разных

языков. При отсутствии полного лексического эквивалента можно говорить о существовании лакуны того или иного типа.

Выявив в одном языке некоторые лакуны на фоне другого языка, нельзя однозначно утверждать, что у этого народа нет в концептосфере соответствующего концепта, его признаки могут эксплицироваться в ассоциативном поле концепта при отсутствии его имени, поскольку концепт относится к ментальному, а не языковому пространству этноса, он может реализоваться и невербально, например, на уровне визуального кода, аудиального и других, связанных с перцептивной системой человека, с глобальной ассоциативностью его мышления [1, с. 102].

Собственно лексические лакуны представляют собой отсутствие в одном языке однословного наименования для общеизвестного предмета / явления при наличии такового (однословного наименования) в другом языке. По мнению исследователей, абсолютная лексическая лакуна - это синтаксически объективированное содержание концепта, которое может быть представлено компактным словосочетанием или развернутым описанием, которое, как заметил В.И.Жельвис, развернуто не для того, чтобы наиболее полно определить нечто известное, а за неимением подходящего понятия.

Ср., например, русско-казахские лакуны:

непереводимые на казахский язык: апельсин, акула, ансамбль, бадминтон, балалайка, балет и др.

переведенные с помощью словосочетаний:

боярышница – қантамшы көбелек

боровик - ақ түсті саңырауқұлақ

верба - қызыл тал

брынза - сүзбе ірімшік

галушки - үзбе қамыр

Лакуны являются ощутимым препятствием для взаимопонимания представителей разных культур. Стремясь ликвидировать существующие языковые и культурные барьеры, носители языка выработали разнообразные способы их преодоления – элиминирования лакун (от лат. eliminare - исключать, устранять).

Элиминирование лакун осуществляется двумя основными способами – заполнением и компенсацией (от лат. compensare - уравнивать, возмещать). Однако некоторые российские исследователи говорят только об одном из них. Так, Муравьев В.Л. [2, с. 84] не различает эти два разных процесса элиминирования лакун и называет их заполнением. В своей работе она употребляет термины «пленус», «моноплленус» (от лат. plenus - полный) и всесторонне характеризует его разновидности в двуязычной ситуации.

З.Д.Попова и И.А. Стернин говорят о компенсации: «Лакуны, если оказывается необходимым выразить соответствующий концепт в речи,

компенсируются, то есть заполняются «временными» средствами языка - свободными сочетаниями, развёрнутыми объяснениями и т.д. Если компенсация осуществляется достаточно регулярно, соответствующее выражение может впоследствии стать устойчивой номинацией концепта - например, лосьон после бритья (ср. англ. aftershave), несчастный случай (ср. англ. accident)» [3, с. 29].

По мнению Ю.А.Сорокина и И.Ю.Марковиной [4, с. 161], суть компенсации состоит в следующем: для снятия национально-специфических барьеров в ситуации контакта двух культур, то есть для облегчения понимания того или иного фрагмента чужой культуры в текст в той или иной форме вводится специфический элемент культуры реципиента. Таким образом, в тексте некоторой культуры появляются элементы другой культуры – сходные или близкие к элементам исходной культуры, но несовпадающие с ними.

Г.Д.Гачев отмечает, что для достижения полного взаимопонимания в процессе межкультурного общения необходимо делать поправку на национальную специфику другой культуры, т.е. использовать «коэффициент», который облегчал бы эти контакты [5, с. 78]. Эта «поправка на национальную специфику другой культуры» предполагает заполнение лакун, существующих на пяти уровнях языковой личности. Как пишет И.И.Халеева в монографии «Основы теории обучения пониманию иноязычной речи», «успешность процесса понимания межкультурных коммуникантов прямо пропорциональна процессу элиминирования лакун различных типов. Одним из способов элиминирования лакун в тексте, адресованном инокультурному реципиенту, будет способ заполнения» [6, с. 113-114].

Не все лакуны требуют заполнения при коммуникации, так как, во-первых, коммуниканты интуитивно осознают непохожесть на себя представителей иной культуры, а во-вторых, как отмечает В.Н. Комиссаров, «во условиях взаимосвязи и взаимозависимости современного мира различные культуры не изолированы друг от друга, а постоянно контактируют и взаимодействуют», и представители одной культуры владеют информацией об особенностях другой культуры. [7, с. 67].

К примеру, многолетнее проживание на территории Казахстана русского и казахского этносов способствовало свободному пониманию представителями обоих народов национально-культурных понятий, характеризующих ту или иную картину мира. На этой основе происходит расширение и концептосферы русского этноса, проживающего на не исконной территории, определяются приоритеты развития языка, в свою очередь влияющие на формирование ментальных черт и стереотипов поведения, формируются черты новой гражданской идентичности. Приведем примеры некоторых лакун из казахского языка, которые понятны

для русского народа без перевода: Наурыз, бауырсак, айран, суинши, шашу, той, агай, эже и др.

Таким образом, лакуны позволяют говорить о передаче фоновой информации, отражающей национальное мировидение, мировосприятие.

Литература

1.Стернин И.А.и др. Когнитивная лингвистика. – Воронеж, АСТ, 2007.
2. Муравьев В.Л. Лексические лакуны (на материале лексики французского и русского языков). - Владимир, 2005.
3. Попова З.Д., Стернин И.А. Язык и национальная картина мира. – Воронеж: изд. ВГУ. – 2002.
4. Сорокин Ю.А., Марковина И.Ю. Проблема понимания “чужой” культуры и способы устранения лакун в тексте // Русское слово в лингвострановедческом аспекте. - Воронеж, 2007.
5. Гачев Г.Д. О национальных картинах мира // Народы Азии и Африки. 1967. № 1. С. 77 - 92.
6. Халеева И.И. Основы теории обучения пониманию иноязычной речи. – М., 2004
7. Комиссаров В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты). Учеб.для ин-тов и фак. иностр. яз. - М.: Высш. шк., 1990. - 253 с.

©Вахитова Т.Ф., 2017

Вәлиева Ф.Ф.,
БДУ аспиранты,
Гәрәева Г.Н.,
филология фәндәре докторы, БДУ профессоры,
Өфө ҡалаһы

ШАМИЛ ХАЖИӘХМӘТОВТЫҢ «ЯҢҒЫҘ ИНӘ БҮРЕ» ПОВЕСЫНДА СЮЖЕТ КОМПОЗИЦИЯ ҠОРОЛОШО

Яҙыусы Шамил Хажиәхмәтовтың «Яңғыҙ инә бүре» повесында хыял байлығы, фантазия, ҡеүәтле фараз әҫәргә күркәмлек өҫтәй, йән һәм йәм бирә. Унының йәнле образдары гел уйҙа, хәтерҙә йәшәйҙәр, әйтерһең, уны борсоп, тынғыһыҙлап торалар. Яҙыусының лирик сигенеүҙәре әҫәргә хәл-ваҡиғаларҙың идея йүнәлешен асыҡларға ярҙам итә. Төп герой әҫәрҙең идея йөкмәткеһен асыуҙа ҙур роль уйнай, төп герой ваҡиғаларҙа ҡатнашып ҡына ҡалмай, ә уларҙың барышына ҡырҡа йоғонто яһай һәм уларға йүнәлеш бирә.

Әҫәрҙең башында лирик сигенеүҙәр аша бәләкәй генә ҡыҙсыҡтың ғаиләһе менән нисек итеп Үзбәкстанға күсеп барыуы, Бохараның көньяҡтараҡ урынлашҡан кескәй ҡалаһына балалыҡ һәм йәшлек йылдары үтеүе, Ташкентта һәйбәт иҡтисади белем алыуға өлгәшеүеяҡтыртыла. Был ҡыҙҙың атаһы нефть сығарыу буйынса яҡшы белгес булғанлығы, урындағы ябай халыҡтың һәм етәкселәрҙең уны ихтирам итеүҙәре хаҡында бәйән

ителә. Әммә бер көндө бөйөк илдең, картон ҡумта кеүек, шауҙырлап емерелеүе һәм донъяның ҡотон алып торған мәмләкәт балсыҡ аяҡлы һынташ булып сығыуы асыҡлана һәм ситтән килгән кешеләрҙе ҡыҫырыҡлай башлау, көн күрһәтмәүҙәре Рәсәйҙән килгән ғаиләне бөтөнләй хәлһеҙ ҡалдыра, булған абруйҙарын селпәрәмә килтерә. Шулай итеп, етеш йәшәгән ғаилә ярлылана, йәшәү мөхите ҡырҡа насарлана, матди хәле бөлә, ата-әсә ҡыҙҙары уҡыуын тамамлау менән уны Рәсәйгә оҙата. Үҫеп буй еткергән ҡыҙ тәүәккәл уй-ниәттәр менән үҙенең тарихи Ватанына юллана.

Тыуған иленә ҡайтҡас, ул байтаҡ яман уйлы кешеләр менән осраша, яҡшының яманды еңеренә әллә ни ышанып етмәй. Ялҡау, яй ҡуҙғалыусан, сентименталь яҡшылыҡтың һүлпән энергияһының көсө ташып торған яманды еңеренә ышанысы ҡалмай. Ул яуыз, мәкерле кешеләрҙе ошондай күренеш аша һүрәтләй: “Күҙ күреме етмәҫ сикһеҙ үҙәндә ҡабаланмай ғына динозаврҙар йөрөй, улар араһында бәләкәй генә йыртҡыстар – бүреләр ҙә бар. Был йыртҡыстар сос, етеҙ, иң мөһиме, баштарында мәкерле уй: ошо үҙәнгә хужа булып алыу. Улар бер-береһен яратмай, бер-береһе менән ҡанға туҙышып һуғыша, ә баяғы шул уртаҡ маҡсат – үҙәнгә хужа булыу – уларҙы берләшергә мәжбүр итә. Һәм бына үҙҙәренән күпкә ҙур һәм көслө динозаврҙарға күмәкләп ташланалар ҙа берәм-берәм үлтерә башлайҙар. Динозаврҙарҙың һәр ҡайһыһы әлеге ҡанлы күренешкә битараф һәм аңламай аңшайып ҡарап тора, дошмандарына бергәләшеп ҡаршы торорға һәм аңламай аңшайып ҡарап тора, дошмандарына бергәләшеп ҡаршы торорға меҫкендәрҙең баштарына ла килмәй”. Ошолай итеп, яҙыусы яҡшы кешеләрҙе динозаврҙар менән, ә насар, яман кешеләрҙе йыртҡыстар, бүреләр менән сағыштыра.

Повеста төп герой образы – Маргарита Наумовна, ул яҡты хыялын тормошҡа ашырыр өсөн, әллә күпме ауырлыҡтар, бихисап ҡатмарлы юлдар аша үтә, боҙоҡ әхлаҡлы, алдаҡсы, ҡомһоҙ, енәйәтсел холоҡ-ҡылыҡлы кешеләр уратымында нисәмә йылдар дауамында тырышып-тырмашып туплаған тотош мөлкәтенән саҡ ҡолаҡ ҡаҡмай ҡала, бөгөнгө ысынбарлыҡтың аяуһыҙ һынауҙары төп геройҙың характерын сыныҡтыра.

Повесть геройының төп маҡсаты – атай-әсәһен Рәсәйгә күсереп алыу, әҫәр аҙағынаса ул был хыялын тормошҡа ашырыу өсөн ынтыла, төп геройҙы хәүефкә һала, күңелен туҡтауһыҙ иҙеп, борсоп тора. Маргарита Наумовна төплө белемле, һәр аҙымын уйлап эш итеүсән, яуаплы, тормошта ла бик теүәл һәм тотанаҡлы, бер минутын да юҡҡа сарыф итергә яратмаған көслө ҡатын-ҡыҙ.. Ул үҙен Константин Григорьевич Стригунковҡа эшҡыуарлыҡ эшендә яҡшы партнер итеп таныта. Төп геройҙы ситтән генә күҙәтеп торһаң, ул яңғыҙ инә бүре образын хәтерләтә. Ул япа-яңғыҙ йәшәй. Автор әйтеүенсә: “Әммә яңғыҙ инә бүре лә тәбиғәт ҡанундарына буйһона. Уға өң-оя кәрәк. Ә ояла хужа булырға тейеш, йәшме ул, ҡартмы, уныһы мөһим дә түгел, тик үҙенең ғаиләһен туйҙырырлыҡ һәм һаҡларлыҡ көсө

булһын” [1, 20]. Яҙыусы Маргаританы яңғыҙ инә бүре менән сағыштырып, унның шул урман хайуаны кеүек аҡыллы, көслө, маҡсатынан тайшанмай атлаусы булыуын күрһәтергә теләй.

Стригунков образын автор шулай уҡ тулы ҡылыҡһырлай. Ул олпат ир затынан , Мәскәү типографияһында менеджмент бүлеге начальнигы булып эшләй, нәшриәт бизнесын ярайһы уҡ яҡшы белгән кеше. Әҫәрҙә унның хаҡта ошондай юлдар бар: «Мыҡты кәүҙәле, алпан-толпан хәрәкәтле Константин Григорьевич – һөймәлекле ир заты. Төплө белемле, ауыр тормош юлы үткән кеше ». Был образ үҙенә ыңғай, яҡшы тәьҫораттар ҡалдырһа ла, әҫәрҙең аҙағында беҙ унның алдаҡсы, ялған һөйләүсе, намыҫһыҙ, эгоист кеше икәнен күрәбеҙ. Предпрятиела аҡса табышының килемле булыуы, әйтерһең дә. унның кешелек сифаттарын юйып ташлай бара, уны йәнһеҙ, мәрхәмәтһеҙ итә, ҡанһыҙ йыртҡыс яһай.

Маргарита Наумовнаның фирмаһы яйлап киңәйә килә, эшҡыуар ҡатын финанс мәсьәләләрен ярайһы ғына уңышлы алып бара, әммә бер һорау уны эстән генә өтә, төрлө уйҙарға сумдыра. Водителдәрҙең машиналарҙы йыш ҡына үҙҙәренең мәшәҡәте өсөн файҙаланғанын белеп ҡалғас, унның башында төрлө уйҙар ҡайнай.

Тап шул мәлдә уға хәрби пенсионер, отставкалағы полковник Ишемов Ильяс Фәритович менән танышырға насип була. Полковник үҙенең характер сифаттары менән Маргаритаға оҡшай һәм ул уны үҙенең фирмаһына эшкә саҡыра. Күп тә үтмәй Ишемов предприятиеның бөтә хужалыҡ мәшәҡәттәренең дилбегәһен үҙ ҡулына ала. Һуңынан Маргарита үҙе лә, мөһим мәсьәләләрҙе хәл итер алдынан, йыш ҡына уға мөрәжәғәт итә башлай. Эшкә бәйләнешле килеп тыуған бәхәстәр, ҡараштар бәрелеше уларҙы тик яҡынайта ғына. Маргарита хатта бәләкәй генә эштәрен дә “управ”һыҙ башҡара алмай башлай.

Төп герой эштән буш саҡтарында йыш ҡына романтик хистәргә бирелә, ҡанатлы уй-хыялдарға бирелә, Ишемовты үҙенең ире сифатында күҙ алдына килтерә, үҙҙәренең матур ғаилә ҡора аласаҡтарына ышанып та ҡуйғылай. Маргарита Наумовна хәҙер ҡайҙа барһа ла Ильяс Фәритовичты үҙе менән юлдаш итеп ала, хатта командировкаларға ла унның менән генә йөрөй башлағанын һиҙмәй ҙә ҡала. Оҙон юлда уларға бандиттарға ла осрарға тура килә. Әҫәрҙең кульминацияһында Марина менән Фәрит икәүһе генә өс-дүрт бандитҡа ҡаршы торалар, бер әҙәм эйәһе булмаған алыҫ юл сатында барған алыш аяуһыҙ була, һәр ике яҡ үлем менән йәшәү араһында ҡала. Бандиттар бизнесмен ҡатынды һәм унның һаҡсыһын үлтереүҙе, ҙур сумма аҡсаны ҡулға төшөрөүҙе маҡсат итеп ҡуйһа, Маргарита Наумовна менән Ильяс Фәритович был алышта нисек тә булһа үҙҙәренең ғүмерҙәрен һаҡлап ҡалырға, тере ҡалырға тырышалар. Үлем менән йөҙгә йөҙ осрашыу уларҙан тәүәкәллек, хәйләкәрлек, ҡыйыулыҡ талап итә. Был ҡанлы алышта геройҙар еңеп сыға.

Юлдағы был ҡанлы ваҡиға Маргаританы ҡаты уйға һала, әммә ул ярты юлда туҡтап ҡалырға ярамағанлығын да аңлай, ата-әсәһен Үзбәкстандан Башҡортостанға күсереп алыу хаҡында ҡат-ҡат иҫенә төшөрә . Был тынғыһыҙ уйы-маҡсаты уға артабан йәшәргә, эшләргә көс бирә. Өлкән йәштәге отставкалағы полковник Маргаритаға үҙенең ҡыҙына ҡараған һымаҡ ҡарай, был кешелә Маргарита Наумовна атай ҡарашын, хәстәрлеген, йылыһын тоя. Улар араһындағы яҡынлыҡ ана шулай аҡрынлап, төрлө ситауциялар эсендә, ҡаты һынауҙар үтеүҙә әҙерләнә килә.

Йәш ҡатын яңғыҙлыҡтан ҡурҡа, ғүмер үтеп барғанын күрә һәм уны ҡапыл ғына “40” һаны ҡурҡыта башлай. Төштәрендә лә уны эскеселәрҙең тупаҫ йөҙҙәре, моңһоҙ ҡараштары йонсота, һөрәнләгән тешһеҙ ауыҙҙар уның паспортын күрһәтеүен һорайҙар, мәсхәрәләйҙәр. Уның төшөнә күптән түгел генә вафат булған Хәмзә дуҫы инә башлай, дуҫы аша Маргарита төштәрендәге аңлайышһыҙ күренештәргә яуап таба. Дуҫы Хәмзә уға Үзбәкстандан ата-әсәһен тиҙерәк күсереп алып ҡайтырға кәрәклеген иҫкәртә, унда уларҙың бик ауыр йәшәгәндәрен белдертә.

Ата-әсәһен алып ҡайтыу өсөн Маргаританың Стригунковта һаҡланған аҡсаларын алыу ваҡиғаһы тағы ла бер мажаралы ла, һәләкәтле лә, ғибрәтле лә кульминацияның икенсе бер өлөшө булып тора. Ваҡиғаларҙың артабанғы ағышында полковник Ишемов аҡсаларҙы Стригунковтан тартып алырға ярҙам итә. Ильяс Фәритович Ритаға пистолет бирә, был ҡоралдан атырға өйрәтә. Бер нисә йыл дауамында Маргаританың тырышлығы, йүнселлеге менән тупланған ҙур сумма аҡсаны үҙләштерергә маташҡан, үҙ вәғәҙәһен үҙе боҙоп, партнерын һуҡыр бер тинһеҙ ҡалдырырға маташҡан, үҙ-үҙенә бик ышанған, йышылған, мәкерле, йыртҡыс ҡиәфәтен алған Стригунков менән алышта ла аҡыллы, һәр аҙымын, дошманының да һәр яһаясаҡ хәрәкәтен алдан уйлап-самалаған ҡатын еңеп сыға, үҙ маҡсатына ирешә, ул Стригунковҡа пистолеттан бер нисә тапҡыр ата. Һөҙөмтәлә, үҙ аҡсаларын ҡайтарып алырға ирешә. Шулай итеп, Рита күптәнге хыялын тормошҡа ашыра, ата-әсәһенә гүзәл тәбиғәт ҡосағындағы ҙур, күркәм йорт һатып алып бүләк итә.

Шулай итеп, Маргарита Наумовнаның бар тормошо яйға һалына, күптән көткән тыныслыҡ килә. Яҡты донъяға ҡыҙы тыуасағын белгәс, ул үҙен тағы ла бәхетлерәк итеп тоя. Уның күңеленең иң төпкөлөндә йәшеренеп ятҡан хыялы ла тормошҡа аша. Хәҙер ул – яңғыҙ инә бүре түгел, ә икәүҙәр һәм һәр ваҡыт бергә буласаҡтар.

Дөйөмләштереп әйткәндә, Ш. Хажиәхмәтовтың әҫәре тәрән психологизм менән һуғарылған, автор был мажаралы повеста бөгөнгө заман геройын көслө шәхес итеп күрһәтә, уның асылына үтеп инә.

Әҙәбиәт

1. Хажиәхмәтов Ш. Яңғыҙ инә бүре // Ағиҙел, 2011. - №9. - 5 – 33-сө биттәр.

2. Гәрәева Г.Н. Бөгөнгө повесть// Ағиҙел, 2012. - №3. -112-124-се биттәр.
© Вәлиева Ф.Ф., Гәрәева Г.Н., 2017

Голикова Л.П.,
профессор кафедры истории русской литературы,
теории литературы и критики Кубанского ГУ,
г.Краснодар, Россия

М. ГОРЬКИЙ И ОСЕТИЯ

С Осетией связаны судьбы многих русских писателей. М.Горький с первых лет творчества проявлял интерес к народам национальных окраин России. Бывал он и на Кавказе. При этом его путь всегда пролегал через Северную Осетию. О путешествии М.Горького по Кавказу в свое время писали литературоведы и биографы писателя В.Шадури, М.Лукашенко, В. Корзун, Х.Ардасенов, Б.Пирадов и др.

Необходимо, однако, отметить, что для М.Горького наибольшее значение имела первая встреча с Осетией. Весной 1891 г., тогда еще будущий писатель, А.Пешков отправился из Нижнего Новгорода на юг России, побывал в Крыму, в Кубанской области и к началу осени прибыл в Беслан Терской области. Здесь он в течение двух месяцев работал ночным сторожем строившегося барака для рабочих, прокладывавших дорогу к порту Петровск (ныне Махачкала). Из Беслана по Ардонской долине М. Горький дошел до Алагира, некоторое время батрачил в одном из близлежащих к Владикавказу селений, а затем вернулся во Владикавказ и в конце октября по Военно-Грузинской дороге отправился в Тифлис [1, с. 111].

Осетия и осетины упоминаются М. Горьким в ранних рассказах «Мой спутник», «Два босяка», «В ущелье», «Чужие люди». Например, пешее путешествие по Терской области через Владикавказ со случайным спутником грузином описано в рассказе «Мой спутник». Романтически настроенный будущий писатель А. Пешков обращает внимание на величественную природу горного Кавказа, описывает грозу, которая настигла двух спутников во время странствия по Терской области: «Трава, сгибаемая ударами ветра и дождя, ложилась на землю. Все дрожало, волновалось. Молнии, слепя глаза, рвали тучи... В голубом блеске их вдали вставала горная цепь, сверкая синими огнями, серебряная и холодная, а когда молнии гасли, она исчезала, как бы проваливаясь в темную пропасть. Все гремело, вздрагивало, отталкивало звуки и родило их. Точно небо, мутное и гневное, огнем очищало себя от пыли и всякой мерзости, поднявшейся до него с земли, и земля, казалось, вздрагивала в страхе перед гневом его» [4, с. 178].

Описанная несколько раз грозная стихия импонировала романтическому мироощущению автора, играла и манила его: «Ревел гром, блистали молнии, шуршала трава, а я пел и чувствовал себя в полном родстве со всеми звуками...» [4, с. 178].

О работе на строительстве железной дороги Беслан–Петровск он упоминает в рассказе «Два босяка»: «На Беслане станции, от которой в то время только начали прокладывать Владикавказско-Петровскую линию железной дороги, я не нашел Степка...» [4, с. 89].

В рассказе «В ущелье» из сборника «По Руси» М.Горький представил живописные окрестности горной страны: «Устье ущелья выходит в долину Сунжи, там строят железную дорогу на Каспий, в Петровск; оттуда врывается в горы глухой гул, точно выстрелы из пушек, лязг железа о камень, свист рабочего паровоза, сердитые крики людей.

До входа в долину не больше ста шагов, и когда, выйдя, взглянешь влево – видно ровную степь Прикавказья, огражденную стеною синих гор, над ними – среброкованное седло Эльбруса. Степь почти вся в сухом желтом свете, она кажется песчаной, кое-где среди нее вспухли сады, а от их темных пятен желтый свет еще горячей... С правой руки – извилистая долина Сунжи, снова горы, синее небо над ними, сизая мгла во впадинах гор и неугомонный шум работы – глухие выстрелы, мощные взрывы освобожденной силы» [4, с. 105]. С. Сабаев писал по этому поводу, что пейзаж у М.Горького служит не столько фоном, где разворачиваются события, сколько для выражения мыслей и чувств, чтобы ярче раскрыть характеры действующих лиц. В его произведениях встречаются верные, до мельчайших деталей, картины природы. Автор показывает и отношение к ней человека. В его кавказских произведениях органически переплетаются реалистические и романтические принципы [6, с. 90]. И далее в рассказе образно живописан склон, вид которого вызывает у человека чувство естественной природной близости: «Наш склон залит солнцем, все выгорело в нем, он покрыт золотисто-рыжей парчой и дышит сладким запахом иссохших трав. Из темных щелей между камнями огненными копьями напряженно поднялись на длинных стеблях красные конусы странных цветов, – это бесстыдные цветы упрямого растения, которое зовут каменоломкой. Глядя на них, хочется громко петь, телом овладевает сладкая истома.

Хороша река – вся в трепетном кружеве снежной пены, она бежит, играя, по цветным камням, округленным ею, камни шелковисто просвечивают сквозь янтарное, на солнце, стекло воды, точно пестрый ковер или дорогая шаль из Кашмира» [4, с. 105].

В «Чужих людях» М.Горький вспоминал об осетине Башка. «Особенно памятен мне Башка, – писал он, – человек, которого я видел на постройке железной дороги Беслан–Петровск» [4, с. 226]. Прототипами

героев очерка «Абреки Кавказа» являются осетины Тате Джиоев и Сандро Хубулов, которые были необоснованно обвинены и повешены в феврале 1892 г. за бунт против чудовищной эксплуатации. М.Горький с чувством симпатии и понимания воссоздал образы горцев, вынужденных уйти в абреки, чтобы мстить за несправедливость. Писатель показал осознанность риска и достойное принятие ими приговора: «Один из них, рыжеватый имеретин, в рваной куртке, обнаживший жилистую шею и крепкую грудь, облокотясь на перила и улыбаясь, беседовал с людьми, пришедшими посмотреть, как он умрет; другой, весь черный, тоже рваный, похожий на большую головню, стоял под виселицей и покручивал одной рукой усы, другой оправлял петлю, уже накинутую ему на шею» [3, с. 104].

М.Горький передает сочувствие народа осужденным: «Толпа глухо гудела. Многие сняли шапки... Кто-то пронзительно запел». Об этом сочувствии в момент публичной казни в свое время писал и И.Груздев, анализируя очерк: «Что касается поведения толпы, то нужно удивляться искусству Горького, который в провинциальной газете, подцензурной губернским властям, так ярко передал отношение толпы к происходящему, самое движение ее, настроение, при котором и “русские солдаты со скучными лицами, точно деревянные или вкопанные в землю”, и “власти в мундирах”, и жалкий секретарь – все казалось “чем-то беспочвенным и чуждым всему, что окружало их”, словно именно они-то и испытывали страх в окружении этой шумной, пестрой и непокорной толпы» [5, с. 353].

По свидетельству С.Сабаева, описанные М.Горьким в этом очерке события документально подтверждены. Изменены лишь национальность и имена действующих лиц: Сандро Хубулов назван в очерке Васо, а Тате Джиоев – Саматом. Безусловно, к этому событию внимание молодого М. Горького больше всего привлек романтический ореол, которым были овеяны в народе образы «добрых разбойников», насильственно отбирающих скот, имущество у богатых и щедро раздающих их бедным людям [6, с. 89].

Много позже, летом 1928 г., возвращаясь из эмиграции, М.Горький совершил поездку в Закавказье. Побывав в Азербайджане, Армении, Грузии, по Военно-Грузинской дороге он прибыл во Владикавказ. О том, какое значение он придавал своему первому кавказскому путешествию, свидетельствуют его слова: «Можно думать, что именно величественная природа страны и романтическая мягкость его народа – именно эти две силы – дали мне толчок, который сделал из бродяги – литератора» [6, с. 92].

Русский писатель в этот приезд, как известно, общался со многими осетинскими писателями, в частности с Дзахо Гатуевым и Владимиром Голоевым, рассказы и очерки которых опубликовал в 1936 г. в журнале «Наши достижения». Авторитет М. Горького в мировой литературе был велик, и потому общение с ним осетинских писателей имело для них

исключительное значение. Творчество русского писателя было хорошо известно и К. Хетагурову. Он отмечал, что М. Горький «сумел найти живописную яркость там, где до него видели лишь одну бесцветную грязь, и развернул перед изумленным читателем целую галерею типов, мимо которых прежде равнодушно проходили, не подозревая, что в них столько захватывающего интереса» [2].

Особую популярность творчество русского писателя приобрело в 1920-е гг. С этого времени произведения М.Горького переводятся и публикуются в Осетии. В числе первых – роман «Мать», рассказы «Челкаш», «Дед Архип и Ленька», «Забастовка в Парме», «Макар Чудра», «Коновалов», «Старуха Изергиль», «Песня о Соколе», «Песня о Буревестнике», «Девушка и Смерть», пьесы «На дне», «Враги», «Васса Железнова», «Егор Булычев и другие». Значительна роль в развитии драматургического искусства пьес М. Горького, которые неоднократно ставились на сцене осетинского драматического театра. На них совершенствовали свое мастерство не только писатели, драматурги, но и актеры. О творчестве М. Горького, о его влиянии на формирование осетинской литературы создано целое кавказское горьковедение. Исследователи подчеркивали высокую образность художественных произведений, чуткость к идейным веяниям эпохи, истинную народность, психологизм в создании русских характеров, принцип отбора жизненного материала, эстетический уровень, мастерство языка. И в этом плане наиболее последовательное влияние оказал он на творчество Е.Уруймаговой. Идейно-эстетическая близость писателей отмечалась критиками и литературоведами. Так, во время декады осетинской литературы и искусства в 1960 г. в Москве критик В.Гоффеншефен, анализируя роман «Навстречу жизни», заметил, что Е.Уруймагова, создавая главных персонажей своего романа, училась на произведениях М.Горького «Фома Гордеев», «Дело Артамоновых», «Васса Железнова» [6, с. 99].

Для самого М.Горького странствия по дорогам Центральной России, Кавказу имели неоценимое значение. За несколько месяцев перед ним пронеслась такая жизнь, наполненная мечтаниями и страданиями, такая буря драматически острых и разнообразных впечатлений, что сама эта дорога, в сущности, сформировала писателя М. Горького. Он хотел, по собственному признанию, увидеть, «что за народ вокруг», и впечатлений от этих странствий хватило на долгую творческую жизнь.

Литература

1. Голикова, Л. П. Русско-осетинские литературные коммуникации в контексте национальной самобытности: уч. пособие / Л. П. Голикова, М. В. Шаройко. – М.; Берлин, 2015.
2. Городецкий, С. Пионер Осетии // Революция и горец. 1928. № 1.
3. Горький, М. Абреки Кавказа. Очерки / М. Горький. – Владикавказ, 1980.

4. Горький, М. Рождение человека. Рассказы / М. Горький. – Краснодар, 1985.
5. Груздев, Н. Горький и его время / Н. Груздев. – М., 1962.
6. Сабаев, С. Очерки русско-осетинских литературных связей / С. Сабаев. – Орджоникидзе, 1982.

© Голикова Л.П., 2017

Горстова М.М.,
учитель русского языка и литературы МОБУ «Лицей «Ирандык», г.Сибай, РБ

ЯЗЫКОВЫЕ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ В ТОПОНИМИКЕ ЗАУРАЛЬЯ

В XX веке в различных регионах России, в частности в Республике Башкортостан, возрастает интерес к топонимике: разрабатываются новые подходы к исследованию топонимов, анализируются ранее не изученные классы географических названий, их лексико – семантические свойства, структура и состав.

Топонимика является одним из разделов важнейшей отрасли языкознания – ономастики, изучающей имена собственные. Одним из первых ученых, поставивших изучение башкирской топонимии на научную основу и выделивших основные принципы её изучения, был профессор Ж.Г.Киекбаев. В своей работе «Вопросы башкирской топонимии» (1956г.) он дал образец изучения топонимов в этническо – лингвистическом плане, изучив названия башкирских деревень в тесной связи особенности языка и истории народов. Опираясь на это явление, КиекбаевЖ.Г. создал образец проведения этимологического исследования и определил задачи науки, изучающей географические названия.

Топонимика отдельной территории, являясь важной отраслью для литературного языка, может быть исследована в разных направлениях, имея в виду правописание топонимов, словообразование и этимологию, также с целью изучения истории, общественной жизни народа, обитающей на данной территории». [2, с. 230-247]

Конечно, внимание к башкирской топонимии и раньше было велико. Доказательством этому являются труды русских ученых С.У.Ремезова, В.Н. Татищева, П.И Рычкова, Р.Г.Игнатьева и путевые записки П.С.Палласа, Н.Н.Лепехина, живших в XVII- XVIII веках .

Одним из источником изучения географических названий в историческом плане является башкирское шежере. В последние годы топонимика как наука прошла большой путь развития - этому способствовало участие совместно с языковедами географов, геологов, историков, этнографов. Большой вклад внесли в развитие этой науки труды филологов –

диалектологов Т.Г.Баишева, Н.Х. Максютовой, Н.Х.Ишбулатова, З.Г.Ураксина, Н.Д.Гариповой и Т.М.Гарипова, Э.Ф.Ишбердина, В.Х.Мустафина, Ф.Г.Хисаметдиноой, историка А.З Асфандиярова, геологов и географов Г.В.Вахрушева, М.М.Муталова, М.Ф.Хисматова.

Также различные классификации географических названий представлены в работах доктора филологических наук профессора А.А.Камалова, ученого и поэта Р.З Шакура, М.Г.Усмановой и многих молодых ученых.

Был предпринят фронтальный сбор материала и проведено планомерное исследование отдельных аспектов топонимики, написаны диссертации, дипломные работы, изданы труды башкирских ученых.

В первую очередь топонимика является одной из специфических отраслей лингвистики, потому что мы орудуем с языковым явлением – со словами, которые создают мир географических названий. Топонимические исследования опираются на историческую основу. Мир меняется, а значит меняется и топонимия. Во – первых, как историческая категория меняется, развивается, обновляется язык и самого народа. Во-вторых, в процессе взаимоотношения между народами языки взаимодействуют. К этому явлению активно привлекаются топонимы. Поэтому имеет большое значение сравнение современного состояния географических названий (орфоэпии и орфографии) с их формой, использованной в исторических источниках. Этническая пестрота была характерна и для топонимики прошлого. В результате историко-лингвистических исследований установлено наличие нескольких хронологических пластов в топонимии Башкирии. Наиболее древним, нижним пластом считаются названия индоевропейского (иранского) происхождения и финно-угорские (пермские, угорские и отчасти волжско-финские) названия; затем тюркские (древнетюркские, булгарские и башкирские) топонимы. Самый верхний слой составляют татарские, русские, украинские, чувашские, марийские, мордовские, эстонские и др. названия, данные уже поздними переселенцами.[1. с.4]

Для исследований я выбрала небольшой материал из верхнего слоя славянских топонимов, образованных на юге Башкортостана, а именно в Зилаирском, Хайбуллинском и в соседних с ними оренбургских селах. Нас заинтересовала история их возникновения, языковые взаимоотношения народов, когда-то заселявших и нынче обитающих на этой территории, проведение лингвистического анализа топонимов.

Топонимы самого верхнего пласта представлены русскими, татарскими, чувашскими, марийскими, мордовскими названиями, возникшими в результате более позднего заселения края и отраженными преимущественно в названиях населенных пунктов. После присоединения Башкортостана к Русскому государству в стране начали появляться переселенцы. Указ 1736

г. открыл дорогу раздаче башкирских земель. В исследуемом нами регионе купец Твердышев построил завод Преображенский, затем стал заселять окрестные земли крепостными крестьянами. Вскоре вокруг заводских сел Кананикольское, Преображенское возникли русские села Анновка, Петровка, Александровка, Ст. Михайловка, Талиха, Кушак и др. А усерганские башкиры, которые жили до этого на этих землях, вынуждены были переселиться в труднодоступные горно-лесные местности [3.с. 27].

Массовый приток русских и других переселенцев приходится на XVIII- XIX вв. На территорию Башкортостана переселились выходцы из бывших Воронежской, Вологодской,Владимирской, Калужской, Пензенской, Пермской, Самарской, Саратовской, Симбирской, Тульской и других губерний. Некоторые названия переносились из прежнего местожительства и давались новым поселениям.[1, с. 6]

Анализ славянских топонимов показал, что источником их формирования являются русские и башкирские топоосновы.

1.Топоосновы славянских названий:

а) топонимы с русской основой – их можно разделить на два вида:

1) Топонимы, отражающие общественную жизнь и быт;
2) Топонимы, отражающие природные особенности.

I) Самые первые топонимы переселенцы привезли с собой. На башкирской земле появились новые географические названия , называвшие место, откуда они прибыли, с топоформантом Ново: Ново-Воронежский(хутор Бакы), Ново-Симбирск, Ново-Черкасск, Ново-Киевка, Новоукраинка и Самарское, Подольск, существовала даже деревня Крым (Зилаирский район). В исследуемом регионе есть ойконимы, образованные от фамилии помещиков,как : имение Макрушино (Макан) или хутор Никольский-Лапшин. Но в большинстве своем названия деревням даны по именам или фамилиям первопоселенцев. Например, Ивановка, Михайловка, Федоровка, Федосеевка, Васильевка, Сидоровка и др. Имеются топонимы, образованные от наименований церковных праздников: Преображенский завод (Зилаир) ,х.Ново-Преображенск (д.Баракал),Петропавловка, Воскресенка, Вознесенск, Покровка и др.

Некоторые населенные пункты носят имена героев - город Гай в Оренбургской области (Гай – это герой гражданской войны), Пугачевка (Хайбуллинский район).

Топонимы, образованные по роду деятельности переселенцев на башкирские земли: Писаревка, Поповка, Поповские озера.

После строительства пограничной крепости деревню, где расположился русский пикет, стали называть Бикет (башкирская орфоэпия). Потом, когда в той же деревне поселились переселенцы из Черкасска, она стала Новочеркасском (ныне Оренбургская область). А после того, как усерганские башкиры из деревни Урзбай (ныне Хайбуллинский район)

сделали барымту на русских, отнявших у них землю (летовку и пастбища), деревня стала называться Разоренное. Эта деревня, которая находится на границе Башкортостана и Оренбургской области и сейчас носит все три названия. Официально – Новочеркасск, а в народе все знают ее как Бикет или как Разоренное.

Объедкина гора – название горы возле села Зирган Хайбуллинского района.И этот топоним связан с пограничным пикетом, командой, так как именно там проходила Оренбургская военная укрепленная линия, построенная в XVIII веке. Обязанность кормить команду пограничного пикета была возложена на башкир из окрестных деревень. Объедки, оставшиеся после кормления, закапывали возле той горы. Поэтому она стала Объедкиной горой (башкирское название Ойэнкеле тау).

После революции появились новые топонимы. Например, деревня Первомайск, совхоз Целинный, поле Пистолет, поле Спутник, пастбище Красный Восток.

II.)Топонимы, обозначающие географические особенности природы, местности. Например, Степной, Федоровский лесок(Хайбуллинский район), Подлесный(Кувандыкский р-н, Оренб. обл.) Славянские народы, микротопонимы тех мест, где обосновались, стали передавать порядковыми числительными: названия 1-ый дол, 2-ой дол, 3-ий дол,4-ый дол имеются и в Хайбуллинском, и в Зилаирском районах.

б) Топонимы на башкирской топооснове.

В нашем регионе формирование славянских топонимов шло на фоне освоения башкирских земель с помощью языковых контактов. На этой земле в течение многих веков существовала башкирская топонимическая система, и уничтожение ее за несколько лет было невозможно. Как видно из наблюдений, самыми устойчивыми оказались гидронимы и оронимы. Поэтому некоторые деревни стали именоваться по башкирским названиям рек или гор, возле которых они расположились: село Зилаир, возле реки Зилаир, деревня Карагай, возле речки Карагай(Карагайка). Переселенцы сохранили башкирские названия, немного изменив по правилам орфоэпии своего языка: река Ташлы(баш.) – река Ташла(рус.), Акташ(баш.) – Акташка , скала Тораташ(баш.) – Тарташ , река Турат(баш.) – Туратка , улица Камилы(баш.) – Камиловка , река Нукайлы(баш.) – Нукайла или Макайла, река Кувандык(баш.) – Кувандычка , дол Губаш(баш.) (от антропонима Губайдулла-Губайт-Губаш) – Кубашка , деревня Матекисеу(баш.)-Миткися. Некоторые топонимы носят только русские названия: по-башкирски Яутуба – Шайтангора, Карасу – Степной [5, с. 89]

Структура славянских топонимов.

При исследовании структуры славянских топонимов их делят на простые, сложные и составные. Мы будем их анализировать по этой же классификации.[4, с. 128-130]

а) Простые топонимы. Без суффиксов и окончаний. К ним относятся топонимы на башкирской основе, несмотря на их состав: Каинкабак, Картлазма, Миткися и др.

б) Простые производные топонимы, образованные суффиксами, -ка, -овка, -евка, -янка, -инка, Анновка, Поповка, Хворостянка, Казанка, Писаревка и др. Некоторые башкирские топонимы заимствованы с помощью этого суффикса –ка, Карагайка, Туратка, Умынка.

-ов, -ев. В большинстве своем башкирские топонимы заимствованы с помощью этих суффиксов: Саляхово, Сабырово, Акъюлово и др.

Русские топонимы антропонимического происхождения образованы этим же суффиксом: Сидоровка, Петровка, Федосеевка.

Суффиксами **–ин** образованы Шубино, Камейкино, Юмагузино, Лапшин хутор, Рахметкин хутор.

-ник- Спутник.

Суффикс **–ск** - Новосимбирск, Подольск, Ново-Воронежск, Самарское.

-н (ной, -ной, -ная, -ное, -ные), Степной, Подлесный, Безводный.

-ан, Переволочан.

С помощью приставок.

Запул (заполье), Переволочан, Безводный.

в) Сложные топонимы, в основном образованные с помощью топоформанта Ново.

Новопетровка, Новоукраинка, Новокиевка.

г) Сложно – составные топонимы, образованы с помощью словосочетаний: Красный Восток, Русский Антинган, Поповские озера, Объедкина гора, Первый дол.

Таким образом, исторические условия, историческая среда способствовали образованию на территории исторического Башкортостана славянской топонимии. Это явление возникло на башкирской земле, где существовала хорошо слаженная башкирская топонимическая система с XVII века. Славянские топонимы, исследуемого региона, состоят из слов славянского происхождения и из приспособленных башкирских названий.

Изучение топонимов имеет огромное практическое значение. Очень часто работники печати, издательств, паспортных столов, органов ЗАГСа и др. затрудняются в написании наименований в документах. В результате этого наблюдается разнобой в их правописании как на русском, так и на башкирском языках. Нет единообразия в орфографии и передаче башкирских названий на русский язык. Нередки и случаи прямого искажения исконной формы названия. Из-за политических, экономических перестроек в обществе, из-за изменения языковых взаимоотношений меняются и топонимы. Некоторые топонимы в результате этого заменяются другим названием, прежнее считается неофициальным, потом постепенно выходит из применения и забывается. Например, Карасу—Степной

(Хайбуллинский район). Другие названия пропадают из-за исчезновения бесперспективных деревень, иссушения рек по причине вспашки источников, изменения этнического состава края. А исчезновение географических названий ведет к потере из памяти истории народа, живущего на этой земле.

Таким образом, сбор и исследование топонимов любого региона очень важная и нужная работа и для филологов, и для историков, и для географов, и для этнографов, и для краеведов республики.

Литература

1. Камалов, А.А. Словарь топонимов Башкирской АССР – предисловие./Уфа, Башкирское книжное издательство,1980.
2.Киекбаев, Дж.Г. Вопросы башкирской топонимики. (Уч. записи БГПИ имени К.А.Тимирязева. Выпуск VII, серия филологическая №2) Уфа,1956.
3. Насыров, Р.Г. Века и поколения (История Хайбуллинского района РБ). Уфа,2000.
4. Усманова, М.Г. Имя отчей земли. Уфа, 1994.
5. Словарь топонимов Башкирской АССР под редакцией Т.М.Гарипова, А.А.Камалова, З.Г.Ураксина/ Уфа, Башкирское книжное издательство,1980.

© Горстова М.М., 2017

Гәрәева Г.Н.,
филология фәндәре докторы, БДУ профессоры,
Өфө ҡалаһы

РОБЕРТ БАЙЫМОВТЫҢ РОМАН ҺӘМ ПОВЕСТАРЫНДА ШӘХЕС КОНЦЕПЦИЯҺЫ

Күренекле ғалим, филология фәндәре докторы, профессор, БР Фәндәр Академияһының мөхбир-ағзаһы, яҙыусы, Салауат Юлаев исемендәге дәүләт премияһы лауреаты Роберт Нурмөхәмәт улы Байымов 1982 йылдан алып 2010 йылдың майына тиклем башҡорт әҙәбиәте һәм фольклоры кафедраһын етәкләне, республикабыҙ һәм күрше өлкәләрҙең башҡорт мәктәптәре, мәғариф һәм мәҙәниәт учреждениелары өсөн меңдәрсә белгес әҙерләүгә, башҡорт әҙәбиәтенән мәктәп дәреслектәре, юғары уҡыу йорто студенттары өсөн методик күрһәтмәләр, программалар, ҡулланмалар төҙөүгә күп көс һалды. «Башҡорт әҙәбиәтендә тәнҡит тарихы», «Роман жанры мәсьәләләре» тигән махсус курстар алып барҙы, «Хәҙерге башҡорт әҙәбиәте», «Шәреҡ әҙәбиәте» тарихтарын башҡорт филологияһының даими уҡыу планына индерҙе, уны кәрәкле әсбаптар, ҡулланмалар менән тәьмин итте. Уның етәкселегендә «XX быуат башҡорт әҙәбиәте тарихы» дәреслеге яҙылды. Авторҙың «Великие лики и памятники Востока» дәреслеге матбуғатта йыл китабы тип билдәләнде.

Профессор Р.Н.Байымов мәғариф хеҙмәткәрҙәре менән тығыҙ бәйләнештә торҙо, уҡытыусыларҙың белемдәрен камиллаштырыу маҡсатында семинарҙар, конференциялар ойошторҙо, докдадтар менән сығыш яһаны.

Ғалимдың тынғыһыҙ педагогик хеҙмәте фәнни һәм ижади эшмәкәрлеге менән тығыҙ үрелеп барҙы. 1975 йылда «Шаг в зрелость», 1980 йылда Мәскәүҙә, «Современник» тигән абруйлы нәшриәттә «Поискам нет конца» тигән монографиялары донъя күрҙе. Өфөлә нәшер ителгән «Башкирский историко-революционный роман», «Судьба жанра», «Истоки и устья» китаптарында башҡорт прозаһына т өплө байҡау яһала.

Күренекле башҡорт яҙыусыһы Роберт Байымовтың бер-бер артлы донъя күргән һәм киң ҡатлам яҙыусыларҙың оло һөйөүен яулап алған «Сарсау» (Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1980), «Бикле хазина» (Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1982,), «Һалдат булып ҡайтырбыҙ» (Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1986), «Позднее раскаяние » (Москва: Советский писатель, 1988), «Яуап бирер көн» (Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1989), «Төштәр ҡабатланмай» (Өфө: Китап, 2007) китаптарына ингән тиҫтәләгән хикәйәләрендә, повесть һәм романында ғәҙәти көнкүреш эсендә йәшәүсе ябай кешеләрҙең – оло һәм йәш быуын замандаштарыбыҙҙың тормошон рухи бөйөклөгендә психологик тәрән асыу оҫталығы күренә. Эске тәбиғәте менән ҡайнар тойғоло был әҫәрҙәрҙә милли характерҙарҙы геройҙарҙың үткән ғүмерҙәрен, күңелдәрендә тәрән эҙ ҡалдырған иҫтәлекле ваҡиғаларҙы хәтерләү яҡтыһында психологик нескәлек менән асыу хас.

Яҙыусы геройҙарының күңел донъяһын, холоҡ-фиғелен өҙлөкһөҙ үҙгәреп, ҡапыл алмашынып тороусы кеше кәйефенең иң күтәренке һәм иң төшөнкө мәлдәрендә һиҙгер тотоп алып һүрәтләү маһирлығы менән ота. Геройҙар күберәк диалогтар аша түгел, ә уйланыуҙар, тормош хаҡында төплө фекер йөрөтөү, фәһемле һығымта сығара белеү аша, эске монологтар ярҙамында асыла.

Роберт Байымовтың күп кенә хикәйәләрендә ябай кешенең һөйөнөү ҙә, көйөнөү ҙә тулы ғәҙәти тынғыһыҙ тормошо һүрәтләнә. Бына, мәҫәлән, «Ҡуҙғатылған намыҫ» хикәйәһендә Хәлилгә көтмәгәндә милициянан саҡырыу ҡағыҙы килеп төшөүе геройҙы илле йыл эсендә йәшәгән ғүмерен, ярты быуат дауамындағы эш-ҡылығын намыҫ күҙлегенән барлап сығырға мәжбүр итә. Намыҫ алдындағы ҡаты һынауҙы ул кешелек бәҫен төшөрмәй үтә, күңеленең төбөндә ятҡан серҙәрҙе, онотолған гонаһтарын урап үтмәй, ир уҙаманы булараҡ тура ҡарап яуап тота, үҙ ҡылыҡтарына ғәҙел баһа бирә. Һөҙөмтәлә, уҡыусы алдына фиҙаҡәр, эшһөйәр, халҡы, иле өсөн бирелеп хеҙмәт иткән, тормошсан йәнле кеше образы килеп баҫа. «Газон сәскәһе», «Баҙлауыҡ», «Һуңламаһын ине моңдарым» һ.б. хикәйәләрендә лә яҙыусы кешеләр араһындағы мөнәсәбәттәрҙә ихласлыҡты, тәбиғилекте раҫлай. Әҙип

күңел сафлығын алға ҡуя, ябай кешенең рухи күркәмлеген асып һала, гражданлыҡ намыҫының паҡлығын, халыҡ һәм ил алдындағы тоғролоғон, хеҙмәттәге фиҙаҡәрлеген ябай кешене бөйөк иткән аҫыл сифаттар тип баһалай, был фекер-караш бөтә әҫәрҙәрендә лә ҡыҙыл еп булып һуҙыла.

Р.Байымов «Һуңлап килгән моң» повесында гуманистик проблеманы ҡалҡыуыраҡ яҡтыртыу, кешеләргә ҡарата кешелекле мөнәсәбәт кәрәклеге мәсьәләһен үткерерәк сағылдырыу өсөн, торғонлоҡ осоронда ҡырҡыулашҡан рухи-әхлаҡи һаңғыраулыҡҡа ҡаршы көрәш рухын көслөрәк яңғыратыу маҡсатында, ирекле композиция ҡоролошона мөрәжәғәт итә. Адвокат Хәләф Гәрәевичтың хәтерләүҙәрендә һуғыш йылдарында Хәбеш-Хәбибулланың власть исеменән башбаштыҡлыҡтар ҡылыуы, кешеләрҙе закон исеменән яфалауҙары, ҡыйырһытыуҙары күрһәтелә. Был ретроспектив алым бөгөн хөкөм алдына баҫҡан Сәмиғулланың енәйәт яһауға барған аҙымын психологик яҡтан тәрән дәлилләүгә, уның сәбәптәрен асыуға ярҙам итә.

Р.Байымовтың «Алданыу» повесының төп геройы Хәсән образы, уның драматик яҙмышы халыҡ–ара, милләт–ара мөнәсәбәттәр системаһында, гуманизм принциптарына бәйләнешле тәрән психологизм менән һүрәтләнә. Бер–береһенә үлеп ғашиҡ булған, әле генә вуз тамамлаған, патриотик эштәргә ашҡынып торған Хәсән менән Айһылыуҙың яҡты уй–хыялдары, маҡсаттары бөйөк державаның алдаҡҡа ҡоролған сәйәсәтенә бәрелеп юҡҡа сыға. Афған еренә «гуманитар ярҙам күрһәтергә» тип ебәрелгән офицер Хәсән ысынбарлыҡтағы фажиғәләрҙе күреүҙән оло тетрәнеү кисерә, йәшәүенең мәғәнәһен тапмай, тормоштан төңөлә. Уның күңел ғазаптары, имгәнгән рухы эске монологтарҙағы яуапһыҙ ҡалған һорауҙарҙа, тормошоноң шундай һәләкәтле боролош алыуының сәбәптәрен эҙләүҙә, үҙе сикһеҙ ышанған идеологияның буш, фиҙаҡәр хеҙмәт иткән йәмғиәт ҡоролошоноң алдаҡ икәнлеген төшөнөүҙә, үкенеүҙәрҙә сағылыш таба.

Совет идеологияһында тәрбиәләнгән, иле хаҡына бөйөк эштәр атҡарырға ашҡынған, киләсәккә оло пландар ҡорған, һөйгәне менән яҡты, бәхетле тормош хаҡында хыялланған Хәсән, Афғанстанға интернациональ бурыс үтәргә килгән мәленән алып, тау-таш илендәге ысынбарлыҡ менән СССР тигән ҡеүәтле держава алып барылған сәйәсәт араһында упҡын ятҡанын күреп тетрәнгәндән һуң, ҡорбашы Ҡадир ғаиләһенең фажиғәһенә шаһит, ҡатнашсы, хатта уларҙың ышанысын яулап, аҙаҡ хыянатсы булғандан һуң, төҙәлгеһеҙ ҡаты күңел яраһы ала. Геройҙың йәмғиәт ҡоролошона, уның сәйәсәтенә, совет илендәге тормош ағышына, тәртип-ҡанундарға ҡырҡа ҡарашы үҙгәреүен, күңелендәге ҡыйралышты яҙыусы психологик анализдың төрлө саралары аша тәбиғи һәм ышандырғыс итеп аса. Был фажиғәнән герой бик оҙаҡ арына алмай, уның тотош тормошо ҡап уртаға ярыла. Йәшәүенең бер мәғәнәһе лә ҡалмаған, тәрән психологик

конфликт, эске ҡаршылыҡ кисереп йәшәгән герой, бөгөнгө Рәсәйҙең ҡыҙыу нөктәһендә, чечен ҡыҙының ғүмерен үҙ ғүмере иҫәбенә ҡотҡарып, ғазапланған йәненә, ниһайәт, тыныслыҡ таба: «Кешелек бурысын үтәгән, ғорурлығы һынмаған, донъяһы теүәлләнгән һымаҡ тыныс ята. Намыҫына тоғро кешеләрҙә генә ҡала, моғайын, үлем алдындағы ошондай тыныс матурлыҡ».

Яҙыусының «Яуап бирер көн» (1988) романында оло быуын замандашыбыҙҙың хәтерләүҙәрендә ил үҫеше тарихындағы мөһим этаптар, боролошло йылдар сағылыш таба.

Ауыл өҫтөнән генә осоп үтеүсе самолеттарҙың геүләүенән маҙаһыҙланып, йоҡоһоҙлоҡтан интегеүсе Ғәлиәхмәт, «иң ҙур начальник» янына инеп, самолеттар өсөн трассаны үҙгәртеүен үтенеп һорарға теләй. Тәү ҡарашҡа, ҡарттың был теләге үтә сәйер тойолһа ла, һуңынан унда үҙенә бер айырым мәғәнә йәшерелгәнлеге асыла. Ғәлиәхмәттең аңы, хәтере аша төрлө йылдарҙың иҫтә ҡалырлыҡ ваҡиғалары: революцияға тиклемге осор, колхоз ойоштороу мәлдәре, һуғыш һәм һуғыштан һуңғы ваҡиғалар, хәҙерге тормошо үтә. Үткән һәм хәҙерге аралаша-киҫешә барып, геройҙың әлеге мәлдәге ҡатмарлы, ғазаплы күңел торошон сағылдыра.

Ҡалаға юлланған мәленән алып герой күңелендә тыуған иҫтәлектәр унын үҙе яһаған хаталары, ҡылған ҡылыҡтары өсөн үкенестәр, ғәфү үтенеү, ярлыҡау көтөү, тәүбәгә килеү тойғолары кисереүен сағылдыра. Ғәлиәхмәт ғазапланып яуап эҙләй, яҡындары, ауылдаштары, замандаштары алдында яуап тота һәм үҙен нахаҡҡа ҡыйырһытҡандарҙан яуап таптыра. Ретроспективала 20–30-сы йылдарҙан алып халыҡ иңенә төшкән ҡатмарлы, драматизм, трагизм тулы ваҡиғалар, ГПУ, үҙәк органдар менән ҡурҡытып, крәҫтиәндәрҙең ихтыярын һындырыу, көсләп колхозға ҡыуып индереүҙәр, оҙаҡ йылдар дауамында өҫтән төшөрөлгән хата күрһәтмәләрҙе, көс еткеһеҙ йөкләмәләрҙе ҡурҡытыу-янау алымдары ярҙамында үтәттереү, колхозсыларҙың ихтыяждарын һанға һуҡмау, мөшкөл хәлен аҙ ғына булһа ла еңеләйтеү тураһында уйлап та бирмәү кеүек ҡырҡыу күренештәр асып һалына, оҙайлы осор эсендәге был мөһим ижтимағи-социаль проблемаларҙың тамырҙары юллана. Күренекле ғалим С.Сафуанов романды хаҡлы баһалап, былай ти: «Башҡорт прозаһында беренсе булып тиерлек Р.Байымов колхоздар ойоштороуҙың ауыл кешеләренә көсләп тағылған хәл икәнлеген күрһәтте» [1, 59-сы бит].

Ауылдың иң күренекле активисы, тәүге комсомолец, колхоз ойоштороуҙы башлап йөрөүсе, утлы яу юлдары кисеп ҡайтҡандан һуң ныҡ ҡаҡшаған хужалыҡты көрсөктән сығарырға йән-тәслим тырышҡан колхоз рәйесе Байрамғоловты ла «шәхес культы» атмосфераһында хөкөм һөргән тәртиптәр ҡыпһыуырҙай ҡыҫып ала. Күптәнге дошманы Мырҙабай менән бәрелешкәндә осраҡлы рәүештә Сталин портретына ҡара сәсрәткәне өсөн уны төрмәгә ябалар. Унан һуң да Ғәлиәхмәт, шәхес иркен, ихтыяждарын,

хоҡуҡтарын тамсы ла танымаған системала йәшәгән, социаль шарттарҙа формалашҡан, етәксе вазифала уға тоғро хеҙмәт иткән , шул системанан үҙе үк зыян күргән, рухы имгәнгән кеше, тормоштоң йәмен-тәмен тойоп йәшәүҙән, яҡындары, дуҫтары, ауылдаштары уратымында яратыуға, ихтирамға солғанып ғүмер кисереүҙән мәхрүм ҡала. Ғүмере хеҙмәттә үткән, намыҫ менән йәшәгән, берәүгә лә яуызлыҡ ҡылмаған Ғәлиәхмәт бик һуңлап ҡына яңғыҙ булыуының, ауылдаштарының хөрмәтенән, ғаиләһенең йылыһынан мәхрүм ҡалыуының сәбәбе үҙенең кешеләр йөрәгенә, сит һәм яҡындарының күңеленә асҡыс таба алмауынан икәнлегенә төшөнә. Миһырбанһыҙлыҡҡа нигеҙләнгән йәмғиәт ҡоролошоноң бер ағзаһы булған Байрамғоловтың үҙендә лә кешеләргә булған мөнәсәбәттә изгелек ҡылыу, иғтибарлылыҡ тигән төшөнсәләр булмай сыға һәм кешеләр ҙә уға үҙе кеүек үк яуап бирә.

Шулай итеп, Р.Байымовтың «Яуап бирер көн» романында ретроспектив алымға нигеҙләнгән композиция ҡоролошонда шәхес менән йәмғиәт араһындағы ҡатмарлы мөнәсәбәттәр, ғибрәтле яҙмыштар сағылыш таба. Герой күңелендә барған рухи яңырышты, һуңлап булһа ла хата тормош позицияһында тороуын таныуҙы, тәүбәгә килеүҙе һәм нахаҡҡа рәнйетелеүҙәре өсөн яуап таптырыуҙы, гуманистик ҡараштарҙы раҫлауҙы яҙыусы, психоанализдың күп төрлө сараларын урынлы һәм оҫта ҡулланып, ҡалҡыу итеп һүрәтләп бирә.

Әҙәбиәт

1. Башҡорт әҙәбиәте тарихы. 6 томда. – Т.6. – Өфө: Китап, 1996.

© Гәрәева Г.Н., 2017

Гәрәева Г.Н.,
филология фәндәре докторы, БДУ профессоры,
Өфө ҡалаһы

РОБЕРТ БАЙЫМОВ ХИКӘЙӘЛӘРЕНДӘ НОВЕЛЛИЗМ АЛЫМЫ

Роберт Байымовтың ғүмеренең һуңғы бер нисә йылында донъя күргән йыйнаҡ композициялы хикәйәләре йүгерек стилдә ижад ителеүҙәре, ярым етди, ярым көләмһөрәү ҡатыш кешеләр араһындағы мөнәсәбәттәр ҡатмарлылығын, ғаилә тормошондағы, ир менән ҡатын мөнәсәбәттәрендәге сетерекле мәлдәрҙе, тойғолар муллығын, күңел ҡайтыуҙарҙы, йөрәк ярһыуҙарын психологик нескә, оҫта һүрәтләүҙәре менән уҡыусылар күңеленә хуш килде, ихлас яратып ҡабул ҡылынды.

Күп ирҙәрҙең, сит ҡатын – ҡыҙҙарға ымһынып, үҙ ҡатынының ҡәҙерен белмәүе һымаҡ ғәҙәтигә әйләнгән баналь ваҡиға Р.Байымовтың “Никах яңыртыу” хикәйәһендә мажаралы сюжет үҫтерелешендә тасуирлана. Әҫәрҙең новеллистик боролош алып, оригиналь тамамланыуы уның идея –

эстетик тәьҫир ҡеүәһен бермә – бер арттыра. Автор геройҙары күңелендәге тойғолар ағышын, алмашыныуын бик нескә, һиҙгер тотоп ала һәм йылмайыу ҡатыш, юмор менән зауыҡлы итеп һүрәтләй. Төрлө һүрәтләү сараларының мөмкинлектәрен, психологик анализ алымдарын, айырыуса деталдәрҙе, сағыштырыуҙарҙы оҫта ҡулланыу аша герой алған фәһемле һабаҡтарҙың уҡыусы өсөн дә ғибрәтле булыуы оҫта еткерелә.

“Айыу тотоп атланырлыҡ ғәййәр”, иғтибарға лайыҡ ир булған Ихсан, эштән ҡайтып, сисенергә лә өлгөрмәй, ишек шаҡыйҙар. Баҡтиһәң, әхирәттәре менән ҡунаҡҡа Зәлиә килгән икән. Үҙе инженер булып эшләгән төҙөлөш идараһы бер - ике ай элек эшселәр ятағында капиталь ремонт яһай, шунда Ихсан ут бөрсәһендәй сая ҡыҙ Зәлиә менән таныша, ул йәшәгән ҡыҙҙар бүлмәһенә инеп йөрөй, үҙен буйҙаҡ ирмен тип таныштыра. Зәлиәнең бүлмәләш ҡыҙы, ағай, һин нишләп беҙҙе ҡунаҡҡа саҡырмайһың, тип бәйләнә. Һәм бына – улар ҡунаҡҡа килеп инә. Ихсан табын әҙерләргә мәжбүр була.

Табын артында кәйеф – сафа ҡороп ултырғанда, Ихсан Зәлиәгә шыбырлап тигәндәй “иркәм” тип өндәшә, ә Зәлиә иһә, уның наҙ тулы, нескә хистәр һалынған был һүҙен аңламай, ҡысҡырып көлә. Күңеле уйнаҡлаған ирҙең хистәр ялҡыны һүрелә төшә. Ул да түгел, Зәлиә Ихсандың ай – вайына ҡуймай, ҡулына гармун тottороп, уйнарға ҡушып, үҙе ҡысҡырып йырларға тотона. Ир бынан һуң үҙе лә һиҙмәҫтән “иркәм”дән “һеңлем”ә күсә. Зәлиәнең нескә хис – тойғоларҙы аңламауы, тупаҫлығы, тупһыҙлығы ирҙе көн дә эргәһендә йөрөгән, уны хәстәрләгән үҙ ҡатынының иғтибар ҙа итмәй, күрмәй ҙә башлаған сибәрлеген дә, наҙлылығын да, нескә күңеллеген дә “күрергә” мәжбүр итә. Баҡһаң, Ихсандың ҡатыны “таушалып өлгөрмәгән түшле, наҙлы ҡарашлы, оҙон керпекле” сибәр ханым икән. Ошоғаса “бисәкәй” тип өндәшкән ир “кәләшкәйем”гә күсеп киткәнен һиҙмәй ҙә ҡала.

Ҡунаҡтарҙы алдап – йолдап ҡайтарып ебәрһә лә, ҡатыны ҡайтҡансы фатирҙы йыйыштырып, табынды йәшереп өлгөрмәҫен аңлап, Ихсан Сәкинәне, Төмәндә эшләгән дуҫым килде, шуның менән байрам итеп алдыҡ , тип алдай.

Кульминацияла Ихсан Сәкинәһе менән табынға ултырып байрам итә башлайҙар. Ир ҡатынынан йәш саҡта яратҡан йырҙарын йырлауҙы һорай. Сәкинә тәүҙә ҡарыша, һуңынан шулай ҙа йырлап ебәрә. Бергә ғүмер иткән ҡатынының тауышы нығынып, матурланып китеүенә Ихсан ғәжәпләнә, уның йырлауын күптән тыңламауын, уға иғтибар итмәүен иҫенә төшөрә. Герой оҙаҡ ҡына ҡатынына ҡарап, һоҡланып тора, хатта гармунда уйнауын онота. Көтмәгәндә ул үҙенең ҡатынының башҡа сит ҡатындарҙан күпкә сибәрерәк, ҡәҙерлерәк икәнлеген төшөнә.

Тормош ығы – зығыһында, ваҡ – төйәк мәшәҡәттәр эсендә Сәкинәһенә ҡарата онотола башлаған хис-тойғолары яңырған, ялҡынланған Ихсан, иртән торғас, ҡатынының тәмле йоҡоһон бүлмәй. Үҙе сәй ҡайнатып,

еңелсә ҡапҡылай ҙа һаҡ ҡына баҫып эшкә сығып китә. Ә Сәкинәһе, йоҡоһо туйып, тәнендә ниндәйҙер еңеллек тойоп уяна.

Һылтау табып, тулы кәүҙәһен уйнаҡлатып, киң халат итәктәрен ялпылдатып килеп инеүсән, кеше тормошона ҡыҫылыусан күрше ҡатынының: "Кисә төнө буйы ҡунаҡтар булдымы әллә? Бик матур әртискә йырлай ине?" тигән кинәйәле һорауына Сәкинә бик тапҡыр, ғәйбәтсенең ауыҙын йомдорорлоҡ яуап бирә: "Ихсаным шаулап-гөрләп йәшәйек, күршеләр көнләшһендәр, эстәре янһын, тип әйтте,"- ти. Күрше ҡатын үпкәләп сығып китә. Ә Сәкинә, иренең "шуҡлыҡтарына" ҡарата булған күңелендәге бөтә шик-шөбһәләрен һыпырып ташлап, бар ихласлыҡ, күңел елкенеүе менән өй йыйыштырырға керешә.

"Никах яңыртыу"ҙа ир кеше ҡатынына өр-яңы күҙлектән ҡарарға, уның ғәзиз, ҡәҙерле булыуын танырға, йәшлегендәге яратыу хистәрен ҡайтанан йөрәгендә ҡабыҙып ебәрергә мәжбүр булһа, "Хыянат" хикәйәһендә ҡатын, иренең моңһоҙ, тупһыҙ булғаны арҡаһында "хыянат" итеп, шунан һуң хәләленең әле лә үҙе өсөн ҡәҙерле булыуын, донъя мәшәҡәттәренә сумып йәшәһә лә, был тормоштоң бәхет икәнлеген төшөнөүгә килә.

"Хыянат" хикәйәһе бик кеҫкен башланып китә: "Ҡаты талашты Хәмдиә ире менән… асыу быуаһы ҡапыл шартлап йырылды…" Ҡара таңдан төнгәсә баҫыуҙа ла, йорт – ҡурала ла эштән бушамаған, донъя йөгөн төпкә егелеп тартҡан Хәмдиә, иҫерек иренең "эшкинмәгән"дән һалдырып битәрләүҙәренән, үҙенә ҡәҙер – хөрмәт күрһәткән, ашатҡан-эсергән, рәхәт йәшәткән ҡатынының ҡәҙерен белмәүенән түҙемлеге шартлап, ирен ташлап китергә хәл ҡыла.

Р.Байымов хикәйәлә ҡатын – ҡыҙҙарҙың рухи ихтыяждарын, матур һүҙҙәр ишетеүгә, иркәләү-наҙлауға һыуһаған күңелен тәрән психологизм менән бик нескә, яратып, көләмһерәп, фәһемле итеп һүрәтләүгә өлгәшә. Әҙип ир менән ҡатын тормошонда булғылап торған ҡәҙемге асыуланышыу-боҙолошоуҙы артыҡ драматиклаштырып, ҡара буяуҙарҙы ҡуйыртып ебәрмәй. Еңелсә юмор менән, ирония ҡатыш Хәмдиәнең һәм уның һымаҡ яратыу, иркәләү һүҙҙәрен ишетмәгән, ҡәҙерләүҙе, яҡын күреүҙе көҫәп тә, ғүмер буйы тупаҫлыҡтан, иғтибарһыҙ-ихтирамһыҙ мөнәсәбәттәрҙән биҙрәп бөткән, ваҡыт – ваҡыт был ғәҙелһеҙлеккә ҡаршы дыулап – ярһып ҡаршы сыҡҡан бик күп ҡатын – ҡыҙҙарҙың хыялының "тормошҡа ашыуын" төш алымы аша оҫта, оригиналь һүрәтләй.

Төшөндә Хәмдиә Америка президенты – "Әмерик батшаһы" Клинтондың үҙен һоратып яусы ебәреүен күрә. Артабанғы ваҡиғалар үҫеше һәм кульминация мәле нәҡ ысынбарлыҡтағыса "етди", ентекле һүрәтләнеш алған ошо төштө тәфсирләп тағатыуға ҡорола.

Ғорур Хәмдиә, Америка президенты тип кенә, шунда уҡ ризалығын биреп ташламай. Клинтон хаҡындағы газетанан, телевизорҙан уҡып – ишетеп белгәндәрен иҫенә төшөрә, уның ҡатын – ҡыҙҙар менән "шаярыуын"

өнәмәй. Ҡатынға Клинтондың “эшсән бисә” эҙләүе лә оҡшамай: “Ул нәғәләт ирҙәр ҡайҙа ла бер, үҙ бисәһен биленән эшкә батыра ла, бәйелен ситтән эҙләй”, - тип тәнҡитләй.

Шулай ҙа героиня, ҡыҙ сағында татлы хыялдарға күмелеп көтөп тә, туй йолаларын еренә еткереп башҡарып, кейәү йортона килен булып төшөүгә өмөтләнеп тә, уй-теләктәренең ысынға әйләнмәгәнлеген әсенеп иҫенә төшөрә. Асыуланышҡанда Хәмәтдиненең: “Кемгә кәрәкһең һуң һин?” тип кәмһетеүҙәре лә өҫтәлеп, зитына тейгән Хәмдиә яусылауҙы ҡырҡа кире лә бормай.

Героиня, үҙенең бәҫен, дәрәжәһен һаҡлап, ыңғай һәм кире яҡтарҙы бизмәнгә һалып үлсәп ҡарай. Иң мөһиме - йәшлегендә ҡара-сурнай тракторсы Хәмәтдингә үлеп ғашиҡ булып, уға кейәүгә сығып, бәхетле донъя көтөүен ләззәтләнеп күҙ алдына килтерергә яратҡан Хәмдиә, бөгөн килеп, бөтөн хыялдарын селпәрәмә килтергән иренең үкенерен, терһәген тешләрҙәй булырын күргеһе килеп, был көтөлмәгән тәҡдимде ҡабул итә. Йәғни, ҡатынды һис тә байлыҡ, шөһрәт, дәрәжә түгел, ә һаман да “бер рәхәт тә күрһәтмәгән” хәләл иренең үҙен юғалтыуҙан тыуасаҡ үкенесле кисерештәре тулҡынландыра. Кәмһетелгән күңелен иренең “терһәген тешләрҙәй” булып өҙгөләнеүе менән йыуатыу мөһим Хәмдиәгә.

Яҙыусы артабан да ҡатын-ҡыҙ күңеленең нескәлектәрен, психология үҙенсәлектәрен оҫта һүрәтләй. Хәмәтдиндең туйһыҙ-ниһеҙ, күтәреп тракторына ултыртып алып ҡайтып китеүе арҡаһында тормошҡа ашмаған хыялдарын Хәмдиә әле Клинтонға кейәүгә сыҡҡанда шартына килтереп атҡарырға план ҡора, туй мәлдәрен ләззәтләнеп, ентекләп күҙ алдынан үткәрә. Бер яҡтан, американдарҙың ҡатын – ҡыҙға булған яғымлы мөнәсәбәте, иркә һүҙҙәре героиня күңеленә хуш килһә, икенсе яҡтан, ул үҙенең сит ил ҡатын – ҡыҙҙарынан төҫ-башҡа ла, буй-һынға ла күпкә һылыуыраҡ, зифараҡ булыуын, ҡәҙер-хөрмәткә лайыҡ икәнлеген белә.

Көтөлмәгәнсә, бик динамикалы башланып киткән ғәҙәттән тыш сюжет үҫтерелеше шулай уҡ көтөлмәгәнсә, әммә бик ғәҙәти тамамланыш ала. Әммә новеллистик боролош, ҡапыл тойолған сиселеш яҙыусы тарафынан әҙерләнә, мотивлаштырыла. Хәмдиә, яҙмышын Америка президенты Клинтон менән бәйләргә тамам хәл ҡылып бөткәс, самолетҡа ултырып һауаға күтәрелгәс, “аҡ томан артында ятҡан хыялдағы аҡ донъяға” етергә аҙ ғына ҡалғас, әлеге лә баяғы, тупаҫ, эскесе, ҡатынының һис бер ҡәҙерен белмәүсе хәләленән айырылыу һағышына, уның менән әҙәмсә хушлашмай, ҡасып китеүенә түҙмәй, үкһеп-үкһеп илап ебәрә.

Сиселештә лә иренең әрләү-битәрләүҙәренән, тупаҫ һелкетеүенән уянып киткән Хәмдиәнең: “Бөгөн төндә мин тәү ҡат Хәмәтдинемә хыянат иттем, буғай, тәү саҡырған ир артынан эйәреп киттем”,- тип күңелһеҙ уйланыуҙары героиня күңеленең сафлығын, фиҙаҡәрлеген, ирен эскерһеҙ яратыуын, уға тоғролоғон тағы бер ҡат күрһәтә.

Эш кейемдәрен кейеп, утын ярырға сыҡҡан Хәмдиәнең донъя мәшәҡәттәре хаҡында уйланыуы мөғжизә көткән уҡыусыны ла тамам “ергә төшөрә”. Кискеһен генә ҡаты асыуланышып, айырылышырға булған ир менән ҡатындың “ваҡ төйәк эштәргә сумып, шаҡ та шоҡ килеп, мөкиббән китеп донъя йүнәтеп йөрөүҙәре” йылмайыу уята.

Ябай ер кешеләренең ҡәҙимге ғаилә тормошо, ир менән ҡатын араһындағы ҡабынып та, һүнеп тә торған сетерекле мөнәсәбәттәр хаҡында яҙыусы бына шулай, новеллистик боролош алған ғәҙәти булмаған сюжет үҫтерелешендә, нескә психологик һүрәтләүҙәр аша йүгерек стилдә бер аҙ етди ҙә, яғымлы көлөмһөрәп тә хикәйәләп бирә.

Р.Байымовтың «Төштәр ҡабатланмай» хикәйәһенең композицияһы әхлаҡи проблемаларҙың кеше күңелендәге үҙенсәлекле сағылышын психологик тәрәнлектә, кисерештәр даръяһы рәүешендә биреүгә ҡоролған. Сюжет ҡоролошондағы асылып бөтмәгән серҙең аҙаҡҡаса уҡыусыны ҡыҙыҡһындырып, үҙенә йәлеп итеп тороуы хикәйә структураһында оҫта ҡулланылған подтекстар, деталдәр, йәнәшәлектәр кеүек кинәйәле һүрәтләү сараларын, психоанализ алымдарын яҙыусының оҫта ҡулланыуына бәйләнгән.

Хикәйә башында гәзит мөхәррире Һөйәрғол Ишмөхәмәтовтың, дәүләт машинаһына түгел, үҙ кеҫәһенә ҡиммәткә төшһә лә, шәхси автомобиленә - “Тойота” һына ултырып юлға сығыуы һүрәтләнә. Шулай итеүенең сәбәбе кемгәлер бәйле булмауҙан, теләгән еренә барыу мөмкинлегенән сығып эшләүе менән аңлатыла. Авторҙың әйтелеп бөтмәгән, тел төбөнә йәшерелгән фекере, геройҙың бәйле булырға теләмәү ынтылышы уҡыусыны һағайта төшә, уның тормошондағы ниндәйҙер сик-ҡалыптар, рухын быуған күренештәр барлығын аңғарта. Был фекер артабанғы сюжет үҫтерелешендә раҫлана ла.

Оҙон юлға сыҡҡан геройҙың уйҙары ла, тормошон күҙ алдынан үткәреп, баһа биреүе лә талғын ғына, ашыҡмай, ҡабаланмай ғына тағатыла. Уҡыусыға Һөйәрғолдоң Диана исемле ҡатыны, икенсе класта уҡып йөрөгән ҡыҙы барлығы мәғлүм була. Һөйәрғолдоң тормошо етеш, донъяһы түңәрәк. Үҙе кеше иғтибарының үҙәгендә (быны Гөлназдың һүҙҙәре раҫлай), вазифалы урын биләй. Тик был тәү ҡарашҡа ғына ялтыр, матур ғаилә тормошо икән. Уҫлаптай кәүҙәле, күркәм ир текә, ҡоро, хис-кисерештәргә бирелмәүсән Дианаһының бер йылы ҡарашына, бер ауыҙ йылы һүҙенә тилмереп йәшәй. Ҡатынының иркәләү-наҙҙарынан мәхрүм Һөйәрғол студент саҡта яратып йөрөгән Гүзәлен һағынып иҫкә төшөрә. Һөйгән һәм һөйөлгән Һөйәрғол, Гүзәле менән ғаилә ҡораһы урынға, етеш, пропискалы, фатирлы тормошто һайлап, димләү аша ата-әсәһе түрә булған ҡыҙға өйләнә. Ҡатыны алдында ир үҙен “генерал алдындағы ябай һалдат” хәлендә тоя. Бер низә лә ул үҙен ысын ир-егет итеп тоя алмай, хатта түшәктә лә. Диананың һөйләшеүе лә түрәләрсә, ул ирен бала һымаҡ күреп өйрәтә, тыя, киҫәтә. Ҙур,

иркен, бай фатирҙа ир үҙен сит-ят хис итә, толҡа тапмай, тарһынып йәшәй. Исеме лә “Һөйәр” һәм “ҡол” шул рухын, ирлек хистәрен, ғорурлығын, шәхсиәтен быуған мөхиттә йәшәгән булмышына ишаралай. “Таҡырланып бөткән ҡәҙимге асфальт юл буйлап фаралар һыҙған тар яҡтылыҡ эҙенән елдерә” тигән ғәҙәти һымаҡ хикәйәләү юлдарында тәрән мәғәнә, кинәйәле подтекст ята. Таҡырланып бөткән ҡәҙимге юл – ирҙең үҙгәрешһеҙ, бер төрлө төҫһөҙ тормошона ишаралай. Фаралар һыҙған тар яҡтылыҡ – Диана күрһәтмәләре, тыйыуҙары, киҫәтеүҙәре буйынса йәшәүгә, тар мөхиткә ым-ишара – Һөйәрғол шул һыҙылған юл буйлап елдерә. Герой тормошон үҙгәртергә теләмәй ҙә, быға һәләтле лә түгел. Ул артабан да һөйөү-наҙға һыуһаған, йәне өшөгән кеше булып йәшәр ине, әгәр ҙә үткән йыл осраҡлы рәүештә мажаралы, серле хәлгә юлыҡмаһа.

Һөйәрғолдоң алыҫ районға юлланыуының, бесәнсе таныштарын эҙләп туғайға йүнәлеүенең, ашҡыныуы-болоҡһоуының, төн яҡынлашыуын йөрәге елкенеп көтөүенең сәбәбен автор махсус рәүештә асып һалмай, аҙаҡҡаса өндәшмәү аша ҡыҙыҡһыныуҙы арттыра килә, хикәйәнең әйҙәү ҡеүәһен көсәйтә тора.

Юҡ сәбәпте бар итеп тигәндәй, Һөйәрғол, бер йылдан һуң, тағы ла шул ауылға, ундағы берҙән-бер таныштары Ғәлиә менән Мансурҙарға төбәп юлға сыға. Эстән генә уларҙың өйҙә булмауҙарын теләп килә. Һәм өмөтө аҡлана: таныштары, былтырғы һымаҡ уҡ, урманда ҡуна ятып бесән эшләйҙәр икән. Герой эске бер ымһыныу менән Аҡҡуян төбәгенә юллана. Уҡыусы ла түҙемһеҙләнеп сер йомғағының, ниһайәт, сиселерен көтә.

Бесәнселәр – дүрт-биш йәш ғаилә, «күңелсәк, шаяндар, эскерһеҙҙәр, татыуҙар, ярҙамсыл һәм берҙәмдәр», Һөйәрғолдо, былтырғыса, ихлас, асыҡ йөҙ менән ҡаршы ала, әңгәмә ҡоралар. Автор уларҙың барыһын да индивидуаль характер үҙенсәлектәре менән һүрәтләй. Портрет характеристикаларында, эш-ҡыланыш, әйткән һүҙҙәрендә уларҙың рухи һыҙаттарын сағылдыра бара.

Былтыр Һөйәрғол, редакция йомошо менән был төбәккә килгәнендә, «Тойота»һы менән һаҙлыҡ урында батҡан була. Мал-мөлкәтенә һәр саҡ иғтибарлы герой ябай ауыл халҡы менән ихлас аралашыуҙан бер мәлгә хатта машинаһын да онотоп тора, башҡа ир-егеттәр менән бергә һыу инә, үҙен иректә хис итә, күңел тыныслығы таба. Рухын баҫып, командировкаларға сығып китергә мәжбүр итеп торған өйөндәге тынсыу атмосферанан, тимер ҡоршауҙарҙан ысҡынғандай, ҡотолғандай итеп тоя. Бесәнсе ҡатын-ҡыҙҙарҙы Һыуһылыуға оҡшата, һоҡлана. Хистәр сафлығы, тәбиғилеге күңелен сорнап, геройҙы ысын, ябай һәм мәғәнәле тормошҡа ҡайтара. Тик был оҙаҡҡа бармай.

Тәүҙән үк тормошон байлыҡҡа ҡаҙыҡһыныуҙан сығып ҡорған ир саф һауала, сатырҙа йоҡлауҙан баш тартып, машинаһында, бесәнселәрҙән ситтә ҡуныуҙы һайлай. Тар машина эсе уға иркен булып тойола: ул – тар

мөхиткә өйрәнгән, күнгән кеше. Ҡаты машина мендәре аҡҡош йөнө тултырылған ҡунаҡхана яҫтыҡтарынан йомшағыраҡ тойола. Машиналарының тәҙрәләре заманса ҡара булыуы ла тирә-яҡта булған ихласлыҡҡа, ихтирамға, иркә-наҙға ҡоролған ябай ғына, үтәнән-үтә күренмәле, әммә матур, яҡты тормошта йәшәүселәрҙән, шул уҡ бесәнселәрҙән айырылыуына, бикләнеп йәшәүенә ишара итеп ҡабул ителә.

Кульминация ғәҙәти булмаған, геройҙы тетрәндергән, уттай дөрләтеп ҡабыҙған, күктәргә сөйгән, шул уҡ ваҡытта ирлек зитына тейгән, һарыуын ҡайнатҡан, намыҫын кәмһетеп, төпһөҙ ҡара ятыуға атып бәргән ваҡиғаны һүрәтләүгә ҡоролған. Ҡапма-ҡаршы тойғолар дауылы уятҡан был «төнгө һөйөү-һөйөлөү тарихы» ирҙе елкендерә лә, ғәжәпләндерә лә, битараф, төҫһөҙ көнитмешенән уятып ебәреп, сағыу кисерештәр эсендә йәшәтә лә. Әлеге лә баяғы, төн ҡараңғы булғанға ғына түгел, тәҙрәләре ҡара булғанға ла, ул «бесәй балаһылай йомарлап тиерлек намыҫын кәмһеткән» ҡатындың кем икәнлеген абайламай ҡала.

Яҙыусы йыш ҡына «былтыр», «былтырғыса» һүҙен ҡабатлай. Быны менән герой тормошонда Аҡҡуян төбәгендәге ваҡиғанан башҡа бер ни ҙә үҙгәрмәүенә, тик был ваҡиғаның ғына онотолмаҫ булып күңеленә уйылыуына баҫым яһай.

Быйыл герой тирә-яҡтың ҡараңғылыҡҡа сорналыуын, төн етеүен тулҡынланып, сабырһыҙланып көтә. Йыл буйына бер төрлө төҫһөҙ йәшәйешенә яҡты нур һибеп, осҡон бireп, дәрт-илһам өҫтәп торған ваҡиғаның ҡабатланырын көтөп, кисерештәр дауылында янып-көйөп, машинаһында яңғыҙы төн үткәрә. Ир ҡыйыу ҙа, ҡайнар ҙа, наҙлы ла ҡатын-ҡыҙ затының, былтырғы һымаҡ, татлы төн бүләк итеренә өмөтләнә, төш һымаҡ ҡына тойола башлаған ваҡиғаны тағы ла кисергеһе килә.

Хикәйәлә геройҙың талпыныуҙары бик нәзәкәтле, нескә буяуҙар менән бирелә. Күңел диалектикаһының һәр бер бәләкәй генә үҙгәрештәренә лә һиҙгер әҙип психологик процесты өҙлөкһөҙ ағым рәүешендә тәрән һүрәтләй. Геройҙың эш-ҡыланыштарын, бесәнселәр менән аралашыуын, йәйләүҙәге бер яйға һалынған тормошто хикәйәләү – бары тик фон ғына. Герой унда ҡатнаша ғына, ә ысын тормошо эскә, күңел кисерештәренә күсерелгән, сюжеттың төп һыҙығы эске хәрәкәтте, күңел йәшәйешен бөтә булған үҫеш-үҙгәрештәрендә биреүгә ҡоролған.

Сиселеш, әҫәрҙең исемендә үк әйтелгәнсә, төштәр ҡабатланмауынан ғибарәт. Дәрт-дарманы урғылып торған ирҙең мөғжизәгә өмөтләнеп килеүе аҡланмай, ымһынып көткән серле төн ҡунағы был юлы килмәй. Шулай булһа ла, герой яҙмыш бүләк иткән ошо онотолмаҫ бер мәлгә рәхмәтле. Ул, төҫһөҙ тормошонан ялҡҡан, ваҡ-төйәк мәшәкәттәрҙән арыған, йәнгә яҡын, йылы, наҙлы хистәргә мохтаж сағында, алыҫ бесәнселәр йәйләүендәге сихри төндө иҫенә төшөрөп, йөрәгенә осҡон, нур аласаҡ.

Хикәйәлә Һөйәрғолдоң серле төн ваҡиғаһынан артабанғы йәшәйешенә дәрт, яҡтылыҡ, күңелен үҫтерерлек йылылыҡ табыуы, юғары романтика уҡыусы күңелен дә елкетеп ебәрә. Герой күңелендәге хистәрҙең нескә һүрәтләнеше зауыҡлы эстетик картина рәүешендә иҫтә ҡала.

Күренеүенсә. талантлы яҙыусы Роберт Байымовтың һәр әҫәрендә замандаштарҙың күркәм рухи донъялары, улар күңелендәге кисерештәр муллығы тәрән психологизм менән оҫта һүрәтләп бирелә.

© Гәрәева Г.Н., 2017

Гәрәева Г.Н.,
филология фәндәре докторы, БДУ профессоры,
Өфө ҡалаһы

ХӘҘЕРГЕ БАШҠОРТ РОМАНДАРЫНЫҢ ПРОБЛЕМАТИКАҺЫ

80-се йылдарҙың икенсе яртыһында башҡорт прозаһында халыҡ хужалығы менән етәкселек итеүҙәге дөрөҫ булмаған алымдар, ил үҫешен көрсөккә терәтеүсе зарарлы күренештәр, ижтимағи, социаль-иҡтисади, рухи-мәҙәни өлкәләге хәл итеүҙе һораған киҫкен мәсьәләләр кеше характерының үҙгәреүе фонында тәрәнерәк яҡтыртыла башланы. «Яңы әҙәбиәт яңы геройҙан башлана» тигән киң билдәле ҡанатлы билдәләмә нәҡ ошо романдарҙың геройҙары өлгөһөндә, уларҙың эш-хәрәкәттәрендә, тормош позицияларында, маҡсат-ынтылыштарында, ғөмүмән, герой концепцияһын яңыса яҡтыртыуҙа асыҡ күренде.

Р.Солтангәрәевтың «Беҙ йәшәгән ер» (1987), Ш.Янбаевтың «Беүә буйҡайҙары һары тал» (1987), Н.Мусиндың «Таң менән сыҡ юлдарға»(1988), Р.Байымовтың «Яуап бирер көн» (1989) романдары, шулай уҡ Д.Бүләковтың «Килмешәк» (1988), «Ғүмер бер генә» (1992), «Туҙҙырылған тамуҡ» (1995) исемле бер-бер артлы донъя күргән ҙур күләмле эпик әҫәрҙәре киң даирәләрҙә барған ҡаршылыҡлы процестарҙы, көнүҙәк ижтимағи-социаль һәм әхлаҡи-этик проблемаларҙы, хужалыҡ итеүҙәге хаталарҙы художестволы саралар ярҙамында үткер асып биреүҙәре, ысынбарлыҡты тәнҡит күҙлегенән үткәреп һүрәтләүҙәре, ергә, тәбиғәт байлыҡтарына ҡырағай мөнәсәбәтте фашлауҙары, йәмғиәт ҡоролошоноң зарарлы яҡтарын бер ниндәй биҙәү-шымартыуҙарһыҙ күрһәтеүҙәре, матди һәм рухи өлкәлә сикһеҙ ҡыйралыш-юғалтыуҙар, деградация барыуын фашлауҙары, заман һулышын ҡайнар килеш юғары художество оҫталығында һынландырыуҙары менән, милләттең киләсәгенә, халыҡ яҙмышына тоғро шәхес образдарын тыуҙырыуҙары менән башҡорт прозаһының яңы этаптағы үҫеш тенденцияларын билдәләне, постсовет осоро әҙәбиәтенең сағыу үрнәктәре булып танылды.

XX быуаттың 80-се йылдары аҙағында донъя күргән Рәшит Солтангәрәевтың "Беҙ йәшәгән ер" романы тәүгеләрҙән булып демократик үҙгәртеп ҡороуҙар осорондағы башҡорт әҙәбиәтенең яңы йүнәлештәге үҫешен билдәләште. Ул үҙебеҙ йәшәгән ер байлығын йыртҡыстарса талауға, йәмен, күркен юҡҡа сығарыуға ҡаршы көрәште ҡеүәтле тәнҡит рухы менән һуғарып һүрәтләгән тәүге әҫәрҙәрҙең береһе булараҡ йәмғәтселектә оло резонанс уятты.

Р.Солтангәрәевтың «Беҙ йәшәгән ер» романында, Ә.Бикчәнтәевтың «Ҡарасәй юлы» һәм Ш.Янбаевтың «Зәңгәр сатыр» романдарындағы һымаҡ уҡ, ике төп сюжет һыҙығы үҫтерелә. Бер сюжет һыҙығы нефть сәнәғәте эшселәренең тормошон, көсөргәнешле хеҙмәтен, шул хеҙмәт процесында тыуған ҡатмарлы, ҡаршылыҡлы мөнәсәбәттәрҙе яҡтырта. Ташауыҙҙа скважиналар ҡороп, нефтте мөмкин тиклем күберәк һурырға тырышыусыларҙың эшмәкәрлеген һәм тирә-яҡтағы тәбиғәтте ҡоротоуға, нефть яҡтылығын харап итеүгә ҡаршы тороусыларҙың көрәшен контраст планда яҡтыртыу үҙәккә ҡуйыла. Икенсе сюжет һыҙығы ошо ерҙәрҙә ауыл хужалығы менән етәкселек итеүселәрҙең, игенде арттырыу хаҡында ғына уйлап, план артынан ҡыуып, перспективаһыҙ тип ваҡ ауылдарҙы юҡҡа сығарыуын, халыҡты тыуған төйәктәренән, рухи тамырҙарынан айырыуын фашлай, шуға ҡаршы көрәшеүселәрҙең эш-хәрәкәтен һәм еңелеүҙәрен һүрәтләй. Был ике сюжет һыҙығы урын-ер берлегенән бигерәк, әҫәрҙең идея берлеге, геройҙарҙың эш-хәрәкәт берлеге берләштерелә. Сәнәғәт өлкәһендә лә, ауыл хужалығында ла берҙәй үк кире тенденцияларҙы алға һөрөүҙе күрһәтеп, яҙыусы иҡтисади табыш артынан ҡыуыуҙың экологик һәм рухи-эмоциональ юғалтыуҙарға килтереүенең тотош ил буйынса киң йәйелеүен, тәрән тамырҙар ебәреүен асып һала.

Нефть сығарыу идаралығы башлығы Ғәли Басариевтың да, совхоз директоры Бәхтийәровтың да ҡылған эштәре халыҡ файҙаһына түгел, киреһенсә, тәбиғәт байлығын тамырынан ҡоротоуға, планды арттырып үтәү юлы менән яҡшы күренеүгә, карьераға үрләүгә йүнәлтелгән. Улар-яуаплы етәкселәр үҙҙәренең ҡороҡос эш-ҡылыҡтарын дәүләт планын үтәүҙе «өҫтән талап итеүҙәре» менән аҡлайҙар. «Беҙ йәшәгән ер»ҙәге ваҡиғалар күп планлы, ҡоласлы итеп, тотош илдә урын алған негатив күренештәрҙе, торғонлоҡ осороноң йәмғиәт үҫешен тотҡарлаусы, иҡтисадына биниһая зыян килтереүсе енәйәтсел эшмәкәрлекте киң яҡтырта. Роман композицияһында ауыл яҙмышы һәм нефтселәр хеҙмәте бергә үрелә,ергә, тәбиғәткә мөнәсәбәт, бөгөнгө әхлаҡи һәм рухи ҡаршылыҡтар ауазы,замандашты борсоған уртаҡ проблемалар бар киңкенлегендә контраст планда сағылыш таба.

Романда етэксе геройҙар халыҡ, ил байлығына, тәбиғәт ресурстарына, тормошта таралған кире күренештәргә, үҙҙәре башҡарған эшкә мөнәсәбәттә асыла. Әҫәрҙә тәрән социаль-психологик анализ төп геройҙар Азамат Бикбаев һәм Ғәли Басариевтың характерҙарын асыуға йүнәлтелгән. Айырыуса Басариев менән Бикбаев араһында барған ҡыҙыу бәрелеш-бәхәстәргә ҙур әһәмиәт бирелгән. Технологик проблемаға ҡарата булған төрлө ҡаршылыҡлы фекерҙәрҙә күп персонаждарҙың әхлаҡи йөҙө, йәшәү позициялары, принциптары асыла.

Бикбаевты, тәү сиратта, үҙҙәре башҡарған эштең әхлаҡи яғы, бөтәбеҙ ҙә йәшәгән тыуған ер алдындағы оло бурыс тойғоһо, шул ерҙең байлығын алыуҙы ышанып тапшырған ил алдындағы яуаплылыҡ борсой. Һуңғы сигенәсә эшләтеүҙең скважина өсөн һәләкәт булыуын, бай нефть ятҡылығын бер нисә йылда юҡҡа сығарыу урынына, уның киләсәге хаҡында ҡайғыртырға тейеш икәнлектәрен инженерҙарға, Басариевҡа иҫбатларға тырыша. Быраулауҙың технологик, геологик нормаларын һаҡлап эшләү, 100-сө скважинаны нормаль режимда эшләтеү өсөн көрәш ғәҙеллек, әхлаҡлелек, хеҙмәт нормаларының тантана итеүе өсөн көрәш характерын ала. Ошо киҫкен конфликт фонында геройҙарҙың рухи донъяһы бар ҡатмарлылығында сағыла.

Басариев ҡатмарлы, тәкәббер характерлы, үҙе етәкләгән нефть идаралығында үҙен тулы хужа итеп тойоусы, кешеләр, ҡул аҫтында эшләүселәр менән һөйләшкәндә ҡиәфәте, үҙ-үҙен тотошо менән "ни ҡылһам да ҡөҙрәтемдән килә" тигәнде белдереүсе кеше. "Тормош – спектакль, ә беҙ барыбыҙ ҙа - артистар" - Басариевтың яратҡан ошо әйтеме уның тәбиғәтен аңларға ярҙам итә. Басариев хеҙмәт баҫҡысы буйлап үрләүҙә лә күптән инде аныҡ, теүәл план төҙөп ҡуйған: идаралыҡ начальнигы урынынан "Башнефть"тәге юғарыраҡ посҡа ырғыу, ә унан инде Мәскәүгә күсеү. Шуға ла ул яңы ғына эшләй башлаған бай, ҡеүәтле 100-сө скважинаны һуңғы сиккәсә эшләтеүҙе, мөмкин тиклем тиҙерәк, йәһәтерәк нефть һурып алыуҙы талап итә һәм шуның менән план үтәп, дан яулап, карьера буйлап күтәрелергә, юғарыға үрләргә теләй. Уның психологияһында йылдар дауамында ысынбарлыҡта, ижтимағи-рухи мөхиттә урын алған зарарлы күренештәрҙең, йәмғиәтебеҙ тормошондағы торғонлоҡтоң эҙемтәләре сағылыш таба.

Басариев эстән үҙенең башҡарған эштәренең дөрөҫ түгеллеген, хаҡ юлдан бармауын да таный. Уның күңел төбөндә йәшеренеп ятҡан: "Ә бит дөрөҫөн әйткәндә, һинең бында ҡайһылай эшләүең артыҡ береһен дә ҡыҙыҡһындырмай... Әлбиттә, Басариев та намыҫһыҙҙан түгел, әгәр ҙә донъяһы тик ошо Бикбаев ишеләрҙән генә торһа, ул үҙе лә икенсе булып, хоҙай биргән һәләте менән әллә низәр эшләр ине. Ә

бөгөн донъя икенсе, бер яңғыҙы ахмаҡ булып ултыра алмай...» - ошондай уйҙар был характерҙы эстән яҡтырта. Бикбаев менән эскерһеҙ, асыҡтан-асыҡ һөйләшкән саҡта ул: “Һин белгәнде, һин уйлағанды Басариев белмәй ҙә, Басариев уйламай тиһеңме? Уны “Башнефть”тә лә, юғарыраҡта ла аңлайҙар, күрәләр. Бөтәһе лә белә, әммә эш шул көйө ҡала бара... Әммә эш начальствола ғына түгел, ә төптә, Бикбаев, икенселә. Һин уныһын аңлайһың. Төптән үҙгәртмәйенсә булмай. Бәлки, ҡасан да булһа үҙгәрер, ә хәҙер шулай бара эштәр”,- тип күңелендәгеһен асып һала.

Әммә Басариев “төптән үҙгәртеүҙе” яҡынлаштырыу өсөн ни ҙә булһа башҡарыу түгел, ә ғәҙелһеҙлеккә ҡаршы көрәшкән, тәртип урынлаштырырға тырышып йөрөгән Бикбаевты юлынан алып ташлау яғын ҡарай. Шулай итеп, нефть сығарыу идаралығы башлығы Ғәли Басариевтың, шулай уҡ уның һыңары, ваҡ ауылдарҙы бөтөрөп, иген баҫыуҙарын арттырыу, өҫтән төшкән пландарҙы үтәп, үҙен күрһәтеү уйҙары менән мәшғүл булған совхоз директоры Бәхтийәровтың эшмәкәрлектәре карьераға үрләүгә генә йүнәлтелгән. Нефть участкаһы начальнигы Бикбаев һәм ауыл көтөүсеһе Әхмәҙиә ағай иһә ер яҙмышын ҡайғыртыуҙары, тәбиғәт байлыҡтарын һаҡлау өсөн көрәшеүҙәре менән бер-береһенә туғандаштар.

Р.Солтангәрәевтың ыңғай геройы Азамат Бикбаев ер байлығын ҡәҙерләп тотоноу өсөн көрәшә һәм еңелә. Уның еңелеүендә нефть идаралығы начальнигы Басариев ҡына ғәйепле түгел, ә тотош система ғәйепле. Әгәр ил менән етәкселек итеү системаһы башҡа булһа, халыҡ байлығын арттырыуға, аҡыллы етәкселек итеүгә йүнәлтелгән булһа, уның эшмәкәрҙәре лә башҡа булыр ине тигән фекерҙе һыҙыҡ өҫтөнә ала Р.Солтангәрәев.

Яҙыусы кире геройы Басариевтың көслө шәхес, энергиялы, оҫта ойоштороусы, талантлы белгес, зирәк аҡыллы етәксе булырлыҡ һыҙаттарын күрһәтә һәм йәшәп килгән йәмғиәт шарттарында был геройҙың бөтөн булған һәләтен карьераға үрләүгә, дан артынан ҡыуыуға йүнәлтеүен асып һала.

Басариев Бикбаевтың күп нефть бирә торған скважинаны дөрөҫ эксплуатациялауҙы, тәбиғәткә зыян килтермәүҙе, ерҙе зарарламауҙы талап итеүенә ҡаршы көслө, үҙен “аҡларлыҡ” аргумент килтерә: “Һинән тәбиғәт байлығын һаҡлауҙы түгел, ә шул байлыҡты күберәк алыуҙы һорайҙар”. Нефтселәрҙең ерҙе боҙоуҙарына, һыуҙы бысратыуҙарына ҡаршы көрәшкән совхоз директоры Бәхтийәров та Басариевтың һыңары, ул да административ бойороҡ системаһының бер хеҙмәткәре. Бикбау ауылын һаҡлау, уны тарҡатмаҫ өсөн һарыҡ аҙбарын төҙөтөү тураһында үтенеп барған оло йәштәге көтөүсе

Әхмәҙиәгә ул: “Райком менән Бикбау ауылын түгел, иген дә ит, картуф та сөгөлдөр таптыра”,- тип “кире ҡаҡҡыһыҙ” дәлил килтерә.

Күренеүенсә, Рәшит Солтангәрәевтың "Беҙ йәшәгән ер" романында нефтселәр хеҙмәтенә тығыҙ үрелеп ауыл яҙмышы һүрәтләнә, ергә, тәбиғәткә төрлөсә мөнәсәбәттә әхлаҡи һәм рухи ҡаршылыҡтар сағылдырыла, эшсе синыфты ла, крәҫтиәнде лә берҙәй үк тәрән борсоған проблемалар ҡырҡыу күтәрелә, бөгөнгө әхлаҡи һәм рухи ҡаршылыҡтар ауазы, замандашты борсоған уртаҡ проблемалар бар киҫкенлегендә контраст планда сағылыш таба. Ил күләмендә ныҡлы тамыр йәйгән кире тенденцияларҙың шул осор системаһы тарафынан тыуҙырылыуы, был системаға ҡаршы көрәшеүҙең бик ауыр булыуы, еңелеүҙәргә, рухи ҡыйралыштарға килтереүе тәрән аналитик планда фаш ителде, ҡырыҫ реализм алымдарында тәнҡитләнде.

Төрлө хужалыҡтарға, предприятиеларға, идаралыҡтарға юғарынан төрлө ярaҡһыҙ күрһәтмәләр килеп тороуы, халыҡтың, урындағы намыҫлы етәкселәрҙең инициативалары быуылыуы, кешеләрҙең ихтыяры, теләге менән иҫәпләшмәү, уларҙа хужа булыу тойғоһон юҡҡа сығарыу кеүек күренештәрҙең тотош ил буйлап йәйелеүен, был көрәштә ыңғай геройҙарҙың йыш ҡына еңелеп ҡалыуҙарын күрһәтеп, яҙыусы художестволы образдарҙың тормошсан һынланышына өлгәште.

Ш.Янбаевтың "Беүә буйҡайҙары һары тал" романы эшселәр тормошон, Башҡортостанда тәүге ҙур ГРЭС төҙөүселәр хеҙмәтен яҡтыртыуға арналған. Романдың төп геройҙары – актив граждандлыҡ позициялары булған, шәхес булараҡ формалашҡан, индивидуаль характер һыҙаттарына эйә замандаштар.

Үрге Тагилдағы ГРЭС төҙөлөшөнң баш инженеры булып эшләгән еренән Башҡортостанға Мәргән ГРЭС-ын төҙөргә ебәрелгән Фәрит Бәхтийәров оҫта ойоштороусы, ҡола ялан ерҙә ҙур төҙөлөштө смбашлап ебәреү, уңышлы тамамлау өсөн көсөн дә, энергияһын да йәлләмәүсе, ялы менән дә, шәхси тормошондағы уңайһыҙлыҡтар менән дә иҫәпләшмәй, тапшырылған эште намыҫ менән башҡарып сығырға ынтылған кеше булып күҙ алдына баҫа.

"Беүә буйҡайҙары һары тал" романының уңыштары менән бергә (бигерәк тә стиль һығылмалығы, тел-һүҙ байлығы), етди кәмселектәре лә күҙгә ташлана. Сюжет динамикаһын тәшкил итеүсе, үҫә-көсөргәнешләнә барыусы төп проблеманы, геройҙарҙың характер һыҙаттарын балҡытып ебәреүсе, шәхес булараҡ тормошта тотҡан позхицияларын асыусы конфликтты билдәләү ауыр.

Замандаштарыбыҙҙың үҙенсәлекле, тойғо-кисерештәргә бай, ҡатмарлы рухи донъяһын һынландырыусы, тәрән психологизм менән характерланыусы әҫәрҙәр ижад иткән талантла яҙыусының был

романында производстволағы, хужалыҡтағы, тормоштағы, кешеләр яҙмышындағы мәсьәләләргә мөрәжәғәт ителһә лә, дәүерҙең төрлө осорҙары яҡтыртылһа ла, улар сюжет елтәрен бер бөтөн итеп бәйләрлек бер проблема тирәләй ойошторолмаған, бер фокусҡа тупланмаған. Әҫәрҙә эреле-ваҡлы проблемалар, эш барышында тыуған әле был, әле теге етешһеҙлектәрҙе һөйләп сығыу саманан артып киткән.

Эпиклыҡ һәм аналитиклыҡтың органик берекмәүе (Ғ.Хөсәйенов күрһәтеүенсә), психологик һүрәтләү, күңел кисерештәрен, бай тойғо-хистәрҙе динамикалы итеп яҡтыртыу урынына, хикәйәләүҙе бер төрлө оҙон-оҙаҡ һуҙып, ялыҡтырғыс һөйләүгә ҡороу, диалогтарҙың психологик ҡырҡыу итеп бирелмәүе, эске монологтарҙа геройҙарҙың көсөргәнешле фекер эшмәкәрлеге, ҡатмарлы уйҙар ағышы сағылдырылмауы романдың художество кимәленә зыян яһай.

Әйтеп үтелгәнсә, эшселәр темаһына, производство проблемаларына арналған роман хәҙерге заман өсөн бик тә мөһим булған экологик проблеманы ла күтәреп сыға. Әммә был мәсьәлә әҫәрҙә щул килеш асыҡ ҡала. Геройҙар тәбиғәтте йәлләп бошоноуҙарҙан әллә ни ары китә алмайҙар. Авторҙың үҙенең дә был проблемаға ҡарата асыҡ ҡарашы юҡ, күрәһең, сөнки, бер ҡараһаң, төҙөлөш бик тә кәрәк тигән фекер үткәрелһә, икенсе ҡараһаң, тәбиғәт йәл, уны һаҡларға кәрәк. Былдай проблеманы күтәреп сыҡҡас, яҙыусының айырым-асыҡ позицияһы, шул позицияны ярып әйтерлек һәм ярһып яҡларлыҡ гражданлыҡ ҡыйыулығы булыу мөһим.. Ә юҡһа, эреле-ваҡлы персонаждарҙың Беүә матурлығын йәлләп көйөнөүҙәре, ғазаплы кисерештәре сағыу итеп психологик тәрәнлектә һүрәтләнһә лә, тейешле идея-эстетик ҡеүәгә өлгәшә алмай.

Герой концепцияһына яҡын килеүҙә лә яҙыусының иҫкесә эш итеүен билдәләмәй булмай. Роман поствовет осоронда яҙылһа ла, уның төп геройы Фәрит Бәхтийәров соцреализмдың ҡойоп ҡуйған алдынғы эшмәкәре, бер генә кире һыҙаты ла булмаған типик өлгө физаҡәр хеҙмәт эйәһе итеп кәүҙәләндерелгән. Өҫтәүенә, был образ йәнле, индивидуаль холоҡ-ҡылығы, милли психологияһы менән иҫтә ҡалырлыҡ һыҙаттарҙан да мәхрүм ителгән, "ҡоро" килеп сыҡҡан. Романдың икенсе төп геройы Зайлалов иһә тәбиғәтте һаҡлаусы, яҡлаусы ролендә тәҡдим ителһә лә, уны әхлаҡи-этик яҡтан боҙоҡ, рухи ғәрип итеп һүрәтләү был образға һалынған идея–художество йөкмәткеһенә зыян яһай, тыуған еренең гүзәллеген, байлығын һаҡлап көрәшкә күтәрелгән герой концепцияһын емерә, образ логик характер үҫешенә күтәрелә алмай.

Ноғман Мусиндың "Таң менән сыҡ юлдарға” (1988) романында иһә, Ш.Янбаевтың романынан айырмалы рәүештә, бөгөнгө көндә

айырыуса актуаль булған экологик проблема бар ҡырҡыулығында ҡуйыла, халыҡты ифрат борсоған замандың көнүҙәк проблемаларына бәйләп яҡтыртыла.

Н.Мусин романында ата–олатайҙарҙан ҡалған ергә тоғролоҡ, уға рухи тамырҙарҙы өҙөлөүҙән һаҡлаусы изге аманат итеп ҡарау, урманды ер биҙәге итеп ҡәҙерләү мәсьәләләре үҙәккә ҡуйыла. Төп герой Ризуан Әхмәтшин элегерәк яҙылған яҙыусының үҙенең дә, башҡа күп кенә авторҙарҙың да әҫәрҙәрҙәрендәге геройҙарҙан гражданлыҡ активлығы, маҡсатҡа ынтылышы, үҙенә ҡаршы көстәрҙең бик ҡеүәтле, ҡурҡыныс булыуына ҡарамаҫтан, артҡа сигенмәүе, ныҡышмаллығы менән айырылып тора. Ағастарҙы аяуһыҙ ҡырыуҙан, ҡоштарҙы, йәнлектәрҙе һәләк булыуҙан ҡурсып, ерҙә тормош дауам итһен өсөн бер сығанаҡ булған урмандарҙың киләсәген ҡайғыртып, дөйөм эш өсөн көрәшкә күтәрелеүсе замандаш, гражданин булып күҙ алдына баҫа.

Ризуан Әхмәтшин алдында тормоштоң нәҡ үҙендәге ҡаршылыҡтар, торғонлоҡ осоронда урын алған һәм әле лә дауам иткән файҙалы, мөһим эштәргә аяҡ салыу, инициативаны, киләсәккә ҡараш ташлап эшләүҙе быуыу һымаҡ негатив, зарарлы күренештәр тора. Бер яҡтан, юғарынан килгән хата күрһәтмәләр, дөйөм ил күләмендәге кире тенденцияларҙың сағылышы булған, урындағы ситуацияны иҫкә алмай төҙөлгән план үтәү, арттырып үтәүҙәр (һөҙөмтәһе быны билдәле: урмандар вәхшиҙәрсә ҡырҡыла, йылға-күлдәр ҡорой, ҡоштар, йәнлектәр һәләк була) менән геройға көрәшергә тура килә. Бындай осраҡта йыш ҡына конкрет ғәйепле кешеләрҙе табыуы ла ауыр.

Икенсе яҡтан, леспромхоз директоры Таһир Ирназаров, урман министры урынбаҫары Мирғазов һымаҡ торғонлоҡ осороноң бюрократ чиновниктары менән ҡырҡыу бәрелештәргә инергә, юғары етәкселәр кабинетынан буш ҡул менән боролоп сығырға ла тура килә. Зәңгәртау буйындағы урман регионының фаунаһын һәм флораһын һаҡлау өсөн, ундағы ҡарағай урмандарҙы орлоҡсолоҡ участкаһы итеп ҡалдырыу өсөн дәүләт заказнигы ойоштороу буйынса төҙөлгән проектын раҫлатыуға ғына ла Әхмәтшинға күп рухи һәм физик көс түгергә тура килә.

Романда тәбиғәтте һаҡлау өсөн көрәш намыҫ таҙалығы, юғары әхлаҡлелек өсөн көрәш төҫөн дә ала. Әҫәрҙәге ыңғай геройҙар тормоштағы етди етешһеҙлектәргә ҡаршы ҡырҡа килешмәүсәнлек тойғоһо кисереүҙәре, хаҡлыҡты иҫбат итеү өсөн көсөргәнешле бәрелештәргә инергә әҙер тороуҙары менән характерланалар.

Замандың актуаль проблемаларына бәйләнешле, герой-көрәшсе, актив гражданин образын тыуҙырырға ынтылған “Таң менән

сыҡ юлдарға” романында яҙыусы тормош дөрөҫлөгөнә ярашлы эш итә: әҫәрҙең аҙағы инде күптән уҡыусы күнегеп бөткән ыңғайҙың кирене, яҡшының яманды еңеүен һүрәтләү менән тамамланыусы ҡалыпҡа һыйып бөтмәгән, ҡырҡыу конфликт хәл ителмәйенсә, асыҡ көйө ҡала. Тотош йәмғиәттә киң таралған кире тенденциялар тәьҫирендә характерҙары, ҡараштары, етәкселек итеү методтары формалашҡан Таһир Ирназаров, Мирғазов һ.б. чиновниктар менән көрәштә герой йыш ҡына еңелә лә. Зәңгәртауҙы аяуһыҙ ҡырыуҙан һаҡлап алып ҡалһа ла, урманды, тереклекте химик препарат (япраҡ ҡорттарына ҡаршы көрәшеү маҡсатынан уйлап сығарылған) ҡулланыу арҡаһында ҡороп, юҡҡа сығыуҙан, һәләк булыуҙан һаҡлап ҡала алмай.

Әҙәбиәт

1. Гәрәева Г.Н. Хәҙерге башҡорт прозаһы. – Өфө: Китап, 2009.

©Гәрәева Г.Н, 2017

Ғайсина Ф.Ф.,
филол. ф. к., РФА ӨҒҮ ТТӘИ ғилми хеҙмәткәре,
Өфө ҡалаһы

“ХӘМИҘӘ БӘЙЕТЕ” ТАРИХЫ ТУРАҺЫНДА

Башҡортосандың төньяҡ-көнсығышында, йәғни Салауат һәм Мәсетле райондарында ғына таралған “Хәмиҙә бәйете” хәҙер инде халыҡ араһында онотолоп бара. Бәйеттең эстәлегендә сиғандарға һатылған бәхетһеҙ, һылыу башҡорт ҡыҙы Хәмиҙә яҙмышы хаҡында бара. Был бәйет фәҡәт ошо төбәктә генә яҙып алынғанға күрә, шул ерлектә булған хәл һәм ошонда тыуған әҫәр, тип ныҡлы әйтә алабыҙ.

“Хәмиҙә бәйете” 1977 йылда Салауат районы Әлкә ауылында Тәскирә Шөғәйепованан (1928 йылғы) яҙып алынған:

Алъяпҡысым атластыр (ҙа),
Атлас төпкә батмаҫтыр.
Ғәзиз башым ватылғандыр,
Ятағыма ҡайтмамдыр.

Ындыр юлы бағана, ти,
Бағ(а)на баштары ваҡ алма.
Инәкәйем, бәхил булығыҙ,
Көфөр йәнемде ала” [1, 117-се б.].

Шул уҡ исем аҫтында **”Хәмиҙә бәйете”н** 1998 йылда Салауат районы Янғантау ҡасабаһында Вахитова Гөлширә Сәғәҙетдин ҡыҙынан (1928 йылғы, Мырҙалар Мәсетлеһе ауылында тыуған) яҙып алдым (- *Ғ.Ф.*): *“Үҙенең ағаһы Хәмиҙәне сиғандарға һатып ебәрә. Келәт бикләргә сыҡҡан саҡта, сиған өҫтөнә әйбер ябып алып ҡаса.*

Хәмиҙә келәт бикләйҙер,
Бикләһә лә шикт[л]әйҙер.
Асҡыс Хәмиҙә ҡулында,
Хәмиҙә сиған ҡуйынында.
Өҫтөмдәге күлдәгемде
Саҙаҡа бир әнкәйем.
Иманымдан айрылдым,
Өс ҡорбан сал әнкәйем" [3].

"Сегән бәйете"н 1981 йылда Мәсетле районы Бурансы ауылында Ханнанова Зәкиәнән (1895 йылғы) Р.С.Сөләймәнов яҙып алған версия ла, һүҙ шул уҡ Хәмиҙә хаҡында бара:

"Сегән, сегән, тинегеҙ ҙә,
Сегән өсөн үлдегеҙ ҙә,
Уф, Алла ла,
Сегән өсөн үлдегеҙ ҙә,
Сегәнгә ҡыҙ бирҙеләр,
Көн күрмәһен, тинеләр,
Уф, Алла ла,
Көн күрмәһен, тинеләр шул.
Һимеҙ сусҡа һуйҙылар,
Түшен миңә ҡуйҙылар,
Уф, Алла ла,
Түшен миңә ҡуйҙылар.
Ашамайым, тип әйткәйнем,
Муйыныма бысаҡ ҡуйҙылар,
Уф, Алла ла,
Муйыныма бысаҡ ҡуйҙылар.
Өйөр сегән араһында
Ни хәл итеп түҙәрмен шул,
Уф, Алла ла,
Ни хәл итеп түҙәрмен шул.
Сегән мылтыҡ аталыр,
Төтөнө ергә яталыр,
Уф, Алла ла,
Мулла ҡыҙы Хәмиҙә
Сегән ҡуйынында яталыр,
Уф, Алла ла,
Сегән ҡуйынында яталыр.
Бейек тауға менгән сакта
Үҫкән төрлө сыбыҡтар шул,
Уф, Алла ла,

Үҫкән төрлө сыбыҡтар шул.
Таш сиркәүгә менгән саҡта
Тала ике тубыҡтар шул,
Уф, Алла ла,
Тала ике тубыҡтар шул» [2, 165-166-сы б.].

Был бәйеттә Хәмиҙәнең мулла ҡыҙы икәне хаҡында мәғлүмәт бар. Ислам дине буйынса, мосолмандарға сусҡа ите ашарға ярамай, харам ризыҡ иҫәпләнә. Шулай уҡ, мосолман ҡыҙына икенсе дин әһеленә йәки мәжүси кешегә кейәүгә сығырға ярамай. Башҡа дин йәки динһеҙ кеше менән йәшәү “хәләл никах” тип иҫәпләнмәй, ә зина ҡылыу гонаһына тиңләнә. Шуға, был әҫәрҙә мөьминә Хәмиҙәнең икенсе дин кешеһенә кейәүгә бирелгәне өсөн үҙен гонаһлы тойоп, эске яфаланыуҙары, сиғандар араһындағы ауыр тормошо, ҡайғы-хәсрәте һүрәтләнә.

1999 йылдың 13 авгусында Салауат районы Мәсетле ауылында йәшәүсе Хужина Мәрйәм Сабир ҡыҙы (1922 йылғы, Ахун ауылыныҡы) менән осрашырға тура килгән ине. Ул “Хәмит менән Хәмиҙә бәйете”н яттан тулыһынса белә ине, әммә ул ауырып тороу сәбәпле, уны яҙып алып булманы, башҡа күрешергә лә форсат сыҡманы.

1996 йылда Салауат районы Мөсәт ауылында йәшәүсе атайым Фәсхетдин Сәмсетдин улы Ғайсиндан (1935 йылғы) “Хәмит менән Хәмиҙә бәйете” тарихын яҙып алған инем. Ул тарихын бәйән итте, әммә бәйеттең һүҙҙәрен хәтеренә төшөрә алманы: “Һүҙҙәрен белә инем, онотҡам”, тине. Атайым һөйләгән бәйет тарихы эсәтелеге түбәндәгесә:

“Был хәл беҙҙең ауылда (Мөсәттә – Ф.Ғ.) бер мең йыл элек булған. Хәмит ер тырматып йөрөгән саҡта, Себер юлынан сиғандар үтеп барған була. Улар Хәмит эргәһенә туҡтап, уның менән кәрт уйнайҙар. Хәмит өс тапҡыр уйнап, өсөһөндә лә еңелә. Сиғандар шуның өсөн уның ун ике йәшлек һеңлеһе Хәмиҙәне һорайҙар. Хәмиҙә шул ваҡыт ағаһына төшкөлөккә ашарға килтергән була. Ул ҡара-һылыу, матур булғанға күрә, сиғандарға оҡшап төшә.

Хәмиҙә ризалашмай, сиғандарҙан囗аштау янына табан ҡаса. Ялан аяҡ булғанға күрә аяҡтары ҡанға туҙып бөтә. Тик, сиғандар уны һыбай баҫтырып тоталар, зар илатып алып китәләр.

Хәмиҙәне аҙаҡ бераүһенә кәләш итеп бирәләр. Унан ҡара-һылыу балалар тыуа. Элек сиғандар һары булғандар, бит. Шунан һуң, сиған халҡы ҡараға әйләнгән дә инде” [3].

Күреүебеҙсә, был тарихтың эстәлегендә ҡыҙыҡлы һәм кәрәкле мәғлүмәттәр бар. Әҫәрҙә телгә алынған Себер юлы һәм Таштау – Мөсәт ауылының ер-һыу атамалары, улар әле лә һаҡланған, борон ысынлап та ауылдан карауандар йөрөгән, Себергә юл булған. Шунан, һөйләнелгән хәлдең урыны, ваҡыты әйтелә: “*Был хәл беҙҙең ауылда (Мөсәттә – Ф.Ғ.) бер мең йыл элек булған*”. Был һөйләм – ауылдың ысынлап та боронғо булыуы

хаҡында һөйләй. Икенсенән, эстәлектән күренеүенсә, башҡорттарҙың ислам динен ҡабул иткәндән һуң барған ваҡиға икәнлеге аңлашыла һәм милләтебеҙҙең мең йылдан артыҡ исламда икәнлеген күрһәтә. Хәҙерге заманда, имеш: "Башҡорттар мәжүси булған, ислам динен һуң ҡабул иткәндәр, XIII-XIV быуатта ғына", тип һөйләргә яратыусы күптәргә был тағы бер дәлил һәм яуап.

Билдәле булыуынса, 630 йылда Айҙар ханға килгән сәхәбәләрҙән дә бит беренсе булып Әйле ырыуы башҡорттары − тәбиғин Айыҡкол Зәйет улы һәм тағы ике әйле ырыуы кешеһе килеп, тәүгеләрҙән булып ислам динен ҡабул итәләр [1, 40-сы б.].

Шулай итеп, "Хәмиҙә бәйете тарихы" эстәлегендә күрһәтелгән ҡыҫҡа ғына мәғлүмәттәр, бер-ике һүҙ менән генә әйтелгән ишаралар айырым шәхес хаҡында булһа ла, ауыл, дин, халҡыбыҙ тарихына асыҡлыҡ индерә. Беҙҙе милләтебеҙ яҙмышы тураһында тағы бер уйланырға мәжбүр итә.

Әҙәбиәт

1. Аматуллаһ Ғ. Нарыҫтау – Башҡорт иленең нурлы төбәге, пәйғәмбәребеҙ илселәренең һуңғы төйәге // Башҡортостан – әүлиәләр иле / Төҙ. С.Ә. Килдин, С.Ш. Ярмуллин, Ф.Ф. Ғайсина. – Өфө: Китап, 2012. – Б. 40.
2. ҒА., ф.3, оп. 73, д. 68, л. 165-166.
3. Сөләймәнов Р. Башҡорт халыҡ музыка сәнғәте. I том. Эпик йырҙар һәм көйҙәр. Өфө: Китап, 2001. – Б. 117.
4. Шәхси архив материалынан.

©Ғайсина Ф.Ф., 2017

Ғайсина Ф.Ф.,
филол. ф. к., ТТӘИ РФА ӨҒҮ ғими хеҙмәткәре

БАШҠОРТ ФОЛЬКЛОРЫНДА КӨҘГӨГӘ БӘЙЛЕ ЫРЫМ-ЫШАНЫУҘАР, ТЫЙЫУҘАР

Башҡорт фольклорының барлыҡ жанрҙарында ла тиерлек: әкиәттәрҙә, эпостарҙа, риүәйәттәрҙә, мәҡәлдәрҙә, әйтемдәрҙә һ.б. көҙгөгә бәйле ырым-ышаныуҙар, тыйыуҙар күп.

Көҙгө – күпселектә археологтарҙың тикшеренеү объекты булып тора. Элекке тарихи башҡорт ерлегенә ҡараған Ырымбур һәм Һамар территорияларында табылған, боронғо сарматтарҙан ҡалған көҙгөләр тураһында А.И. Александрова [1] һәм Р.Р. Саттаровтар [4] яҙған. Әммә, улар мәҡәләләрендә тарихы башҡорт ере тип әйтер урынға – "көньяҡ Урал", йәки "Урал аръяғы" тип, ә скиф-сарматтырҙы − башҡорттарҙың ата-бабалары, тип яҙыуҙы ниңәлер кәрәк һанамағандар. Үкенескә күрә, күп ғалимдар беҙҙең ерлегебеҙҙәге башҡорт халҡының ҡомартҡылары менән эш итһәләр ҙә,

башҡорттоң боронғолоғон күрһәткән дәлилдәрҙе шулай икенсе һүҙҙәр менән атап, йәшереп, йә уратып яҙырға ғәҙәтләнделәр.

Башҡортостан археологы В.Котов: “Көҙгөгә бәйле ырым-ышаныуҙар, тыйыуҙар башҡорттарҙа айырыуса күп һаҡланған” ти [3, 210]. Фольклор экспедицияларында йөрөгәндә көҙгө тураһында материалдарҙың күп осрауы, быға тағы бер дәлил булды.

Көҙгө − был һәм теге донъяны тоташтырыусы серле канал, көстө (энергияны) үҙендә һаҡлаусы мистик предмет булып тора. Йыш ҡына “Төнөн көҙгөгә ҡарарға ярамай. Йоҡо бүлмәһендә көҙгө булырға тейеш түгел, ул кешенең көсөн һура”, ”Көҙгөгә күп ҡарарға ярамай, шайтан сихырлап торор” тиҙәр. Күрәһең, көҙгөләге сағылыу – кеше ҡиәфәтенең ҡабатланыуы булараҡ, был предметты серле, тылсымлы итеп күрһәтә лә.

Мәрхүм булған кешенең йәне көҙгөгә күренеп сағылмаһын өсөн: “Мәйет булған өйҙә көҙгөгә сепрәк ҡаплар кәрәк”, “Өйҙә төнгөлөккә көҙгөләрҙе ҡаплап ҡуйыр кәрәк” тиҙәр. Ауылдарҙа “Көҙгөнөң сағылыуы йәшен тарта имеш” тигән ышаныу бар, шуға ла: “Күк күкрәгәндә көҙгө өҫтөнә яулыҡ ябырға кәрәк”, “Йәшен ваҡытында көҙгө кеүек ялтыраҡ һауыттарҙың, самауырҙың өҫтөн сепрәк менән ҡаплап ҡуйырға” тигән тыйыуҙар йыш ишетелә.

Халыҡта көҙгө ватылыуы – яҙмыштағы насар билдә булараҡ ырымлана, бәхетһеҙлекте, яңғыҙлыҡты, айрылыуҙы, йәтимселекте алдан иҫкәртә: “Ватыҡ көҙгөгә ҡарарға ярамай, бәхетһеҙ булаһың”, “Ватыҡ көҙгөгә ҡараһаң – һөйгәнеңде юғалтаһың”, “Ватыҡ көҙгөгә ҡарарға ярамай, йәтим ҡалаһың”, “Ватыҡ көҙгөгә ҡарарға ярамай, күңелең китек булыр” тиҙәр. Тыйыуҙарҙың мәғәнәһенән аңлашылыуынса, бында көҙгө – кешенең күңеле, тормошо, яҙмышы менән сағыштырыла. Шуға ла, ғүмерең тыныс, бәхетле булһын өсөн: “Көҙгөнө бүләк итергә ярамай, һәр кем үҙе һатып алырға тейеш”, “Өйҙә ватыҡ һауыт-һаба, ватыҡ көҙгө тоторға ярамай”, “Буш торған өйҙәрҙәге иҫке көҙгөләргә ҡарарға ярамай”, тиҙәр.

Көҙгөгә бәйле тыйыуҙарҙың бөтәһе лә тиерлек кешенең һаулығын ҡурсалап әйтелгән, улар балаларға ла, ололарға ла ҡағыла: «Бәләкәс баланы көҙгөгә ҡаратмайҙар, ҡурҡып, телһеҙ ҡалыуы ихтимал. Оҙаҡ һөйләшмәйәсәк, йә тотлоғасаҡ, йә үҫмәйәсәк», «Йәш балаға көҙгө бирергә ярамай, аҡылы зәғифләнә», «Бәләкәс баланы көҙгөгә ҡаратмайҙар, һаҡау була! Оло кеше үҙе лә көҙгөгә ҡарап, һөйләнеп торорға тейеш түгел”. Шулай уҡ, “Күҙ ауырығанда көҙгөгә ҡарарға ярамай, оҙаҡ йүнәлмәй”, “Көҙгөгә йыш ҡаранырға ярамай, ул көстө һура”, тип иҫкәртәләр.

Халыҡ фекеренсә, көҙгөгә ҡарағанда һәр ваҡыт яҡшы кәйеф менән һәм аурымаған хәлдә, әҙәп-әхлаҡ, ҡылыҡ-фиғелеңде иҫәтә тотоу зарур. Шуға ла: “Көҙгөгә ҡарап, үҙ-үҙең менән һөйләшеп торорға ярамай”, “Көҙгөгә ҡарап ашанмайҙар, яратмаған кешегә кейәүгә сығаһың” һ.б. тиҙәр.

“Ватыҡ көҙгөгә ҡарарға ярамай”, “Йоҡо бүлмәһендә, карауат ҡаршыһында көҙгө ҡуйырға ярамай”, “Бәләкәй баланы бер йәшкә хәтлем көҙгөгә ҡаратырға ярамай тигән тыйыуҙар татар, рус һ.б. милләттәрҙә лә киң таралған.

Көҙгөнө халыҡта күрәҙәлек ҡылыуҙа ла ҡулланғандар, мәҫәлән ҡыҙҙар кемгә кейәүгә сығырын төштә күреп белер өсөн, баш аҫтына көҙгө, йәки тараҡ һалып йоҡлағандар. Төш юрауға килгәндә: “Төштә көҙгөгә ҡараһаң – күңел үҫә” тиҙәр.

Көҙгөгә бәйле алғыштар ҙа бар, юлға сыҡҡан кешегә: “Юлың көҙгөләй ялтырап ятһын!” тигән теләк әйтәләр, йәғни яҡты, һис бер ҡаршылыҡһыҙ, ауырлыҡһыҙ булыуы күҙ уңында тотола. Юлға сыҡҡанда нимәгәлер кире боролоп керһәң, көҙгөгә ҡарап сығырға кәңәш ителә.

Башҡа жанрҙарға килгәндә, әкиәттәрҙә герой көҙгө ташлаһа – ул күлгә әйләнә, йәғни дошман өсөн киреһенсә, ҡаршылыҡ була. “Исмай” әкиәтендә дейеү батшаһы геройға көҙгө бирә, ул уға ҡарау менән үҙе хеҙмәт иткән батшалыҡта була. Икенсе биргән көҙгө тураһында ла батша: “Ҡайҙа булырға теләүеңде әйтеп, көҙгөнө ватһаң, шул урында булырһың”, ти [2, 61].

“Мең башлы аждаһаны еңгән егет” әкиәтендә дейеүҙәң балаһы: “...унын ҡайта торған ҡапҡа төбөнә бер көҙгө ҡуйығыҙ. Шул көҙгөгә ҡараһа, унын ике күҙе сәсрәп сығыр, унан һеҙгә үлтереүе яйлы булыр” [2, 95], тип мәкер өйрәтә. Бер әкиәттә көҙгө геройға ярҙамсы булһа, икенсеһендә киреһенсә, яуызлыҡ сығанағы ролен башҡара.

Һуңғы йылдарҙа: “Кеҫәңә көҙгө һалып ҡуйһаң күҙ теймәй”, “Ишектән кергәс тә ҡаршыға көҙгө ҡуйһаң, өйгә яман уйлы кешеләрҙең бысраҡ энергияһынан һаҡлай” тигән заманса ырым-ышаныуҙар, тыйыуҙар йыш ишетелә башланы.

Шулай итеп, башҡорт халыҡ ижадында көҙгө − төрлө ырым-ышаныу, юрау, тыйыуҙар менән бәйле серле предмет та, файҙалы көнкүреш әйбере лә.

Әҙәбиәт

1. Александрова А.И. Фрагментированные зеркала в погребальном обряде сарматов Южного Приуралья // Этносы и культуры Урало-Поволжья: история и современность: материалы Юбилейной X Всероссийской научно-практической конференции молодых ученых. − Уфа: ИЭИ УНЦ РАН, 2016. − С.18-21.
2. Башҡорт халыҡ ижады. Әкиәттәр. Өсөнсө китап / Төҙ.Н.Зарипов, М.Минһажетдинов. − Өфө, 1978. − 350 б.
3. Котов В.Г. Некоторые фольклорные параллели к ритуальной практике ранних кочевников, связанных с зеркалом // Урал-Алтай: через века в будущее: Материалы VII Всероссийской тюркологической конференции (с международным участием), посвященной 95-летию видного ученого-тюрколога Э.Р. Тенишева. Уфа: ИИЯЛ УНЦ РАН, 2016. − С. 210-213.

4. Саттаров Р.Р. Новые данные в изучении “Зеркал” пьяноборской культуре // Этносы и культуры Урало-Поволжья: история и современность: материалы Юбилейной X Всероссийской научно-практической конференции молодых ученых. − Уфа: ИЭИ УНЦ РАН, 2016. − С. 170-174.

© Ғайсина Ф.Ф., 2017

Ғаффаров И.З,
БДУ-ның шәрҡиәт кафедраһы ассистенты,
Өфө ҡалаһы

БАШҠОРТ ТЕЛЕНДӘ ҒӘРӘП ҺӘМ ФАРСЫ ҺҮҘҘӘРЕНЕҢ ҠУЛЛАНЫУ ҮЗЕНСӘЛЕКТӘРЕ

Халыҡ тарихында булған үҙгәрештәр унын телендә, телдең лексик составында, фонетика һәм грамматикаһында ла сағылыш таба. Һүҙҙәрҙең барлыҡка килеүе, формалашыуы һәм үсеше халыҡтың һөйләшеү теле, әҙәби тел традициялары менән бәйле булып, шул телдең байлығын тәшкил итә. Һәр милләттең һүҙ байлыгы тел үсешенең эске закондарына ярашлы рәүештә диалекттарҙан һүҙҙәр үҙләштереү нәтижәһендә йәки башка халыҡтар менән ижтимағи, иҡтисади, сәйәси мөнәсәбәттәре һөҙөмтәһендә байып бара. Бер телдең икенсе телгә һүҙҙәрҙең үтеп кереүе арҡаһында телдең һүҙ байлыгы арта, лексик составы даирәһе киңәйә. Башҡорт теленең дә һүҙлек составы ғәрәп, фарсы, рус, инглиз һәм башҡа телдәрҙән лексик үзләштереүҙәр нәтижәһендә байыған.

Мәғлүм булыуынса, башка телдәрҙән һүҙҙәр үҙгәрмәйенсә йәки телдең эске закондарына буйһонған хәлдә үҙләштерелеүе мөмкин. Был осраҡта һүҙҙәр телдең грамматик ҡағиҙәләренә, әйтелеш нормаларына буйһондорола.

Башҡорт теле лексикаһына фарсы теленән үтеп кергән һүҙҙәр күп кенә миҡдарҙа булып, телебеҙҙең һүзлек составында нығынып калган. Хатта көндәлек тормошобоҙҙа, белем биреү, әҙәбиәт өлкәһендә ҡулланылған байтаҡ ҡына һүҙҙәр башкорт теленең фонетика ҡағиҙәләренә яраштырып әйтелгәнлеге өсөн уларҙы ғәрәп, фарсы телдәренән булыуын онотоп та ҡуябыҙ. Мәҫәлән, *тел сарлау, зирзәбәр килтереү, яр һалыу, аҙна, егәрле, тәмле, сирек, шутһыҙ, бахыр (фәҡир).*

Ғәрәп һәм фарсы теленән үҙләштерелгән нигеҙҙәрҙән байтаҡ ҡылымдар яһалған. Улар бәғзе үҙенсәлектәргә эйә булғанға айырым тикшереүгә лайыҡ. Уларҙы түбәндәгесә классификациялау мөмкин:

-ла (-лә) аффиксы ярҙамында яһалған синтетик ҡылымдар:

1) иң продуктив *–ла* аффиксы күсемле һәм күсемһеҙ ҡылымдарҙы хасил итә: сәләмләү, паклау, хәтерләү, шифалау, имзалау, ҡеүәтләү, хуплау,

ҡәҙерләү, тәрбиәләү, язалау, дөрөҫләү, раҫлау, сарлау, тәнҡитләү, фаразлау, тәбрикләү, ғәйепләү;

2) ҡайтымлылыҡ мәғәнәһенә эйә булған *–лан (-лән)* аффиксы: һауаланыу, хисләнеү, меҫкенләнеү, раҫланыу, фаразланыу, хурланыу, ҡиммәтләнеү, хәсрәтләнеү, ғорурланыу, ғазапланыу, ғәҙәтләнеү;

4) йөкмәтеү йүнәлеше мәғәнәһен биреүсе *–ландыр (-ләндер)* аффиксы: кәүҙәләндереү, фәҡирләндереү, ҡиммәтләндереү, ғәжәпләндереү, шатландырыу, хеҙмәтләндереү;

5) *–лаш (-ләш)* аффиксы уртаҡлыҡ йүнәлеше мәғәнәһенә эйә: дуҫлашыу, бәхәсләшеү, сәләмләшеү, әңгәмәләшеү, гәпләшеү, низағлашыу, ғауғалашыу, мәҙәкләшеү;

6) күсемлелек мәғәнәһен биреүсе *-лаштыр* аффиксы: никахлаштырыу, сәнәғәтләштереү, ҡанунлаштырыу .

Аналитик ҡылымдар исем, сифат кеүек һүҙ төркөмдәре менән “итеү”, “ҡылыу”, “булыу” һәм башҡа ярҙамлыҡ ҡылымдар менән яһала. Был ҡылымдар ҡушма ҡылым сифатында күбеһенсә үҙләштерелгән һүҙҙәр ҡатламына ҡараған исем нигеҙҙәренән яңы ҡылымдар хасил итә. Хәҙерге башҡорт телендә ҡулланыу йәһәтенән “итеү” ҡылымы йышыраҡ осрай. Уның ярҙамында һәм төрки нигеҙле һәм үҙләштерелгән нигеҙҙәрҙән аналитик ҡылымдар яһала. Был бигерәк тә рус теленән һәм уның аша башҡа телдәрҙән үҙләштерелгән нигеҙҙәргә ҡағыла: ассистентлыҡ итеү, командалыҡ итеү, заказ итеү. Ғәрәп һәм фарсы теленән алынған һүҙҙәр менән дә байтаҡ ҡылымдар хасил булған: рөхсәт итеү, инкар итеү, рәйеслек итеү, дәғүә итеү, ихтирам итеү, илтифат итеү, шөкөр итеү, ғүмер итеү, фаш итеү, дусар итеү һ.б. “Ҡылыу” ҡылымы менән иһә күберәк ғәрәп, фарсы һүҙҙәре ҡулланыла: доға ҡылыу, ғибәҙәт ҡылыу, һиммәт ҡылыу, золом ҡылыу, тамаша ҡылыу, риғәйә ҡылыу, фиҙа ҡылыу, зыярат ҡылыу. “Әйләү” ҡылымы архаик һүҙҙәрҙән иҫәпләнһә лә, уны иҫке стилгә генә хас тип әйтеп булмай, сөнки дини даирәләрҙә, шиғриәттә, тәбрикнамәләрҙә уны осратып була: “рәхмәт әйләһен”, “насип әйләһен”, “шат әйләһен”.

Был төр конструкцияларында башҡа күп ҡылымдарҙың да ҡатнашыуы ғәрәп һәм фарсы һүҙҙәренең телебеҙҙә үҙләштерелеүенең ни ҡәҙәр тәрән булыуына дәлил:

-ҡәнәғәт булыу, интизар булыу, рисуай булыу, хур булыу, пәйҙә булыу, ғайып (ғәйеп) булыу, харап булыу;

-фатиха биреү, вәкәләт биреү, саҙаҡа биреү, нәсихәт биреү;

- һүрәткә төшөрөү, ҡалыпҡа һалыу;

- яр һалыу, фал асыу, лаф ороу, сафсата һатыу, мөһөр ҡуйыу, шарт ҡуйыу, ғибрәт алыу, тәхсил алыу, тәфтиш яһау, иман килтереү, хуш килеү, хуп күреү, ижап уҡытыу (ижап-ҡабул яһатыу)

Шуныһы ла иғтибарға лайыҡ, бер үк нигеҙҙәрҙән ҡылымдың синтетик һәм аналитик формаларын да осратырға була. Мәҫәлән, тәнҡитләү

–тәнҡит итеү, тәбрикләү – тәбрик итеү, дауалау – дауа итеү, йәберләү – йәбер итеү, мәжбүрләү - мәжбүр итеү, дәғүәләү – дәғүә итеү, зарарлау – зарар итеү (килтереү), зауыҡланыу – зауыҡ алыу һ.б. Күренеүенсә, улар синонимик паралар ҙа хасил итә ала.

© Ғаффаров И.З,, 2017

Ғилманов Д.Т,
РФА ӨҒҮ ТТӘИ аспиранты,
Өфө ҡалаһы

Ш. БАБИЧТЫҢ ШИҒЫРҘАРЫНДА АҠ ТӨҪТӨҢ ПОЭТИКАҺЫ

Шәйехзада Бабичтың ижады һәр ваҡыт эҙләнеүселәрҙе ҡыҙыҡһындырған. Быға XX быуат осоронда һәм әле лә баҫыла килгән мәҡәләләр, хеҙмәттәр һәм баһаламалар шаһит. Был йәһәттән тикшеренеүселәр үҙ иғтибарын, шағирҙың эске донъяһын асыу ниәтендә, уның таматикаһына, проблематикаһына, аһәңенә йүнәлтә. Шулай уҡ ошо донъяны сағылдырған төҫтәрҙең әһәмиәтен дә, әлбиттә, әйтеп китергә кәрәк.

Эштең темаһы булып аҡ төҫтөң поэтикаһы тора. Башҡорт әҙәби теленең аңлатмалы һүҙлегендә иһә был төҫтөң киләһе билдәләмәһе бирелә: "Аҡ – 1. Ҡар, һөт төҫөндәге; киреһе ҡара. 2. Үҙ төҫөн юғалтҡан (аҡ сәс). 3. Ҡәҙерлегә тотола торған. 4. күсм. Насарлығы, усаллығы булмаған; саф. 5. күсм. Шатлыҡ менән тулы; ҡыуаныслы"[1, с. 20].

1910 йылдарға ҡараған ижадының башында уҡ шағир

"Сөм ҡара, ап-аҡты айырырға тура һүҙ – күҙгә ул",

тип аҡ менән ҡараны айырыуында ике ярҙы, һәм бының менән ысындың, дөрөҫлөктөң, ғәҙеллектең төҫөн билдәләй. Шағир үҙе шул аҡлыҡ яғын һайлай ҙа:

"Ғәйрәтле бул, ысын һүҙле бул! Был – изге юл".

Әлбиттә, Бабич бынан тыш "аҡ ҡуян", "аҡ сәскә", "аҡ гөл", "аҡ ҡар", "аҡ ҡояш" тип, пейзажында буяй. "Аҡ ҡулдарын", "бите ап-аҡ" тип, лирикаһында ла ҡуллана. Ләкин шағир артабан үҙенең изге юлына нығыраҡ тартыла бирә:

Һиңә лә яҡты заман килеп етер,
Әгәр ҙә ярлыҡаһа хоҙаң, тимен",

Тип үҙенә өндәшә ул "Нәсихәт" шиғырында. Бында ул яҡты һүҙен ҡуллана, әммә "аҡ" һүҙен ҡарағанда, беҙ уның бер мәғәнәлә килгәнен асыҡланыҡ. Йәғни, ошо юлдары менән ул тормошта диндең әһәмиәтен билдәләй. Быны хатта халыҡ өсөн дә ҡараңғылыҡтан ҡотолоу, һаҡланыу юлы тип атарға мөмкин.

Артабан ул Ғабдулла Туҡайҙы “аҡ тулған ай”, “ап-асыҡ, ап-аҡ булып, тик аҡ күбек аҡҡан кеүек”, тип аҡлыҡҡа күмә. Бер аҙҙан ләкин “Туҡай үлгәс” тигән шиғыры ижад ителә... Унда иһә Бабич иң юғары баһаһын биреп, алда әйтелгәндәрҙең мәғәнәһен тулыраҡ асып, Туҡайҙың үҙ аҡлығы менән “аҡ юлға” сығарыуын хатта ике тапҡыр билдәләй. Үҙен дә ошо “яҡты, матур, аҡ юлда” үлде” ти.

Бабич үҙе лә аҡ юлында нығына бирә. Киләһе шиғыры булып “Выждан һәм нәфсе” ҡалҡа. Һәм күкрәгенең аҡлығы менән ул нәфсегә ҡаршы тороуын, намыҫ яҡлы булыуын хәбәр итә. Ә 1914 йылда “Халҡым өсөн” шиғыры менән изге юлының тормош кредоһы һәм халҡынан айырылғыһыҙ икәнен билдәләй. Аҡ күкрәгенән урғылған йырҙарын ул тәүге юлдан уҡ “ап-аҡ алтын” һәм “халҡы өсөн” тип белдерә. Был һүҙҙәренән ул ғүмеренең ахырынаса тайпылмаясаҡ.

Шуны ла әйтергә кәрәк: йырҙарын алтын өсөн ғәҙәти булған һары төҫ менән буямай ул, ә һирәк осраған һәм тәүгеһенән ҡиммәтерәк булған аҡҡа манып ала.

Шағирҙың аҡ күкрәгенең аҡлыҡ менән яныуы иһә артабан бары ярһый бирә:

“Ул яна был донъяны күрмәк булып аҡлыҡ менән”.

Ләкин ҡараңғылыҡтан сығыу юлдары еңелдән булмай. Шунда ла шағир был маҡсатынан баш тартмай алға ынтыла. Артабан, 1916 йылда “Көтәм” шиғыры яҙыла:

“Килерме икән беҙгә лә?” тип,
Уралҡайға ҡарап илайым”.

Тип өҙгөләнә, ләкин үҙе өсөн өҙгөләнмәй ул, ә Уралҡайының үҙаллы йәшәй башлауын, баҫымдан, ҡыҫырыҡланыуҙан ҡотолоуын теләй. Ләкин ул изге юлына тоғро һәм ошо юлының маҡсатына илтәсәген дә тойомлай. Уға күп тә ҡалмай, бары революцияны уҙырға кәрәк буласаҡ:

“Көтәм тиҙҙән аҡ көн тыуғанын”.

Ғөмүмән шағир аҡ менән ҡараны ғына айырып ҡалмай үҙенең шиғырҙарында, иң әүәл ул үҙе аҡлыҡ булырға ынтыла. Был – мосолмандарға хас сифат. Ә уның нимәгә ҡаршы көрәшкәнен иһә беҙ аҡтың ҡапма ҡаршы яғын ҡарап беләбеҙ. Йәғни, нәфсе менән бер рәттән беҙ ялған һүҙҙе, халыҡты ҡыҫырыҡлаған, уның азатлығын сикләгән һәр шәйҙе ҡара төҫтә күрәбеҙ. Ә ул, иң ябайы, ярлы менән бай булған, выждан һатылған ерҙә сағыу төҫтө сағыла һәм ошоларҙы беҙ шағирҙың аҡ төҫтөрендә асыҡ итеп күрәбеҙ ҙә.

Әҙәбиәт

1.Хәҙерге башҡорт әҙәби теленең аңлатмалы һүҙлеге – Өфө, 2004. – 528 бит.
2.Шайхзада Бабич. Избранные произведения/ Ш. Бабич. – Уфа: Башкирское книжное издательство, 1958/ - 292 с.

©Ғилманов Д.Т., 2017

Ғәлиуллин А.Х.,
РФА ӨҒҮ ТТӘИ аспиранты,
Өфө ҡалаһы

ХӘҘЕРГЕ ӘҪӘРҘӘРҘӘ ТОРМОШ ҮҘЕНСӘЛЕГЕ: М. ҠАҺАРМАНОВАНЫҢ “БӘПӘЙ ЕҪЕ” ХИКӘЙӘҺЕ МИҪАЛЫНДА

Миләүшә Ҡаһарманованың “Бәпәй еҫе” исемле хикәйәһе тормоштоң ябай, бер үк ваҡытта ҡатмарлы ла күренештәрен асып һала. Ул тәү сиратта ғаилә мөнәсәбәттәре һәм йәмғиәт проблемалары ярылып ята... Миләүшә Ҡаһармановаың ижадын, ғөмүмән алып ҡарағанда ул тормошсан ваҡиғаларҙы үҙенсәлекле, ябай тел менән уҡыусыға аңлата бирә алыуы менән алдыра. Шуға ла бар әҫәрҙәре лә бер тынала уҡыла ла инде. Бер хикәйә, повесы ла бер-береһенә тап килмәүе менән дә айырыла. Барыһы ла ҡыҙыҡлы, һутлы тел менән яҙылған. Шуныһы иғтибарға лайыҡ: һәр әҫәрендә лә минең өсөн ҡыҙыҡлы ла, ят һүҙҙәр әленән-әле тап булып ҡына тора. “Бәпәй еҫе” хикәйәһендә генә мәҫәлән, *“Еңмештең яҙмышы хәл ителде”, “Көнсөллөк бесәйе күңел итен үтер тырнағы менән сыйып ебәрҙе”, “Ҡарһылыуының йәнен иретеүгә бар йөрәк ҡайнарлығын һалды ғашиҡ”* кеүек һөйләмдәр төҙөлөшө күңелгә матур бер күренеш булып ятты. Һыуһынды ҡаңдырҙы тип әйтергә лә мөмкин. Бар әҫәрҙәренеңдә лә осоҡырыйы күренә. Урыны менән ҡыуандырыу, уйландырыу, образдар менән бергә көйәләнеү көсөнә эйә. “Бәпәй еҫе” хикәйәһенә кире әйләнеп ҡайтҡанда, был әҫәр ни өсөн уның тап “Бәпәй еҫе” тип исемләнеше, ижадсы аңлатып ҡына бирмәй, ә тулыһынса тасуирлай. Ул ғына ла түгел, уның ике төрлө мәғәнәгә эйә булыуын да күрһәтә. Ошо урында хикәйәнән өҙөк тәҡдим итәм: “*Фу-у! Әлеге еҫ – бәпәй еҫе. Ул эс кейемдәренә хәтлем генә лә түгел, тәнгә лә, сәстәргә лә һеңгән ине. Асия ашығып, тәнен тызып-тызып еҫле шыйыҡсалар менән ышҡырға, йыуырға керешә...”*. Был төп образдарының береһенең кисереше булһа, ә быға ҡапма-ҡаршыһында иһә ул был күренеш башҡасараҡ һүрәтләнә: “*Ярһып илаған бала тауышы ҡолаҡтарында сыңлап тик торҙо. Ә ул еҫ. Әскелтем-татлы, башты әйләндерер татлы еҫ. Бәпәй еҫе. Шул еҫте тойор, ҡайҙандыр тотоп алыр, эскә йотор өсөн ҡомһоҙланып еҫкәнде, күҙҙәрен йомоп тыны бөткәнсе һауа һуланы. Тик ул бәхеттең инешен тапманы...”.*

Ғөмүмән, “Бәпәй еҫе” хикәйәһендә хәл-ваҡиғалар бала тирәләй генә бармай. Шулай ҙа автор унан-бынан йолҡоп алған күренештәр тип тә аңларға кәрәкмәй. Барыһы ла бер-береһенә бәйле, бер-береһен тулыландырып тора. Төрлө көнүҙәк проблемаларҙы күтәрә. Хикәйәнең төп образдары Тәлғәт менән Асияның ун дүрт йылдан ашыу бала таба алмай интегеүҙәре. Әҫәрҙә әйтелгәнсә, ғаилә ағзалары белемле, хәлле кешеләр

булараҡ, ҡиммәтле клиникаларҙа ла тикшереү үтә, дауаларҙың кәрәге булғанын да, булмағанын да ҡабул итәләр. Асияның имселәрҙе лә, һылап-һыйпаусыларҙы ла ҡалдырмай. Ләкин, икеһе лә һау-сәләмәт булыуҙарына ҡарамаҫтан бәпес табырға тырышыу бушҡа булып сыға. Хикәйә тәүҙә ир менән ҡатын араһында мөнәсәбәттән башлана. Аңлашыуманслыҡ, бер-береһенә ҡарата асыулы һөйләшеү, ғаиләнең бына-быма тарҡалыу сигендә тороуы… Ғаилә усағын һаҡлап ҡалыуҙың берҙән-бер юлы – йортта баланың булыуында.

Тәлғәт Асияға приюттан бала алыуҙы ла тәҡдим итә. Ләкин, ҡатын быға ризалашмай. Сит, етмәһә етем бала тәрбиәләп ятмаясағын белдерә. Шулай ҙа, Асия Тәлғәткә бәпәй алыуҙың икенсе юлын әйтә – суррогат әсә ярҙамында бала табыу. Был идеяны тип әйтәйек, Асияның хеҙмәттәше Әклимә тәҡдим итә. Ғаилә быға риза була. Тик суррогат әсәне табыу мәсьәләһе генә борсой.

Суррогат әсәне Асия үҙе табып килтерә. Ул бер туған апаһы Айһылыуға китеп барышлай күстәнәс артынан магазинға ингәндә таныша. Дүрт йәшлек ҡыҙ тәрбиәләгән йәш әсә Ләйсәндең тормошо ла бик үк маҡтанырлыҡ булмай сыға. Ләйсән бер яңғыҙы бала үҫтерә. Мәктәпте яҡшы билдәләргә тамамлап, медицина колледжына уҡырға инә. Һөнәрле булып, үҙ аллы тыныс тормошта йәшәү теләге менән яна. Ләкин уҡыуын тамамламай алмай. Алтын тауҙар вәғәҙә иткән һөнәрселек училищеһы студенты Раян менән таныша. Ҡыҙҙың башын орсоҡ кеүек әйләндереп, уны ауырға ҡалдырып үҙе юҡҡа сыға. Ҡорһағы беленә башлағас оялып уҡыуын ташларға мәжбүр була…

Был урында йәмғиәттең икенсе проблемаһы күҙ алдына баҫа – яңғыҙ бала тәрбиәләгән әсәләр. Әлбиттә, улар бармаҡ менән һанарлыҡ булһа ла бар. Ул ғына ла түгел, кейәүгә сығып, һуңынан ауырлы килеш, йә кейәүе менән оҙаҡ та тормай айырылғандары ла бик күп. Һөҙөмтәлә, йәмғиәт атайһыҙ – арҡаһыҙ балалар менән тула. Ярай, ҡасандыр беҙҙең өләсәйҙәр бер яңғыҙҙары балаларын нисек тә булһа тәрбиәләп, юҡты бар итеп, тормошҡа зарланмайса, барыһын да аяҡҡа баҫтырған. Ә хәҙер? Яңғыҙ бала тәрбиәләгән әсәләрҙең балалары мин белгәнсә генә, тормошҡа барыһы ла тиерлек эшкә лә, тормошҡа ла яраҡһыҙ. Тәрбиә етеңкерәмәү сәбәпсе. Урам, унан бигерәк телевизор тәрбиәһе лә үҙенекен иткән саҡтар ҙа үҙенекен итә.

Шулай уҡ, хикәйәлә етемдәр проблемаһы ла күтәрелә. Уларҙың әлеге хәле, закондың тупаҫ үтәлеше лә телгә алына: “… *Ләйсәндең әсәһе Сәриә балалар йортонда үҫкән, тегеү фабрикаһына эшкә урынлашҡас, уға ошо баракта бүлмә биргәндәр. Был йортта, ысынлап та, кемде алып ҡараһаң да балалар йортонан сыҡҡандар бит. Күршеләге Сергей менән Наташа ла шулай уҡ детдом тәрбиәләнеүселәре. Ҡаршылағы ағас аяҡлы ир ҙә, анау Әклимә лә, әсәһе әйтеүенсә, улар кеүек үк туған-тыумасаһыҙ, йортһоҙ-ерһеҙ әҙәмдәр. Йыйылышып тамаҡ сылатҡан һайын үҙҙәре «Ҡала*

түрәләре беҙгә фатир биреү урынға ошонда килтереп тыҡты. Бурҙар, алдаҡсылар, беҙҙең өлөштө йоттолар» тип әрләйҙәр, әммә мәсьәләне хәл итерҙәйе юк." Әлбиттә, ул да йәшерен батырын түгел, аҙмыш тарафынан былай ҙа ҡыйырһытылған балаларға закон буйынса тейешле торлаҡ майҙаны бирелмәй ҡалған осраҡтар ҙа юҡ түгел. Күптән түгел Башҡортостан юлдаш телевидениеһында Белорет районының Сермән балалар йортонда тәрбиәләнеп патронат ғаиләләргә урынлашҡан балалар хәҙер ярты йыл пособие алмауҙары тураһында сюжет сыҡҡайны. Яуаплы ведомство аҡсаларҙы ебәргән, ә кешеләр уны алмаған. Ижади төркөм "ҡыҫылғас" ҡына боҙ урынынан ҡуҙғалды.

Миләүшә Ҡаһармановaның "Бәпәй еҫе" исемле хикәйәһе, ғөмүмән ул әлеге көндәрҙе күҙ алдына баҫтыра. Ундағы геройҙар беҙҙең арала төҫлө. Бала таба алмай интеккән Асияны бер яҡтан йәлләргә лә мөмкин, икенсе яҡтан зитҡа ла тейә. Сөнки был осраҡта ул үҙ аҙмышын, үҙе хәл итте тип аңларға кәрәк. Уның ябай уйланыуҙары, үҙ-үҙен тотошо бик күпте тәфсирләй: *"Балаларҙан екһенеп, тамам биҙа булып үҫте ҡыҙ. Шулар артынан таҙалап, йыуып-йышып, бишек бәүетеп үтте балалыҡ, үҫмерлек осоро. Бәләкәс туғандарын һәм әсәһен ошо етешмәгәнлектең, әрпешлектең сәбәпсеһе итеп күрҙе. Башҡалар кеүек иркәләнеп, вайымһыҙ ғына йәшәй алыу мөмкинлегенән мәхрүм иткәндәре өсөн күралмаҫ хәлгә етеп киткән саҡтары ла булды уларҙы. Уйнағанда ла бер ваҡытта ла әхирәттәре һымаҡ «бәпәй» төрмәне, ҙурая бара киләсәккә хыялдар ҡорғанда ла ныҡлы итеп «Минең балам булмаясаҡ, мин яңғыҙым йәшәйем» тир булды"*, балалы булған хәлдә лә ул былай ти: "*Күҙ алдынданғынан башы әйләнде Асияның. Был бит ул. Ул! Ҡасандыр бала сағындағы, бола донъяһында балаға батып ултырған әсәһе кеүек, анау һәпрә Гөлназ кеүек, бешмәгән Ләйсән кеүек... Юҡ! Юҡ, юк һәм тағы ла бер ҡат юҡ! Бының булыуы мөмкин түгел! Асия улар түгел! Уның быңдай йәмһеҙ, ҡарауһыҙ, йонсоу булғыһы килмәй! Ҡатын йән асыуға аяҡтарына элгән тәпишкәләрен осороп ырғытты ла, ваннаға йүгерҙе. Йәһәтләп өҫтөндәге сирҡаныс кейемен һалды..."*

Ошонан сығып, әҫәр геройының ниндәй яһил, ҡаты бәғерле ҡатын-ҡыҙ икәнлеген аңларға мөмкин. Ниндәй генә һынауҙар бирелмәһен, балалы булып та ҡәҙерен белмәй япа-яңғыҙы тороп ҡалыуы уйланырға ишара. Әйткәндәй, Миләүшә Ҡаһарманованың тап был хикәйәһен ҡарауым да осраҡлы түгел. Беренсенән ул гендер проза булараҡ сығыш яһай, икенсенән социаль тормоштоң мөһим проблемаларын асып һала. Ниндәйҙер ябай, тапалған күренеш аша ла һөйләнмәй әҫәрҙәрендә, ә һутлы, халыҡсан, бер үк ваҡытта әҙәби тел менән уҡыусы күңеленә тапшыра. Ҡатын-ҡыҙ прозаһы тигәндәй, Рәсәй әҙәбиәтендә ул 1980 йылдар аҙағы – 1990 йылдар башында үҫешкән йүнәлеш. Фәнни күҙлектән ҡарағанда ул "гендер" термины менән ҡулланыла.

1. Сөләймәнов Ә.М., Хөббитдинова Н.Ә. Әҙәби әҫәрҙе тикшереү юлдары. − Өфө.: Зәйнәб Биишева исемендәге “Китап” нәшриәте, 2012. – 168 б.
2. “Ағиҙел” журналының рәсми сайты: http://agidel-rb.ru/
3. “Киске Өфө” гәзитенең рәсми сайты: http://www.kiskeufa.ru/
4. Башҡортостан юлдаш телевидениеның рәсми сайты: http://tv-rb.ru/

©Ғәлиуллин А.Х., 2017

Ғәниев В.В.,
филол. ф.к., БДУ-ның Бөрө филиалы доценты;
Ғәниева Ғ.Ғ.
филол. ф.к., БДУ-ның Бөрө филиалының өлкән уҡытыусыһы

ДЕЗИДЕРАТИВТЫ БЕЛДЕРЕҮҘӘ ҠАЙҺЫ БЕР ЛЕКСИК САРАЛАР

Башҡорт телендә һөйләүсенең эш-хәлде башҡарырға йәки башҡармаҫҡа булған теләген, ынтылышын, уйын, ниәтен белдереүсе грамматик һәм лексик саралар бар. Грамматик һәм лексик сараларға теләк һөйкәлешен һәм теләк мәғәнәһен белдереүсе ялғауҙар, теләктең төрлө мәғәнә төҫмөрҙәрен көсәйтеүсе киҫәксәләр, модаль һүҙҙәр, һөйләм төҙөлөшө ҡарай. Улар оптатив һәм дезидератив модаллекте реалләштереүсе төп компонент һанала. Оптатив (optativus) латин теленән “теләк” (“желательный”) һүҙенән алынған. Башҡорт телендә оптатив модаллектең бай йөкмәткеһе, беренсенән, теләк һөйкәлешенең *-айым/-әйем, -айыҡ/-әйек* ялғаулы синтетик формаһы ярҙамында белдерелә. Мәҫәлән: *йырлайым (әле), һөйләйем (әле).* Икенсенән, ҡылымдың шарт, бойороҡ, ихтималлыҡ, хәбәр һөйкәлештәре, ҡылымдың затһыҙ формалары үҙаллы йәки ярҙамсы ҡылымдар менән күсмә мәғәнәлә теләктең төрлө мәғәнә төҫмөрҙәрен белдерә.

Дезидератѝв латин теленән “*desiderativus*” теләк мәғәнәле тигәндән алынған. Эшмәкәрҙең теләк-ынтылыштарын, уй-ниәттәрен аңлата һәм субъекттың үҙ эш-ҡылығына мөнәсәбәтен белдерә. Санскрит, чукот, камчатка, төньяҡ Америка телдәрендә дезидератив һөйкәлештең бер төрө һанала, ә инглиз, немец, рус ғилемендә “теләү” (хотеть”) ҡылымы менән бәйле [1, с. 29].

Дөйөм алғанда, оптатив менән дезидератив психологик, физиологик хәл-торош менән эш итә. Теләкте грамматик категория булараҡ ҡына түгел, ә күңел, аҡыл торошо менән бәйле психологик һәм физиологик күҙлектән өйрәнеү кешенең уй-теләктәренең төрлө йүнәлештә булыуын, физиик һәм материаль мөмкинлек менән бәйләнгән булыуын аңларға мөмкинлек бирә. Оптатив һөйләүсенең күңел торошондағы хыяллы теләге менән бәйле физиологик күренеш, ә дезидератив уйланған, аҡыл менән бәйле мөмкинлек һәм тейешлек менән аңлатып булған интеллектуаль теләк.

Субъектты интеллектуаль теләген белдереүҙә “теләү” ҡылымының синонимик рәте һәм уға бәйле вербаль лексика ҙур роль уйнай. Башҡорт телендә теләү ҡылымы менән бәйле лексемалар ҡылым, исем һәм сифат һүҙ төркөмөнә бүленә:

Теләк мәғәнәле ҡылым лексемалар: *теләү, килеү (теләү мәғәнәһендә), ашҡыныу, хыялланыу, ынтылыу, ниәтләү, самалау, алғышлау, ҡәһәрләү, ҡарғау, асығыу, аҙаланыу (иҫк.), анһығыу (иҫк.), алғыһау (иҫк), ерһеү, һыуһау, сарсау, асығыу, йөрәкһеү, әсеһерәү.*

Теләк мәғәнәле исем лексемалар: *теләк, бата теләк, хыял, ниәт, алғыш, ҡәһәр, ҡарғыш, ләғнәт, рәнйеш, бәддоға.*

Теләк мәғәнәле яһалма сифаттар: *теләүсән, теләкле, ниәтле һ.б.*

“Башҡортса-русса тәржемә һүҙлеге”ндә бирелгән һүҙҙәрҙең тәржемәһе “желать”, “хотеть” һүҙҙәре менән бәйләнгән: *һыуһау (испытовать жажду, хотеть пить), сарсау (сильно хотеть пить), йөрәкһеү (гореть желанием чего-либо делать), ерһеү // ерһәү (тосковать по родине, желание увидеть родную землю), әсеһерәү (желать, хотеть кислого), анһығыу (сильно хотеть пить), аҙаланыу (рваться, стремиться), алғыһау (гореть желанием чего-либо делать), һ.б.*

Телә - дезидеративлыҡты белдереүсе доминант ҡылым. Теләү – нимәгәлер күңел ятышы, күңел ынтылышы тойоу. Башҡорт тел белемендә теләк һөйкәлешенең морфологик төрө *-ырға/-ергә* ялғаулы уртаҡ ҡылымға *телә- (желать), уйла- (думать), (намереваться)* ҡылымдары ҡушылып барлыҡҡа килә [2, 117-се бит], [3, 169-170-се биттәр]. *-ырға/-ергә телә-* ҡылымы II, III затта килеп һөйләүсе икенсе бер заттың үткәндә ниндәйҙер эште, процесты башҡарырға йәки башҡармаҫҡа булған теләге тураһында хәбәр итә. Бындай һөйләмдәрҙә субъектив теләк бөтөнләй булмай. Миҫалдар: *Сәғүрә еңгә ҡыҙының <u>башын баҫып ҡарарға</u>, арҡаһынан һөйөп <u>иркәләргә теләне</u> (З.Биишева). Әхмәди башҡа йылҡы малы <u>алырға теләмәне</u> һәм, асыуы килеп, ҡыҙа, тоҡана башланы (Ж.Кейекбаев). Башҡарма комитет рәйесе Сатюков үҙ өҫтөнә яуаплылыҡ <u>алырға теләмәне</u>, кәрәк булһа, юғарынан күрһәтмә була торған әле, тип хатты буҫтау аҫтына һалып ҡуйҙы (Т.Бүләков).*

Аналитик форма *-айым/-әйем, -айыҡ/-әйек* I зат ялғауын ҡабул итеп субъекттың ышаныслы шәхси теләген белдерә. Миҫалдар: *Гөлйыһандың, гонаһһыҙ сабыйҙың, тәү бөрөләнгән саф тойғоһона ундай ҡара тап булып <u>төшөргә теләмәйем</u> мин... <u>Теләмәйем</u>! (З.Биишева). Бунтта ҡатнашыусы казактар отрядын ҡыйратыу өсөн ниндәй эш башҡарыуығыҙҙы белергә <u>теләйем</u> мин! (Я.Хамматов).*

Теләү ҡылымына *килеү* ҡылымы синоним. *Килеү* ҡылымы күп мәғәнәле. “Башҡорт теленең һүҙлеге”ндә уның теләү мәғәнәһе (со значением хотения, желания, стремления) бар. Башҡорт телендә ярҙамсы ҡылым *-ғы/-*

ге ялғаулы исем ҡылымға йәки *-аһы/-әһе* ялғаулы сифат ҡылымға ҡушылып килә. Миҫалдар: *йырлағы килә, йырлайһы килә; бейеге килә, бейейһе килә.*

I зат формаһы һөйләүсе заттың шәхси теләген, субъектив тойғоһон белдерә. Миҫалдар: *Беҙҙең дә тыңлағыбыҙ килә. Һеҙҙе бит ҙур шағир, тиҙәр (Ғ.Хисамов).*

Һуңғы ҡабат бер һөйөлгөм килә,
Күккә ашҡым килә тын оянан (Т.Йосопов).
Һинең алда булғым килде аҡыллыраҡ,
Аҡыл менән башҡаларҙан матурыраҡ (Н.Нәжми).

Теләктең бирелгән ҡушма формаһы затһыҙ ҡулланылышта ла һөйләүсенең шәхси теләген аңлата. Миҫалдар: *Хатта был гөлдәр ҙә миңә мохтаж. Мин киткәс, улар ҡороясаҡ. Ә әле уларҙы йәшәтке килә! (Ф.Аҡбулатова). Бына һиңә байрам һыйы! Ауыҙҙы бороп бара, ә үҙен уртлаған һайын уртлағы килә (М.Кәрим). Әйе, егәрле ине, ә бит мин дә хөрт эшләмәнем, минең дә маҡталғы килде (Ә.Әминев). Өҙөлөп-өҙөлөп ҡорһаҡ асты, ашағы килә, унан һуң йылы ғына урында йоҡлағы, оҙаҡ итеп йоҡлағы килә (Д.Юлтый).*

Һөйләүсенең процесты күҙ алдына килтереүе, тап шулай булыуын теләүе *хыялланыу, ашҡыныу* кеүек һүҙҙәр ярҙамында белдерелә. Һөйләүсе үҙ теләген хәбәр итеп кенә ҡалмай, ә башҡарыласаҡ эш-хәрәкәткә баһа ла бирә. Миҫалдар: *Беләһең дә инде, ике йылдан институт бөтөрөргә хыялланам, һинең менән Мәскәүҙә Ҙур театрҙа “Аҡҡоштар күле” балетын ҡарарға хыялланам, Венгрияға барып, атайымдың кәберен күрергә хыялланам, йәнә итәк тулы бала үҫтерергә хыялланам, (М.Кәрим).*

Дезидеративлыҡты белдереүҙә исем һүҙ төркөмөнә ҡараған һүҙҙәр ҙә айырым урын алып тора. *Теләк, ниәт, хыял* кеүек һүҙҙәр тотош һөйләмгә теләк мәғәнәһен бирә: *Хыялым – башҡорт халыҡ йырҙарын дүрт тауышҡа һалыу һәм халыҡ инструменттары ансамбле оҙатыуында башҡарыу (Т.Ғарипова). Бар теләгем шул: яуыздарҙың муйынын тиҙерәк һындырырға яҙһын (Ә.Әминев).*

Башҡорт телендә *“ҡарғыш”,* ғәрәп теленән үҙләштерелгән *“кәһәр”, “ләғнәт”* һүҙҙәре мәғәнәһе менән ҡарғышлы теләк теләүҙе аңлата. *Осор шуның башыңа утлы әҙернәнде, яуҙыр ҡарғышыңды! (Ә.Хәкимов).*

Ләғнәт, ләғнәт ҡанлы ҡулдарыңа
Ләғнәт, ләғнәт ҡара йөрәгеңә,
Ләғнәт, ләғнәт эскән һыуҙарыңа
Ләғнәт, ләғнәт харам икмәгеңә (М.Кәрим).

Башҡорт теленең лексик составында субъектив теләк мәғәнәһендә айырым фразеологик берәмектәр ҡулланыла: *дәрт итеү, дәрт мөйөшләнеү (нимәгәлер ынтылыу, теләк менән яныу), теләккә ирешеү, ниәт итеү, күңел һалыу (дәрт, теләк менән эшләү). ташҡа үлсәйем (ниҙендер насар йоғонтоһонан һаҡланырға теләгәндә), телеңде ҡойормон, иманыңды*

уҡытырмын (янауҙы белдереп асыуланып әйткәндә), күҙ теймәһен (һоҡланыуҙың кейәһе төшмәһен өсөн әйтелгән теләк), ауыҙыңдан ел алһын (насар хәбәр һөйләгәндә “шулай булып ҡуймаһын” “юҡҡа сыҡһын” тип теләгәндә), телеңә тилсә сыҡҡыры (насар һүҙгә ҡаршы ҡарғыш һүҙе) һ.б. Шулай итеп, оптатив грамматик-лексик категория һаналһа, дезидератив лексик берәмектәр менән эш итә. Дезидератив мәғәнәле һүҙҙәр һөйләүсенең хәл-торошон, уй-ниәтен белдереп оптативтың коммуникатив мәғәнәһен формалаштыра.

Әҙәбиәт

1. Адамсон, И.Г. Модальный смысл дезидеративности: от семантической зоны к семантической типологии высказываний / И.Г. Адамсон. – Эстония, 2006. – 128 с.
2. Кейекбаев, Ж.Ғ. Хәҙерге башҡорт теле / Ж.Ғ. Кейекбаев. – Өфө, 2002. – 146 бит.
3. Юлдашев, А.А. Система словообразования и спряжение глагола в башкирском языке / А.А. Юлдашев. – М., 1958. – 195 с.
4. Башкирско-русский словарь: 32000 слов / Российская Академия наук. Уфимский научный центр. Академия наук РБ; под. ред. З.Г.Ураксина. – М.: Дигора, Рус.яз., 1996. – 884 с.
5. Башҡорт теленең һүҙлеге: Ике томда / Россия Фәндәр академияһы. Башҡортостан ғилми үҙәге, тарих, тел һәм әҙәбиәт институты. – М.: Рус.яз., 1-се том, А – М. – 1993. – 815 бит; 2-се том, Н – Я. – 1993. – 962 бит.

©Ғәниев В.В., Ғәниева Ғ.Ғ., 2017

Дауытова Р.А.,
БДУ-ның 3 курс аспиранты,
Өфө ҡалаһы

Р. БИКБАЕВТЫҢ “БАҘАР БАЛТАҺЫ” ПОЭМАҺЫНДА ДӘҮЕРҘӘР АЛМАШЫНЫУЫ ОСОРОНДА БАРҒАН ХӘЛ-ВАҠИҒАЛАРҘЫҢ ХУДОЖЕСТВОЛЫ ҺҮРӘТЛӘНЕШЕ

1980 йылдар аҙағындағы һәм 1990 йылдар башында илебеҙҙә барған өҙлөкһөҙ “үҙгәртеп ҡороуҙар”, сәйәси-иҡтисади реформалар, Советтар Союзының тарҡалыуы йәмғиәт тормошона ҙур үҙгәрештәр килтерә. Ил кимәлендә барған буталсыҡ күренештәр осоронда башҡорт әҙәбиәте лә үҙгәреш кисерә. Ул илдә барған хәл ваҡиғаларға эйәреп кенә үҙгәрмәй, ә заман менән бергә бара һәм бергә үҫешә.

Илебеҙҙең бер социаль ҡоролоштан, социализмдан икенсеһенә, кире капиталистик мөнәсәбәттәргә күсеүҙең ҡатмарлы һәм ҡаршылыҡлы осоро Рауил Бикбаевтың 1990-1995 йылдарҙа ижад ителгән поэмаларында асыҡ сағыла. Уның ошо осорҙа ижад иткән “Система”, “Баҙар балтаһы”, “Башһыҙ һыбайлы” поэмалары быға миҫал булып тора.

1991 йылда яҙылған “Баҙар балтаһы” поэмаһы шул осорҙоң актуаль проблемаларын күтәреүе менән үҙенсәлекле. Был поэмала илде тарҡатыу, халыҡтың рухи байлығын, әҙәп-әхләҡ ҡиммәттәрен юҡҡа сығарыу, тик һатып-һатылыуға ғына ҡоролған “баҙар балтаһы” сәйәсәте фашлана.

Поэманың инеш өлөшө ябай хәл-ваҡиғаға, йәғни хәтирәләргә бағышланған. Автор әсәһе һәм ауылдаштары менән һыйырҙарын егелгән атҡа тағып, Ырымбур баҙарына барып, иткә әйләндереп һатыу ваҡиғаһын һүрәтләй. Сабый баланы “ошо шомло ла, тылсымлы ла” “баҙар” һүҙе уйын арбаған, сөнки ҡалаға тәү тапҡыр барыуы:

Тәүге тапҡыр! Барыһы ла тәүге тапҡыр!
Ырымбурға етеп барабыҙ.

Авторҙың ҡала баҙарына барып етеүе, ундағы “һабантуйҙа ла быны күргән булмаған” халыҡтың күплеге, “өйөм-өйөм ятҡан ят ризыҡтарҙың балҡыуы”, хатта “һыуҙың һыуы ла бында һатылыуы” ныҡ ғәжәпләндерә. Әммә ныҡ иҫендә ҡалған һәм бөгөнгө көндә лә күҙ алдынан китмәгән күренеште шағир былай тасуирлай:

Шул саҡтарҙан, баҙар, тинеләрме,
Хәтеремә килә бер мәлгә:
Һауа ярып ай дәүмәле балта
Гөрҫләп килеп төшә түмәргә.

Ошо ябай ғына хәл-күренештең тотош ил кимәлендә барған сәйәсәтте күҙ алдына баҫтырыусы Балта образы алдағы бүлектәрҙә символик мәғәнә төҫмөрө ала. Ул тыуған илде, төрлө халыҡтарҙы, ябай кеше яҙмыштарын төрлө-төрлө өләштәргә бүлгеләгән аяуһыҙ “Ҡанлы Балта” образына әйләнә. Әлбиттә, бындай сәйәсәт халыҡ мәнфәғәтенән алыҫ тора, унын нигеҙендә халыҡтарҙы берләштереү түгел, ә тарҡатыу, ябай халыҡты ҡомһоҙлоҡҡа, аҡса, байлыҡ менән генә үлсәнгән һаҙлыҡҡа батырыуын күрһәтә шағир:

Көндән-көнгә һирәгәйә бара
Эшкә барып, эштән ҡайтыусы.
Тарҡала бит тотош дәүләтебеҙ,
Бер яртыһы бөгөн – ҡыйратыусы,
Икенсеһе – урлап һатыусы.

Донъяларҙың боларыуы, бәндәләрҙең аҡса, байлыҡ, тип “йәне аҙып, күҙе аларыуы”, теләнселәрҙең артыуы, түрә-ҡараҡтарҙың кеҫәләре ҡалынайыуы, мафияның үрсеүе һәм аҙаҡ килеп илебеҙҙең “хәйер һорап, бар донъяға ҡулын һоноуы” – барыһы-барыһы ла шағир йөрәге аша үтә. Унын шул ваҡиғалар осоронда Өфө баҙарында усына аҡса йомоп, һурпалыҡ ит алырға торған ҡарсыҡтың көпә-көндөҙ таланыуы, кейемдәр янынан күҙҙәре ҡыҙып китә алмай торған ҡыҙҙар, емеш һатҡан ерҙә йәш әсәнең алмаларҙан күҙен ала алмай тороуы ихтибарын йәлеп итә, сөнки ул әйберҙәрҙе алыу өсөн “йыл буйы тирең түкһәң дә, был хаҡтарға көс етмәҫлек”. Ябай халыҡ

яҙмышы миҫалында күрһәтелгән бындай социаль проблемалар алдағы бүлектәрҙә тотош ил кимәленә күтәрелеп, ижтимағи-сәйәси төҫмөр алып һүрәтләнә. Йылғыр әҙәмдәр ил байлығын талап кеҫә ҡалынайтып ятһа, ябай халыҡ хәйерсе хәлендә йәшәргә мәжбүр, хатта аҡса, байлыҡ тип күҙе аларған бәндәләр “тартынмаҫтар хатта ҡулын һонған” хәйерсене таларға.

Поэманың артабанғы өлөшөндә шағир фольклор образы – Алып батыр, милли геройыбыҙ Салауат Юлаев, милли азатлыҡ өсөн көрәшеүсе Зәки Вәлиди, бөйөк шағирыбыҙ Шәйехзада Бабич рухтарын иҫкә ала. “Беҙҙе тере иткән тамырҙар”ҙың уттар үтеп, илем-ерем тип яу сапҡан, азатлыҡ көрәштәрендә йәнен аямай ҡатнашыусы ошо батырҙарыбыҙ хазина итеп ҡалдырған тыуған еребеҙҙең бөгөнгө көндә аяуһыҙ таланыуы – башҡорт урмандарының ситкә оҙатылыуы, ер аҫты байлыҡтарының, ерҙәрҙең һатылыуы, ғөмүмән, барлыҡ ҡиммәттәрҙең аҡса менән генә үлсәнеүенә шағир йөрәге һыҙлана. Ә иң борсоғаны – тыуған иленең артабанғы яҙмышы:

Ҡулыбыҙҙа нимә генә ҡалды?
Таянырға бары ер ҡалды.
Урал ҡоросонан ҡойған балта
Боғаҙына саба Уралдың.

Тимәк, таяныр еребеҙҙән башҡа бер нимә лә тороп ҡалмай. Изге еребеҙҙе, туған тупрағыбыҙҙы һаҡлап ҡалыр өсөн шағир уны һатҡан бәндәләрҙе үҙ әсәһен һатҡан мөртәт менән сағыштыра.

Ерен һатҡан йәнде ер йотһон,
Ерен һатҡан йәнде ер баҫһын –

тип ҡәһәрләй.

Поэманың һуңғы өлөшөндә шағир оран рәүешендә шундай юлдар яҙа:

Ил яҙмышы ҡыл өҫтөндә саҡта,
Ҡул ҡаушырып ғәмһеҙ ятмайыҡ.
Һаҡлайыҡ беҙ ғәзиз Ер-әсәне
Үҙебеҙҙе үҙебеҙ һатмайыҡ! –

ти. Рауил Бикбаев шиғриәтебеҙҙә юғары урын алып торған манифестацион-публицистик алымға мөрәжәғәт итеп, туған халҡын уйланырға, киләсәген ҡайғыртырға, “барыһы ла һатыла торған заманда” аҡса ҡоло булып, намыҫты юймаҫҡа, тыуған ер яҙмышына битараф ҡарамаҫҡа саҡыра.

Халҡым һүҙе, халҡым ынйылары
Баҙарҙарҙа һатылыр мал түгел. –

тип ошо ауыр заманаларҙа халҡыбыҙҙың рухи ҡиммәттәрен, иманын һаҡлап ҡалырға өндәй башҡорт халҡын, сөнки ил иртәһе үҙ милләтенән башҡа бер кемгә лә кәрәк түгел.

Улар өсөн һинеңил нимә?
Балта турап ташлар билдәмә!
Улар өсөн һинең ил нимә?

Балта турап ташлар билдәмә! –

тип ҡат-ҡат киҫәтә шағир, сөнки милләтебеҙҙең “башы баҙар түмәрендә”, ә “балтаһынан биткә ҡан тама”.

Рауил Бикбаевтың “Баҙар балтаһы” поэмаһында халҡыбыҙҙың нисәмә йылдар һуҙымында нығынған өмөт-ышаныстарының селпәрәмә килеүе һүрәтләнә. Был поэмала баҙар балтаһынан тыш, баҙар үҙе символик мәғәнәгә эйә. Илебеҙ тормошонда ул ваҡыттарҙа барған мәхшәр баҙарҙы хәтерләтә. Эш кешеһенең таңдан ҡара кискә тиклем күкрәк көсө менән тапҡанын баҙарҙың ҡан илатып тартып алыуы, туҡтамаҫтан хаҡтарҙың күтәрелеүе, ил башлыҡтарының килә-китә тороуы, аҡса алмашыныуы – барыһы-барыһы тураһында ла туранан-тура ярып һала шағир был поэмала.

Тимәк, Рауил Бикбаевтың “Баҙар балтаһы” поэмаһында илебеҙ тарихында 1990 йылдарҙа булып үткән аянысла ла, фажиғәле лә, ҡурҡыныс та хәл-ваҡиғалар бөтә дөрөҫлөгөндә һынлана.

Әҙәбиәт

1. Башҡорт әҙәбиәте тарихы. 6 томда. Т. 6. Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1990. - 584 бит.
2. Бикбаев Р.Т. Һайланма әҫәрҙәр. II том: шиғырҙар, хәҙистәр һәм тәржемәләр. – Өфө: Китап, 2008. – 560 бит.
3. Егерменсе быуат башҡорт әҙәбиәте: Юғары уҡыу йорттары өсөн дәреслек. 2-се баҫма, тулыландырылған. – Өфө: БДУ, 2003. - 577 бит.
4. Хөсәйенов Ғ.Б. Рауил Бикбаев.Тормошо һәм ижады: монография. Өфө: Китап, 2008. – 256 бит.

© Дауытова Р.А.., 2017

Дударева М.А.,
кандидат филологических наук,
преп-ль кафедры русского языка №2 факультета РЯ и ОД РУДН,
зав. отделом литератур народов России и СНГ журнала «Юность»

ФУНКЦИЯ ОБРАЗА КОНЯ В ПОЭТИКЕ К. ИВАНОВА И С. ЕСЕНИНА. ЧУВАШСКИЙ И РУССКИЙ ФОЛЬКОР: ТИПОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Структурно-архетипический комплекс коня обнаруживается в разных далеких друг от друга культурах. Конь является одним из самых мифологизированных и медиарных животных в мировой мифологии и фольклоре. В данной статье нас интересует функционирование этого архетипа в фольклоре и литературе народов России и в целом в славянской культуре. Для примера, проведения типологических связей мы обращаемся к двум не связанным, на первый взгляд, художественным произведениям – поэме К. Иванова «Нарспи» и некоторым ранним стихотворениям С. Есенина.

Поэма К. Иванова «Нарспи» до сих пор вызывает много споров в литературоведческой среде. Это касается и жанровой природы произведения (особый вид *романа в стихах*, трагедия [1, с. 166 – 169]), и эстетических, философских категорий поэмы (трагическое, катарсическое начало, как основа национального [6, с. 288 – 290]), и выявления национальных констант в поэтике. Образы Нарспи и Сетнера рассматривались с позиций исторической действительности, а также с точки зрения социальных и нравственных законов поведения. Анализировался мифологический пласт «Нарспи», связанный непосредственно с мировоззрением чувашей. Однако поэма «Нарспи» отражает не только историческую, социальную или этнографическую действительность, но и метафизическую, бытийную, создающуюся за счет *фольклорных элементов*.

Фольклорная традиция проявилась во многом латентно, на что указывают некоторые ритуальные маркеры. Если образам главных героев уделено достаточно внимания, то функция мальчика Сентти является до сих пор не проясненной. И этот герой мог бы остаться в тени повествования, но особый интерес вызывает одна деталь: он появляется перед Нарспи на коромысле-лошади:

Мальчуган, Сентти, красивый,
Как никто во всей родне,
Коромысло – конь ретивый,
Сам он – всадник на коне. [4, с. 72]

Стоит отметить, что этому образу вообще мало уделялось внимания, хотя он носит, на наш взгляд, не второстепенный характер. Сентти играет со своим коромыслом в виде коня, и это подчеркивается несколько раз автором. За некоторое время до совершения убийства перед Нарспи предстает Сентти на этом коромысле, предвещая и для девушки, и для читателя (по законам ритуальной логики) беду:

Вдруг Сентти вбежал вприпрыжку,
Коромысло оседлав,
Будто ждет в избе мальчишку
Уйма шуток и забав. [4, с. 81]

Во-первых, сама игрушка мальчика носит космический характер. Модель коня-коромысла типологически схожа с моделями птицы-лодки, совы-плота и т.д., которые легко находимы в русских загадках:

Сидитъ утка
На тату-плоту;
Никто отъ нея не уйдетъ:

Ни царь въ Москвѣ,
Ни король въ Литвѣ,
Ни рыба въ морѣ,
Ни звѣ рь въ полѣ (норѣ). [3, с 252]

Образ *небесного коромысла* встречается и в русской поэзии, в художественном мире С. Есенина. Так, интересно проанализировать раннее стихотворение «Королева» (1913 – 1915гг.), приведем следующий отрывок:

В чарах звездного напева
Обомлели тополя.
Знаю, ждешь ты, королева,
Молодого короля.
Коромыслом серп двурогий
Плавно по небу скользит.
Там, за рощей, по дороге
Раздается звон копыт. [2, с. 59]

В этом стихотворении представлена не просто ситуация ожидания любимой своего возлюбленного, а задана космическая и пограничная парадигма для героев. Во-первых, примечателен пейзаж: «в чарах звездного напева обомлели тополя», «коромыслом серп двурогий плавно по небу скользит». Появление жениха в пограничный час, когда плывет месяц, при том похожий на лодку, не случайно. В фольклоре, в загадках, коромысло коррелирует с небесной символикой (с радугой, например). Есенин хорошо знал русскую загадку, изучал труды А.Н. Афанасьева. По замечанию, В. Коржана, раннее творчество поэта тесно связано с фольклорной эстетикой, а многие сложные метафоры выросли именно из строя русской загадки [5, с. 125 – 129]. Однако не стоит подводить художника слова к *присяге на верность* фольклору. Ведь в есенинском тексте коромыслу уподобляется месяц, который плывет – как ладья. Коромысло в контексте национальной аксиологии выступает неким символом женского творящего начала. Ладья, лодка, в свою очередь, являются указателями переходной обрядовой реальности.

Во-вторых, важным представляется именное неожиданное появление короля (возлюбленного), который при этом должен увезти возлюбленную в *неизведанное*, чужое пространство: «увезет тебя он смело в чужедальни города»:

Скачет всадник загорелый,
Крепко держит повода.
Увезет тебя он смело
В чужедальни города. [2, с. 59]

В этой сжатой формуле потенциально скрыт ***мотив похищения невесты***. На фольклорную, то есть здесь *небытовую*, действительность в тексте указывают и метафора месяца-коромысла (лодки), само путешествие в пространство, уподобленное иному волшебному царству, наконец, обозначение героев "королем" и "королевой". Кроме того, если в начале стихотворения героиня как бы априори королева, то в конце уже звучит другая интонация - *постой* королевой, значит, будь, явись, стань ею:

Пряный вечер. Гаснут зори.
Слышен четкий храп коня.
Ах, постой на косогоре
Королевой у плетня. [2, с. 60]

Так преломляется художественная действительность - дана трансформация образа героини, от королевы до ***Королевы***. Появление всадника в *онный* звездный час, при свете коромысла/лодки-месяца знаково и воплощает собой не бытовую встречу просто влюбленных, а космический модус любви, странствия, которое ожидает героев.

Итак, образ коромысла в поэтике Иванова и Есенина сопряжен с *космической символикой*, выраженной конем («Нарспи») или *месяцем-лодкой* (у Есенина). К тому же в стихотворении русского поэта месяц-коромысло возникает именно при появлении всадника на коне. Обе ситуации ритуальны по своему характеру. Сравнительный анализ позволяет увидеть всю сложность и многоплановость образа коромысла, который во многом связан с ***комплексом коня***. В чувашской традиции архетип коня чрезвычайно важен: появление мальчика на *коне-коромысле* является неким контрапунктом в поэме, указывающим на погребальную обрядность; в русском фольклоре и есенинской поэтике, наполненной фольклорными элементами, конь также является сакральным тотемным животным, указывающим и на погребальную, и на свадебную обрядность. И здесь не так важно, заимствование ли это одного поэта у другого, скорее важна ***трансформация фольклорной традиции*** в поэтике обоих.

Образ коня выполняет функцию *ритуального маркера*, как бы предупреждает читателя о переломном моменте. За игрушкой мальчика кроется нечто больше, чем просто игрушка. Есенинские резные кони на крышах, кони, связанные с зарей или появлением месяца, тоже несут в себе **эйдос** *иного мира* и заставляют задуматься, приобщиться к инвертированной реальности.

Литература

1. Афанасьева, Е.Р. Вопросы жанра поэмы «Нарспи» // Современная Нарспиана: итоги и перспективы: Материалы межрегион. науч.-практ. конф. – Чебоксары: Изд-во Чуваш. ун-та, 2008. С. 166 – 169.
2. Есенин, С.А. Королева // Есенин, С.А. Собр. соч.: в 7 т. – М.: Наука, 1996. Т. 4. С. 59 – 60.
3. Загадки русского народа: Сборник загадок, вопросов, притч и задач. – СПб.: Типография Н.А. Лебедева, 1876. № 2031. С. 252.
4. Иванов, К. Нарспи / К. Иванов. – Чебоксары: Чувашское книжное издательство, 1976.
5. Коржан, В.В. Есенин и народная поэзия / В.В. Коржан. – Л.: Наука, 1969. – 198 с.
6. Мышкина, А.Ф. Философское и поэтическое толкование трагической смерти в поэме «Нарспи» К. Иванова // Вестник Чувашского университета. 2012. № 1. – С. 288 – 290.

© Дударева М.А.., 2017

Дьяченко Т.А.,
преп-ль иностранных языков Астраханской государственной консерватории,
г. Астрахань

МОТИВЫ ПОЭЗИИ ВОСТОКА В ТВОРЧЕСТВЕ К.М. ФОФАНОВА (НА ПРИМЕРЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ «ЕЩЕ ГАРЕМ НЕ СПАЛ…»)

В творчестве К.М. Фофанова в целом ряде случаев мы сталкиваемся не с целенаправленным подражанием «чужому», а с его наивным восприятием как того, что к исходу столетия стало общепоэтическим вместилищем образов, мотивов, выразительных средств и пр. [7, с. 34].

Примером подобного «наивного восприятия "чужого"» является произведение «Еще гарем не спал…», изобилующее образами восточных мотивов:

Еще гарем не спал… Под аркой коридоров
Скользили слуги одалиск,
И смутно тень чертил на разноцветных шторах
Луны двурогий диск.

Еще огни лампад таинственно мерцали

Еще не спал гарем… Но праздные гитары
На шелке алых лент молчали по углам;
Со странным шепотом рассеянные пары
Нарядных жен сновали здесь и там.

И был вкруг полумрак и полусон

Сквозь голубой туман
Курильниц золотых, и брызги вод спадали
На мрамор звучных ванн.

молчанья, –
Сейчас в гареме смерть свершила гневный бег,
И умер падишах, не кончивши лобзанья,
На ложе сладострастных нег.

В первом катрене – это гарем, одалиски, арка коридоров (данный элемент восточной архитектуры – излюбленный прием декорирования культовых зданий ислама), луна, упоминания которой часто встречаются в суфизме.

В контексте этого изотерического направления мусульманской философии Луна (ее сияние) – нереальная сущность мира, поскольку она сама светит отраженным сиянием Солнца. В поэзии Востока данный образ является обязательной составляющей описания любовного чувства. Например, персидско-таджикский поэт Абдуррахман Джами пишет:

Взгляд мой, видящий мир земной, – от тебя.
Мир цветущий, как сад весной, – от тебя.
Пусть не светит мне серп молодой луны.
Дом мой полон яркой луной – от тебя.
(отрывок из газели)

Подобное метафорическое значение образа луны встречаем у поэта Саудовской Аравии Ашиана Аль-Хинди:

Я спрашиваю себя:
зачем полная луна говорит мне,
что я все еще нахожусь во власти твоей любви
и что мое совершенство
не может отгородить меня
от блеска драгоценностей полнолуния в твоих глазах
и волшебства их энергии –
не потому ли, что ты и есть часть луны?
(отрывок из стихотворения «Лунные войны»)

Фофанов отходит от суфийского понимания этого образа, в его произведении луна – неотъемлемая часть идиллической картины жизни мусульманского гарема со своей иерархией (глагол *скользить* ('быстро и плавно, не задерживаясь двигаться') подчеркивает раболепную покорность слуг сераля) и богатым убранством. На последнее указывает эпитет *разноцветные* (шторы). Традиционное представление европейцев об интерьере жилищ восточных людей находим в романе польского ученого-путешественника Я. Потоцкого: *«Фламандские ткани с прекрасными рисунками, изображающими, казалось, живые фигуры, покрывали стены.*

Под потолком висели серебряные люстры искусной работы. Дорогие шкафы из слоновой кости и черного дерева, кресла генуэзского бархата, украшенные золотой бахромой, стояли возле упругих диванов, крытых венецианским муаром» («Рукопись, найденная в Сарагосе») [4, с. 118].

Фофанов поэтизирует жизнь исламского сераля, однако её описание приобретает, вероятно, непредвиденный автором комический эффект из-за использования лексемы *луна* в сочетании с катахрезисным эпитетом *двурогий диск* (здесь, безусловно, имеет место логическая несогласованность, так как 'двурогий' значит 'неполный', и, следовательно, в качестве компонента атрибутивного сочетания вернее было бы употребить 'месяц', а не 'луна').

Во втором катрене Фофанов продолжает описание идиллии гарема, воспроизводя орнаментальный стиль поэзии Востока с помощью сложного построения метафор *мрамор звучных ванн* (в сочетании объединены именная метафора и атрибутивная метафорическая конструкция, ядро которой составляет прилагательное *звучные*); *голубой туман курильниц золотых* (в основе конструкции – именная метафора *туман курильниц,* а эпитет *голубой* имеет метонимическое происхождение). Подобное находим в поэзии символистов, например у И.Ф. Анненского:

Что в ответ замерцал огонек
В аметистах тяжелых серег,
Синий сон благовонных кадил

Разошелся тогда ж без следа...
Отчего ж я фату навсегда,
Светлый, нимб навсегда полюбил?
(сонет «Светлый нимб»)

Орнаментальность восточного стихотворного искусства общеизвестна. Как отмечает Я. Рипка, каждый стих является в совершенстве исполненной, самостоятельной миниатюрой в руках мастеров слова, остроумия и вкуса, поэтическое искусство, обогащенное совершенной гармонией поэтических средств, приобретает незнакомый Западу и, к сожалению, не передаваемый на другом языке блеск [5, с. 112], например:

کار بوسه چو آب خوردن شور
بخوری بیش تشنهتر گردی
(Рудаки)

Целовать, словно воду пить соленую:
Пьешь больше – более жаждущим становишься.
(подстрочный перевод с фарси мой – Т.Д.)

Поцелуй любви желанный,
Он с водой соленой схож:
Тем сильнее жаждешь влаги,
Чем неистовее пьешь.
(перевод В. Левика)

Фофанов не только активно использует восточные образы, но и делает их художественно-пластическими, максимально выразительными: наряду с визуальными характеристиками выступают обонятельные (*«туман курильниц»*) и звуковые (*«брызги вод спадали»*), что создает «соощущение» неги, наслаждения. Аналогичное синкретическое слияние чувств говорит о явлении синестезии, которая впоследствии стала характерным признаком «новой поэзии».

Реалистичному воссозданию образов способствует также прием аллитерации. Второй катрен инструментован на сонорные [л], [м], [н], [р] и на свистящий [з]:

Еще огни лампад таинственно мерцали
Сквозь голубой туман
Курильниц золотых, и брызги вод спадали
На мрамор звучных ванн.

Таким образом поэт звучанием слов поддерживает их семантику: звук [н] в лексемах огни / таинственно / туман создает ощущение восточной мистики, загадки; звук [р] в лексемах брызги / мрамор воспроизводит шум воды и т.д.

Третий катрен (как и предыдущие два) являет собой пример анафоры («Еще гарем не спал…», «Еще огни лампад», «Еще не спал гарем…»), которая присуща стилю поэзии Востока, например:

هیچ شادی اندراین جهان
بر تر از دیدار روی دوستان
هیچ تلخی بر دل تلختر
از فرآق دوستان پر هنر
(Рудаки)

Нет в мире радости сильней,
Чем лицезрение радости друзей
Нет на земле мучительнее муки,
Чем быть с друзьями славными в разлуке.
(перевод В. Левика)

В ряд ориентальных Фофановым помещены образы европейской (христианской) культуры: лампада (*огни лампад*) и гитара (*праздные гитары*).

Известно, что лампада – светильник, используемый в христианском богослужении, однако нам представляется возможным рассматривать данный образ как заимствование из пушкинского «Подражания Корану», где поэт использует это малохарактерное для ислама название:

Восстань, боязливый:
В пещере твоей
Святая лампада
До утра горит.
Сердечной молитвой,
Пророк, удали
Печальные мысли,
Лукавые сны!
<...>
(А.С. Пушкин, «Подражание Корану», VII)

Лампада во всех религиях – символ божественного света, тем не менее подобная номинация именуемой реалии не свойственна мусульманской религии, чаще это «магари», «мигр»: ***«В мечети*** *Кебир-Джами <…> из середины потолка спускался большой светильник, своего рода деревянное паникадило с разноцветными шкаликами и подсвечниками. Этот светильник называется "магари-сулейман" (от турецкого слова "мигр" – светило, солнце)»* [1].

Образ гитары также не характерен для традиционной обстановки сераля. Безусловно, невольницы переносили в гарем обычаи своих стран, о чем говорится, к примеру, в сказках «Тысячи и одной ночи»: *«…а потом она сказала невольнице: "Марджана, подай нам какие-нибудь музыкальные инструменты". И невольница отвечала: "Слушаю и повинуюсь!" – и, скрывшись на мгновение, принесла дамасскую лютню, персидскую арфу, татарскую флейту и египетский канун. И девушка взяла лютню, настроила её и, натянула струны, запела под нее нежным голосом, мягче ветерка и слаще вод Таснима…»*, однако упоминания о гитаре не обнаруживаются. Более характерные для мусульманского мира названия этой реалии «тар», «тари». Как отмечает Ш.М. Казиев, основными инструментами в гареме были струнные уд (вид лютни) и рехаб, тростниковая флейта, бубен и глиняный барабан дарабукка [2].

Кроме того, в произведении «Еще гарем не спал…» выявляются интертекстуальные отсылки к «Бахчисарайскому фонтану», на что указывают прямые соответствия:

К.М. Фофанов	А.С. Пушкин
Еще гарем не спал… Под аркой коридоров	Какая нега в их домах, В очаровательных садах,

Скользили слуги одалиск,
И смутно тень чертил на разноцветных шторах
Луны двурогий диск.

В тиши гаремов безопасных,
Где под влиянием луны
Все полно тайн и тишины.

Суфийский образ луны (лунный свет) – неотъемлемая часть мистической атмосферы восточного гарема; звуковые соответствия: повторы сонорных [л], [н], шипящих [ч], [ш], шумного [т].

Еще огни лампад таинственно мерцали
Сквозь голубой туман <...>

Лампады свет уединенный,
Кивот, печально озаренный,
Пречистой девы кроткий лик
И крест, любви символ священный <...>

Лампада – деталь, характерная для христианки Марии у Пушкина, становится образом божественного света мусульман в произведении Фофанова.

Сквозь голубой туман
Курильниц золотых <...>

Что ж полон грусти ум Гирея?
Чубук в руках его потух <...>

<...> брызги вод спадали
На мрамор звучных ванн.

Одни фонтаны сладкозвучны
Из мраморной темницы бьют <...>

Синкретическое слияние чувств: обонятельные (курильницы / чубук) и звуковые («брызги вод спадали» / «фонтаны сладкозвучны бьют») характеристики восточных образов (явление синестезии).

<...> рассеянные пары
Нарядных жен сновали здесь и там.

Младые жены, как-нибудь
Желая сердце обмануть,
Меняют пышные уборы, <...>
Гуляют легкими роями.

Образ нарядных и младых жен – один из центральных в изображаемой картине иллюзорной жизни мусульманского гарема. По словам Ш.М. Казиева, недостаток свободы и любви женщины замещали иллюзией счастья, снабженной весьма реальными атрибутами – роскошью, изысканными яствами, развлечениями и показными душевными откровениями. Со временем они привыкали к этой иллюзии жизни, и она становилась более реальной, чем все остальное [3, с. 153].

И умер падишах, не кончивши лобзанья,
На ложе сладострастных нег.

Оставь Гирея мне: он мой;
На мне горят его лобзанья <...>

Используемое Фофановым экспрессивно окрашенное слово *лобзания* ещё раз подчёркивает повышенную «литературность», «ретроспективность» его поэзии, а также свидетельствует о культе Пушкина, ярко проявившемся в литературном поведении и творчестве

поэта-неоромантика.

В третьем катрене Фофановым вновь подчеркивается роскошь мусульманского сераля (*шелк алых лент*, *нарядные жены*), но и вместе с тем происходит нагнетание отрицательных эмоций, драматичности на фоне развития поэтического сюжета, что достигается посредством использования эпитетов *странный* (шепот), *рассеянные* (пары), а также приемов персонификации (*гитары молчали*) и аллитерации (преобладают шипящие звуки [ж], [ш], свистящий [с]). Глагол *сновать* (быстро двигаться) ускоряет динамику изображаемого действия.

В четвертом катрене продолжается нагнетание драматичности сюжета с помощью сложнопостроенной именной метафоры *полумрак и полусон молчанья*, однако близкая к катахрезе метафорическая конструкция *смерть свершила гневный бег* создает непредусмотренный автором комический эффект. Вместо распространённых метафор *бег веков* («Толпой века в молчании над ними, <…> Кивают, бег воспоминая свой» у А.А. Дельвига), *бег дней* («Крылатых дней означив бег» у П.А. Вяземского), *бег жизни* («Покойся, кто свой кончил бег» у В.А. Жуковского) в произведении «Еще гарем не спал…» появляется эта не совсем точная метафора. В конструкции *смерть свершила гневный бег* прослеживается алогичность сочетаемости слов: 'свершить' ('совершить') можно только 'побег', **но в случае** замены компонента метафорического сочетания кардинально меняется смысл ('убежать', 'удариться в бега').

Роскошное существование исламского гарема неожиданно оборачивается трагедией *(«И умер падишах…»)*. Таким образом, диссонанс между текстом и подтекстом, безусловно, приобретает дидактическое значение: поэт осуждает эту «нарядную» и вместе с тем греховную *(«…умер… на ложе сладострастных нег»)* жизнь.

В целом, К.М. Фофанов использует образ гарема как элемент скрытой оппозиции «Свое / Чужое», «Христианство / Ислам», вкладывая в него, несмотря на описываемое великолепие мусульманского сераля, отрицательную коннотацию.

Литература

1. Бабенко Г.А., Дюличев В.П. Шедевры мусульманской архитектуры Крыма. – Симферополь:
Изд-во «СГТ: Симферополь», 2008. – 320 с. – URL: http://www.krimoved-library.ru/books/shedevri-musulmanskoyarhitekturi-krima22.html (дата посещения 3.02.2017)

2. Казиев Ш.М. Наложницы. Тайная жизнь восточного гарема. – М.: Алгоритм, 2016. – 256 с. – URL: **http://bookskeeper.ru/knigi/istoriya/56931-nalozhnicy-taynaya-zhizn-vostochnogo-garema.html (**дата

посещения 3.02.2017).
3. Казиев Ш.М. Повседеневная жизнь восточного гарема. – М.: Молодая гвардия, 2006. – 266 с.
4. Потоцкий Я. Рукопись, найденная в Сарагосе. – М., "Прозерпина", 1994. Пер. с польск.
Д.Горбов. **– 679 с.**
5. Рипка Я. История персидской и таджикской литературы. – **М.:** Прогресс, 1970. – 418 с.
6. Тысяча и одна ночь: в 8 т. / пер**. М.А. Салье. – М.: ГИХЛ,** 1958–1975. – URL:
http://www.03www.ru/1001/1001-284.htm).
7. Сапожков С.В. Творческий путь Константина Фофанова: между классикой и модернизмом //
Константин Фофанов. Стихотворения и поэмы – СПб.: Изд-во Пушкинского дома, 2010. **– 592 с.**
©Дьяченко Т.А., 2017

Дякиева Б.Б.,
профессор кафедры калмыцкой литературы и журналистики
Калмыцкого ГУ им. Б.Б.Городовикова
г. Элиста, Республика Калмыкия

ПЕЧАТЬ КАЛМЫКИИ: ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ И СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ

Изучение истории национальной печати, содержания газет и журналов прошлых лет дают богатейший материал для более детального представления в целом истории народа и, в частности, его культуры, литературы, искусства, быта. Поэтому никак невозможно обойти вниманием национальную печать как дореволюционного, советского и современного периодов.

Изучению истории периодики Калмыкии начало было положено еще в 30-е годы, когда была издана брошюра И.М.Бадмаева «10 лет большевистской печати в Калмыкии» (1931 г., содержащая ряд интересных фактических данных по истории прессы и краткую характеристику первых изданий [1]. В таком же плане написаны были печатные труды и статьи активистов калмыцкой печати Б. Г. Майорова [4], И.К.Илишкина [3], А.Г.Маслова [5], К.И.Ерымовского [2]. На современном этапе исследование проблем местной периодики продолжил А.С.Романов [6]. Основным этапам издательской деятельности в Калмыкии, организации областного книжного издательства посвящены труды В. А. Стоянова. Вопросы руководства прессой, его развитие получили отражение в общеисторической литературе, в частности, в очерки истории Калмыцкой АССР и КПСС [7, 8] .

По вопросу создания национальной газеты для калмыков еще в августе 1908 года заведующий калмыцким народом С.Козин обратился в Министерство внутренних дел с проектом реорганизации устройства управления астраханскими калмыками. В числе административных, экономических вопросов числилась просьба об учреждении газеты для калмыков. Просьба не была удовлетворена: министерство отказало. Через три года 24 октября 1911 года уже астраханский губернатор обратился в МВД с аналогичной просьбой, предлагалось даже назвать газету «Вестник Калмыцкой степи». Но и на этот раз после долгого рассмотрения 17 мая 1913 года поступил отказ с категорической резолюцией «По указанию П.В.Вдзенковского* означенное дело считать оконченным и не требующим никакой дальнейшей переписки» [9, д.179, л. 8].

Вопрос о печатном органе обсуждался и на I съезде Советов депутатов трудового калмыцкого народа Астраханской губернии (июль, 1918 г.). Но сложные специфические условия социально-экономического характера, крайне слабая полиграфическая база, нехватка квалифицированных журналистов, способных вести работу, затрудняли организацию печати. Становление местной прессы осложняли также кочевой образ жизни населения, своеобразное географическое положение области, плохие пути сообщения.

Первая национальная газета «Ойратские известия» была создана известным общественным деятелем Номто Очировым, первый номер которой вышел 15 ноября 1917 года. Но в условиях политической борьбы тех лет удалось выпустить всего пять номеров.

Дальнейшее развитие печати Калмыкии происходит в годы гражданской войны, когда политотдел калмыцких воинских частей X Красной Армии организовал выпуск первых печатных листовок и военную газету «Красный калмык». Непосредственными создателями газеты были Харти Бадиевич Кануков - один из создателей 1-го Калмыцкого кавалерийского полка, автор переводов «Интернационала» и «Марсельезы» на калмыцкий язык и Василий Алексеевич Хомутников - командир Калмыцкого кавалерийского полка. Первый номер газеты вышел в октябре 1919 г. Печаталась газета на калмыцком и русском языках, тираж ее достигал четырех тысяч экземпляров, но в конце 1920 г. газета была закрыта.

Более активно пресса Калмыкия начинает развиваться с образованием автономной области в ноябре 1920 года. 3 декабря 1920 г. вышла первая массовая общественно-политическая газета «Улан хальмг» (Красный калмык).

В сентябре 1926 года организуется выпуск еще одной газеты под названием «Красная степь» Сохранившиеся номера газеты представляют нам газету как издание с разноплановой тематикой,

выступавшую на самые насущные вопросы того времени. Она ставила и освещала вопросы народного образования, доходчиво объясняла трудящимся острую необходимость просвещения. О разнообразной тематике «Красной степи» свидетельствуют существовавшие в ней отделы: «Сельского хозяйства», «Сельского строительства», «Уголок творчества», «Международный отдел».

С 4 февраля 1928 г. стала выходить газета «Тангчин зянг» (Областные вести) и этой датой можно отметить начало нового этапа в истории печати Калмыкии: впервые калмыцкий народ получил газету полностью на родном языке после реорганизации «Красной степи», которая стала приложением к «Тангчин зянг». Актив редакции «Тангчин зянг» составили лучшие кадры национальной журналистики, люди с большим литературным писательским опытом: Бадма Майоров, Араши Чапчаев, Алексей Маслов, Дорджи Педеров, Нимгир Манджиев.

Деятельность областных газет, выпуск другой печатной продукции создали благоприятные условия для расширения системы местной периодики и охвата прессой аудитории разных социально-демографических групп. Встал вопрос о создании молодежной печати Калмыкии. 23 августа 1921 г. в Астрахани был созван 1 съезд комсомола Калмыкии, который положил начало оформлению разрозненных ячеек в одну организацию. Он поставил вопрос об издании еженедельной молодежной газеты, но в то время наладить ее выпуск не удалось. Но редакция нашла выход, организовав специальные «Странички молодежи» в областной газете «Улан хальмг». С них и началась история молодежной печати Калмыкии.

Первый номер молодежной газеты Калмыкии «Теегин герл» (Свет в степи) вышел 4 января 1929 г. Ее редактором был назначен Бадма Эрдниев, ответственным секретарем - Аксен Сусеев. «Теегин герл» в первый же год созвала областное совещание рабочих и сельских корреспондентов, в ноябре этого же года провела конференцию читателей. К концу 1929 г. формат газеты был увеличен вдвое, одна полоса публиковалась на русском языке. Это способствовало росту ее пишущего актива: с 175 до 263 юнкоров к 1930 году. Тираж «Теегин герл» вырос с 500 до 1050 экземпляров к началу 1930 г.

К этому времени относится и организация газеты «Ленинский путь», первый номер которой вышел 1 августа 1930 г. Она выходила на русском языке, должна была обслуживать национальные меньшинства, проживающие на территорий Калмыкии, - русских, татар, украинцев, эстонцев и др. (в годы первой пятилетки коренное население области, калмыки, составляли 67,4%, русские и украинцы - 29,1%, немцы и эстонцы - 1,1, татары - 0,8, киргизы -0,4% и прочие национальности — 0,2%) [10].

К числу наиболее важных мер по перестройке национальной прессы в годы первой пятилетки необходимо отнести создание улусных (районных), колхозных многотиражных, однодневных газет.

Особенности Калмыкии - разбросанность населения на огромной территории, плохо налаженная почтовая связь, незнание русского языка, на котором издаются центральные и краевые газеты, своеобразие хозяйственно - политической обстановки - только подчеркивали потребность улусов в своих, издающихся на родном языке, массовых газетах.

Процесс становления улусной печати был нелегким. Отсутствие подготовленных кадров журналистов из коренного населения, известные технические трудности, недостаток типографского образования затрудняли работу по организации новых газет.

В октябре 1930 г. обком партии принял постановление, согласно которому стали выходить газеты во всех пяти улусах: «Коммунист» - орган Сарпинского РК ВКП(б) и райисполкома, «Приволжская правда» - орган Приволжского райкома партии и райисполкома, «Ленинский призыв» - орган Центрального, «Приморские известия» - орган Приморского, «Ленинский путь» -орган Западного райкомов, партии и райисполкомов. Тираж газет колебался от 600 экз. в Западном и Центральном улусах, до 1000 в Приволжском и Сарпинском и 1500 в Приморских улусах. Одной из главных задач редакций улусных газет было распространение газет, увеличение их тиража. Для этого проводились недели, месячники, конкурсы по подписке на газеты.

Рост общественно-политической активности и интерес к печати способствовали зарождению и развитию низовой печати в области.

В совхозах, крупных колхозах и на промыслах были организованы многотиражные газеты, число которых к маю 1932 г. достигло 33. К 1932 г. в Калмыкии выходило несколько десятков стенных газет - учрежденческих, фабрично-заводских, школьных.

Таким образом, в 30-е годы в Калмыкии сложилась достаточно разнообразная по типам изданий система местной национальной печати. Она включала областные газеты «Тангчин зянг», «Красная степь» и «Ленинский путь» - органы обкома ВКП(б), облисполкома и облсовпрофа, молодежную газету «Улан багчуд» (Красная молодежь) - орган обкома ВЛКСМ, пионерскую газету «Ленина ачнр» (Внучата Ленина) - орган Облоно, пять улусных газет, отраслевую газету «Улан захсч» (Красный рыбак), многотиражные, однодневные, стенные газеты.

Несмотря на то, что в начальный период калмыцкая печать развивалась с отставанием от ряда других национальных республик и областей, к концу I пятилетки в области уже была сформирована сеть газет, которая соответствовала сложившейся системе советской печати в других регионах страны. Она дифференцировалась по социально-классовым,

социально-демографическим, территориально - административным признакам, отличалась большой организаторской и воспитательной работой, энергичной деятельностью во всех областях жизни степного края.

Наряду с развитием сети областных газет проводилась работа и по созданию журнальной периодики. В Калмыкии уже в 20-е годы выходили журналы разных типов - партийные «Вестник» Калмыцкого обкома ВКП(б), «За работой», «Сельский коммунист», общественно-политические - «Ойратские известия», «Калмыцкая степь», экономический - «Калмыцкая область», публицистический, литературно-художественный - «Мана келн».

Среди всей печатной продукции 20-30 гг. выделяется такой специфический, своеобразный тип изданий, как буквари - газеты, журналы-учебники. Их выпуск в тот период стал одной из наиболее приемлемых форм в работе по просвещению населения. Особенности кочевого края требовали, чтобы местные школы были приспособлены к имеющимся условиям. В то время, когда в школах не было достаточного количества специальных учебников, наглядных пособий, письменных принадлежностей, литературы на родном языке, эти небольшие издания явились значительным подспорьем.

В 1930 году вышли четыре номера «Букваря-газеты», в которой публиковались специально разработанные методистами примерные уроки в помощь преподавателям. Выходила она на четырех полосах на калмыцком языке. Тираж первого номера составлял 2000 экз., в нем были представлены десять уроков, включая чтение, письмо, арифметику.

Ощутимую помощь Калмыкии в издании необходимых пособий для школ оказывало Центральное издательство народов СССР. В 1931-1932гг. оно выпустило для малограмотных журнал-учебник. Вышли четыре номера в 1931 году, три - в 1932 г. Тиражи их достигали 25000 экз.

Журналы - учебники, буквари - газеты - этот необычный тип изданий, порожденный конкретно историческими условиями, стал хорошим дополнением к работе по развитию народного образования, культуры среди калмыцкого народа.

При анализе подобных изданий прошлых лет напрашивается вывод о том, что уже в те годы вопросы культуры с помощью печати, специальных изданий решались дифференцированно, с ориентацией на разные социально-демографические группы населения, с учетом уровня грамотности среди трудящихся.

С началом Великой Отечественной войны изменились и содержание и направление работы республиканской печати. С формированием 110-ой и 111-ой калмыцких кавалерийских дивизий была организована дивизионная газета «Красный кавалерист».

В начале августа 1942 года Калмыкия была оккупирована немецко-фашистскими войсками. В период оккупации обком партии

предпринял издание газеты «Вести с родины», первый номер которой вышел 24 октября 1942 года. Вышло всего 7 номеров газеты. Газета издавалась то в Астраханской типографии, то в полевой типографии 28 -ой армии,

Всю деятельность печати Калмыкии военного времени можно разделить по нескольким темам: перестройка печати на военный лад; мобилизация тружеников на помощь фронту; печать периода оккупации; деятельность печати по укреплению связи фронта и тыла, много газеты писали и о самоотверженном труде в тылу стариков и женщин.

В республиканской и фронтовой прессе печатались калмыцкие литераторы Б.Басангов, Д.Кутультинов, М.Нармаев, Л.Инджиев, Б.Дорджиев, Ц.Леджинов, а также журналисты И.Бадмаев, А.Хочинов, Е.Поваляев и др.

В 1943 году, в период культа личности Сталина калмыки, как и ряд других народов Советского Союза, были насильственным образом выселены в восточные районы страны. Дисперсное расселение по всем районам Сибири, Алтая, Казахстана, Дальнего Востока трагически сказалось на дальнейшем развитии этноса. Последствия такой катастрофы трудно переоценить.

О вкладе трудящихся Калмыкии в дело разгрома фашизма в 1944-1945 гг. сегодня можно узнать из содержания газет тех регионов и областей, где проживали калмыки в период выселения вплоть до 1956 года. Это газеты «Красноярский рабочий», «Алтайская правда», «Тюменская правда» и другие.

Почти сразу по возвращении калмыков из Сибири в 1957 году организуется выпуск республиканских газет «Хальмг унн» (Калмыцкая правда) и «Советская Калмыкия».

В конце 80-х годов в стране происходит перестройка, которая вызвала изменения и в сфере массовой печати: закрывались одни издания, открывались другие, появлялись газеты и журналы на самые разные темы и различных направлений, наряду с государственными создавались негосударственные издания.

Характерная черта времени – появление газет различных ведомств, которые обеспечивают читателя информацией об их работе. В конце 90-х и начале 2000-х годов в республике появляется ряд новых изданий, отличающихся нестандартным оформлением, разнообразием освещающихся тем. Выходят 34 газеты и 6 журналов, среди которых 27 республиканских и городских, 13 газет выпускаются в сельской местности. Значительную часть среди них занимают негосударственные СМИ.

В начале третьего тысячелетия современную жизнь Калмыкии трудно представить без средств массовой информации. Сегодня в республике издаются республиканские и муниципальные газеты, детские

издания - газета «Байрта» и журнал «Байр», литературно-художественный журнал «Теегин герл», создана первая Интернет – газета «Степные вести».

Лидирующее место среди современных средств массовых информации занимают калмыцкое телевидение и радио, которые ежедневно дают разнообразную информацию жизни тружеников республики, вносят вклад в создание коллективного портрета современного жителя региона.

*Вдзенковский П.В. - с 1908 г. чиновник особых поручений при Министерстввнутренних дел России.

Литература

1. Бадмаев Ишля Манджиевич – один из активных организаторов печати в Калмыки, главный редактор первых калмыцких изданий.
2. Ерымовский Константин Ильич – Активный журналист. Работал в редакциях калмыцких газет в г. Астрахани и в г.Элисте: «Красная степь» (1927 – 1929 гг.) «Ленинский путь» (1935 – 1936 гг.) Участник Великой Отечественной войны, член Союза писателей. Автор многих переводов калмыцкой прозы, ряда книг о Калмыкии.
3. Илишкин Иван Кузнецович – один из активных организаторов советской власти в Калмыкии, работал секретарем Калмыцкого района Ростовской области. Автор статей о печати Калмыкии.
4. Майоров Бадма Горяевич – участник гражданской войны, инструктор Астраханского губисполкома, военком Ики-Цохуровского улуса, один из активных организаторов печати в Калмыкии. Им написана в 1927 г. статья «Печать области к 10 –й годовщине Октября», книга «Великая перемена» (1970). Делегат XI съезда РКП(б), I съезда народов Востока.
5. Маслов Алексей Григорьевич – один из активных организаторов советской власти в Калмыкии, военком области, председатель ЦИКа, в разное время являлся редактором газеты «Улан хальмг» и других изданий. В 1962 году написана книга «Страницы былого». Награжден орденом Красного Знамени и Трудового Красного Знамени.
6. Романов А.С. «Печать Калмыкии 20-х годов». Элиста: Калм.кн.изд-во, 1971 – 171 с.
7. Очерки истории Калмыцкой АССР. Эпоха социализма/Ред. коллегия: Д. А. Чугаев, И. К. Илишкин и др.М.: Наука, 1970. – 431 с.
8. Очерки истории Калмыцкой организации КПСС/Ред. коллегия: Б. Б. Городовиков, Наберухин А. И. и др. Элиста: Калм.кн. изд-во, 1980 – 360 с.
9. Центральный государственный исторический архив в Ленинграде. Ф. 1291. Оп. 84.
10. ЦГА КАССР, ф. Р – 3, оп – 2, д. 190, л. 15.

©Дякиева Б.Б., 2017

Жахина Б.Б.
п.ғ.д., проф., Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
Ақмола облысы, Көкшетау қаласы, Қазақстан

ҚАЗАҚ ӘДЕБИ ТІЛІ МЕН ТҮРКІ ЖАЗБА ТІЛІНІҢ САБАҚТАСТЫҒЫ

Әдеби тіл – көп функционалды тіл. Цивилизация тарихының бастауы да –әдеби тіл. Әдеби тілдің болуы – қоғамдық өмірдің көп түрлілігін, қоғамдық дамудың жоғары сатыға көтерілуін көрсететін негізгі фактор. Қоғамдық өмірдің әлеуметтік дамуы тілдің, тілдік элементтердің қоғамдық қызмет салаларына жіктелуіне мәжбүр етеді. Осының нәтижесінде әдеби тілдің көп функциялылығы қалыптасады да, соның негізгі көрінісі іспетті әдеби тілдің стильдік тармақтары пайда болады. Осыған орай, әдеби тілдің стильдері немесе салалары деп оның қоғамдық өмірдің бір саласына ыңғайланған, сол салада қалыптасқан лексика-грамматикалық жүйе аталады. Қазақ әдеби тіліне осы қағидалардың бәрі тән. Қазіргі қазақ әдеби тілінде барлық әдеби тілдерге ортақ ерекшеліктердің бәрі бар. Алайда әдеби тілдің қалыптаса бастап, жаңа дамып келе жатқан шағында қазір басшылыққа алып жүрген стильдік тармақтардың түрлерін іздеп, тілдің әдебилігін сол талаппен ғана өлшеуге бола бермейді. Стильдік тармақтарға бөлінбеген, көркем поэзия түрінде қалыптасып, дамыған ежелгі әдеби тілді осы сипатына қарап әдеби тіл деп танымау қиянат. Демек, стильдік тармақтардың болу-болмауы, олардың қазіргі кездегідей айқындалып, саралану-сараланбауы әдеби тілдің туу не әлі тумауының көрсеткіші емес, әдеби тілдің даму, жетілу дәрежесінің межесі, қоғамдық қызметінің шарықтау шегінің көрінісі. Сондықтан әр түрлі әдеби тілдерде әр кезеңде стильдік тармақтарының саны, саралану, жетілу дәрежесі бірдей болмауы – заңды құбылыс. Әдеби тілге қойылатын талаптардың тағы бір түрі – оның жазуға негізделуі. Филологтар әдеби тілдің шығуы мен қалыптасуын жазуды қолданумен байланыстырады. Оның себебі – жазуды қолданумен бірге кітап шықты, күнделікті қоғамдық қатынастың жазбаша түрлері қалыптасты.

Тілдің жазуға негізделуі үшін белгілі бір тарихи-әлеуметтік жағдайлар болу керек. Сонымен қатар, лингвистикалық тұрғыдан жазуды қолдану, жазба тілге көшу бірден бола салатын құбылыс емес. Сол жазуды, жазба тілді қабылдап, қолдана алатындай дәреже де қажет екені айқын. Жазуды қолдану, жазба тілге көшу – тіл дамуының жаңа кезеңі. Жазба тілге дейін, жазба тілді бүкіл халық қолданғанға дейін не болды деген мәселелер қазақ филологиясында әр кезеңде қаралып келді. Осы уақытқа дейін де әр түрлі пікір көп айтылды. Алайда аталған мәселеге қатысы бар теориялық қағидалар көп жағдайда ескеріле бермеді.

Әдеби тілдің басты белгісінің бірі – оның құрылымы мен қағидалары сол тілде сөйлеушілерге түгел түсінікті ортақ болып келуі. *Әдеби тілдің ауызша және жазбаша нормалары* дейтін тілдік оралым осы ұғымды танытады. Ал қазақ тарихында жазба тіл қалыптасқанға дейін мұндай қасиетке ие болған мұралар болды. Ол – ауыз әдебиеті. Ауызша айтылатын басқа сөз түрлерінен фольклордың ерекшелігі, ерекшелік болғанда да тарихи ерекшелігі – ол халық мәдениетін атадан балаға жеткізуші. Белгілі бір дәуірлерге дейін жазуды жаппай қолданбаған халықтар тарихында фольклор көне ғасырлардан жаңа заманға дейін халық мәдениетін, оның тарихы мен салтын жеткізуші болды. Қазақ фольклоры да нақ осындай қызметті атқарды. Бұл ой ғалым С.Исаевтың әдеби тіл – белгілі бір халықтың, белгілі бір дәуір кезеңдеріндегі қоғамдық құбылысы. Сол халықтың әдебиетінің, мәдениетінің, рухани дүниесінің өндіргіш құралы әрі оны сақтаушы, жеткізуші құрал деген пікіріне саяды [1, 35-36].

Фольклор, екінші жағынан, сол қоғамдық өмірдің тарихи куәсі болуымен қатар, тілдің көркемдеуші құралдары жүйесінің қалыптасқан көрігі, сондай-ақ сөздер мен формалардың айтылу жүйелерінің орныққан аясы да болды.

Ауыз әдебиетінің тілі әдеби тілге түсіп қалыптасқан халық тілі екендігін айта келіп, ғалым Е.Жұбанов: «Өмір сүру формасы ауызша болғандықтан, фольклор өзінің біршама әдеби жүйесін бұзбас үшін өзгеше тілдік өрнектерді, ерекше тек ауыз әдебиетіне тән көне тұлғаларды, айырым-айшықты сөз оралымдарын бойына сақтап, соларды өзіндік стильдік нормасы ретінде тұтынады. Ал қандай да бір норманы ұстану – әдебилену болып табылады», - дейді [2, 47].

Әдеби тілдің әдебиет үлгісінде қалыптасуы сол әдебиеттің архитепі жайындағы мәселеге барып тіреледі. Мәселе – қандай бір әдебиет болмасын ауызша болсын, жазбаша болсын, мазмұн құрудың белгілі бір моделіне сүйену, соны үлгі ретінде тұтыну жолымен дамиды, өркендейді. Қазіргі филологияда бұл мәтін деп аталады. Сол мәтіннің құрылымы мен түрін зерттеу арқылы шығарманың тек қана композициясы емес, сонымен қатар, тілдік жүйесі де айқындалады. Шығарма мазмұнының белгілі бір үлгіге құрылуы, сол үлгінің негізгі шарттарын сақтау қажеттілігі шығарманың тілдік құрылымына әсер етеді. Егер осы қағиданы еске алсақ, қазақ жырларының басталу тәсілінің біркелкі болып келуін немесе суреттеу құралдарының бір жырдан екінші жырға ауысып отыру себебін түсінуге болар еді. Ол жайында академик Р.Сыздықова: «Ауыз әдебиетіне тән көркемдеуіш-бейнелеуіш тәсілдің бірі – стереотип формаларды еркін қолдану. Мәселен, *буырқанды, бұрсанды, мұздай темір құрсанды,... қорамсаққа қол салды, бір салғанда мол салды,... кірпігіне мұз қатып* деген сияқты оралымдар жырдан жырға көшіп отыратын әбден тұрақталған композициялар», – дейді [3, 40]. Жаңа жазба әдеби тіл ауыз әдебиетінің

шеңберінде қалыптасқан көркемдегіш құралдарды, жалпы суреттеу тәсілдерін бойына кеңінен сіңірді. Әсіресе, жазба поэзия тілі сол қалыптасқан жүйелерді кеңінен пайдаланды.

Сонда қазақ әдеби тіліне тән ерекшеліктердің алғашқы қалыптасып, бой көрсетуі тек қана жазуға байланысты болған емес. Жазу тілдік элементтердің өздеріне тән барлық көп түрлілігімен түгелдей жазу арқылы қағазға түсуі, филологияда әдеби тіл қалыптасуының басты шарттарының бірі ретінде дараланатындығын және осы қағиданың дүниедегі көпшілік тілдер тұрғысынан бұлжымайтын шарт болып қаралатындығын жоққа шығаруға болмайды.

Алайда жазуды қолдану, жазуға көшу, жазба тілді қалыптастыру халық тарихында цивилизацияның басталуы болып қаралмайды. Жазба тілге, жазуға көшу бұрын басталған процесті аяқтаудың, оның қалыпқа түскен жүйе ретінде бекітудің нышаны ғана болады. Сөйлеу нормаларының жүйеге түсуі оның құрамындағы жеке сөздер мен формалардың қолданылуының да белгілі бір жүйеге түсіп, заңдылықтарының қалыптасуын қажет етеді. Бұндай тілді әдеби тіл деп атамасқа дәлел жоқ. Алғаш рет осы тіл арқылы қазақ халқы басқа халықтар әдебиеттерінің нұсқаларымен танысты, қазақ мәдениеті басқа халықтар мәдениеттерімен қарым-қатынасқа түсті.

Ғалымдар М.Томанов, С.Исаев, Ә.Ибатов: «Филология тарихы ұлттыққа дейінгі әдеби тілдің үш түрлі үлгі-нұсқасын біледі. Олардың бірі – Ежелгі Египет тілі. Ежелгі Египет тілі тарихта жалғаспай қалған әдеби традиция болғандығы мәлім. Екіншісі – классикалық латын, грек, санскрит, көне қытай, араб тілдері. Бұлардың ішінде латын «өлі» әдеби тіл, ғылым тілі болып қалды. Ал санскрит кейінгі үндіеуропа әдеби тілдеріне негіз болса, классикалық араб тілі шығыстағы көптеген тілдердің қалыптасуы мен дамуына ықпал жасады», – дейді [4,57].

Араб тілі мен мәдениетінің ықпалына ұшыраған тілдер тобына орта азиялық түркі тілі де енеді. Орта азиялық түркі тілі өзінің қалыптасу, даму барысында араб және парсы әдеби тілдерінде жазылған, кейін орта азиялық түркі тіліне аударылған көркем әдебиет үлгілері. Ол *кітаби тіл* деп те аталады. Мұндай әдебиет тілі ауыз әдебиеті тілімен бірдей емес. Жазба тіл негізінде жасалған әдебиет ауызша айтылуында да, жазба тілдің суреттеу тәсілдерімен бірге оның фразеологиясын да белгілі мөлшерде сақтап қалды. Кітаби тіл ауызша шығаратын ақындар тілімен бірге ауыз әдебиеті тіліне ықпалын тигізді. Сондықтан да Бұқар және оның тұстастары тілінде фольклорлық үлгілермен қатар кітаби жазба тіл үлгілері қабаттасып келеді. Осыған орай, кейде бір ғана шумақ құрамында екі түрлі тілдік үлгілердің қатар айтылуы қалыптасты.

Сондықтан *әдеби тіл* деген атаумен байланысты мына жайды білген жөн. Академик Ә.Т.Қайдар әдеби норманың не екенін тану үшін *әдеби*

сөзінің төркіні – әдептілікке баулитын *әдеп* сөзінен шыққанын естен шығармаған дұрыс екендігін айтады [5, 5-8].

Әдеби тіл дегендегі *әдеби* сөзі арабтың *адәбун* – быть воспитанным, вежливым деген сөзінен шыққан.

Олай болса, қазақ тіліндегі *әдеби тіл* деген ұғым тек қана жазумен байланысты айтылмаған. Ол, ең алдымен, мәнерлеп сөйлеу, сөз әдебін сақтау, сөйлеуде сөйлем мүшелерінің орын тәртібін ескеру сияқты тілдік заңдылықтармен байланысты.

Осыған орай, әдеби тілді өмір сүру формасына қарай қазақтың ауызша дамыған әдеби тілі, қазақтың жазбаша дамыған әдеби тілі деп екіге бөлген жөн.

Ауызша әдеби тіл халықтың өзара қарым-қатынасында белгілі бір әңгіме, аңыз, ертегі, жоқтау, айтысу сияқты ауызша шығармаларды баяндауда сөйлеу әрекетінің үстінде ауызекі сөйлеу тілінен гөрі сөзді сұрыптап, таңдап, белгілі бір жүйе бойынша айту кезінде пайда болған. Бұл заңдылық тек қазақ тілі емес, жалпы түркі халықтарына тән болуы керек.

Жазбаша әдеби тіл тікелей жазумен байланысты, айтайын деген ойды хат жүзінде, жазбаша түрде мәнерлеп, белгілі бір тәртіпке түсіріп жазу, демек, жазу әдебін сақтау, жазудың қалыпты нормасын сақтаудың негізінде пайда болған.

Қазақ тарихында ауызша әдеби тілдің пайда болу кезеңі жазбаша әдеби тілден бұрын. Әдеби норма ауызекі сөйлеу тілінде жазуға дейін де өмір сүріп келген.

Әдеби норма жазудан шықпайды, ол жазуға дейін пайда болады да, жазуға түскенге дейін қалыптасып, белгілі бір жүйеге түседі. Сол жүйе кейіннен хат жүзіне, жазуға көшеді. Демек, жазбаша әдеби тіл өзінің алғашқы үлгі, нұсқаларын ауызша қалыптасқан әдеби тілден алады.

Жазбаша әдеби тілдің өзін халықтық дәуірге дейінгі жазбаша әдеби тіл, халықтық дәуірден басталатын жазбаша әдеби тіл деп екіге бөлуге болады.

Жазбаша әдеби тілдің тарихы осы екі кезеңді бірдей қамтиды. Яғни жазбаша әдеби тілдің тарихы бір жағынан, қазақтың қазақ болып қалыптасуына дейінгі VII-X ғасырларда жазылған «көне түркі» жазба мұралары мен XI-XIV ғасырларда жазылған «орта түркі» жазба мұраларының тілін қамтыса, екінші жағынан, қазақтың халық болып қалыптасуынан басталатын XV ғасыр мен кеңестік кезеңге дейінгі жазба мұралардың тілін түгел қамтиды, бүгінгі *ұлттық жазба әдеби тілдің* сипатына дейін алып келеді.

Жазбаша әдеби тіл тарихы жайлы сөз қозғағанда, әр кез көлденең тартылатын мәселе – қазақтың көне дәуірлердегі мұраларының «көне түркі» және «орта түркі» әдеби тіліне қатысы, сол әдеби тілдермен сабақтастығы.

Көне түркі жазба нұсқаларының әдеби шығарма екенділігі толық дәлелденген. Ғалым И.В.Стеблева «Поэзия тюрков VI-VIII веков» деп аталатын еңбегінде көне түркі ескерткіштерін белгілі бір поэтикалық өлшемге бағындырып, оның шумақтарын көрсетіп, ұйқасын белгілеп, әрбір буынның музыкалық екпінін тауып, поэзиялық шығарма екендігін дәлелдейді [6, 62].

Қайткен күнде де, бұл мұраларда көркемдеу тәсілдерінің, ойды образды берудің, үлкен бір әдеби дәстүрінің ізі бар екендігі айқын. Онда философиялық толғаулар да, афоризмдер де, терең мағыналы, нақышты нақыл сөздер де жиі және орынды қолданылып отырған. Бұл айтылғандар көне түркі жазба нұсқаларының өзіндік дәстүрлі әдебиетке жатқандығын, соның көрінісі болып табылатын орныққан нормалары бар, жүйелі әдеби тілі, тұрақты жазу жүйесі болғанын көрсетеді.

Көне түркі тілінен үзілмей келе жатқан жалғастықты кейбір образды тіркестердің қолдануынан да көруге болады. Мысалы, көне түркі ескерткішіндегі: «Көрүрн көзүм көрмаз тег, білар білгім білмаз тег болты», – деген жолдар «Қобыланды батыр» жырында*: «Жайықтың суы лай*-ай, *Көр болды көзім жылай-ай»* – деп берілсе, «Алпамыс батыр» жырында*: «Көретін көзім көр болды, Бір перзентке асық боп»,* – түрінде айтылады. Бұдан ауызша әдеби тілдің көне түркі тілінен басталып, қазақтың жазбаша әдеби тіліне толассыз тартылғанын көруге болады.

Қазіргі қазақ тілі мен көне түркі жазба нұсқалар тілінде кейбір тұрақты фразеологиялық тіркестер, метафоралық оралымдар, қосарланған сөздердің дәлме-дәл немесе кейбір семантикалық я фонетикалық ерекшеліктерімен сәйкес келуі, сондай-ақ кейбір сөздер мен тіркестердің көне түркі тіліндегідей белгілермен, мағыналық, тұлғалық ерекшеліктерімен қазақ тілінде қолданылуының ұқсастығы мұны дәлелдей түседі. Мысалы, *түн қатып, алты бағ бұдұн, алтын кешіг, сегіз адағлық барымын, арқыш-тіркіш, йадағын-йалаңын, өлу-йіту* сияқты тұрақты тіркестер мен қос сөздер қазіргі қазақ тілінде не сол күйінде сақталған, не кейбір ғана өзгеріске түскен: *түн қатып, он екі баулы ел* немесе *тоқсан екі баулы қыпшақ, алтын кісе, семіздің сегіз аяғы бар* немесе *семіздің аяғы сегіз, іркес-тіркес, жаяу-жалпы, жадағай-жалаң, өлім-жітім.* Көріп отырғанымыздай, бұл тұлғалардың кейбіреулері толық дәлме-дәл келсе, кейбіреуінің құрылымы, берілу формасы ғана сақталған.

Сондықтан да қазақ әдеби тілінің қалыптасуында көне түркі тілінің, оның нормалары мен дәстүрінің ізі бар деп айтуға әбден болады. Алайда орта түркі жазба тілі қазіргі халықтар мен ұлттардың әдеби тілі сияқты жалпы халықтық сипат ала алмаған. Хат білетін сауатты адамдар үшін жазылған, сауатты адамдар ғана оқып қолдана алатын болған. Жазба тіл болғандықтан оның өзіне тән орфографиясы мен хат жүзінде қалыптасқан үлгілері, дағдылы дәстүрлері болды. Ол ережелерді көркем шығарма не хат-

хабар, іс қағаздары, тағы басқаларды жазатын адамдар мен оқитын адамдар ғана біліп, ережені мұқият сақтап отырған.

Орта түркі жазба тілі – сол кездерде бір-біріне әлдеқайда жақын, қазіргі кезде жігі әбден анықталып, жеке-жеке дербес халықтық, ұлттық тілдер дәрежесіне жеткен бұрынғы қарлұқ, оғыз, қыпшақ топтарының құрамындағы түркі туыстас тілдерінің бәріне ортақ тіл болды. Ол ортақ жазба тіл XI ғасырлардан бастап XV-XVI ғасырларға дейін, яғни халықтық тілдердің қалыптасуына дейінгі уақытты түгел қамтыды. Бұл тілде бай көркем әдебиетпен қатар ресми қағаздар, дипломатиялық жолдамалар жазылды.

Әрине, бұл шығармалар тілі сол кезде қалыптасқан әдеби норманың заңдылықтарын сақтады. Ол заңдылықтар негізінен оғыз-қарлұқ тілдерінің ерекшеліктерін қамтыды. Сондықтан ол тілдің орфографиясы да бірыңғай бірізділікке бағындырылды. Мысалы, сөздің басында жазылатын *ж* әрпінің орнына араб-парсы сөздерінен басқа сөздердің бәрінде *й* әрпі жазылған. Қимыл ұғымы атауын жасайтын *-ла* жұрнағы күнделікті сөйлеу тілінде үш вариантта айтылса да, бір ғана вариантта *-ла* түрінде жазылатын болған. Сол сияқты басқа тайпа тілдерінде айтылып жүрген басқа да тұрақты формаларына қарамай, тәуелдеулі сөзге барыс, шығыс септік жалғаулары -*ым+ға* (*қол-ым-ға, қол-ым-а* емес), *-ын+ға* (*қол-ын-ға, қол-ы-на* емес), -*сын+ға* (*бала-сын-ға, бала-сы-на* емес), *-ын+дан* (*қол-ын-дан, қол-ы-нан* емес), *-сын+дан* (бала-*сын-дан, бала-сы-нан* емес) түрінде жалғанатын болған.

Бұлай жазу түрі сол кездегі Орта Азия мен Қазақстанның барлық түкпіріне, солтүстік аймақтағы түркі халықтары мен Европа, Қырымдағы түркі халықтарына, тіпті сонау жер ортасы Мысыр мен Шамды мекендеген мәмлүк қыпшақтарына да ортақ, солардың бәріне бірдей жазу болған. Сол жазу нормасымен жазылған сол замандағы жазба мұралардың бәрі де сол кездегі көпке ортақ мұралар болып танылады.

Орта түркі әдеби тілінде жазылған ортақ мұралар қарлұқ, оғыз тілдеріне жататын басқа да түркі халықтары сияқты қыпшақ тілі тобының құрамында болған қазіргі қазақ халқының халықтық жазба әдеби тіліне, сөзсіз, тікелей қатысы бар.

Орта түркі әдеби тілінің жазу дәстүрі қазақтың халықтық жазба әдеби тіліне тек оның алғашқы кезеңдерінде ғана емес, кеңестік дәуірге дейін ықпал жасады. Алайда қазақтың жазба әдеби тілі ол тілдің жазу дәстүрін, көркемдегіш тәсілдерін бойына алғанмен, оның фонетика-грамматикалық жүйесін, орфографиялық заңдылақтарын қабылдамаған.

Орта түркі жазба тілінің қазақ әдеби тіліне тигізген ықпалын ертедегі ауыз әдебиеті үлгілерінен қол үзбей келе жатқан алуан түрлі сөз өрнектерінің, сөз қолданыстарының орта түркі әдеби тілі арқылы қазақтың халықтық жазба әдеби тіліне ауысып орнығуынан көруге болады.

Әдебиеттер

1. Исаев С. Қазақ әдеби тілі тарихының қалыптасу, даму кезеңдері. – Алматы, 1976. – 97 б.
2. Жұбанов Е. Эпос тілінің өрнектері. – Алматы, 1978. – 375 б.
3. Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы, 2014. – 378 б.
4. Қазақ әдеби тілінің тарихи көздері. – Алматы, 1989. – 197 б.
5. Қайдар Ә.Т. Қазақ әдеби тілі тарихының проблемалары. –А.: Ғылым, 1987. – 172 б.
6. Стеблева И.В. Поэзия тюрков VI-VIII веков. – Москва,1965. – 148 б.

© Жахина Б.Б., 2017

Жәмбек С.Н.,

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университетінің профессоры, филология ғылымдарының кандидаты

БЕРНИЯЗ КҮЛЕЕВТІҢ ӨМІРІ МЕН ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖОЛЫ

ХХ-ғасырдың басында қамшының сабындай қысқа ғана ғұмыр кешкен, қазақтың талантты да аяулы ақыны Бернияз Күлеев өзінің артына өлмес, өшпес сыр мен мұңға толы, келісті де сұлу жырларын қалдырып кетті. Сөйткен қайран ақын биыл 110 жылға толғалы отыр. Біз осы мақаламызда оқырман қауымды Бернияз Күлевтің өмірі мен шығармашылық жолымен таныстыра кетуді мақсат тұттық.

Дүниені, шындықты барлық ауқымында алып көрсетпей, жартыкештендіріп, таза таптық тұрғыда өлшеп пішетін маркстік-лениндік дүниетаным өзінінің ащы зардабын кешегі кеңестік кеңістікті мекендеген ұлттар мен ұлыстардың мәдениетіне, әдебиетіне, өнеріне қатты тигізді. Белгілі бір уақыт шегінде олардың орны ойсырап тұрды.

ХХ ғасырдың 20-30 жылдарынан бастау алған кеңестік қазақ әдебиеттену ғылымы осы кезең әдебиетіне қатысты идеологиялық таптаурындарға толы біржақты пайымдаулар мен тұжырымдар,жартыкеш шындыққа негізделген қисын қағидаларды айтып келді. Әдебиет тарихының осы кезеңдегі тұлғаларына әр түрлі дәрежедегі айыптаулар тағылды.

Міне,осындай кінәлаулардың негізгі насаналарының біріне айналған ақын-жазушылардың бірі – Бернияз Күлеев. Оны бірде дарашыл күйрек сезімнің ақыны,бірде символист ақын, бірде байшыл-ұлтшыл жазушылардың құйыршығы деген секілді әр түрлі айдармен сан-саққа жүгіртіп келдік.Небары жиырма төрт-ақ жас ғұмыр кешкен, ХХ ғасырдың басында жасаған қазақтың аяулы да талантты ақындарының бірі Бернияз Күлеевтің есімі оқулықтарда бірде аталып,бірде аталмай,анда-санда зерттеу монографияларда сөз болып,топтама жинақтарда, хрестоматияларда бірді-екілі ғана өлеңдері жарияланып келді. Бернияздың таңдамалы тұңғыш

жинағы 1969 жылы ғана “Айтшы,ақ қайың” деген атпен жарық көрді. Осы жинақтың алғы сөзін жазған белгілі ғалым Ысқақ Дүйсенбаев Бернияздың ақындығы турасында төмендегідей пікір айтады: «Сыршыл да нәзік лирикасы, әсем баллада, поэмаларымен XXғасырдың бас кезінде жарқ етіп, бірден көзге түскен аса талантты ақын Бернияз Күлеевтің (1897-1923) есімі көп уақытқа дейін ұмтылып, жөнді аталмай қазақ поэзиясына қосқан оның елеулі үлесі ескерілмей келді. Бұған бірнеше себептер бар.Ең алдымен, ақынның өмірі қысқасынан қайырылып, кенеттен шорт үзілді де,өз бойындағы зор дарынын сарқа көрсетуіне мүмкіндік мүлде кесіліп қалды. Оның бер жағында Бернияздың әдебиет майданына алғаш-ақ араласа бастаған шағы күрделі заман болатын-ды. Соның өзінде жас ақын аз жылдың ішінде-ақ талантының негізгі сипаттарын айқын таныта алды. Ол екі жүзге тарта үлкенді-кішілі өлең-толғаулар, үш поэма, бір баллада жазып үлгерді»[1,5] Бернияздың өмірбаянына қатысты деректер өте мардымсыз,тапшы. Жиырмасыншы жылдардағы қазақ газеттеріне шыққан замандастарының бірлі-жарым естеліктері мен бірді-екілі монографиялық еңбектердегі ақынның өміріне қатысты айтылған деректер ғана бар.Ақын өмірбаянының алғашқы, негізгі биографы-ақынның замандасы, жақын жолдасы, қарт журналист Мерғали Ешмұхамедұлы.

Мерғали Ешмұхамедұлының ақын өмірбаянына қатысты алғашқы дерегі оның өмірі мен шығармашылық жолына байланысты жазылған “Еңбекші қазақ” газетінің 1928 жылғы 30 наурыз күні шыққан №72 санында [2]жарияланған “Күлейұлы Бернияз” деген мақаласында берілген. Және Мерғали Ешмұхамедұлы 1967 жылы Қазақ ССР Ғылым академиясының М.О.Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтына табыстаған Б.Күлеев жөніндегі естелік ақын өмірбаянына қатысты құнды материял болып табылды[3].

Бұдан кейін “Еңбекші қазақ” газетінің 1923 жылғы №19 санындағы ақын қазасына байланысты берілген “Бернияз Күлеев” деген азанаманы (некролог)[4] осы газеттің 1923 жылғы 1 наурыз №69 санындағы Таласбаевтың “Бернияз Күлеев” деген мақаласын[5],Ақдәулетұлы Әбділдәнің Мерғали Ешмұхамедұлының мақаласын сынау мақсатында жазылған, айтыс ретінде деп берілген осы газеттің 1928 жылғы 10 сәуір №81 санында жарияланған “Күлейұлы Бернияз туралы” деген мақаласын[6],Жетісу облыстық “Тілші” газетінің 1923 жылғы 20 наурыз №28 санындағы Мағжан Жұмабаевтың “Берния Күлеев”деген мақаласын[7] ақын өмірбаянына қатысты аздап деректер алуға болатын нұсқаларға жатқызуға болады.1976 жылы шыққан Қазақ Кеңес Энциклопедиясының 6 томында ақын,өмірбаянынан қысқаша мәліметтер берілген[8] .

Бернияз Күлеев 1899 жылы бұрынғы Торғай облысы Ақтөбе уезіне қарайтын Бөрте болысының бесінші аулында /қазір Орынбор облысының Бөрте ауданы/ Бекен деген шаруаның отбасында дүниеге келді.Ақынның

1969 жылы шыққан “Айтшы, ақ қайың” деген таңдамалы жинағында оның шығармашылық жолына қысқаша сипаттама ретіндегі алғысөзінде белгілі ғалым Ысқақ Дүйсенбаев ақынның туған жылын 1897 жыл деп көрсетіпті[11].Біз мұны жаңсақ айтылған ба деп ойлаймыз. Себебі жоғарыда айтылған ақын туралы барлық материалдарда оның туған жылы 1899 жыл деп көрсетілген.

Қазақ Кеңес Энциклопедиясының 6 томындағы Б.Күлеевтің өмірбаянына қатысты мәліметте де 1899 жылы деп көрсетілген. Және ғалымның жоғарыда сөз болған “Ғасырлар сыры”,”Эпос және ақындар мұрасы” деген еңбегінде де 1897 жыл емес,1899 жыл деп берілді.

Осыған сүйеніп және ақынның бірден-бір биографы оның замандас серігі Мерғали Ешмұхамедұлының естелік – деректеріне сүйеніп,осы жылды ақынның ақиқат туған жылы деп қабылдаймыз. Ескіше сауатын ашқан ақынды 11-12 жастарға келгеннен кейін әрі қарай орысша оқыту мақсатымен әкесі Томаркөл болыстық школына /мектеп сөзін сол кездің ұғымымен школ деп алып отырмыз.С.Ж./ береді. Бұдан әрі бұл школдан алып, Ақтөбе гимназиясына берсе де дәулеттің орталығынан,оқу қаражатының көптігі қолын байлап, әкесі Бекен Бернияздың Бөрте болысындағы екі сыныпты школға кіргізген.Бернияз осы оқуларда оқып жүргенде тек қана оқумен шұғылданып қана қоймай,сол кездегі алғашқы қазақ зиялыларына нәр берген,бағыт-бағдар сілтеген,ұлттың қараңғыда жол бастар шам-шырағы болған қазақ-татар тіліндегі басылымдар “Уақыт”, “Тәржиман”, “Қазақ”, “Айқап”, “Шура” секілді газет-журналдарды үзбей оқитын.Орыс,қазақ,татар классиктерінің шығармаларын шәкірт шағында зер салып оқиды.А.С.Пушкин, М.Ю.Лермонтов, Абай, Тоқай, Дәрдімәндтардың шығармаларын үңіле оқиды. Бұл шығармалар болашақ ақынның ойын,қиялын қанаттандырып,оның білім көкжиегінің өрістеуіне,өзіндік дүние танымының қалыптасуына әсер етті. Бұлардан басқа өз замандас ақын-жазушылары А.Байтұрсынов, М.Дулатов, С.Торайғыров, С.Дөнентаев, С.Сейфуллин, Б.Майлин, М.Жұмабаевтың шығып жатқан дүниелеріне зер салып, ерекше назар аударып отырды. Әсіресе, ақын лирикасының болашақ сипатына әсер еткен М.Жұмабаев, С.Дөнентаев және осы Бөртеде оқып жүргенде Ресейдегі болып жатқан дүниежүзілік маңызы бар әр түрлі қоғамдық сілкіністер ақын сана-сезіміне әсер етіп отырған.

Бірінші дүниежүзілік соғыс,1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісінің оқиғалары, 1917 жылғы ақпан революциясы сана-сезімі сергек,жаңа қалыптасып келе жатқан ақынның көңіл-күйін бей-жай қалдырмаса керек. Ақынның замандасы М.Ешмұхамедұлы осыған байланысты бір жайтты былай баяндады: “1917 жыл, март айының алғашқы күндері. Екі класты училище Орынбордан небары 100 шақырымдай жерде болса да,қатынастың қиындығынан ауылға жөнді хабар жетпейтін,көп кешігіп баратын. Ал қаладағы оқиғалар туралы ел ішінде сан алуан лақаптар тарай тұрса

да,төңкеріс жасалып,патшаның тақтан түскенін ешкім біле бермейтін,оны сезінген жергілікті әкімдер жұрттан жасыруға тырысатын еді. Бір күні кешқұрым Бернияздың өзі алдырып тұратын газеттердің бірнеше саны келеді. Екі жақтағы класс бөлмелерінің ортасындағы залда ешкім жоқ, Бернияз жалғыз отырып, газетті оқып қараса, Петербургте революция /Ақпан революциясы/ жасалған, Россияны 300 жыл бойына билеген Романовтардан шыққан соңғы патша Николай ІІ тағынан түсірілген. Бұл туралы сол кездегі прогресшіл-демократияшыл “Уақыт” газетінде /редакторы-татардың демократ қайраткері Фатих Каримов/ толық жазылыпты.Патша үкіметінің Россия халқына көрсеткен жәбір-жапасы жұмысшы табының ауыр халі,әсіресе “бұртана” саналатын халықтарды қатты езіп-жаншуы түгел айтылған.Онан әрі оқыған сайын Бернияз ызалана түседі,зығырданы қайнайды,енді ол көп нәрсені түсіне бастағандай болады,тіпті өзін-өзі билей алмайтын дәрежеге жетеді. Газетті оқып шыққан соң басын көтергенде,залдың қабырғасында ілулі тұрған Николай ІІ оның әйелінің бояумен әдеміленіп салынған,алтындаған рамкалардағы суреттеріне көзі түседі.Ойланбастан орнынан ұшып тұрып,жаңағы суретті талқандай бастайды …” [2]

Семинария шәкірті Бернияз Күлеевте қазақ халқы үшін осындай ауқымды тарихи оқиғалардан тыс қалмай, Орынбор қаласында өткен ІІжалпы қазақ сиезіне қатысқан делегаттардың ішінде болады. Мұндай ірі оқиғаға куә болуы ақынның болашақтағы саяси көзқарастары мен азаматтық ұстанымының қалыптасуына әсер етеді.Ақынның Алаш қозғалысына арналған «1917 жылға», «Ел ерлеріне», «Алға» өлеңдерінде қозғалысқа ерекше сенім артуы, азаттық идеясы ерекше леппен жырланады. 1918 жылы Ресейде басталған ішкі азаматтық соғыс өрті ел ішін қаулап, заман ақ пен қызыл боп дай-дай соғысқан апалаң-топалаңға айналады.

Сонымен ақын бұл оқу орнында бір-ақ жыл оқып, жазға қарай ел ішіне кетіп, шаруа, тұрмыс қамымен болған.1918 жылдың басында Қызылдар ақтардан Орынбор қаласын босатады. Осы тұста Бернияз Күлеев Орынборға келіп, Кеңес қызметіне араласады. Торғай облысының Кеңес съезінде облыстық комитетке оқу бөлімінің президиумына мүше болып сайланады. 1917 жылы қазанда Орынбордағы қазақ жастары “Игілік” қоғамын ұйымдастырады 1918 жылдың басынан Орынбор қаласында Нәзір Төреқұловтың редакторлық етуімен шығып тұрған “Қазақ мұңы” газетінің бетінде осы қоғамның мәдени іс-шаралары туралы Бернияз Күлеевтің “Игілік қоғамы” деген мақаласы басылады.Осы кезеңнің жай-жапсары туралы белгілі әдебиет зерттеушісі Тұрсынбек Кәкішев өзінің “Садақ” атты эссесінде былай деп жазады: “1917 жылдың 9 декабрінде “Тікбақайлар” пьесасын қойып, 2070 сом, 1918 жылдың 8 мартында ұйымдастырылған әдебиет кешінде Бернияз Күлеевтің “Шын сүйіскендер” атты бес перделі драмасын қойып, 2366 сом 90 тиын қаражат жинағандарын,оны мұқтаж

шәкірттер мен ел игілігіне керекті істерге ұстайтындықтарын қуана хабарлапты”[16] .

Міне,осы “Шын сүйіскендер” атты пьессасын сол жылғы наурыз айында өткізілген Торғай облысы Кеңестері съезінің делегаттарына арнап қойып береді.Бернияздың өзі бас рөлде ойнайды. Пъессадан түскен қаражаттың қайда барғаны жоғарыдағы деректе келтірілді.Осы жылдары бірнеше лирикалық өлеңдер жазды. / “Қиял сөзі”, “Неге” , “Көңіліме”, “Қымыз”, “Жазғы дала”, т.б./ Пушкиннің “Бұлбұл”, “Ажал”, “Ақын”, “бар ойым бастан кешті көзім көріп” деген шығармаларын аударды.Бернияз семинариядағы оқуын қайта жалғастырмақ болған,бірақ қаланы ақтардың қайта алуы оның ойын іске асырмайды. Тек 1919 жылдың бас шенінде М.В.Фрунзе бастаған Қызыл Армия майданы қаланы ақтардан босатқаннан кейін ғана, Б.Күлеев Орынборға келіп, Кеңес қызметіне араласа бастайды.

1919 жылдың күзінде Орынбор қаласында қазақ даласын басқаратын революциялық комитет құрылады. Революциялық комитет Б.Күлеевті Ақтөбе губерниясына төтенше комиссар етіп жібереді.Б.Күлеев сонымен бірге Губерниялық соғыс комиссариятында да қызмет етеді.Революциялық комитетің үні “Ұшқын”газетінің редакциялық алқасының мүшесі болып қызмет етті.Осы кезеңдерде ақын өзінің жастық кезеңдерінен сыр шертетін “Жазғы жапыраққа”, “Ғ-ға”, “…ға” секілді махаббат лирикаларын тудырады.

Кейбір мәліметтерге қарағанда ақын “Ұшқын” газетінің беттерінде мақалалары мен өлеңдерін жариялатып тұрған .

1920 жылы Қазақ АССР Халық ағарту комиссарияты өзінің уәкілеттілігімен Бернияз Күлеевті Қазан қаласына кітап бастыру ісімен айналысатын ерекше өкіл етіп жібереді. Ақын өмірінің бұл кезеңдері туралы белгілі жазушы,журналист, марқұм Ғалым Ахмедов «Қазақ әдебиеті» газетінің 1999жылғы № 30 санындағы «Бернияздың өлімі туралы бірер сөз» деген мақаласында былай деп жазады: «1920 жылы Ахмет Байтұрсынов (Байтұрсынов бұл кезде халком) Бернияз Күлеевті Қазанға жұмсайды. – Бернияз қарағым,- дейді Ахаң,- жүруге дайындал. Бұрын бармаған жерің, Қазан деген университеті бар үлкен мәдени орталық. Барған соң өзіңді ұстай біл, жеңілдікке салынба. Қазір ел ішінде мектеп ашып жатырмыз, бірақ мұғалімдер аз, оқу құралдары жоқ. Орынбор полиграфиясы әлсіә, керек кітаптарды басып үлгіре алмайды. Және мұнда математика символдары, латын әріптері жоқ, сондықтан біраз кітаптарды мүмкіншілігі мол Қазанда бастыруға тура келеді, бұл жағынан татар ағайындар көмектерін аямаймыз деп отыр. Бұл бір игілікті, сонымен қатар жауапты жұмыс, осыны саған сеніп тапсырғалы отырмыз. Жас, қайратты кезің, осы жұмысты орындасаң, мына теңдікке енді қолы жете ме деп отырған халқыңа зор қызмет еткенің. Хат жазып, жұмысыңның жайын хабарлап тұр... Осындағы бұрынғы «Уақыт» газетінің редакторы Фатих Каримов қазір Қазанда тұрады, мына

хатты сол кісіге бер, саған ақылшы сол кісі болады...»[15] Қазан қаласында ол өзінің замандас ақындарымен қатар ауыз әдебиеті үлгілерін де жинап бастырып отырған.Оларға өзі алғысөз,түсініктер де жазған.Сол жылдары Бернияздың тікелей басшылығымен Абай ,Сұлтанмахмұт,Мағжан,Сәкен шығармалары жинағының басылғанын ерекше атаған жөн.Сұлтанмахмұт Торайғыровтың поэмалар жинағын да (Қазан, 1922 ж., "Татарстан" баспасы,жинаққа "Адасқан өмір", "Кедей", "Айтыс" туындылары кірген.) 1922 жылы алғаш Б.Күлеев бастырып шығарған.

Бұл жылдар ақын үшін текке кеткен жоқ,әдеби мұраларды,ақын-жазушылардың шығармаларын бастырып,талғай-таразылауда,сұрыптауда ол өзінің зерделі,пайымды әдебиетші екенін көрсетті.Оның ақындық ой-өрісі де өсіп,творчестволық жағынан кемелдене,толыса түсті.Ақындық шалымы ұшталып,қаламгерлік қарым-қуаты да өрістеді.Осылайша қазақ мәдениеті мен өнерінің,әдебиетінің қаз-қаз тұра бастаған шағында Б.Күлеев халқы үшін үлкен қоғамдық,мәдени істер тындырды.Қалыптасып келе жатқан мәдени істерімізге ұйытқы болып,оның одан әрі өрістеп,қанат жаюына мұрындық болды. "Ел ерлеріне", "Алға", "Құларға", "Заман-ай" секілді саяси-романтикалық сипаттағы бір топ өлеңдерін де осы кезеңде жазды.

Осындай жауапкершілігі мол,қоғамдық-мәдени істің басында ақын өмірінің соңына дейін,яғни 1923 жылға дейін болады.1923 ж. ақын өмірі қысқасынан күрт үзіледі.Небары 24 жасында Б.Күлеев өмірден қыршын кетеді.Ақынның өмірден ерте кетуіне бір махаббат драмасы үлкен себепші болған.Қазанда жиырмасыншы жылдары татар зиялылары ұйымдастырған "Шығыс клубы" деп аталатын поэзия,өнер,театр,музыка жайында жастардан пікір алысып отыратын үлкен мәдени орталығы болған.Бұл отралық ұйымдастырған кештерге Б.Күлеевтің сүйіктісі болған Зейнеп Ахмерова да үнемі келіп отырған.Зейнеп Ахмерова Қазан университетінің медицина факультетінің студенті еді.

Б.Күлеевте осы кештерге келіп-кетіп жүрген.Бернияз бен Зейнеп осы жерде танысқан.Таныстықтың арты үлкен махаббат сезімін барып ұласты.Бернияз бен Зейнеп қосылмаққа ұйғарады.Бірақ Зейнептің ата-анасы жастардың бұл шешіміне қарсы болды.Бұған қатты күйзелген екі жас өмірден өз махаббатын жоғары қойғандықтан да өздерін-өзлері атып өлтіреді.Бұл қайғылы қаза туралы "Известия ТаТ ЦИКА" газетінде (1923, 31 қаңтар,№21 (916) татар тілінде шығатын "Татарстан" газетінде "Қайғылы уақиға" /1923,1 ақпан,№24 /689/) деген атпен хабарлайды.Бернияз өлгенде қазақтың үлкен ақыны Мағжан Жұмабаев қатты күйзеліп, "Тілші" газетіне азалы мақала және арнау өлеңін жазған.

"Бернияздың өз өмірін өз қолынан бітіруіне қандай себеп болғаны бізге беймәлім. Алайда,жастықтан,әсіресе тәртіпті дұрыс тәрбие алмаудан туған бір себеп болуында шүбә жоқ,олай болса,жас жанның мұндай жолға түсуіне өзінен бетер әлеумет айыпты.Түзу жолға сала білмеген,дұрыс тәрбие

бере білмеген әлеумет,алсұрған жас жанның қолына мылтық беруші сол,осыны ұғу керек.Үмітті жасымыз неге ерте кетті деп емес,неге ерте кетірді деп ренжу керек,Күнә сенде емес көптікі.Жаның тыныш болғай еді,жас ұлан!"[7]-деп жазады Мағжан. "Ақжол" газетінің 1923 жылғы 22 ақпан күнгі санында Мағжанның "Берниязға" деген өлеңі жарияланады.

Бұл қайғылы қазаға "Еңбекші қазақ" газетінің 1923 жылғы қаңтардағы №19 санында "Бернияз Күлеев" (некролог) деген тақырыпта азанамалық мақала берілді.

Ысқақ Дүйсенов былай деп жазады: "Қазан қаласындағы өте қысқа өмірінде Бернияз Күлеев,бір жағы байсалды әдебиетші,ескі мұраны тани да,талғай да алатын алғырлығы мен білімділігін көрсете,сондай-ақ ақындық өнері де өрістеп барып,тосын ажалдың қырсығынан еріксіз сөнеді" [13].Ал,профессор Бейсенбай Кенжебаев ақынның қайғылы тағдырына байланысты: "Кейін зерттеу мақсатымен Қазанға бардым. М.Ғайнуллин,Ярмухамедов секілді татар ғалымдарынан мән-жайды тағы да сұрап білдім.Олар Берниязды да,оның жыр мұрасын,аяулы қазасын бәрін біледі екен. Маған бұл шындықты қайталап солар айтып берді.Татар халқы Бернияз бен қыз махаббатына арнап "Наган жыры" дейтін жыр шығарған. Әнменен айтады" [17]. Б.Күлеев өзінен үміт күткен әдеби жұртшылықты да,халқын да күрсіндіріп,опынтып 1923 жылғы 29 қаңтарда өмірден тым ерте,небары 24 жаста қыршын күйінде қайғылы қазамен мәңгілікке көз жұмды. Ерте үзілген ақын ескерткішіндей болып оның артында мәңгі өлмес жалындаған жастық жігерге толы,назды да сұлу,әсем лирикасы,өшпейтін жырлары қалды.Ақынның қаламынан туған ең соңғы өлеңі өзі атылардан бірнеше күн бұрын жазылған, яғни 1923 жылы 21 қаңтар кешкі сағат 5-те өзі датасын қойып кеткен "Ал,жүрегім,өлейін" өлеңі деп есептейміз.Міне,аз ғана саналы ғұмырында жалынды жырлар жазып кеткен,өмірі шолақ,келтесінен қайырылған ақынның қысқаша өмірбаяны осылайша өрілген.

Өмірден ерте сөнген аяулы Б.Күлеевтің лирикаларының өзекті тақырыбы-үлкен романтикалық пафоста жазылған көңіл-күй сезімдері. Махаббаттың жалынды жыршысы болды. Ол өзінің «Қыздың мінажаты» (1914ж.), «Қызықты жаз»(1916), «Қазақ қызы»(1916), «Түн»(1917), «Бостандық күнінде»(1917) т.б. өлең-жырларында махаббат, достық, бостандық тақырыптарын жырлады. «Жердің жүзі жаз еді»(1919), «Қайда екен»(1922), «Жорық»(1922) атты поэмаларында сүйіспеншілік, сезім күйлері және әлеуметтік мәселелерден сырлар қозғап толғайды. Түйіндей айтсақ, Б.Күлеевтің шығармашылық тұлғасын қазақ поэзиясындағы сыршыл лириканы қалыптастырушы ақын ретінде бағамдағанымыз ләзім.

Әдебиеттер:

1.Күлеев Б. Айтшы, ақ қайың. Алматы: Жазушы,1969

2. Еңбекші қазақ газеті, 1928, №72.30 наурыз Ешмұхамедұлы М. Күлейұлы Бернияз/айтыс ретінде/
3. Еңбекші қазақ газеті,1923, №69.1наурыз.Таласбаев. Бернияз Күлеев/мақала/
4. Тілші газеті,1923,№28.20 наурыз. Жұмабаев М. Берния Күлеев / мақала/
5. Қазақ Кеңес Энциклопедиясы. 6 том, 1976
6.Известия Тат ЦИКагазеті,1923 ж.31 қаңтар,№21 /916/
7.Татарстан газеті, 1923,1 ақпан,№24 /689/Қайғылы уақиға /мақала/
8.Қазақ әдебиеті тарихы. XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиеті. Т2 Кітап. Алматы: Ғылым,1965.-523 б.

© Жәмбек С.Н., 2017

Замятина Л.В.,
преп-ль корейского языка,
магистрант 1 курса ФФиС БашГУ,
г.Уфа

ТРАДИЦИОННОЕ И НОВАТОРСКОЕ В ЛИТЕРАТУРНОМ ПРОЦЕССЕ КОРЕИ

Литература подобно живому организму не останавливается в своем развитии. Потому и вполне естественным процессом является ее обновление, сравнение с классикой, выдвижение новых веяний и идей. Однако, что есть «традиционное» и «новаторское»? Возможно ли их симбиотическое сосуществование? Или же первое рано или поздно вытеснит второе? Данные вопросы актуальны как никогда, потому и я, желая получить на них ответы, обратилась к истории литературы Кореи.

Каждый из тех, кто так или иначе занимается литературоведением, изучая очередной источник, учебное пособие, сталкивался со словами «традиционное» и «новаторское». Я не припомню ни одной работы, которая бы не содержала этих двух понятий. Разумеется, такого рода материала великое множество, я лишь ручаюсь за ту часть, что прочла я. На мой взгляд, данную работу следует начать с мысли о том, что восприятие «традиционного» и «новаторского» у каждого человека, как и у каждого народа своё. Чего стоит сравнение западного образа мышления с восточным. Для корейца «традиция» - это не просто нечто «былое», что стоит безусловного уважения. Традиция воспринимается как образ жизни, добродетель, которая непосредственно проявляет себя в современности. Возьмем, к примеру, коллективизм и иерархичность отношений, которые до сих пор чтятся и строго соблюдаются в Корее. И что стоит у истоков данного явления? Конфуцианство, которое активно проявило себя уже в эпоху Корё. Разве мы, жители России, донесли до сегодняшнего дня устои, свойственные нашей стране, тех времён? И такого рода отношение корейцев

к традициям, разумеется, наблюдается и в литературе. Но прежде чем приступить к рассуждению на заданную тему, давайте собственно, определимся с понятиями новаторского и традиционного.

Традиция и новаторство в литературе, понятия, характеризующие преемственность и обновление в литературном процессе, соотношение в нем между наследуемым и вновь создаваемым. Традиция (Т.) (от лат. traditio — передача, предание) — это культурно-художественный опыт прошлых эпох, воспринятый и освоенный писателями в качестве актуального и непреходяще ценного, ставший для них творческим ориентиром. Осуществляя связь времен, Т. знаменует избирательное и инициативно-созидательное овладение наследием предшествующих поколений во имя решения современных художественных задач, и потому ей закономерно сопутствует обновление литературы, т.е. новаторство (Н.). Н. выступает как творческая перекомпоновка и достраивание взятого у предшественников, а в наиболее ярких и масштабных проявлениях — как возникновение в литературном процессе беспрецедентно нового, имеющего всемирно-историческую значимость [2, с. 443].

Традиция является элементом, наследующим опыт предыдущих поколений, целью которого является решение художественных задач современности.Потому и обновление литературы представляет собой логичное следствие, отвечающие требованиям реалий. Возникновение новаторского невозможно без существования традиционного. На мой взгляд, в этом и заключается проблема, ибо то, что когда-то было новаторским может стать традиционным. Давайте рассмотрим ряд таких явлений.

Дальневосточная литература примечательна тем, что многие произведения нового типа создавались на основе традиционных жанров. Хорошими примерами послужат роман, который возник в результате синтеза «высокого» и «низкого» и повесть чон傳(кор. 전[jeon]), которая была создана в рамках традиционного жанра биографии чон傳(кор.전[jeon]). Думаю, не имеет смысла писать о том, что два данных жанра получили дальнейшее развитие, которое проявилось в становлении новых типов произведений.

Моё «лирическое отступление», касаемо влияния Китая, было сделано не зря, ибо на протяжении долгого времени, именно Китай был тем идеалом, который и определял саму суть корейских произведений. Даже после появления корейской письменности – Хангыль, поэзия и проза на китайском языке считались образцами «высокой литературы». Чтобы постичь смысл произведения, написанного на китайском литературном языке, надо было проникнуть в глубину произведений китайской классики, поскольку за каждым упомянутым именем или цитатой из китайского сочинения тянется

цепь исторических и литературных ассоциаций. «Китаизмы» широко использовались и в литературе на корейском языке. Имена героев китайской литературы и устойчивые поэтические выражения, заимствованные из сочинений китайских классиков, в языке корейской поэзии и прозы служили знаками определенных ситуаций, предметов и их качеств — они были «штампами красивого высказывания» [3, с.6].

Веду я к тому, что именно в нарушении китайских традиций, отслеживаются первые значительные новаторские элементы.Так, Хечхо혜초[Hyecho]в своём дневнике «Хождение в пять индийских царств» 往五天竺國傳 (кор. 왕오천축국전 [Wangoch'ŏnch'ukkukchŏn]) (723-727 гг.) вносит изменение в содержание «классического» буддийского дневника, в котором, как правило, не говорилось ни о чем другом кроме как о мире буддизма. В «Хождении...» буддизм— одна из тем, которая присутствует наравне с описаниями обычаев народов индийских царств и рассказами об удивительном, которые прерывают строгий документальный стиль изложения [3, с.56]. Более того, в дневнике весомое место отведено и эмоциональному фактору – личным впечатлениям, которые Хечхо выразил в пяти лирических стихотворениях. Подобного рода стиль ведения дневника мы можем встретить у Пак Чона박종[PakChong]в его«Записках о путешествии на гору Пэкту» 白頭山遊錄 (кор. 백두산유록 [Paektusanyurok]), который относится ко второму периоду династии Чосон. Какхун각훈[Kakhwun]в «Биографии выдающихся наставников Страны, что к востоку от моря» 海東高僧傳 (кор. 해동고승전 [Haedonggosŭngjŏn]) помимо изменения в строе индивидуальной биографии, вносит изменения и в содержание произведения. Корейский автор, используя структуру, предложенную дальневосточной традицией, как правило, заполняет ее не только фактическими сведениями (что, где, когда произошло), но и привлекает местный фольклорныйматериал — легенды, связанные с деяниями подвижника. Представляя образ наставника, как человека необычного, Какхун сравнивает его поступки или ситуации, в которых тот оказывается, с китайскими образцами — известными героями китайской истории и их подвигами [3, с.56]. Обращение к китайской классике, которое мы здесь встречаем, использовалось как Юн Сондо윤선도[YunSeondo]в его сичжо, такЧонЧхолем정철 [JeongCheol]в его каса, и Лим Че 임제 [ImJe] в «Городе печали» 愁城誌 (кор. 수성지 [Susŏngji]).

Рассмотрев примеры с особенностью возникновения новых литературных жанров, а также и с нарушением китайских литературных

традиций, обратимся именно к тем новаторским чертам, которые послужили своего рода откликом, рефлексией, на события, происходящие внутри самой Кореи.

Одним из наиболее известных и ярких произведений корейской литературы является«Хон Гильдон» 洪吉童傳 (кор. 홍길동전 [Honggiltongjŏn]) Хо Кюна허균[HeoGyun], который олицетворяет критичное отношение автора к общественному строю того времени. В данном труде мы встречаем героя абсолютно нового типа. Герой Хо Кюна отвергает установленные правила отношений как несправедливые, нарушающие гармонию в космосе. Он освобождает себя от общественных обязательств и выбирает путь естественного поведения: карает злодеев, помогает обездоленным— восстанавливает справедливость [3, с.150].

Деятельность Хон Гильдона несовместима с устоями общества, поэтому в конце повести герой-бунтарь покидает Корею и уходит на далекий остров, где становится правителем гармонически устроенного царства. Очевидно, в повести Хо Кюна идеи социальной утопии — справедливых отношений между людьми — переплелись с даосским отрицанием социальной жизни как зла и поисками совершенного мира, который должен находиться где-то вдали от несправедливого общества [1, с.510].

Однако новый тип героя, которому чуждо слепое подчинение, в скором времени продолжает своё развитие уже в трудах Пак Чивона박지원[BakJiwon]. Писатель выдвигает идеал «естественного человека», который ведет «простую жизнь», противопоставляя его «миру фальши». В произведениях Пак Чивона преобладает оппозиция «естественный — фальшивый», где под фальшивым понимается современное автору общество. Принадлежать к высшему сословию, как сказано в истории «Дворянин»(кор. 양반전[Yangbanjeon]), «все равно, что стать разбойником» [3, с.195].

Жанр каса, относящийся к третьему периоду династии Чосон, претерпевает крупные изменения, появляется обилие тем, что, безусловно, связано с происходящим в стране. Ибо политическая ситуация определяет путь, по которому пойдут литераторы. Возникаюткаса, которые посвящены различным религиозным движениям. Вкихэнкаса этого временного отрезка впервые фигурируют европейцы, их внешность, образ жизни, как например, в «Путешествии в Пекин» 燕行歌 (кор. 연행가 [Yŏnhaengga]) Хон Сунхака홍순학 [HongSunhak]. Но, на мой взгляд, самая значительная трансформация происходит у кюбанкаса, жанра сугубо женского, тематика которого меняется в начале XX века. И если ранее, в подобных стихотворениях говорилось о тяжести расставания с любимым человеком,

то теперь большая часть каса посвящена переживаниям о судьбе родины. Так, госпожа Ким из Ыйсона의성김씨 [UiseongGimssi], будучи в эмиграции, пишет своей внучке «Письмо о разлуке предков и потомков» (кор. 조선별서 [Chosŏnbyŏlsŏ]), в котором выражена боль за семью и страну. Дальнейшее развитие данной темы произошло в печально известных для корейского народа событиях, которые обозначены как литература разделенной нации.

В заключении хотелось бы ещё раз отметить, что традиция и новаторство подобно инь и ян неотделимы. Для того, чтобы литература продолжала своё гармоничное развитие необходимы оба «знаменателя», ибо новаторство создаёт новые традиции. Приведя шесть абсолютно разных примеров выше, я надеюсь, мне удалось доказать, что проблемой данной темы является факт того, что новаторское однажды может стать традиционным.

Литература

1. История всемирной литературы Т.4/ Бердников Г.П. (гл. ред.). — М.: Наука, 1987. - 687 с.
2. Литературный энциклопедический словарь/Под общ. ред. В. М. Кожевникова, П. А. Николаева. Редкол.: Л. Г. Андреев, Н. И. Балашов, А. Г. Бочаров и др.—М.: Сов. энциклопедия, 1987. - 752 с.
3. Троцевич, А. Ф. История традиционной корейской литературы (до XX века) / А. Ф.Троцевич. - СПб.: Изд-во С. -Петерб. ун-та, 2004. - 323 с.
4. 김병길. 역사문학속과통하다/김병길. - 서울.:삼인 , 2013. - 360쪽.
5. 김상태. 근대문화와역사그리고한국문학. –서울.:푸른사상, 2003. - 268쪽.

При транскрипции корейских слов была применена романизация Маккьюна-Райшауэра (англ. McCune-Reischauerromanization).

© Замятина Л.В., 2017

Идельбаев М.Х.,
д. филол. н., профессор-консультант БашГУ,
г. Уфа

ПРОБЛЕМАТИКА И НЕКОТОРЫЕ ПОЭТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСИ ПОЭМЫ «МУХАББЕТ-НАМЕ» ХОРЕЗМИ

Хорезми был одним из видных тюркских поэтов Золотоордынской эпохи. Немногие сведения о его жизни содержатся в тексте его поэмы «Мухаббет-наме» («Книга любви»), которая была написана в 1353 г. и посвящена одному из беков Белой Орды — Мухаммаду-ходже. Близкий

родственник хана Джанибека, этот человек в 1330-х годах был эмиром Азова [3, с. 172], а в 1357 -- 1359 гг., по Е. Э. Бертельсу, посещал Москву в качестве ханского посла [2, с. 272]. Как сказано в поэме, Мухаммад-ходжа высоко ценил поэтический дар Хорезми *(«Многих ты превзошел в песне любовной, /Покорил ты мир речью сладкой»)* и просил поэта посвятить ему книгу. По тому, как смело поучает поэт этого высокопоставленного сановника, можно сделать вывод, что Хорезми был к тому времени человеком немолодым, многое повидавшим, знал произведения Фирдоуси, Низами, Кул Гали, Кутба, а также дидактические дастаны на тюркском языке о Гали-батыре.

Автограф «Мухаббет-наме» не сохранился. Известны два списка на арабском и уйгурском графиках, которые ныне хранятся в Британском музее в Лондоне [4, с. 188]. Первым о дастане Хорезми упоминал академик В.В.Бартольд [1, с. 881]. Позже ему были посвящены работы А.Самойловича, С.Касимова, А.Щербака, А.Кононова, А.Тагирджанова, Э.Наджипа, Э.Фазылова, А.Старостина, Х.Миннегулова и др. К настоящему времени опубликованы оба списка дастана [6; 7; 8]. Однако это произведение рассматривалось учеными в большей степени как источник для изучения тюркского языка, а его содержанию и художественным особенностям не уделялось достаточного внимания.

В отличие от других тюркских дастанов XIV в., в «Мухаббет-наме» преобладает лирическое начало. Автор предупреждает читателя, что сочинение его будет состоять из десяти писем и два из них он напишет на персидском языке. Традиционный зачин содержит обращение к Аллаху и посвящение Пророку. Основную часть поэмы составляют поэтические письма в форме газелей и маснави, а кыт’а и рассказ завершают её.

Жанр любовного объяснения через письмо восходит к персо- и арабо-язычной восточной классике. Вдохновленный произведениями Амира Хосрова Дехлеви, Хорезми вступает с ним в творческое состязание [5, с. 56] и становится, по существу, зачинателем эпистолярного лирического жанра в тюркской литературе. Вслед за ним, уже в XIV—XV вв., появляются «Послания изящества» («Латифат-наме») Ходжанди, «Послания влюбленных» («Гашук-наме») Саида Ахмада, «Десять посланий» («Дах-наме») Юсуфа Амири и др.

В своем дастане Хорезми часто обращается к участникам воображаемого застолья. При этом его слово адресовано не только очаровательной красавице, но и хозяину дома и застолья Мухаммаду-ходже, гостям, виночерпию и повару. Так любовная линия переплетается с вопросами повседневной жизни и ведет к сложным философским выводам. Этому способствует сочетание разных поэтических жанров. Помещенные после каждого любовного послания маснави начинаются одинаковым обращением к виночерпию: «Подойди, о виночерпий...» и возвращают читателя в круг жизненных забот.

Письма поэта чаще всего представляют собой описание красоты возлюбленной. Для этого автор использует традиционные сравнения. В тюрко-язычных письмах стан красавицы уподобляется стройному дереву, ее лицо – солнцу, изогнутые брови – молодому месяцу, а в двух письмах, написанных на персидском языке, изобразительными средствами служат пальмы, кипарисы, гранаты, нарциссы, розы и т. д. Образно-стилистическая стихия обоих языков близка поэту, хотя предпочтение он отдает родному тюркскому.

С первой до последней страницы дастана присутствует сам поэт, ярко выражены его взгляды, темперамент, характер. В галерее образов поэмы образ самого автора играет основную роль; Хорезми даже называет свое имя и признается, что человек, страдающий от любви, он сам и есть. Так образы автора и лирического героя соединяются в одном лице. *«Сожгло Хорезми любви к тебе пламя, / Но оставил он свое в мире имя»,* — говорит поэт, обращаясь к любимой. Однако было бы не совсем верно сводить все сказанное от первого лица к переживаниям лишь самого автора. Есть в этом образе известная доля обобщения. Преклоняясь перед красотой, умом и знаниями возлюбленной, поэт желает видеть ее доброй, милосердной. Впрочем, такого же совершенства во всем он хочет каждому человеку: *«Радость пришла — печального пожалей, / Султаном стал — несчастного пожалей».* Внешнюю очаровательность и душевную красоту любимой девушки поэт сравнивает со светом яркого светильника. Эти строки напоминают башкирскую песню, в которой сказано: *«Невестка моя Шаура, перед тобою /Я как фитиль светильника сгораю».* В поэме одно сравнение следует за другим. Красавица --нежный цветок, воздыхатель -- поющий возле цветка соловей, и песни его -- то радостны, то грустны. Или же любящий герой подобен летящему на огонь мотыльку. Человека, не способного влюбиться в прекрасную женщину, поэт считает обделенным судьбой. Здесь прямая перекличка с Кутбом, который писал: «Жив этот мир лишь любовью от века. / Если нет любви, нет и человека» («Хосров и Ширин»).

Поэт пытается проникнуть в суть вещей, размышляет о бренности бытия: «Мир вечен, век человека скоротечен». Но не забывает он и о своем гражданском долге. Обращаясь к Мухаммаду-ходже с советами и наставлениями, Хорезми думает о нуждах народа. Сам же он беден и мало чем отличается от простых людей. Это наполняет его сердце гордостью, так как он независим от власти.

«Мухаббет-наме» можно было бы назвать небольшой, но до предела насыщенной энциклопедией любви. Неудивительно, что это произведение пользовалось огромной популярностью еще при жизни поэта и оказало заметное влияние на развитие лирической поэзии тюркских народов. Многие любовные стихи, появившиеся в тюркской литературе после Хорезми, напоминают отдельные фрагменты, бейты и строки его дастана.

Вслед за Хорезми жанр посланий использовал Алишер Навои. Еще один тюркский поэт Ходжанди создает свое произведение «Латиф-наме» под непосредственным влиянием «Мухаббет-наме» и с уважением упоминает в нем имя Хорезми. Широко распространяется форма стихотворного и прозаического послания и в башкирской литературе. Созданный на литературном тюркском языке, в основе которого лежал кыпчакский язык Урало-Поволжья, дастан «Мухаббет-наие» был понятен и близок широкому кругу читателей. Завораживала их, очевидно, форма обращения к участникам застолья, напоминавшая выступления башкирских сэсэнов перед слушателями. Не исключено, что и сам Хорезми перед тем как записать на бумагу составившие дастан послания и газели, читал их своим слушателям.

Литература

1. *Бартольд В. В.* Отчет о командировке в Лондон // Известия Российской Академии наук. Сер. VI. Вып. 13. 1914.

2. *Бертельс Е. Э.* Литература народов Средней Азии от древнейших времен до XV века н. э. //Новый мир. 1939, № 9.

3. *Греков Б. Д., Якубовский А. Ю.* Золотая Орда и ее падение. М.-Л., 1950.

4. История узбекской литературы. Ташкент, 1978. Т. 1 (на узб. яз.).

5. *Тагирджанов А. Т.* От истории — к литературе. Казань, 1979 (на тат. яз.).

6. *Щербак А. М.* Огуз-наме. Мухаббет-наме. М., 1959.

7. Хорезми. Мухаббет-наме. М., 1961;

8. *Хоразмий.* Мухаббатнома. Ташкент, 1959 (на узб. яз.).

© Идельбаев М.Х., 2017

Иҙелбаев М.Х.,
филол. ф. д., БДУ-ның профессор-консультанты,
Өфө ҡалаһы

САЛАУАТ ЮЛЕВҠА ҠАҒЫЛЫШЛЫ ҮҘЕНСӘЛЕКЛЕ СЫҒАНАҠТАР

Екатерина Икенсенең ихтыяры буйынса, Е.И.Пугачев етәкселегендәге Крәҫтиәндәр һуғышының тарих битендә бер тап хәтлем дә эҙе ҡалырға тейеш булмаған. Әбей батша 1775 йылдың 17 мартында был хаҡта махсус манифест сығара. Крәҫтиәндәр һуғышы, пугачевсылар «мәңгелек онотоуға, тәрән өндәшмәүгә дусар ителергә» тейеш була. Ошо манифесҡа таянып, урындағы хакимдар Пугачев йәки уның көрәштәштәре хаҡында ауыҙ асып һүҙ әйткән кешеләрҙе лә язалағандар. 1776 йылдың 16 мартында Преображенский заводы крәҫтиәне Федор Кривеньков үҙенең танышының өйөндә, Пугачев, йәнәһе, үлмәгән, Сембер ҡалаһына генерал-аншеф Панин

ҡарамағына ебәрелгәс, тегеһе уның батша икәнен танып, иреккә сығарған, ошоноң өсөн Мәскәүҙә Паниндың үҙен тураҡлағандар икән, тип һөйләгән. Танышының ҡатыны был хәбәрҙе завод хужаһы Яков Твердышевтың хеҙмәткәре Тимофей Таракановҡа һөйләгән, ә унығы Ырымбур губернаторы Рейнсдорпҡа еткерә һалған. Федор Кривеньковты, аяғын бығаулап, көслө һаҡ аҫтында 4 ай буйы төрмәлә тоталар. Ә Петербургтан, Идара итеүсе сенаттан «артабан был йүгәнһеҙ дошманды йәшәгән урынынан бер ҡайҙа ла сығармаҫҡа, теләһә ҡайҙа йөрөттөрмәҫкә» тигән әмер килә. Ырымбур дәүләт архивында ғына, ошо эш менән йәнәшә, Воскресенск заводынан Герасим Завьяловҡа, Петр Юринға, Ҡара Табын волосынан старшина Рәсүл тархан Измайловҡа асылған эштәр һаҡлана [1, с. 16]. Күрәһең, бик тос булған был манифестың тәьҫир көсө. Салауат Юлаев исемен тыйыу өсөн ул хатта 120 йылдан һуң да ҡулланылған. Билдәле бер ваҡиға: 1895 йылда Ҡыҙырбәк ауылы кешеһе Ғарифйән Солтановты Салауатҡа арналған көйҙө скрипкала уйнағаны өсөн биш тәүлеккә ябып ҡуялар. Әммә халыҡ мөхәббәтен манифест-закондар менән генә томалап, һүндереп булмаған, күрәһең. Милли геройҙың мәшһүр образы халыҡ күңелендә быуындан-быуынға күсә килгән, һәр быуын эсендә уның исемен киләсәккә еткереүҙе үҙ бурысы итеп һанаған, шул эш менән ҡурҡыу белмәй мөкиббән шөғөлләнгән ялҡынлы йөрәкле кешеләр табылған. Салауат менән яҡындан ҡыҙыҡһынып, уны үҙ аллы өйрәнеүсе, герой-шағир тураһында ғүмер буйы бөртөкләп-тамсылап әллә күпме ҡыҙыҡлы мәғлүмәт туплаусы ҡарттарҙың миңә осрағандарын иҫкә төшөрәм дә, һәр бер быуында тап бына ошондай кешеләре булғандыр, тап шундайҙар арҡаһында хакимдар Салауат исемен халыҡ хәтерендә томалай алмағандарҙыр, тигән уйға киләм.

Әлеге Ғарифйән Солтановты ғына алайыҡ. 1876 йылда тыуған, 10 йәшендә скрипкала уйнарға өйрәнгән. Хәҙерге Салауат районы Ҡыҙырбәк ауылының олораҡ быуын кешеләре, үҫмерҙең уйнауын яратып, мәжлестәргә саҡыралар. 11 – 13 йәштәрендә бер аҙ уҡырға өйрәнеп ала. Мәжлестәрҙең береһендә тәү тапҡыр Салауат тураһында йыр ишеткәс, уның кем икәнлеге менән ҡыҙыҡһына башлай. Салауат батыр булған, башҡорттарҙың ерҙәрен, мал-тыуарҙарын тартып алыуҙарға түҙмәй, батша хөкүмәтенә ҡаршы көрәшкән, бына шул кешегә ҡарата сығарылған йырҙарҙы йырлайбыҙ, тик һаҡ йырларға кәрәк, тип аңлаталар уға. (1940 йылдың 15 октябрендә Өфөләге Тарих, тел һәм әҙәбиәт институты директоры Х. Хамматовҡа русса яҙған хатында шул ҡарттарҙың һүҙҙәрен ул түбәндәгесә бирә: «Но осторожно, улым, при посторонних людях, то есть при полиции и на улице нельзя юрлать, тогда вас заарестуют...» [3, с.159]). Тәүҙә батырға арналған биш йырҙы яҙып ала. Аҙаҡ, үҙенең әйтеүенсә, 1890–1897 йылдарҙа, тирә-яҡтағы ҡарттарҙан һорашып, 223 куплет йыр өйрәнә, шуларҙың бөтәһен дә яттан белә. 1897 йылда, Хәрби хеҙмәткә алыныр алдынан, ошо йырҙар яҙылған дәфтәрен сепрәккә төрөп, бер кемгә лә әйтмәйенсә, өй ҡыйығы

ябылған таҡталар араһына ҡыҫтырып ҡалдыра. Артабан уға оҙаҡ ҡына был эш менән шөғөлләнергә тура килмәй. Дүрт йыл хеҙмәттә йөрөп ҡайта, ике йыл япон һуғышында ҡатнаша. Бер аҙ ауырып ала, унан һуң ғаилә мәшәҡәттәре баҫа. 1914 йылда Беренсе донъя һуғышына эләгеп, өс йыл ғүмерен бирә. Ғарифйән ағай ҡартлыҡ көндәрендә лә рәхәт йәшәмәй, «һаулығым насар, ҡарсығым менән икәү генә ҡалдыҡ, ауыр көн итәбеҙ. Эшләй алмайым. Бер тин дә килер ер юҡ. Ярай әле, әҙерәк һөт бар. Ваҡ-төйәк һатып алырлыҡ рәт тә юҡ. Былай интегеп йәшәгәнсе, тиҙерәк үлеүең хәйерлерәк...» – тип яҙа ул әлеге хатында [3, с. 159 об.]. Тимәк, 40-сы йылдар тураһында һүҙ бара. Ошондай шарттарҙа ла ул, 20-се йылдарҙан башлап, Салауат менән яңынан ҡыҙыҡһынырға тотона. Теге дәфтәре ҡыйыҡ таҡтаһы аҫтында ямғырға эләгеп юҡҡа сыға. Ундағы йырҙарҙы Ғарифйән ағай ҡабат хәтеренә төшөрөп теркәп ҡуя. Күрәһең, уны легендар батырға ҡағылышлы бүтән әйберҙәр ҙә йәлеп иткәндер. 1925 йылда Ғарифйән Солтанов яҡташтары араһында Салауаттыҡы тип һаҡланған әйәрҙе Өфөләге Тыуған яҡты өйрәнеү музейенә тапшыра.

Хәйрулла Динмөхәмәт улы Ҡолмөхәмәтов хәҙерге Салауат районы Ҡаратаулы ауылында тыуған. Салауат тураһында бәләкәй сағынан уҡ ишеткән. «Беҙҙең Сәхәү тигән бер бабай була торғайны, – тип хәтерләне ул. – Бик ҡарт ине, шулай ҙа бик ҡыҙыҡһыныусан кеше ине. Бала-сағаны йыйып алып, Салауат Юлаев тураһында үҙе һөйләр-һөйләр ҙә, беҙҙе киҫәтер ине: «Уның исеме менән һаҡ булығыҙ. Теләһә ҡайҙа таратып йөрөмәгеҙ. Уның тураһында һөйләргә ҡушмайҙар. Йә беҙҙе тотоп алып китерҙәр. Мин һеҙҙең кеүек саҡта, өлкәндәрҙе тотоп алып киткеләй торғайнылар...». Хәйрулла Ҡолмөхәмәтовтың легендар батыр менән ҡыҙыҡһыныуы, бәлки, шул Сәхәү бабайҙан башланғандыр. Йәш сағынан алып ҡартлыҡ көндәренә тиклем Әй, Йүрүҙән яҡтарында халыҡ араһынан Салауат тураһында йырҙар, легенда-риүәйәттәр йыйған. Аҙаҡҡы йылдарҙа Ҡыйғы районының Үрге Ҡыйғы ауылында йәшәне. Төрлө дәүерҙә йыйған ҡағыҙҙарын, ҡәҙерлелегенә ҡарап, – өҫтәл тартмаларында, сумаҙанда, һандыҡта, – төрлө урында һаҡлай торғайны. Әллә күпме яҙма туплаған, халыҡҡа ла көндәр буйы арымай-талмай һөйләне. Башҡортостандың XVIII быуаттағы хәлен, эреле-ваҡлы ваҡиғаларын һәйбәт белә ине. Шул заманға ҡағылышлы архив сығанаҡтары менән ҡыҙыҡһынды, үҙендә лә һирәк осрай торған иҫке карталар, документтар һаҡланы. Йәшерәк сағында Салауат Юлаев тураһында нәфис әҫәр яҙа башлаған. Бер нисә бүлек килтереп сығарған да, әлеге урындарҙың иң ҡәҙерлеһенә – һандыҡҡа һалған да ҡуйған, һис кемгә күрһәтмәгән [2, с 49–57]. Йыйған мәғлүмәттәрен дә ҡайҙалыр баҫтырыуҙы йә тапшырыуҙы башына ла индермәгән. Салауат исемен йәшерәк быуындарға еткереү өсөн үҙенең Сәхәү бабайы юлын һайлаған: бары тик һөйләргә генә яратты ул. Батыр тураһында донъяһын онотоп, уны йәне-тәне менән яратып һөйләй. 1974 йылдың яҙында, Салауат менән Пугачевтың Үрге Ҡыйғы ауылында

икенсе тапҡыр осрашыуына 200 йыл тулыу алды көндәрендә, ошо ваҡиғаны берәй төрлө билдәләүҙе һорап, Хәйрулла ағай КПСС-тың Ҡыйғы район комитетының өсөнсө (идеология буйынса) секретаренә ҡабат-ҡабат мөрәжәғәт итә. Райкомда ҡыл да ҡыбырлатмаясаҡтарына тамам ышанғас, ҡайҙандыр ҙур бетон плита табып, шуны трактор менән яллап килтертеп, урамға, үҙенең өйө ҡаршыһындағы уңайлы, йәтеш майҙансыҡҡа ултыртып, ҡыҙыл төҫтәге эре хәрефтәр менән текст яҙҙырта. Күҙҙең яуын алырлыҡ таҡта таш (стела) пәйҙә була. Тирә-яғын матурлап кәртәләп тә ала. Хәҙер инде халыҡты йыйып, шуны рәсми шарттарҙа тантаналы итеп асыу өсөн тағы ла райком тупһаһын тапай башлай. Баяғы идеолог ишаратын (йәл, фамилияһын хәтерләмәйем) бер нисә тапҡыр (!) көн билдәләргә мәжбүр итә. Һуңғыһы – көрәштәш юлбашсыларҙың осрашыу датаһы (1774 йыл, 2 июнь) инде әллә ҡасан үтеп киткәс, – 1975 йылдың декабрендә шул секретарҙың кабинетында минең күҙ алдымда билдәләнгәйне. Миңә ул саҡта Салауат эҙҙәре буйлап ары китергә кәрәк ине, ә Хәйрулла ағай: «Былай булғас, тантананы киләһе аҙнала үткәрәбеҙ», – тип, ҡыуанып тороп ҡалғайны. Аҙаҡ уны ҡабат күреп һораштым. Юҡ, үтәлмәй ҡалған райком вәғәҙәһе. Ҡөҙрәтле идеолог етмеш йәшлек ҡарттан, әлбиттә, көслөрәк булып сыҡҡан. Хәҙер был стеланың ер йөҙөндә эҙе лә юҡ. Ә беҙ, бер ҡатлылар, Салауат Юлаевтың эҙҙәрен юйырға тырышыу революцияға тиклем генә хөкөм һөргән, тип һөрән һалабыҙ. Шулай ҙа еңеү барыбер Хәйрулла ағай яғында ҡала: үҙенең замандаш яҡташтарына Салауат тураһында ул бер үҙе тотош Ҡыйғы районының әлеге «эшмәкәрҙәренә» ҡарағанда күберәк мәғлүмәт биргән.

Хәйрулла Ҡолмөхәмәтовтың аҙашы – Силәбе өлкәһенең Һаҡты районы Сулея ауылынан Хәйрулла Ибраһимов та (1902 йылғы) Салауатҡа ҡағылышлы яҙма һәм телдән һөйләнгән хәбәрҙәргә йәштән үк иғтибар итә. Ҡыҙыҡһыныу, үҙе һөйләүенсә, көтөлмәгән осрашыуҙан башлана. 1926 йылда ул хәҙерге Силәбе өлкәһенең Катав-Ивановск ҡалаһында 78 йәшлек Ҡалҡаман Хужин тигән ҡартҡа фатирға төшә. Фатир хужаһы зиһенле, хәтерле, теремек кеше булып сыҡҡан. Һикһәнде ҡыуыуына ҡарамаҫтан, ҡурайҙа уйнауын һаман да ташламаған, үткәндәрҙәге күп кенә хәл-ваҡиғаларҙы иҫендә тотҡан. Ҡунаҡ менән кистәрен һөйләшеп ултырған ваҡытта уға «Буранбай», «Салауат» көйҙәрен уйнап күрһәтер булған. Бер көндө, һүҙ ныҡ ҡуйырып киткәс, Ҡалҡаман ҡарт умарталыҡтан өйгә бер бәйләм ҡағыҙ индереп һала. Таратып ҡарай башлаһалар – һарғайып бөткән иҫке яҙмалар икән. Ҡарт үҙе уларҙы сатнатып уҡый, ни өсөн умарталыҡ тирәһенән килтерелеүенең сәбәбен дә һөйләп бирә. Был ҡағыҙҙарҙың һаҡланыу тарихы, бөгөнгө көндә риүәйәт һымаҡ яңғыраһа ла, хайран ҡалырлыҡ.

Салауат менән Юлай, ихтилал еңелеүгә табан китеп, эштәр мөшкөлләнгәс, үҙҙәрендә бер ҡағыҙ ҙа ҡалдырмай, Юлайҙың Ҡатауҙағы Бикбулат исемле ҡайнағаһына алып барып бирәләр. Бер янсыҡ алтын да

ҡалдыралар уға. «Беҙҙе барыбер тотҡон итерҙәр, унһыҙ булмаҫ, һин ошо алтын менән юллап, һатып ал», – тиҙәр. Салауат менән Юлай тотолғас, Бикбулат ҡотҡарырға тырышып йөрөп ҡарай ҙа, эш сыҡмаҫтай булғас, тентеүҙәрҙән ҡурҡып, теге әйберҙәрҙе түмәр умартаһына, бал ҡорттары араһына тыға ла ҡуя. Ысынлап та, әллә нисә тапҡыр тентеү үтә. Йорт-ҡура тирәһенең аҫтын-өҫкә килтерәләр, ә умарталыҡ янына барып та урамайҙар. Бикбулатты бер аҙ ултыртып та сығаралар. (1775 йылдың аҙаҡтарында булһа кәрәк). Күрәһең, унда ниҙер барлығын белгәндәрҙер йә һиҙенгәндәрҙер инде. Барыбер ҡағыҙҙар тураһында һис ни ыскындырмаған ул. Ошо умарталыҡта һаҡлап, быуындан-быуынға тапшыра килгәндәр. Бикбулаттың улы Аҙнағол, уның улы – Хужа, Хужаның улы – йәнә бер Аҙнағол, Аҙнағол улы – Ҡалҡаман. Бына ошо кешеләр һаҡлаған. Барыһы ла уҡый-яҙа белгәндәр. Үҙ ғүмерҙәрен урман эшендә үткәргәндәр. Оҙаҡ йәшәгәндәр – һәр ҡайһыһы йөҙгә етә яҙып донъя ҡуйған. Ҡалҡаман, тимәк, Бикбулаттың тыуаһы (5-се быуыны: ата – ул – ейән – бүлә – тыуа).

Ҡалҡаман Хужиндың күрһәткән яҙыуҙары араһында, Хәйрулла Ибраһимов әйтеүенсә, фармандар, хаттар, шиғырҙар булған. Хәйрулла ағай бер нисә тексты һүҙмә-һүҙ күсереп ала. Һөйләшкәндә хәтерҙә ҡалдырғандарының ҡайһы берҙәрен, ҡайтҡас, үҙенсә ҡағыҙға теркәп ҡуя. Ошо ваҡиғанан һуң ул, яҡын-тирәләге ауылдарға йөрөп, Салауат тураһында һорашырға тотона; батырға ҡағылышлы нимәлер белгән байтаҡ кешеләрҙе осрата. Салауат районы Лаҡлы ауылында Әмин Мөхәмәтдиновтан, Мәсетлелә Шаһикәбир Хурамшиндан, Юныста Ғирфан ҡарт менән Алтынбикә әбейҙән, Гөлзифа Ғирфанованан, Мәсетле районы Дыуан-Мәсетле ауылында Фәхретдин Ғәлләмовтан 30-сы йылдар башында йырҙар, шиғырҙар, риүәйәттр яҙып ала. 20-се йылдар аҙағында Әлмөхәмәт (Әлкә) ауылы кешеһе Камал Фәхриевтың ҡағыҙҙарынан күсергән бер нисә яҙма һаҡлай. Уларҙың да үҙенсә тарихы бар. Йәнәһе, шул уҡ ауылдан Һиҙиәт Ғәлиулла улы тигән уҡымышлы ғына мулла, Беренсе донъя һуғышына тиклем үк ышаныслы кешеләрҙе йыйып, Салауат тураһында һөйләр булған. Хаким әһелдәре күреп ҡалмаһын өсөн, һәр ваҡыт төндә генә йыйған, имеш. Хәйрулла ағайҙың еҙнәһе Камал Фәхриев шунда ҡатнашып, үҙенә кәрәкле тип һанағандарын яҙып алған. Уның аша Хәйрулла Ибраһимовҡа мул ғына мәғлүмәттәр эләгә. Ғәжәп! – Хәйрулла ағай ҙа, Үрге Ҡыйғылағы аҙашы кеүек үк, йыйған материалдарын оҙаҡ йылдар буйы бары тик үҙе өсөн генә һаҡлаған. Дөрөҫөрәге – Салауат менән ҡыҙыҡһыныусылар өсөн. Шуларҙың иң тәүгеһе – журналист Дәүләт Мәһәҙиев. Ул Хәйрулла ағайҙың Ҡалҡаман Хужин ҡағыҙҙарынан һүҙмә-һүҙ күсереп алынған текстарын матбуғатта баҫтырҙы (Совет Башҡортостаны, 1968, 2 август; Совет Башҡортостаны, 1973, 28 сентябрь). Был 12 текст Крәҫтиәндәр һуғышына ҡағылышлы документтар булып сыҡты. Бишәүһе – Салауат Юлаевтың Юлай Аҙналинға яҙған хаты, берәүһе – сотник Ҡадир Ғәбделкәрим улына, икәүһе – Бәхтиәр

Ҡанҡай улына биргән әмере, икәүһе – Кинйә Арыҫланов менән Бәхтиәр Ҡанҡаевтың бойороғо. Ә бер текст – Салауаттың 1774 йылдың 23 мартында сотник Илтембай Илембай улына биргән бойороғо – архив сығанаҡтарынан быға са билдәле булған тексҡа һүҙмә-һүҙ тап килә. Ҡалғандары ла Крәҫтиәндәр һуғышы ваҡиғаларының эҙмә-эҙлегенә ҡаршы килмәй; киреһенсә, уларҙы ҡеүәтләй һәм тулыландыра килә. Мәҫәлән, 1773 йылдың көҙөндә, Ырымбур яғынан ҡайтышлай, Салауат Юлаев атаһына ошондай юлдарҙы яҙа: «Иң олуғ булған батша хәҙрәтләре Петр Федорович вәкиле беҙләргә мөрәжәғәт итте. Мин бергә уҡыған шәректәшләр илә очрашып таныштым. Батша хәҙрәтләре ғәскәрне килтереп тулысынча тапшырған өсөн рәхмәтләр әйтте...». Бында һүҙ, әлбиттә, башҡорт ғәскәрҙәренең Ырымбур янында Пугачевҡа тәүге тапҡыр килеп ҡушылыуы тураһында бара. Юлай Аҙналинға 1774 йылдың яҙында Һатҡы заводы тирәһенән ебәрелгән тағы бер хаты Салауаттың шул дәүерҙәге ҡаты бәрелештәренең береһен күҙ алдына баҫтыра: «Бында дошман ғәскәре бик ныҡ ҡаршылыҡ илән торҙо. Күп юғалтыуға осраныҡ. Өч көн буйына ҡаршылыҡ булды. Завод бинасына индек. Хибестә булған халыҡлар азат ителде. Безләргә биш йөҙләп халыҡ илә Фролов командасы килде. Суғыш ҡоралы мында күп булды, безләргә ҡалды...» Ә түбәндәге юлдарҙы эсенә алған документ 1774 йылдың 1 июне менән билдәләнгән: «Батша ағзам хәзрәтләренең бойороғон үтәүдә Ҡыйғы юлы илән дошман ғәскәренә ҡаршы әмер ҡылам. Сотник Ҡадир Ғәбделкәрим уғлы, Илембай улына: бар булған суғышҡа яраҡлы халыҡны һәм атларны (йыйығыҙ), батшамыз хәҙрәтләре алдына өч мең ғәскәр әҙер булсын. Андағы залим алпауытлардан суғышҡа яраҡлы булғанын барын да инҡарсыз алырға...» Билдәле булыуынса, 2 июндә Салауат Ҡыйғы ауылы янында Пугачев менән осраша, уға 3000 һыбайлы алып килә. Документта ошо ғәскәр тураһында һүҙ барамы? Өс мең кеше Салауат әмере буйынса бер тәүлек эсендә йыйып өлгөрөлгәнме, әллә уларҙан алда тупланған һыбайлылар килтерелгәнме? Ентекләп өйрәнеүҙе һорап торған ҡыҙыҡлы юлдар. Әлеге документтарҙың һәр береһендә бар улар. Шуныһы ҡыҙыҡлы – халыҡ, «Салауаттыҡы» тип, шиғри текстарҙы ғына түгел, документаль яҙмаларҙы ла һаҡларға, алыҫ киләсәк быуындарға еткерергә ынтылған.

Һанай китһәң, үҙҙәрен Салауат исеменең йәшәүен хәстәрләүгә арнаған кешеләр (яҙыусыларҙы, ғалимдарҙы иҫәпкә алмай торайыҡ) беҙҙең дәүерҙә генә лә байтаҡ йыйыла. Ғафури районы Яҡтыгүл ауылынан Вәлиулла Ҡоломбәтов, Салауат районы Әлкә ауылынан Хәлил Ғәлимуллин, Мәсетле районы Оло Аҡа ауылынан Ҡаһарман Хәсәнов, Дыуан районы Мәсәғүт ауылынан Кинжәбай Ғилманов... Улар барыһы ла бер генә сығанаҡҡа – халыҡ хәтеренә, йәғни үҙҙәре кеүек үк ҙур йөрәкле, тынғыһыҙ тәбиғәтле кешеләрҙең мәғлүмәттәренә таянған. Ҡыҙғанысҡа ҡаршы, XVIII–XIX быуаттарҙа йәшәгәндәренең исемдәре беҙгә билдәле түгел. Ә юғарыла телгә

алынғандарының төрлө жанрҙағы материалдарын Салауат шәхесенә ҡағылышлы үҙенә бер үҙенсәлекле сығанаҡ тип ҡабул итергә мөмкин.

Әҙәбиәт

1. Дело о произношении директора Твердышева крестьянином Федором Кривеньковым некоторых важных слов /Государственный архив Оренбургской области, ф. 3, оп. 1, ед. хр. 160.

2. Иҙелбаев М. Х. Юлай улы Салауат: тарихи-документаль китап. – Өфө: Китап, 1994.

3. Подтверждение в виде автобиографии научно-исследовательского института языка и литературы при СНК БАССР директору Хамматову Малоязского района пос. Кызырбак Султанова Гарифьяна /Архив УНЦ РАН, ф. 3, оп. 12, ед. хр. 64.

© Иҙелбаев М.Х., 2017

Иҙелбаев М.Х.,
филол. ф. д., БДУ профессоры,
Өфө ҡалаһы

МӘКТӘПТӘ ӘҘӘБИӘТТЕ КЛАСТАН ТЫШ ӨЙРӘНЕҮ

Әҙәбиәтте кластан тыш өйрәнеҮ ха7ында 316 7у64атып, бе6 асылда уҡыусыны 16 аллы эшл2рг2 0йр2те1 сер62ре хаҡында 30йл2ш2бе6. Бала4а й1н2леш бир328, белем алыу4а 42ж2п к0сл0 ынтылыштары, бы4аса йәшеренеп килг2н м0мкинлект2ре асыла. Х2терл2йем, бе6 у7ы4анда, м2кт2пт2р ун йыллы7 ине. Атесатта4ы ба3алар6ы я7шыртыу 0с0н ми82 6-сы класс предметтарын – биология мен2н географияны 7абат 16 аллы 0йр2неп тапшырыр4а тура килг2йне. Шул са7та бер асыш я3аным – каста йыл буйына у7ып та, ны7лап а8лап етм2г2н предметтар6ы8 асылына 0с-д1рт к0н эсенд2 т0ш0н0п була ик2н. Кластата берг2л2п ш040лл2нг2нд2, бер д2рес эсенд2 1телг2нд2р мен2н ген2 й2ш2й3е8 д2, икенсе дәрескә тиклем б1т2н предметтар ара3ында онота бара3ы8. « бер юлы у7ы3а8, системалы, мауы7тыр4ыс итеп бирелг2н бик 7ы6ы7лы ф2н булара7 ап-асы7 к16 алдына ба9а ла 7уя. Сит телд2р6е 0йр2не1г2 7арата ла шуны 2йтерг2 м0мкин: 8 – 9 йыл йыл буйы у7ып та, са7 икм2к-то6ло7 16л2штерг2нде махсус методика мен2н 16 аллы щ040лл2неп, ике-0с ай6а иркен 30йл2шерлек 3060мт2г2 0лг2шерг2 м0мкин. У7ыусы мине д0р09 а8ла3ын – 316 бында д2рест2р6е тотош 16 аллылы7 мен2н алмаштырыу т1гел, 2 д2рес материалы буйынса 16 аллылы7ты8 ни д2р2ж2л2 3060мт2лелеге ха7ында бара.

Ошолар6ан сы4ып, 262би2т буйынса 1тк2рел2 тор4ан кластан тыш саралар6ы8 да ни д2р2ж2л2 етди 32м м03им ик2нлеген к16 у8ынан ыс7ындырма97а тейешбе6. Методист-4алимдар был предмет 0лк23енд2

формалаш7ан традицион саралар6ы 0с 6ур т0рк0мгг2 б1л2. Улар6ы8 бары3ы ла ире клелек принцибы буйынса тормош7а ашырыла. №2р 7ай3ы3ына 26 ген2 62л3а ла ту7талып 1т2йек.

Беренсе3е – к0нд2лек эш т0р0. Ул кластан тыш у7ыу6ы к16 у8ында тота. Сер т1гел, х26ерге заман балалары китап7а й2бешеп ятып бармай. « бит художестволы 292р – с2н42тте8 барлы7 т0р62рене8 и8 09т0н0, тормошто б0т2 7атмарлылы4ында, уның 16ен2 1т2 я7ын итеп са4ылдырыу6ы8 и8 7улайлы3ы. Бер нисә йыл элек Ишембай 7ала3ында 1тк2релг2н республика 4илми-практик конференция3ы адаптив система м2сь2л2л2рен2 арнал4айны. Шунда 32ки В2лиди исеменд2ге 2-се баш7орт гимназия3ы у7ыусыларыны8 кластан тыш сара3ында 7атнашыр4а тура килг2йне. У7ыусыла ш2хес 32л2тен 19тере1г2 арнал4ан был сара бик ю4ары ким2лд2 1тте. Бер эпизод х2тер62 7ал4ан.)лг0л0 у7ыусы ролен баш7арыусы бала у7ыусылар ара3ынан билд2л2п 7уйыл4ан дублер-директор6ан м2кт2п китапхана3ын тулыландырыу6ы, китапхана-ара абонемент хе6м2тен тергe6е16е 3орай. “Директор” 7аршылаша – й2н23е, х26ерге заманда китап ним2г2 к2р2к, – ана, компьютер бар, интернет7а инеге6 62 у7ы4ы6. “)лг0л0 у7ыусы” бирешерг2 тел2м2й – компьютер6ы б0т2 ерг2 16ем мен2н тотоп й0р0т2 алмайым, китап быуаттар буйына й2ш2п килг2н 32м й2ш2й2с2к… Был баланы 16 аллы у7ыу4а 0г0тл2п тороу к2р2км2й, тип уйлап ултыр6ым. Ошо сарала китапты8 оло хазина ик2нл2г2н2 к1пт2р т0ш0нг2нд2р, мо4айын.

Был сараның асылына килг2нд2, уны8 да бит т0п ма7саты – у7ыусыла 262би китап7а 30й01 уятыу. Художестволы 262би2т мен2н бер 1к синыфта4ы балалар6ы8 т0рл030 т0рл0 ким2лд2 7ы6ы73ына. Бер2162р романдар, эпопеялар у7ый, икенсел2ре 2ки2тт2р6е, к0л2м2ст2р6е арты4ыра7 к1р2. Кластан тыш у7ыу буйынса к0нд2лек эште у8ышлыра7 алып барыу 0с0н у7ытыусы балалар6ы8 ошо т2би4и 7ы6ы73ыныу ким2лен и92пк2 алып, урта кластар6а кемде8 нинд2й китап донъя3ында й2ш2г2нен я6ма эшт2р яр6амында асы7лай ала. “Мине8 ярат7ан китабым”, ”Быйыл у7ы4ан китаптарым”, ”)й62ге китапханам”, ”И8 ярат7ан геройым” ке1егер2к темалар4а 6ур булма4ан иншалар я66ырыу класты8 ”262би й060н” бик асы7 к1р32теп бир2с2к.

Ю4ары кластар6а анкета 3ораубарына яуаптар алыр4а м0мкин. Бындай эш мен2н бер юлы у7ыусыны8 с2н42тте8 т0рл0 0лк2л2ренд2ге 7ы6ы73ыныу даир23ен к1рерг2 м0мкин. Анкета шу4а ярашлы итеп, й24ни к1п т0рл0 3ораубар6ы 16 эсен2 алырлы7, у7ытыусы4а бай м24л1м2т бирерлек итеп т060л2. №ораубар 7ы97а, а8лайышлы була. М2кт2пте8 7алаламы, ауылдамы ик2нлеген2 7арап т0рл2ндерел2, урында4ы шарттар4а яра7лаштырыла. Анкета яуаптарына таянып, у7ытыусы кластан тыш т27дим ител2 тор4ан китаптар6ы8 исемлеген т060й. Бында 32р баланы8

м0мкинлеге и92пк2 алына. Шу4а к1р2 , ул кластан тыш у7ыу 0с0н программа буйынса к1р32телг2н исемлект2н ки8ер2к килеп сы4а.

Икенсе3е – 2йл2нешле эш т0р62ре, й24ни бер-ике а6на 3айын билд2ле бер ва7ытта 1тк2рел2 тор4ан саралар: 262би т182р2кт2р,262би клуб, 262би музей 3. б.

Т182р2кт2р6е 262би2т у7ытыусылары к1пселек осра7та бер я7лы 4ына а8лай; унда бары тик 72л2м тирб2тк2н у7ыусылар 4ына й0р0й, тип 7арай. Асылда и32 262би2т д2ресен2 7а4ылышлы т182р2кт2р к1п т0рл0: у7ыу т182р2ге, 262би ижад т182р2ге, й2ш х2б2рсел2р т182р2ге, халы7 ижадын йыйыу 32м 0йр2не1 т182р2ге, драма т182р2ге 3. б. Бер ген2 я6ыусы ижадын 0йр2не1, 262би т2ржем2 ке1ек ва7ытлы т182р2кт2р6е8 д2 эшл21е м0мкин. Шулай у7 киноуниверситет, 3ынлы с2н42т, музыка, 16ешм2к2р с2н42т ке1ек кластан тыш эшт2р6е8 д2 262би2т у7ытыусы3ыны8 актив 7атнашлы4ында баш7арылыуы м0мкин.Т182р2култырыштарыны8, эшт2рене8 программа3ын у7ытыусы 26ерл2й. Методик 262би2тте ва7ытлы матбу4аттан, бигер2к т2 – ”Баш7ортостан у7ытыусы3ы” журналынан, методик ба9малар6ан таба. «лбитт2, 16ене8 д2 белемен, ижади фантазия3ын эшк2 7уша. «62би2т д2ресен2 7ара4ан ошо б0т2 т182р2кт2р6е8 шишм2 башы – у7ыу т182р2ге. Ул урта синыфтар6а ун-ун ике й2шлект2р62н ойошторола, балалар6ы китап ду9тары, 262би2т 30й01сел2р итеп т2рби2л2й. Был т182р2к м2кт2п китапхана3ы мен2н берлект2 эшл2й – китаптар6ы8 торошон тикшер2, китапханасы4а улар6ы т2ртипк2 килтере162 яр6амлаша. Викториналар, 262би уйындар 1тк2р2, тасуири у7ыу конкурстары 26ерл2й. У7ыу т182р2генд2 т2рби2л2не1сел2р артабан 61т2н тарма7тар4а таралыша; кемд2р6ер 262би ижадты, кемд2р6ер фольклор6ы, кемд2р6ер драманы 3айлай.

Драма т182р2ге, тиг2нд2й… Ике тиҫтə йылдар самаһы элек Ьашҡортостандың көньяҡ-көнсығыш райондарының береһендə баш7орт теле 32м 262би2те д2реслект2ре автор6арыны8 у7ытыусылар мен2н берлект2ге 4илми-практик конференция3ы у64арыл4айны. Бер м2кт2пт2 драма т182р2гене8 сы4ышын 7араны7. Б0т2 балалар 6а (!) 16 ролд2рен ”илап” баш7ар6ы. Эйе, элегер2к т0рл0 райондар6а к1ерг2 тура кил2 ине: 7ай3ы бер м2кт2пт2р62 балалар6ы8 ысынлап та, яуап бирерг2 л2 7отолор4а, тиг2н 3ыма7, илағанға оҡшаш к0йл2п 30йл21 телм2ре формалаш7айны. Быныдай телм2р 3ир2кл2п хатта вуз4а ла килеп ингел2не. Был балалар 16-ара аралаш7анда ла шулай ”илай6армы” ик2н ни, тип аптырашып ултыр6ы7. Ю7, спектакль тамамлан4айны, 3ин д2 мин 30йл2ш2л2р. ?ай3ы са7та бер м2кт2п буйынса б0т2 район тура3ында бер 1к т0рл0 фекер тыуа, шундай т2ь9ир 7ала. Бер нисə йылдан һуң та4ы ла шул уҡ районда у64арыл4ан 4илми-практик конференцияла 7атнашыр4а тура килде. Бер т0рк0м 4алимдар, у7ытыусылар кластан тыш сарала урта 32м ю4ары класс у7ыусылары с2хн2л2штерелг2н тамашаны ҡараныҡ. Ысын

актер6армы ни! К18елд2р6е тултырырлы7 итеп уйнанылар. Бына бит, ысынлап тотон4анда, балалар6ы8 30йл21 телм2ре 19ешен ю4ары ким2лг2 к1т2реп була. Та4ы ла 2йтм293е8ме – бер м2кт2пт2 алын4ан т2ь9ир62р62н б0т2 район тура3ында фекер тыуа.

)с0нс030 – эпизодик эш т0р62ре: у7ыу конференциялары, диспуттар, 262би кис2л2р, а6налы7тар – йылына бер-икеш2р тап7ыр 4ына 1тк2рел2 тор4ан саралар. Улар6ы ойоштор4анда, бер м03им принцип мен2н эш итерг2 к2р2к – у7ыусылар6ың 1662ренең башлан4ысы, 16 аллылы4ы беренсе планға сыҡһын. Бындай осра7та балалар оло яуаплылы7 тойоп, д2ртл2небер2к тотоналар, 2лл2 к1пме я8ылы7тар уйлап табалар. !662рене8 к0с0 мен2н ю4ары ким2лд2 даими 1тк2релг2н саралар бала к18елен2 тәрәнерәк уйыла бара, унда 262би2т д2ресен2, н2фис 262би2тк2 30й01 уята, 16ен д2 ижадҡа д2ртл2ндереп еб2рә.

У7ыу конференцияларыны8 урта кластар6а т0п алымы – 28г2м2. Программала 7аралма4ан бер2й 7ы6ы7лы 292р алдан у7ыла 32м уны8 буйынса класта4ынан да й2нлер2к, мауы7тыр4ысыра7 28г2м2 1тк2рел2. «8г2м2 мен2н у7ытыусы ет2кселек ит2. Ю4ары кластар6а конференция айырым я6ыусыны8 бер нис2 292рен й2ки т0рл0 автор6ар6ы8 бер 1к тема4а арнал4ан 292р62рен берл2штерг2н бер проблема буйынса ойошторола. Конференция4а у7ыусылар алдан 26ерл2н2. Т0п 3орау6ар буйынса 0с-д1рт у7ыусы4а докладтар б1леп бирел2. Улар я6ып 26ерл2неп килерг2 м0мкин. Докладсылар сы4ыш я3а4ас, шул проблемалар буйынса к1м2к 28г2м2 7у64атыла. Конференция у7ыусылар6ы 28г2м2л2р62 актив 7атнашыр4а, ят аудиторияла (унда т0рл0 кластар йыйыла) сы4ыш я3ар4а, 16 фекер62рен тартыныу3ы6 2йт2 белерг2 0йр2т2. Т0рл0 м2сь2л2л2р6е берг2л2п тикшере16е8 7атмарлыра7 форма3ына – диспут7а 26ерл2й.

Диспут ю4ары класстар6а 4ына 1тк2рел2. Тема, 4262тт2, у7ытыусы тарафынан билд2л2н2, у7ыусылар 6а берг2л2п 3айлап алыр4а м0мкин. Актив мен2н берлект2 3орау6ар 26ерл2н2. Тема буйынса д1рт-биш 3орау таман 3анала. «мм2 улар6ы8 32р бере3е б2х2с уятыр6ай, проблемалы булыр4а тейеш. Диспутта 7атнашыусылар4а 3ораубар а6на сама3ы алдан еткерелерг2 тейеш. :ур форматлы 7а4ы64а матур итеп я6ып, к1ренекле урын4а элеп 7уйыу 32йб2тер2к. Балалар проблемалар мен2н алдан танышып, уйлана тора. Диспутты8 нисек килеп сы4ыуында х2л иткес ролде алып барыусы уйнай. Был эште ю4ары класс у7ыусыларыны8 1662рен2 ышанып тапшырыр4а була. №ораубар алдан белдерел32 л2, бер кемг2 л2 я6ып алып килерг2 т27дим ителм2й. Диспутты8 конференциянан айырма3ы ла шунда – 292р, я6ыусы й2ки бер2й тормош проблема3ы тура3ында4ы фекер62рен у7ыусы 26ерлек3е6, ирекле р21ешт2, 16 аллы 2йтеп 0йр2нерг2 тейеш. №2йб2т ойошторол4ан диспутта у7ыусылар6ы8 к1пселеге 7атнаша, улар 16-ара 7ы6ып-7ы6ып б2х2сл2ш2, 2леге 3ораубар6ы8 32р бере3ен2 б2х2с аша я7ынса д0р09 яуап табыла. ?ай3ы бер2162р ошо урта7 д0р09л0к

мен2н риза ла булма97а м0мкин. Был – ы84ай к1ренеш. У7ыусылар6а, тим2к, 16 аллы фекерл21 7е123е тыуа. Диспутта башлан4ан 32м 7ы64ан б2х2с 7ай3ы са7 аба7, у7ыусылар таралыш7анда ла дауам итерг2 м0мкин. Был х2л сараны8 32йб2т 1те1е, балалар к18елен2 т2р2н эб 7алдырыуы тура3ында 30йл2й.

«62би экскурсиялар, походтар тыу4ан т0б2кте 262би я7тан 0йр2не1г2 ярбам ит2; унда ал4ан т2ь9ир62р6е, экспонаттар6ы у7ытыусы д2рест2 л2 файбалана. Был эшт2р тыу4ан я7ты8 262би байлы7тарын асыу, я7таш ябыусылар тормошон 0йр2не1, улар4а б2йле материалдар йыйыу й1н2лешенд2 алып барыла. У7ыусылар я7ын-тир2г2 экскурсиялар, алы9 я7тар4а с2й2х2тт2р я3ап, т0рл0 эбл2не162р ойоштора, табыштар6ы бер урын4а туплай бара, тыу4ан я77а б2йле 262би материалдар тура3ында картотекалар, альбомдар т060й, 262би музей фондын байыта.

Кластан тыш эшт2р628 к1п т0рл0 саралары у7ыусылар6а эстетик зауы7, рухи кисерешт2р, хис той4олар уятыу аша 262би2тк2 оло 30й01 т2рби2л2й. Тейешле ким2лг2 к0йл2нг2н кластан тыш саралар у7ытыусылар6ы8 1662рен д2 ал4а 2й62й – балалар4а я7ынайыр4а, улар мен2н к0нд2лек тормошта ны4ыра7 аралашыр4а, тын4ы3ы6 эбл2нерг2 ярбам ит2.

© Идельбаев М. Х., 2017

Илишева Р.Х.,
филол. ф. к., БДУ-ның Стәрлетамаҡ филиалы доценты,
Стәрлетамаҡ ҡалаһы

Р.Н. БАЙЫМОВТЫҢ БАШҠОРТ ӘҘӘБИӘТЕ ТАРИХЫН ӨЙРӘНЕҮҘӘГЕ ЭШМӘКӘРЛЕГЕ

Беҙ башҡорт халҡының бүтән халыҡтар менән тиңлеген иҫкә төшөрөргә яратабыҙ. Ләкин тиңдәр араһында тиң булыу, башҡаларҙың һине хөрмәт итеүе буш урында тыумай. Милләтте уның аҡыл эйәләре күтәрә, күрһәтә һәм башҡа милләттәргә таныта. Күренекле фән эшмәкәре, яҙыусы, республиканың С.Юлаев исемендәге Дәүләт премияһы лауреаты, филология фәндәре докторы, профессор Роберт Нурмөхәмәт улы Байымов ана шундай шәхестәребеҙҙең береһе ине.

Р.Н. Байымов фәндә киң ҡолас менән эшләне. Башҡорт прозаһы үҫеше мәсьәләләренән тыш, Көнсығыш классикаһын, Урта Азия һәм Себер төрки халыҡтарының тарихын, фольклорын ентекләп өйрәнергә лә ваҡыт тапты. Ғалимдың халыҡ-ара ғилми форумдарға ошо йүнәлеш буйынса әҙерләгән хеҙмәттәре, айырым китаптары Урал-Волга, Алтай, Себер, Яҡын Көнсығыш, Һинд һәм Иран халыҡтарының боронғо ҡомартҡыларын сағыштырып өйрәнеүҙә яңы аҙым булып торҙо. Ғалимдың 2005 йылда баҫылған «Великие лики и литературные памятники Востока» тип

исемләнгән хеҙмәте республикабыҙҙың «Йыл китабы» исемен алды, ул юғары уҡыу йорттары өсөн тәғәйенләнгән бай йөкмәткеле хеҙмәт булып тора. Р.Н. Байымов башҡорт компаративистикаһына, йәғни сағыштырмаса әҙәбиәт ғилеменә нигеҙ һалыусыларҙың береһе тигән фекер менән килешмәү мөмкин түгел.

Профессор Р.Н. Байымовтың мәғариф өлкәһендә күрһәткән хеҙмәттәре милли мәктәптәр өсөн кадрҙар әҙерләү өлкәһендә ҙур булһа, мәктәп дәреслектәре, юғары уҡыу йорто студенттары өсөн төрлө ҡулланмалар төҙөүҙә һәм баҫтырып сығарыуҙа күрһәткән эштәре баһалап бөткөһөҙ.

Р.Н.Байымов ҙур яҙыусы булараҡ та танылған автор. «Сарсау» (1980), «Бикле хазина» (1982) хикәйә йыйынтыҡтары, «Ҡайтырбыҙ һалдат булып» (1986) повесы, «Яуап бирер көн» (1989) романы заман күренештәрен, халыҡ тормошон сағылдыра. Ә инде «Сыбар шоңҡар» романы Башҡортостан дәүләтселегегә өсөн барған көрәш тураһында булып, Р.Н.Байымов бында тарихсы булараҡ та сығыш яһаны. Роман 1997 йылда Салауат Юлаев исемендәге дәүләт премияһына лайыҡ булды.

Үҙе иҫән саҡта баҫылып сыҡҡан иң һуңғы әҙәби китабы – «Төштәр ҡабатланмай» хикәйәләр йыйынтығы. Ошо китапҡа ингән «Хыялый» хикәйәһендә ябай ауыл егете, көтөүсе хаҡында һүҙ бара. Герой, малдарын ҡурсалап, яҙғы ташҡында ул үҙ ғүмерен ҡурҡыныс аҫтына ҡуя, саҡ үлемдән ҡотолоп ҡала. Роберт Нурмөхәмәт улы сюжетҡа былайыраҡ аңлатма бирҙе: «Шундай заман килде бит - бөтәһе лә иҫәп-хисапҡа ҡорола. Кеше улай йәшәй алмай. Ул хыял, идея өсөн йәшәй, йәшәү мәғәнәһе шунда. Хикәйәне шуға «Хыялый» тип атаным». Хикәйәне авторҙың йәмғиәтте баҫып барған мещанлыҡҡа, гламурға ҡаршы әйткән һүҙе тип баһаларға ла мөмкиндер.

«Каруан килә Бағдадтан» романында төпкөлдәргә киткән тарих, IX быуатта барған ваҡиғалар бәйән ителә. Р.Н.Байымовтың дин мәсьәләләрен, Ғәрәбстан, Көнсығыш илдәре тарихын өйрәнергә ваҡыт табыуына һоҡланырға ҡала.

Һуңғы көнөнә тиклем РН Байымов үрҙәргә үрләүҙән, белемен камиллаштырыуҙан туҡтаманы. Һәр хеҙмәте, әҫәре һайын үҙе лә үҫте, бүтәндәрҙе үҙе артынан әйҙәне.

Р.Н.Байымов ғүмеренең һуңғы йылдарында әҙәбиәтебеҙ тамырҙары һәм киләсәге хаҡында күп уйланды, уның был йүнәлештәге фекерҙәре милли интеллигенция, ғилми йәмәғәтселек өсөн күпмелер дәрәжәлә көтөлмәгәнсә булды. Милли әҙәбиәтебеҙҙең бәҫен күтәреү, уның үҫешен эҙмә-эҙлекле күҙаллау маҡсатында абруйлы ғалим халыҡ ижады һәм әҙәбиәт сиктәрен, уларҙа ныҡынған ҡалыптарҙы ҡайтанан ҡарап сығыу кәрәклеген дәлилләне.

Һүҙ юҡ, бер-береһенән айырылғыһыҙ булған халыҡ ижадын һәм әҙәбиәтте бер теоретик системала өйрәнеү – өлгөрөп еткән мәсьәлә булып

ҡала. Бында Р.Н.Байымов идеяларының фольклор һәм әҙәбиәт бәйләнештәре мәсьәләләренә генә бикләнеп ҡалмауын билдәләп үтергә кәрәк. Бәхәсһеҙ, халыҡ ижады һүҙ, образлылыҡ, фекер сығанағы булараҡ, мәҙәниәттең нигеҙ ташы булып тора, уның миллилеген билдәләшә. Башҡорт әҙәбиәт ғилемендә әҙәби жанрҙарҙың фольклор менән бәйләнештәренә ҡағылышлы тәрән фекерле күҙәтеүҙәр яһалды: әкиәттең, ҡобайырҙың, халыҡ йырҙарының поэмаға һәм шиғырға (К.Әхмәтйәнов, Ғ.Хөсәйенов, Р.Бикбаев, Ғ.Ҡунафин), легенда-риүәйәттәрҙең, йола күренештәренең драматургияға йоғонтоһо (М.Ғәйнуллин, Т.Килмөхәмәтов, Р.Әхмәҙиев), роман, повесть, хикәйә, нәҫер жанрҙары үҫешендә халыҡ ижадының роле (Ә.Вахитов, Р.Байымов, Г.Гәрәева) һ.б. Традициялар күсәгилешлелеге мәсьәләләрен фольклорҙың әҙәбиәткә йоғонтоһонда өйрәнеү үҙ әһәмиәтен бөгөн дә юғалтмай. Ләкин бер факт барыбыҙға ла мәғлүм: боронғо, урта быуаттар башҡорт әҙәбиәте осоро үҙ милли йөҙө булған әҫәрҙәргә ҡытлыҡ кисерә. Р.Н.Байымов тап шунан сығыу юлдарын эҙләне. Эйе, башҡорт әҙәбиәте дөйөм төрки халҡы мәҙәни ҡаҙанында үҫеште, барса төрки халыҡтары өсөн уртаҡ булған ҡомартҡылар бар. Әҙәби телгә, әҙәби мираҫҡа бәйле мәсьәләләрҙең үҙ ваҡытында бик уңышлы, нигеҙле хәл ителеүе арҡаһында хәҙер башҡорт әҙәбиәтенең боронғо осорҙары хаҡында һүҙ йөрөтөргә мөмкин. Ләкин әҙәбиәттең үҙ милли йөҙөн билдәләрҙәй әҫәрҙәр һуң? Башҡа халыҡтарҙағы «Одиссея», «Илиада», «Рамаяна», «Махабхарата» кеүек, әҙәбиәттең антик осорҙарын билдәләшер, ошо мәшһүр әҫәрҙәргә тиң ҡомартҡылар бар бит? Артабан һүҙҙе ғалимдың үҙ һүҙҙәре менән дауам итәйек: «Ҡыҙғанысҡа ҡаршы, профессиональ әҙәбиәттең барса һыҙаттарына эйә, реаль тарихи тамырҙары булған әлеге атап кителгән эпик ҡомартҡылар *(һүҙ «Урал батыр», Аҡбуҙат», «Иҙеүкәй менән Мораҙым», «Тарғын менән Ҡужаҡ», «Ек Мәргән» һ.б. эпос исеме аҫтында билдәле ҡомартҡылар тураһында бара. Р.И.)* бөгөнгө көнгә саҡлы милли әҙәбиәт тарихынан (фольклор әҫәре тип) ситтә ҡала бирәләр».

Фольклор һәм әҙәбиәт сиктәренә ҡағылып, уҙған быуаттың 90-сы йылдар уртаһында республика матбуғатында баҫылған мәҡәләләренең береһендә профессор З.Ә. Нурғәлин: «Боронғо башҡорт йырҙары халыҡтың ауыҙ-тел ижады (фольклор) сиктәренә генә һыйып ҡала алмай. Ул үҙенең һүҙ ҡеүәһе менән дә һәр яҡтан әҙәбиәт төшөнсәһенә торошло мәғәнәгә эйә»,- тип яҙып сыҡҡайны.

Профессор Р.Н. Байымов күтәргән проблемалар, беҙҙеңсә, башҡорт әҙәбиәт ғилемендә тарихи поэтикаға ҡағылышлы күп мәсьәләләрҙең әлегә хәл итеү өҫтөндә, ә ҡайһы берҙәренең бөтөнләй ҡуйылмауы хаҡында һөйләй, мәҫәлән, күп кенә әһәмиәтле әҙәби күренештәр: автор проблемаһы, автор һәм герой мөнәсәбәттәре, мотив һәм сюжет эволюцияһы, хикәйәләү төрҙәренең барлыҡҡа килеүе, художестволы саралар эволюцияһы һ.б. Улар инде, мәғлүм булыуынса, генезис, үҫеш законсалыҡтары мәсьәләләренә

ҡайтып ҡала, был поэтикала махсус өйрәнеүҙе көткән теоретик өлкә. Беҙҙә, әлбиттә, әҙәбиәт тарихы өлкәһендә күләмле эштәр башҡарылған: әҙәбиәттең теге йәки был ваҡыт арауығында үткән юлы, бигерәк тә жанрҙар сиктәрендә, ярайһы ентекле өйрәнелгән. Ләкин әҙәбиәт генезисына бәйле күп кенә мәсьәләләр үҙ тикшеренеүселәрен көтөп ҡала әле.

Ғалимдың әҙәбиәт сиктәрен киңәйтеү хаҡында ғәйәт әһәмиәтле фекерҙәрен теге йәки был әҫәрҙе халыҡ ижады тупланмаһынан алып «Башҡорт әҙәбиәте тарихы» йыйынтығына һалыу кеүегерәк ябайлаштырып аңлаусылар ҙа булғылаҙы. Р.Н.Байымовтың Тыва боронғо әҙәбиәтенең «усаҡ ташы» жанрына ҡарата әйткән фекерҙәре менән танышыу уның был мәсьәлә буйынса ҡараштарын асыҡларға ярҙам итә. Тыва әҙәбиәтенең үҙ аллы жанры булып киткән «усаҡ ташы» жанрына иғтибар йүнәлтеү осраҡлы түгел. Әлбиттә, фольклорҙың сиген билдәләүсе төп талаптар - коллектив ижад емеше булыу, анонимлыҡ, телдән-телгә күсеп йәшәү, яҙмаса теркәлмәү кеүек критерийҙарҙан сығып эш иткәндә, усаҡ ташы жанры фольклор сиктәрендә ҡалырға тейеш кеүек, тип фекерләй ғалим. Ләкин тыва әҙәбиәтендә был йәһәттән мәсьәләгә тарихи күҙлектән ҡарау өҫтөнлөк ала. Һөҙөмтәлә был инде тыва әҙәбиәтенең милли йөҙөн билдәләрҙәй әҙәби жанр булып китә. «Ҡыҙғанысҡа ҡаршы... жанрҙың философик асылы йүнәлешендәге тарихилыҡ принцибын талап иткән тикшеренеүҙәр беҙҙә шулай уҡ башланмаған да шикелле»,- тип һығымта яһарға мәжбүр Р.Н.Байымов.

Шуныһы асыҡ: әҙәбиәт ғилеме бөгөнгө көндә халыҡ ижады һәм әҙәбиәт сиктәрендә өйрәнелеп йөрөтөлгән әҫәрҙәрҙе дөйөм әҙәби-мәҙәни контекста, этик һәм эстетик ҡараштар нигеҙендә донъяға яралған һәм эволюция үткән дөйөм тамырлы күренештәр булараҡ тасуирлаусы теоретик хеҙмәттәргә мохтажлыҡ кисерә. Бөгөн халыҡ ижады сиктәрендә йәшәп ятҡан жанрҙарҙың генетик тамырҙарын юллау үҙе үк әҙәбиәтебеҙ тарихына күп асыҡлыҡ индерә алыр ине.

Алты томлыҡ «Башҡорт әҙәбиәте тарихы», 18, 36 томлыҡ «Башҡорт халыҡ ижады» кеүек фундаменталь хеҙмәттәр, әлбиттә, әҙәбиәт үҫеше өсөн ерлек әҙерләне, һынылыш атмосфераһы тыуҙырҙы. Артабан йүнәлештәрҙе дөрөҫ билдәләү, фәнни-тикшеренеү көстәрен туплау мөһим. Ошо мәсьәләрҙе тәрән аңлап эш иткән Р.Н.Байымов ғүмеренең һуңғы йылдарында боронғо башҡорт әҙәбиәтен, урта быуаттар башҡорт әҙәбиәте тарихын үҙ эсенә алған күләмле хеҙмәт – вуз студенттары өсөн дәреслек проекты өҫтөндә эшләне. Уның нигеҙендә әҙәбиәтебеҙҙең милли тамырҙарын барлау, уның бөтөнлөгөн тәьмин итеү, тимәк, рухыбыҙҙы байытыу хаҡына күнегелгән ҡалыптарҙан арыныу концепцияһы ята. 2007-2009 йылдарҙа Р.Н.Байымов тәҡдиме һәм уның туранан-тура ҡатнашлығында Өфө, Сибай, Стәрлетамаҡ ҡалаларында ойошторолған башҡорт әҙәбиәте белгестәренең семинар-кәңәшмәләрендә уҡыу әсбабының план-проспекты раҫланды. План-

проспектта әҙәби үҫеш этаптары, фактик материалды өйрәнеү методологияһы өр-яңы күҙлектән, заман талаптарынан сығып сағылдырыла.

Өсөнсө (һуңғы) семинар 2009 йылда Стәрлетамаҡта үтте. Республиканың бар уҡыу йорттарынынан йыйылған белгестәр ҡатнашлығынла үткән әһәмиәтле сарала төп доклад менән Р.Н.Байымов сығыш яһаны. Ул башҡорт әҙәбиәте тарихын боронғо дәүерҙәрҙән башлап өйрәнеү мәсьәләрен барлап, «Урал батыр» эпосы геройын Заратуштра, Махабхарата, Рама Кришна, Брахма, Одиссей һ.б. донъя антик әҙәбиәтендә билдәле геройҙар менән сағыштырып өйрәнеү, жанр атамаларын барлап сығыу хаҡында үҙ фекерҙәрен еткерҙе.

Башҡорт әҙәбиәт ғилеме алдында Р.Н.Байымов ҡуйған маҡсаттар әҙәбиәт тарихындағы «аҡ таптарҙы» бөтөрөүгә йүнәлтелеп, башҡорт әҙәбиәтенең тарихи эволюцияһын объектив тергеҙеү кеүек һорауҙарҙы үҙ эсенә ала һәм ҙур, киң ҡоласлы тикшеренеүҙәрҙе талап итә.

Семинарҙар барышында йыйылған материалдарҙы уҡыу әсбабы маҡсаттарына ярашлы редакторлауға бәйле аныҡ эштәр билдәләгәйне.

Профессор Р.Н.Байымовтың әҙәбиәт тарихына бәйле фекерҙәре фән һәм уҡыу-уҡытыу өлкәһендә күп йыллыҡ тәжрибәгә нигеҙләнеүе менән ҡиммәтле һәм һәр яҡлап өйрәнеүҙе көтә.

Барыһы ла бер епкә барып тоташа – халҡыбыҙ тарихы, уның мәшһүр шәхестәре. Р.Н.Байымов кеүек интеллектуаль көс-ҡеүәтле шәхестәре булған халыҡ йәшәргә һәләтле һәм үҫергә һәләтле, уның киләсәккә өмөттәре бар. Халыҡтың ошо өмөттәрен нығыта алғаны, һәр саҡ киләсәккә ҡарағаны өсөн дә Роберт Нурмөхәмәт улы Байымов олуғ ғалим һәм шәхес булып ҡала, ә яҙылған хеҙмәттәре, идеялары милли әҙәбиәтебеҙ үҫешен яҡтыртасаҡ әле.

Әҙәбиәт

1. Байымов, Р.Н. Великие лики и литературные памятники Востока./ Р.Н. Баимов. - Уфа: Ғилем, 2005. - 493 с.
2. Илишева, Р.Х. Р.Байымов – З.Биишева ижадын өйрәнеүсе / Р. Илишева. /Актуальные проблемы современной башкирской филологии и творческое наследие профессора Р.Н. Баимова . Материалы Всероссийской научно-практической конференции (с международным участием). - Уфа: БГУ, 2012. - С. 143-146.
3. Шәрипова, З.Я. Башҡорт әҙәби фекере/З.Я.Шәрипова. – Өфө: Китап, 2008. – 320 бит.
4. Хөсәйенов, Ғ.Б. Башҡорт әҙәбиәте поэтикаһын өйрәнеүҙең актуаль мәсьәләләре/ Ғ.Хөсәйенов// Ағиҙел. – 2005. – №9. - 135 – 143-сө биттәр.
5. Эволюция художественной мысли башкир древности и средневековья/ Материалы методологического семинара литературоведов РБ. Уфа: Сиб. институт БГУ, 2008. – 176 с.
6. Эволюция художественной мысли башкир древности и средневековья. Принципы изучения национального духовного наследия и проблемы

исторической лингвистики/ Материалы методологического семинара литературоведов РБ. – Стерлитамак: СГПА им. Зайнаб Биишевой, 2009. – 206 с.

© Илишева Р.Х., 2017

Ильмухаметов А.Г.,
канд.филол.наук, доцент кафедры башк. и других родных языков и лит-р ИРО РБ, г. Уфа

ИСТОКИ ДУХОВНО-НРАВСТВЕННОГО ВОСПИТАНИЯ ШКОЛЬНИКОВ

В современных условиях модернизации российского образования ключевая роль отводится духовно-нравственному развитию и воспитанию гражданина России. Его содержание поэтапно наполняется такими конкретными понятиями, как «Отечество», «малая родина», «родной язык», «семья», «патриот», «поликультурность», “толерантность”, “нравственность”, “духовность” и др. Воспитание личности гражданина России преполагается провести в духе гражданского самосознания, укорененного в этнокультурных традициях. В области воспитательных задач современного образования Концепция духовно-нравственного развития и воспитания гражданина России и легла в основу разработки и реализации новых ФГОС. Важнейший целью современного образования и приоритетных задач общества и государства является «воспитание нравственного, ответственного, инициативного и компетентного гражданина России» [8, с. 9]. Возрождение нравственности и духовности, формирование самосознания, поликультурного мышления, толерантности и патриотизма на основе этнокультурной идентичности личности осознается как наиболее важная и существенная задача школьного образования. «Этническая идентичность личности базируется на мировоззрении, самобытной культуре, традициях, образе жизни, традиционных ремеслах, народных промыслах этноса» [6, с. 55]. Знание своего корня, собственных традиций, культурных ценностей и символов становится основой формирования духовно-нравственной личности, навыков безопасной жизнедеятельности детей в поликультурном, многоуровневом социальном мире.

Данные задачи в общеобразовательных учреждениях Республики Башкортостан целенаправленно решаются на уроках интегрированного предмета “История и культура Башкортостана”, “Тормош һабаҡтары”, “Основы духовно-нравственной культуры народов России”, уроках родного языка и литературы. Именно в содержание образования данных предметов предусмотрено изучение истории родного края, материальной и духовной культуры народов Башкортостана древности и современности. На данных

уроках дети знакомятся с достижениями республики в области спорта, искусства, литературы. В условиях внедрения Федеральных государственных образовательных стандартов нового поколения руководителям общеобразовательных учреждений рекомендуется сохранить данные предметы в вариативной части сетки часов образовательной программы школы. Для более углубленного изучения истории и культуры местности, отдельных видов искусств следует организовать внеурочную деятельность обучающихся.

Духовно-нравственное воспитание обучающихся невозможно вести только в рамках отдельных предметов, данную задачу необходимо решать комплексно в образовательном процессе школы. Содержание образования с учетом этнокультурных особенностей региона нужно интегрировать в урочную и внеурочную деятельности по всем образовательным областям. Средства этнопедагогики разнообразны, и охватывают и историю, этику, эстетику, хозяйственную деятельность, фольклор и другие сферы деятельности народа, которые можно использовать во всех предметах школьного курса.

Издревле считается, что одним из основных факторов и мощнейших средств этнопедагики является народное слово, родной язык. В одном из выступлений Народный поэт Башкортостана Мустай Карим сказал: «Башкирский народ не смог на своем пути оставить великолепных дворцов, устремленных в небеса храмов, неприступных замков и гранитных мостов, но через смутные времена, через превратности событий пронес до радостного сегодня свою речь, свою песню, свою гордость». Именно средства этнопедагогики может стать одним из факторов реализация воспитательных задач в общеобразовательных учреждениях в условиях модернизации образования. “Освоение человеком – обучающимся – объективных компонентов культуры происходит не столько через непосредственное восприятие материальных предметов – сооружений, машин, произведений искусства и т.п., сколько за счет освоения идеальных продуктов, составляющих общественное сознание, отражающих общественно-историческое бытие человечества. Они и являются основаниями содержания образования в части освоения обучающихся объективных компонентов культуры [4, с. 3].

Культура в широком значение слова и есть ценности, созданное человечеством. Основным достоянием культуры является сам человек, овладевавший системой общечеловеческих и национальных ценностей.

Каждый народ стремился и стремится видеть в подрастающем поколении духовно-нравственно развитых личностей, способных гармонично жить в природе и обществе, способных развивать свою духовность. Для достижения данных целей веками вырабатывал воспитательные средства, составляющие народную педагогику. Самой

существенной областью народной педагогики является фольклор – устное народное творчество, которое является богатейшим источником духовно-нравственного воспитания подрастающего поколения. Он источник народной мудрости – веками аккумлирующий опыт народа. Именно в нем и через него он отражал свое мировозрение, восприятие окружающего мира. И посредством этих средств воспитывал молодежь, передавая из поколения в поколение, шлифуя по запросам общества и времени. Ребенок познает окружающий мир через образы, отраженные в сказках, песнях, находит ответы на свои вопросы в легендах, мифах, преданиях, закаляется в играх, осваивает трудовые навыки в обрядах, развивает эстетические вкусы в праздниках.

В воспитании личности, в воспитании моральных и нравственных ценностей мы всегда можем обратиться к этой кладези народной мудрости – ценности не устаревают. Средства народной педагогики сопровождают человека всю жизнь, начиная задолго еще до зачатия ребенка и провожая на века после смерти. Это обряды, традиции, игры, праздники, музыкальное, хореографическое, декоративно-прикладное искссства и др. Каждая часть народной педагогики требует специального исследования в своей области. В данном выступлении хотелось бы обратить внимание читателей на возможность (или даже необходимость) использования средств народной педагогики, выраженных в фольклоре, в духовно-нравственном воспитании школьников в урочной и внеурочной деятельности. А возможности широкие, это не только уроки истории и культуры Башкортостана, “Основы духовно-нравственной культуры народов России”, но и уроки родного языка, литературы, музыки, ИЗО, “окружающий мир”, истории, географии и др. Концепция духовно-нравственного развития и воспитания гражданина России, которая легла в основу новых ФГОС, также предусматривает интеграцию содержания учебных программ. Поэтому целесообразно при разработке основных общеобразовательных программ ОУ наравне с дидактическими принципами учесть и принципы культуросообразности, культурогенеза, целостной ориентации образования, нравственного развития личности. Благо, сегодня в школьной библиотеке достаточно сборников материалов народного творчества, методических пособий и рекомендаций по использованию их в образовательном процессе. Имеются отдельные научные труды башкирских фольклористов Ахмета Сулейманова, Розалии Султангареевой, Фанузы Надыршиной, а также К.Муртазина, С.Бадретдинова и др.

Использование некоторых образцов народного творчества в образовательном процессе требуют от учителя создания условий и использования вспомогательных средств и специализированных помещений и опредленных способностей и навыков, как проведение игр, обрядов, праздников, постановка танцев и т.д., но в то же время еще много жанров

народного творчества, которые можно легко интегрировать в учебно-воспитательный процесс любого урока – это жанры устного народного творчества. «Эпические сказания, сказки, легенды и предания, народные песни, загадки, поговорки и пословицы – это неиссякаемый источник сведений, информации о жизни народа, о его прошлом, его эстетических и этических воззрениях, а так же идеалах. Черпая в них мудрость веков, народ учился ориентироваться в сложных ситуациях, преодолевать трудности, быть терпимым в отношению к слабым и заблуждающимся, и, в то же время, быть мужественным и сильным перед насилием и коварством. В произведениях устного народного творчества можно найти самую разнообразную информацию о древних философских воззрениях, нравственно-этических, эстетических и правовых нормах, об общественном устройстве наших далеких предков и еще об очень многих сторонах человеческого бытия» [1, с. 8].

Фольклор включает в себя многие жанры народного творчества. Посредством речи воспитание начинается еще с рождения ребенка. С рождением ребенка в дом приходит большая радость – это счастье. Данное философское отношение сразу же влияет, устанавливает благоприятное отношение родителей и окружающих к новорожденному. Өйгә бәхет инде /В дом вошло счастье/. Ҡотло аяғың менән килдең донъяға /С счастливой ногой вступил в этот мир/ и т.д. Сразу же после рождения бабка-повитуха дает наставления новорожденному: Боҫло ашты бора баҫма, юлың булыр асыҡ таҫма, ҡурҡмайынса алға атла, аш менән атҡанға таш менән атма, яуызлыҡҡа-яманға батма, дан өсөн дуҫтарыңды һатма, һынауҙар килһә һынатма /Не отворачивайся от горячей пищи, пусть твой путь будет светлой лентой, не погрязай во зле, не предавай друзей за славу, если придут испытания, не осрамись/. “Әсәйеңә ярҙамсы, атайыңа иш бул” /Будь помощником матери, отцу – напарником/, в которых отражают, каким хотят видетьего в будущем .

Благотворно влияют на психику ребенка колыбельные, в незатейливых словах и мелодии которых кроется величайший смысл.

С раннего детсва ребенка окружают обереги, благопожелания, речетативы с любовью и пожеланиями.

Бәхетле булғыры,
Тәүфиклы булғыры,
Белемле булғыры,
Ата-әсәле үҫкере.

Малай, малай, маллы бул,
Ҡурҡаҡ булма, батыр бул.
Дошмандарға ҡаршы бар,
Йәйәү булма, атлы бул.

С малого детства сопровождают они ребенка, неся развивающее и воспитательнее значения. Это яраҡыстар, һөйҙөргөстәр, благопожелания, скороговорки, считалки, обзывалки и другие, которые было бы уместным использовать еще в детском саду при коррекции речи, произношении звуков логопедами и дефектологами. Эти увлекательные, задорные скороговорки, считалки, игры с приговорами завораживают детей и они непринужденно, с восторгом учатся правильно выговаривать слова. Например, игры "бутыр-бутыр бутҡа бешә", "ун бармаҡ", "себештәр ни әйтә" и т.д.

В воспитании важную роль играют запреты и наставления, сформировавшиеся на основе народного опыта, древнейших верований, религии и культурного взаимодействия с другими народами. Народная мудрость учит соблюдать во всем чувства меры, терпимости, придерживаться народных традиций, адата. "Запреты, в целом, былы традицией, каноном, употребляемые для благополучной и благодатной жизни людям, роду, родственникам, в целом общества", пишет Камса Муртазин [5, с.147]. По характеру их можно подразделять на межличностные: запреты на сплетни, говорить о людях плохое, передавать чужие слова, перечить родителям, ссориться с братьями и сестрами, кричать в доме и др.; экологические: запрет плевать в огонь, в воду, ломать деревья, сорить на природе и др.; так же трудовые, этические и др. Как отмечает профессор Ахмет Сулейманов: "Вместо окриков "Нельзя!, не трогай, не бери, не делай!", древние просто спокойно, неторопясь разъясняли простым, но значительными, запоминающимися словами, почему нельзя". Например, почему "нельзя ломать ветки черемухи", разъясняли, что они такие же живые и им больно, когда ломают их ветки, ведь ты не хотел бы, чтоб ломали тебе руки и пальцы, когда собираются брать с руки то, что даешь искренне. Черемуха тоже искренне хочет тебя угостить своми плодами, бери с благодарсностью с кистьями и радуйся. Салимьян Бадретдинов, происхождение запретов связывает с древниеми традициями, табу, и отмечает большую роль их в подерживании определенных моральных норм в обществе.

Напротив, важнейшая часть речевого этикета благопожелания настраивают собеседника на благопрятный, дружелюбный лад, настраивает его на добродушие и искренность, и, конечно, человек ответит взаимностью. Например, рыбаку:

- *Ҡотло булһын мурҙаң, балыҡ төшһөн ҙурҙан!*
- *Уртаҡ булһын, мырҙам!*
- *Ашығыҙ тәмле булһын!*
- *Бергә булһын!*

Сказки - это увлекательный волшебный мир, не чуждый даже взрослым романтикам. Нет ребенка, который не любил бы сказок. Еще с

дошкольного возраста можно широко использовать в воспитательных целях народные сказки. О сказках сам народ говорит: “Сказка ложь, да в нем намек – доброму молодцу урок”. Сколько поучительного в народных сказках? Это только на первый взгляд сказки – остросюжетное художественное произведение с элементами фантастики. “Вымесел и действительность в сказках составляют неразделимое единство. Какими бы невероятными не были сказочные события и образы, основу жанра составляет реальная действительность” [2, с. 246]. Сказки – древнейший жанр народного творчества – в них отражены мировоззрение, менталитет и характер народа. У них всегда увлекательный сюжет, основанный на борьбе добра со злом, где побеждает добро. Это мощнейшее средство духовно-нравственного воспитания. У каждого народа свои сказки, свойственные только ему. Сказки еще и можно было бы назвать скрытым кодом народа. Например башкирские народные сказки. Учитывая, что каждый герой является образцом для подражания, в их характер заложены те черты характера – те нравственные ценности, которые хотели бы увидеть в своих детях. Если присмотреться внимательнее, сказки созвучны с пословицами и поговорками, наставлениями, верой, верованиями, мечтами и чаяниями народа. Например в башкирской народной сказке “Акъял батыр”, наравне с чудесами, очень много практических “советов” для будущего мужчины. Воспитание в себе силы, удали, стремление к познанию. Выбирай друзей по достоинствам. Храни веру в друзей и верность дружбе. Здесь проявляется и зависть – коварство, покаяние. Присутствуют наставления уметь быть выше низких чувств – быть выше чувства мести – уметь прощать. Что очень интерсно – в башкирских сказках, в отличии от сказок многих народов мира на подобие “Синбад-мореход”, батыр вовсе не стремится к достижению богатсва и власти, а искренне горит желанием помочь угнетенному народу обрести свободу, избавить их от злых правителей, колдунов и т.д. В той же сказке Акъял батыр достиг и мог остаться и царем, и самым богатым человеком подземного царства, но он освобождая народ от жестокого карлика, устанавливает справедливость и считает свой долг и миссию выполненным, раздает им богатства и возвращается на Родину, к престарелым родителям, чтоб ухаживать за ним и содержать их в уважении и почете. Здесь заложена великая философская воспитательная идея – смысл жизни не богатстве и власти, а в духовной силе, духовном совершенстве. Пройдя через испытания – состязания, хитрость, обман, предательство, несправедливость, славу – оставаться человеком, способным прощать, делать добро, любить свою Родину, родителей, быть верным другом, сыном и патриотом. Эти идеи и созвучны идеями, заложенными в пословицах “Чужбину хвали, да на родине живи”, “Үҙ илең – алтын бишек”, “Сит илдә солтан булғансы, үҙ илеңдә олтан бул”, “Һыуға үҙәнендә, иргә илендә яҡшы”, но – человеком с теми же духовными качествами: не завидовать

счастливым и богатым, честно добывать и славу, и хлеб своим честным трудом, удалью и силой, воспитанной с детства. “Богатство - не цель, бедность – не порок”, “Корни богатства не в Бухаре”, “Для отважного дела – сила духа нужна” и др. Не стремиться к богатсву и власти, а может славе народной, воспитывать в себе духовную силу, способной провостоять соблазнам и искушению. Те же идеи видим в героических эпосах. Урал батыр тоже мог добиться или даже получить и власть, и богатство в обмен моральным уступкам, однако он остается верен своим принципам, заложенным родителями и народом, посвящает свою жизнь служению добра, проявляя лучшие качества личности – идеи народного героя – и, добивается большего – бессмертную славу, духовной личности, заслуживающей вечной памяти народа, становится примером добродетели и человечности, кумиром для мальчиков на века. Его дела и заветы остаются неизменными ценностями – примером жизни для народа.

Воспитательное значение заложены в каждом из жанров народного творчества. В тех же сказках о животных проводится мораль “не лги”, “не кради“,“не злословь“,“не хитри“, обман раскроется, духовная сила выше физического, стойкость приносит свои плоды, добро всегда побеждает зло и т.д. “Изгелек ерҙә ятып ҡалмай” /Добро не остается лежащим на земле”, закрепляет пословица.

Важное место в народной педагогике отводится трудовому воспитанию, отражающего ту же народную философию - необходимо овладевать профессиями, которые никогда не лишни и всегда могут прогодиться, сослужить добрую службу. Например, в башкирской народной сказке “Аминбек” мальчик обучился некчемным, с точки зрения отца, профессиям, однако в дальнейшем именно данные знания и умения принесли ему удачу в жизни. И, здесь уместно будет сказать, проводится тонкая идея, если учишься чему-либо, то овладей им в совершенстве.

Трудовое воспитание и духовное становление тесно связано с семейным воспитанием, чему учат пословицы не только детей, но и родителей “Ояһында ни күрһә, осҡанында шул булыр”, “Атанан күргән - уҡ юныр, әсәнән күргән – тун бесер” и т.д.

Любовь к Родине, верность заветам предков демонстрирут герои преданий – защитники родной земли, борцы за свободу народа.

Легенды и мифы воспитывают образность, воображение детей. По легендам ребенок представляет себе обустройство мира, связывая с окружающим себя. И пусть он владеет научными знаниями об устройстве мира, о небесных светилах, однако, глядя на ночное небо, усыпанные звездами, если видит среди них дэвов, Акбузата, льва, стрельцов, рыб, козерога и, отправляется в мечтах в далекое путешествие во времени и пространстве, станет чуть романтичнее, чище душой, выше духовно - что мы и хотем увидеть в нем, то уже немаловажна роль этих “небылиц”.

Таким образом, устное народное творчество – фольклор как средство и фактор этнопедагогики имеет высокий воспитательный потенциал, которое можем использовать в духовно-нравственном воспитании школьников в образовательном процессе.

Литература

1. Валеев Д.Ж. История башкирской философской и общественно-политической мысли. Основные тенденции развития. – Уфа: Китап, 2001. – 352 с.
2. Галин С.А. Народной мудрости источник. Толковый словарь башкирского фольклора. – Уфа: Китап, 2007. – 304 с.
3. Данилюк А.Я., Кондаков А.М., Тишков В.А. Концепция духовно-нравственного развития и воспитания личности гражданина России. – М.: Просвещение, 2011. - 24 с.
4. Новиков А.М. Культура как основание содержания образования // Педагогика. № 6, 2011. С. 3-14.
5. Муртазин Камса. Запреты в народном творчестве // "Ватандаш", 2012, №12. С. 146-149.
6. Чехордуна Е.П. Героический эпос как ресурс духовно-нравственного развития и воспитания личности // Педагогика. № 6, 2012. С. 54-60.
7. Шаваева М.О. Этнопсихологический контекст современного образования // Педагогика №9. 2012. С. 71-74.
8. Федеральные государственные образовательные стандарты начального, основного, среднего общего образования. – М.: Просвещение, 2009-2013 гг.
9. Журнал «Ватандаш». №№1-12, 2009-2012 гг.

© Ильмухаметов А.Г., 2017

Искандарова С. А.

кандидат филологических наук, н.с. ИИЯЛ УНЦ РАН

г. Уфа

О НЕКОТОРЫХ ПЕРСИДСКИХ СТИХОТВОРНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ИЗ ФОНДА РУКОПИСЕЙ ИИЯЛ УНЦ РАН

В Фонде рукописей им. Г.Б. Хусаинова Института истории, языка и литературы УНЦ РАН хранятся рукописи и старопечатные книги на арабском, персидском и тюркских языках количество которых превышает 6 тысяч единиц хранения. Коллекция рукописей ИИЯЛ УНЦ РАН является самой большой в Республике Башкортостан и насчитывает более 3,5 тысяч единиц хранения. Формирование Фонда восточных рукописей было начато после создания Южно-Уральского отделения Археографической комиссии Академии наук СССР в г. Уфе в 1972 году. Пополнение фонда происходило

во время археографических экспедиций, командировочных выездов и поступлений от частных лиц.

Персоязычные рукописи фонда до сегодняшнего дня остаются наименее изученной областью. Эта коллекция является немногочисленной и представлена, в основном, художественной литературой, трактатами по шариату, словарями и сочинениями по грамматике. В данной работе будут рассмотрены некоторые поэтические персоязычные сочинения указанного фонда.

Обратимся к рукописному сборнику, приобретенному во время VII археографической экспедиции в д. Ялчикаево Кумертауского района (ныне Куюргазинского района РБ) в 1976 году (Шифр А 12 № 35 Р). Участниками экспедиции были Вахитов А.Х (руководитель), Шункаров Н.Д. Кудашев А.Г., Буляков И.К.

В данном сборнике записаны шесть стихотворных произведений на персидском языке. Списки датированы 1793 – 1794 годами. Переписчик не указан. Два сочинения, входящие в сборник носят название *«Панднаме»* («Книга наставлений»). Первый из них принадлежит известному персидскому поэту *Абу Абдуллаху Мушриф ад-дин ибн Муслих ад-дину*, известному под именем *Саади Ширази* (1203–1291 г.). Его «Панднаме» представляет собой небольшое этико-дидактическое произведение. В Фонде рукописей ИИЯЛ УНЦ РАН представлены и другие сочинения поэта – *«Бустан»* («Плодовый сад») (Шифры: А 8 № 44 Р; А 35 № 85 Р) и *«Гулистан»* («Цветочный сад») (Шифры: А 35 № 67 Р; А 92 № 4 Р). Как известно, оба этих произведения Саади получили мировую славу. «Бустан» является сборником стихотворений этико-дидактического характера. «Гулистан» представляет собой прозаическое сочинение со стихотворными вставками. Отметим, что оба этих произведения Саади использовались в башкирских и татарских медресе в качестве учебников по изучению персидского языка.

Второе произведение, представленное в сборнике – *«Панднаме» Махмуда*, также является поэмой этико-дидактического содержания. Об авторе Махмуде сведений не осталось [1, с. 75]. В Фонде рукописей ИИЯЛ хранится также рукописный список *«Панднаме»* другого известного персидского суфийского поэта – *Фарид ад-дин Мухаммад бен Ибрагим Аттара* (1119–1230 или 1145–1221). Данная книга была широко распространена среди населения Урало-Поволжья, в неоднократно издававшейся поэме нередко располагался текст перевода на тюрки [2, с. 128].

В исследованном нами сборнике содержится еще одно произведение *Аттара – «Исламийа»*, представляющее собой небольшую поэму, в которой излагаются основы ислама. Отдельные части произведения посвящены вере, молитве, посту, закату и хаджу.

Четвертое произведение, содержащееся в сборнике, представляет собой отрывок из третьей тетради *«Маснави-йе Маанави» («Поэма о скрытом смысле») Мавляви (Джалал ад-Дин Мухаммад Руми)* (1207–1273). «Маснави-йе Маанави» является суфийской эпико-дидактической поэмой, состоящей из шести дафтаров (тетрадей). Она входит в число шедевров мировой литературы.

Пятое произведение сборника принадлежит *Шарафеддину Бухари (XIV в.) - «Нам-е хак» («Имя Праведного»),* известное также под названием *«Мукаддима-и ас-салат» («Введение в молитвы»).* Сочинение посвящено ритуалам ислама – правилам намаза и поста [1, с. 60].

Шестое произведение рукописи представляет собой поэтический перевод с арабского языка сочинения, приписываемого *Али ибн Абу Талибу – «Мийат калима»* («Сто изречений»), автор перевода – *Адил Ширази* [1, с. 92].

Во время этой же экспедиции был обнаружен также рукописный сборник известного тюркского поэта *Суфий Аллаяра* (1644–1721 или 1616–1713) – *«Маслак ал-Муттакин»* («Путь благочестивых»). Данная рукопись была приобретена в д. Зяк-Ишметово Куюргазинского района Республики Башкортостан. (Шифр А 12 № 101, 103). Список сочинения датирован 1862 г. Переписчик – Гатаулла бин Сафиулла из д. Эзяк. Рукопись довольно большого объема – 325 листов. Известно, что данное сочинение было переведено Суфи Аллаяром и на тюркский язык также в стихотворном виде под названием *«Сабат ал-аджизин»* («Твердость слабых»).

Таким образом, в данной статье были рассмотрены лишь некоторые списки поэтических произведений на персидском языке, хранящиеся в Фонде рукописей ИИЯЛ УНЦ РАН. Предстоящими задачами перед сотрудниками фонда являются дальнейшее выявление и исследование других персоязычных сочинений.

Литература

1. Гилязутдинов С.М. Описание рукописей на персидском языке из хранилища Института языка, литературы и искусства. – Казань: Фикер, 2002. – 254 с.
2. Искандарова С.А. Каталог арабографичных старопечатных изданий Института истории, языка и литературы УНЦ РАН. – Уфа: ИИЯЛ УНЦ РАН, 2015. – 276 с.

© Искандарова С.А., 2017

Искужина Ф.С.,
филология фәндәре кандидаты, БДУ доценты,
Өфө ҡалаһы

БАШҠОРТ ТЕЛЕ ДӘРЕСТӘРЕНӘ АНАЛИЗ

Педагогтар үҙҙәренең хеҙмәттәрендә дәрескә анализдың бер нисә формаһын айырып күрһәтәләр: тулы, ҡыҫҡаса, комплекслы, аспектлы. Был формалар дәресте анализлаусының үҙ алдына ҡуйған маҡсаттарына ярашлы һайлана.

Тулы анализ уҡытыусының эш тәжрибәһен өйрәнеү, дөйөмләштереү, таратыу маҡсатынан ҡаралған дәрестәрҙән һуң үткәрелә.

Ҡыҫҡаса анализ дәрестең сифатын, фәнни-теоретик кимәлен тикшергән ваҡытта яһала. Был осраҡта дәрес этаптарын һайлап йә иһә дәрескә ҡуйылған маҡсаттарҙың нисек бойомға ашырылыуын күҙ уңында тотоп анализ бирелә.

Комплекслы анализ йөкмәткеһе менән тулы анализ кеүек үк. Улар ҡуйылған маҡсаттары менән генә айырыла. Юғары уҡыу йорттарының филология факультетында башҡорт телен уҡытыу методикаһы дәрестәрендә, педагогик практика ваҡытында уҡытыусы, дәрестең бер-береһенә бәйле эҙмә-элекле этаптарҙан тороуын аңлатыу өсөн, был форманы йыш ҡулланыла.

Аспектлы анализ ваҡытында дәрес тик психологик, йә тәрбиәүи, йә методик, йә дидактик һ.б. күҙлектән сығып баһалана.

Был мәҡәләлә беҙ заман талаптарына ярашлы үткәрелгән башҡорт теле дәрестәрен анализлау өсөн ҡайһы бер фекерҙәребеҙ менән уртаҡлашмаҡсыбыҙ.

Дәрескә анализ ваҡытында мөһим дүрт йүнәлеште күҙ уңынан ысҡындырмаҫҡа кәрәк:

1) дәрестең маҡсаты һәм һөҙөмтәләләге ниндәй булыуын;
2) дәрестең йөкмәткеһен;
3) уҡытыусы һәм уҡыусы эшмәкәрлеге эффектлылығын;
4) уҡытыусының һөнәри һәм шәхси сифаттарын.

Һәр береһенә айырым туҡталып китәйек.

I. Дәрестең маҡсаты һәм һөҙөмтәлелеге.

Был йүнәлеш буйынса анализ ваҡытында дәрес маҡсатын билдәләүгә уҡыусыларҙың нисек йәлеп ителеүе иғтибарға алына. Шулай уҡ дәрестә уҡытыусы тарафынан мотивация үткәреүҙең системалылығы һәм эҙмә-эҙлелеге билдәләнә. Проблемалы ситуацияларҙың булыуы, уларҙы формалаштырыуға уҡыусыларҙың нисек йәлеп ителеүе, проблемаларҙың баланың ҡыҙыҡһыныуҙарына һәм ихтыяждарына нигеҙләнеүе, тормош менән бәйлелеге асыҡлана.

II. Дәрестең йөкмәткеһе.

Иң беренсе сиратта тема буйынса бирелгән мәғлүмәттең аңлайышлы еткерелеүе буйынса фекерҙәр әйтелә. Уҡыусыларҙың телмәр мәҙәниәтен, бәйләнешле телмәрен үҫтереүҙе күҙ уңында тотҡан күнегеүҙәрҙең барлығы иҫәпкә алына. Уҡытыусының мәғлүмәти-коммуникатив технологияларҙы урынлы һәм оҫта ҡулланыуы, төрлө

мәғлүмәт сығанаҡтарын файҙаланыуы һәм уларҙы төрлө форматтарҙа төҙөүе (текст, график, электрон һ.б.) күрһәтелә. Предмет, метапредмет, шәхси һөҙөмтәләргә ирешеү, уҡыусыларҙы тикшеренеү эшмәкәрлегенә йәлеп итеү нисек бойомға ашырылыуы анализлана.

III. Уҡытыусы һәм уҡыусы эшмәкәрлеге эффектлылығы.

Метод һәм алымдарҙың күп төрлөлөгө, эшмәкәрлек төрҙәренең алышынып тороуы, ҡулланылған алымдарҙың яңылығы һәм оригиналь булыуы, стандарт булмаған эш итеүҙәр һәм уҡытыусының үҙенә генә хас үҙенсәлекле эш алымдары булыуы иғтибарға алына. Сағыштырып уҡытыу алымдарын ҡулланыу, ижади йүнәлешле күнегеүҙәр үтәү, үҙ ҡарашыңды, фекереңде дәлилләп яҡлай белеү күнекмәләре формалаштырыу, фекер алышыу, бәхәсләшеү һәм проектлау технологияларын ҡулланыу буйынса эшмәкәрлек баһалана. Уҡыусыларҙың үҙаллылығын үҫтереү өсөн актив һәм интерактив метод һәм алымдар ҡулланылыуы иҫәпкә алына, күргәҙмәлектең маҡсатҡа ярашлылығы асыҡлана. Был йүнәлештә шулай уҡ дәрес дауамында белемде баһалауҙың нисек бойомға ашырылыуы, рефлексияның ойошторолоуы, ваҡытты һөҙөмтәле файҙаланыу һыҙыҡ өҫтөнә алына.

IV. Уҡытыусының һөнәри һәм шәхси сифаттары.

Уҡытыусының педагогик эшмәкәрлегенең тәрбиәүи әһәмиәте, һәр уҡыусыны шәхес булараҡ хөрмәт итеүе һәм ыңғай мөхит тыуҙыра алыуы әйтеп үтелә. Уның телмәр мәҙәниәте (дикция, темп, тасуирлыҡ), дөйөм эрудицияһы һәм уҡытҡан предметы буйынса белем кимәле баһалана.

Уҡытыусының үҙе үткәргән, шулай уҡ коллегаһының асыҡ дәресен ошо йүнәлештә анализлай алыуы – уның педагогик оҫталығы күрһәткесе. Бындай анализ үткәрелгән дәресте төрлө яҡлап, тулы, һәм объектив баһаларға мөмкинлек бирәсәк, беҙҙеңсә.

© Исҡужина Ф.С., 2017

Исҡужина Ф.С.,
филология фәндәре кандидаты, БДУ доценты,
Абдрахимова З.Б.,
БДУ-ның 1 курс магистранты,
Өфө ҡалаһы

БАШҠОРТ ТЕЛЕНДӘ҆ҺӨЙЛӘМДЕҢ МОДАЛЬ КИҪӘКТӘРЕ

Традицион тел ғилемендә, баш һәм эйәрсән киҫәктәрҙән тыш, һөйләм киҫәктәре менән грамматик бәйләнеше булмаған, әммә синтаксик конструкцияларҙы ҡатмарландырырға һәләтле берәмектәрҙе өйрәнеүгә лә ҙур урын бирелә. Улар рәтенә инеш һәм өндәш һүҙҙәр (һүҙбәйләнеш, хатта һөйләмдәр), индермә конструкциялар ҡарай. Ғалимдар бындай киҫәктәрҙе, уларҙың үтәгән функцияһына ҡарап, һөйләмдең модаль киҫәктәре тип

атайҙар. Башҡорт тел ғилемендә Ҡ.З.Әхмәров, Ғ.Ғ.Сәйетбатталов, Д.С.Тикеев хеҙмәттәрендә был мәсьәләләрҙе яҡтыртыуға ҙур иғтибар бүленә [3; 1; 2].

Башҡорт теленең ябай һөйләм синтаксисын өйрәнеүгә бағышланған хеҙмәттәрҙән билдәле булыуынса, инеш һүҙҙәр, һүҙбәйләнештәр, һөйләмдәр һәм индермә конструкциялар һөйләүсенең күренештәргә, процесҡа, хәл-ваҡиғаға булған мөнәсәбәтен сағылдыралар, телмәрҙең эмоциаллеген, тасуирилығын арттыралар, һөйләмдән аңлашылған уй-фекергә төрлө мәғәнә биҙәктәре биреү өсөн хеҙмәт итәләр. Ә индермә конструкцияларға килгәндә, улар төп һөйләмдән аңлашылған уй-фекергә өҫтәлмә белешмә, аңлатма, иҫкәрмә, һөйләмгә өҫтәлмә мәғлүмәт биреү маҡсатында ҡулланылалар. Инеш һәм индермә конструкцияларҙың үҙҙәренә генә хас интонациялары, төп һөйләмдән айырыусы паузалары бар.

Телмәр авторының уй-фекерен уҡыусы йәки тыңлаусы бөтә тулылығында, дөрөҫ ҡабул итһен өсөн, һөйләмдең грамматик нигеҙен тәшкил итеүсе эйә менән хәбәр берләшмәһенең һәм уларҙы асыҡлап, тултырып килеүсе эйәрсән киҫәктәрҙең роле үтә мөһим. Быларҙан тыш, һөйләм эсендә уның киҫәге була алмаған, уның менән грамматик бәйләнештә тормаған, ләкин тотош һөйләмгә йәки уның ниндәй ҙә булһа берәй киҫәгенә мәғәнә яғынан тығыҙ бәйләнгән һүҙҙәр, һүҙбәйләнештәр, хатта һөйләмдәр ҙә телмәр процесында йыш ҡулланыла.

Бындай төр конструкцияларҙы инеш һүҙҙәр, һүҙбәйләнештәр һәм инеш һөйләмдәр термины менән атап йөрөтөү ҡабул ителгән. Улар үҙенсәлекле интонация менән әйтеләләр. Яҙма телмәрҙә тыныш билдәләре менән айырылалар. Был һүҙҙәрҙең, һүҙбәйләнештәрҙең һәм һөйләмдәрҙең телмәрҙәге функциялары ла бер үк түгел, шунлыҡтан уларҙы ғалимдар: а) инеш һүҙҙәр, һүҙбәйләнештәр һәм һөйләмдәр; б) индермә конструкциялар тип аталған ике төркөмгә бүлеп өйрәнеүҙе маҡсатҡа ярашлы тип һанайҙар (Ғ.Ғ.Сәйетбатталов, Д.С.Тикеев).

Инеш һүҙҙәр һәм һүҙбәйләнештәр һөйләүсенең әйтелгән фекергә ҡарата төрлө мөнәсәбәттәрен белдереү өсөн ҡулланыла. Улар мәғәнәләре буйынса тотош һөйләмгә йә уның ниндәй ҙә булһа киҫәгенә ҡарайҙар һәм һөйләмдең башында ла, уртаһында ла, һуңында ла киләләр. Һөйләм менән мәғәнә яғынан һәм интонацион бәйләнештә торғанға күрә, улар төп һөйләм интонацияһына ҡарағанда түбәнерәк тон менән, шәберәк әйтеләләр, паузалар менән айырылалар, ғәҙәттә, үҙҙәре ҡараған һүҙ эргәһендә киләләр һәм тыныш билдәләре менән айырылалар, мәҫәлән: Тап ошо ваҡытта ижад миҙгелененә йомғаҡтар яһала, ***гәҙәттә***, яңы премьералар тәҡдим ителә (“Киске Өфө”)

Һәйкәл тора. ***Имеш***, һөйләйҙәр,
Был – билдәһеҙ һалдат һәйкәле (М. Кәрим).

Дәреслектәрҙә “инеш һүҙ” термины ҡулланылһа ла, “инеш һүҙбәйләнеш” терминын бөтөнләй осратмайбыҙ. Асылда инеш һүҙбәйләнеш терминының реаль йөкмәткеһе бар: ул һөйләм киҫәге була алмай торған ике йәки бер нисә тулы мәғәнәле һүҙҙәрҙе үҙенең эсенә ала. Инеш һүҙбәйләнеш – инеш һүҙ менән инеш һөйләм араһында тороусы үҙенсәлекле грамматик берәмек ул.

Инеш һүҙ менән инеш һүҙбәйләнеш һөйләмдәге бер һүҙҙе йәки һүҙбәйләнеште асыҡлай һәм һөйләүсенең йәки яҙыусының берәй нәмәгә ҡарашын, мөнәсәбәтен белдерә. Улар семантик яҡтан бер-береһенә оҡшаш булып, һөйләмдә синтаксик функция үтәмәһәләр ҙә, үҙҙәренең грамматик төҙөлөштәре яғынан улар бер-береһенән айырыла.

Инеш һүҙҙәр, ғәҙәттә, бер лексик мәғәнәле һүҙҙән, йәғни бер генә һүҙ төркөмөнән тора, мәҫәлән: *Быны**ң**, **бәлки**, үҙ сәбәптәре лә барҙыр?*, ә инеш һүҙбәйләнеш кәмендә ике төрлө һүҙ төркөмөнән (бер тулы мәғәнәле һүҙ менән бер үҙ аллы булмаған һүҙҙән) төҙөлә, мәҫәлән: ***Дөрөҫөн әйткәндә,*** *был йүнәлештә эшләгән ғалимдарыбыҙ ҙа бихисап.* Модаль (мөнәсәбәт) һүҙҙәр инеш һүҙ булып йөрөй ала. Әммә шуға иғтибар итергә кәрәк: модаль һүҙҙәрҙең бөтәһе лә инеш һүҙ вазифаһын үтәй алмай. Синтаксик функция үтәүсе “*бар, юҡ, мөмкин, тейеш, кәрәк*” модаль һүҙҙәре инеш һүҙ була алмай, мәҫәлән: ***Юҡ,*** *ҡурҡмай ул бөгөн урмандан* (Ғ.Сәләм). *Башҡорттарым, уҡыу **кәрәк**, уҡыу **кәрәк**!* (М. Аҡмулла).

Тикшеренеүҙәр күрһәтеүенсә, мөнәсәбәт һүҙҙәрҙән тыш йәнә башҡа һүҙ төркөмдәре лә инеш һүҙ булып килергә мөмкин. Миҫал итеп “*бәхеткә ҡаршы, һис шикһеҙ, күрәһең, әйтерһең дә, беренсенән, икенсенән, билдәле, тәбиғи, минеңсә, һинеңсә, беҙҙеңсә”* һүҙҙәрен алырға була, мәҫәлән: ***Бәхеткә ҡаршы,*** *юлым уңды минең. Яҡшы һөҙөмтәләргә өлгәшеү өсөн, **беренсенән,** үҙ алдыңа аныҡ маҡсаттар ҡуйырға кәрәк, **икенсенән,** көслө ихтыярлы булыу шарт.*

Һөйләм киҫәктәре менән грамматик бәйләнеше булмаған берәмектәрҙең бер төрө – уй-фекерҙең кемгә йәки нимәгә төбәлгәнен белдереүсе өндәш һүҙҙәр ҙә һөйләмдәрҙе ҡатмарландырыусы сара булараҡ сығыш яһайҙар. Һөйләм аша аңлатылған уй-фекерҙең берәй кешегә йәки предметҡа төбәлеүен йәки һөйләүсенең берәй нәмәгә ҡарашын, мөнәсәбәтен, тойғоһон белдереп, һөйләмдәге бүтән һүҙҙәр менән грамматик бәйләнеше булмаған исем йәки исем урынында килгән башҡа һүҙҙәр өндәш һүҙҙәр тип атала. Мәҫәлән, *Ижадың бөгөнгөнән дә емешле, фекерҙәрең тос, пландарың уңышлы булһын, **яҡташ**!* («Йәшлек» гәзитенән*); Мин һине, **илем**, бирмәм һис кемгә* (М.Хәй).

Улар һөйләм киҫәктәре менән грамматик бәйләнештә тормайҙар, тик һөйләүсенең тыңлаусыға йәки предметтарға, тәбиғәт күренештәренә туранан-тура мөрәжәғәтен генә белдерәләр.

Телмәрҙә, инеш һүҙ, һүҙбәйләнештәрҙән тыш, индермә конструкциялар ҙа ҡулланыла, улар айырым һүҙҙәр, һүҙбәйләнештәр һәм һүҙҙәр, һүҙбәйләнештәр һәм һөйләмдәр формаһында ла килә алалар, хатта уларҙың составында үҙҙәренең инеш һүҙҙәре, һүҙбәйләнештәре лә булыуы ихтимал.

Индермә конструкциялар үҙенсәлекле интонация менән әйтеләләр, йә тотош һөйләмдең, йә уның бер өлөшөнөң мәғәнәһенә бәйле булалар, төп һөйләмдең йә эсендә, йә уның аҙағында киләләр. Төп һөйләм өҙөлгән урында ҙур пауза яһала, шунан үҙенсәлекле тоташтырыу интонацияһы менән һөйләм дауам иттерелә. Индермә конструкция һөйләмдә ҡайҙа килеүгә ҡарап, тыныш билдәләре ҡуйыла: ул һөйләм уртаһында килһә, ғәҙәттә, йә йәйәләр эсенә алына, йә ике яҡтан да һыҙыҡтар менән айырымлана. Һөйләм аҙағында килгәндә, тик йәйәләр эсенә генә алына: мәҫәлән,

Ә артында уның сал бер ҡатын
(Ил инәһе – улдыр, моғайын.)
Нисәмә йыл инде өнһөҙ илай,
Һалҡын ташҡа терәп маңлайын (М. Кәрим).

Һүҙҙе йомғаҡлап, шуны әйтке килә: инеш һүҙҙәр, һүҙбәйләнештәр, инеш һөйләмдәр, өндәш һүҙҙәр, индермә конструкциялар матур әҙәбиәттә лә, йәнле һөйләү телендә лә киң ҡулланыла. Телебеҙҙең синтаксик мөмкинлектәрен аңлап, телмәрҙе дөрөҫ ойоштороу әйтеләсәк фекерҙе тыңлаусыға бөтә тулылығында еткерергә ярҙам итәсәк.

Әҙәбиәт

1. Сәйетбатталов Ғ.Ғ. Башҡорт теле. 1 том. Ябай һөйләм синтаксисы. – Өфө: Башҡортостан «Китап» нәшриәте, 1999.
2. Тикеев Д.С. Хәҙерге башҡорт теле.Ябай һөйләм синтаксисы: Юғары уҡыу йорттары өсөн дәреслек. – Өфө: Ғилем, 2002.
3. Әхмәр Ҡ.З. Башҡорт телендә ябай һөйләм синтаксисы. – Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1958.

© Исҡужина Ф.С., Абдрахимова З.Б., 2017

Исхаҡова Г.Р.,
БДУ магистранты,
Ғилми етәксеһе: ***Гәрәева Г.Н.,***
филология фәндәре докторы, профессор,
Өфө ҡалаһы

СПАРТАК ИЛЬЯСОВ БӘЙӘНДӘРЕНДӘ ПСИХОЛОГИК ҺҮРӘТЛӘҮ АЛЫМДАРЫ

Күренекле яҙыусы Спартак Ильясов 2010-2012 йылдар араууығында “Йөрәк ҡола”, “Сағымдағы олоу” бәйәндәрен яҙҙы. Әҫәрҙәр әҙәбиәтебеҙҙә

тәбиғәт һәм кеше темаһын өр-яңыса үҙе бер ваҡиға булды. Спартак Ильясов,Ноғман Мусиндан кеүек үк, башҡорт әҙәбиәтендә тереклек һәм әҙәм балаһы араһындағы мөнәсәбәттәрҙе үҙенсәлекле рәүештә асыусы һәм уны үҙенең төп ижад маҡсаты итеп ҡуйыусы әҙиптәрҙең береһе. Әммә замана үҙенекен талап итә, кешелек йәмғиәте алға киткән һайын, уның тереклек донъяһы менән ҡаршылыҡтары арта, кеше һәм тәбиғәт проблемаһы йәшәйешебеҙ һәм рухи асылыбыҙҙың үҙәк төшөнсәләренең береһенә әйләнә. Әгәр Ноғман Мусин үҙ әҫәрҙәрендә экология мөнәсәбәттәрен күтәреп сыҡһа, С.Ильясов тереклек менән кешелек араһындағы мөнәсәбәттәрҙе замана талаптарына ярашлы тәрән психологик планда асыуы менән үҙенсәлекле.

Спартак Ильясовтың "Йөрөк ҡола" әҫәре "Ағиҙел" журналында 2011 йылда баҫылып та сыға. Хайуандар тормошо, уларҙың ҡылыҡтары аша кешеләр тормошон сағылдырырға ынтылыу элек-электән әҙәбиәтебеҙҙә йәшәп килә.

Н. Мусин был әҫәр тураһында бына нәмәләр яҙа: "Спартак Ильясовтың жанры "бәйән" тип билдәләнгән был әҫәрен уҡығас, ниңәлер Лев Толстойҙың "Холстомер" тигән хикәйәһе иҫкә төшә. Бөйөк яҙыусы ябай бер ат тураһында яҙып, тормоштағы ғибрәтле күренештәрҙе дөйөмләштергән. Спартак Ильясов әҫәрендә лә беҙ ошоға оҡшаш тормош сағылышын күрәбеҙ" [2].

Тәрән йөкмәткеле булыуы, киң ҡоласлы фекер йөрөтөп яҙылыуы менән уны автор "бәйән" тип билдәһә лә, ул романға торошло. Йөрөк Ҡола яҙмышы аша тормоштағы бик күп төрлө хәл-ваҡиғаларға, әллә нисәмә төрлө ҡылыҡлы кешеләргә юлығабыҙ, шатланабыҙ, борсолабыҙ, үҙебеҙҙе шул ваҡиғалар эсендә итеп тоябыҙ.

Етем ҡалған Һарыҡайҙың Йөрөк Ҡола исемен алғанға хәтлем күп ыҙалар, кәмһетеүҙәр күреүе беҙгә ҡараусыһыҙ ҡалған әҙәм балаһының яҙмышын да хәтерләтә. Беҙ уны йәлләп, ярҙам иткебеҙ, уны ҡыйырһытҡандар ҡамауынан тартып алғыбыҙ килә. Әллә ни хәтлем ҡыйынлыҡтарҙы башынан үткәргән Һарыҡай, күпме ауырлыҡтар кисерһә лә бирешмәйенсә, сыҙамлы, көслө, талымһыҙ, етемдәргә хас сәмсел һәм ғәрсел булып үҫеп етеп, Ҡола Йөрөк исемен ала. Беҙ уның башына тәүге тапҡыр йүгән кейҙерелгән, биленә эйәр һалынған, муйынына ҡамыт ҡуйылып, тәртә араһына баҫыуын, тәүләп йөк тартыуын ап-асыҡ күҙ алдына баҫтырабыҙ, сөнки автор был процестарҙы ныҡ белеп, оҫта һүрәтләй. Уның тәүге бәйгелә үк еңеүенә һис шикһеҙ эстән генә ҡыуанабыҙ.

Әммә Ҡола Йөрөк өсөн тормоштоң яңы бер баҫҡысы — тағы ла ауырыраҡ, яуаплыраҡ һынауҙар осоро башланған мәл генә була был еңеү, был һөйөнөслө мәл. Ошонан һуң ул ниндәй генә ауыр хәлдәргә тарымай ҙа, кешеләр тормошондағы ниндәй генә сетерекле күренештәргә шаһит булмай. Ул һәр ярышта беренсе килеп еңеү яулай, етәксәләргә дан һәм ҡиммәтле бүләктәр килтерә. Уға ярыштан һуң рәтле иғтибар ҙа күрһәтмәйҙәр, бер-

ике көн ял бирәләр ҙә йәнә тәртә араһына баҫтырып, ауыр йөк тартырға мәжбүр итәләр. Быларға өҫтәп, бахырҡайға Ғиниәтулла кеүек йәшәү, мал ҡәҙерен белмәгән мәрхәмәтһеҙ, ҡомһоҙ, яуыз әҙәмдәрҙе хужа итеп ҡуялар.

Авторҙың психологик комментарийҙары менән оҙатыла килгән, ситләтелгән тура телмәр формаһындағы эмоциональ яңғырашлы һорау-өндәү формаһындағы Ҡоланың уйҙарытойғолары әҫәрҙә бик мул бирелгән. Ҡонанды «Биҙәүле йүгән кейҙерелгән, еңел күн эйәр һалынған, бәкәлдәре аҡҡа бәйләнгән, текә һикереп сапҡан был оҙон аяҡлыларҙы» күккә күтәреп маҡтауҙары, дәрәжәле исемдәр биреүҙәре аптырата . «Минән ни ерҙәре менән артыҡ һуң ул йоҡа яллы, оҙон ботлолар! Арбаға егелеп, бүрәнә ташый алалармы? Тәүлектәр буйы ашамай-эсмәй эйәр аҫтында йөҙәр саҡрым ер үтәләрме?» - тигән аптыраулы-ғәжәпләнеү тулы риторик һорауҙар эсендә янған-уйланған ҡола, ғәләмгә күрһәтәм тип, ер тырнап, үрәпсеп, һикереп тормаһа ла, бөгөнгө сабышыуҙа үҙ ҡеүәтенә, ғәйрәте барлығына, тыны иркенлегенә инана. Оҙон ботлоларҙан сабырлы, күп тапҡыр түҙемле һәм ғәйрәтле ерҙәштәре менән беогә булыу ҡоланың үҙенә ышанысын арттыра. Был юлдарҙа яҙыусының тормоштоң әсе хәҡиҡәтенә, ғәҙелһеҙлектәр тулып ятҡан, «күршенең тауығы ла ҡаҙҙай, ҡатыны ла ҡыҙҙай» тигән мәҡәлдәгесә, сит-яттыҡына ҡыҙығып, унан йөҙ-мең тапҡыр артыҡ булған үҙеңдең хазинаңды һанламауға, күрмәүгә, баһаламауға әрнеүле-рәнйеүле баһаһы йәшеренгән.

Әҫәр аҙағында автор Йөрөк Ҡоланың һәләкәтен бик сағыу һәм психологик тәрәнлек менән тасуирлай. Ҡайтыр яҡҡа табан йүнәлгән мәлдә, эргәләренән бәйге аттары сабышып үтә башлай. Ҡола Йөрөктөң ҡапыл йөрәге ҡуҙғала, бөтә тәнен ярыш дәрте солғап ала һәм елләнеп китеп бәйге аттары менән йәнәш саба башлай. Арба артына тағылған Саптар теҙгене өҙөлөп тороп ҡала, ә Ҡола Йөрөк арбаны дөбөр-шатыр килтереп енләнеп саба ла саба. Бөтә ипподром гөж килә, барлыҡ тәртип һаҡлаусылар уны туҡтатырға ташлана. Көскә туҡтатып, уны ҡайтыу юлына төшөрөп ебәрәләр. Ә унда, ситтәрәк, икенсе бер аттарҙы сабыштыралар икән. Ҡола Йөрөк йәнә шунда ынтыла, ләкин сабыу түгел, юртып та китә алмай: теҙген ныҡ итеп дуғаға тартып бәйләнгән, арҡалыҡ түште ҡыҫмалы итеп күтәрелгән, Шамил ҡарт бар хәленә тартҡан ауыҙлыҡ та тел аҫтынан үткәреп алынған. Был мәлде автор бына нисек һүрәтләй: «Туҡтаны, үрле-ҡырлы һикерҙе ат, елп итеп тағы алға ынтылды, артҡа сигенде, аптырағас, ике артҡы аяҡтарына баҫып, аттар сапҡан яҡҡа бер-ике аҙым атланы ла ҡапыл, киҫеп төшөргән кеүек, ергә — тәртәһе өҫтөнә йығылды. Ауыҙы һәм ҡолағынан ҡуйы ҡан аға башланы…»

Бәйгеләрҙә күпме кешеләргә дан килтергән, ауыр йөктәр тартып әҙәм балаларына әллә ни хәтлем изгелектәр күрһәткән Йөрөк Ҡола үҙ мәнфәғәттәрен генә уйлап йәшәгән мәрхәмәтһеҙ кешеләр ҡулынан һәләк була . Әҙәм исеме йөрөткән кешеләрҙең әшәкелегенән йөрәге ярыла уның.

С. Ильясовтың был әçәрен уҡығас аттың фажиғәле яҙмышы тураһында ғына түгел, бөгөнгө үҙ булмышыбыҙ хаҡында ла уйланырға мәжбүрбеҙ. Юғары кимәлдәге художестволы әçәр генә ошондай көскә эйә була ала. Ҡола Йөрөк – йәшәргә һәм иреккә ынтылған хайуандың ғына түгел, әҙәм заты ҡылған хаслыҡтарға бөтә нәфрәте менән ябырылыр тәбиғәттең асыулы йөҙө лә ул. Ҡола Йөрөк ғүмере буйы юғарылыҡҡа, алға ынтылып та, яҙмышы тарафынан ҡамсыланған, яҡты хыялын йөрәгендә тотоп йән биргән рухташтар образы булып хәтергә һеңә.

Әҙәбиәт

1. Гәрәева Г.Н. Хәҙерге проза үҙенсәлектәре. - Өфө, 2009. – 212 б.
2. Мусин Н. Ҡотҡарылған боландар һәм йөрөк Ҡола фажиғәһе // Башҡортостан, 2010 йыл. – 27 октябрь.
3. Ильясов С. Йөрөк ҡола: бәйән // Ағиҙел, 2010. – № 9. – 29–69-сы биттәр.

© Исхаҡова Г.Р., 2017

Исхакова Л.Ә.,

Өфө калаһы кала огругы 58-се Лицейҙың башкорт теле һәм әҙәбиәте укытыусыһы

РУС МӘКТӘПТӘРЕНДӘ ӘҘӘБИӘТ УҠЫТЫУҘЫҢ ОТОШЛО АЛЫМДАРЫ

Нимә ул әҙәбиәт?Аңлатмалы һүҙлеккә күҙ һалғанда түбәндәгеләр бирелә:

Әҙәбиәт –1) билдәле бер халыҡ, айырым дәүер йәки ғөмүмән кешелек донъяһы тыуҙырған ғилми, әҙәби,фәлсәфәүи һ.б. төр әçәрҙәрҙең йыйылмаһы.

2)Тел ярҙамында һынлы образдар тыуҙыра торған сәнғәт төрө.

3)Ниндәйҙер белем тармағы,махсус мәсьәлә буйынса сыҡҡан бөтә баçма әçәрҙәр.

Рухи яҡтан юғары кимәлгә еткән кеше генә хеҙмәттә лә, тормошта ла алдынғылар рәтендә бара. Һәр кемдең үçеш кимәле уның эшендәге процентар менә түгел, ә йәмғиәткә, хеҙмәткә булған мөнәсәбәте менән үлсәнә. Ошо күтәрелештә әҙәбиәт дәрестәренең дә роле ҙур. Мәктәп уҡыусыларҙа Тыуған илгә, Ватанға һөйөү, берҙәмлек, өлкәндәргә, ата-әсәләргә һәм уҡытыусыларға ихтирам тойғоһо тәрбиәләй, укыуҙа һәм эштә яуаплылыҡ үçтерә. Быларҙы тормошҡа ашырыуҙа әҙәбиәт дәрестәренең әһәмиәте ҙур.

Әҙәбиәт дәресе...Юғары кимәлдә әҙерләнеп, дөрөç ойошторолған дәрес уҡыусыларҙы тормоштонçерле күренештәренә алып инә, һоҡланғыс йә тетрәткес уй- кисерештәр, хистәр донъяһында, хикмәтле матурлыҡтар эсендә йөрөтә.Уҡыусыларҙың әҙәбиәт дәрестәрендә алған рухи ынтылышы,

кисерештәр юғарылығы башҡа предметтарҙы өйрәнеүгә лә ыңғай йоғонто яһай.[1, с.5]

Әҙәбиәтте өйрәнеү-уҡыусылар өсөн тормоштоң үҙен өйрәнеү менән бер.В.А.Сухомлинский: «Дәрес- ҡыҙыҡһыныусанлыҡ һәм әхлаҡи инаныуҙар факелын тоҡандырыусы осҡон», - тигән.Был осҡондо тоҡандырыу , баланы әҙәбиәт менән ҡыҙыҡһындырыу өсөн уҡытыусы дәрестә ғәжәпләнеү, һоҡланыу тойғолары уятырлыҡ заманса технологиялар, яңы уҡыу методтары ҡуллана.

Бөгөнгө көн уҡытыусынан ҙур оҫталыҡ,түҙемлелек һәм заман талап иткәнсә, юғары технологияларҙан, мәғлүмәти сараларҙан хәбәрҙар булыуын, ижади эшләй белеүҙе талап итә.Был беренсе сиратта, яңылыҡҡа, үҙгәреүсәнлеккә ынтылыу.Йәмғиәттәге үҙгәрештәрҙе ыңғай ҡабул итеү өсөн, уҡытыусының заман менән бергә атлап барыуы мөһим. Бөгөн уҡытыусы, ижади шәхес булараҡ, күп уҡырға, әҙәбиәт һәм сәнғәт өлкәһендәге яңылыҡтар менән таныш булырға ғына түгел, ә яңы педагогик технологияларҙың иң мөһимен һайлап алып, үҙләштереп эшләй белергә тейеш. Заманса технологиялар файҙаланып белем биреү түбәндәге мөһим бурыстарҙы атҡарып сығырға ярҙам итә: уҡыусыла әҫәргә ҡарата ҡыҙыҡһыныу уята, танып-белеүҙе әүҙемләштерә, ижади мөмкинлектәрен камиллаштыра, белемдәрен тәрәнәйтә. [2, с.15]

Мәғлүмәти технологияларҙы уҡытыу эшендә ғәмәлгә ашырыу, уҡытыусының фәнни-методик яҡтан әҙерлек менән бер рәттән, уҡытыуҙы компьютер ярҙамында ойоштора белеүҙе лә талап итә. Мин әҙәбиәт дәресендә уҡыусыларҙы ҡыҙыҡһындырыу, дәресте мауыҡтырғыс итеп үткәргәндә компьютер ҡулланыу отошло тип һанайым. Компьютер- белем биреү сараһы, уҡыусы менән белем системаһы араһында аралашсы. Был уҡытыу эшсәнлеген арттыра, уҡыу процесын мауыҡтырғыс, ҡыҙыҡлы, ижади итеп ойошторорға ярҙам итә. Компьютер технологияларының өҫтөнлнгө- күргәҙмәлелек, мәҡлүмәттәрҙең график һүрәтләнеше, стереотауыш, анимация берлегендә бирелеүе.

Интерактив таҡта ҡулланыу бик отошло: уҡыуға ҡыҙыҡһыныу уята, эш формаларын төрләндерә, уҡыусыларҙың белемдәрен тиҙ арала тикшереүгә булышлыҡ итә, иллюстратив материал ҡулланыу, яңы материал эҙләүгә йүнәлтелә.

Электрон белем сығанаҡтары уҡыу- уҡытыу системаһының айырылғыһыҙ бер системаһы булып тора. Мәктәбебеҙҙә башҡорт теле һәм әҙәбиәтенән, төрлө предметтарҙан компьютерҙар өсөн эшләнгән уҡытыу программалары бар.М.Ғафури, Р.Ниғмәти ,М.Кәрим, Р.Ғарипов, З.Биишева, Һ.Дәүләтшина кеүек шәхестәрҙең тормошон, ижадын өйрәнеү дәрестәре өсөн эшләнгән күп төрлө презентацион программаларыбыҙ байтаҡ. Яңы әҫәрҙәр менән танышҡанда электрон һүҙлектәр ҡулланыбыҙ.

Башланғыс кластарҙа башҡорт халыҡ экиәттәрен өйрәнгәндә башҡорт халыҡ экиәттәренән торған аудиодиск ҡулланам.Йыйынтыктың үҙенсәлеге шунда:диск башҡорт телендә, көй, моң менән тулы.

Ҡараған спектаклдәр, кино тураһында хикәйә, йәки инша яҙыу өсөн план төҙөү кеүек эштәр бик отошло.Мәсәлән, 7 класс уҡыусылары менән М.Кәрим исемендәге Йәштәр Милли театрында М.Кәримдең «Беҙҙең өйҙөң йәме» спектаклен ҡарағас, актерҙар уйнауына үҙегеҙҙең фекерегеҙҙе белдерегеҙ тигән эш бирҙем.Өйҙә ата- әсәләре менән берлектә бик йөкмәткеле, тос фекерҙәр яҙып килделәр.

Өҫтәмә эш материалы булып әҙәбиәт дәрестәрендә гәзит-журналдар тора. Уҡыусыларҙың уҡыу оҫталыҡтарын байытыу, донъяны танып- белеү һәләттәрен үҫтереү өсөн башҡорт матбуғаты уҡытыусыға бик ҙур ярҙамсы.Уҡыусыларыбыҙ яратып «Аҡбуҙат», «Аманат», «Йәншишмә», уҡытыусылар иһә «Башҡортостан уҡытыусыһы» , «Йәшлек» биттәрендә сыҡкан төрлө мәҡәләләрҙе файҙаланабыҙ. Һәр бер класта Башҡортостан Республикаһына арналған бүлек бар,уның тураһында тулыраҡ мәғлүмәт туплар өсөн матбуғат материалдары ярҙамға килә.Күп кенә мәҡәләләрҙең ҡыҙыҡлы, эш төрлөлөгө яғынан бай булыуы менән айырып тора.«Башҡортостан уҡытыусыһы » журналында ла өҫтәмә мәғлүмәт бирелә. Уны10 класта «Башҡорт халыҡ ижады» бүлегенән һуң, уҡыусыларҙа халыҡ ауыҙ- тел ижады тураһында белемдәрҙе тулыландырыу , халҡыбыҙҙың рухи хазиналары нигеҙендә , башҡорт халыҡ йолаларына, ғөрөф-ғәҙәттәренә, милли байрамдарға ҡарата хөрмәт, шулай уҡ уларҙы һаҡлау, тергеҙеүгә ынтылыш тәрбиәләү маҡсатында файҙаланырға була. Бының өсөн шундай түбәндәге эштәрҙе планлаштырырға мөмкин:

-һәр төркөм айырым бер халыҡ ижады тураһында һөйләй;
-йомаҡтар ҡойоу;
-мәҡәл- әйтемдәр әйтешеү;
-йыр-бейеү;
-уйындар;

Шул уҡ журналда «Бәхетле осраҡ» уйыны материалында уҡыусыларҙың туған тел тураһындағы белемдәрен тағы ла байыта, экиәт, мәҡәл, йомаҡ, әйтемдәрҙе ҡабатлауға ерлек булып тора, тапҡырлыҡ, йүгерек фекер йөрөтөү күнекмәләрен тәрбиәләй.

Айырым автор тормошо, ижады менән танышҡанда гәзит- журнал биттәрендә урын алған материал файҙаланыу отошло.Дәреслектә бирелгән материал менән генә сикләнеп ҡалмайҙар, теге йәки был автор тураһында тулыраҡ мәғлүмәт алалар.

Мәктәптә һәләтле уҡыусыларға айырыуса иғтибар итәбеҙ. Тәбиғәт тарафынан бирелгән һәләт һәм ижад сатҡылары булған уҡыусыларҙы туплау һәм үҫтереү- беҙҙең төп бурысыбыҙ. Улар бик теләп бәләкәй генә экиәт, хикәйә, шиғыр , әйтеш яҙалар. Ижад емештәре мәктәптә предмет буйынса

үткән аҙналыҡта сыҡҡан гәзиттә баҫыла. Ижади эшкә ерлек булһын өсөн «Аҡбуҙат», «Аманат», «Йәншишмә» кеүек ваҡытлы матбуғатҡа яҙылалар.Был тәү сиратта уҡыусылрҙың тиҫтерҙәренең ижадтары менән танышыуға мөмкинлек бирә.Ваҡытлы матбуғатты уңышлы файҙаланыу ижади эшләргә булышлыҡ итә.Уҡыусыларҙа туған телебеҙгә ҡарата һөйөү тәрбиәләй, тел байлығын, матурлыған, фекер тәрәнлеген асып бирә, һәр яҡлап үҫтерә.

Балаларҙы әҙәбиәт донъяһына ылыҡтырыуҙың мөһим бер юлы - кластан тыш эштәр. Уҡытыусы өсөн бында сикләнмәгән мөмкинлек- тәр ята. Кластан тыш эштәрҙең торошо уның ижади активлығына туранан-тура бәйләнгән. Иреклелек принцибы ярҙамында кластан тыш сараларҙың абруйын күтәрә барып, асылда бөтә мәктәп уҡыусыларында һәм уны тамамлаусыларҙа әҙәбиәткә ғүмерлек мөхәббәт уятырға мөмкин. Уҡытыусының йыллыҡ, тематик һәм айырым дәрес өсөн тәғәй- енләнгән эш пландары уның эшмәкәрлеген оҙайлы дәүергә йәки конкрет бер мәлгә фәнни ойошторорға, ваҡытты дөрөҫ файҙаланырға ярҙам итә, ҡуйылған маҡсатты эҙмә-эҙлекле тормошҡа ашырырға форсат бирә.[3, с.181]

Уҡытыу –ижади эш ул, уҡытыусынан да ижади ҡараш талап итә.Иң мөһиме- уҡытыусы аңлатыуы аша уҡыусылар әҫәр серенә төшөнһөн, уҡығаны буйынса үҙ фекерен булдырһын.Бөгөнгә көндә ошо талап бик кәрәк һәм мөһим һанала. Уҡылған әҫәрҙән һәр бала үҙенә рухи аҙыҡ алһа, тормошта йәшәргә өйрәнһә, матурҙы насарҙан, яҡшынан шаҡшыны, гүзәлдән йәмһеҙҙе айыра белһә, дәрес үҙ маҡсатына ирешкән тигән һүҙ. Ә уҡытыусы үҙ уңышынан бары ҡыуаныс ҡына аласаҡ.[4, с.3]

Миҫал өсөн дәрес конспекты тәҡдим итәм.

Предмет: Туған тел, 3 класс.

Тема: «Өс малай һәм бер йәйен».

Маҡсат: Фәрит Иҫәнғоловтың ижады менән танышыуҙы дауам итеү ; ижади фекерләү ҡеүәһен үҫтереү ; аңлы , йүгерек уҡыу күнекмәләрен үҫтереү, нығытыу; намыҫ, хаҡлыҡ, дуҫлыҡ кеүек сифаттар тәрбиәләү.

Йыһазландырыу : Фәрит Иҫәнғоловтың портреты , китаптар күргәҙмәһе; балыҡ һүрәттәре ;

Дәрес барышы.

I.Психологик инеш.

Ҡыңғырау шылтыраны,
Беҙ ултырҙыҡ дәрескә .
Китап ,дәфтәрҙәр әҙер,
Тотонайыҡ беҙ эшкә.

II.Уңыш ситуацияһын булдырыу.

-Фәрит Иҫәнғолов кем ул?

-Ниндәй әҫәрҙәрен беләбеҙ?

- Өйгә эш « Яңынан күл барлыҡҡа килде» тигән инша яҙырға ине.

III. «Интеллектуаль ҡаршылыҡ » ситуацияһын тыуҙырыу.
1. Уйын. « Беҙ-балыҡсы»
-Әҙерләнеү.
-Нимәләр кәрәк?
-Нимә тип ҡармаҡ һалабыҙ?Һамаҡлау.
-Ниндәй балыҡтар тотҡанығыҙ бар?
- Ниндәй балыҡтар беләһегеҙ? Тимәк, беҙ бөгөн -балыҡсылар.
2. Дәрестең маҡсатын билдәләү.
Бөгөн дәрестә беҙ Фәрит Иҫәнғоловтың «Өс малай һәм бер йәйен тураһында хикәйә» әҫәре менән танышасаҡбыҙ.
IV.Ғәмәли эштәр
1.Әҫәр өҫтөндә эш.
а)Хикәйәне уҡыу.
б)Әңгәмә ҡороу.
-Өс малайҙың ҡайһыһы оҡшаны? Ни өсөн?
- Ниндәй балыҡтар тоттолар?
-Йәйен ниндәй балыҡ? Ул ҡайҙа йәшәй? Күргәнегеҙ бармы?
Йәйен-күкһел ҡара тәнле,шөкәтһеҙ башлы,ҙур ауыҙлы,тырпайып торған мыйыҡлы балыҡ.
в) Һүҙлек эше.
Йөҙөнә һөрөм ҡалҡты-
Яманһыу-
ҡыуал-
Ныҡыш-
г) Ял минуты
Төкөрөп һалдым,һикереп ят!
Яр башында ялтырап ят!
Ялтырамһаң, ҡалтырап ят!
Сирт,сирт,сирттермә бирәм,
Батыр,батыр, батырма бирәм,
Эләк,эләк,эләктермә бирәм,
Ҡап,ҡап,ҡаптырма бирәм!
д) Китаптағы иллюстрация буйынса эш.
-Һүрәттә кемдәрҙе күрәһегеҙ?
-Улар нимә тураһында һөйләшәләр икән? Китаптан табып уҡығыҙ.
(Һайланма уҡыу)
е) Уйын Балыҡсылар- ҡармаҡтар менән балыҡ тотоу, һәр балыҡҡа эш яҙылған.
1) Зәкигә ҡылыҡһырлама бир.
2) Өлфәткә ҡылыҡһырлама бир.
3) Зәки менән Өлфәтте ысын дуҫтар тип әйтеп буламы?
4) Зәки менән Өлфәт яңынан дуҫлашырмы?

5)Һары сәсле малай Зәкигә ни өсөн рәхмәт әйтә?
6)Был хәл ниндәй йылға буйында була?
7)Хикәйәнең ҡайһы юлында уның төп фекере бирелә?Уҡып күрһәт.
8) Хикәйә нимәгә өйрәтә?
ж)Ике дуҫтың һөйләшеүен ролләп уҡыу.
з) Һары сәсле малайҙың рәхмәт һүҙҙәрен уҡып күрһәтеү.
и) Намыҫ, хаҡлыҡ, дуҫлыҡ тураһында һөйләшеү.Ҡайһы мәҡәл малайҙарға тап килә?
Дуҫтың дуҫ икәне бәлә килгәндә беленә.
Дуҫ -дуҫтың көҙгөһө.
Алдаҡсы дуҫың булғансы , ысын дошманың булһын.
Дуҫ илатып өйрәтер, дошман көлдөрөп көйрәтер.
Дәфтәргә яҙып ҡуйыу.
V.Йомғаҡлау.
Дәрестә нимә белдек? Кемгә оҡшарға теләр инегеҙ?
VI. Баһалау.Кем нисек эшләне?
VII.Өйгә эш. « Минең дуҫым» исемле инша яҙырға.

Әҙәбиәт

1. Иҙелбаев М.Х. Әҙәбиәт уҡытыу методикаһы Юғары уҡыу йорттарының филология факультеты студенттары өсөн дәреслек. БДУ, Өфө-2011.
2. Баһауетдинова М.И., Йәғәфәрова Г.Н. Башҡорт телен һәм әҙәбиәтен заманса уҡытыу: уҡытыусылар өсөн ҡулланма.-Өфө: Зәйнәб Биишева исемендәге “Китап” нәшриәте, 2009. Өфө: Информреклама, 2003.
3. Иҙелбаев М.Х. Әҙәбиәт уҡытыу методикаһы Юғары уҡыу йорттарының филология факультеты студенттары өсөн дәреслек. БДУ, Өфө-2011.
4. Шарапов И.Ә. Урта мәктәптә Рәшит Ниғмәти һәм Ғәлимов Сәләм ижадтарын өйрәнеү. Өфө-2001.

© Исхаҡова Л.Ә., 2017

Исянгулова Г.А.,
кандидат филологических наук, доцент БашГУ

О КЛАССИФИКАЦИИ ЭМОЦИОНАЛЬНЫХ МЕЖДОМЕТИЙ

Эмоциональные междометия выражают чувства, эмоции, а также эмоциональную характеристику и оценку фактов, событий и явлений действительности. Например: Их, мин алйот! “Эх, дурак я!” (Н.Мусин). Эй-й, ғәрлеге ни тора бит, ғәрлеге… “Ой, стыд-то какой, какой позор!” (З.Биишева). Их, ниндәй кешене һәләк иттеләр! “Эх, какого человека погубили!” (А.Хаким) [8].

Функция эмоциональных междометий заключается в выражении определенных эмоций говорящего в связи с тем или иным явлением,

событием, высказыванием. В основе семантической структуры эмоциональных междометий лежит мгновенная общая эмоциональная (отрицательная или положительная) реакция на окружающую действительность [9].

Базовые эмоции – это эмоции, которые присущи всем здоровым людям и которые одинаково проявляются у представителей самых разных культур, проживающих на разных континентах [4].

Попытки определить набор “фундаментальных” или “базовых” эмоций имеют давнюю традицию. Этим занимались многие психологи: М. Арнольд, П. Экман, Н. Фрижда, Дж. Грей, К. Изард, У. Джеймс, У. Макдауэлл, О. Морер, К. Отли, П. Джонсон-Лэрд, Дж. Панксепп, Р. Плучик, С. Томкинс, Дж. Уатсон, Б. Уэйнер, Роберт С. Вудвортс и др. Во всех случаях предлагалось и разное число эмоций, и самые различные критерии их классификации.

Американский психолог Роберт С. Вудвортс предложил линейную шкалу эмоций, которая отражает весь континуум эмоциональных проявлений: 1. Любовь, веселье, радость. 2. Удивление. 3. Страх, страдание. 4. Гнев, решимость. 5. Отвращение. 6. Презрение.

В этой шкале каждая эмоция является чем-то средним между двумя соседними [15, 118].

Согласно П. Экману, выделяется семь базовых эмоций: 1. Радость (довольство). 2. Удивление. 3. Печаль (грусть). 4. Гнев (злость). 5. Отвращение. 6. Презрение. 7. Страх [17].

Американский психолог К. Изард предлагает считать основными или, по его терминологии, фундаментальными эмоциями следующие: 1. Интерес. 2. Радость. 3. Удивление. 4. Горе, страдание и депрессия. 5. Гнев. 6. Отвращение. 7. Презрение. 8. Страх. 9. Стыд и застенчивость. 10. Вина [7].

Каждая из этих эмоций описывается по нескольким параметрам: знак эмоции, условия возникновения, биологическое и психологическое значение. И эти 10 эмоций К. Изард называет фундаментальными потому, что каждая из них имеет:

а) специфический нервный субстрат;

б) характерные только для нее выразительные нервно-мышечные комплексы;

в) собственное субъективное переживание (феноменологическое качество).

Все остальные эмоциональные состояния, по версии К. Изарда, являются производными или составными, т.е. возникают на основе нескольких фундаментальных [7].

Таким образом, эмоции являют собой особую форму отношения к предметам действительности, обусловленной их соответствием или несоответствием потребностям человека. В основе эмоций лежат оценки. Оценивая тот или иной факт окружающей действительности, человек

переживает его и выражает свое личное отношение к нему. В лингвистике дается несколько определений оценки, но суть их одна и та же. М. Н. Николаева рассматривает оценку как общественно-закрепленное отношение носителей языка (хорошо – плохо) к объектам и фактам действительности [12], т.е. основная сфера значений, которые обычно относят к оценочным, связана с признаком "хорошо – плохо" [5]. Признак "хорошо – плохо" представляет один из двух основных типов аксиологических значений, существующих в языке – общую оценку. Общая оценка выносится на основании ряда признаков некоторого объекта и подводит в его отношении "аксиологический итог, определяемый по совокупности разнородных свойств" [1, 71]. Подобные языковые единицы обозначают только положительную / отрицательную оценку с той или иной мерой интенсификации. Они ничего не сообщают о свойствах объекта.

Общая оценка находится в зависимости от частных оценок – второго типа аксиологических значений. Частная оценка касается какого-то одного свойства объекта. Н. Д. Арутюнова предлагает различать частные оценки на основании того, какие виды объектов они способны квалифицировать. Она выделяет следующие категории частных оценок:

1) сенсорно-вкусовые, или гедонистические, оценки (приятный – неприятный, вкусный – невкусный, привлекательный – непривлекательный, душистый – зловонный, то, что нравится – то, что не нравится и др.);

2) психические оценки:

а) интеллектуальные оценки (интересный, увлекательный, захватывающий, глубокий, умный – неинтересный, неувлекательный, скучный, банальный, поверхностный, глупый);

б) эмоциональные оценки (радостный – печальный, веселый – грустный, желанный – нежеланный, приятный – неприятный);

3) эстетические оценки (красивый – некрасивый, прекрасный – безобразный, уродливый);

4) этические оценки (моральный – аморальный, нравственный – безнравственный, добрый – злой, добродетельный – порочный и др.);

5) утилитарные оценки (полезный – вредный, благоприятный – неблагоприятный);

6) нормативные оценки (правильный – неправильный, корректный – некорректный, нормальный – анормальный, ненормальный; стандартный – нестандартный, бракованный; доброкачественный – недоброкачественный, здоровый – больной);

7) телеологические оценки (эффективный – неэффективный, целесообразный – нецелесообразный, удачный – неудачный) [1, 75-76].

Все вышеперечисленные виды частных оценок объединяются в три большие группы. В первую группу входят сенсорные оценки, то есть оценки, связанные с ощущениями, чувственным опытом – физическим и

психическим. Они ориентируют человека в природной и социальной среде, способствуя его аккомодации, достижению комфортности. В эту группу входят первые две категории оценок. Эти оценки (прежде всего те из них, которые основываются на физическом опыте) обычно не мотивируются. Оценка прямо проистекает из того ощущения, которое, независимо от воли и самоконтроля, испытывает человек.

Вторую группу образуют сублимированные оценки. К ним относятся две категории: эстетические и этические оценки. Эти два вида чувствований составляют ядро духовного начала человека.

Последние три разряда входят в группу рационалистических оценок. Эти оценки связаны с практической деятельностью, практическими интересами и повседневным опытом человека. Их основные критерии: физическая или психическая польза, направленность на достижение определенной цели, выполнение некоторой функции (в том числе и той, к которой данный предмет предназначен), соответствие установленному стандарту [2].

С. Г. Беляевская определяет оценку как "суждение о ценностях, и ценность как положительную или отрицательную значимость объектов окружающего мира для человека, класса, группы, общества в целом, определяемую не их свойствами самими по себе, а их вовлеченностью в сферу социальной деятельности, интересов и потребностей, социальных отношений" [3, 22]. Оценки не существуют без оценивающего субъекта – человека. На реальный мир накладывается сетка ценностей отдельного человека, формируя его индивидуальную оценочную "картину мира". Эмоциональной оценкой является непосредственная реакция на объекты (предмет, события), выраженная междометиями, аффиктивными словами, словами-оскорблениями и т. д. Она всегда экспрессивна. Словосочетание "эмоциональная оценка" называет разноуровневые явления. На экстралингвистическом уровне эмоциональная оценка представляет собой мнение субъекта (индивидуального или коллективного) о ценности некоторого объекта, которое проявляется не как логическое суждение, а как ощущение, чувство, эмоция говорящего. На языковом уровне эмоциональная оценка предстает как отраженное и закрепленное в семантике языкового знака в качестве его микрозначения, или семы, мнение субъекта о ценности некоторого объекта. Оценочность и эмоциональность едины, не составляют двух разных компонентов значения, как едины оценка и эмоция на внеязыковом уровне. Положительная оценка может быть передана только через положительную эмоцию – одобрение, похвалу, ласку, восторг, восхищение и т.д., отрицательная – через отрицательную эмоцию – неодобрение, неприятие, осуждение, досаду, раздражение, пренебрежение, презрение и т. д. Оценка как бы "выстраивает" в себе соответствующую эмоцию, а параметры эмоции и оценки совпадают: "приятное" – "хорошо",

“неприятное” – “плохо”. Поэтому термин “эмоционально-оценочное” очень точно отражает суть обозначаемого явления [11].

Специфическая функция междометий заключается в том, что они реализуют в речи субъективно-чувственные реакции и волеизъявления человека.

Значения эмоциональных междометий не раз подвергались анализу. Например, Р. Н. Панов подразделяет эмоциональные междометия на междометия, выражающие положительные эмоции (удовлетворение, радость, восторг, одобрение и т.п.) и междометия, выражающие отрицательные эмоции (тоска, сожаление, горе, недоверие, порицание, ирония и т.п.) [13].

Как отмечает Е. В. Середа, “выделяемые Р. Н. Пановым эмоции “удовлетворение, радость, восторг” и “печаль, горе, испуг, ужас” возникают почти рефлекторно, без дополнительного значения при выражении положительной или отрицательной реакции на действительность. При разграничении их семантики часто учитываются только мера и степень эмоции. Тогда как для выражения следующих эмоций: “одобрение, сожаление, недоверие, порицание, протест, ирония, злорадство” и т.п. требуется добавочная интеллектуальная сема, выражающаяся не столько в эмоции, сколько в оценке говорящим языковой ситуации и окружающей действительности” [16, 33]. На основе этих наблюдений она предлагает разделять эмоциональные междометия по признаку наличия или отсутствия коннотации на рефлекторные и оценочно-интеллектуальные [16, 33-34].

М. Д. Гутнер предлагает делить междометия на собственно эмоциональные и эмоционально-оценочные. По его мнению, собственно эмоциональные междометия – это те, которые выражают общую эмоциональную реакцию говорящего (положительную или отрицательную), эмоционально-оценочные – определенное отношение субъекта к действительности, ее оценку [6].

Л. К. Парсиева к общим постоянным оттенкам модальностей (наборов сем) эмотивных (эмоциональных) междометий относит: 1) возбужденность эмоционального состояния; 2) эмоционально-оценочное отношение к происходящему. По этому признаку в разряде эмотивных (эмоциональных) междометий предлагает выделить два подразряда:

1) междометия (интеръекционные единицы) эмоционального состояния;
2) междометия (интеръекционные единицы) эмоциональной оценки.

В соответствии с решаемыми в данном исследовании задачами, наиболее релевантной точкой зрения нам представляется концепция Л. К. Парсиевой, которая может служить основой классификации эмоциональных междометий в современном башкирском языке [14].

Итак, семантический анализ эмоциональных междометий в современном башкирском языке позволяет нам выделить два разряда в

соответствии с характером передаваемых ими эмоций и эмоциональных оценок субъекта по отношению к ситуации:

1) междометия эмоционального состояния;

2) междометия эмоциональной оценки [10].

Таким образом, эмоциональные междометия выражают не только чувства и эмоции, но и эмоциональную характеристику и оценку фактов, событий и явлений действительности.

Литература

1. Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. – М.: Наука, 1988. – 341 с.
2. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М.: Язык русской культуры, 1999. – 896 с.
3. Беляевская Е.Г. Оценочная вариативность слов и фразеологизмов в контексте // Английская фразеология в функциональном аспекте. Сборник научных трудов. – М.: МГИИЯ им. М. Тореза, 1989. – С. 20-33.
4. Вербина Г.Г. Психология эмоций: учебное пособие. – Чебоксары, 2008. – 308 с.
5. Вольф Е.М. Оценочное значение и соотношение признаков “хорошо – плохо” // Вопросы языкознания. – 1986. – № 5. – С. 98-106.
6. Гутнер М.Д. Семантические и структурные особенности междометий современного английского языка: автореф. дисс. … канд. филол. наук: 10.02.04. – М., 1962. – 23 с.
7. Изард К.Э. Психология эмоций. Перевод с английского. – СПб., 1999. – 464 с.
8. Исянгулова Г.А. Междометия в современном башкирском литературном языке (структурный, лексико-семантический и синтаксический аспекты). – Уфа: РИЦ БашГУ, 2015. – 156 с.
9. Исянгулова Г.А. О дифференциальных признаках междометий в современном башкирском языке // Профессор Дж.Г.Киекбаев – основоположник теории урало-алтайского языкового сообщества и аспекты ее развития в современной отечественной лингвистике. Материалы Всероссийской (с международным участием) научно-практической конференции. – Уфа: РИНЦ БашГУ, 2016. – С. 155-159.
10. Исянгулова Г.А. О междометиях в современном башкирском языке // Сулеймановские чтения (девятнадцатая): Материалы XIX Всероссийской научно-практической конференции «Сохранение татарского языка, фольклора, традиций и обычаев в современных условиях». – Тюмень: Печатник, 2016. – С. 39-42.
11. Мельникова Е.Н. Средства выражения эмоционально-оценочных высказываний в немецкой диалогической речи // Молодой ученый. – 2014. – № 9. – С. 542-546.

12. Николаева М. Н. Средства отрицания и формирования оценки // Сборник научных трудов. Выпуск 399. – М., 1992.
© Исянгулова Г.А., 2017

Ишмуратова Л.Н.,
кандидат филологических наук, доцент БГУ,
г.Уфа

ЯЗЫКОВАЯ КАРТИНА МИРА: ФИТОНИМЫ И ЗООНИМЫ С ПРЕДМЕТНЫМ ЗНАЧЕНИЕМ

(на материале русского и башкирского языков)

Каждый язык имеет собственную языковую картину мира, в соответствии с которой носитель языка организует содержание высказывания. Именно так проявляется специфически человеческое восприятие мира, зафиксированное в языке.

Язык – важнейший способ формирования знаний человека о мире. Отображая в процессе деятельности объективный мир, человек фиксирует результаты познания в словах. Совокупность этих знаний, запечатленных в языковой форме, и представляет то, что принято называть «языковой картиной мира». «Если мир – это человек и среда в их взаимодействии, то картина мира – результат переработки информации о среде и человеке» [2, 9].

Своеобразие национального опыта определяет особенности картины мира различных народов. В силу специфики языка, в свою очередь, формируется определенная языковая картина мира, через призму которой человек воспринимает мир. Концепты – составляющие языковой картины мира, через анализ которых можно выявить некоторые особенности национального мировидения.

Объективно существующая картина мира отражается в языке в первую очередь при помощи слов. Именно они, как принято считать, непосредственно связаны с предметным миром человека. К таковым относятся и многочисленные наименования растительного и животного мира. Сам факт наличия или отсутствия определенных наименований указанных тематических классов информативен с точки зрения картины мира. Кроме того, анализ состава даже эквивалентных фитонимов и зоонимов в разных языках свидетельствует о существенных различиях в представлениях о природных артефактах, об их связях, об их особенностях и, в конечном счете, отражают специфическое членение этих сфер действительности русскими в отличие от других народов.

К тому же сравнительный анализ подобных наименований в других языках даёт основания для вывода о разной степени актуальности одной и той же реалии в сознании разных народов. Это, в свою очередь,

определяется не только типичностью, распространенностью денотата, но и отношением к нему со стороны носителей языка, что детерминировано национальным восприятием окружающего мира, его оценкой, идеологией и понятием о культурных ценностях.

Проанализировав наименования **растительного** и **животного мира**в русском и башкирском языках, мы сделали следующие выводы.

В обоих (русск. и башк.) языках в **фитонимах** одинаково учитываются форма листьев, цветов, плодов, корней, похожих на какой-нибудь **неживой предмет**.

Наибольшую группу слов представляют фитонимы, в которых отражается сходство**формы листьев** с каким-нибудь предметом.

Так, например, растение ***шпажник*** (русск., второе название *гладиолус*) и ***бойҙагөл***(башк.*бойҙа*–кинжали *гөл* –растение) получило своё название за сходство листьев с клинком шпаги, а алые соцветия некоторых сортов – на капельки крови.

Лист со стеблем растения ***стрелолист*** (русск.)и***уҡъяпраҡ*** (башк.*уҡ* – стрела и *япраҡ* – лист) очень напоминает стрелу, а сам лист – наконечник стрелы. Стрела и лист – вот и получился *стрелолист*.

Два нижних сросшихся по переднему краю лепестка растения ***остролодочник***(русск.)и***кəмəяпраҡ*** (башк.*кəмə* – лодка и *япраҡ* лист)напоминают лодку, отсюда такое название.

Форма листа растения ***копытень*** (русск.)и ***тайтояҡ***(башк.*тай* – жеребёнок и *тояҡ* – копытце) в очертании напоминает копытце животного.

Кожистые листья ***меч-травы***(русск.)и***ҡылысүлəн*** (башк.*ҡылыс* – меч и *үлəн* – трава) с острорежущими краями напоминают меч.

Листья растения***печёночницы***(русск.)и *бауыргөл*(башк.*бауыр*– печень и *гөл* –растение) отдалённо напоминают печень (*hepar*– по-латыни «печень»).

Название растению ***грушанке*** (русск.)и ***армытгөл***(башк.*армыт*– груша и *гөл* –растение) дано за листья, напоминающие листья груши.

Листья растения ***манжетки*** (русск.)и ***үҫемлек манжетка*** (башк.*үҫемлек* – растение и *манжетка*) напоминают старинные манжеты рукавов.

Растение ***дубровник***(русск.)и ***үҫемлек дубровник***(башк.*үҫемлек* – растение и *дубровник*) получило своё название за листья, похожие на листья дуба.

Листья ***пальмового*** дерева (русск.)и ***пальма ағасы*** (башк.*пальма* и *ағасы* – дерево) похожи на растопыренные пальцы руки.

На листьях насекомоядного растения ***росянка*** (русск.)и***ысыҡүлəн*** (башк.*ысыҡ* – роса и *үлəн* – трава) блестят капельки жидкости, похожие на росу, а на ***жирянке*** (русск.) и ***майлыҡай*** (башк. *майлыҡай – жирный***)** – жирные листья блестят и привлекают насекомых.

Небольшую группу слов представляют наименования растений, объединённые по сходству **формы семян** с каким-нибудь предметом.

Так, название цветку-пряности ***гвоздике***(русск.)и***ҡәнәферүҫемлек***(башк.*ҡәнәфер* – гвоздикаи *үҫемлек*– растение) дано по сходству его семян сгво́здиками старой ручной ковки.

Жёлтые и оранжевые цветы ***ноготки***(русск.)и ***тырнаҡгөл***(башк.*тырнаҡ– ноготь*и *гөл–* растение) получили своё название от семян же его, напоминающих по форме состриженные ногти.

Семена ***трехребренника***(русск.)и***сементрехребренник***(башк.*семен–* семена и *трехребренник*)имеют три острые грани, отсюда и его название.

Определённую группу слов представляют наименования растений, объединённые по сходству **формы цветов** с каким-нибудь предметом.

Так, нежные цветочки ***колокольчика***(русск.)и ***ҡыңғыраусәскә***(башк.*ҡыңғырау* – колокольчики *сәскә*– цветок) получили своё название по форме венчика, напоминающего колокол.

Форма цветкарастения ***наперстянки*** (русск.)и***уймағүлән*** (башк.*уймағ* – напёрсток и *үлән* – трава), действительно, напоминает напёрсток, что определило его название.

Соцветие початка***белокрыльника***(русск.)и ***аҡҡанат*** (башк.*аҡ* – белый и *ҡанат* – крыло) окружено белым крылом.

У растения ***хохлатка***(русск.)и ***яҙйондоҙо***(башк.*яҙ – весенниййондоҙ* – звезда)над листьями возвышается хохолок с торчащими во все стороны шпорцами, отсюда и его название.

Форма цветка ***башмачок*** (русск.) и ***сәскә башмачок*** (башк. *сәскә* – цветок и *башмачок*) напоминает изящную женскую туфельку, отсюда его название.

Незначительную группу слов представляют наименования растений, объединённые по сходству **формы плода** с каким-нибудь предметом.

Плоды ***бороздоплодника***(русск.)и***бороздоплодникемеше***(башк. *емеше*–ягоды и *бороздоплодник*) продолговатые с брюшной стороны с глубокой бороздой, отсюда и его название.

Плоды ***пастушьей сумки***(русск.)и ***көтөүсесумкаһыемеше***(башк. *көтөүсе сумкаһы*–пастушья сумка,*емеше*–ягоды) представляют собой треугольно-сердцевидные стручочки, по форме напоминающие пастушью сумку.

Незначительна также группа слов, обозначающих названия растений, в которых отражается сходство **формы корней** с каким-нибудь предметом.

Так, корни растения ***зубянка***(русск.)и ***үҫемлек зубянка*** (башк. *үҫемлек* – растение и*зубянка*) формой и цветом похожи на зубы.

Корни растения ***овсяницы***(русск.)и***һолоүлән***(башк. *һоло* – овёс и *үлән* – трава) напоминают овёс, отсюда и его название.

Если осторожно выкопать растение ***гнездовка*** (русск.)и***оягөл*** (башк.*оя* – гнездо и *гөл* – цветок, растение) и затем тщательно освободить его от земли, мы увидим нечто необычное. Толстые корни сплелись в клубок, который похож на птичье гнездо, сложенное из прутьев.

В некоторых названиях растений в обоих языках (русск. и башк.) наблюдается частичное совпадение или полное различие определённых признаков. Так, растение ***подсолнечник***получил своё название за сходство цвета и формы корзинки с солнцем, а также за способность поворачивать соцветия вслед за солнцем в течение дня, а в башкирском языке слово ***көнбағыш*** (*көн* –день,*бағыу* **–** смотреть) – буквально смотрит на солнце.

Ягоды ***клубники*** (русск.)более округлые, чем ягоды земляники, похожие на шар, клубок, отсюда и его название. А башкирский язык отметил другой признак: ***еләкеләккә*** (башк. *еләк еләккә*–буквально «ягода к ягоде»), потому что кустарник клубники усыпан ягодками.

Проанализировав **наименования рыби птиц**в русском и башкирском языках, мы сделали следующие выводы.

Значительную группу слов представляют **наименования рыб**, по очертанию частей тела (головы, челюсти, хвоста и др.) соотнесённые с какими-либо **неживыми предметами** (топор, сабля, трубка, молот, меч, пила, луна, кузовок, ремень, шар, парусник и др.).

Так, например, особая форма серебристого тела ***рыбы-топора*** (русск.) и ***балыҡ-балта*** (башк. *балыҡ* – рыба и *балта* – топор) напоминает топор, что послужило причиной её названия.

Рыба-сабля(русск.) и ***ҡылысбалыҡ***(башк.*ҡылыс*– меч, *балыҡ*– рыба) имеет длинное, сжатое с боков стройное лентовидное тело, постепенно переходящее в тонкий хвост, похожий на саблю.

Во взрослом состоянии тело ***луны-рыбы*** (русск.) как бы лишено хвостовой части, оно у неё сжатое с боков, высокое, почти круглое, похожее на луну, в башкирском языке отмечен этот же признак: ***айбалыҡ***(*ай* – луна, *балыҡ* – рыба).

Рыба-трубка (русск.) и ***балыҡ-көпшә*** (башк. *балыҡ* – рыба и *көпшә* – трубка) носит такое забавное название, так как она отдалённо похожа на старинную глиняную курительную трубку.

Главной «изюминкой» во внешности этой ***рыбы молот***(русск.) и***сүкешбалыҡ***(башк. ***сүкеш***– молот и ***балыҡ*** – рыба), несомненно, является её голова, а, точнее, её форма. Передняя часть оканчивается длинными и узкими выростами, расходящимися по горизонтали в стороны. Вся эта «конструкция» напоминает строительный инструмент – молот. Отсюда и название животного.

Верхняя челюсть ***меч-рыбы*** (русск.) и ***ҡылысбалыҡ***(башк. *ҡылыс* – меч, *балыҡ* – рыба), утолщённая и заострённая, образует меч, длина

которого составляет 1/3 длины тела. Благодаря этому мечу, рыба достигает скорости в 130 км/час, легко настигая и пронзая любую жертву.

Вытянутый вперёд двухметровый вырост рыла ***пилы-рыбы*** (русск.) и ***быскыбалык*** (башк. *быскы* – пила, *балык* – рыба) усажен с каждой стороны 20 острыми зубьями. Такая форма рыла напоминает двухстороннюю пилу. Своей мощной пилой хищник глушит стаи мелкой рыбы, вскапывает грунт, выискивая запрятавшихся там животных, а иногда такая «пила» может «разрубить» большую рыбу.

Удлинённое, прямоугольное тело рыбы ***кузовок*** (русск.) и ***балык кузовок*** (башк. *балык*– рыба и *кузовок*) действительно, внешне напоминает корпус повозки, т.е. кузов. На передней части головы расположены выросты, напоминающие рожки коров, отчего ***кузовок***и получил своё второе название – ***рыба-корова*** (бащк. ***балык-һыйыр***).

Очень длинная, плоская, лентообразная ***ремень-рыба*** (русск.) и***кайышбалык*** (башк. *кайыш* – ремень, *балык*– рыба), иной раз достигает до 9 м и вполне оправдывает своё название: чем не ремень, только уж очень тяжёлый. Весит ремень-рыба до 250 кг. Спинной плавник рыбы начинается прямо на голове и образует здесь роскошный алый султан-корону – за это рыбу ещё называют ***сельдяным королём***.

Главная особенность рыбы-шара (русск.) и балык-шар (башк. балык – рыба и шар) в том, что в случае опасности она может раздувать своё вытянутое тело, покрытое острыми иглами, и превращаться в шар. Имея такую отличную защиту, рыба-шар может спокойно плавать, медленно гребя своими маленькими плавниками.

Обтекаемое тело ***рыбы-парусника*** (русск.) и ***балык-елкән***(башк. *балык* – рыба и *елкән* – парус) помогает плавать быстрее других (со скоростью более 100 км в час). Спинной плавник этой рыбы при движении по поверхности воды похож на парусник, этим объясняется её название.

По своему внешнему виду ***рыба-свистулька*** (русск.) и ***балык-свистулька*** (башк. *балык* – рыба и *свистулька*) напоминает игрушечный свисток, только большого размера, отсюда и её название.

Рыбы-камни (русск.) и ***балык-таш*** (башк. *балык*– рыба, *таш*– камень) мало чем отличаются от камней, покрытых водорослями и планктоном. Такая маскировка имеет сразу два назначения: рыба прячется от хищников и в то же время затаивается от мелких рыбёшек, которые служат добычей для неё самой.

Хвост рыбы ***вуалехвост*** (русск.) и ***балык вуалехвост*** (башк. *балык* – рыба и *вуалехвост*)в виде вуали, отсюда и её название. Это аквариумная рыбка, выведенная специалистами в результате длительного отбора мутантных форм серебряного карася.

Значительную группу слов представляют **наименования птиц** по форме частей тела (клюва, головы, хвоста, ног и др.) похожие на какие-либо

неживые предметы(шило, лопату, лодку, серп, топорик и др.) Так, например, птица ***шилоклювка***(русск.) и***шилесуҡышы***(башк. *шиле* – шилои *суҡышы*– клюв) получила своё название за острую, как шило, форму клюва.

Верхняя челюсть птицы ***челноклюва***(русск.) и ***челноксуҡышы*** (башк. *челнок* и *суҡышы*– клюв) напоминает перевёрнутую лодку, что обусловило название птицы.

Кулик-лопатень(русск.) ***куликкөрәк***(башк. *кулик* и *көрәк*– лопата)получил своё название за лопатообразную форму клюва.

Птица ***лодкоклюв***(русск.) и***кәмәсуҡышы***(башк. *кәмә – лодка* и *суҡышы*– клюв)имеет широкую и плоскую форму клюва, похожую на лодку.

Характерной особенностью птицы ***серпоклюв***(русск.) и***ураҡсуҡышы***(башк. *ураҡ*– серп и *суҡышы*– клюв)являетсятонкий, дугообразно загнутый вниз клюв ярко красного цвета, похожий на серп.

У птицы ***топорик*** (русск.) и ***ҡош топориксуҡышы***(башк. ***ҡош*** – птица,*топорик* и *суҡышы*– клюв)клюв очень массивный, сильно сжатый с боков, что напоминает топорик.

Название птицы***ласточка-касатка*** и ***ҡарлуғаскасатка*** (башк. *ҡарлуғас* – ласточка и *касатка*)дано за похожий на косички раздвоенный хвост.

В хвосте птицы ***лирохвост***(русск.) и ***лироҡойроғ***(*лира* и *ҡойроғ* – хвост) 2 пера лирообразно изогнуты, за что она и получила своё название.

У птицы ***иглохвост*(**русск.) и ***энәҡойроғ***(*энә – игла* и *ҡойроғ* – хвост) своеобразноустроены рулевые перья: они жёсткие и вершины их стержней выдаются за пределы опахала в виде острых иголок, что и дало название этой птице.

Птицу ***шилохвост***(русск.) ***шилеҡойроғ***(башк. *шиле* –шилои *ҡойроғ* – хвост)легко узнать по длинной шее и острому хвосту.

Птица ***веслонос***(русск.) и***веслотанау***(башк. *весло* и *танау*– нос)отличается длинным, в форме весла, носом, а ***дубонос***(русск.) и ***имәнтанау***(башк. *имән* – дуб и *танау*– нос) массивным толстым клювом, отсюда их названия.

По профилю очертания шеи, головы, клюва, хохла птицы ***молотоглав***(русск.) и ***сүкешбаш***(башк. ***сүкеш*** – *молот* и ***баш***– *голова*) напоминает молоток.

Эти примеры показывают, как одно и то же понятие осмысляется народами с разных сторон.

Таким образом, описание языковых картин мира в аспектах сопоставительной лексикологии и семасиологии – это анализ одного языка в зеркале другого, осознание своего языка и культуры, своего видения мира не в меньшей мере, чем знакомство с другими культурами [6].

Литература

1. Большой энциклопедический словарь: – В 2–х т. /Под. ред. Прохорова А.М. – М.: Советская энциклопедия, 1991. – 1632 с.
2. Животный мир Башкортостана. – Уфа: Китап, 1995. – 312 с.
   Ишмуратова Л.Н., Махмутова А.С., Фаткуллина Ф.Г., Хисамова Г.Г. Речевая культура личности в условиях билингвизма // Современные проблемы науки и образования. – 2015. – № 1, с. 898; URL: http://www.science-education.ru/121-18423 (дата обращения: 09.04.2015).
3. Постовалова В.И. Картина мира в жизнедеятельности человека // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. – М., 1988. – С.8 – 69.
4. Фаткуллина Ф.Г., Сулейманова А.К. Языковая картина мира как способ концептуализации действительности. – Вестник Башкирского университета, 2011,Т.16 , № 3(1) , 2011.– С. 1002-1005.
5. Фаткуллина Ф.Г Языковая картина мира: ее основные признаки, типология и функции // Современные проблемы науки и образования // 2013. – № 4; URL: http://www.science-education.ru/110-9954 (дата обращения¬ 26.08.2013)
6. Этимологические словари (Черных П.Я., 1994; Шанского Н.М. и Бобровой Т.А., 1997; Волиной В.В., 2000; Глинкиной Л.А., 2001; Андреевой Р.П., 2002; Рут М.Э., 2003; Крылова Г.А., 2004; Сараевой А.Н., 2004 и др.).

© Ишмуратова Л.Н. , 2017

Кульсарина Г.Г.,
кандидат филологических наук, г. Уфа

ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ФИТОНИМОВ В ТЕКСТАХ БАШКИРСКОГО ФОЛЬКЛОРА

Фитонимия как один из фрагментов фольклорной языковой картины мира заключает в себе этнокультурную информацию, отражающую народное восприятие растительных реалий, их аксиологическое и стереотипное осмысление. Фитонимический стереотип, обусловленный семантикой фольклорных текстов, представляет, на наш взгляд, особый научный интерес, поскольку определяется специфичными для башкирской культуры метафорическими и коннотативными особенностями, отражающими в языковых единицах ценностные для носителей языка доминанты. В наименованиях флоры ярко отразились обычаи, приметы и устои народа. В фольклорной картине мира башкирского народа *үҫемлектәр* (растения) представлены концептуализацией отдельных их элементов, концептуализацией самих растений и концептуализацией растительного массива.

В народных текстах чаще встречаются фитонимы, в названиях которых отразились анатомия растений: *сәскә* (цветок), *бөрө* (почка), *япраҡ* (лист), *ботаҡ* (ветка), *олон* (ствол), *тамыр* (корень), *емеш* (плод), *һабаҡ* (стебель), *орлоҡ* (семя), *сәтләүек* (орех), *баш* (верхушка) и др. Например: *Ағас башҡайҙары шеш кеүек* (букв. Верхушки деревьев торчат) [3, с. 44]; *Емеште аша, ботағын һындырма* (букв. Плоды кушай, но ветку не ломай)*;* *Сәскәһе ҡойолғас емеше булыр* (букв. Как выпадут цветы, появятся плоды)*;* *Орлоғона күрә емеше* (букв. Каково семья, таков и плод) [1, с. 168-69].

Среди лексем, обозначающих элементы растений, отдельные представлены очень широко. Например, *тамыр* (корень) для башкирского народа является символом связи поколений, опоры, родства, силы, надежности и сплоченности: *Өйләнмәгәндең тамыры ҡорор* (букв. У неженатого высохнут корни); *Тамыры йыраҡ ағастың ғүмере оҙаҡ* (букв. Если у дерева глубокие корни, то и жизнь долгая); *Ирҙәр – имән тамыры, ҡатындар – бойҙай ҡамыры* (букв. Мужчины – корень дуба, женщины – пшеничное тесто) [1, с. 257]. На основе фитонима *тамыр* (корень) народ создал ряд устойчивых выражений, характеризующих действия и поступки людей: *тамыр ебәреү* (букв. пустить корни) – «прочно, надолго обосноваться где-то»; *тамырынан ҡырҡырға* (букв. под корень подрубить) – «уничтожить», «нанести непоправимый вред»; *тамырынан йолҡорға* (букв. с корнем вырвать) – «окончательно устранить что-либо»; *тамырына тиклем ҡаҙыныу* (букв. добираться, докапываться до корней) – «вникать в сущность дела до основания»; *тамыр бәйләү* (букв. связать корень) – «родниться»; *тамырын ҡоротоу* (букв. засушить корень) – «уничтожить», «искоренить» и т.д. Как видно из перечисленных примеров, лексема «корень» используется как в отрицательном, так и в положительном сегменте. Объясняется это переносным смыслом: растение, пустив корни, приживается в земле и крепнет подобно тому, как человек привыкает и обосновывается на родной земле.

Не менее интересным для выявления языковой картины мира башкир является семантическое значение слова *«япраҡ»* («лист, листья, листва»). В башкирском фольклоре *«япраҡ»* имеет значение «красивая оболочка»: *Ағас япрағы менән матур* (букв. Дерево красиво листьями) [1, с. 652]. В контексте паремий *япраҡ* нередко сопоставляется со словом *«сепрәк»* («тряпка, одежда»): *Ағас башы япраҡ, ҡырау төшһә, һарғайыр, кеше күрке – сепрәк, баҫып кейһәң, таушалыр* (букв. Листья наверху дерева после заморозков желтеют; красота человека – тряпка: со временем изнашивается); *Ағас күрке – япраҡ, әҙәм күрке – сепрәк* (букв. Красота дерева – листья, красота человека – одежда) [1, с. 653].

Широко представлен в башкирской фольклорной картине мира концепт «*емеш*» (плод растения): *Ағас емеше менән күркәм* (букв. Дерево красиво плодами); *Ҡоро ағастың емеше юк* (букв. У сухого дерева нет

плодов); *Орлоғона күрә емеше* (букв. Какие семена, такие и плоды) [1, с. 168].

Фактором, определяющим вероятность реализации семантического варианта «плод растения», является степень номинационной потребности, обусловленная съедобностью или несъедобностью плодов: *Емеш ашағың килһә, сәскәһен өҙмә* (букв. Если хочешь есть плоды, не надо рвать цветы) [1, с. 168]. В мировидении этноса выделяется взаимосвязь концепта *«емеш»* с человеческим трудом: *Ағас емеше менән, кеше эше менән* (букв. Дерево с плодами, человек с работой); *Ағасты кем ултырта, емеше шуныҡы* (букв. Кто дерево сажает, того и плоды); *Хеҙмәттең тире әсе, емеше татлы* (букв. У работы пот горький, а плоды сладкие) [1, с. 168].

Следующий концепт в башкирском фольклоре «*сәтләүек*» («орех») в языковой картине мира связан с действием – прежде всего с освобождением его от скорлупы: *Сәтләүек ашағың ҡилһә, тешеңде йәлләмә* (букв. Если хочешь съесть орех, зубы не жалей); *Һағыҙ яңаҡ талдыра, сәтләүек эш ҡалдыра* (букв. От серы (жевательной) устает челюсть, от ореха останавливается работа) [1, с. 347].

Интересные семантические ассоциации имеет фитоним *«еләк»* («ягода»): *Еләк еләккә ҡарап бешә* (букв. Ягода поспевает, подражая ягоде); *Еренә күрә еләге* (букв. Какая земля, такие и ягоды) [1, с. 175]. Ягода в мировидении башкир представляет результат чего-либо, итог определенного действия, процесса: *Әйтем – һүҙҙең биҙәге, мәҡәл – һүҙҙең еләге* (букв. Поговорка – краса слова, пословица – ягода слова) [1, с. 175].

Выражение «*еләк кеүек»* («как ягодка») в башкирском языке используют тогда, когда речь идет о красивой девушке:

Юғары остан өсәү килә,
Йым-йым ҡара еләне.
Бер(е)һе алма, бер(е)һе хөрмә,
Бер(е)һе ҡурай еләге (букв. С верхнего конца трое идут, сверкают черные зиляни. Одна яблоко, другая хурма, третья малина) [3, с. 97];

В текстах народного творчества, записанных нами во время фольклорных экспедиций, встречаются примеры, где красивых девушек сравнивают со спелой земляникой:

Ике һылыу һыуға бара
Йым-йым итә силәге
Беҙҙең Шәкәр ҡыҙҙары
Бешкән ҡайын еләге (букв. Две девушки идут за водой, блещут ведра. Наши Шакаровские девушки как спелая земляника) [2].

В контексте башкирского народного творчества встречаются следующие словосочетания: *емеш-еләк* (ягоды), *ер еләге/ҡайын еләге* (земляника), *ҡурай еләге* (малина), *йөҙөм еләге* (изюм): *Ер еләге ерҙә бешә*

(букв. Земяная ягода (клубника) поспевает на земле); *Етем балаға йәҙөм еләге лә аш* (букв. Для сироты ягода изюма тоже пища) [1, с. 169];

Әрәмәгә керһәм, үлән һирәк,

Сәхрәләргә сыҡһам, ер еләк;

Эсемдә генә минең уттар яна,

Ник елкенә икән был йөрәк (букв. Как зайду в чернобыльник, трава редкая, как выйду в поле, земля в ягодах; В душе моей огонь горит, что же тревожится это сердце) [3, с. 216].

Фитоним «*сәскә*» («цветок») в народном творчестве встречается, в основном, с определяющим словом, обозначающим цвет или запах:

Еҫле сәскә үҙе өҙөлһә лә,

Еҫе лә аңҡый, уның бит болонда (букв. Душистый цветок хотя и сорван, остается запах на лугу) [3, с. 80]*;*

Дим буйкайҙары – зәңгәр сәскә,

Нисек үҫте икән күҙ теймәй? (букв. Вдоль реки Демы - голубые цветы, как выросли, не сглазили?) [3, с. 124].

В текстах мунажатов, записанных в Стерлибашевском районе Республики Башкортостан, встречаются примеры где молодость символизирует цветы и цветение:

Йәшлек сәскәләре һибелеп бөттөләр,

Иҫкән ел кеүек үтеп киттеләр.

Йәшлек күңелле сәскә атҡанда,

Күңел коштары ҡанат ҡаҡҡанда (букв. Рассыпались цветы молодости, как ветер пронеслись. Весело когда молодость цветет, когда пархают птицы души) [5].

В сказочных текстах есть примеры о волшебном цветке, что показывает магическое восприятие народа элементов природы: *Дейеү батшаһы тылсымлы сәскә бирә: – Икенсе затҡа әйләнергә теләп сәскәне ҡапһаң, шул затҡа әйләнәһең, – ти* (букв. Царь демонов дает волшебный цветок: – Если захочешь превратиться в другое существо возьми цветок в рот, – говорит) [6, с. 471].

В значении «*цветок*» в башкирском языке есть еще одна лексема «*гөл*», который обычно используется в обозначении домашних (посаженных человеком) цветов. «*Гөл*» часто встречается в текстах песень:

Еҫле гөлдө ултыртамын,

Еҫле гөл еҫле була (букв. Сажаю душистые цветы, душистые цветы пахнут) [3, с. 129].

В картине мира этноса лексема «*гөл*», в большинстве случаев, ассоциируется со цветущим садом *– гөл-баҡса:*

Һикереп тә генә төштөм гөл-баҡсаға,

Гөл сәсәккәйҙәре-лә бар сакта (букв. Впрыгнул в цветущий сад, пока там есть цветы) [3, с. 72].

В текстах башкирских народных сказок фитоним «*гөл*» («цветок») часто встречается в именах женских персонажей, где активно используется модель двухкомпонентной номинации: *Гөлбикә* (бикә – девушка), *Гөлтамсы* (тамсы – капля), *Гөлнур* (нур – луч, свет), *Гөлкәй* (в уменьшительно ласкательной форме), *Гөлфәрәх* (фарах – радость, с арабского языка), *Айгөл* (ай – луна, месяц) [7, с. 73] и др.: *Гөлтамсыны үҙҙәренә алмаҡсы булдылар, ти* (букв. Хотели взять себе Гультамсы) [6, с. 96]*; Айгөл бик матур, һөйкөмлө ҡыҙ булып үҫә* (букв. Айгуль выросла очень милой и красивой девушкой) [4, с. 402]*; Был ҡарттың Гөлфәрәх исемле ҡыҙы булған, ти* (букв. У этого старика была, говорят, одна дочь по имени Гульфарах) [4, с. 315].

Названия конкретных цветов (мак, сирень, роза и др.) объединные лексемами «*гөл*» и «*сәскә*» в текстах фольклора употребляются в обращении к красивым девушкам *(мәк сәскәм* (мой цветок мака), *роза гөлөм* (мой цветок розы)*, сирень сәскәм* (мой цветок сирени):

Роза гөлөм, роза гөлөм,

Роза гөлөм, алтыным.

Килсе, килсе, килсе, күрсе

Йөрәгемдең ялҡынын (букв. Мой цветок розы, цветок розы, цветок розы, золото мое. Приди, приди, приди, увидеть огонь моего сердца) [3, с. 225].

Также при описании внешности красивого человека народ использует такие сравнения, как *«мәк сәскәһе кеүек алһыу йөҙ»* (лицо алое, словно цветок мака), *«гөл йөҙ»* (лицо как цветок) и др.:

Һандуғасым, былбылым,

Ынйы тешем, гөл йөҙөм...;

...Алһыу йөҙөң балҡып тора

Мәк сәскәһе шикелле (букв. Мой соловей, с зубами словно жемчуг, с лицом как цветок...; ...Алое лицо светиться, как цветок мака) [1, с. 251].

Много примеров можно привести с положительной семантикой из названий цветов, где они являются символом красоты, любви, верности, например, *аҡ сәскә* (ромашка) – символ верности, *ҡурай сәскәһе* (цветок курая) – символ дружбы, *мәк сәскәһе* (цветок мака) – символ красоты, *рауза* (роза) – символ любви и т.д. А вот цветок подснежника (бот. горицвет) – *умырзая* (ғүмер – жизнь, судьба + зая – зря, без пользы) в мировидении народа ассоцируется цветком печали, тоски и смерти. Например, в баитах записанных нами:

Һин, балаҡайым, ҡәберҙә булғанға,

Умырзая кеүек һин һулығанға,

Күңелдәрем һыҙлай (букв. Из за того что ты, дитя мое, в могиле завял как подснежник, болит душа) [9].

В фольклорной картине башкир среди растений особое место принадлежит кураю, превратившегося в этнокультурного символа башкирского народа. В фольклорных текстах курай - это прежде всего музыкальное растение: *Ҡурай тартһаң – көй була, бүрәнә тартһаң – өй була* (букв. Заиграешь на курае – раздастся мелодия, возьмешься за бревна – будет дом) [1, с. 354].

Курай для народа является утешением в горе и тоске:

Йүгереп кенә мендем, ай, үҙәндән,

Таҡыя ла ғына башлы ҡурайға.

Ҡая ташҡа баҫып, ҡурай тарттым,

Эштәр китмәҫме тип уңайға.

Тартсы әле, егет, ҡурайыңды,

Ауыр донъя еңел тойолһон.

Эскенәйем тулы ҡайғы-хәсрәт

Ҡурай моңо менән ҡойолһон (букв. Бегом поднялся я, ай, из долины, к кураю, чей цветок как шапка «такыя». Ступив на скалу, заиграл на курае, подумав, не пойдут ли дела на лад. Сыграй, джигит, на своем курае, пусть тяжелый мир покажется легким. Пусть горе-печаль, наполнившее мою душу, с мелодией курая изольется) [3, с. 150]. В приведенном примере, из за круглой формы зонта цветка курая, народ сравнивает его с мужским головным убором *таҡыя*.

Также в текстах песень обозначается то место, где вырос курай, что сказывается на толщине растения, а значит и на тональности будущего инструмента:

Ҡурайыңдың моңло тауышы,

Арҡаларҙа үҫкән ҡураймы? (букв. Мелодичный звук твоего курая, на хребтах ли он вырос?) [3, с. 78];

Ялан ғына ерҙә, әй, сел ҡурай,

Башҡайында һайрай ҙа бер турғай (букв. На лугу, ай, полевой курай, на макушке которой шебещет один воробушек) [3, с. 109].

Следующий фитоним «*ҡылған*» (ковыль) занял устойчивое место в башкирской языковой картине мира, который ассоцируется степью и символизирует прежде всего необъятную Родину, открытость и широту души башкирского народа, его свободолюбие и независимость:

Соран да ғына буйы, эй, ҡылғанлыҡ,

Сәскә ҡушып, таҡыя үрәйем (букв. Вдоль Сорана, эй, ковыль, добавив цветы сплету такыю) [3, с. 42];

Бейек тауҙың башы сал ҡылған,

Кәбән итеп кенә кем ҡойған? (букв. На вершине горы седой ковыль, кто их сложил в стог?) [1, с. 140].

Ҡылған в народных приметах и поверьях имеет свой ореол: *ҡылған* запрещалось держать и хранить дома, так как считается вдовьей травой,

поэтому может накликать беду [8]. Цветение колосков ковыля народ ассоциирует с седыми от печалей волосами матерей и жен.

Анализ текстов фольклора показывает то, что, в текстах внешние данные растения сравниваются с человеческими частями тела или наоборот:

Балтырғаны беләктәй,
Һарнаһы ҡурай еләктәй,
Йылғалары көмөштәй,
Борсағы тәмле емештәй,
Уралтау,
Уралтау! (букв. Где борщевик (толщиной) в руку, где саранка как малина, где реки как серебро, где горох вкусен, как фрукт, Уралтау, Уралтау!) [3, с. 28];

Ҡолой ҙа кантон буйҙары
Буйға ла үҫкән тармалай (букв. Колой кантона рост подобно в рост выросшей конопле) [3, с. 53].

Чаще всего в фольклорных текстах названия конкретных растений не приводятся, а обозначаются объединяющей лексемой «*үлән*» («трава»): *Елһеҙ үлән һелкенмәй* (букв. Без ветра и трава не шелохнется)*, Оло юлға үлән үҫмәй* (букв. На большой дороге трава не растет)*, Ысыкһыҙ үлән үҫмәй* (букв. Без росы не вырастет трава). Среди населения распространено понятие «*үлән ашы*» (досл. суп из трав), которое в мировидении этноса ассоцировалось с бедностью и голодом:

Ҡулыма икмәк алһам шатланамын,
Үлән ашын иҫемә аламын.
Сабаталар кейеп, икмәк күрмәй,
Үкһеҙ йәтим үҫкән бала мин (букв. Радуюсь когда беру на руки хлеб, вспоминаю суп из трав. Росла круглой сиротой, надевала лапти, не видела хлеба) [2].

Таким образом, анализируемые выше концепты растительного мира отражают значительную устойчивость в мировидении башкир стереотипных представлений, характеризующих аксиологическое отношение человека к окружающему миру. Фитонимия как один из фрагментов фольклорной языковой картины мира заключает в себе этнокультурную информацию, отражающую народное восприятие растительных реалий.

Список литературы и информантов

1. Ахтямов М.Х. Словарь башкирских народных пословиц и поговорок. – Уфа, 2008. – 774 с.
2. Байназарова Люция Тимерказыковна, 1945 г.р., дер. Верхний Шакар Стерлибашевского района.
3. Башкирские народные песни. – Уфа: Гилем, 2007. – 276 с.
4. Башкирское народное творчество. Новеллистические сказки. – Уфа: Китап, 2008. – 568 с.

5. Вахитов Мухтар Закариевич, 1936 г.р., дер. Табулда Стерлибашевского района
6. Жили, говорят, богатыри... Башкирские народные сказки. – Уфа: Башкирское книжное издательство, 1990. – 536 с.
7. Кульсарина Г. Г. Язык и стиль башкирских народных сказок. – Уфа: РИЦ БашГУ, 2009. – 144с.
8. Маликова Минлевафа Галляметдиновна, 1928 г.р., дер. Новояушево Федоровского района
9. Сагитова Замина Ахатгалиевна, 1962 г.р., дер. Кабакуш Стерлибашевского района

© Кульсарина Г.Г., 2017

Кульсарина И.Г.,
кандидат филологических наук, доцент БашГУ,
г.Уфа

МИФОЛОГЕМА СТЕПИ В РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ О БАШКОРТОСТАНЕ

Образ степи, широко представленный в разных жанрах фольклора, занимает особое место и в художественной литературе. Анализируя творчество известных современных писателей, Н.В.Барковская отмечает: «В русской литературе степь эксплицирует материнское начало, родное, дающее силу» [1, с. 171]. Важную идейно-художественную функцию играет мифологема степи в русской литературе о Башкортостане. По справедливому мнению исследователей, содержательная сторона «мифологемы» заключена в подсознательном восприятии её архетипических свойств, мифологических аллюзий и закрепленного культурно-литературной традицией комплекса значений [2, с. 3]. Просторные ковыльные степи в творчестве русских писателей в первую очередь выступают символическим воплощением воли, силы, могущества и ассоциируются с воинственным и свободолюбивым характером башкирского народа.

В романе Н.А.Крашенинникова «Амеля» мифологема степи выступает как один из сюжетообразующих элементов повествования. В начале произведения степь представлена в образе романтического «нездешнего места». Заглавная героиня, с младенческих лет воспитанная в атмосфере русской культуры, мечтает уехать в родные башкирские степи, которые в её воображении представлены как не имеющее границу пространство. «Это не дом и не комната, где нет неба. В степях и солнце, и луна и все, а в комнате – кресла да столы», – так размышляет героиня [3, с.27]. Образ степи навечно поселился в сердце Амели как земля её предков и как родина батыров. Дикая и далекая степь видится девушке и в облике башкир Исяна и Искака, приезжавших к её деду Ахмету: «И не виделось ей

тогда, что лицо Искака изрыто оспою, что руки у него жестки и чёрны, как уголь, которым он торговал; что борода у него редкая и колючая, как ковыль: ей казалось, что перед нею один из прежних грозных батырей, которые жили когда-то средь беспредельной солнечной степи, которые ушли или были из степи изгнаны, но которые снова придут» [3, с. 32]. Степной бешмет, степной ковыль, степные птицы – все это в представлении Амели связаны с местом, где жили её предки. Даже танцы напоминают ей степи, по которым можно ездить и бегать, пока не закружится голова. В сердце Ноны, оторванной по воле судьбы от родной земли и родной культуры, стучит зов крови предков. Она грезит и тоскует по степям, несмотря на то, что ни разу там не была. В романе есть строки: «Неужели оттого, что степь – родная, что много сотен лет жили в ней деды и отцы, и, может быть, души их, степи видавшие, звучат сейчас в тихо плачущей Амеле? Иначе, отчего бы она, ни разу не видавшая степи в жизни, полюбила их на всю жизнь? Или это – врожденное? Или это навеяно книгами, рассказами деда, Исяна и Искака?» [3, с.47]. В произведении Н.А.Крашенинникова образ степи поднимается до своеобразного символа Башкирии. Оказавшись в башкирских степях, Амеля-Нона радуется каждой пылинке, каждой траве и восхищается красотой окружающей природы и милой её сердцу родиной. Автор ярко показывает, как на этом фоне в душе героини просыпается этническое самосознание: «Я на родине, я среди степи, и все здесь родное! – пел кто-то внутри Ноны. – Я не Козочка, не Нона, я – прежняя Амеля, и кругом все башкирское – утки, беркуты, травы, камни, горы, леса. Все родное, все необходимое, близкое, без чего нельзя жить» [3, с.105]. Используя прием контраста, автор сталкивает идеализированную мечту девушки с жестокой реальностью. Нищета, равнодушие людей и запустение – вот что предстало перед взором девушки в башкирской деревне. Её сородичи, живущие в этих просторных степях, страдают от страшных болезней и голода, от социального гнета и суровых религиозных догм. Несмотря на такие ужасающие картины действительности, в финале романа Амеля в подвенечном платье признается своему жениху Дорнбильду: «Я вас люблю, но … степи я люблю еще больше». Бросив спокойную обеспеченную жизнь и отвергнув любовь красивого образованного юноши-аристократа, она по зову своего сердца уходит в степи с башкиром Искаком. Таким образом, в романе Н.А.Крашенинникова мифологема степи становится идейным ядром повествования. Через этот пространственный образ русскому автору удалось показать неиссякаемую любовь башкирской девушки к родному народу и отчей земле.

Образ башкирской степи является ключевым и в романе А. М. Федорова «Степь сказалась». В нем автор на фоне богатой и красивой природы раскрывает важные социальные проблемы из жизни башкирского

края. Не только герои романа, но и башкирские степи, символизирующие образ родины, находятся в ожидании счастливого и свободного будущего.

Зримыми и яркими красками представлен анализируемый пространственный топос в рассказе А. П. Филиппова «Когда сверкает молния»: «Желтая степь волнуется шелковым разнотравьем. Горячий ветер то ударит в лицо томящим запахом полыни, то замрет надолго, и тогда степь похожа на небывалый войлок в юрте, сшитой из ситца неба, которое сливается с сизой полоской далеких гор» [4, с. 117]. В рассказе степь описывается как живое существо: она стонет от бури, дышит сладковатым запахом зреющего хлеба, тонко звенит тягучими трелями перепелок … И на лоне этой живой природы герои повествования убеждаются в том, что зло необходимо безжалостно уничтожать. Герой рассказа Петя не позволил дяде Федору застрелить хищную птицу, но через некоторое время под их ногами лежал раненый жаворонок. А когда в степном просторе появился ястреб, дядя Федор застрелил хищника и сказал мальчику: «Так уж положено на земле. Зло убивать злом» [4, с. 122].

Особенно часто встречается образ степи в поэзии. В стихотворном цикле «В башкирской степи» А.М.Федорова она показана хранителем народной памяти. Открывается цикл описанием степи: «Ковыль цветет. Вся степь как бы седая» [5, с.38]. Перед взором поэта, опьяненного красотой бескрайних просторов, предстают полки Зюлькарнейна, орда Биармии, обозы Тамерлана. Так автор тонко и поэтично передает, как в памяти седой степи сохранились исторические события вековой давности: времена Александра Македонского, Тамерлана, чудь и половцев. Строка «То Русь идёт… гудят колокола…» намекает на страницы исторической летописи, связанные с присоединением Башкирии к Русскому государству. Со второго раздела цикла меняется ритмико-интонационный строй стиха. Начинается он с приподнято-возвышенного тона, с восхищения автора красотой башкирской степи. В ней, цветущей серебряным ковылью, с ветром наравне мчится на своем коне башкир. С третьего раздела образ степи становится ключевым и предстает в разное время дня. На рассвете с зелёной степи поднимается чадра и звон птичьих гимнов дождем падает на её грудь. В знойный полдень в степи царствует тишина: неподвижное солнце, замершие в траве кобылицы, спрятавшиеся в гнезда птицы… Эту живописную картину дополняет круживший на голубом небе вольный кречет. А вечер приносит шум и суету, порожденные возвращающимся в аул табуном. Не менее образно и зримо описывается ночная степь, когда она, одевшись тьмою, спит под звездоносной чалмой. По сути стихотворный цикл «В башкирской степи» А.М.Федорова представляет собой славницу благодатной башкирской земле.

В современной поэзии образ башкирской степи ассоциируется с именем легендарного героя Салавата Юлаева и получает конкретизацию:

«степи Салавата». Если у В. А. Трубицына через этот образ выражается любовь к Башкирии: «Ее люблю за степи Салавата, за синие дремучие леса…» («Две Родины»), то Г.А.Зайцев восхищается бескрайними просторами и сравнивает степи с башкирскими песнями: «Степь башкирская в дымке синей, // Я не знаю тебя красивей, // Ты, как песни башкир, вся в извивах, // Перезвонах и переливах» («Степь башкирская») [6, с. 373].

В стихотворении «Степь» М.А.Дудина Салават представлен живой душой и другом степей, а в «Письме в Башкирию» «степи Салавата» ассоциируются в сознании поэта с Башкирией: «Лети, моя песня, // Легка и крылата, // К весенним озерам // Степей Салавата» («Письмо в Башкирию») [7, с. 332].

Таким образом, пространственный образ степи в произведениях русских писателей о башкирском крае поднимается до уровня важнейшей художественной модели и своеобразной метафоры родины башкирского народа.

Литература

1. Барковская Н. В. Мифологема степи в современной русской прозе // Филология и культура. – 2015. – № 2. – С. 171-175.
2. Кузнецова А. И. Пространственные мифологемы в творчестве У.Голдинга: автореф. … дис. канд.филол.наук. – М., 2004. – 17 с.
3. Крашенинников Н. А. Амеля. Роман и рассказы. – Уфа: Башкирское книжное издательство, 1977. – 336 с.
4. Филиппов А. П. Когда сверкает молния. – Уфа: Башкирское книжное издательство, 1987. – 301 с.
5. Федоров А. М. В башкирской степи // В сб.: Башкирия в русской литературе. В 6 т. Т.3. Сост., предисл., биогр. справки, коммент. и библиография М. Г. Рахимкулова. – Уфа, 1993. – С. 199-202.
6. Башкирия в русской литературе. В 6 т. Т. 6. Сост., предисл., биогр.справки, коммент. и библиография М.Г.Рахимкулова и С.Г.Сафуанова. – Уфа: Китап, 2004. – 576 с.
7. Башкирия в русской литературе. В 6 т. Т. 5. Сост., предисл., биогр.справки, коммент. и библиография М.Г.Рахимкулова и С.Г.Сафуанова. – Уфа: Китап, 2001. – 614 с.

© Кульсарина И.Г., 2017 г.

Кульсарина И.Г.,
кандидат филологических наук, доцент БашГУ,
г.Уфа

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ КОНЦЕПЦИЯ ЛИЧНОСТИ В ПРОЗЕ А. П. ФИЛИППОВА

В современной русской литературе Башкортостана особое место занимает творчество известного поэта, прозаика и публициста А.П.Филиппова. Большой общественный резонанс вызвали его стихи, которые были оценены как «музыка души» поэта [1]. По справедливому мнению литературоведов, произведения А.П.Филиппова пронизаны сыновней любовью к родному краю, искренним, уважительным отношением к землякам, независимо от их национальности [2, с.329]. К сожалению, проза этого самобытного писателя башкирского края всё ещё не до конца осмыслена литературоведами. Тонкий исследователь актуальных социально-этических проблем современного общества создал целую галерею персонажей, репрезентативно представляющих полиэтнический Башкортостан. В центре внимания автора находится судьба простого труженика, оказавшегося в сложной жизненной ситуации, требующего от него нравственного выбора. Черты характера отдельных деревенских его героев напоминают персонажей В.Г.Распутина, В.И.Белова, «чудиков» В.М.Шукшина.

Запоминающийся образ оператора нефтехимического комбината и верного семьянина Николая Локтева был создан А.П.Филипповым в произведении «Оглянись назад…». В повести, состоящей композиционно из десяти глав, в качестве эпиграфа использована русская пословица «Каждый правду ищет, да не всяк её творит». Глубокий смысл данной народной мудрости ярко раскрывается на примере поступков героев повести. В экспозиции и финале произведения отчетливо выделяются два схожих эпизода – это уход из жизни человека. Повесть начинается фразой: «Хоронили прораба…» [3, с.3]. А в последних абзацах произведения описываются предсмертные размышления и видения главного героя, находящегося в пламени пожара. Этих двух героев объединяет многое, но самое главное – оба любили свою работу и честно выполняли возложенные на них обязанности. Прораб Павел Петрович Вершинин, многие годы руководивший строительством города, ставшего теперь для многих родным пристанищем, отличался решительностью, упрямством и справедливостью. Только делом и упорством, лихой настырностью прошибал прораб неприступные стены бюрократии. Глубоко переживая за настоящее и будущее страны, он говорит: «Оглянитесь вокруг, взгляните позорче: сколько ворья поразвелось! Жулик на жулике… а торгаши чего вытворяют, уму непостижимо! Гнать бы всех под зад колючей метлой. Жаль, у меня ни власти, ни морального права на это нет…» [3, с.9]. Умудренный жизненным опытом сосед Николая Локтева стал не только его наставником, а старшим другом, которому он мог поведать все свои сокровенные тайны. В памяти Николая навсегда остались слова Павла Петровича: «Человеку надобно не только уметь жить по-человечески, но и умирать уметь, чтоб в конце жизненной строки стояла хорошая точка, а не головастик запятой. Точка –

значит сказано всё…» [3, с.3]. Эти слова прораба Вершинина стали для Николая жизненным кредо, которому он остался верен до конца дней. Личность в повести А. П. Филиппова формируется в череде испытаний. Рожденному незадолго до войны Николаю судьба приготовила суровый приговор. Горькой полынной накипью памяти тлеет в его сердце слова, услышанные им в первом классе деревенской школы: «У-у, гаденыш, сын дезертирский!..» [3, с. 13]. «Тень в черном проеме двери», как называет он своего отца, преследует в течении всей его жизни. Добросовестный оператор цеха, выпускающего подкормку для посевных земель – азотные удобрения, Николай предложил коренную реконструкцию одной из установок и линии к ней, чтобы получить азот из окружающего воздуха. Эта идея вынашивалась им долго, и наконец инициатива получила поддержку вышестоящих и было назначено время для запуска этого оборудования. Бюрократия, использование некоторыми людьми своих должностных полномочий, ложь и предательство – герой проходит через все эти сложные испытания. Автор показывает, как в жизни простого рядового человека складывается все непросто. Во-первых, в оформленной документации для московской комиссии под изобретением Николая были указаны фамилии главного механика, инженера, генерального директора, а его фамилия почему-то отсутствовала. Во-вторых, установка, изобретенная Локтевым, была запущена в производство без его присутствия. В-третьих, Виктор Рабзин, земляк и коллега героя, в самый ответственный момент, когда решался вопрос принятия Николая в ряды партии, напомнил членам комиссии о его отце-дезертире. А. П. Филиппов выстраивает персонажный ряд по контрасту. Противопоставляя центральному герою Виктора Рабзина, он выделяет в его характере расчетливость, хитрость, мстительность. Виктор всегда с завистью не стороннего наблюдателя следил за одноклассником. В школе завидовал, с какой легкостью учился Николай, на комбинате ревниво узнавал о его работе в цехе, удивляясь его равнодушию к чинам и почестям. Они оба были детьми военного поколения, выросшими без отцовского воспитания. Мать Виктора Рабзина получила похоронку, где была единственная фраза: погиб смертью храбрых. А отец Николая, трусливо сбежавший с поля боя, бездомным зверем скитался по округе до тех пор, пока его случайно не застрелил охотник. На комбинате все, кто знал Николая и Виктора, удивлялись дружбе этих двух разных по характеру людей: один балагур и пересмешник, другой – молчаливый трудяга. Сначала их сближало землячество, а потом – общая работа. Виктор умело пользовался талантом своего одноклассника. Производственных рационализаторских идей Николая хватало на двоих, и Виктор с большим желанием помогал зародившуюся его мысль оформить в чертежах и перенести на ватман. Противоположность характера героев особенно четко показано на фоне их семейной жизни. Если Николай женился на своей Свете

по любви, то Виктор выгодно женился на дочери весьма перспективного руководителя. Корыстность, расчетливость Рабзина ярко видно и в его умении пользоваться авторитетом и поддержкой тестя.

А.П.Филиппов особое внимание уделяет и женским характерам. В образе Татьяны показана сильная, непокорная и честная личность. Она не может смириться с жизненной позицией своего мужа: не только укоряет Виктора за то, что он притащил из комбината компрессор от противогаза и поставил его в домашний аквариум, но и съязвительно намекает на его недобросовестность: «Ну как, молодой гений, думаешь диссертацию защитить на Колькином уме?» [3, с. 34]. Внутреннее одиночество и горькие раздумья Татьяны о поступках мужа вынудили сказать всю правду ему в глаза: «Видеть не хочу твое показушное лицо! Все напоказ у тебя, а что внутри, одна я знаю. Никто, кроме меня! Дура я, однако, что продолжаю жить с тобой! Жить с каким-то ненужным довеском…» [3, с. 36]. В отличие от Виктора Николай свою супругу выбрал по велению своего сердца. Её портрет представлен глазами Николая: золотые веснушки на круглом личике, желтые волосы, большие, кукольно-голубые глаза, излучающие постоянно пронзающий милый свет. А Свете в характере Николая нравились такие черты, как ум и ненавязчивость, но пугала затаенная его угрюмость.

Среди героев повести запоминаются образы секретаря горкома Сергея Семеновича Акимова, секретаря парткома комбината Нургали Гаязовича Зарипова, начальник цеха Израиля Львовича Ясмана. Так, в образе Зарипова выведена фигура справедливого и честного руководителя. Автор несколькими штрихами дает описание его портрета, делая акцент на глаза: «крепкий, широкоплечий башкир с резкими, грубоватыми чертами лица», «высокий, с прищуром узких глаз», «с пронзительными глазами», «прервался, сощурив посуровевшие глаза, пристально всмотрелся…» и т.д. Ярко раскрывается характер Нургали Гаязовича устами Израиля Львовича: «Зарипов – не такой человек, чтобы остановиться на полпути. Знаю я этого твердокаменного башкира. Он, не в пример другим, за правду горой стоит, биться за нее горазд… Тоже, как мы с тобой, из простых рабочих» [3, с.82]. В раскрытии характера Зарипова особую роль играет вступительная его речь на заседании парткома. Он критикует равнодушие и безответственность работников цеха, поднимает вопрос о том, почему в рационализаторских документах по разработке модернизации цеха пропущена фамилия простого оператора, являющегося заглавной фигурой в этом деле. Речь секретаря парткома изобилует народными изречениями: «у палки всего два конца: один в земле, другой – в небе», «Иван кивает на Петра, а Петр на Ивана» и т.д.

Проза А.П.Филиппова насквозь пронизана интернациональным пафосом. В галерее героев выделяется и образ Израиля Львовича Ясмана. В

годы войны он был эвакуирован из Одессы на Урал вместе со своим заводом. В его характере автор отмечает неравнодушие к чужой проблеме, ответственность и порядочность. Израиль Львович искренне помогал в начинаниях молодого изобретателя и переживает за дальнейшую судьбу Николая Лаптева. Вышеназванным положительным образам представителей руководства противопоставлен начальник бюро рационализации и изобретений Юрий Давидович, который подтолкнул Виктора Рабзина убрать фамилию Локтева в документах рационализаторского изобретения. Его портрет показан глазами главного героя: заигрывающая мягкость, неизменная афишная улыбка, изворотливость, расчетливость. Повесть «Оглянись назад…» предупреждает о том, какими трагическими могут быть последствия необдуманных решений, основанных на корысти и лжи.

Тема человеческого счастья в прозе А. П. Филиппова приобретает четкую и эмоциональную окраску. Автор пристальное внимание уделяет внутреннему миру героя, его переживаниям и размышлениям. Так, в рассказе «Единственная дочь Ибрагима» повествуется о бывшем фронтовике Ибрагиме, страдающем какой-то неясной тревогой и болью в сердце из-за дочери Гузель. Он каждый раз с тревогой ищет в её облике схожие со своими черты. Мучается одним вопросом: его ли дочь Гузель? Ведь в тяжелые военные годы нелегко пришлось его жене Гайше, которую Садык Гизатов с силой угнал на лесозаготовки. В 1945 году родилась дочь, и соседка Сабира-апай о чем-то тонко намекала Ибрагиму, но он не хотел верить ее словам.

Излюбленный прием А.П.Филиппова – антитеза. Контрастно описывается Ибрагиму образ Садыка Гизатова, который через несколько лет снова появляется в его жизни, уже после смерти Гайши. Если Ибрагим был крепок, белоборoд, с огоньками в глазах, то его ровесник Садык предстал согнутым, лысым стариком, в старых заплатанных штанах и обвислом пиджаке. Судьба «наградила» его за былые заслуги в годы войны, что даже дети отказались от него: «…да вот к старости сыновья невзлюбили. Не кормят, не одевают. Под суд отдал, чтоб помогали, и суд за них стоит. Говорят, мать живет с сыновьями» [3, с.195-196]. Садык зло и неосторожно спросил у Ибрагима о том, не рассказывала ли Гайша мужу ничего перед смертью. Кульминационным моментом рассказа является эпизод, когда Садык остался наедине с Гузель и обратился к ней со словом «дочка». Однако девушка не придала внимания к словам незнакомого пришельца, налила в кувшин молока и пошла проведать своего отца Ибрагима. Так непринужденно разрешается конфликт произведения. Израненное стариковское сердце успокоили слова Сабиры-апай, которая сказала, что Гузель, как две капли воды, похожа на Ибрагима. В небольшом по объему произведении автор сталкивает жестокость и мудрость, эгоизм и самоотверженность. Поступки героев еще раз доказывают истину: каждому

воздается по его делам. Если Ибрагим остается любимым отцом для своей дочери навсегда, то Садык обречен на одиночество.

Таким образом, в художественной концепции личности А.П.Филиппова находит отражение его стремление понять человеческую душу и показать внутренний мир героев, которые находятся в постоянном поиске верных ответов на вопросы жизни. Среди них выделяются сильные герои-праведники, беззаветно служащие сверхличным целям, амбивалентные и эгоцентрические личности.

Литература

1. Шафиков Г. Г. Музыка души // Бельские просторы. 2007. – №6. – С.103-112.
2. Рахимкулов М. Г. От Горького до наших дней: художественно-краеведческие очерки. Часть 2. XX век. – Уфа, 2013. – 352 с.
3. Филиппов А. П. Избранное. В 3 т. Т.3. – Уфа: Китап, 2008. – 472 с.

© Кульсарина И.Г., 2017 г.

Кунафин Г.С.,

д. филол. н., профессор БашГУ, член-кор. АН РБ,

г.Уфа

ОБ ОСНОВНЫХ ОСОБЕННОСТЯХ НАУЧНО-ЛИТЕРАТУРНОГО ТВОРЧЕСТВА Р. Н. БАИМОВА

Один из самых известных ученых-литературоведов и педагогов-воспитателей нашей республики Роберт Нурмухаметович Баимов свыше четырех десятилетий вел научные поиски в области литературоведения, написал десятки солидных монографий, сборников научных трудов, сотни критических статей и рецензий. Он являлся научным руководителем диссертационных работ многих аспирантов и доктарантов, педагогом-воспитателем, принимавшим самое дельное участие в подготовке сотен высококвалифицированных специалистов-филологов для системы образования, печати и средств массовой информации Башкортостана и других регионов России. Он был не только крупным ученым-педагом, но и талантливым прозаиком, чьи произведения получили широкую известность среди многонационального народа республики.

Его романы «Расплата» («Яуап бирер көн», 1989), «Кречет мятежный» («Сыбар шоңкар», 1996) и «Караван идет из Багдада» («Каруан килә Бағдадтан», 2012) были очень тепло встречены читателями. Особенно последние два романа стали находкой для нашей литературы и читателей. В них особенно ярко отразилось мастерство образного и научно-логического мышления автора. Прозаик «по-новому осветил историю нашей литературы, начиная свой экскурс со средних веков, вдохнул жизнь традициям таких жанров как таварих, тарихнаме, саяхатнаме, обогащая и развивая их в

совершенно новых общественных условиях. Его роман «Мятежный кречет» стал произведением нового толка, который мог бы определить документальный вид нашей исторической прозы, дававший импульс дальнейшему развитию этого жанра в нашей литературе»[3]. Этот роман написан с высоким мастерством и может занять свое достойное место наряду с произведениями такого эпического плана. Он имеет важное значение еще и тем, что в нем впервые были высказаны объективные, деидеологизированные мысли о руководителе башкирского национально-освободительного движения Ахмат-Заки Валиди. С уверенностью можно утверждать, что этот роман одно из первых произведений в башкирской литературе, наиболее полно воссоздавщих его жизнедеятельность. Писателю удалось освободиться от односторонних трактовок личности Валиди, «от стереотипов, созданных литературной традицией предыдущих десятилетий, избежать идеализации и модернизации героя и истории» [5, 238]. Роман ценен и тем, что дал толчок развитию исторического самосознания, поднятию национального духа башкирского народа. Не зря в 1996 году он был удостоен государственной премии республики имени Салавата Юлаева.

Что касается его другого романа «Караван идет из Багдада», то можно с уверенностью сказать, что он развивает традиции таких мастеров исторической прозы как Кирей Мэрген, Гали Ибрагимов, Яныбай Хамматов, особенно Ахияр Хакимов, Булат Рафиков, Гайса Хусаинов, «обогащает наш эпический род литературы новыми проблемами, мыслями и идеями, намного расширяет его временную и пространственную поэтику»[3]. Канву содержания романа, время и географическое пространство, главную сюжетную линию определяют события X века, когда в 922 году арабское посольство под руководством Ибн Фадлана, прибывшее из Египта, чтобы распространить ислам через Среднюю Азию, Волго-Уральскую область, посетила Страну башкир, Булгарское государство. Но временная поэтика произведения не ограничивается только событиями X века, она вобрала в себя и время становления в Волго-Уральском регионе и в Средней Азии канонов ислама, время их распространения. Здесь писатель оперирует конкретно-историческими фактами, некоторыми гипотезами, выступая как ученый-исследователь и историк. Он дает много ценной, богатой информации по религии, верованию, философии, истории, этнографии, языку, литературе и культуре. «Особенно важно то, что оценку этим сведениям Р.Баимов дает не с точки зрения арабского посла, а исходит из позиции башкирского народа, ставя во главу угла характер, окружающую обстановку, бытие, взгляды на мир башкирского народа»[6]. Этот его роман и некоторые другие произведения широкого эпического мастаба являются плодом целеустремленных исканий, научной ответственности, литературной искренности и старательности автора. Баимову-писателю и Баимову-

ученому всегда был характерен «свободный переход от одного стиля к другому, они у него менялись основательно. Научный и художественные стили никогда не совмещались: лаконичные и аргументированные научные труды и образные, сочные тексты художественных произведений…» [4, 66].

Разумеется, такие масштабные произведения Р. Н. Баимова появились не сразу. К этому времени писатель уже приобрел некоторый опыт, написав несколько повестей и сборников рассказов. В 80-е годы друг за другом выходят его повести и сборники рассказов «Жажда» («Сарсау», 1980), «Сокрытый клад» (Бикле хазина», 1982), «Вернемся солдатами» («Ҡайтырбыҙ һалдат булып», 1986), "Расплата" (Яуап бирер көн", 1989), "Сны не повторяются" ("Төштәр ҡабатланмай", 2007). Их герои – простые люди, живущие среди нас, которые не совершают особых подвигов, а живут обыкновенной жизнью, немногословны, скромны, борются за свою жизнь, работают, занимаются творчеством. Но в то же время "они высоко духовные личности, живут сложной богатой духовной жизнью, имеют высокие цели и стремления. Герои Р. Н. Баимова в большинстве своем люди сильной воли, крепкого характера, с добрыми намерениями, ставящие общенародные интересы выше личных, борющиеся за красоту и совершенство жизни" [2, 87]. Многие произведения писателя обращают на себя внимание и своим художественным оформлением: по композиционному строению их сюжеты стройны, резкоконфликтны, течение мыслей системно. Р.Баимов сумел простыми неброскими сюжетами раскрыть нравственно-этические проблемы большого содержания, прийти к глубоким обобщениям.

Роберт Баимов – личность, активно участвовавшая и в работе практической организации и оживления литературно-творческого процесса в республике. Он внес большой вклад в работу различных творческих секций, обществ любителей книги как их руководитель, позже стал членом редколлегии журнала "Агидель" и других изданий, членом правления Союзов писателей Российской Федерации и Республики Башкортостан, был главным редактором научного журнала "Ядкарь" АН РБ (теперь носит название "Проблемы востоковедения"), также организовывал различные творческие вечера, научно-практические конференции, сам активно участвовал в их работе, поднимая серьезные проблемы и помогая претворять их в жизнь.

Но в нашей памяти Роберт Нурмухаметович прежде всего остался как педагог-воспитатель, подготовивший многочисленных высококвалифицирован- ных кадров гуманитарного направления, с большой ответственностью относящийся к вопросу организации корпуса образованной национальной интеллигенции, он был настоящим просветителем в своей области, все силы и способности прилагал для развития национального языка и литературы..

В годы работы в Башгосуниверситете он подготовил различные лекционные курсы для студентов, руководил сотнями дипломных работ, десятками кандидатских и докторских диссертаций. При его личном участии у нас в республике защитили кандидатские диссертации представители вузов и научно-исследовательских институтов Бурятии, Ингушетии, Саха-Якутии, Татарстана, Тыва, Хакасии, Чувашии и других республик.

Р.Баимов активно участвовал и в написании учебников и различных учебных и методических пособий, программ по литературе для школ и вузов республики. Также нельзя не отметить его участие в написании шеститомной “Истории башкирской литературы”.

С первых же дней своего вступления в мир науки и литературы Р.Н. Баимов привлек к себе внимание общественности написанием серьезных проблемных статей. Первой из таких его ласточек стала статья в журнале “Агидель” (“Ағиҙел”) “Мурадым заставляет задуматься” (“Мораҙым уйландыра“). Она была написана в 60-е годы XX века, во времена “оттепели”. Тогдашнему студенту Баимову показалось, что повесть “Мурадым” (1962) известного поэта и прозаика Гайнана Амири по композиционно-сюжетному построению, национальному колориту и стилю, по изображению героев напоминает повести 30-х годов “Айбика” (“Айбикә”), “Волнение колосьев” (“Башаҡтар тулҡыны”) и незаконченного произведения “Годы грозовые” (“Ялҡынлы йылдар”) Хадии Давлешиной. Скрупулезно исследуя лексический состав, стилистические и другие приемы и способы художественного освещения жизни, систему персонажей прозы Х. Давлетшиной и повести “Мурадым”, молодой критик находит между ними не только опредленные типологические сходства, но и много общих, идентичных черт, что вызвало бурные дискуссии в научных и литературных кругах. Начались и следственные эксперименты, работала комиссия по изучению языково-стилевых, художественно-эстетических особенностей повести “Мурадым”, нашедшей очень теплый отклик у читателей, и произведений Х. Давлетшиной. Признана правота молодого критика и авторов ряда других публикаций, их аргументированные научные наблюдения нашли всеобщее одобрение.

Уже этим первым остросовременным и злободневным критическим выступлением Р. Н. Баимов заявил о себе как “тонко и независимо мыслящий о литературе” критик литературы (“Литературная Россия”, 1975), как уже подающий большие надежды ученый-литературовед. В этой и последующих статьях молодой исследователь верно нашел продуктивный метод объективной идейно-эстетической оценки литературных явлений. Он сравнивает художественную правду произведения с правдой жизни, методологической основой которого является принцип историзма. Для него принцип историзма был одним из ключевых универсальных методов “успешнего изучения и объективной оценки художественной ценности

произведения и литературы в целом,.. изображения и показа жизни героев в реальном историческом времени – в развитии, связях, преображениях, обновлениях”[1, 243]. В понимании и толковании, в примнении принципа историзма в своих научных исканиях ученый добился значимых результатов. Свою первую солидную системную работу – кандидатскую диссертацию он пишет на тему “Развитие принципа историзма в башкирской литературе 20 – 30-х годов”, где основное внимание уделено анализу рассказов, повестей и романа Х.Давлетшиной “Иргиз” (“Ырғыҙ”, 1957). Через освещения эволюции творчества этой и других видных башкирских писателей данного периода диссертант выясняет пути формирования и развития реализма как художественного метода в башкирской прозе нового времени – времени становления и развития социалистического уклада в стране.

Р.Н. Баимов и в дальнейшем продолжил и расширил горизонты своих научных поисков в этом направлении. Одну из своих монографий он назвал “Шаг в зрелость. Становление реалистических принципов письма – историзма в башкирской литературе” (1975). В ней он особое внимание уделил вопросам реализма и историзма, которые “не устанавливают перед писателями какие-то искуственно навязанные нормативные условности, опредленные темы, выигрышные идеи, а требуют от них правдивое, увлекательное, чувственное, человечное отображение жизни, не приукрашивая ее” [2, 88].

Вообще, профессор Р. Н. Баимов постоянно находился в научно-творческих исканиях, оставил нам богатое научное наследие, проникнутое интересными наблюдениями, доселе неизвестными или малоизвестными идеями: около 500 работ, многие из которых в качестве докладов и тезисов были предложены для обмена мнениями в научных конференциях и симпозиумах, проводившихся в городах Москва, Ташкент, Фрунзе (Бишкек), Казань, Алма-Ата, Якутск, Екатеринбург, Сегед (Венгрия), увидели свет в центральной печати (“Вопросы литературы”, “Дружба народов”, “Литературная газета”, “Литературная Россия”) и в различных научных сборниках. Такие его работы как “Шаг в зрелость” (1975), “Творческие почерки” (“Ижади биҙәктәр”, 1977), “Поискам нет конца” (1980), “Башкирский историко-революционный роман” (1980), “Истоки и устья” (1993) явились настоящими вершинами удачных поисков автора, внесшими большой вклад в башкирскую литературоведческую науку, которые получили впоследствии большое одобрение в научных кругах и среди многочисленных читателей. А монографию ученого “Судьба жанра” (1986) бесспорно можно считать одним из самых серьезных исследований о башкирской прозе, особенно о башкирском романе. В ней на основе хроникально-тематического и структурно-функционального принципа подробно и последовательно исследуются пути и особенности зарождения и

развития жанра романа в башкирской литературе, раскрываются основные направления творческих исканий ее видных представителей, дается типологическая характеристика широких эпических полотен, рассматривается их тематика и проблематика, жанрово-стилевая природа.

В последние годы Р.Баимов задумывался о создании новых концепций изучения истории башкирской литературы, вел исследования в этой области. По этим проблемам под его руководством были организованы “круглые столы”, семинары и конференции с такими темами, как “Башкирская художественная мысль в древние и средние века”, “Башкирская литература в системе евразийских литератур и культур”. Сам ученый также издал по этим проблемам объемную монографию научно-методического характера “Великие лики и литературные памятники Востока” (2005), которая была объявлена республиканской газетой “Башкортостан” “Книгой года”. Выход в свет коллективного труда “Башкирская литература двадцатого века” – “Егерменсе быуат башҡорт әҙәбиәте” (2003) также стал плодом его организаторской деятельности. В этих работах были высказаны новые и интересные мысли, я бы выделил особено его мысль о том, что башкирское искусство слова древних и средних веков жило и развивалось по идейно-эстетической системе Востока, автор показал это на богатом фактическом материале. Так, узловой проблемой книги “Великие лики и литературные памятники Востока”, знакомившей читателей с наиболее значительными явлениями и персоналиями древной и средневековой иранской, индийской, арабской, тюркской литератур, является проблема ирано-арабо-индоязычных межлитературных взаимосвязей как идейно-эстетических истоков тюркоязычных культур и литератур.

Но здесь нужно отметить и то, что по этой проблеме не со всеми доводами ученого, носящими порою искусственный, чрезмерный “востоковедческий” характер, можно было бы согласиться, потому что каждая национальная культура и литература, также и башкирская, имеет свое “лицо”, свой характер, свою “почву”, откуда она произросла. Богатый разножанровый башкирский фольклор, многочисленные эпосы, вековые традиции нашей материальной и нематериальной культуры, устной и письменной литератур сами по себе говорят об этом.

Подняв идею о новой концепции комплексного изучения башкирского фольклора, изустной и письменной литератур в основном в контексте восточной духовной культуры, проводив по этой проблеме несколько конференции и симпозиумы, почему-то в книге “Башкирская литература двадцатого века” (“XX быуат башҡорт әҙәбиәте”, 2003) советский период нашей литературы, ее идейно-эстетические основы были освещены по старому, что вызвало неодобрение в научной общественности республики. Но, как говорят, “не ошибается тот, кто ничего не делает”. Научная

объективность нужна везде и всегда. Свои несогласия, критические мысли я высказывал при жизни и самому ученому, и во время научных конференций и симпозиумов. Истина рождается в споре, в данном случае, в научном споре. Как бы там ни было, время все рассудит и все расставит по своим местам. Мне кажется, мнение своих коллег было принято профессором Р. Н. Баимовым с пониманием.

Р.Н. Баимов, бесспорно, талант многогранный, многопрофильный, проживший жизнь достойно, отдавая всего себя науке, литературе, молодому поколению. Он оставил богатое научное и литературное наследие, тем самым показал всем нам образец служения народу, культуре, науке и литературе.

Литература

1. Килмөхәмәтов Т. Һайланма әҫәрҙәр. 3 том. – Өфө: Китап, 2016. – 408 б.
2. Ҡунафин Ғ. С. Өлгөрөү баҫҡыстары // 1987, №1. – 86 – 90 б.
3. Ҡунафин Ғ. С. Бай мираҫы ҡалды // Башҡортостан, 2012, 10 ғинуар.
4. Сибагатов Ф. Ш. Он всегда оставался самим собой… Бельские просторы. 2012, № 7. – С. 65-67
5. Хасанов Р. Ф. Башкирский исторический роман 80 – 90-х годов ХХ века. – Уфа: Гилем, 2004. – 340 с.
6. Янбаев И. К. Шоңҡар оса бейек ҡаяларҙа...// Башҡортостан, 2017, 18 ғинуар.

© Кунафин Г.С., 2017

Кәримова З.С.,

филол. ф. к,, БДУ-ның татар филол.һәм мәданияте кафедрасы доценты,

Өфө каласы

РАЗИЛ ВӘЛИЕВ ШИГРИЯТЕНДӘ СИМВОЛЛАР

Татар әдәби теленең төрле стильләрендә, сөйләм чарасы буларак, тасвирый билгеләр (символлар) кулланылалар. Символ ис.гр. Берәр идеяне яки абстракт төшенчәне белдергән шартлы билге. [1,б.472б.]. Алар чынбарлыктагы күренешнең асылына төшенергә, төп фикерне дөрес аңлауга һәм күзаллауга ярдәм итәләр. Бу алымның нигезендә дә күчерелмә мәгънәлелек ята. Тасвирый билге иҗтимагый күренешләрне параллель кую җирлегендә барлыкка килә, чынбарлыкның күп якларын сәнгатьчә сүрәтләп бирә. Шуңа күрә анда мәгънәнең киңлеге беренче урында тора. Тормыш вакыйгаларын турыдан-туры атамыйча, иҗтимагый тормыш детальләрен, чынбарлыкны поэтик билгеләр аша ачу соңгы вакытларда гына барлыкка килгән алым түгел. Алар традицион юнәлештә күптәннән киләләр. XX гасыр башында иҗтимагый-тормыш вакыйгаларын тасвирый билгеләр аша сүрәтләү аеруча зур урын ала. Тел-стиль чарасы буларак, тасвирый

билгеләрнең функциясе бик киң. Алар иҗтимагый тормыш күренешләрен сәнгатьчә аңлатуга, тирән фикер белдерүгә ярдәм итәләр [2. 29б.]. Тасвирый билгеләрне куллануның матур үрнәкләрен без Г.Тукай, Г.Коләхметов, С.Рәмиев, Дәрдмәнд, Г.Ибраһимов, М.Җәлил иҗатларында күпләп табабыз.

Без бу мәкаләдә танылган татар язучысы, шагыйрь, күренекле җәмәгать һәм сәясәт эшлеклесе, Татарстанның халык шагыйре, Татарстан Республикасының Г.Тукай исемендәге Дәүләт премиясе лауреаты (2007), Татарстанның М.Җәлил исемендәге республика премиясе лауреаты, мәдәният хезмәткәре, Русия Гуманитар Фәннәр Академиясенең шәрәфле академигы Разил Вәлиев шигырьләрендәге тасвирый билгеләрне һәм аларның стилистик үзенчәлекләрен тикшерәбез. Разил Вәлиев үзенең шигырьләрендә тасвирый билгеләрдән оста файдалана. Мәсәлән, дөнья әдәбиятында һәм татар поэзиясендә киң кулланылыш тапкан “кораб” символын алыйк. Дәрдмәнд иҗатындагы кораб символы күпләрнең игътибарын үзенә җәлеп иткән. Чынбарлыкны сәнгатьчә чагылдыра торган мондый сүрәтләү төрле халыкларда үзенә генә хас юллар белән үсә. Мәсәлән, рус әдәбиятында М.Ю.Лермонтов шәхес белән стихияне чагылдыру өчен җилкән сүзен билге итеп алса, Дәрдмәнд исә “Кораб” шигырендә үзенең шәхси кичерешләрен җәмгыятьтәге вакыйгалар белән тыгыз мөнәсәбәттә бирә. Кораб сүзе аша шагыйрьнең дөньяга карашы да, реаль чынбарлык та ачык күз алдына килә. Ә Разил Вәлиевтә исә кораб яшьлек символы булып тора. Шагыйрьнең “Яшьлек” шигыреннән моңа бер мисал китерик:

Якорьларын онытып юлга чыккан
Бу корабта бары бер теләк:
Соры ярлар алда күренгәнче,
Бер исемсез давыл килеп
Адаштырсын иде тизрәк.

Шагыйрь иҗатында шулай ук миләш, юкә, куак сиволлары да яшьлекне белдерәләр:

Юкәнең балланып килгән,
Миләшнең ап-ак чагы.
Төне буе көлде алар,
Янды урман учагы.
Таң атуга миләш китте...
Юкәне кортлар сарды.
Усал гайбәт тараттылар
Карурман куаклары.
Олы алан уртасында
Юкә ялгызы калды.
Миләш карт имән төбендә
Куак белән шаярды.

Урманда көз. Орлыклы һәм
Җимешле агачлары...
Тик юкәнең каны зәңгәр,
Миләшнең бәхете сары

Бу шигырь тулысы белән тасвирый билгеләргә нигезләнгән дип әйтергә була. Биредә барлык сүзләр дә күчерелмә мәгънәле, шулай булса да, укучы өчен әсәрнең яшерен фикере, идеясе яхшы аңлашыла. Автор юкә, миләш, куак символлары аша яшьлекнең кадерен белмәгәннәр, аны заяга уздырганнарның язмышын тасвирлый. Гомер көзе мондый кешеләр өчен бик тә аяныч һәм үкенечле.

Разил Валиев шигырьләрендә давыл, җил, дулкын, диңгез, яр сүзләре дә символ булып киләләр. Бу символлар башка язучыларда да бар,әлбәттә. Разил Валиевта алар яшәешне белдерәләр:

Тын торган ярларын калдырып,
Юл тотты диңгезгә дулкыннар.
Аларны сагынып ярларның
Йөрәге бик озак сулкылдар.
Ияртте аларны үзенә
Диңгезнең ягымлы агымы...
Тик бераз баргач та иңнәргә
Усал җил куллары кагылды.
Ә җилләр шаркылдап көлделәр,
Ачынып кычкырды акчарлак.
Аңлады дулкыннар бик тиздән:
Җилләргә иярми юк чара.
Яр калган тарафка күз атып,
Борылды кирегә дулкыннар.
Ярларны тапканчы йөрәкләр
Шашынып, авыртып сулкылдар.
Җил белән көрәшеп талдылар,
Күзләрдән тамчылар чәчрәде...
Кайттылар дулкыннар тын ярга...
... Агарган, чаларган чәчләре. (“Диңгез дулкыны”).

Биредә сомволлар аша автор укучы алдына җанлы картиналар китереп бастыра. Дулкын символы – тормышта үзен, үз урынын, язмышын тапкан шәхес символы. Ул (тын яр) югалту, кайгы-михнәтләр (усал җил,давыл) аша үз язмышын газапланып эзли. Шушы юлда кеше яшҗлеген, сәламәтлеген, өмет-хыялларын корбан итә, ләкин ул барыбер болар урынына күп кеә нәрсәләргә ирешә. Кеше акыл, тормыш тәҗрибәсе туплый. Нәтиҗәдә, ул “тын яр” ны таба һәм ул шунда гына үзе тапканның кадерен белергә өйрәнә. Кеше инде шәхес буларак җитлегә.

Тасвирый билгеләр аша Разил Вәлиев тормыш фәлсәфәсен укучыга китереп җиткерә ала. Аның “Бер көнем” дигән шигыренә күз салыйк. Бу шигырж дә тулысынча күчерелмә мәгүнәгә корылган:

Кулларымны тартып алам да мин
Үз сукмагым буйлап йөгерәм.
Ябылганда,
Офык капкасына
Көч-хәл белән килеп өлгерәм.

Бу әсәрнең эчтәлеге дә “Диәгез дулкыны” шигырендәге тема белән аваздаш. Лирик герой үз-үзен, үз дөреслеген эзли, газаплана, ашыга, аның юлында күп кенә киртәләр очрый, кемнәрдер юлдан яздырырга тырышалар һ.б. Ләкин лирик герой “үз сукмагы” буйлап йөгерә, һәм үзенең максатына көч-хәл белән булса да ирешә. “Офык капкасы” – символ, чөнки ул лирик геройның тормышка ашырылган хыялы, иҗат җимеше.

Гомумән, Разил Вәлиев үзенең иҗатында символларны киң куллана. Аның шигырьләрендә урман, каен, нарат, усак, имән, гөмбә дә символ булып киләләр. Алар бер-берсенең ныклыгы, матурлыгы һәм вазыйфаларының төрлелеге белән аерылып торучы милләтләр, кешеләр символы булыр торалар:

Тыңлап торма: “Нарат яхшы,
Усак начар”, - дигәннәрне.
Һәр агачның үз урыны –
Күккә чөймә имәннәрне.
Урман булгач урын җитәр,
Имәнгә дә, үләнгә дә.
Аланнарда пешсен җиләк.
Гөмбә үссен күләгәдә.
Ил урманы көн-төн шаулый.
Урманда без куак түгел.
Түргә атла хуҗа булып,
Син бит монда кунак түгел.

Шулай итеп, Разил Вәлиев үзенең иҗатында символларны аеруча киң куллана. Аның шигыржләрендә тң күп очраганы – дулкын, давыл, диңгез символлары дип әйтә алабыз. Алар күчерелмә мәгүнәдә килеп, тормыш, көрәш , авырлыкларны җиңү, кешенең максатларына ничек итеп ирешүен, моның өчен нинди каршылыклар белән көрәшүен белдерәләр.

Әдәбият

1. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге /Ф.А.Ганиев. – Казан:Матбугат йорты,2005.- 847б.
2. Хаков В.Х. Татар әдәби теле/В.Х.Хаков. – Казан: Тат.кит.нәшр.,1999. -302б.

© Кәримова З.С., 2017

Ҡарағолова Ф.Х.,
Бөрйән районы Байназар урта дөйөм белем биреү мәктәбенең башҡорт теле һәм әҙәбиәте уҡытыусыһы

ХӘҘЕРГЕ ШАРТТАРҘА БАШҠОРТ ӘҘӘБИӘТЕН УҠЫТЫУҘА ЯҢЫ АЛЫМДАР

Мин әле генә әҙәбиәтдәресенән сыҡтым. Маҡсатыма ирештемме? Балалар минең дәрестән ҡәнәғәт булдылармы? Әллә… Эйе, һәр бер дәрестән үҙ фәнен, балаларҙы яратҡан, уларға белем, шул уҡ ваҡытта тәрбиәбирергә тырышҡан уҡытыусы шул һорауҙар менән сығалыр. Сөнки уҡыусыға белем биреү, үҙ – аллы тормошҡа әҙерләү, ҡыҫҡаһы, киләсәккә ышаныслы ҡараш менән аяғында ныҡ баҫып тороусы шәхес тәрбиәләү уҡытыусының изге бурысы. Бигерәк тә бөгөнгө заман беҙгә ҙур талаптар ҡуя. Был бурыстарҙы үтәп сығыу өсөн уҡытыусы һәм уҡыусыға республикабыҙ мәктәптәрендә бөтә шарттар булдырылған. Бөгөнгө көндә ауыл мәктәптәрендә лә инновацион технологияларҙы ҡулланып, йөҙөп йөрөп дәрес биреү мөмкинлектәре бар.

Ниндәй генә педагогик технология юҡ бөгөн? Бөгөнгө көндә уҡытыусылар тарафынан киң ҡулланылған бер нисәһен ҡарап үтәйек: компьютер, уйын, төркөмдәр менән эшләү технологиялары, хеҙмәттәшлекпедагогикаһы, Ш.А.Амонашвили, Е.Н.Ильин, Ф.И.Шаталов технологиялары һ. б. Ләкин уҡытыусыға бөтәһе менән дә артыҡ мауығыу кәрәкмәҫ, ә уҡыусының йәш үҙенсәлегенә, белем алыу кимәленә, ҡыҙыҡһыныуына иғтибар итеп, ниндәй алым менән балаға белем биреү юлдарын алырға икәнен билдәләү мөһим, әлбиттә. Шул уҡ ваҡытта дәрес формаһын да онотторға ярамай. Сөнки һуңғы йылдарҙа уларҙың да тиҫтәләгән формалары барлыҡҡа килде. Мәҫәлән: “дарес - экскурсия”, “дәрес - хөкөм”, “дәрес – һабантуй”, “дәрес - ринг”, “дәрес - киностудия” , тағы ла әллә күпме төрҙәрен билдәләргә мөмкин. Ә уҡытыусының төп маҡсаты ошоларҙы иҫәпкә алып яңы дәрескә әҙерләнеү, уҡыусы менән берлектә яңы белем үрҙәренә ынтылыу.

Ә нимә һуң ул дәрес? Дәрес – ул уҡытыусы менән уҡыусы араһындағы ижади бәйләнеш, хеҙмәттәшлек. Тимәк, һәр дәрес, һәр ижади эш бихисап үҙенсәлектәрҙән тора. Уҡытыусының үҙенсәлекле эш алымдары үҙенең эшмәкәрлегендә, уҡыу эшмәкәрлегендә, уҡыусының эшмәкәрлегендә сағыла. Быларға нисек өлгәшергә һуң? Мин үҙемдең эш тәжрибәмдә үрҙә әйтелгәндәрҙең бөтәһен дә ҡулланып ҡараным һәм бөгөнгө көндә ҡулланам да. Тик ниндәй генә дәрес формаһын, шул уҡ ваҡытта яңы технологияларҙы ҡулланыр алдынан класта ултырған уҡыусыларҙың йәш үҙенсәлегенә, уларҙың әҙерлеклегенә, ҡыҙыҡһыныуына төп иғтибарҙы йүнәлтергә кәрәк. Мәҫәлән: 5 -7 –се кластарҙа әҙәбиәт дәрестәрендә кластер, синквейн, инсерт

алымдарын ҡулланыу отошло булһа, 8 -11 – се класс уҡыусыларына проекттар төҙөү, парҙар, төркөмдәр менән эшләү, иптәштәре менән бәхәскә инеп, үҙ фекерҙәрен яҡлап сығыш яһау күберәк һөҙөмтә бирә. Ә компьютер технологияһын ҡулланыу бөтә уҡыусыларға ла оҡшай, тик һәр дәрестә саманан артыҡ мауығыу ҙа кәрәкмәй. Мәҫәлән: 5 – се класта Али Карнайҙың "Урманда" хикәйәһен өйрәнгәндә әҫәрҙең башынан аҙағына тиклем кластер алымын ҡулланыу мөмкин.

Кластер – тәнҡитле үҫеш технологияһының бер алымы. Был технология теорияһына америка педагогтары нигеҙ һалалар һәмРәсәйҙә 1997 йылдан башлап билдәле. Әлеге көндәрҙә беҙҙең илдең күп кенә регионларында ҡулланыла. Башҡортостан мәктәптәрендә лә ҡулланалар, бик уңайлы, уҡыусылар ҙур ҡыҙыҡһыныу менән эшләйҙәр.

Уның нигеҙендә материалды график ысул ярҙамында ойоштороу, теге йәки был теманы өйрәнгәндә уйлау процесын асыҡ итеп күрһәтеү ята. Ҡайһы саҡта был ысулды "асыҡ мейе һөжүме" тип тә атайҙар. Кластер – бер һүҙҙе, теманы, төшөнсәне асыҡлаусы һүҙ һәм һүҙбәйләнештәр.

Был алымдың эҙмә-эҙлелеге ябай һәм логик яҡтан нигеҙләнгән:

1. Таҡта уртаһына төп һүҙҙе йәки һөйләмде яҙабыҙ, ул һүҙ тема йәки идеяның "йөрәге" булып тора.
2. Төп һүҙ тирәләй идеяны, факттарҙы, образдарҙы асыҡлай торған һүҙҙәр яҙып сығабыҙ. Һөҙөмтәлә структура барлыҡҡа килә, ул беҙҙең уйҙарыбыҙҙы график рәүештә сағылдыра, бирелгән тема буйынса мәғлүмәткә бай сикте билдәләй.

Шулай уҡ әҙәбиәт дәрестәрендә әҫәрҙең йөкмәткеһен йәки яҙыусының биографияһын өйрәнгәндә инсерт алымын ҡулланыу ҙа ҙур һөҙөмтә бирә. Был алым уҡыусыларҙы үҙ аллы фекерләргә, һығымта яһарға өйрәтә, һөйләү һәм яҙыу телмәрен үҫтерергә ярҙам итә. Ноғман Мусиндың "Төлкөнө алдап буламы?" әҫәрен өйрәнгәндә әҫәрҙе үҙ аллы уҡыйҙар, төп фекерҙе билдәләйҙәр, уҡытыусының әҙерләгән һорауына яуап бирәләр йә булмаһа әҫәр буйынса үҙҙәре һорау әҙерләйҙәр. Артабан шартлы тамғалар ярҙамында һорауҙарҙы билдәләп сығалар.

1. Хикәйәләге ваҡиғаларҙы кем һөйләй?

2. Кем ул Сәләхетдин? Уның менән булған ваҡиғаны һөйләп бирегеҙ.

3. Малай ни өсөн Әбделнәғим бабайға эйәреп һунарға йөрөй? Был һунар уңышлы буламы?

4. Әбделнәғим бабай төлкө тураһында ниндәй ваҡиға һөйләй?

5.Кәрәк саҡта төлкөнән дә хәйләкәрерәк булырға кәрәк. Ләкин донъяны хәйлә менән генә көтөп булмағанлыҡты аслан онотма. Был һүҙҙәрҙең мәғәнәләрен аңлатырға.

Юғары кластарҙа әҙәбиәттән йомғаҡлау дәрестәрен проектлау технологияһын ҡулланып үткәреү яҡшы һөҙөмтә бирә. Был эш түбәндәге этаптарҙан тора:

1. Тема тәҡдим итеү, мәсьәлә ҡуйыу;
2. Уҡыусыларҙы төркөмдәргә бүлеү, эш планын төҙөү, мәғлүмәт йыйыу, эҙләнә башлау;
3. Проектты презентациялау, яҡлау;
4. Һығымта яһау, йомғаҡлау.

Мәҫәлән: 7 – се класта Мостай Кәримдең “Айгөл иле” драмаһын, 10 – сы класта Ғәлимов Сәләмдең “Бала” поэмаһын, 11 – се класта Ноғман Мусиндың “Һуңғы солоҡ” романын өйрәнгәндә уҡыусыларға яҙыусы уйланырға мәжбүр иткән йәки әҫәрҙең аҙағында асыҡланырға тейешле проблемаларҙы хәл итеү маҡсатында проект төҙөү бик оҡшай.

Уҡысыларҙың төҙөгән проекттарынан миҫалдар ҡарайыҡ.

М. Кәрим драмаһы буйынса:

1. Айгөл ни өсөн үҙ илендә ҡалды?
- үҙ илен ярата;
- үҙ еренә тоғролоҡ һаҡлай;
- мөхәббәтен таба:
- әсәһенең яҙмышын ҡабатларға теләмәй.

2. Зөлхәбирә менән килешәбеҙме?
- сит илдә унының балалары ҡалды;
- синьор Пиккиоға хыянат итә алмай;
- әхирәттәре ҡырыҫ ҡаршылай;
- Айгөл үҙ аллы тормошҡа әҙер.

Ноғман Мусиндың романын уҡып сыҡҡас, уҡыусылар үҙ- ара оло бәхәс ҡорҙолар. Бер уҡыусы ла Рәсүлдең яҙмышына битарафлыҡ күрһәтмәй, киреһенсә уға нисектер ярҙам итергә тырышыуҙары көслө булды. Улар тарафынан иң беренсе әҫәрҙә күтәрелгән проблемалар билдәләнде, унан инде уны хәл итеү проблемаларын ҡаранылар.

1. Әҫәрҙә сағылдырылған проблемалар:
– эшһеҙек арҡаһында халыҡтың бөлгөнлөккә төшөүе;
– эскелектең “сәскә атыуы”;
- йәштәрҙең замана ҡотҡоһона бирелеүе;
- зәғиф балаларҙың тыуыуы;
- башҡорт кешеһенең рухи һәләкәткә юлығыуы.

2. Проблемаларҙың хәл ителеше:
- дәүләт кимәлендә закондар ҡабул итеү;
- динде пропогандалау;
- ғаиләләрҙә тәрбиә кимәлен күтәреү (психологик, социологик ярҙам):
- яңы эш урындары булдырыу;
- халыҡтың милли һәм рухи аңын үҫтереү.

Әлбиттә быңдай эш алымдарын, дәрес өлгәләре тураһында күп миҫалдар килтерергә мөмкин. Уларҙың һәр береһе уҡыусыны

уйландырырға, эш һөҙөмтәһен күрә белергә, һығымта яһарға, иң мөһиметормошта хаталанмаҫҡа, үҙ аҡылы, аңы менән ерҙә ныҡ баҫып торорға икәнлекте аңларға тейеш. Шул ваҡытта ғына уҡытыусы маҡсатына ирешеп, уҡыусыларым дәрестән ҡәнәғәт ҡалдылар тип, уйларға хаҡлылыр.

Үрҙә мин үҙемдең әҙәбиәт дәрестәрендә ҡулланған бер нисә яңы методтарға туҡталып киттем. Ләкин улар ни тиклем уңайлы йәки отошло булмаһын, традицион методиканы онотоорға ярамай, сөнки уҡытыусының һәр дәресе уның йөкмәткеһендә, формаһында шәхси ижади фекерләү, яңылыҡлы эшмәкәрлек өҫтөнлөк итергә тейеш. Ә инде һәр яңылыҡ традицион методикаға нигеҙләнеп барлыҡҡа килә.

© Ҡарағолова Ф.Х., 2017

Ҡасҡынова Г.Н.,
филол. ф. к., БДУ-ның Бөрө филиалы доценты,
Бөрө ҡалаһы

ТАШЛЫ ҺӘМ ҠАТРАЛЫ БУЙЫ БАШҠОРТТАРЫ ФОЛЬКЛОРЫ*

** Исследования выполнены при финансовой поддержке РГНФ и Республики Башкортостан в рамках научно-исследовательского проекта "Фольклор башкир Саракташского и Кувандыкского районов Оренбургской области (экспедиция)"*

Таналыҡ йылғаһының ҡушылдығы Ташлы һыуын һыулаған Хәйбулла районының Әбүбәкер (Башҡорт Атингәне) һәм Ҡатралы йылғаһы буйындағы Үрге Наҙарғол (Бүре) ауылдары (Ырымбур өлкәһе Ҡыуандыҡ районына ҡарай) – быуаттар буйы ҡатнашып, ҡыҙ бирешеп, ҡыҙ алышып, туғанлашып йәшәгән төбәктәр. Үҫәргән ырыуы Шешәй түбәһе башҡорттары йәшәгән был ике төбәктең йыр-моңдары ла уртаҡ.

Бүре ауылынан 1956 йылда Әбүбәкергә килен булып төшкән Зөлфиә Зыя ҡыҙы Сынбулатова (ҡыҙ фамилияһы Исхаҡова) 96 йәшлек ҡәртәсәһенән отҡан мөнәжәтте – Ҡатралы буйы башҡорттары хазинаһын – ғүмере буйы күңелендә һаҡланы, иҫтәлек итеп йәш быуынға ла тапшырып китте. (Текстарҙа авторҙарҙың стиле һәм башҡорт теленең көньяҡ диалекты Эйек-Һаҡмар һөйләшенә хас үҙенсәлектәре һаҡланды – Г.Ҡ.).

Мөнәжәтләр укым әле, // Тыңнаһагыҙ күңел һалып. // Үткән ғүмерләрҙе уйлап, // Ултырам хайран ҡалып. // Ташлы буйларын буйланым – // Балдырған, ҡуҙғалағын, // Әтнек, һарыналар ашап, // Йәннәремде аҫраным. // Йа илаһым, гәфү әйлә, // Ғәфү ҡыл барсаларын. // Йа илаһым, мөштәләким, // Әүмәтемә бир иман. // Өҫтәлләрҙә төрлө ниғмәт – //Төрлөһөндә төрлө ләззәт. // Быларҙы әҙерләүселәргә // Хоҙай бирһен үҙе

йәннәт. // Мөнәжәтләр яҙыр өсөн // Ҡағыҙ менән ҡара етмәç. // Йөрәгемдән ҡайғы китмәç, // Сабырлыҡ бир, Тәғәлә -Аллам. // Күп йүгерҙем донъя ҡыуып, // Тәғәтемде ҡылманым. // Әллә инде белмәнемме // Ата-инә хаҡларын?! // Йә илаһым, мөштәләким, // Әүмәтемә бир иман. // Күпме ғүмер йәшәһәм дә, // Был ғүмерҙән туйманым. // Үтеп киткән ғүмеремде // Бер көндәй үк һиҙмәнем. // Йа илаһым, гәфү әйлә, // Ғәфү ҡыл барсаларын. // Мөнәжәтләр яҙыр өсөн // Алайым ҡағыҙ-ҡәләм. // Уҡығанды тыңнағанға // Минән булһын күп сәләм [5].

Шулай уҡ Үрге Наҙарғол ауылы ҡыҙы, Әбүбәкер килене Фания Ғәйнетдин ҡыҙы Моталова: "Минең әсәйем йырсы булды. Ул "Сәлимәкәй"ҙе, "Урал"ды, "Буранбай"ҙы, "Шафиҡ"ты, "Уйыл"ды вис йырлай торғайны", – тип хәтирәләре менән уртаҡлашты [4]. "Әрме" йырын йырлап ишеттерҙе Фания инәй. Тимәк, ҡыуандыҡтар административ бүленеш буйынса Башҡортостандан ситтә тороп ҡалһа ла, йыр-моңдарыбыҙҙан яҙмаған, боронғонан ҡалған аманатты йәш быуынға таратып йәшәүҙәрен дауам итәләр.

Әбүбәкерҙә дүрт тиҫтә йылдан ашыу ғүмерен кисергән Зөлфиә Зыя ҡыҙы килен булып төшкән еренә генә хас йыр-моңдарҙы ла яратып башҡара ине. "Бейемем икәү булды. Көндәшле ике бейемем. Йырсы булдылар. Шуларҙың иҫтәлеге итеп әлеге көндә лә йырлап киләм Әбүбәкер ауылында сыҡҡан "Зиләйлүк" йырын:

Сәхрәләргә(й) сығып йөргәнемдә
ЗИЛӘЙЛҮК
Хушланманым, хушланманым сәскәләр еҫенә.
Иҫләремә төшһәү, иҫ(е)мүк китә
ЗИЛӘЙЛҮК
Уҙган ғүмерем, уҙган ғүмерем төшһә лә иҫемә.
Сылтырлаптай аҡҡан бәл(ә)кәй йылға
ЗИЛӘЙЛҮК
Әкрен ипләп, әкрен ипләп
Баҫыпта(у) үтәйек.
Был ғүмерләр беҙгә(ү) ике килмәй
ЗИЛӘЙЛҮК
Уңайлары, уңайлары килһәләү һүтәйек" [5].

Ҡайһы бер мәжлестәрҙә Зөлфиә Сынбулатова был йырға тыуған йылғаһы Ҡатралының исемен ҡушып йырлай торған булған.

Әбүбәкер ауылы ҡыҙы Тәнзилә Ҡыҙрасова иһә был йырҙы бөтөнләй башҡа һүҙҙәр менән тәҡдим итә: "Беҙҙең Әбүбәкер ауылында "Зиләйлүк" тип йыр йырлайлар бит инде. Мәжлес йыры ул. Зиләйлүк исеменән сыҡҡан йыр түгел! Зиләйлүк, айһайлүк, ул-был итеп, ҡушып йырлайлар бит әле. Шуны йырлайым инде мин. Таралһын, тип, йөрөгән ер һайын йырлайым үҙемдең ауылымдың йырын. Онотолмаһын, тип. Йәшләр отоп алһын, тип.

Ике лә генә ҡола, ай бер ерән
ЗИЛӘЙЛҮК
Әйҙәп алып, әйҙәп алып булмай бит юл менән.
Маңлайыңа яҙған хаҡ яҙмышты
ЗИЛӘЙЛҮК
Һыпырып алып, һыпырып алып булмай бит ҡул менән.
Ташлы ғына һыуҙың буйларында
ЗИЛӘЙЛҮК
Балдырғандан, балдырғандан йыуан да йыуа бар.
Эскенәйең бошоп, йөрәгең янһа,
ЗИЛӘЙЛҮК
Илап ала, илап ала торған да йола бар" [3].

Әбүбәкерҙәрҙең тәғәйен үҙ йыры күптәрҙең күңел түрендә һаҡлана. Әминә Фәтхулла ҡыҙы Ҡоҙабаеваның һөйләүенсә, атаһы Фәтхулла Нотфулла улы Билалов "Зиләйлүк"те киләһе һүҙҙәр менән йырлар булған:
Һыуһап ҡына йөрөп һыу тапманым,
Һыулүҙәккәйләрҙә һыу бөткән.
Уйнап ҡына көлөп, ашап-эсәйек,
Был донъяны мәңге кем көткән?!
Ташлы ғына һыуҙың буйларында
Үрле-түрле йөҙә ҡүк бәрҙе.
Ышанмағыҙ, дуҫлар, был донъяға,
Һемәйтеп үк ҡуя күпләрҙе.
Ялан ғына ерҙә яңғыҙ ҡайын –
Ялан ғына ерҙә межа ул.
Эсмәҫ кенә ерҙә һыу эсерә
Был донъяҡайларҙа нужа ул [2].

Шуны ла билдәләп үтеү кәрәк: Фәтхулла Билаловтың иҫтәлеге итеп һаҡланған был йырҙың ҡайһы бер мотивтарын Хәйбулла районының башҡа ауылдарында ла ишетергә мөмкин булған. 1968 йылда БДУ фольклорсылары тарафынан Аҡташ ауылында яҙып алынған "Һаҡмар" исемле йырҙа түбәндәге юлдар ҡабатлана:
Һыуһап ҡына йөрөп һыу тапманым.
Һыулы үҙәкләрҙә һыу бөткән.
Уйнап ҡына көлөп йәшәйек беҙ,
Был донъяны мәңге кем көткән.
Фатима инәй Бикбова тарафынан яҙҙырылған был йырҙа Хәйбулла төбәгенә генә хас "Узала" йыры менән дә уртаҡ юлдар бар [1].

Күреүебеҙсә, Ташлы йылғаһы топонимы Әбүбәкер ауылы халҡы тарафынан ижад ителгән йыр-моңдарҙың һәр береһендә мотлаҡ сағылыш таба. Ауылдың уҡымышлы кешеләренең береһе булған Уйылдан олатай Сынбулатовтың йырҙары ла Ташлы йылғаһына тәрән мөхәббәт менән

һуғарылған. "Мин, Уйылдан Айса улы, бер аҙ иҫтәлек яҙырға башлайым. Тәүҙә үҙ әхүәлемде аҙ ғына иҫкәртеп китәйем. 1886 йылда донъяға килгәнмен. Атайым Айса Әхмәт улы булған. Ауыл мәктәбендә уҡыһам да, яҡшы ғына мәғлүмәт алдым. Шуның менән мин үҙ ауылымда биш йыл, сит ауылда биш йыл уҡыттым.

Донъя көтөүгә илтифатлы булдым. Яҡшы йәшәнем. Тоғролоҡ менән көн кисерҙем һәм колхозда ла ҙур тырышлыҡ менән эшләнем. Тимерсе һәм балта оҫтаһы булып эшләп, бүләктәр ҙә алдым.

Шулай итеп йөрөй торғас, ҡорт көтә башланым. Беҙҙең Ташлы бик йәмле ул. Уның буйы һәр төрлө ағас. Үҙәкләре урманлыҡ. Шул ағасҡа умарта күтәреп, һәр көн барып ҡарап йөрөй торған булдым. Мин барып йөрөгән саҡлар – бик йәмле май сислаһы. Ағаслар япраҡ ярған, йәм-йәшел. Һәр төрлө ҡошлар һайрашалар. Шул саҡларҙа күңелләрем сөскәреп, Ташлы йылғаһына бағышлап, ошо иҫтәлек дәфтәрен яҙырға булдым.

Төрлө ҡошлар тауышын ишетәм бит
Ташлы буйҡайларын буйлаһам.
Эскенәйем боша, йөрәгем яна,
Уҙған ғүмерләрҙе уйлаһам.
Ташлы һыуларына баҫма һалдым,
Әкрен генә атлап үтегеҙ.
Йырларымды яҙып ҡалдырамын,
Иҫтәлек тә итеп тотоғоҙ!
Ташлыкайым, һинең буйларыңда
Тал-карағатларың беште инде.
Әллә ниңә быйыл шулай булды:
Йөрәкләргә дәртләр төштө инде.
Хуш булығыҙ инде, һеҙ ҡалырһыҙ,
Һау-сәләмәт кенә булығыҙ.
Минән инде һеҙгә шул үтенес:
Онотмағыҙ, иҫкә алығыҙ!
Минең яҙған һүҙләр иҫкә төшһә,
Ташлы буйларына барығыҙ.
Ҡабатлайым, тағы шуны әйтәм:
Онотмағыҙ, иҫкә алығыҙ" [5].

Үҫәргән ырыуының шешәй түбәһе башҡорттары һыулаған Ташлы һәм Ҡатралы йылғалары атамалары башҡорт шиғриәтенә лә килеп инде. Әбүбәкер ауылында тыуып үҫкән шағир Ҡадир Әлибаев "Ташлы һыуы тулҡын-тулҡын, / Шул һыуҙа аҡҡым килә...", – тип моңланһа, Башҡортостандың халыҡ шағиры Ҡәҙим Аралбай, ҡараштарын алыҫтарға – Ырымбур далаларына – ташланы. “Күк бүре” поэмаһында:

Һаҡмарыма ҡайтам – Бүреләргә,
Бүреләрҙең бында ояһы:

Баш Бүре,
Һаҡмар Бүреһе,
Ҡатралы Бүреһе,
Наҙарғол Бүреһе,
Таналыҡ Бүребайы... –
Ана ниндәй өйөр булғанбыҙ!
Таралғанбыҙ, донъя тулғанбыҙ!
Инә Бүре алып килгән беҙҙе
Күпме ара үтеп Алтайҙан... – тип яҙҙы.

Күрше, туғандаш ике ауылдың йыр-моңдары халыҡ күңелендә йәшәүен дауам итә. Ҡарамаҡҡа ябай ғына күренгән, ипле, алсаҡ яҡташтарыбыҙҙың рухи хазинаһын һаҡлай улар. Ваҡ-төйәк етешһеҙлектәргә иғтибар биреп, арабыҙҙа йөрөгән кешеләрҙең эске матурлығын баһалап еткермәүебеҙ хаҡында иҫкәртә. Беҙҙең экспедиция өсөн ҙур табыш булды Үрге Наҙарғол (Бүре) ауылынан Әбүбәкергә килен булып төшкән инәйҙәр. Улар күңелендә һаҡланған хазиналарҙы фольклор йыйынтыҡтарына индереү башҡорт фольклористикаһы фәнен байытыр, тигән өмөттәбеҙ.

Информаторҙар исемлеге

1. Бикбова Фатима Йәләлетдин ҡыҙынан 1968 йылда яҙып алынған. 1909 йылғы, Акташ ауылы (үҙе Йәнтеш ҡыҙы) // Том № 4 фольклорного архива кафедры башкирской литературы. Материалы фольклорной экспедиции в Хайбуллинский район Башкирии; л. 5. Записано от Бикбовой Фатимы Ялялетдиновны, 1909 года рождения. Имена фольклористов не указаны.
2. Билалова (ҡыҙ фамилияһы Нарбутина) Ғәбиҙә Сәлихйән ҡыҙынан (1914 йылғы, 6 бала әсәһе, Хәйбулла районы Әбүбәкер ауылы) 2007 йылда ҡыҙы Ҡоҙабаева Әминә Фәтхулла ҡыҙы яҙып алған.
3. Ҡыҙрасова (ҡыҙ фамилияһы Сынбулатова) Тәнзилә Ҡәйүм ҡыҙы, 1937 йылғы, 6 бала әсәһе, Хәйбулла районы Аҡъяр ауылы.
4. Моталова (ҡыҙ фамилияһы Бүкәнбаева) Фания Ғәйнетдин ҡыҙы, 1939 йылғы, 5 бала әсәһе, Хәйбулла районы Әбүбәкер ауылы.
5. Сынбулатова (ҡыҙ фамилияһы Исхаҡова) Зөлфиә Зыя ҡыҙы, 1937 йылғы, 3 бала әсәһе, Хәйбулла районы Әбүбәкер ауылы.
6. Сынбулатов Уйылдан Айса улының (1886 йылда Хәйбулла районы Әбүбәкер ауылында тыуған) һөйләгәнен ейәне Хәлит Муса улы Ҡоҙабаев 1969 йылда магнитофон таҫмаһына яҙҙырып алған.

© Ҡасҡынова Г.Н., 2017

Кунафин Ғ.С.,
филол. ф. д., БДУ профессоры,
БР ФА-ның ағза-корреспонденты,
Өфө ҡалаһы.

ХХ БЫУАТ БАШЫ БАШҠОРТ ӘҘӘБИӘТЕНДӘ МОДЕРНИЗМ КҮРЕНЕШТӘРЕ (ҠАЙҺЫ БЕР КҮҘӘТЕҮҘӘР)

ХХ быуат башы башҡорт әҙәбиәтенә романтизм менән бик тығыҙ бәйләнештә *модернизм* (француз теленән “яңыса”, “заманса”) алымдары ла үтеп инә башлай. Ҡайһы бер яҙыусылар (Я. Юмаев, М.Ғафури, Ғ.Иҫәнбирҙин, С.Кудаш, Ф.Вәлиев, Ғ.Рафиҡи, Ә.Таңғатаров, Ш.Бабич, Д.Юлтый, К.Ҡәрипов һ.б.) әҙәбиәттәге традицион формаларҙы, сара-алымдарҙы кире ҡағып, художестволы әҫәр ярҙамында тормош моделе тыуҙырыуҙың өр-яңы ысулдарын эҙләп һәм һынап ҡарайҙар. Был күренеш империализм осорондағы буржуаз йәмғиәттә әҙәбиәттең, ғөмүмән, сәнғәттең кризис кисерә һәм деградацияға бирелә башлауына бәйле. Модернизмдың формалашыуына һәм үҫеүенә йәмғиәттә гуманистик-инсани идеалдың, хәҡиҡәтҡә ынтылыуҙа өмөт-ышаныстың юғала, социаль-сәйәси проблемалар, реаль донъя менән ҡыҙыҡһыныу кәмей барыуы этәргес бирә. Был идея-эстетик йүнәлеш үҙендә символизм, футуризм, акмеизм, сюрреализм, импрессионизм, конструктивизм, экспрессионизм кеүек формалистик ағымдарҙы берләштерә. Улар тормош, йәшәйеш һәм уның тәбиғәтен, серен образлы “аңлатып”, “асып” бирергә тейешле әҙәбиәттең торошо менән риза булып бөтмәүҙән, уны үҙгәртергә һәм үҫтерергә теләүҙән килеп сыҡҡандар. Модернизм йүнәлешендәге әҙәбиәт йәшлекте, мөхәббәтте, өмөттө, яҡтылыҡты һәм башҡаларҙы юғалтыуҙан алып юҡҡа сығарылған бөтөнлөктө, матурлыҡты, камиллыҡты тергеҙеүгә, аяҡҡа баҫтырыуға тиклемге киңлеккә фәлсәфә тәҡдим итә; алға барыуҙың, үҫештең юғалыуы, ҡайғы-хәсрәт, фажиғә менән тамамланыуы ихти-маллығын иҫкәртә, уларҙы булдырмау юлдарын эҙләй. Ошо процеста йәшәйеште тышҡы ысынбарлығына оҡшашлыҡта һәм тәрән кинәйәле (метафорик) шартлылыҡта һүрәтләү арҡаһында әҫәрҙәрҙә ҡуйылған һорауҙарға яуап варианттары күбәйә, күп мәғәнәлелек, төрлөсә фараз итеү атмосфераһы хасил була. Модернистар өсөн кинәйәле образлылыҡҡа өлгәшеү, кешене икһеҙ-сикһеҙ йыһан ҡаршыһына ҡуйып, ундағы туҙан бөртөгө хәтле итеп ҡарау, йәшәүҙең мәғәнәһеҙлеге хаҡында фәлсәфәгә бирелеү ниндәйҙер яңы йәшәйеш, яңы ғөрөф-ғәҙәт формалары барлыҡҡа килтерергә ынтылыу, гүйә, үҙмаҡсатҡа әүерелә [Модернизм хаҡында ҡарағыҙ: 3., 93-94; 5., 134-137; 6., 86-87; 7., 106; 8., 210-211-се биттәр].

Мәғлүм булыуынса, ХХ быуат башында бөтә Рәсәй масштабында социаль-иктисади, сәйәси, мәҙәни үҙгәрештәр, революцион-демократик хәрәкәт, яңылыҡҡа ынтылыш әүҙемләшкән, халыҡтың ижтимағи тормошоноң бөтә өлкәләренә лә ҡағылышлы проблемаларын һәм ихтыяждарын аңларлыҡ милли интеллигенция һәм буржуазия формалашып еткән шарттарҙа башҡорт әҙәбиәте “тиҙләтелгән үҫеш” юлына аяҡ баҫты. Быдай үҫеш темпын алыу өсөн уның башҡа халыҡтарҙың мәҙәниәте һәм әҙәбиәте менән тығыҙ бәйләнештә булыуы ла мөһим ине. Башҡорт

әҙәбиәтендә модернизм алымдарының барлыҡҡа килеүендә Европа, айырыуса урыҫ һәм башҡорт рухи-эстетик мөхите менән айырылғыһыҙ мөнәсәбәттә йәшәгән һәм үҫкән татар әҙәбиәттәре ҙур роль уйнаны. Урыҫ әҙәбиәте менән оригиналда ла, тәржемә аша ла даими танышып барған, уның айырым вәкилдәре ижадына эйәреп әҫәрҙәр яҙған, татар әҙәбиәте донъяһы менән тығыҙ мөнәсәбәттә торған башҡорт әҙиптәренең урыҫ, татар яҙыусылары-ның модернистик йүнәлештәге ижади эҙләнеүҙәре, ваҡытлы матбуғат биттәрендәге символизм, футуризм һәм башҡа алымдарға ҡағылыш-лы фекерҙәре менән ҡыҙыҡһынмауҙары мөмкин түгел ине. Һәр хәлдә улар Дәрдмәнд, С.Рәмиев, Ф.Кәрим, Н.Думави, М.Хәнәфи, И.Таһири, Т.Ченәкәй, Ә.Мөхитдиниә, Ғ.Рәхим, Ғ.Ғәзиз һәм башҡа татар әҙиптә-ренең, Н.Думавиҙың “Хәҡиҡәт артынан” (“Шура”, 1911, № 1) тигән хикәйәһенең бер персонажы һүҙҙәре менән әйткәндә, “хәҡиҡәтте хә-вас (тойғо, һиҙеү органы) илә лә түгел, аҡыл илә лә түгел, бәлки сәләмәт ҡәлеб (йөрәк, күңел) менән эҙләү” юлындағы ижад емештәре, дискуссион характерҙағы мәҡәләләре менән таныш булғандарҙыр, тип уйларға урын бар. Ғ.Иҫәнбирҙиндың Дәрдмәндтең “Карап”, “Беҙ”, “Рәсем” кеүек әҫәрҙәре рухындағы шиғырҙар ижад итеүе, Я.Юмаевтың, киреһенсә, “Карап”ҡа, Ш.Бабичтың С.Сүнчәләйҙең К.Бальмонт йоғонтоһона эләгеп яҙылған шиғырҙарының береһе “Шиғыр”ға пародия яҙыуҙары, М.Ғафуриҙың символизм рухындағы әҫәрҙәр тыуҙырыуы, Ш.Бабич менән Т.Ченәкәйҙең ижади дуҫлығы һәм башҡалар шуны асыҡ дәлилләй.

Модернизм йүнәлешенең бер нисә формалистик ағымдарҙы берләштереүе тураһында әйткәйнек инде. Шуларҙан XX быуат башы башҡорт әҙәбиәтендә ярайһы күп урын алғаны *символизм. Импрессионизм* менән *экспрессионизм* алымдарына мөрәжәғәт итеү ҙә үҙен һиҙҙертә. *Символизм ағымының* нигеҙендә ер донъяһын танып-аңлап бөтөрмәҫлек тәрән эстәлекле, мәңгелек рухи йәшәйеш менән бәйләүсе символ ята. Ә символ художестволы ижад күҙлегенән ҡара-ғанда, “эстетиканың универсаль категорияһы,.. образдың бөткөһөҙ күп мәғәнәлелегенә эйә булған билдә” [8., 311-312-се биттәр]. Символизм ағымы вәкилдәре үҙ ижадтарында йәшәйеш ҡанундарын сағылдырыу өсөн образ-сим-волдың ҡапылда ғына маңлай күҙенә салынып бармаған, күңел күҙе менән генә тотоп-тойоп алыныр ана шул серле күп мәғәнәлелегенән, шартлылығынан файҙаланырға һәм йәшәйеште хис-тойғо аша танып белеү сиктәренән сығып китеп үҙләштерергә һәм күҙалларға тыры-шалар. Һөҙөмтәлә, күҙ алдындағы реаль, ғәҙәти күренештәр менән ниндәйҙер фантастик, мөғжизәүи донъя, өн менән төш араһындағы сиктәр юйыла, ер тормошонан, йәмғиәттән алыҫлашҡан, “уҡыусыны гипнозлаған” (В.Я. Брюсов) яңы әҙәби ысынбарлыҡ хасил була. *Символистар нигеҙҙә реаль донъяның ысынлығын кире ҡаға, уны бары кешенең, шул иҫәптән, әҙиптең һиҙем-тойомлауҙары комплексы тип ҡарай.* Урыҫ символист шағиры Ф.Сологубтың “Бөтәһе

бөтәһендә” (“Все во всем”) тигән шиғырында әйтелгәнсә, “Минән башҡа бүтән йәшәйеш юҡ” (“Нет иного бытия, как только Я”). Әгәр донъя “Мин”дең һиҙем-тойомлауҙары комплексы икән, тимәк ул бары уны ҡабул итеүсе йәшәгәндә генә йәшәй булып сыға. Был субъектив ҡа-раш ижад әһелдәренең кинәт була торған, ҡабатланмаҫ, берҙән-бер һәм бик тотороҡһоҙ хис-тойғолары культына алып килә, донъяның асылына улар аша стихиялы, интуитив рәүештә генә төшөнөргә мөмкин, тигән идеяны тыуҙыра һәм алға һөрә. Ошо рәүешле, донъяның үҙгәреп тороуы әҙиптәрҙең (ғөмүмән, ижад кешеләренең) кәйефтәре тотороҡһоҙлоғона, хис-тойғолары ағымының иррациональ үҙгәреүсәнлегенә бәйле булып сыға. Һөҙөмтәлә, бындай идея-ҡараштар әҙип-тәрҙең, улар уйлағанса, “шөкәтһеҙ” булған реаллеккә хис-тойғоларҙы, хыялдарҙы ҡаршы ҡуйып, ижтимағи йүнәлештәге темаларҙан ситләшә төшөүҙәренә килтерә [Был хаҡта ҡарағыҙ: 2., 11-24; 46-77-се биттәр].

Башҡорт әҙәбиәтендә символдарҙы үҙәккә ҡуйған әҫәрҙәр XX быуаттың 10-сы йылдарында ныҡлап күренә башлай. Уларҙа йыш ҡына символистик идеал эҙләп осорҙоң ижтимағи проблемаларынан йөҙ борған килеш үткәнгә мөрәжәғәт итеү һәм уны үҙ заманың менән йәнәш ҡуйып сағыштырыу аша мәңгелек символдар һәм оҡшашлыҡтар табыу теләге үҙәктә тора. Яҙыусылар йыш ҡына милли фольклор әҫәрҙәренә, айырыуса риүәйәттәргә һәм легендаларға мөрәжәғәт итә. Тарихи хәтер авторҙар өсөн хыялда үткән менән бөгөнгөнө тоташтырыу, киләсәк моделен фәлсәфәүи тәрәнлек, сәнғәтсә матурлыҡ менән төҙөү өсөн таяныу нөктәһе була. Миҫал өсөн М.Ғафуриҙың 1914 йылда “Аң” журналының 16 – 17-се һандарында баҫылған “Хан ҡыҙы Алтынсәс” (әҙиптең совет осоронда донъя күргән йыйынтыҡтарында ул “Ағиҙел буйында” тигән исем менән бирелгән) әҫәренә күҙ һалайыҡ. Уның эстәлеге ҡыҫҡаса түбәндәгеләрҙән ғибәрәт. Балыҡ тотоу ғәҙәттәренә инеп бөткән үҫмер малайҙар йәйге матур көндәрҙә иртән үк Ағиҙел буйына ҡармаҡ һалырға йүге-рә, “балыҡсы бабай янына барып, балыҡ бешереп, сәй эсеп,.. ҡояш байыр алдынан ғына” өйҙәренә ҡайта. Ә балыҡсы ҡарт шундай мәр-хәмәтле, изге күңелле, тәбиғәткә лә, “һәммә кешеләргә лә дуҫ” була, балалар менән дә “балалар булып” аралаша белгән идеаль кеше. Бер-ҙән-бер көндө ул малайҙарға Ағиҙелдең аръяғындағы “ҡояштың нуры ғәкес итеп (сағылып), күҙҙе ҡамаштырып торған” Аҡташ тауы өҫтөн-дәге “мосолман хандарынан ҡалған шәһәр урындары”, унда булып үткән бер ваҡиға хаҡында бәйән итә. Ул шуға ҡайтып ҡала: борон заманда тау башындағы ҡалала “бик көслө булып ғүмер иткән” хандың “бер бите – ай, бер бите – көн кеүек һылыу ҡыҙы” Алтынсәсте алырға тип яу килгән. Ҡыҙы “йәйенке битле” илбаҫарға кейәүгә барырға риза булмағас, уны бик яратҡан хан дошман ғәскәренә ҡаршы һуғышырға ҡарар иткән. Ләкин хан ғәскәре еңелә, үҙе әсиргә эләгә. Һуғышта үҙ азатлығы өсөн көрәшеп яраланған Алтынсәс хеҙмәтсе ҡыҙ менән тау-ҙағы

мәмерйәгә инеп юғала. Унын менән бергә, яуза ғәскәре еңелә башлағас, хан тау тишегенә йәшерткән ҡазна хазиналары – алтын-көмөштәр, гәүһәр-яҡуттар ҙа юғала. Балыҡсы ҡарт әйтеүенсә, уларҙы ендәр һаҡлай, ә Алтынсәсте “йәйге матур төндәрҙә... тау тишегенән сығып,.. оҙон сәстәренә күмелеп”, таң атҡансы Ағиҙел туғайына ҡа-рап тау киртләсендә ултырған килеш күрә, матурлығына иҫтәре ки-теп һоҡлана торған булғандар, имеш.

Шул рәүешле, әҫәрҙә ике ваҡыт – үткән һәм бөгөнгө, тарихи-мифологик һәм заман ысынбарлығы осраша, ошо осрашыу нөктәһе символға әүерелә: *тарихи урындар һәм ваҡиғалар бөтәһенән дә элек үткән менән бөгөнгөнө тоташтырыусы илаһи хәтер, ситтән ҡарап һоҡланыу һәм ғорурланыу сығанағы; улар буй етмәҫтәй серле, мөғжизәүи күренештәр булып хәтерҙә һаҡланғанда ғына киләсәк быуындар өсөн матурлыҡ һәм ғорурлыҡ сығанағы булып ҡаласаҡ.* Балыҡсы бабайҙың рациональ һәм иррациональ, логик һәм дини-мис-тик ҡараштарҙы йәнәш ҡуйып бәйәнләгән хикәйәтендә үҫмерҙәрҙең боронғо хандар ҡалаһы урынлашҡан Аҡташ тауына, Алтынсәс һәм ҡаҙна юғалған мәмерйәгә күтәрелеп хазина эҙләү теләгенә һүҙе менән дә, бөтә йөҙ-ҡиәфәте менән дә ҡаршы төшөүе авторҙың ошо фекерен һыҙыҡ өҫтөнә алып тора ла инде.

Әйтергә кәрәк, әгәр ҙә реализм тормоштағы типик шәхесте үрнәк яһаһа, ә романтизм тыштан да, эстән дә үҙен азат тойған шәхесте идеаллаштырһа, *символизм* нигеҙҙә сер томанына төрөнгән, уҡыусы өсөн үҙе бер сер йомғағы булып торған мистик кешене идеаллаштыра. М.Ғафури әҫәрендәге Алтынсәс – ана шундай серле идеал образ. Ул – матурлыҡ, ғорурлыҡ, азатлыҡ символы. Үҙ бәҫен, матурлығын, ире-ген яҡлап үлемгә һәм башҡа аҙымдарға барырға әҙер булыуы, ошо сифатын “борон замандан... был көндәргә” тиклем һаҡлап ҡалыуы менән балыҡсы ҡарт өсөн дә, үҫмер малайҙар өсөн дә идеал. Тимәк, азатлыҡ, матурлыҡ, бәҫ-абруй өсөн көрәшеүсе зат халыҡ хәтерендә һаҡлана, онотолмай.

XX быуат башы башҡорт әҙәбиәтендә тормоштоң сикле, йәшәү-ҙең мәғәнәһеҙ булыуы, үлем, йәндең тынысһыҙлығы, ғазапланып бо-лоҡһоуы фәлсәфәһен сағылдырған лирик һәм эпик әҫәрҙәрҙә символдарҙың тулы бер системаһы барлыҡҡа килә. Йәшәйеш мәғәнәһендә *диңгеҙ, киң ялан (болон), баҡса,* кеше тормошон һәм ғүмерен белде-реүсе *ел, ағым һыу, шишмә, күл,* яҙмышты аңлатыусы *көн, төн, ҡыш, яҙ, көҙ, болот, томан, ҡараңғылыҡ, йондоҙ, ай, ҡояш* образдары әҫәрҙәрҙән әҫәрҙәргә күсеп, ҡабатланып йөрөйҙәр. Шуға ла беҙ уларҙы теге йәки был ижад емешендә осраған аллегорик образдар итеп түгел, бәлки *йәшәйешкә, тормошҡа аныҡ баһа биреү нөктәһенә, фәлсәфәүи фекер белдереү сығанағына әүерелгән символдар* итеп ҡарайбыҙ. Уларҙың төп фәлсәфәүи асылы шуға ҡайтып ҡала: *донъяла бөтәһе лә ваҡытлы, йәшәү менән үлем араһы бик шартлы, барыһы ла үтә – бала саҡ та, йәшлек тә, ғүмер ҙә, мөхәббәт тә, уй-хыялдар ҙа, ыша-ныс-өмөттәр ҙә...* Айырма бары шунда ғына: ошо төп

фәлсәфәне һәр әҙип үҙенсә интерпретацияларға, төрлө юҫыҡта асып бирергә һәм яҡтыртырға тырыша. Мәҫәлән, Я.Юмаев үҙенең “Хәят”, “Күҙемә”, “Күңел”, “Сәждә”, “Әсәйем ҡәбере янында” һәм башҡа шиғырҙарында йәшәйештең камил булмауы, йәшәүҙең мәғәнәһеҙлеге, кешенең яңғыҙлығы, сикһеҙ ғәләм, алла һәм билдәһеҙлек алдындағы көсһөҙлөгө хаҡында фекер йөрөтә, тормош ул яфа, хәсрәт ояһы тигән идеяны алға һөрә.

__Яфа сиктем__ хәяттан (тормоштан) хәд-хисапһыҙ,
Үтә көндәр __иҫеп елдәй__ иҫәпһеҙ.
Күңел ҡайта __мәшәҡәтле__ хәяттан,
Уҡыйым __ҡөрән тотоп дәртле аяттан.__
Ҡул һелтәйем хәятҡа файҙа юҡ тип,
Тимен шунда: “Үлем кил бында зинһар!
Миңә бер шәфҡәтеңде ҡылғыл изһар (күрһәт),
Мине ҡотҡар был __тулҡынлы__ хәяттан,
__Иҫерҙем__ инде, ҡыу һин был __ҡабаҡтан!”__ (курсив беҙҙеке – Ғ.Ҡ.),

– тип яҙа шағир “Хәят” (1910) тигән әҫәрендә. Был инде аҡыл көсөнә, рационализмға шикләнеп ҡараүҙан тыуған фәлсәфә. Ә шикләнеү ке-шене *сараһыҙлыҡҡа, һыҙланыуға, ғазапланыуға,* фәнни термин менән әйткәндә, *экзистенциализмға* (латинсанан – йәшәү, тереклек итеү), яңғыҙ кеше трагедияһына килтерә, тормоштоң “болондарын”а, “бағ-бостанына... илтифат итмәҫ” (“Күңел”), “хоҙайҙың... йондоҙҙары”нан арыны күрмәҫ, “күккә ҡарап доға ҡылыу”ҙан башҡаны белмәҫ япа-яңғыҙ затҡа әүерелдерә (“Сәждә”). Үрҙә миҫал итеп килтерелгән, исе-мендә үк сер йомған әҫәрендә шағир *кешене шул тиклем ауырлыҡ-тар менән һынаған, уны хатта үҙенән баш тартырға, үлем юлын һайларға мәжбүр иткән тормош яфа-михнәт, хәсрәт, һыҙланыу-ға-запланыу ояһы* тигән идеяны уҡыусыға еткерә. Я.Юмаевтың лирик геройы, яфа-михнәт, хәсрәт ояһы булған тормоштан бөтөнләй ваз ки-сеп, хоҙайҙың “ишек төбөндә” үк тубыҡланыуға, дини тойғоларҙы ҡабартып ебәреп, шуларҙан үҙенең китек күңеленә йыуаныс эҙләүгә, быныӊ менән генә сикләнмәйенсә, һыҡтап-ялбарып үлем көтөүгә, ҡә-бер тынлығын идеаллаштырыуға тиклем үк барып етә. Уның “Сәждә” (1911) исемле элегик шиғырының лирик геройы хатта “ел дә иҫмә-гән” яҙғы төндә “алҡышланып, күккә ҡарап” бына ниндәйерәк “доға ҡыла”:

“Эй, хоҙайым, файҙаһыҙ хилҡат (яратылыш) итмәнең ер, күк йөҙөн,
Паклармын затыңды хаҡ, ҡотҡар ғазабыңдан үҙең!
Эй хоҙайым, күр бәне, ҡуйҙым башым ергә бына,
Күҙҙәремдән йәш түгеп, сәждә итәм дәргәһеңә (ишек төбөңә,тупһаңа)”.

Ғөмүмән, йәшәйештең мәғәнәһеҙлеге, кешенең яуызлыҡ һәм көсһөҙлөгө хаҡындағы фекерҙәр XX быуат башы башҡорт әҙәбиәтендә бер бөтөн идея-эстетик күренеште, әҙәби-ижади хәрәкәтте хасил итеүгә дәғүә

итә башлай. Өмөттөң өҙөлөүе, үлем, гонаһ, яза, хә-ҡиҡәт кеүек төшөнсәләр хаҡында уйланыуҙар һәм бәхәстәр *экзистенциализм фәлсәфәһен,* йәғни сараһыҙлыҡ, һыҙланыу, ғазапланыу фәлсәфәһен үҙәккә ҡуйған әҫәрҙәрҙең шаҡтай күп ижад ителеүенә килтерә. Ысынбарлыҡты, йәшәйеште абстракт-трагик ҡабул итеүгә нигеҙләнгән был фәлсәфә Я.Юмаевтың ижад емештәре менән бер рәттән Б.Мирзановтың (“Күңел тарихы”, “Күмелгән теләк”, “Хуш” һ.б.), М.Ғафуриҙың (“Йәш түгәм”, “Донъянан биҙеү”, “Ҡояш байығанда”, “Ел”, “Болғар ҡыҙы Айһылыу” һ.б.), Д.Юлтыйҙың (“Томанлы көндәр”, “Өмөтһеҙ минуттар”, “Юҡ-бар менән”, “Һүнделәр”, “Ғүмер еле”, “Елдәр” һ.б.), Ә.Танғатаровтың (“Әсәйемә”, “Тауҙарға ҡараған-да”, “Ни ул?..”, “Хоҙаяр хан баҡсаһындағы хыялым” һ.б.) һәм башҡа әҙиптәрҙең шиғырҙарында һәм сәсмә әҫәрҙәрендә сағылыш таба. Бына, мәҫәлән, Ә.Танғатаровтың “Әсәйемә” (1910) нәҫере. Унда автор, символдар ҡулланып – донъяны – алдаҡсы ҡарсыҡ, заман-ваҡытты – томан, тормошто – диңгеҙ, кешене – шул диңгеҙҙәге яңғыҙ кәмә ме-нән сағыштырып, йәшәйешкә экзистенциаль баһа бирә: йөрәкте яра-лаусы, ҡайғы-хәсрәттәре менән шул йәрәхәткә тоҙ һалыусы ғына ул был тормош-йәшәйеш тигәнең. Уның ҡосағында герой үҙен япа-яң-ғыҙ хис итә: “Тик бер үҙем, иптәш юҡ, киң тулҡынлы диңгеҙҙә бәләкәй, бик иҫке... кәмәлә йөҙәм, унан да тулҡын һуға, бынан да тулҡын һуға, ауырлыҡ, мәшәҡәт, һәләкәт өҫтөмдән китмәйҙәр... Уй тәрән, уй миңә диңгеҙҙән мәьюс итеп (өмөт өҙөп), был юлы тулҡынға атылып үлергә ҡуша”. Әҫәрҙә ғүмер ағышын аңлатҡан символик ел образы кеше тормошонда осрарға мөмкин булған ҡара көс итеп бирелә. Ул, “һыҙғырып-һыҙғырып”, геройға ошондай ҡурҡыныстарҙы һөйләй: “Әй инсан (кеше) уғлы! Ни өсөн был ярыҡ кәмәң илә был ҡурҡы- ныслы диңгеҙгә төштөң, был хәят (тормош, йәшәйеш) диңгеҙенең уҫал икәнлегене белмәнеңме ни? Уның нисәшәр кәмәләрҙе бик тиҙ ҡағып ташлағанлыны ишетмәнеңме ни? Ул диңгеҙҙә инсандарҙың бик күбеһе әрәм вә харап булғанлығыны был йәшкә ҡәҙәр күрмәнеңме ни? Кит, хәҙер кит... Бында аҙашып йөрөмә! Йәнеңде ғазраилға бир, тиҙ донъяны ташла!”

Нәҫерҙә йәшәү өмөттән үлемгә, “диңгеҙҙән (йәғни тормоштан. – Ғ.Ҡ.)... ҡараңғы ҡәбер”гә тиклем ара, өмөткә алданып, үлемгә ирешә алмай ғазапланыу итеп күрһәтелә: “Тик шул өмөт бәне (мине) маташтыра, тырыштыра, тырмаштыра! Әсәм тыуҙырған, был диңгеҙгә ташлаған өмөт ағарып-болғарып бәне алдаған...” Әсәһенә өндәшеүсе герой уны үҙен яҡты донъя тыуҙырыуҙа һәм йәшәйештең асылын аңлатмауҙа ғәйепләй: “Ни өсөн бәне был диңгеҙгә яңғыҙ ташланың, ни өсөн бәнә бындағы ҡурҡыныстарыңды аңлатманың? Ни өсөн... ни өсөн?

Әсәйем, әсәкәйем, ни өсөн бәне туғҙырҙың, ни өсөн был яңғыҙ- лыҡҡа ташланың?..” Әҫәр үлем теләү нөктәһендә тамамлана: “Аһ, раббым! Аһ, раббым! Алсы, ал йәнемде, ал... Был киң донъянан ал да ҡараңғы, тар ҡәбергә һал!..” Йәшәүҙең “ауырлыҡ, мәшәҡәт”тәренән ҡотолоу юлын бары

тик үлемдә күргән герой “алда... саҡ-саҡ күҙгә салынған,.. аҡ нәмә болғаған... саҡырған” өмөт менән ҡайғы-хәсрәт, аһ-зар донъяһын ҡалдырып китергә өндәгән “ел” араһында бер сиктән икенсе сиккә ташланған, болоҡһоған кеше булараҡ күҙ алдына баҫа. Ул һис кенә лә барыһына риза булып, шыңшып-ыңғырашып йәшәүсе итеп түгел, бәлки тормош “ҡурҡыныстары”на ҡаршы сығыусы, үҙенсә протест белдереүсе бунтарь кеүек ҡабул ителә. Тикмәгә генә әҫәр уның “бән генә тынислана алмайым” тигән һүҙҙәре менән тамамланмай.

Әҫәрҙә эпитеттарҙың, күп нөктәләрҙең, риторик һорау һәм өндәү-ҙәрҙең күплеге, әйтеп бөтөлмәгәнлек һәм икеләнеү уҡыусы менән әңгәмә ҡороу, бергә уйланыу тәьҫире тыуҙыра.

Әҙәбиәт майҙанына мәғрифәтселек һәм революцион-демократик идеяларға ҙур өмөттәр бағлап, матур хыялдарға бирелеп, илһамланып килгән шағирҙар ижадында ла ҡара реакциянан һуңғы йылдарҙа, империалистик һуғыш осоронда йәшәүҙең мәғәнәһеҙлеге, кешенең яңғыҙлығы һәм көсһөҙлөгө хаҡында экзистенциалистик уй-тойғолар, һыҙланыу, ғазапланыу мотивтары шаҡтай урын ала. Бына бер нисә миҫал:

Бөттө хис, үлде, күмелде, ҡалманы дәрт ялкыны,
*Һүнде, һукты йәш йөрәкте **әсе елдең** һалкыны.*
(Ғ.Иҫәнбирҙин. “Ҡайҙа ул”)

Әйләнәмде ҡаплап алған
*Ҡурҡыныслы **ҡара томан,***
Был ҡурҡынислы томандан
Ала алмайым башты һаман...

*Истикбалым (киләсәгем) **ҡараңғы төн,***
*Күрә алмам, тим, нурлы **аҡ көн,***
Әсе хәсрәт көйөн көйләп,
*Һыҙыла күңелем **көндөҙ вә төн.***
(Д.Юлтый. “Томанлы көндәр”)

Йөҙәбеҙ шаулаған тау-тау кеүек тулкынлы диңгеҙҙә,
*Барабыҙ **ҙур караптарҙың** араһынан шулай беҙ ҙә.*

Үтә һәр бер минут ҡурҡыу менән өмөт араһында,
*Ел иҫһә ҡайһы яктан, был **караптар** ҙа бара шунда...*
Хәүеф ҙур!.. Ҡурҡыныс арта!.. Үлем алға килеп баҫкан...
Ирек юҡ, нәҡ уйынсыҡ төҫлө яҙмыш уйната беҙҙе.
Ягабыҙҙан тотоп бер тарта, бер ситкә ата беҙҙе...
(М.Ғафури. “Яҙмыш”)

Мөхитем зиндан,
Йондоҙом *һүнгән.*
Тик ҡалын ***золмәт*** *(ҡараңғылыҡ)*
Аҫтына күмгән.

Әйләнәм ***пислек*** *(бысраҡлыҡ)*
Һулған ***гөлдәрем.***
Көнөм ҡояшһыҙ,
Айһыҙ төндәрем (курсивтар беҙҙеке. – Ғ.Ҡ.)
(С.Ҡудаш. “Мөхитем”)

Бынан инде ысынбарлыҡ законлыҡтарын, ижтимағи идеалдарҙы инҡар итеүгә, донъяның бар нәмәһен сүпкә сығарып, ысын йәшәүҙе теге донъяла ғына күреүгә, үлемде йырлауға, михнәт-яфалар тотҡонлоғонан ҡотолоу сараһы, мәңгелек бәхет сығанағы итеп ҡарауға ла йыраҡ ҡалмай:

Уйымдың көйҙөрөп гөл-сәскәһен һүнгән зәғиф күкрәк;
Серерһең – тик торор донъя йөҙөндә аһтарың күкрәп!
Китәм шунда: ғүмерлек ҡайҙа тәхетем – мәңгелек бәхетем!
Рәхәт-меҫкен!..Тыныс-меҫкен!..Теләймен күптән, көтә ләхетем!
(Б. Мирзанов. “Күмелгән теләк”)

Күренеүенсә, үрҙә килтерелгән миҫалдар романтизм күренеш- тәре генә түгел инде. Уларҙағы һәр образ-деталь ниндәйҙер мистик йүнәлешле экзистенциализм фәлсәфәһен сағылдырған символ булып тора. Быға миҫалдарҙы тағы ла килтерергә булыр ине. Әммә шул тик-лемгеһе лә башҡорт әҙәбиәтендә модернизмдың да төрлө ағымдары ҡанат йәйә барғанлығын күрһәтә.

Белгестәр фекеренсә, ошондай экзистенциализм фәлсәфәһе, донъя сәнғәте һәм әҙәбиәтендә XIX быуат аҙағында символизм һәм импрессионизм менән үрелеп, йәшәйеште осраҡлы күренеш, “уға ташлап ҡуйылған” кешене сараһыҙҙан тыуғандан алып үлгәнсә яң-ғыҙлыҡта ғазап сигеүсе, бер сиктән икенсеһенә ташланыусы, тор-мошто башлыса һыҙланыу сығанағы итеп һүрәтләүсе *экспрессионизм ағымының* формалашыуына килтерә [1., 399; 2., 81; 5., 300-301; 4., 228-229-сы биттәр].

Бында шуны билдәләп үтеү урынлы булыр: башҡорт әҙәбиәтендә экзистенциаль фекерҙәрҙе сағылдырған әҫәрҙәр XX быуат башында ярайһы уҡ ижад ителһә лә, экспрессионизм был осорҙа уның төп үҫеш үҙенсәлектәрен билдәләшер тулы ҡанлы әҙәби-ижади ағымға әүерелде, тип әйтеү дөрөҫ үк булмаҫ ине. Башҡорт әҙәби мөхитендә ул әле бер бөтөн идея-эстетик күренеш булып ойошоуға дәғүә итә, алда әйткәнебеҙсә, “ҡанат йәйә” генә башлай.

Әҙәбиәт

1. Бранский В.П. Искусство и философия. – Калининград, 1999.

2. Заһидуллина Д. Модернизм һәм XX йөз башы татар прозасы. – Казан, 2003.
3. Краткий словарь по эстетике. – М. 1983.
4. Соколов А.Г. История русской литера-туры конца XIX – начала XX века. – М., 2000.
5. Федоров А.А. . Введение в теорию и историю культуры. Словарь. – Уфа, 2003.
6. Хализев В.Е. Теория лите-ратуры. М., 2000.
7. Хөсәйенов Ғ.Б. Әҙәбиәт ғилеме һүҙлеге. – Өфө, 2006.
8. Эстетика. Словарь. – М. 1989.

©Ҡунафин Ғ.С., 2017

Ҡунафин Ғ.С.,
филол. ф. ., БДУ профессоры, БР ФА ағза-корреспонденты,
Өфө ҡалаһы

К.Ә.ӘХМӘТЙӘНОВ ХЕҘМӘТТӘРЕНДӘ ӘҘӘБИӘТ ТЕОРИЯҺЫ ҺӘМ ПОЭТИКА МӘСЬӘЛӘЛӘРЕНЕҢ САҒЫЛЫШЫ

Ким Әбүзәр улы Әхмәтйәнов – XX быуаттың 60 – 70-се йылдары башҡорт әҙәбиәт ғилеме үҫешенә ҙур өлөш индергән арҙаҡлы ғалимдарыбыҙҙың береһе булды. Береһе булды тим, сөнки ул арабыҙҙан 49 йәшендә генә мәңгелеккә китеп барҙы. Әммә кеше ғүмеренең мәғәнәһе йәшәгән йылдар күплеге менән түгел, бәлки башҡарған эштәренең тослоғо һәм әһәмиәтлелеге менән билдәләнә.

Ким Әбүзәр улы фән донъяһында бары ике тиҫтә йыл самаһы ғына эшләүенә ҡарамаҫтан, ул күп һәм тәрән мәғәнәле ғилми хеҙмәттәр ҡалдырырға өлгөрә[был хаҡта тулыраҡ ҡарағыҙ 1, 43-47]. Улар — һис һүҙһеҙ ғалимдың ваҡыт ҡәҙерен белеп, көнө-төнө баш баҫып, ең һыҙғанып эшләүе һәм, әлбиттә, тәбиғәттән килгән таланты һөҙөмтәһе. Уның тырышлығына, фәнни ҡыйыулығына, оригиналь фекер йөрөтөүенә, яҙыу стиленең һығылмалылығына, логик фекерләү менән образлы фекерләү алымдарын оҫта синтезлай белеү ҡеүәһенә хайран ҡалырлыҡ. Уның һәр хеҙмәте уҡыусыларҙы улар өсөн бығаса билдәһеҙ ҡала килгән, бөтөнләй асылмаған фән һәм ижад донъяһына алып килде. Был донъяға юл алыуының беренсе көндәренән үк йәш ғалимдың төп иғтибарын *әҙәбиәт теорияһы* һәм *поэтика* мәсьәләләренә йүнәлтеүе үҙе үк күп нәмә хаҡында һөйләй. Уның кандидатлыҡ диссертацияһы ла поэзияның иң "олпат" жанры — поэма теорияһына арналғайны. Был хеҙмәт 1962 йылда "Башҡорт поэмаларының композиция мәсьәләләре" тигән баш аҫтында айырым китап рәүешендә донъя күргәс, ҙур популярлыҡ ҡаҙанды, Мәскәүҙәге үҙәк матбуғат биттәрендә лә юғары баһа алды. Ысынлап та, унда йәш ғалим башҡорт

поэмалары миҫалында әҙәбиәттә быға тиклем бөтөнләй тип әйтерлек тикшерелмәгән һүҙ сәнғәте әҫәрҙәренең, нескә поэтик "организмын" – художество үҙенсәлектәрен, состав элемент- тарын, милли һыҙаттарын ышандырырлыҡ итеп күҙаллауға өлгәшә. Аныҡ итеп әйткәндә, ул тәү тапҡыр теоретик планда башҡорт поэмаларында фольклор поэтикаһының урыны, эпик һәм лирик башланғыс, лирик герой, новеллизм, художество детале һәм уларҙың сюжет, композиция ҡоролошондағы ролдәре, сюжеттан тыш күренештәр кеүек мәсьәләләрҙе күтәрә һәм уларҙы бай фактик материалдар ерлегендә төплө яҡтырта.

Тәүге уңыштарҙан ҡанатланған ғалим артабан милли әҙәбиәтебеҙ материалдары ерлегендә әҙәбиәт ғилеменең иң төп, ҡатмарлы тармаҡтарының береһе булған әҙәбиәт теорияһының бөтә аспекттарын системалы яҡтыртыу эшенә ең һыҙғанып тотона. Һөҙөмтәлә уның бер-бер артлы "Әҙәбиәт ғилеме һүҙлеге" (1965), "Шиғриәт иленә сәйәхәт" (1967) һәм шул осорҙағы ғилми эҙләнеүҙәренең "аккорды" булған "Әҙәбиәт теорияһы" (1971) тигән хеҙмәттәре донъя күрә. Һуңғы фундаменталь хеҙмәт әҙәбиәттең төрҙәрен һәм жанрҙар системаһын, һүрәтләү саралары типтарын һәм үҙенсәлектәрен, эпос, драма, айырыуса лирика төрҙәренә ҡараған әҫәрҙәрҙең художестволы төҙөлөшөн ентекле һәм төплө яҡтыртыуы менән айырылып тора. Китаптың иғтибарҙы йәлеп итерҙәй новаторлығы шунда: бик күп әҙәби күренештәр, жанр формалары, поэтик нормалар унда әҙәбиәттең милли тәбиғәтен иҫәпкә алып өйрәнелә. Әйтергә кәрәк, ғалимдың был һәм “Әҙәбиәт ғилеме һүҙлеге” хеҙмәте тиҙ арала студенттарҙың, мәктәп һәм вуз уҡытыусыларының, әҙәбиәт белгестәренең, ғөмүмән, һүҙ сәнғәте менән ҡыҙыҡһыныусыларҙың өҫтәл китабына әүерелә. "Әҙәбиәт теорияһы" тигән фундаменталь китаптың республикабыҙҙың Салауат Юлаев исемендәге дәүләт премияһы менән билдәләнеүе һәм ҡыҫҡа ғына ваҡыт эсендә өс тапҡыр баҫылып сығыуы үҙе үк күп нәмә хаҡында һөйләй.

XX быуаттың 70-се йылдарында К.Ә. Әхмәтйәнов төп иғтибарын башҡорт шиғриәтенең теоретик нигеҙҙәрен, тарихи поэтикаһын ентекләп, эҙмә-эҙлекле өйрәнеүгә йүнәлтә. Шул процеста ул поэзия үҫешенә тос өлөш индергән ҡайһы бер ижадсылар хаҡында монографиялар яҙырға ла өлгөрә. Был йәһәттән уның "Назар Нәжми — шиғыр оҫтаһы" (1974) тигән хеҙмәте айырыуса ҡыҙыҡлы. Унда ғалим халыҡ шағирының поэтик оҫталығын, донъяны күрә һәм образлы күрһәтә белеү маһирлығын асып биреүҙе маҡсат итеп ҡуйған.

К.Әхмәтйәновтың айырым бер әҙиптең ижад лабораторияһын өйрәнеүгә бағышлаған икенсе бер хеҙмәте лә ғилми йәмәғәтселек тарафынан ыңғай ҡабул ителде. Үҙенең “Ғ.Сәләм. Тормошо һәм ижады” (1980) тигән китабында ғалим “Һәр бер иртәне йырға ҡушып йырлау”, халҡына шиғриәттең шифалы нурҙарын күберәк сәсеп ҡалыу өсөн ашығып, янып-ярһып ижад иткән, шуға ла күп кенә мәҡәләләрҙә һәм иҫтәлектәрҙә ҡараңғы

төндә күк йөҙөн тирә-йүнгә яҡтылыҡ сәсеп, бер мәлгә һыҙып үтеүсе метеор менән сағыштырылған шағирҙың ун йылға ғына һуҙылған ижад донъяһына киң һәм ентекле байҡау яһай. Ул яңы социалистик йәмғиәт төҙөү идеялары шаулатып алға һөрөлгән, уларҙы практик рәүештә тормошҡа ашырыу өсөн фиҙәкәр көрәш барған XX быуаттың 30-сы йылдарында Ғ.Сәләмдең "Йыр, йыр кәрәк!" тип, саң ҡағып, яңы поэтик формалар, һүрәтләү алымдары һәм геройҙар эҙләп, яңы темалар күтәреп килеп инеүен һәм тиҙ арала ҡәләмдәштәренең лидерына, башҡорт шиғриәтенең шоңҡарына әүерелеп китеүе серҙәрен бөтә нескәлегендә асып бирә. Ғалимдын был хеҙмәтен уҡығас, ижады бөгөн тарихилыҡ принцибын иҫтәренән сығарып ебәргеләгән ҡайһы бер тикшеренеүселәр тарафынан нисек кенә төрлөсә баһаланмаһын һәм нарыҡланмаһын, Ғ. Сәләмдең барыбер үҙ заманының үҫеш диалектикаһын күп кенә ҡәләмдәштәренә ҡарағанда тәрәнерәк төшөнә, әҫәрҙәрендә 30-сы йылдар героикаһын, ижтимағи-сәйәси һәм иҡтисади тормошта ғына түгел, бәлки кешеләрҙең донъяға ҡараштарында, психологияһында ла ҙур үҙгәрештәр барыуын, халыҡтың оптимистик рухын юғары художестволы кимәлдә сағылдыра, поэзиябыҙҙы идея-тематик яҡтан ғына түгел, ә жанр, стиль, форма йәһәтенән дә байыта алған ҙур шағир булғанлығына йәнә бер инанаһың.

Бына ошо рәүешле күренекле шағирҙарыбыҙҙың ижад емештәре менән уҡыусы күңелен арбау, әсир итеү серҙәрен асыҡлау, уларға эстетик баһа биреү өҫтөндә күп эшләй К.Әхмәтйәнов. Үрҙә телгә алынған "Шиғриәт иленә сәйәхәт" тигән китабында, Мәскәүҙә урыҫ телендә баҫылған "Башҡорт совет әҙәбиәте тарихы" исемле коллектив хеҙмәттең айырым бүлектәрендә, ваҡытлы матбуғат биттәрендә донъя күргән ҙур-ҙур мәҡәләләрендә Ш.Бабич, С.Ҡудаш, Ғ.Сәләм, Р.Ниғмәти, М.Кәрим һәм башҡа шағирҙарҙың ижади оҫталыҡтары серҙәрен өйрәнеүҙе үҙәккә ҡуя.

Ағымдағы әҙәби процесҡа, айырым шағирҙарҙың ижад емештәренә баһа биргән тәнҡит мәҡәләләрендә лә К.Әхмәтйәнов төп иғтибарын әҙәби оҫталыҡ мәсьәләләренә йүнәлтә. “Тәнҡитсе – шиғриәт һаҡсыһы” тип исемләй ул бер мәҡәләһен. Көндәлек тәнҡит мәҡәләләрен ул әллә ни күп яҙмай, ләкин уның һәр сығышы үҙе бер күренеш булараҡ ҡабул ителә, сөнки уларҙа ғалим үҙен һүҙ сәнғәтенең һаҡсыһы, уның юғары художество кимәле өсөн көрәшсе итеп тоя.

Ҙур фәнни тәжрибә туплаған ғалим артабан тәнҡит мәҡәләләрендәге, әҙәбиәт тарихы буйынса яҙған хеҙмәттәрендәге, айырым шағирҙарға арналған монографияларындағы практик анализды саф теория менән тағы ла төплөрәк һәм тығыҙыраҡ бәйләргә тырыша. Шул ерлектә уның поэзияның үҫеш канундарын төрлө яҡлап асып биргән “Поэтик образлылыҡ” (1979) тигән монографияһы донъя күрә. Унда ғалим төп иғтибарын шиғыр төҙөлөшөнөң үҫеш-үҙгәреш законсалыҡтарын һәм башҡорт ауыҙ-тел һәм яҙма шиғриәттәрендәге образлылыҡ серҙәрен асыуға йүнәлтә. Ул лирик

аһәңлектең мөһим алым-сараларын, поэтик традицияларҙың үҙенсәлеген һәм бөгөнгө йәшәйешен, шиғриәттәге новаторлыҡтың асылын айырыуса ентекле яҡтырта. Тәрән, ентекле анализға, ҙур теоретик дөйөмләштереүҙәргә бай был хеҙмәт К.Әхмәтйәновтьң әҙәбиәт ғилеме өлкәһендә донъя кимәлендә барған күҙәтеүҙәр, асыштар һәм дискуссиялар юғарылығында фекер йөрөткән, тикшеренеүҙәре менән дөйөм ғилми-әҙәби процесҡа ҡушылып киткән ҙур ғалим булыуын раҫлай. Быға үҙе тере сағында тулыһынса әҙерләп өлгөрә алмауы сәбәпле тормош иптәше Р.Әхмәтйәнова менән ҡәләмдәше С.Сафуанов хәстәрләп сығарткан "Матурлыҡ. Батырлыҡ. Шиғриәт" (1982) тигән әҙәби тәнҡит һәм әҙәбиәт ғилеме методологияһы өлкәһенә ҡараған мәҡәләләр йыйынтығы ла сағыу дәлил. Был китабында ла ғалим "һүҙ сәнғәте үҫешенә, айырым әҫәрҙәрҙе анализлауға теоретик булараҡ яҡын килеү маһирлығын, художество оҫталығы мәсьәләләрен үҙәккә куйыуын һәм ана шул оҫталыҡтың иң нескә быуындарына тиклем үтеп инеүҙе философик дөйөмләштереү менән бәйләү көсөнә" (С. Сафуанов) эйә булыуын күрһәтте. Тап ошо һыҙаттары уның бөтә ижад юлының төп үҙенсәлеген тәшкил итте.

К.Әхмәтйәновтың ғилми-әҙәби эшмәкәрлеген барлағанда, йәнә бер моментты әйтеп үтмәү мөмкин түгел. Башҡорт шиғриәтенең бай фактик материалдары менән эш иткән, уларҙы юғары идея-эстетик талаптар кимәленән күңел зиһене иләге аша үткәргән һәм етди фәнни дөйөмләштереүҙәр яһаған ғалим Ә. Харисов, Ғ. Хөсәйенов кеүек күренекле әҙәбиәт белгестәре менән берлектә ул һүҙ сәнғәтебеҙ тарихында беренсе тапҡыр иң сағыу шиғри әҫәрҙәр тупланмаһын — “Башҡорт поэзияһы антологияһы”н төҙөп донъяға сығарыу идеяһын тормошҡа ашырыуға ла үҙенең тос өлөшөн индерҙе. Ғалим “Башҡорт совет әҙәбиәте тарихы” (1957) тигән фундаменталь хеҙмәтте яҙыуҙа ла әүҙем ҡатнашты. Был хеҙмәт 1967 йылда Мәскәүҙә урыҫ телендә лә донъя күрә.

Ғүмеренең һуңғы йылдарында Ким Әбүзәр улы “Башҡорт әҙәбиәтендә әхлаҡ мәсьәләләре”, “Фәнни-техник революция һәм поэтик фекерләү” тигән китаптар өҫтөндә эшләне. Бына шулай әҙәбиәт ғилеменең ҡатмарлы проблемалары менән мөкиббән китеп шөғөлләнеүенә ҡарамаҫтан, ул мәктәптәр өсөн башҡорт әҙәбиәте буйынса дәреслектәр яҙыуҙа, хрестоматиялар төҙөүҙә лә әүҙем ҡатнашты.

Ҡыҫҡаһы, К.Ә. Әхмәтйәнов беҙгә ысын мәғәнәһендә ғилми гәүһәрҙәр ҡалдырҙы. Тәрән эстәлекле был хеҙмәттәр уның ҙур маҡсаттар, уй-ниәттәр, киң ҡоласлы теоретик проблемалар менән йәшәгәнлеген, юғары кешелек сифаттарына эйә булғанлығын бер туҡтауһыҙ хәтерләтеп тора. Киләсәктә олуғ шәхестең ошо изге эшен дауам иттереүсе, байытыусы һәм яңы баҫҡысҡа күтәреүсе әҙәбиәт белгестәренең үҫеп сығасағына өмөт ҙур. Бының өсөн беҙҙә бөтә шарттар ҙа бар.

Әҙәбиәт

1. Ҡунафин Ғ.С. Башҡорт әҙәбиәте теоретигы // Уфа, Проблемы востоковедения, 2012, №3. – 43-47 бб.
2. К.Ә.Әхмәтйәнов Башҡорт поэмаларының композиция мәсьәләләре.- Өфө, 1962. -
3. К.Ә.Әхмәтйәнов Әҙәбиәт ғилеме һүҙлеге.- Өфө, 1965
4. К.Ә.Әхмәтйәнов Шиғриәт иленә сәйәхәт.- Өфө, 1967
5. К.Ә.Әхмәтйәнов Әҙәбиәт теорияһы.- Өфө, 1971 (2-се баҫмаһы – 1985; 3-сө баҫмаһы – 2003).
6. К.Ә.Әхмәтйәнов Назар Нәжми — шиғыр оҫтаһы.- Өфө, 1974
7. К.Ә.Әхмәтйәнов Ғ.Сәләм. Тормошо һәм ижады.- Өфө, 1980
8. К.Ә.Әхмәтйәнов Поэтик образлылыҡ.- Өфө, 1979
9. К.Ә.Әхмәтйәнов Матурлыҡ. Батырлыҡ. Шиғриәт.- Өфө, 1982

© Ҡунафин Ғ.С.

Латыпова Л.М.,
преп-ль рус. языка и литературы
Уфимского художественно-промышленного колледжа,
г.Уфа

О НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЯХ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА В ПОЛИКУЛЬТУРНОЙ СРЕДЕ

Роль русского языка в образовательных учреждениях нашей страны сегодня необычайно высока. Он является не только предметом обучения, но и средством приобретения знаний по всем дисциплинам. Казалось бы, во все времена, основной задачей, стоящей перед большинством педагогов, являлось обеспечение прочного и сознательного овладения обучающимися системы знаний и умений по орфографии, пунктуации, развитию речи, то есть - научить детей грамотно говорить и писать. Однако, в настоящее врем в связи с ростом миграции возникла необходимость внести некоторые изменения в традиционную методику преподавания русского языка, так как для части обучающихся русский язык не является родным. Сложность еще и в том, что именно на русском языке ведется преподавание разных дисциплин в образовательных учреждениях. Обучающимся, для которых, русский язык не является родным, он становится иностранным, на котором этим студентам приходится общаться со сверстниками, преподавателями. Немаловажно и то, что многие группы объединяют студентов самых разных национальностей. Совместное проживание народов на одной территории ведет к контакту языков, что накладывает отпечатки на взаимодействующие языки. В таких условиях многоязычного общества человек не может обойтись знанием только одного, родного языка, он нуждается в языке-посреднике, с помощью которого человек может вступать в языковые контакты с людьми разных национальностей. В нашей стране таким языком-

посредником, в силу исторически сложившихся ситуации, уже не одно столетие является русский язык, который признан в качестве государственного языка Российской Федерации и Республики Башкортостан.

Отсюда, следует отметить о необходимости создания условий формирования коммуникативных навыков. Однако количество уроков русского языка, ориентированных на изучение теории и развитие речи, рассчитано на «среднего» обучающегося, но ребенку, для которого русский язык не является родным, этого речевого опыта недостаточно. Одним из вариантов решения проблемы, являются различные дополнительные занятия как индивидуальные, так и групповые (различные факультативы, индивидуальные консультации, ролевые игры, внеурочная работа).

В процессе преподавания русского языка в современных условиях уделяется недостаточно внимания формированию правильной коммуникации обучающихся, для которых русский язык не является родным. Особенностью работы с такой категорией студентов является учет следующих факторов: иное восприятие картины мира (эту особенность нужно учитывать обязательно для формирования толерантности), отсутствие речевого опыта, общение дома на «своем» языке, восприятие русского языка через призму родного, нередко явления родного языка переносятся в русскую речь, что неизбежно приводит к ошибкам, прежде всего, коммуникативным и др.

На русском языке этим обучающимся трудно выразить мысль. Значит, таких детей, кроме теории, надо учить речевым навыкам. Задача преподавателя – преодолеть влияние родного языка, предупредить интерференционные ошибки в русской речи. И учить его надо не правилам русского языка, а самому языку, строю языка. Даже если студенты немного говорят по-русски на бытовом уровне, они не владеют его грамматическим строем в полной мере.

Проблем в обучении русскому языку студентов, для которых русский язык не является родным, много. Первая проблема заключается в том, что обычный преподаватель – предметник имеет стандартное филологическое образование, предусматривающее преподавание русского языка в качестве родного. Очевидно, что в современном мире этого недостаточно, преподаватель должен обладать сведениями об этнических особенностях, культуре и языках своих обучающихся. Преподаватель должен «видеть» языковой материал глазами нерусского, реально оценивать те трудности, которые должен преодолеть обучающийся. Многие преподаватели сами признаются, что не владеют методикой обучения русскому языку как неродному.

Вторая проблема – разработка учебников. Очевидно, что единого универсального учебника русского языка недостаточно для всех регионов

России. Нужно разработать серию учебников, которые учитывали бы специфику конкретного полиэтнического региона, количество и степень контактирования языков, особенности интерференции языков. Такие учебники должны предполагать, помимо изучения грамматики, специальную работу по освоению лексики и терминологии, а самое главное - делать особый акцент на развитии русской монологической и диалогической речи обучающихся. Действующие учебники пока не позволяют эффективно преобразить языковые, грамматические знания учащихся в качественные речевые умения и навыки.

Третья проблема – сложная проблема социальной и психологической адаптации самого ученика к новой культуре, новым привычкам, традициям и обычаям, новым ценностным ориентирам, отношения в коллективе. С данной проблемой также связана проблема возраста обучающихся. Существующая образовательная практика основывается на представлении о том, что чем раньше русский язык начинает использоваться в качестве языка обучения, функциональным языком которых является их этнический язык, тем якобы быстрее наступает полноценное владение им русского языка.

В настоящее время возникает новый аспект проблемы преподавания русского языка в национальных субъектах. Возникает это в связи с тем, что современная концепция образовательной системы страны предусматривает единство требований к знаниям выпускников, в том числе и по русскому языку. Однако, обучающиеся в различных в различных регионах страны имеют неравные стартовые языковые позиции. К сожалению, на сегодняшний день, не создана полноценная система кадровых, методических и организационных условий, реализация которых давала бы возможность нерусскоязычным обучающимся реально достичь владения русским языком на высоком уровне.

Преподаватель должен хорошо себе представлять какие явления и связанные с ними лингвистические понятия универсальные, какие - общие, какие – специфичные, свойственны только данному языку; знать материалы сопоставительной характеристики контактирующих языков на уровне звуковой системы, лексики и грамматического строя, случаи благоприятного и тормозящего воздействия родного языка на изучение русского.

На таком этапе чрезвычайно эффективен сопоставительный метод А.А.Реформатского: сопоставление систем своего языка и чужого не может опираться на единичные, разрозненные «различия» фактов, а должно исходить из системных противопоставлений категорий и рядов своего и чужого; опора сопоставления отнюдь не в поисках мнимых тождеств своего и чужого, а, наоборот, в определении того разного, что пронизывает сопоставление своего языка и языка чужого [Реформатский, с.24-25].

Именно типологическое описание непосредственно связано с практикой обучения неродному языку, так как оно снабжает необходимыми сведениями о структуре изучаемого языка. Для обучающегося, как и для преподавателя, факт генетической родственности родного и неродного языка еще ни о чем не говорит и практически не поможет при овладении языком.

На сегодняшний день проводится большая исследовательская работа над этим вопросом. И.М.Румянцева использует такой термин, как языковая способность. Она показывает, что это элемент присущий человеку, заложенный в нем биологически и генетически, однако формируемый социально. Эта способность имеет достаточный потенциал и может формироваться и развиваться у взрослых людей при овладении ими иноязычной речью на основе специального обучения: тренировке психических процессов и функций, коррекции психических свойств и состояний личности, личностного развития и самосовершенствования в процессе общения.

Таким образом, из вышеизложенного видно, что усилия лингвистов и методистов должны быть объединены с тем, чтобы разработать учебники и пособия, отвечающие современным потребностям общества, учебники, работающие гибкие, преследующие цель не только изучения языка как системы, но и практическое владение, а также формирование новой языковой личности и новой картины мира.

Литература

1. Виноградов В.А. Лингвистика и обучение языку.- М.: Академия, 2003.-370с.
2. Голикова Т.А. Обучение русскому языку как неродному: лингвистические и психолингвистические подходы. - Сборник Межкультурная – интракультурная коммуникация: теория и практика обучения.-Уфа:РИЦ БашГУ,2013.-512с.
3. Реформатский А.А.О сопоставительном методе//РЯНШ.-1962.№5.-С.23-24.
4. Румянцева И.М. Психолингвистические механизмы и методы формирования речи: Автореф. дис…д-ра филол.наук.- М.,2000.-42с.

©Латыпова Л.М., 2017

Латыпова Ю.А., Кусярбаева И.А.,
ассистенты кафедры иностранного языка
гуманитарных факультетов БашГУ

СПОСОБЫ АКТУАЛИЗАЦИИ ТОЛЕРАНТНОСТИ В БАШКИРСКОМ ЯЗЫКЕ

В последнее время всё больше внимания уделяется проблемам толерантности в обществе: «повышение нравственной атмосферы общества за счёт содействия применению таких составляющих культуры мира как толерантность, уважение, терпимость, согласие, сотрудничество, миролюбие окажет оздоравливающее влияние на деструктивные процессы общества» [1: 4]. Особенно большой интерес к толерантности как культурно-социальному феномену возникает в конце XX века. Ученые исследуют концепт «Толерантность» в различных гуманитарных науках ввиду его универсальности и актуальности на различных этапах развития общества.

Каждая языковая система имеет свою яркую специфику, которая отражает разные аспекты культуры, образа жизни, знаний и менталитета народа - создателя и носителя языка. Для грамотного овладения каким-либо неродным языком нужно хорошо освоить не только систему языковых значений, но и систему культурных норм и ценностей того сообщества, на языке которого ведётся общение. Исследователи отмечают, что толерантность является ядром лингвокультурологического поля, которое имеет национальную специфику (В. Е. Гольдин 2003, Д. Б. Гудков 2003, И. А. Стернин 2003, Н. И. Формановская 2003, С. Г. Тер-Минасова 2005 и др.) [2].

Толерантность является важным звеном межкультурного общения, содействующим признанию другой, "чужой" для нас культуры, ее традиций и обычаев, преодолению стереотипов и этноцентризма в целях лучшего взаимопонимания между народами. Врамках межкультурной коммуникации толерантность - это активная работа над собой с целью выработкив себе таких качеств, как сдержанность и лояльность, те толерантность,терпимость означает не только толерантное поведение, но и предварительное условие общения.

С позиций лингвистики толерантность предстает как многослойное и недостаточно четко определенное в современной науке понятие. Содержательная сложность находит отражение в языке, что проявляется, с одной стороны, в разнообразии парадигматических связей данной лексической единицы, а с другой стороны — в семантической размытости соответствующего лексического значения [3].

Многие ученые отождествляют толерантность с великодушием (Б. В. Емельянов), добродетелью (Р. Р. Валитова), преодолением насилия (А. С.

Капто), решимостью, внутренней душевной силой (Н. А. Купина), положительным качеством мышления человека (И. А. Стернин), признанием права другого на инакомыслие (А. В. Перцев), лояльностью и стремлением достигнуть взаимопонимания (О. А. Михайлова) и др. В настоящее время до конца нерешенной остается проблема выявления и четкой дифференциации объектов толерантности.

Слово толерантность этимологически восходит к латинскому слову *tolerantia* — «терпение, терпимость», связанному с многозначным глаголом tolerare с тем же значением, что и в современном английском языке, — «выносить, переносить, сносить». Толерантность является ядром лингвокультурологического поля, в которое входят все слова, семантически и ассоциативно связанные с терпимостью и ненасилием. Наиболее близко толерантности в башкирском языке является понятие *терпимость*: «способность мириться с кем-, чем-либо».

Проблема толерантности является наиболее важной для башкирской лингвокультуры. Стремление к достижению согласия, мира, взаимопонимания, социального равновесия лежат в основе уважительных отношений в башкирском обществе испокон веков. Следует отметить, что в башкирской лингвокультуре имеется три ключевых слова, которые обозначают толерантность: “сабыр”, “түҙем”, “сыҙам”.

В толковых словарях башкирского языка рассматриваемый концепт определяется таким образом:

1) Түҙем ис. Түҙеү, сыҙау һәләте; сабыр, сыҙам. *Түҙем бөттө. Түҙем етеү.* 2) Түҙемле с. 1. Түҙеүгә, сыҙауға һәләтле; сабырлы. *Түҙемле кеше.* 2. Тышҡы тәьҫиргә бирешмәй торған, үҙенсәлеген оҙаҡ һаҡлай алған; сыҙамлы. *Һыуға түҙемле матдә.* 3)Түҙеү (түҙ-) ҡ. 1.Ниндәйҙер хәлгә, тәьҫиргә, ҡыйынлыҡҡа һ.б. бирешмәй, ныҡлыҡ, сабырлыҡ һаҡлау; сыҙау. *Ауырлыҡҡа түҙеү. Һыуыҡҡа түҙеү. Киҫкә тиклем түҙеү.* 2. Тышҡы тәьҫиргә бирешмәй, тәүге хәл-рәүеште һаҡлау. *Ел-ямғырға түҙеү*[4].

Сыҙам с. 1. Ауырлыҡҡа, ҡыйынлыҡҡа түҙеүсән. Сыҙам бала. Сыҙам булыу. 2. Төрлө тәьҫиргә бмрешмәүсән, ныҡлы. *Һыуыҡҡа сыҙам. Ҡоролоҡҡа сыҙам..* 3. *и. мәғ.* Ауырлыҡҡа, ҡыйынлыҡҡа түҙеү һәләте. *Сыҙам бөтөү. Сыҙам етмәү.* [4]

Сабыр 1. Ҡыйынлыҡҡа түҙеү, сыҙау һәләтлеге, сыҙамлыҡ, түҙемлек. *Сабыр етмәү. Сабыр итеү.* 2. с. Ҡыйын булған төрлө хәлгә түҙеүсән, ярҙып, ҡыҙып бармаусан; тыныс түҙемле. *Сабыр кеше. Сабыр тәбиғәтле. //Сабыр булыу. Сабыр йәшәү.* Сабырлыҡ (сабырлығы) и. Ҡыйынлыҡҡа түҙеү, сыҙау һәләтлеге; түҙемлек. *Хоҙай сабырлыҡ бирһен. Сабырлыҡ күрһәтеү* [5: 327].

Эти дефиниции можно привести к следующему набору признаков: 1) способность, 2) умение ждать, 3) делать что-либо неприятное, 4) испытывать страдания, 5) несмотря на препятствия, 6) прилагая усилия, 7)

переносить страдания, 8) безропотно и смиренно (без жалоб и протеста), 9) долго, 10) сдержанно, спокойно.

В башкирских словарях к словам *сабырлыҡ, сыҙамлыҡ, түҙемлек* приводятся следующие синонимы: Сыҙам(лы), сабыр, түҙем(ле). Төрлө ауыр хәлгә түҙеүсән, сыҙай алған. Сыҙам(лы) киңерәк мәғәнәле. Сабыр – тыныс, ауырыраҡ холоҡло (тәбиғәттән килгән сифат) *Сабыр булыу. Сабыр итеү.* Түҙем(ле) күберәк ныҡлы иътыярҙы белдерә. Ни ҡәҙәре сыҙамлы булһа ла, кеше аслыҡ кеүек ҙур эштәргә түҙә алмай (М.Ғафури) Ә Плахиндың ҡатыны, киреһенсә, сабыр холоҡло, тыныс ғәҙәтле (“Совет Башҡ.”). Был ерҙәрҙә көрәш алып бврв түҙемле кешеләр (Ғ.Сәләм). – Сыҙамлыҡ, сабырлыҡ, түҙемлелек. [6: 102].

Толкования синонимов и тематически близкие слова в словарях уточняют семантику башкирского концепта «түҙемлелек» в следующих направлениях: 1) интенсивность терпения, 2) умение не показывать вида, 3) отнесенность к религиозным добродетелям, 4) сдержанность, высокая степень самоконтроля, 5) внешняя невозмутимость, 6) настойчивость, упорство 7) постоянное качество личности, 8) надежда.

Нами были проанализированы пословицы и поговорки с компонентом толерантности в башкирском языке. Пословицы и поговорки составляют неотъемлемую часть словарного состава языка, отражающую специфические особенности многосторонней материальной и духовной культуры народа, его национальный менталитет, особое видение мира [7: 5]

Пословицы и поговорки несут информацию об отношении говорящих на башкирском языке людей к понятию толерантности. Большинство пословиц построено на осуждении отсутствия терпения.

Многие речения утверждают безусловную ценность терпения:

Яҡшы көндө өмөт иткән яман көнгә түҙер – Тот, кто надеется на хороший день, будет терпеть и плохой.

Говорится о том, как опасно испытывать терпение людей:

Ҡатын-ҡыҙҙың хәйләһенә шайтан да түҙә алмаç – Хитрость женщины не вытерпит даже черт.

Осуждается нетерпение тех, кто не хочет ждать:

Рәхәтен яраткас, яфаһына ла түҙ – Любишь хорошее – терпи и плохое.

Сабыры юктың ҡәҙере юҡ – Нетерпеливого не ценят.

Отмечено, что нужно относиться к труду с терпением:

Эшләгәнгә эш түҙмәç – Тому, кто работает, работа нипочем.

Күмәк ҡулға эш түҙмәй – Коллективу работа нипочем.

Эшкә теләк булһа, беләк сыҙар – Если есть желание работать, рука стерпит.

Терпение всегда получает вознаграждение:

Барына ҡәнәғәт ит, юғына сабыр ит – Довольствуйся, тем, что есть, ожидай чего нет.

Нетерпение приносит вред человеку:

Сабырлыҡ – сәләмәт, сабырһыҙлыҡ – һәләкәт – Терпение – здоровье, нетерпеливость – катастрофа.

Большинство башкирских пословиц подчеркивает безусловную ценность терпения:

Сабыр төбө – саф алтын – На дне терпения – золото.

Тоғролоктоң төбө – аҫыл таш, сабырлыктың төбө – һары алтын – На дне преданности – драгоценный камень, на дне терпения – (желтое) золото.

Терпение всегла достигает хорошего:

Түҙемһеҙ уңмаҫ, түҙемле уңыр – Терпимому будет сопутствовать удача.

Отмечатеся, что нетерпиливый человек не способен достичь свои цели:

Ашыҡҡан ашҡа бешкән, сабыр иткән моратына еткән – Нетерпеливый обожжется горячим супом, терпимый достигнет своих целей.

Сабыр эшен бөтөрөр, ҡауҙыр үҙен бөтөрөр – Терпеливый доведет работу до конца, а нетерпеливый сделает хуже себе.

Негативно оценивается человек, который не может терпеть другого человека или иную ситуацию:

Сәскәһен ятатһаң, сәнскеһенә түҙ – Любишь цветы, люби и колючки.

Доказывается, что не терпение это отрицательное качество:

Сабыры юҡтың ҡәҙере юҡ – Нетерпеливый не ценится.

Сабырһыҙға дәүләт ҡунмай – Нетерпиливого удача пройдет стороной.

Сабырлы сыҙар, сабырһыҙ илар – Терпеливый потерпит, нетерпеливый заплачет.

Түҙемһеҙ кешегә ни етмәй? – Аҡыл етмәй – Чего не хватает нетерпеливому? – Ума.

Критикуется чрезмерное терпение:

Отмечено, что удовлетворение потребностей выше терпения:

Ауыҙы онға тейгән эт тирмән яламай түҙә алмай – Собака, которая почуяла муку, не стерпит не попробовав.

Большинство пословиц построено на критике не терпения.

Нетерпение приносит человеку вред:

Сабырлыҡ – сәләмәт, сабырһыҙлыҡ – һәләкәт – Терпение – здоровье, нетерпеливость – вред.

Полодительно оценивается терпение царей, руководителей, можно обнаружить их призыв к терпению:

Түрә булһаң, түҙем бул, телгә татлы йөҙөм бул – Еслы ты начальник, имей терпение...

То, что сделано с терпением, будет доведено до конца:

Түҙемле төплө эшләр – Терпеливый сделает все основательно.

Показыатеся отношение к через терпение:

Көрлөккә түҙмәһәң, хурлыкка түҙерһең – Не стерпишь бодрость, стерпишь позор.

Отмечатся необходимость терпения к своему положению, вера в будущее:

Барына ҡәнәғәт ит, юғына сабыр ит – Довльствуйся тем, что есть, терпи отсутствие.

Эште эшлә юғарыға ҡарап, сабыр ит түбәнгә ҡарап – Делай дело смотря выше, терпи смотря низко.

Также определяется, что терпение имеет границы:

Диңгеҙҙең дә төбө бар, сабырҙың да төбө бар - Море тоже имеет дно, у терпения тоже есть дно.

Сабырлыҡтың сиге бар – Терпение имеет границы.

Таким образом, в башкирской паремиологии терпение характеризуется как 1) добродетель, 2) опасность, исходящая от нетерпеливых, 3) свойственная немногим, 4) необходимая, чтобы добиться своей цели, 5) необходимая невыдержанным людям, 6) приводящая к успеху и выгоде, 7) получающая вознаграждение. Осуждается нетерпеливость, поскольку оно приносит негатив человеку. Отмечается, что нужно относиться к труду с терпением.

Для точного определения понятия толерантности мы обратились к научным трудам кандидата филологических наук, доцента Самситовой Л.Х. [8: 179-178]. Терпеливость (сабырлыҡ, түҙемлек) – одно из лучших качеств башкирского народа. Для башкирского менталитета характерно стремление не афишировать испытываемые чувства, проявлять скромность и умеренность в выплескивании наружу чувств и переживаний, самообладание. В связи с этим усиливается роль концепта “сабырлыҡ” в традиционной системе ценностей башкирской лингвокультуры. Не зря башкирская пословица гласит: Түҙгәнгә түш ите (букв. терпеливому грудинка). С древнейших времен наш народ считался очень терпеливым, сдержанным, при любых обстоятельствах он держался достойно. В народе считается, что только терпеливый человек достоин уважения. В поэтическом дискурсе башкирских писателей часто выделяется понятие: Терпение спасет мир. Терпеливость – основа счастья: *Түҙ, сабыр бул, балам! Сабыр итһәң генә, үҙеңә күк ҡабағы асылыр, шунан һуң ғына иләүеңә, тамыр-затыңа ҡот ҡайтыр. Бик оҙаҡ, ауыр юл үтергә һиңә йәнең йәннәтеңә тиклем юлыңда, тик сабырлыҡ кына ҡотҡарыр, әммә үҙеңә сәбәп ҡылырға ла тура килер.... (Ә. Үтәбай. Һаҙағай, 59-сы бит). “Теңкә”*

тигән сәйер һүҙҙең дә ғәмәлдә түҙемлек, сабырлыҡ мәғәнәһендә икәнен дә аңланым шул араларҙа, мин уны, күҙгә күренеп тормағас, эстәге бауыр йә йөрәк кеүегерәк берәй ағзамы икән тип баш вата инем... (Г. Яҡупова. Ҡыҙ бала, 34-се бит). В некоторых случаях в содержании концепта “сабырлыҡ” реализуется потенциальная сема “сомнение в осуществлении”, актуализирующееся в определенном контексте: *Һуңғы ваҡытта Торомтайҙың да, йәндәре әсенеп, берҙән-бер ҡыҙының тормошо шулай башланыуына эсе бошоп, үҙен ҡайҙа ҡуйырға белмәй, тик бөтәһен дә эсенән һыҙып йөрөй ине. Бисәһенең хәбәре, буҫығып илай-илай һөйләнеүе һуңғы сабырлыҡтарын өҙҙө (Н. Мусин. Мәңгелек урман, 180-се бит)* [9: 329].

Сабырлыҡ (терпеливость) – одна из лучших качеств башкирского народа. Менталитету башкир свойственны терпеливость, сдержанность, выдержка. “Это абстрактное существительное образовано от прилагательного сабыр со значением терпеливый, выдержанный, смиренный, имеющий спокойный нрав, несуетливый. Соответственно сабырсыз – нетерпеливый, несдержанный” [10: 200]. Великий башкирский сэсэн-просветитель М. Акмулла терпеливость включает в семь лучших качеств башкира, утверждая, что нетерпеливость – позор, который приносит беду: *Алтынсы ҡиммәт нәмә – сабыр, тигән, Сабыр кеше моратын табыр, тигән. Һәр эштә сабырһыҙҙың төбө – хурлыҡ, Сабырһыҙлыҡ башҡа бәлә һалыр, тигән. М. Аҡмулла. (329 бит).*

Литература

1. Кан Сын Мин Формы выражения толерантности в русском речевом общении: автореф. дис. канд. Филол. наук. - Санкт-Петербург, 2010, 24 с.
2. Тынаева, Е. У. Средства выражения толерантности в немецком и кыргызском языках: автореф.дисс.канд.фил.наук., Бишкек, 2008.
3. Аболин Б. И. Концепт «толерантность» в когнитивно-дискурсивном аспекте: автореф. канд. фил. н., - Екатеринбург, 2009. 12
4. Толковый словарь башкирского языка. В двух томах – М., 1993
5. Хәҙерге башҡорт әҙәби теленең аңлатмалы һүҙлеге (Рәсәй Фәндәр академияһы Өфө фәнни үҙәгенең Тарих, тел һәм әҙәбиәт институты). – Өфө, 2004. - 528бит.
6. Ураҡсин З.Ғ. Башҡорт теленең синонимдар һүҙлеге. Т.М.Ғарипов ред.- Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1985. -164 бит.
7. Башкирско-русско-английский словарь пословиц и поговорок/ Г.Н. Нуриахметов, Д.И. Хизбуллина; М-во образования Рос. Федерации. Башк. гос. ун-т.
8. Самситова, Л.Х. Культурные концепты в языковой картине мира (на материале башкирских народных пословиц и поговорок – 2008. - № 9.– С. 117 – 124.

9. Самситова, Л.Х. Семантизация культурных концептов в башкирской языковой картине мира // Проблемы Востоковедения.- 2009.- № 3 (45).– С. 86 – 91.
10. Замалетдинов Р.Р., Замалетдинова Г.Ф.Репрезентация концептов сагыш, сабырлык в татарской языковой картине мира //«Филология. Социальные коммуникации». Том 26 (65), № 2. 2013 г. С. 270–275.
©Латыпова Ю.А., Кусярбаева И.А., 2017

Левченко В.В.,
к.и.н., доц. кафедры украиноведения, историко-правовых и языковых дисциплин
Одесского национального морского университета
Одесса, Украина

РОЛЬ А.Б. ВАРНЕКЕ В РАЗВИТИИ ТЮРКОЛОГИИ В ОДЕССЕ В 1920–1930-х ГОДАХ

За более чем двухсотлетний период развития исторической науки в Одессе эта область знаний представлена содержанием разных этапов, использованием различных исследовательских методов, специалистами разных направлений и т. п. [2, с. 450–489]. Отдельное место в самопознании истории исторической мысли в Южной Пальмире занимает её советский период, особенно 1920–1930-е гг., когда научное творчество историков осуществлялось под влиянием специфических условий их деятельности, зависело от приверженности к тем или иным теоретическим основам научно-исследовательской парадигмы и особенностей восприятия политических и идеологических взглядов. Изучение развития исторической науки в Одессе в указанный период позволяет определить направленность её движения, дать оценку достигнутым результатам, установить векторы тематических исследований и вспомнить призабытые имена многих историков.

В истории украинской исторической науки особое место принадлежит 1920-м гг., когда произошла трансформация организационных форм и содержания научно-исследовательских учреждений исторического профиля, что в свою очередь внесло разнообразие в научную ориентацию историков и детерминировало плюрализм исследовательской практики. На этом фоне радикальных изменений претерпели научные интересы историков – в их исследованиях в отличии от предыдущих тем исследования обозначился поворот в сторону изучения социально-экономического развития общества, истории классовой борьбы, революционного движения в Украине и на Западе в конце XIX – в начале XX вв., новой и новейшей истории зарубежных стран, послеоктябрьской истории Украины, истории

коммунистической партии. Имперская университетская форма исторических исследований была заменена разнообразием организационных форм – исследовательские кафедры и их филиалы, научные общества и их филиалы, музеи, библиотеки, архивы. Отсутствие разделения научных учреждений на академические и вузовские, создавало благоприятные условия для объединения творческих усилий учёных [10, с. 112]. В такой атмосфере в этот период одной из составляющей развития исторической науки в Одессе стало появление историка, который проводил научные исследования в области тюркологии – Александр Борисович Варнеке (1904 – не раньше 1944).

Изучению интеллектуальной биографии А.Б. Варнеке в литературе тюркологической тематики не посвящено научных статей и биографических очерков [28; 32], дающих представление о его научном наследии, о различных периодах жизнедеятельности, поэтому библиография, посвящённая одесскому учёному-тюркологу, до сих пор не имеет комплексного исследования, за исключением двух статей энциклопедического характера [8, с. 90; 18; 19] и одиночных упоминаниях в научной литературе [16, с. 121–122; 17, с. 131–133; 20, с. 80; 21, с. 197–199; 22, с. 235; 23, с. 260, 321; 26, с. 137].

Именно на 1920-е гг. приходится появление в интеллектуальном сообществе Одессы фигуры А.Б. Варнеке. Он родился 7 августа (25 июля) 1904 г. в Казани в семье известного филолога-классика, искусствоведа, историка театра и античной культуры Б.В. Варнеке [1; 31], который 21 августа 1904 г. «Высочайшим приказом по гражданскому ведомству» был назначен исполняющим должности экстраординарного профессора Казанского университета. В 1910 г. семья Б.В. Варнеке переехала в Одессу, где её главе была предложена должность профессора Новороссийского университета. С того года жизнь семьи Б.В. Варнеке была связана с причерноморским городом.

Начальное образование А.Б. Варнеке получил дома, а среднее в одной из гимназий Одессы. Начальное образование под руководством отца дало ему возможность овладеть многими иностранными языками (читал на польском, немецком, английском, французском и латинском языках) [15]. В 1921 г. он поступил в созданный в этом же году Одесский археологический институт, который просуществовал только один академический год [3; 23; 26]. Поэтому в 1922 г. А.Б. Варнеке перевёлся на историческое отделение факультета профессионального образования Одесского института народного образования (далее – ОИНО), созданного в 1920 г. на базе ликвидированного Новороссийского университета [23].

По окончании института в 1925 г. работал учителем в трудовых школах, а в начале 1927 г. подал заявление на поступление в аспирантуру Одесской секции научно-исследовательской кафедры истории украинской

культуры при ОИНО (руководитель М.Е. Слабченко). Главное управление научными учреждениями НКП УССР дважды «временно» откладывало его утверждение (последний раз 10 октября 1927 г.) [13]. В связи с этим он подал заявление на зачисление в аспирантуру научно-исследовательской кафедры Одесской Центральной научной библиотеки (руководитель С.Л. Рубинштейн, в будущем известный советский психолог и философ, член-корреспондент АН СССР) и 6 декабря 1927 г. был утверждён её аспирантом [14]. С.Л. Рубинштейн высоко оценивал научные способности молодого учёного, что он отразил в характеристике: «Варнеке А.Б. отмечается большой старательностью и совестливостью, имеет безусловные научные навыки и имеет склонность к серьезной работы в библиотеке. С него, стоит надеяться, выйдет совестливый сотрудник научной библиотеки» [15].

Несмотря на официальное обучение в аспирантуре научной библиотеки А.Б. Варнеке оставался неофициальным учеником М.Е. Слабченко, в аспирантуру к которому из-за чиновничьих проволочек не смог поступить. Этот факт подтверждают неоднократные утверждения известного учёного в письмах и дневнике [17, с. 133]. Под влиянием М.Е. Слабченко молодой учёный обратил интерес к истории украинских земель в XIX в., следствием чего стали несколько опубликованных статей. Во время учёбы в аспирантуре главным направлением его научных интересов стало развитие железнодорожного транспорта во второй половине XIX в., при изучении этой темы он проявил качества зрелого добросовестного исследователя. В течение 1927–1929 гг. на основании архивных источников подготовил и опубликовал статью об истории железной дороги на украинских землях [5].

Параллельно с учёбой в аспирантуре с 1926 по 1930 гг. был членом многих научно-исследовательских учреждений исторического профиля. Например, членом и секретарём социально-исторической секции Одесской комиссии краеведения при Украинской академии наук (УАН) [9], член Одесского научного общества при УАН, Украинского библиографического общества в Одессе. Наиболее плодотворной была его научная деятельность в тюркской комиссии (1929–1931) историко-этнологического отдела Одесского филиала Всеукраинской научной ассоциации востоковедов, где с 27 декабря 1926 г. он числился сотрудником, а с 25 апреля 1928 г. – действительным членом. Приоритетным аспектом его научных исследований в ассоциации стала история тюркоязычного населения – ногайцев, входивших в татарские государственные образования, а в 20-х гг. XVII в. появившихся в южноукраинских степях. На заседаниях отдела он выступал с докладами: 26 декабря 1926 г. – «Епізод з боротьби Росії за Перські ринки» («Эпизод из борьбы России за Персидские рынки» – во всех случаях перевод с украинского языка на русский язык автора статьи), 15 декабря 1928 г. – «Перехід ногайців Молочної Води до хліборобства»

(«Переход ногайцев Молочной Воды к земледелию»). Увлечение востоковедением привело к тому, что он был приглашён на II Украинский съезде востоковедов, проходивший в Харькове 1–6 ноября 1929 г. [29]. На съезде он анонсировал выступление с докладом на тему «Класова боротьба серед ногайців у XIX столітті» («Классовая борьба среди ногайцев в XIX столетии»), но по не установленным причинам доклад не был зачитан [11, с. 7, 17, 20, 22].

Ключевыми научными работами А. Б. Варнеке в области тюркологии являются две статьи – «До соціально-економічної історії таврійських ногайців» («К социально-экономической истории таврийских ногайцев») и «Класова боротьба серед ногайців на початку XIX ст.» («Классовая борьба среди ногайцев в начале XIX ст.»). В первой работе он представил первый этап пребывания таврийских ногайцев в составе Российской империи, социально-экономические факторы их интеграции в социальные слои населения северно-причерноморских земель в период XIX – начала XX вв., эволюцию в ведении сельского хозяйства – переход от натурального скотоводства с незначительным земледелием до оседлого земледелия, что содействовало налаживанию экономических связей с западноевропейскими рынками на ровне с другими этническими группами, проживавшими на юге Российской империи. Во второй статье он охарактеризовал социальные реформы в среде ногайцев, которые ликвидировали социальное преимущество мурз и духовенства как двух привилегированных слоёв общества и переход власти в руки ногайской торговой буржуазии, что способствовало их социально-экономическому доминированию.

Несмотря на активные научные изыскания под руководством М.Е.Слабченко, А.Б. Варнеке постигла участь некоторых его коллег (например, Н.Л.Рубинштейна) [25], которые вследствие поиска более авторитетной поддержки в науке покидали Одессу и выезжали в Киев. Так сложилась судьба и с А.Б.Варнеке, который в конце 1920-х гг., в поиске более весомой поддержки в научном сообществе, сблизился с М.С.Грушевским и представителями его научной школы. 30 апреля 1929 г. ним был сделан доклад в исторической секции ВУАН на тему «До історії українських міст у другій половині XIX ст.» («К истории украинских городов во второй половине XIX ст.»), а в сборник «Полуднева Україна» («Полуденная Украина») подал две статьи – «Поява залізниць у Донбасі» («Появление железных дорог на Донбассе») и «До історії становища робітництва в Донбасі в першій половині XIX ст.» («К истории положения рабочих на Донбассе в первой половине XIX ст.»). Активная научная деятельность А.Б.Варнеке также как и многих других коллег была прервана из-за вмешательства властей в научную сферу. В начале 1930-х гг. он был арестован [8, с. 90].

Период 1930-х гг. его биографии из-за не выявленных материалов исследовать не удалось. Во многих современных энциклопедических статьях указывается, что его жизнь закончилась в 1938 г. [8, с. 90; 18; 19], хотя это не соответствует действительности. В период оккупации Одессы немецко-румынскими войсками в 1941–1944 гг. А.Б.Варнеке продолжил свою деятельность в библиотечной сфере [22]. В это время он заведовал Главной центральной библиотекой Одессы, которая находилась на углу улиц Троицкой и Преображенской [12]. В проводимом в сентябре 1943 г. организационном собрании по восстановлению Одесского общества истории и древностей (1839–1922) при Одесском университете он был избран секретарём-ассистентом [29]. После освобождения Одессы войсками Советской армии в апреле 1944 г. судьба А.Б. Варнеке остаётся неизвестной, за исключением одного факта, что в сентябре 1944 г. он занимал должность заведующего методкабинетом Одесской областной библиотеки имени В.И. Ленина [7].

Интеллектуальная биография А.Б. Варнеке заслуживает на дальнейшее комплексное исследование, с детальным изучением всех направлений его научной деятельности, в частности в области тюркологии.

Литература

1. Алексеев М.П. Проф. Б.В. Варнеке: (К 35-летию его литературной и научной деятельности) / М.П. Алексеев // Силуэты. – Одесса, 1924. – № 5. – С. 6–7.
2. Аппатов С.И., Дёмин О.Б., Першина З.В. Историческая наука в Одессе за 200 лет / С.И. Аппатов, О.Б. Дёмин, З.В. Першина // Очерки развития науки в Одессе / Отв. ред. С.А. Андронати. – Одесса: Титул, 1995. – 576 с.
3. Боровой С.Я. К истории создания Одесского археологического института и его археографического отделения / С.Я. Боровой // Археографический ежегодник за 1978 год. – М., 1979. – С. 96–101.
4. Варнеке О. До соціально-економічної історії таврійських ногайців / О. Варнеке // Східний світ. – 1929. – № 3. – С. 137–146.
5. Варнеке О. Залізничне будівництво на Україні в 1860-х рр. / О. Варнеке // Записки Одеського наукового при Української Академії наук товариства. Секція соціально-історична. – 1927. – Ч. 1. – С. 5–22.
6. Варнеке О. Класова боротьба серед ногайців на початку XIX ст. / О. Варнеке // Східний світ. – 1930. – № 12. – С. 157–162.
7. Варнеке О. Маркс – Енгельс – Ленін – Сталін про Одесу / О. Варнеке // Чорноморська комуна. – 1944. – 2 вересня.
8. Васильков Я.В., Сорокина М.Ю. Люди и судьбы. Биобиблиографический словарь востоковедов – жертв политического террора в советский период (1917–1991) / Я.В. Васильков, М.Ю. Сорокина. – СПб, 2003. – 496 с.

9. Вісник Одеської комісії краєзнавства при Українській академії наук. Секція соціально-історична. – Ч. 4–5. – 1929. – С. 3.
10. Водотика С.Г. Наукове життя Одеси 1920-х рр. (структура та взаємодія дослідних установ гуманітарного профілю) / С.Г. Водотика // Одесі – 200. – Ч. II. – Одеса, 1994. – С. 111–113.
11. Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства. Одеська філія. 1926–1930. – Одеса, 1930. – 26 с.
12. Городские библиотеки // Одесская газета. – 1943. – 26 мая.
13. Государственный архив Одесской области (ГАОО). – Ф. Р-39. – Оп. 1. – Д. 3. – Л. 156–157.
14. ГАОО. – Ф. Р-39. – Оп. 1. – Д. 56. – Л. 167.
15. ГАОО. – Ф. Р-39. – Оп. 1. – Д. 168. – Л. 114–115.
16. Грибовский В.В. Ногайское казачье войско / В.В. Грибовский // Средневековые тюрко-татарские государства: научный журнал. – № 8. – 2016. – С. 108–129.
17. Заруба В.М. Історик держави і права України академік М. Є. Слабченко (1882–1952): Монографія / В.М. Заруба. – Дніпропетровськ: ПП «Ліра ЛІГД», 2004. – 456 с.
18. Зелінський А. Варнеке Олександр Борисович / А. Зелінський // Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: біобібліогр. слов. / упоряд.: Е.Г. Циганкова, Ю.М. Кочубей, О.Д. Василюк; редкол.: Матвєєва Л.В. (голов. ред.) [та ін.]. – К.: Ін-т сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАНУ, 2011. – С. 58.
19. См.: Левченко В.В. Варнеке Олександр Борисович / В.В. Левченко // Одеські історики. Т. 1 (початок XIX – середина XX ст.). – Одеса, 2009. – С. 88–90.
20. См.: Левченко В.В. Викладання та дослідження археології в Одеському інституті народної освіти (1920–1930) / В.В. Левченко // Стародавнє Причорномор’я. – Одеса, 2005. – С. 79–83.
21. См.: Левченко В.В. Деятельность научных династий историков Одессы в 1920–40-х гг. / В.В. Левченко // Проблемы славяноведения: сб. научных статей и материалов. – Брянск: РИО БГУ, 2011. – Вып. 13. – С. 192–210.
22. См.: Левченко В.В. Діяльність вчених-істориків Одеси в період німецько-румунської окупації (1941–1944 рр.) та їх доля / В.В. Левченко // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри. – Одеса, 2011. – С. 233–239.
23. См.: Левченко В.В. Історія Одеського інституту народної освіти (1920–1930 рр.): позитивний досвід невдалого експерименту / Відп. ред. В. М. Хмарський; наук. ред. Т. М. Попова. – Одеса: ТЕС, 2010. – 428 с.
24. См.: Левченко В.В. Коротка історія Одеського археологічного інституту: від зародження ідеї до її реалізації за ініціативою «знизу» та

ліквідації «зверху» (до 95-річчя від дня заснування) / В.В. Левченко // Стародавнє Причорномор'я. – Вип. XI. – Одеса, 2016. – С. 291–299.
25. См.: Левченко В.В. Неизвестные страницы одесского периода жизни историка Николая Леонидовича Рубинштейна (1897–1963) / В.В. Левченко // Проблемы славяноведения: сб. научных статей и материалов. – Брянск: Ладомир, 2013. – Вып. 15. – С. 128–145.
26. См.: Левченко В.В. Організація та діяльність Одеської секції Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури при Одеському інституті народної освіти / В.В. Левченко // Записки історичного факультету. – Одеса, 2003. – Вип. 13. – С. 126–140.
27. Матяш І.Б. Джерела до історії Одеського археологічного інституту // Архів. Документ. Історія. Сучасність / І.Б. Матяш. – Т. IV. – Одеса, 2001. – С. 143–147.
28. См.: Милибанд С.Д. Биобиблиографический словарь советских востоковедов / С.Д. Милибанд. – Москва: Наука, 1975. – 734 с.
29. Научная библиотека Одесского национального университета имени И.И. Мечникова. – Архив В.С. Фельдмана и О.Ю. Ноткиной. – К. 28. – Ед. хр. 125. – Л. 138.
30. Одесская газета. – 1943. – 5 сентября.
31. Тункина И.В. Борис Васильевич Варнеке: Страницы биографии / И.В. Тункина // Античный мир. Проблемы истории и культуры: Сб. науч. ст. к 65-летию со дня рождения проф. Э. Д. Фролова. – СПб., 1998. – С. 441–452.
32. Урсу Д.П., Музичко О.Є. Етапи та особливості розвитку сходознавства в Одесі у середині XIX–XX століттях / Д.П. Урсу, О.Є. Музичко // Східний світ. – Вип. 2–3. – 2013. – С. 92–118.

© Левченко В.В., 2017

Махмутова А.С.,
канд. фил. наук, доц. каф. рус. и сопост. филологии БашГУ,
г. Уфа

РЕГИОНАЛЬНАЯ ЛЕКСИКА В РОМАНЕ Р. БАИМОВА «КРЕЧЕТ МЯТЕЖНЫЙ»

Национально-культурные особенности отражения действительности в языковой картине мира наиболее ярко проявляются в художественном тексте.

Национально-специфическая лексика в переводе романа Р.Баимова «Кречет мятежный» представлена тюркизмами – регионализмами.

Тюркизмы в романе участвуют в историко-временной организации текста. Так, тюркизмы-историзмы вводятся в текст, если описываются события прошлого: «Вспомни, как называли предводителей войска в

основанных на десятичной системе армиях Чингиза и Хромого Тимура? - *Унбаши, юзбаши, менгбаши*! У казаков это будет: десятский, сотник,тысяцкий». Собственные имена, представленные географическими названиями, именами поэтов, писателей, ученых, военачальников, полководцев, политических лидеров (*Ахметзаки Валидов, Хорезми Мохаммед, Бошман-бей, Салават-батыр, Хабрау-сэсэн, Улугбек, Габдулла Тукай, Мажит Гафури, Алатау, Агидель, Идел, Туран, Куктепе* и др.), выполняют функцию географической и временной конкретизации [1].

Выполняя конкретизирующую функцию, тюркизмы участвуют в создании художественного пространства: тюркизмы включены в описание места действия, быта башкир, их жизненного уклада, отражают башкирский речевой этикет: «На пышной траве расстелили большой *палас* ручной работы, чтобы каждый мог устроиться поудобней, и приступили к чаепитию. - Вы же с дороги, притомились, конечно, выпейте еще чайку, утолите жажду, пока варится мясо, - захлопотала, заволновалась хозяйка, желая угодить гостям. - Вот мед, сметана, вот *курут*. Отведайте же! Сами берите. Не придвинуть ли ближе *казы-ялы*? Да угощайтесь же! Испробуйте нашего кумыса, только-только приготовили, потому так пенится»; «Только к полудню почтовая карета… вихрем влетела в *аул* Козян. Вот показалась *мечеть*, а рядом с ней - *медресе* и родительский дом Ахметзаки»; «*Ассалямагалейкум, Ахметзаки-эфенди!*». Тюркизмы участвуют в изображении пейзажа, который не только обозначает место действия, но и выполняет психологическую функцию – соотносится с чувствами и переживаниями персонажей.

Характерологическую функцию выполняют тюркизмы, при описании внешнего облика персонажей. Например, о различном социальном составе делегатов курултая говорит их одежда: «Делегаты успели освоиться и здесь. В первых рядах расселись, сложив возле себя лисьи тулупы и бобровые шапки, состоятельные посланники народа. Заки Валиди окинул взглядом задние ряды. По их виду можно было безошибочно сказать, какого они сословия - сидели они, не снимая с головы потертых шапок, не скидывая залоснившихся до блеска *бешметов* и *чекменей*. Середину зала занимали внешне похожие друг на друга люди в серых шинелях». Аналогичную функцию выполняют образные средства языка (метафоры, сравнения, перифразы), включающие тюркизмы, а также эмотивная лексика: «Военный провел ладонями по своим коленям, этим жестом и впрямь напомнив *шакирда* из *медресе*, привыкшего сидеть на коленях»; «По накатанной пыльной дороге мчит легковой автомобиль. На заднем сидении беседуют двое. - Не всякая лошадь угонится за этим «*тулпаром*»»; «Народ любит кубэлэк-

телявского богатыря…На гребне конной лавы летел могучий всадник, непоколебимо застывший в седле. - Мортазин!.. И конь подстать богатырю! Едет сам *див* из Кубэлэк-Телява на сказочном коне!»; «В большой просторной комнате за длинным столом сидело двое военных. Третий, точно сказочный *гифрит*, высоченного роста, беспрестанно ходил по комнате»; «- Забыла, как мы ездили в кочевье свата Ахметши?.. Тогда мы и помолвили Ахметзаки с Нафисой, которую ты тогда носила под сердцем… Тогда ты и сама была красива, как *конажэн*…». Данная функция появляется в тексте – когда у тюркизмов реализуются вторичные значения, возникшие на основе ассоциаций, коннотаций, сопровождающих употребление слова: «- И вы терпите такое издевательство над собой? – воскликнул он с горечью. – За вами же сила!.. - Против Ишкаримова не пойдешь, не-ет, - протянул кто-то. – Так всыпет плетью! - *Джигиты* вы или нет?».

Текстообразующую функцию выполняют тюркизмы в составе синонимических рядов, тематических групп лексики, выступая в качестве сквозного образа романа. Роман содержит большое количество слов, относящихся к религии. Это связано с тем, что борьба тюркских народов за национальную автономию, отраженная в романе, происходила под знаменем ислама: *Аллах, Коран, мулла, хазрет, мечеть, медресе, шакирд, ураза-байрам, дога, аят, азан, минарет, имам, талиб, ишан, муфтий, абыстай, ходжа, халиф, ижап-никах, намаз* и другие. Тюркизмы функционируют в переводе романа как контекстуальные синонимы, создающие разнообразие номинаций предметов и персонажей. Например: мужчина в одежде дервиша - «*дервиш*» – человек в чалме – гость – странный посетитель; конь-огонь – настоящий *аргамак*; легковой автомобиль – *тулпар* – машина; кураист – *джигит*; богатырь – могучий всадник – *див* на сказочном коне; белый парус – птица – кречет – *тойгон* [2, с. 98-100].

В рамках художественного произведения тюркская лексика становится особым выразительным средством языка, выполняет экспрессивную функцию. Номинативную функцию тюркизмы-регионализмы выполняют вне текста.

Функциональные свойства единиц языка опираются на их функционирование в речи (в тексте). В тексте проявляется полифункциональность тюркизмов.

Семантически и стилистически оправданное использование регионализмов в русском переводе способствует приобщению русского читателя к языковой картине мира башкирского народа.

Литература

1. Махмутова А.С., Хисамова Г.Г. Региональный компонент вузовского курса “Русский язык и культура речи” на национальном отделении // Российский гуманитарный журнал, 2015. – Т. 4. – № 2. – С. 449 – 454.
2. Отражение национальной языковой картины мира в реалиях Башкортостана: монография / В. В. Воробьев, А. К. Сулейманова, Ф. Г. Фаткуллина, Р. Х. Хайруллина. – Уфа: РИЦ БашГУ, 2014. – 208 с.

©Махмутова А.С., 2017

Мостафина Р.Д.,
филология фәндәре кандидаты, БДУ доценты,
Өфө ҡалаһы

РОБЕРТ БАЙЫМОВТЫҢ ҒИЛМИ ХЕҘМӘТТӘРЕНДӘ БАШҠОРТ ПРОЗАҺЫ МӘСЬӘЛӘЛӘРЕ САҒЫЛЫШ

Роберт Байымовтың ғилми хеҙмәттәрендә күтәрелгән проблемалар, тикшеренеүҙәр күп яҡлы. Унның фундаменталь хеҙмәттәре аша башҡорт прозаһының актуаль мәсьәләләре, үҫеш юлдары, табыштары, ҡаҙаныштары, яңылыҡтары, етешһеҙлектәре, ғөмүмән, тотош милли әҙәбиәт тарихы күҙ алдына баҫа.

Роберт Нурмөхәмәт улының 1975 йылда рус телендә баҫылып сыҡҡан “Шаг в зрелость” хеҙмәте 20-30-сы йылдар башҡорт әҙәбиәтендә тарихилыҡ принцибы формалашыуын күҙәтеүгә бағышланған. Хикәйәләр, повестар, тәүге башҡорт романдары – А.Таһировтың “Һалдаттар”, “Ҡыҙылгвардеецтар”, “Ҡыҙылармеецтар”, Д.Юлтыйҙың “Ҡан”, И.Насыриҙың “Күҙәй” аша автор был осорҙа әҙәбиәттә тарихилыҡҡа өлгәшеүҙәге, унның формалашыуындағы тәүге тәжрибәләргә ҡараш ташлай. Автор тарихилыҡтың художестволы ижадҡа, яҙыусының индивидуаль ижад оҫталығына, талант үҙенсәлектәренә бәйле булыуын билдәләй. Яҙыусының ижади методының тарихилығы ысынбарлыҡты художестволы һынландырыу процесында формалаша, шуға күрә лә ысын тарихилыҡҡа ижадсы тиҙ килмәй, баҫҡыстан-баҫҡысҡа, әҫәрҙән-әҫәргә оҫталығы тәрәнәйә һәм арта, донъяны киң аңлауға өлгәшә барған һайын һәм шунда ғына ирешә тигән фекергә килә.

“Ижади биҙәктәр” (1980) хеҙмәте проблематик, тематик төрлөлөгө, тикшеренеү офоҡтарының киңлеге менән айырылып тора. Беренсе бүлек башҡорт прозаиктарының ижади портреттарын асыуға бағышланған. З.Биишева, Ф.Иҫәнғолов, Р.Низамов, Я.Вәлиев, И.Ғиззәтуллин, Н.Мусин, Ғ.Ибраһимов, В.Исхаков ижадтарына арналған мәҡәләләрҙә 60-80-се йылдар прозаһына киң баһа бирелһә, А.Ғирфанов һәм С.Кулибай әҫәрҙәренә анализдарҙа башҡорт сатираһының йөҙө асыла. Х.Ғиләжев, Х.Кәрим, Ғ.Рамазановтарҙың шиғри өлгөләренә күҙәтеүҙәрҙә шул йылдар

поэзияһының ҡаҙаныш, табыштары барлана. Икенсе бүлектәге әҙәби күренештәрҙе тематик йәһәттән дөйөмләштереп анализлаған мәҡәләләрҙә башҡорт әҙәбиәтенең тарихи үҫешенең бер этабы күҙ алдына баҫа.

“Поискам нет конца” (1980) китабында 70-80-се йылдар повесть һәм романдарына баһаларҙа башҡорт прозаһының милли йөҙө асыла. Шул осор башҡорт прозаиктары ижадындағы яңы йүнәлештәр, табыштар хаҡында ентекле күҙәтеүҙәр урын алған был хеҙмәттә. Автор 80-се йылдар повестарының жанр һәм стиль сиктәренең киңәйеүен билдәләй. “Повестарҙа хикәйәләү лирик, романтик буяуҙар менән байый бара, публицистика философик уйланыуҙар менән алмашына, характерҙар хаҡында ябай һөйләү уларҙы һынландырыу, психологик анализ менән алмашына бара”[2; 200], “...бөгөнгө повестар роман жанрына ҡарағанда замандың актуаль проблемаларына оперативыраҡ үтеп инеүе, ысынбарлыҡты тематик һәм проблематик күп ҡырлылығында һүрәтләүе һәм жанр-стиль эҙләнеүҙәренә бай булыуы менән айырылып тора”[2; 203] тигән һығымталар яһай. Хеҙмәттә М.Кәримдең “Оҙон-оҙаҡ бала саҡ” повесына ике мәҡәлә бағышланған. Был әҫәргә авторҙың айырым туҡталыуы аңлашыла ла. “Оҙон-оҙаҡ бала саҡ” повесы хаҡында фекерҙәр алда әйтеп үтелгәндәрҙе ҡеүәтләй. “Повесть композицияһы, стиль тәбиғәте, ижади алымдары йәһәтенән өр-яңы, үҙенсәлекле күренеш булды, характерҙарҙы һынландырыу принциптары ла фәһемле”, - ти тәнҡитсе.

Ғалимдың “Башкирский историко-революционный роман” һәм “Судьба жанра” хеҙмәттәре башҡорт тарихи-революцион романдарының үҫеш эволюцияһын өйрәнеүгә бағышланды. Автор башҡорт романдары формалашыуының өс этабын билдәләй. Беренсе этап – утыҙынсы йылдар: А.Таһировтың “Һалдаттар”, “Ҡыҙылгвардеецтар”, “Ҡыҙылармеецтар”, Имай Насыриҙың “Күҙәй”, Д.Юлтыйҙың “Ҡан” әҫәрҙәре аша башҡорт роман жанрының ысынбарлыҡты киң эпик һүрәтләргә ынтылышының тәүге тәжрибәләре барлана. Икенсе этапты Һ.Дәүләтшинаның “Ырғыҙ” романы билдәләй, ти ғалим. Өсөнсө этапҡа З.Биишева, Ф.Иҫәнғолов, Я.Хамматов трилогияларын индерә. Һәр этапҡа ентекле анализ бирелә, һәр осор үҫешенең үҙенсәлектәре асыла. Шулай итеп, Р.Байымовтың был тикшеренеүҙәрендә башҡорт романы үҫеше хаҡында тулы картина күҙ алдына баҫа.

1993 йылда баҫылып сыҡҡан “Истоки и устья” китабы башҡорт әҙәбиәтенең алтмышынсы йылдарҙан алып туҡһанынсы йылдарға тиклемге “... үҫеше хаҡында тулы картинаны күҙ алдына баҫтыра” [4; 3], “...З.Биишева, Ф.Иҫәнғолов, Я.Хамматов хаҡында материалдар, уларҙың романдары бөгөнгө көн позицияһынан ҡайтанан ҡарап сығыла, башҡорт милли хәрәкәтенә ҡағылышлы идеологик моменттар аңлатыла” [4; 4]. Хеҙмәттә ғалим башҡорт әҙәбиәтенең яңылыҡтарына, ҡаҙаныштарына күҙәтеүҙәрендә шундай һығымталар яһай: “... прозала тарихи-революцион

тема традицион булып ҡалһа ла, яҙыусылар көн темаһын үҙләштереүгә лә ҡыйыуыраҡ тотона башланы, заман проблемаларына бағышланған бик күп хикәйә, повестар, романдар ижад ителде. Ауыл, эшселәр, һуғыш, нефть, диңгеҙ темаларын үҙләштереүҙә, форма өлкәһендәге эҙләнеүҙәрҙә ныҡышмалылыҡты билдәләп үтергә кәрәк, тарихи-революцион роман традицияларын тарихи романдар дауам итә”.

Р.Байымов – башҡорт әҙәбиәте ғилемендә өр-яңы йүнәлештәге тикшеренеүҙәрҙе башлап ебәргән ғалим. Шәреҡ әҙәбиәте тарихын, башҡорт әҙәбиәтенең башҡа милли әҙәбиәттәр менән бәйләнешен, әҙәбиәтебеҙҙең көнсығыш тамырҙарын киң һәм концептуаль өйрәнгән “Восточная литература” (1999), “Литература Востока” (2001, тулыландырылған 2-се баҫма), “Великие лики и литературные памятники Востока” (2005) хеҙмәттәре баҫылып сыҡты. Был хеҙмәттәрҙә ғалим тажик, иран, һинд һ.б. әҙәбиәттәр һәм уларҙың күренекле вәкилдәренең ижадтары хаҡында ентекле тикшеренеүҙәр үткәрә, бай материалдар туплай.

2007 йылда баҫылып сыҡҡан “Төрлө йылдарҙа тыуған уйҙар” һәм “Гармония многообразия” әҙәби-тәнҡит мәҡәләләр йыйынтыҡтарында башҡорт әҙәбиәте тарихы, яҙыусылар ижадтары буйынса фәнни мәҡәләләрендә, әҙәби портреттарҙа ғалим актуаль мәсьәләләрҙе күтәреп сыҡты.

Шулай итеп, Р.Байымовтың һәр фундаменталь хеҙмәте, ғилми тикшеренеүҙәре – башҡорт әҙәбиәте ғилеменең оло ҡаҙаныштары рәтендә күренекле урындарҙы биләй.

Әҙәбиәт

1. Баимов Р.Н. Шаг в зрелость. –Уфа: Башкирское книжное издательство, 1975. -190 стр.

2. Баимов Р.Н. Поискам нет конца. –М.: Современник, 1980. -205 стр.

3. Баимов Р.Н. Башкирский историко-революционный роман. -Уфа: Башкирский государственный университет, 1980. -80 стр.

4. Баимов Р.Н. Истоки и устья. Заметки о башкирской литературе. -Уфа: Китап, 1993. -348 с.

5. Егерменсе быуат башҡорт әҙәбиәте: Юғары уҡыу йорттары өсөн дәреслек /Редколлегия Р.Н.Байымов, Г.Н.Гәрәева, Р.Д.Мостафина, З.Я.Шәрипова. -Өфө: Китап, 2003. -576 бит.

6.Мостафина Р.Д. Башҡорт әҙәбиәт ғилеме һәм тәнҡите тарихы. –Өфө: БашДУ нәшриәт үҙәге, 2015. -82 бит.

7. Муллағолова Ә.М. Шоңҡар оса бейек ҡаяларҙа (Роберт Байымов ижады): Монография. -Өфө : БДУ-ның РНҮ, 2010. - 278 бит.

© Мостафина Р.Д., 2017

Мостафина Р.Д.,
филология фәндәре кандидаты, БДУ доценты,
Өфө ҡалаһы

ТАРИХИ-ГЕРОИК ЭПИК ҠОМАРТҠЫЛАРҘА ГЕРОЙ КОНЦЕПЦИЯҺЫ

Башҡорт тарихи йырҙарындағы һәм риүәйәттәрендәге ҡасҡындар образдары нигеҙҙә ун туғыҙынсы быуатта Башҡортостанда булған ваҡиғалар менән бәйле сағылдырыла. Ҡасҡындар – ярлы халыҡ мәнфәғәтен яҡлап көрәшеүсе яңғыҙ бунтарҙар.

Ябай халыҡты йәберһеткән байҙарҙың малын, байлығын урлап, ярлыларға таратып йөрөгән геройҙарҙы халыҡ яратып батырҙар тип атаһа, урыҫ һәм башҡорт байҙары ҡараҡтар тип йөрөткәндәр. Тарихи хикәйәләрҙә ҡасҡындар образын биреүҙә документаллек, реаль һүрәтләү өҫтөнлөк итә, шулай ҙа улар йыш ҡына боронғо эпос геройҙарына ла оҡшап китә.

Был халыҡтың үҙ батырҙары хаҡында яратып, һоҡланып һөйләүҙәре менән аңлатылалыр. Шуныһы иғтибарға лайыҡ: бындай геройҙарҙы милли батыры итеп күтәреү күп халыҡтар фольклорына хас. Хатта уларҙың портреттарын, характер һыҙаттарын, ниндәйҙер кимәлдә гиперболаштырыу, ҡабартып һүрәтләү ҙә, тылсым да, мөғжизәлек тә бар. Мәҫәлән, Бейеш, Камал ҡасҡын, Ғәҙебәк Насир (шул исемдәге тарихи риүәйәттәрҙән) хаҡындағы һүрәтләүҙәр әкиәттәргә, боронғо эпостарға тартым. Ғәҙебәк Насир Тимашевтың айғырын һарайынан ишеген, йоҙағын да боҙмай алып сыға, Камал ҡасҡын баструктан ниндәйҙер мөғжизә менән мөрйәнән сығып ҡаса һ.б.

Ҡасҡындар хаҡындағы тарихи риүәйәт, легендаларҙа был шәхестәрҙең шәжәрәһен, даталарҙы, улар йәшәгән төбәктәрҙе тулыраҡ һәм теүәлерәк бирергә ынтылыш бар. Мәҫәлән, Ялан Йәркәй хаҡында тарихи риүәйәттәр тулы, бай мәғлүмәтле бәйәндәр булыуы менән айырылып тора. Риүәйәттәрҙән күренеүенсә, ҡасҡындар образын һынландырыуҙа бөтә халыҡтарҙа ла тиерлек типологик оҡшашлыҡтар бар. Улар халыҡ мәнфәғәтәре өсөн изге эш ҡылыусы ыңғай образдар. Уларҙы риүәйәттәр үҙәгенә төп образдар итеп сығарған тарихи шарттар бер үк. Ул - халыҡты бөлгөнлөккә алып килгән, эксплуатация көндән-көн көсәйә барған капиталистик социаль-ижтимағи шарттар.

Ҡасҡын батырҙар образы башҡа халыҡтар ижадында ла күп осрай. Мәҫәлән, ҡаҙаҡ батыры һәм ҡасҡыны Аман Абаҙбаев хаҡында башҡорттарҙа “Аман” тигән риүәйәт һаҡланған. Рус ҡасҡыны Синцов хаҡында башҡорттарҙа бәләкәй генә мәғлүмәт Бейеш тураһындағы риүәйәттә урын алған. Урал тауы буйында ҡасып йөрөгәнендә Бейеш бер рус кешеһен осрата. Синцов тигән был эшсе үҙе эшләгән завод хужаһын үлтерә, Урал тауҙарына ҡасып китә. Бейеш менән Синцов икәүләшеп ҡасҡын булып

йөрөй башлайҙар, байҙарҙың магазиндарын талап, аҡса, затлы әйберҙәр алалар, ярлыларға тараталар.

Халыҡ хәтерендә Синцовтың да баһадир образы тыуҙырылған. “Ул да ҙур кәүҙәле, киң яурынлы, етен сәсле, үткер күҙле. Бейешкә ҡарағанда ла көслө, ун ике ботлоҡ батман алып йөрөгән” бәһлеүән булыуы хаҡында әйтелә.

Якут тарихи риүәйәттәрендә лә ҡасҡындар образы осрай. Якут ҡасҡыны Василий Маансары хаҡында тарихи риүәйәт уның тормошон тулы һәм бай сағылдырған материал булыуы менән айырылып тора. Маансары ла башҡорт ҡасҡындары һымаҡ уҡ ун туғыҙынсы быуат тәртиптәре тыуҙырған, халыҡ өсөн изге эштәр эшләп йөрөгән юлбаçар образы булып күҙ алдына баçа. Капиталистик йәмғиәт тәртиптәре уның ике туған ағаһы Чоочо Баай образы аша бирелгән. Профессор Р.Н.Байымов үҙенең “Исчезающие истории. Башкирско-якутские историко-литературные взаимосвязи” тигән хеҙмәтендә Василий Маансарының башҡорт тамырҙары булыуы мөмкин тигән ҡыҙыҡлы һығымтаға килә [1; 55].

Халыҡ мәнфәғәттәре өсөн көрәшеүсе, азатлыҡ идеяларын йөрөтөүсе был ҡасҡындар образы әҙәбиәт тә лә дауам иттерелде. Тарихи әçәрҙәрҙә улар халыҡтың милли азатлығы өсөн көрәш етәкселәре итеп бирелде. Мәçәлән, Б.Бикбай 1936 йылда «Ҡарлуғас» тигән тарихи драмаһын ижад итте. Шатморат исемле йәш егет урманда ҡасҡын булып йөрөй. Ҡасҡын булып йөрөһә лә, старшина һәм урыç байҙарына ҡаршы көрәшкә күтәрелерҙәй егеттәрҙе үҙенең ғәскәренә йыя, көс туплай. Шатморат – башҡорт мили-азатлыҡ хәрәкәте көрәшселәренең образын дөйөмләштерелгән типик характер. Әлбиттә, уның тарихта прототиптары күп. Ғалимә М.Хәмиҙуллина уның образы хаҡында «Шатморат – фольклорға, конкрет алғанда, «Йүркә Юныс», «Шаһибәрәк», «Бейеш» кеүек тарихи йырҙарҙағы ҡасҡындар- социаль тигеҙһеҙлеккә ҡаршы көрәшеүсе батырҙар образына барып тоташа [], –тип билдәләй.

Шулай уҡ А.Хәйбуллиндың XXбыуаттың утыҙынсы йылдарында яҙылған “Сурағол” тарихи хикәйәһендә лә төп герой Сурағол ялланып эшләп йөрөгән байының яңағына һуғып сығып киткәс, эшселәр араһында эшләй, халыҡтың кәйефен күҙәтеп йөрөй, унан һуң инде көс туплай, үҙен эҙәрлекләүҙәрҙән ҡасып, ойоштороу эштәрен урманда алып бара. Ләкин Сурағолдоң әлегә стихиялы көрәше еңеүгә дусар була, һәм ул ҡасып йөрөргә мәжбүр.

Ғ.Сәләм “Шоңҡар” поэмаһында тарихи эпик ҡомартҡылар геройҙары традицияларын дауам итеп бур, юлбаçар Әхмәт образын алған. Авторҙың капиталистик йәмғиәт тәртиптәре ауылынан ҡасып китергә мәжбүр иткән геройында башҡорт тарихи-героик ҡомартҡылар батырҙарының образдарын күҙ алдында тотҡандыр тип әйтергә урын бар. Әхмәтте башҡорт батырҙары менән оҡшаш иткән һыҙаттарҙың береһе - ул

бунтарлыҡ. Үҙенең йәмғиәттәге хәле, социаль тигеҙһеҙлек менән килешмәйенсә ул бунтарлыҡ һәм ҡараҡ юлына баҫа. Шулай уҡ башта байының әйберҙәрен һатып бөләкәй генә бурлыҡтан башланған эше урманда юлбаҫарлыҡ итеүгә тиклем үк үҫтерелә. Тирә-яҡтағы бай һәм дошмандарын ҡалтыратып тотҡан Әхмәт хаҡында автор:

Урман…Урмандарҙа бысаҡ йөрөй…

Юлбаҫарҙар ай-һай уҫалдар, ти.

Шағир капиталистик шарттарҙың кешене иҙеүен, яңы ҡоролоштоң ғына ябай кешегә юлдар асыуын контраст күрһәтеү өсөн үҙенең геройын ҡасҡын яҙмышына дусар итә. Әхмәт ҡасҡын пассив түгел, ә актив һәм көслө характер. Поэмала Әхмәт хаҡында шағирҙың “бер һыҙғырһа, дүрт-биш дуҫ таба” тиеүендә лә асыҡ күренә был.

Шулай итеп, тарихи-героик йырҙар һәм риүәйәттәр геройҙарында халыҡ яҙмышы өсөн көрәшкә сыҡҡан ыңғай герой концепцияһы сағыла. Ул халыҡ менән бер, халыҡтан айырылып сыҡҡан. Төрлө осорҙағы башҡорт әҙәбиәте ошо геройҙар традицияларын уңышлы дауам иттерҙе.

Әҙәбиәт

1. Баимов Р.Н. Исчезающие истории. Башкирско-якутские историко-литературные взаимосвязи. –Уфа: РИНЦ БашГУ, 2007, -97 стр.
2. Башҡорт халыҡ ижады. 2-се том.-өфө: Китап, 1997. 440 бит.
3. Предания, легенды и миы саха (якутов). // Составители: Н.А.Алекссев, Н.В.емельянов, В.Т.петров. – новосибирск: Наука: сибирская издательская фирма РАН, 1995. – 400 стр.
4. Хәмиҙуллина М. Б.Бикбай ижады. -Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1987. -235 бит.
5. Әхмәтйәнов К.Ә. Ғ.Сәләм. Тормошо һәм ижады. –Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1980 -257 бит.

© Мостафина Р.Д. 2017

Муллаголова Ә.М.,
филология фәндәре кандидаты,
Өфө ҡалаһы

ШӘХЕС АСЫЛЫ

Башҡорт рухиәтендә әҙәби мәктәп булдырған ғалим-яҙыусылар ике генә бөртөк. Икеһе лә Ағиҙел йылғаһының күркәм туғайында урынлашҡан Ҡырмыҫҡалы районының Үтәгән ауылында тыуған. Был ауылды XVIII быуатта Үтәгән Мыуашев старшина нигеҙләгән. Ул үҙе генә лә ата-бабаларыбыҙҙың ерен-һыуын, иркен һаҡлап, 1735-1775-се йылдарҙа өс ихтилалда ҡатнашҡан. Ғайса Хөсәйенов менән Роберт Байымов – Ағиҙел буйындағы башҡорт ырыуҙарының аҫыл улдары. Тәүгеһе, Ғайса Батыргәрәй улы, олуғ ғалим, БР-ҙың Фәндәр академияһы академигы, Башҡортостандың халыҡ яҙыусыһы булһа, икенсеһе – ижади һәм ғилми

яҙмышы иртәрәк туҡтаған Роберт Нурмөхәмәт улы – Рәсәйҙең атҡаҙанған фән эшмәкәре, БР Фәндәр академияһының ағза-корреспонденты, С.Юлаев исемендәге дәүләт премияһы лауреаты. «Уның нәҫел ептәре, 1812 йылғы Ватан һуғышы батыры, Парижғаса еткән Абдрахман Аҡйегеткә барып тоташа, ти Ғайса Хөсәйенов. Роберт ҡартатаһы Исхаҡ бабайҙан, атаһы Нурмөхәммәттән бик күп тарих, легендалар, ғибрәтле ваҡиғалар, еҙ ҡурай моңдарын тыңлап үҫте. Шундай затлы нәҫел рухы, дини, ғилми рух та ҡан менән һеңгән уға»[1]. Бына ҡайҙан һут ала Роберт Байымовтың тарихи романдары! Беҙгә уның хикәйә, повесть, романдарынан торған 6 китабы, 500-ҙән ашыу ғилми хеҙмәте, шул иҫәптән, 40-лап монографияһы билдәле. Ул Башҡортостанға, Тыва, Саха-Яҡут, Бурят иленә тиҫтәләрсә фән кандидаты һәм докторы әҙерләне. Ғүмеренең аҙағынаса БДУ-ла студенттарҙы әҙәбиәт серҙәренә өйрәтте.

Ҡасандыр миңә лә Роберт Байымов етәкләгән башҡорт әҙәбиәте һәм фольклоры кафедраһында эшләү бәхете тейҙе. Шуға ла уның һәлмәк кенә һөйләгән һәр һүҙе-тарихы, хәрәкәте-булмышы, яҙыусыларға хас булғанса көтмәгәндә көлдөрөп алыуҙары күҙ алдында. Остазыбыҙ: «Кеше ғүмеренең 80 проценты эшләгән коллективында бер-береҥ менән аралашып үтә. Шуға ла унда матур атмосфера тыуҙырыу фарыз», – ти торғайны. Кабинетында баш баҫып эшләп ултырыр ҙа, тормоштағы йә фән, мәҙәниәт, ижад донъяһындағы яңылыҡтар менән бүлешер ине. Киң эрудициялы, һәлмәк аҡыллы етәксебеҙҙең кеше булараҡ үҫеш баҫҡыстарын да беҙ Роберт Нурмөхәмәт улының үҙенән ишеттек. Мәктәпте тамамлағас, Иҫке Ҡыйышҡы, Биштәкә ауылдарына математика уҡытырға саҡырылыу, Стәрлетамаҡ пединститутының физика-математика факультетына ситтән тороп уҡырға инеү, армияла артразведка взводында хеҙмәт итеү, унда хәрби частың гәзитен сығарыуҙа ярҙамлашыу…Тап ошо шөғөл аҙаҡ белемгә сарсап ҡайтҡан егетте БДУ-ға алып килә. Роберт Байымов уҡыуҙа һынатмай. Икенсе курстан ул – Ленин степиндеаты. Бынан тыш, комсомол ойошмаһы секретаре. Электән мәҡәләләр яҙған комсомол лидерының «Ленинец» гәзите редакцияһына юлы йышая. «Где дым, туда и бежим» мәҡәләһе өсөн шелтә лә эләгә уға. Әммә төрлө бәхәстәрҙә ғәҙел булғаны, уйлап эш иткәне өсөн һүҙе өҫтөн сыға. “Тейәрен генә әйтегеҙ” ти торғайны ул. Үҙе лә ғилми советтарҙа сығыш яһаһынмы, яҙыусылар ойошмаһындамы, әҙәби-тәнҡит йә фәнни мәҡәлә яҙһынмы – «тейәрен генә» әйтте.

1960 йылдар уртаһында Роберт Байымов Ломоносов исемендәге Мәскәү дәүләт университетытында аспирантурала уҡый. Әҙәбиәт теорияһы белгесе Геннадий Поспелов, Шәриф Азиз, Роберт Бикмөхәмәтов, шәрҡиәт менән шөғөлләнеүсе Халиҡ Ҡор-Оғлы, билдәле яҙыусы Адамовичтарҙан һабаҡ алыу бәхете тейҙе, ти торғайны ул. Шул мәлдә үк йәш аспирант үҙен асыҡ фекерле, талапсан һүҙле тәнҡитсе, әҙәбиәт белгесе итеп таныта. Был хаҡта академик Ғайса Хөсәйенов, уның мәҡәлә, рецензиялары «Вопросы

литературы», «Дружба народов» кеүек журналдарҙа, «Литературная Россия» «Литературная газета» ише үҙәк матбуғатта ла баҫылды, тип хәтерәләй. Бер аҙ һуңғараҡ филология фәндәре докторы Үзбәк Ғимаҙиев та: «1975 йылда «Литературная Россия» әҙәбиәт фәне күгендә яңы йондоҙ балҡыуын хәбәр итте»[2], - ти. Мәскәү прогнозы тулыһынса аҡлана. Роберт Байымов Мәскәүҙә кандидатлыҡ диссертацияһы яҡлап, Өфөгә ҡайтҡас, ғалим, тәнҡитсе булып танылa. 10 йылдан һуң фән докторы дәрәжәһенә эйә була. Тәнҡитсе – һирәк осрар талант. Ул әҙәбиәттең уңыштары, кәмселектәре, яҙыусылар алдында торған бурыстарҙы бөтә үткерлеге менән ҡуя белергә тейеш. Роберт Байымовтың «Шаг в зрелость» («Өлгөргәнлеккә аҙым»), «Поискам нет конца», «Ижади биҙәктәр», «Төрлө йылдарҙа тыуған уйҙар», «Гармония многообразия» һ.б китаптары ошо хаҡта һөйләй. Ә башҡорт романдары тураһындағы «Судьба жанра» монографияһын әҙәбиәтселәр, ғалимдың ысын мәғәнәһендә оло һүҙе, тип нарыҡлай.

Роберт Байымов Көнсығыш әҙәбиәтенә, Хайәм, Низами, Джами һ.б ижадына тәрән үтеп инде. «Мин Мәскәүҙә аспирантурала уҡығанда,– тип яҙҙы ул бер интервьюһында, – күп милләтле СССР халыҡтары әҙәбиәте, бигерәк тә, Көнсығыш әҙәбиәте менән ҡыҙыҡһыныу көслө булды. Кафедра асырға ла йыйыналар ине. Мине лә шунда эшкә ҡалырға әйҙәнеләр, ҡалманым, үкенмәйем. Шул саҡта үҙем өсөн бөтөнләй яңы донъя астым. Рудаки, Хафиз, Саади кеүек бөйөк әҙиптәрҙе уҡып ғәжәп иттем. Башҡортостаныма Шәреҡ әҙәбиәте менән «ағыуланып» ҡайттым»[3].

2005 йылдың 9 июнендә Роберт Байымовтың «Великие лики и литературные памятники Востока» тип аталған һәлмәк китабының исем туйы үтте. Шул мәлдәге БДУ ректоры Мөхәммәт Хәҙис улы Харрасов: «Был ҡиммәтле китабы менән Роберт Байымов республикала ғына түгел, тотош Рәсәйҙә үҙ-үҙенә һәйкәл ҡуйҙы» тип юғары баһаланы. Әҙәбиәт ғилеме өлкәһендәге был фундаменталь хеҙмәт өр-яңы күренеш булды һәм хаҡлы рәүештә 2005 йыл китабы тип билдәләнде.

Роберт Байымов, рухи мираҫты һаҡлайыҡ, тип тырышты. Бөтә фәнни-ижади, уҡытыу эштәре араһында тәүҙә «Йәдкәр», унан «Проблемы Востоковедения» журналының баш мөхәррире вазифаһын да башҡарҙы.

1970-се йылдарҙа уҡыусыларға тәнҡитсе буларaҡ киң таныш Роберт Байымов нәфис ижадҡа ла аяҡ баҫа. Шул дәүерҙә яҙыусы Фәрит Иҫәнғолов «Ағиҙел» журналында бына нисек яҙа: «Хикәйәләре фекер аныҡлығы, образлылығы, тел нәфислеге һәм тапҡырлығы хас әҫәрҙәр ине. Художник булып эш итә. Ул прозаның «шишмә башын»дөрөҫ тапҡан. Яңы асылындағы Роберт Байымовҡа өр-яңы һуҡмаҡтар һалыу, һутлы бураҙналар ярыу, тейелмәгән ҡатламдар асыу бәхете теләйбеҙ. Прозаға төклө аяғың менән, ҡәләмдәш!»[4].

Роберт Байымовтың тәүге художестволы китаптары 1980 йылдарҙа бер-бер артлы донъя күрә. Улар «Сарсау», “Бикле хазина” тип атала.

Хикәйәләрендә ябай хеҙмәт кешеләре лә, вазифа тотҡандары ла һынлана. Ә хикмәт ниҙә, нимәһе менән йәлеп итә һуң? Шул беҙ белгән, осрашып-һөйләшеп йөрөгән геройҙар ҡатлаулы, ҡыҙыҡлы, бай рухи донъяға эйә икән!

Художестволы әҙәбиәт майҙанында Роберт Байымов яҙыусы-новатор булып иҫтә ҡалды, сөнки ул – арҙаҡлы ғалим, сәйәсмән, төркиәтсе Әхмәтзәки Вәлидиҙең исемен мәңгеләштереүсе яҙыусы. XX быуат башындағы милли хәрәкәт менән ғалим-яҙыусы оҙаҡ йылдар ҡыҙыҡһына. Совет осоронда Фрунзе (хәҙер Бишкек), Алма-Ата, Ташкент ҡалаларына барып урыҡ-һурыҡ мәғлүмәттәр таба. «Ватандаш» журналына биргән бер интервьюһында: «Ленин, Сталин томдары ла ныҡ ярҙам итте, Иосиф Сталин ул заманда милләттәр эше буйынса халыҡ комиссары булған, башҡорт мәсьәләһе буйынса туранан-тура шөғөлләнгән. Тикшеренә торғас, автономия өсөн аяҡ терәп көрәшкән Башҡортостан ил эсендә генә түгел, донъя кимәлендә лә иғтибарһыҙ ҡалмауын асыҡланым. 1988 йылда «Сыбар шоңҡар» идеяһы башымда өлгөрөп етте. Шул йылды Венгрияға Сегед университетына махсус курс уҡырға саҡырҙылар. Шунда мәртәбәле ғалим Йозеф Торма Зәки Вәлидиҙең «Хәтирәләр» китабының төрөксә вариантын бирҙе, йотлоғоп уҡыным. Замана хәүефлегенә ҡарамай, Йозеф Торма әфәнде аҙаҡ миңә уны бүләк итте. Бүләк ил сиктәрен үтеп, имен-аман Башҡортостанға ҡайтып етте»[5], – тип яҙған ул роман тамырҙары тураһында. Күреүебеҙсә, «Сыбар шоңҡар» – оҙайлы эҙләнеүҙәр емеше.

Роберт Байымов «Яуап бирер көн», «Сыбар шоңҡар» романдары менән генә сикләнмәне. Тарих төпкөләренә үтеп инеп, «Карауан килә Бағдадтан» романын яҙҙы. Әҫәр сюжетына нигеҙ итеп 922 йылда ғәрәп илсеһе Ибн Фаҙландың Иҙел буйҙарындағы Болғар дәүләтенә, шундағы Башҡорт иленә лә сәйәхәте алынған. Доцент Зәки Әлибаев роман дастан традицияларына хас ваҡиғалар, психологик коллизиялар менән һуғарылыуын һыҙыҡ өҫтөнә ала. Әйткәндәй, үҙ мәлендә «Карауан килә Бағдадтан» романы 2009 йыл әҫәре тип танылды.

Эйе, тарихи хәтер, милли рух, тип янды Роберт Нурмөхәмәт улы. Республиканың Стәрлетамаҡ, Сибай, Бөрө, Учалы ҡалаларында башҡорт филологияһы буйынса эштәр көйлө барыуына ҡыуанды. 2002 йылда, әлегеләй хәтеремдә, хәҙер БДУ-ның Нефтекама филиалында башҡорт филологияһын үҫтерергә кәрәк, тип борсолдо: “Баш ҡаланан ситтә эшләп алыу йолаһы электән бар. Үҙ мәлендә Салауат Галин, Эрнст Ишбирҙин Стәрлетамаҡта эшләп ҡайтты. Һеҙҙең хеҙмәт тәжрибәһе лә, тормош тәжрибәһе лә етерлек, ҡулығыҙҙан килә», - тип ҙур ышаныс бағланы ул миңә. Барыһын бизмәнгә һалып ҡараным да, рәсми рәүештә ул ваҡытта 49 милләт вәкиле теркәлгән, 150 мең халҡы булған Нефтекамаға ҡуҙғалдым. Роберт Байымов һәм уның замандаштары – фән докторҙары Марат Зәйнуллин, Зиннур Нурғалин, Әхмәт Сөләймәнов, Фирҙәүес Хисаметдинова, Зәйтүнә Шәрипова, Эрнст Ишбирҙин, Ғиниәт Ҡунафин,

Мирас Иҙелбаев, Риф Әхмәҙиев, Гөлфирә Гәрәева, шулай бик күп доценттар республиканың төнъяҡ-көнбайыш төбәгендә башҡорт рухын, милли үҙаңды үҫтереүҙә өҙлөкһөҙ ярҙам иттеләр. Оҙаҡ йылдар «идеялар генераторы», әлбиттә, Роберт Байымов булды. Урындағы халыҡҡа рухи ҡиблаһын табышыу миссияһы яуҙы беҙгә. Студенттарға һабаҡ биргәндә остаз-замандашыбыҙ тауҙай хеҙмәттәренә таяндыҡ.

Роберт Нурмөхәмәт улы хәләл ефете Йөҙөм Һәүбән ҡыҙы менән матур ғүмер иткән, тип уйлау кәрәктер, сөнки 1997 йылда «Йәшлек» гәзитендә баҫылған мәҡәлә бына ошо хаҡта: «Миңә эш менән күп йөрөргә тура килде. Ҡатыным аңлай ине, һәр ваҡыт терәк булды. Яҙмышты ҡабатларға мөмкинлек булһа, уны уҡ һайлар инем»[6]. Беҙҙең халыҡта, себеште көҙ һанайҙар, тигән тапҡыр мәҡәл бар. Үҙ-ара килешеп йәшәгән, татыу ғаиләлә бер ул, бер ҡыҙ үҫтергән улар. Ләйлә лә, Таһир ҙа икешәр юғары белемгә эйә, ғаилә ҡороп, үҙ аллы йәшәйҙәр. Иҫән булһа, Роберт ағай өс ейәненә һөйөнөп йәшәр ине. Әйткәндәй, Таһир улына ижади һәләт ҡандан күскән. Күптән түгел уның урыҫ телендә етенсе китабы донъя күрҙе.

Таланттарҙың ғүмере – ике, остаз шәкерттәре менән көслө, тиҙәр. Роберт Байымов – фәндә лә, нәфис әҙәбиәттә лә ең һыҙғанып эшләне. Ҡасандыр Зәки Вәлиди Башҡортостанан үҙаллығы өсөн көрәшһә, Роберт Байымов башҡорт филологияһы һәм журналистика факультеты базаһында Милли институт булдырыу тураһында хыялланды. Замандаштарына күңелендә йөрөткән аҫыл уй-фекерҙәрен художестволы әҫәрҙәрендә, ҡалын-ҡалын ғилми хеҙмәттәрендә әйтеп ҡалдырҙы.

Әҙәбиәт

1. Әлибаев З. Остаз. Ғалим. Яҙыусы // Башкортостан уҡытыусыһы. –2007. - № 1. -28-се бит.
2. Гимадиев Ү. Илһамлы ижад үрҙәре // Ҡызыл таң. -1987. – 9 ғинуар.
3. Сәйфетдинова Л. // Башҡортостан. -2000. –29 ноябрь.
4. Иҫәнғолов Ф. Яҙыусы яңы асылын ала // Ағиҙел. -1976. - № 9. -82-се бит.
5. Баһуманова М. Мин уҙемде ғүмер буйы сәскә араһында йөрөгән кеше кеүек хис итәм… // Ватандаш. -1997. -10 ғинуар.
6. Ситдиҡова Л. Тормош һуҡмаҡтары // Йәшлек. -1997. – 11 ғинуар.

© Муллағолова Ә.М., 2017

Мурзагулова З.Г.,

кандидат филологических наук, доцент БашГУ,

г.Уфа

ПРОБЛЕМА ХУДОЖЕСТВЕННОЙ КОНЦЕПЦИИ В РОМАНЕ Р.БАИМОВА “КРЕЧЕТ МЯТЕЖНЫЙ”

«Кречет мятежный» Р. Баимова посвящен описанию одного из самых горьких и героических моментов истории башкирского народа – национальному движению 1917 – 1920 гг., а также деятельности одного из видных деятелей башкирского национального движения того времени З.Валиди.

Национальное и религиозное движение народов России начала XX века освещалось в научной литературе крайне тенденциозно и односторонне. В источниках советского периода эти движения характеризовались как буржуазно-националистические, направленные против революционных устремлений народных масс [1]. Р.Баимов в своем романе подвергает критике устоявшиеся представления и стремится восстановить историческую правду о событиях тех далеких уже лет.

Не останавливаясь на деталях, автор ведет повествование на уровне идей и концепций. События развиваются в романе резко и стремительно. Вся сила устремлений писателя направлена на раскрытие истинной сути событий, восстановление исторической справедливости по отношению к деятелям минувшей эпохи.

Сложная и жестокая общественно-политическая борьба выводит на арену истории множество самых разных людей. Становление ЗакиВалиди, крупного исследователя истории, культуры и литературы восточных народов, в качестве одного из ведущих политических деятелей тюркских народов рассматривается Р.Баимовым как веление времени. Политическая деятельность Валиди направлена на построение федеративного государства, где национальные автономии имели бы реальную полноту власти. Глава «Утро надежд» посвящена отдельным этапам именно этой кропотливой, трудной работы героя романа и его единомышленников.

Писатель прекрасно понимает всю трудность стоящей перед ним проблемы освещения сложнейшей общественно-политической обстановки того времени, но последовательно стремится распутать весь клубок возникающих вопросов. Анализ политической платформы каждой из партий строится на основе тщательного изучения национального и социального состава ее членов.

Решение съезда башкирского народа о необходимости самостоятельности и автономного решения своих политических и социальных проблем, возвращение под контроль башкирских властей Караван-сарая, выборы Исполнительного Совета и предоставление ему права организации Башкирской автономной республики – свидетельства высокого уровня политического правосознания башкир. Все это – кульминация башкирского национального движения 1917 – 1920 гг. и вместе с тем кульминация романа.

Последующее описание событий посвящено военной и политической борьбе за воплощение в жизнь этих устремлений народа.

Разделяя взгляды своего героя, автор отмечает, что проблема цивилизованного устройства государства всегда была в России одной из самых сложных и трудных. Нежелание русского государства предоставить хотя бы минимальную автономию национальным регионам, стремление

всегда быть во главе и всем руководить рассматривается как одна из главных причин всех неудач государственного строительства.

Художественная концепция автора четко выявляется в описании характера общественных процессов: социальная борьба в Башкортостане имела национальный характер и национальную основу, борьба «красных» и местных русских переселенцев была связана с проведением ими великорусской шовинистической политики против башкир. Основная мысль романа основана на строках из письма З.Валиди В.И.Ленину.

Своим романом Р.Баимов показал всю пагубность для башкир политики классовости, партийности и тоталитарного режима России, деятельности партийно-правительственного аппарата России, основанного на принципах империалистического государства.

Писатель внес серьезный вклад в борьбу с популярным в 30-е – 70-е гг. XX века формационному подходу в изучении истории народа, доказал, что башкиры и другие тюркские народы развиваются по своим собственным законам, которые необходимо учитывать и уважать. Эта позиция автора делает роман и по сей день чрезвычайно актуальным.

Р.Баимов использует в своем романе самые разнообразные литературно-художественные средства, что, несомненно, повышает интерес читателя, вызывает заинтересованность.

Это произведение своей яркой публицистичностью, эпичностью, остротой поставленных проблем стало заметным явлением башкирской литературы последних лет.

Литература

1. Очерки по истории Башкирской АССР. — Уфа, 1956.

© Мурзагулова З.Г., 2017

Мырҙағолова З.Ғ.,
филология фәндәре кандидаты, БДУ доценты,
Өфө ҡалаһы

БАШҠОРТ ТАРИХИ ПРОЗАҺЫНДА ПСИХОЛОГИЗМ МӘСЬӘЛӘЛӘРЕ

Башҡорт тарихи прозаһында халыҡ тарихын уның теге йәки был тарихи-ижтимағи үҫеше дәүерендәге психологияһына: донъяны аңлау-күҙаллау, фекерләү үҙенсәлектәренә, этностар араһындағы мөнәсәбәттәргә (илдәге эске һәм тышҡы сәйәсәткә) бәйләп яҡтыртырға тырышыуҙары тарихи әҫәрҙәрҙең художестволылыҡ йәһәтенән үҫешенә ҙур йоғонто яһаны. Тарихи прозала тап ошондай тенденция өҫтөнлөк алғанда осорға хас характер тыуҙырыу, характерҙарҙа психологизм, фәлсәфәүилек мәсьәләләре актуаль төҫ ала. Психологизм, фәлсәфәүилек киңәк

һыҙаттарҙың художестволы әҫәр бәҫен күтәрер сифаттар икәнлеге бер кемдә лә шик тыуҙырмайҙыр.

Башҡорт тарихи романының был һыҙаттарға өлгәшеү юлындағы проблемаларҙы түбәндәгесә билдәләргә мөмкин:

1) халыҡ тарихын уның тарихи ижтимағи үҫешенә хас булмаған концепцияларға, идеологияға яраҡлаштырып һынландырыу (К.Мәргәндең «Бөркөт ҡанаты», Ғ.Ибраһимовтың «Кинйә» романдары);

2) тарихи романда хикәйәләүҙә документтар, хәл-ваҡиғалар ағышына бирелеү (Ғ.Ибраһимовтың «Кинйә» романы) ;

3) «буш хыялға, уйҙырмаға юл ҡуймау, тарихты үҙ дөрөҫлөгөндә бирергә тырышыу» тойғоһона бирелеү (Ғ.Хөсәйенов прозаһы);

4) автор образының әҫәрҙә ҙур урын алыуы — хәл-ваҡиғаларға, геройҙың эш-хәрәкәтенә автор ҡарашы, комментарийҙарҙы характерҙарҙың психологияһы асылышына ҡамасаулыҡ яһай (Ғ.Хөсәйеновтың «Ҡанлы илле биш» романы).

Ғ.Хөсәйенов үҙенең тарихи-хроникаль романында хәл-ваҡиғаларҙы, характерҙарҙы һынландырыуҙа объектив-документаль, публицистик хикәйәләү алымдарын да, субъектив стилде лә иркен ҡуллана. Геройҙың субъектив-сентименталь планда сағылыш табыуы хәҙерге башҡорт хроникаль романының бер үҙенсәлекле һыҙаты ул. «Ҡанлы илле биш» тарихи романы сюжеттарҙың әхлаҡи-философик принципҡа нигеҙләнеп төҙөлөүе, психологик, әхлаҡи конфликттың үҙәккә ҡуйып һүрәтләнеүе йәһәтенән тарихи прозала яңы күренеш булды.

Р.Байымовтың тарихи-документаль романында ла, Ғ.Хөсәйеновтың «Ҡанлы илле биш» тарихи әҫәрендәге кеүек, башҡорт халҡы тарихына материалистик диалектика формулаһы аша түгел, ә антропологик принциптан сығып өйрәнеүгә етди аҙым яһала. Авторҙар тарихи романдарында башҡорт халҡының үҙенә генә хас үҫеш тарихы булыуын иҫбатлай алды.

Һүрәтләнгән дәүергә хас халыҡ психологияһы, нигеҙҙә, әҫәр үҙәгендә торған тарихи шәхес образының уй-фекерҙәрен, эске күңел донъяһын, әхлаҡи-этик ҡараштарын, уға тәьҫир итеүсе факторҙарҙы анализлау аша сағылдырылды.

Романдарҙа һүрәтләнгән геройҙарҙың – Батыршаның да, З.Вәлидиҙең дә аңлау, фекерләү эволюцияһын күрһәткән яҙмалары (тахризнамә, хәтирәләре) һаҡланған. Тарихи шәхестәрҙең эш-ҡылыҡтарын нигеҙләүсе мотивтар яҙмаларҙа асыҡ күренә. Әммә ләкин был сығанаҡтар геройҙарҙың субъектив фекерләүе сағылышы ла булып тора.

Р.Байымов үҙенең документаль романында характерҙы асыуҙа шәхестең билдәле субъектив уй-фекерҙәрҙе ағышына эйәреү менән сикләнмәй, уның аң-ҡарашы, фекерләүе үҫешенә, характерына тәьҫир итеүсе мөхитте анализлау бурысын да ала. Бында рухи-әхлаҡи, милли,

социаль, сәйәси факторҙарға иғтибар йүнәлтелә. Иғтибар был факторҙарҙың һәр береһенә берҙәй тигеҙ бүленгән тип әйтһәк, хата булыр – яҙыусы тарихи ситуацияла шәхес аңында, эшмәкәрлегендә актив роль уйнаған милли-этник, сәйәси ҡараштарҙы беренсе планға ҡуя.

Геройҙарҙы уй-кисерештәр байлығында, психологик тәрәнлектә һүрәтләргә ынтылыу Б.Рафиҡовтың тарихи прозаһы өсөн характерлы күренеш. Быға яҙыусы теге йәки был тарихи шәхестә ғәҙәти кешене күреү, уны һәр кеше өсөн тәбиғи булған уй-теләктәр, кисерештәр солғанышында һынландырыу аша өлгәшә килә.

Б.Рафиҡовтың «Ҡараһаҡал» тарихи романында геройҙың «күңел торошо тарихын» һүрәтләү маҡсат итеп алына. Роман үҙенең композицион ҡоролошо үҙенсәлектәре йәһәтенән биографик роман жанры традицияларын дауам итә, әммә бында герой тормошондағы хәл-ваҡиғаларҙы эҙмә-эҙлелектә биреү принцибына эйәреү күҙәтелмәй, шәхес образының рухи донъяһын көслөрәк яҡтыртыуға булышлыҡ итерҙәй мөһим эпизодтарҙы һайлап алыуға өҫтөнлөк бирелә. Романда герой тормошонан алынған реаль факттар художестволы ижад менән ҡушыла, шәхестең ул йәшәгән дәүергә ярашлы психологияһы, әхлаҡи-философик уй-ҡараштары сағылыш таба. Б.Рафиҡовтың «Ҡараһаҡал» тарихи-биографик романында композицион алым уйҙырмаға ҡоролған сюжетептәрен үреп биреү, геройҙың күңел торошон, психологияһын тәрән анализлау менән ҡатмарлаштырылды. Н.Мусиндың «Шунда ята батыр һөйәге» исемле тарихи романында тарихи шәхес биографияһын художестволы һынландырыуҙа Б.Рафиҡовтың «Ҡараһаҡал» романы традициялары дауам ителә. Н.Мусин романында Алдар батырҙың биографияһы ижади иркенлектә һынланыш тапты. Алдар батырға һәм Ҡараһаҡалға бәйле документаль сығанаҡтар, нигеҙҙә уларҙың актив сәйәси эшмәкәрлектәре осорон ғына «һөйләй». Геройҙарҙың билдәле тарихи аҙымға тиклемге тормош юлы: бала сағы, үҫмерлек, егет ҡорона инеүе осорҙары тарихта яҡтыртылмаған. Тарихи шәхестәр тормошондағы «ҡараңғы яҡтарҙы яҡтыртыу» алымы һәр авторҙа ла үҙенсәлекле ҡуйылған.

Ҡараһаҡал образының шәхес булараҡ формалашыу этабында шул замандағы социаль-сәйәси факторҙар ҙур әһәмиәткә эйә тип күрһәтелә, «осраҡлылыҡ» (случайность) алымы ла актив ҡулланыла, ә Алдар батырҙың ир ҡорона ингәнгә тиклемге биографияһы «булыр бала бишектән» тигән ҡараштан сығып һынландырыла. Н.Мусин герой характерын биреүҙә тарихи дәүерҙәге һүҙ барған төбәк халҡының типик этник-психологик һыҙаттарына нигеҙләнә. Яҙыусының башҡорт халҡына ҡараған һәр төрлө ҡәүемдәрҙең йәшәгән географик урындарына бәйле үҙенсәлекле аң-ҡараштары, психологияһы, темпераменты булыуына иғтибар итеүе ҡыҙыҡһыныу тыуҙыра.

Дөйөмләштереп әйткәндә, хәҙерге тарихи романдар әкренләп тарихи-философик, психологик роман жанрҙарына йөҙ бора. Башҡорт тарихи

романы уҡыусыла халҡыбыҙ тарихына ҡыҙыҡһыныу, хөрмәт уята алды, унда патриотизм, кешелеклелек тойғолары тәрбиәләүҙә ҙур роль уйнаны.

© Мырҙағолова З.Ғ., 2017

Мырҙағолова З.Ғ.,
филология фәндәре кандидаты, БДУ доценты,
Өфө ҡалаһы

ӘҘӘБИӘТ ДӘРЕСТӘРЕНДӘ УРТА БЫУАТТАР ТӨРКИ-БАШҠОРТ ЯҘМА ҠОМАРТҠЫЛАРЫН ӨЙРӘНЕҮ МӘСЬӘЛӘҺЕ

Боронғо һәм урта быуаттар төрки-башҡорт мәҙәниәтендә яҙма әҙәбиәт ҙур урын алып тора. Был яҙма ҡомартҡылар боронғо төрки халыҡтарының педагогикаһы буйынса бай ғына мәғлүмәт бирә.

Тарихи тема төркиҙәрҙә шәхес тәрбиәләүҙә киң файҙаланылған. Йәш быуында Тыуған илгә, туған халҡына һөйөү, батырлыҡ, яугирлыҡ кеүек сифаттар тәрбиәләү тарихи-яҙма ҡомартҡыларҙа мөһим маҡсаттарҙың береһе була. Был йәһәттән Култәгин, Билге ҡағандар иҫтәлегенә ҡуйылған ташъяҙмалар айырыуса әһәмиәтле. Уларҙың төп йөкмәткеһе Беренсе һәм Икенсе Төрки ҡағанаттарының ике быуатлыҡ тарихын художестволы сағылдыра. Төрки халыҡтарының тарихи үткәнен героик поэма стилендә тасуир итеү йәштәрҙе тәрбиләүҙә бик көслө алым ул. Ташъяҙмаларҙа, ғәҙәттә, һүҙ төрки ҡәбиләләр берләшмәһенең үткән данлы тарихын, ҙур шәхестәрен барлауҙан башлана. Артабан халыҡтың борсолоу тормошо һүрәтләнгән фонда таш ҡуйылған ҡағандың башҡарған эштәренең әһәмиәтен асыҡлау маҡсаты ҡуйыла. Мәҫәлән, икенсе ҡаған илгә баш булып ултырғанда ил тамам бөлгөнлөккә төшкән, халыҡ бойондороҡһоҙлоғон юғалтҡан була. Халыҡтың хәле ни тиклем аянысыраҡ һүрәтләнһә, герой атҡарған эштәр шул ҡәҙәре мөһимерәк, ҙурыраҡ күренә. Текстарҙа кәүҙәләнгән аҡыллы, батыр ҡағандар образы шул рәүешле башҡаларға үрнәк булырлыҡ дәрәжәлә сағылыш таба, халыҡҡа патриотик тәрбиә бирерлек көскә әүерелә.

М. Ҡашғариҙың “Диуану лөғәт әт-төрк” (XI) китабында әҙәп-әхләк тәрбиә мәсьәләләренә ҙур урын бирилә. Был хеҙмәткә байтаҡ фольклор өлгөләре индерелә. Уларҙың күпселеген мәҡәл-әйтемдәр тәшкил итә. Осорҙағы мәҡәл-әйтемдәрҙең бер функцияһы кешелә иң яҡшы әхләки сифаттар тәрбиәләүгә ҡайтып ҡала. Миҫалдарҙан күренеүенсә, намыҫлылыҡ, дуҫлыҡ, егәрлелек, әҙәплелек, тыйнаҡлыҡ кеүек күркәм сифаттар ҙурланған. Шулай уҡ, М. Ҡашғари шәхестәрҙә яугирлыҡ, батырлыҡ кеүек сифаттарҙы ла киң пропагандалай. Һүҙлектә автор батыр ир-егет, күренекле шәхес Алып Ир Тоңа тураһында эпик әҫәрҙән өҙөктәр килтергән. Бында ил хужаһының сираттағы бер алышта һәләк булыуы оло ҡайғы итеп һүрәтләнә.

Ғөмүмән, боронғо яҙма ҡомартҡыларҙа ир-егеттәр шәхес итеп тәрбиәләү үҙәк мотивтарҙың береһе булып тора.Ир кешелә батырлыҡ, яугирлыҡ кеүек һыҙаттар менән йәнәшә аҡылды, белемлелекте лә юғары баһалаған әҫәрҙәр байтаҡ.

Й. Баласағунлының "Ҡотаҙғу белек" әҫәрендә егет кеше өсөн мәғрифәтле булыу мәжбүри тип табыла.Йософ Баласағунлы кешенең интеллектуаль эшмәкәрлегендә аҡылдың, зиһендең роле хаҡында төплө фекерҙәр әйтә. Уныңса зиһен һәм аҡыл кешене хайуандарҙан айырыр сифат, тап зиһенде файҙаланып, белемгә ынтылыуҙа әҙәмдең ҡиммәте, йәшәү мәғәнәһе. Белемдең әһәмиәтен шағир күп кенә юлдарҙа һыҙыҡ өҫтөнә ала:

Белег бирде йаңлук бэдүде бу көн,
Укуш бирде өтрү йазылды төген.
(Белем менән кеше был көн бөйөклөккә иреште,
Уҡыу арҡыһанда күп төйөндәр сиселде).

Әҙип наҙан кешеләрҙе ауырыу кеше менән сағыштыра:

Белексез кеше барча иглиг булыр,
Иглиг имләмәсә, кеше тәрк үлер.
(белемһеҙ кешеләрҙең барыһы сирле булыр,
Сирен дауаламаһа, кеше бик тиҙ үлер).

Йософ Баласағунлы телмәр, матур һөйләү һәләте, кешеләр менән аралаша белеү әһәмиәтлелеге тураһында ла киң генә фекер йөрөтә. Ул кеше телмәрен уның аҡылы, эске күңеле сағылышы тип ҡарай:

Уҡыуға, белемгә тылмас ул был тел,
Кешене нурлаған нәмә тел ул, бел!

Әҙип телдең кешене бәхетле итәр көс икәнлеген аңғарта:

Кешене тел хөрмәтле, бәхетле итәр,
Кешене тел осһоҙлар, башын ярыр!

Поэмала Йософ Баласағунлының педагогик ҡараштары киң генә сағылыш таба. Ул балаларҙы тәрбиәләү мәсьәләһенә тотош бүлектәр арнай, ғаиләлә ир баланы һәм ҡыҙ балаларҙы тәрбиәләү нескәлектәренә айырым туҡтала. Балаларҙы тәрбиәләү проблемаһына ҡарата авторҙың позицияһы түбәндәгесә: баланың рухи һәм физик йәһәттән сәләмәт булып үҫеүе, беренсе сиратта, ғаиләлә алған тәрбиәнән тора. Шуға күрә лә ата-әсә үҙе уларға төрлө йәһәттән өлгө булырға тейеш. Автор ата- әсәнең тәрбиә эштәрендә талапсан булыуы кәрәклеген аңлата. Әҙип фекеренсә, тәрбиәһеҙлек – ул балаларҙың үҙҙәре өсөн дә, ата-әсә өсөн дә оло бәхетһеҙлек.

Ә. Йүгнәкиҙең "Һәйбәт әл-хәкәик" әҫәрендә лә аң-белем,тәрбиә мәсьәләләреүҙәктә тора:

Һөйәккә елек кәрәк, ә иргә - белем,
Ир күрке аҡыл ул, һөйәктеке – елек.
Наҙан әҙәм елекһеҙ һөйәктәй буш,

Елекһеҙ һөйәккә һуҙылмай һис кем.

Ошо рәүешле Ә. Йүгнәки ир кешенең белемле булырға тейешлеген аңлатырға тырыша. Ир кешенең танылыу алырға тейешлеген дә еткереүҙе үҙ бурысы һанай автор:

Белем туплап, ҡаҙаныр ир билдәлелек,
Белемһеҙ иһә бушҡа итер тереклек.
Белемле ир үлһә – исеме ҡала …

Боронғо һәм урта быуаттар яҙма әҙәбиәтендә йәш быуынды, шәхестәрҙе тәрбиәләү мәсьәләһе һәр ваҡыт үҙәктә торған. Бөгөнгө көндә лә был әҫәрҙәр үҙҙәренең идея-эстетик, тәрбиәүи йәһәтенән үҙ актуаллеген юғалтмай. Әҙәбиәт дәрестәрендә ошо күркәм әҫәрҙәрҙең текстары менән танышыу һәм уҡыусыларҙың фекерҙәре менән ҡыҙыҡһыныу бары тик файҙаға ғына. VII – XII быуаттарҙа әйтелгән идеяларҙың ни өсөн бөгөн дә үтә актуаль булыуын уҡыусылар менән берлектә асырға тырышыу уларҙың ижади фекерләү, тарихи юҫыҡта сағыштырма формала анализлау һәләттәрен үҫтереүгә булышлыҡ итә.

Әҙәбиәт

1.Башҡорт әҙәбиәте антологияһы: XIII – XVIII быуаттар. Ике томда. Т.1. – Өфө: Китап, 1999. 2.Юсуф хос ходжиб. Кутадгу билиг (Транскрипция вә хозирги узбек тилига тавсиф). – Тошкент, 1971.

© Мырҙағолова З.Ғ., 2017

Мәмәтҡолова Н.Ф.,
БДУ-ның 2 курс магистранты,
Ғилми етәксеһе - филол. фән. докторы, проф. Ҡунафин Ғ.С.

ӘМИР ӘМИНЕВ ПРОЗАҺЫ ҮҘЕНСӘЛЕКТӘРЕ

Һәр бер шағирҙың, яҙыусының ижады төнгө күктәге сағыу йондоҙға тиң. Ни тиклем әҙип үҙ әҫәрен уҡыусы күңеленә яҡын итеп, заманса проблемаларға бағышлап, замандашының уй-теләктәрен сағылдыра ала, шул тиклем уның әҫәрҙәре уҡымлы. Башҡорт әҙәбиәтендә лә ундай яҙыусылар етерлек. Шуларҙың араһында, ҡыҙыҡлы әҫәрҙәре менән уҡыусыларҙың күңелен яулаған Әмир Әминев айырылып тора. Был авторҙың үҙенсәлекле стилдә яҙылған повестары һәм хикәйәләре иғтибарҙы йәлеп итә. Әҫәрҙәрендә ваҡиғалар үҫеше һәм геройҙарҙың ҡабатланмаҫ характерҙары, сюжеттың көтөлмәгән сиселеше уҡыусыны бер ваҡытта ла битараф ҡалдырмай.

Әмир Әминевтең әҫәрҙәрендә ер, экология, тәбиғәт, милләт һәм тел мәсьәләләре, ниндәйҙер кимәлдә, социаль тигеҙһеҙлек, йәмғиәттә әхлаҡи нормаларҙың емерелеүе, атайҙар һәм балалар кеүек проблемалар урын ала. Автор символдар, йәшерен мәғәнәләр менән оҫта эш итә. Ҡайһы бер әҫәрҙәренең исемендә лә был сағыла. Мәҫәлән, «Ҡапҡа» хикәйәһен алғанда

ла, ҡапҡа үҙе бер символик мәғәнәгә эйә. Бында һүҙ күңел ҡапҡаһы тураһында бара. Хикәйәнең төп геройы яңы ҡапҡа эшләтеп бөтөү менән үҙенең күңел ҡапҡаһын да ябып ҡуя. «Өс ете» хикәйәһе лә символик йөкмәткеле. Автор хәҙерге ваҡытта күрәҙәселәргә йөрөү, имселәрҙән дауаланыу һымаҡ күренештәргә ишара яһай. Әҫәрҙең геройы үлемен көтөп йөрөй, сөнки уға нисәлер йыл элек бер сиған өс ете бергә килгән көндә үләһең тип әйткән, йәғни етенсе йыл, етенсе ай һәм етенсе көн. Автор был хикәйәгә көслө ирония һала. Бер яҡтан ҡарттың һуҡырҙарса ышаныуы, икенсе яҡтан геройҙың ҡылыҡтары, эштәре уҡыусы күңелендә йәлләү тойғоһо уята. «Хөкөм» хикәйәһендә йәштәр аулаҡ өйҙә Сәми өҫтөнән хөкөм ойоштора. Шаяртып ҡына башланған был һөйләшеү өҫтәл артында етди төҫ ала. Автор ҡулланған үҙенсәлекле был алым төп геройҙы төрлө яҡлап асырға ярҙам итә. Сәми ғүмер буйы тракторсы булып эшләгән, көнсөллөгө арҡаһында ул бергә эшләгән дуҫын бәләнән ҡотҡармай ҡайтып китә. Һөҙөмтәлә уның дуҫы – Фәррәх һәләк була. Шулай уҡ колхоз аҡсаһын үҙ иткән хужаларының мәкерлеген һиҙмәүе лә геройҙы үҙе өсөн генә йәшәгән кеше итеп ҡылыҡһырлай.

Әмир Әминевтың «Ҡытайгород» повесында хәҙерге заманда бик актуаль булған ер проблемаһы сағылыш таба. Ауылдарҙа колхоздарҙың бөтөп, уларҙың ерҙәре, ҡалалағы заводтарҙың сит ил хужаларына һатылыуы тураһында яҙа автор повеста. Әҫәрҙәге Фәйзулла Сәғитович – оло кеше, әйткән һүҙҙәрендә дөрөҫлөк яңғыраһа ла, халыҡ уны ҡабул итмәй. Был образ «Ҡапҡа» хикәйәһендәге Мәғәфүр ағай менән оҡшаш. Ғөмүмән, Әмир Әминев ололар һүҙенә хәҡиҡәтте, әҫәрҙең идеяһын һала һымаҡ. Ололарҙың һүҙенә ҡолаҡ һалмаған өсөн дә халыҡ тыуған ерһеҙ тороп та ҡала инде. Тәбиғәткә кешенең мөнәсәбәте «Ҡар кешеһе» хикәйәһендә күренә. Был әҫәр ярым фантастикаға ҡоролған. Ҡар кешеһе – мифологик образ, әҫәрҙә ул киң мәғәнәгә эйә. Ҡар кешеһе тәбиғәтте һынландыра. Хикәйәнең тамамланыуы ла бик үҙенсәлекле, кешенең тәбиғәт алдында көсһөҙлөгө тап ошо сиселештә күрһәтелә. Шулай итеп, «Ҡар кешеһе» хикәйәһендә глобаль проблеманы – кеше – тәбиғәт мөнәсәбәте мәсьәләһен күтәреп сыға. Кешеләрҙе ғәмһеҙ йоҡонан уятыр өсөн, ирреалистик алымға – фантасмагорияға мөрәжәғәт итә. Шаҡ ҡатырыу юлы менән автор, тирә-яҡ мөхиткә, тәбиғәткә мәрхәмәтле мөнәсәбәттә булмауҙың ниндәй ҡурҡыныс эҙемтәләргә килтереү мөмкинлеген аңлатырға һәм беҙҙә, уҡыусыларҙа, Ер-әсәгә ҡарата һаҡсыл ҡараш тәрбиәләргә тырыша.

Милләт проблемаһы, әсәләр (аталар) һәм балалар мөнәсәбәте «Бүре балалары» хикәйәһендә параллелизм күренеше аша сағыла. Сәкинә менән уның балаһы Альберттың тормошо Аҡтырнаҡтың бүренән тапҡан көсөктәре яҙмышына параллель ҡуйыла. Әҫәр аҙағында яңғыҙ тороп ҡалған әсә-әт менән ҡатындың образы икенсе милләткә кейәүгә сыҡҡан милләттәштәребеҙҙең аянысл яҙмышына ишара. Ә. Әминев ижадында кире

йәки ыңғай геройҙар тигән бер ҡатлы ғына бүленеш юҡ. Геройҙар үҙ тормошо менән йәшәй, һәр береһенең үҙ характеры, үҙ яҙмышы һәм йәшәүгә хоҡуғы бар.

Әмир Әминевтың тағы бер ижад үҙенсәлеген әйтеп китеү кәрәктер. Унның хикәйәләре - үҙе бер табышмаҡ, йә булмаһа, хәл-ваҡиғалар үҫтерелешенең көтөлмәгәнсәлеге, киҫкен кинәтлеге. Был да үҙенә күрә бер ижади алым, стиль. Уҡыусы уйлана, әҫәрҙең мәғәнәһен, хәл-ваҡиғаларҙың айышын, тереклек итеү менән йәшәүҙең асылын төшөнөргә тырыша. Яҙыусы үҙ ижады менән уҡыусының ҡандан килгән хәтеренә, төпкөл аңына мөрәжәғәт итә.

Әҙәбиәт

1. Ә. Әминев Ҡапҡа : Повестар, хикәйәләр. - Өфө : Китап,2003.

©Мәмәтҡолова Н.Ф., 2017

Мәһәҙиева Р.Р.,
филол.ф. к.,БДУ доценты,
Өфө ҡалаһы

МИЛЛИ МАТБУҒАТТА ТИРАЖ МӘСЬӘЛӘҺЕНӘ БӘЙЛЕ ПРОБЛЕМАЛАР

Һуңғы 25 йыл эсендәге иҡтисади тетрәнеүҙәр Башҡортостан матбуғатын ҙур һынауҙар алдына ҡуйҙы. Ҡағыҙға һәм типография хеҙмәтенә, подпискаға хаҡтарҙың артыуы былай ҙа ҡиммәтселектән яфа сиккән халыҡты яратып уҡыған гәзит-журналдарынан баш тартырға мәжбүр итте. Көнкүрешебеҙгә Интернеттың көндән-көн нығыраҡ үтеп инеүе, электрон баҫмаларҙың барлыҡҡа килеүематбуғаттың хәлен тағы ла ҡатмарлаштырҙы. 2014 йылда республикала 475 мең кеше матбуғат баҫмаһы алдырып уҡыһа, 2015 йылда улар һаны 377 меңгә ҡалған, 2016 йылда 348 меңгә төшкән.

Гәзит-журналдар көн күрә алһын өсөн өс шарт кәрәк: **дәүләт ярҙамы, реклама һәм подписка.**Башҡортса баҫмаларға һанап үтелгәншарттар бармы, булһа ниндәй кимәлдә – ҡарап сығайыҡ.

Башҡортостанда милли баҫмалар фәҡәт дәүләт иҫәбенә сығарыла. Был маҡсатта 2013 йылда дәүләт ҡаҙнаһынан 341,5 млн һум, 2014 йылда – 337, 7 һәм 2015 йылда 321 млн һум аҡса бүленгән (Сумманың кәмей барыуы тиражға бәйле –**авт.**). Бынан тыш, федераль кимәлдә айырым баҫмаларға (балалар, йәштәр өсөн, әҙәби баҫмалар һ.б.) төрлө гранттар бүленә, яҙылыу хаҡтарына ташлама яһала. Мәҫәлән,“Йәншишмә”,“Йәшлек” гәзиттәре, “Аманат” журналы йыл һайын тиерлек 250 меңдән 1 000 000 һумға тиклем күләмдә грант алып тора.

Рекламаға килгәндә, милли матбуғатты аҡса эшләү сығанағы тип ҡарау төптө дөрөҫтүгел. Сөнки ул киң күләмле мәғлүмәт сараһыбулыуҙан

бигерәкмиллимәҙәниәтте һаҡлауға, аң-белем таратыуға, телде үҫтереүгәхеҙмәт иткән социаль әһәмиәтле тармаҡ. Мәктәптәргә, дауаханаларғатабыш килтереүтөп бурыс итеп ҡуйылмаған кеүек милли матбуғатҡала уның маҡсатынан һәм бурыстарынан сығып талаптар ҡуйылырға тейеш. Ошоно дәүләт ни тиклем тиҙерәк аңлап, тейешле ҡарарҙар ҡабул ителһә, бынан халыҡ та, дәүләт үҙе ләотор ғынаине.

Өсөнсө шарт – подписка, тинек. Ул хәҙер юҡ кимәлендә. Бөгөнгө көндә “Башҡортостан” гәзите уртаса алғанда 4 000 мең данаменән баҫыла, “Йәшлек”– 10 000 , “Ағиҙел”– 2000 экземпляр.Тираж йылдан-йыл кәмеүгә бара, тиер инек, 2017 йылдың беренсе ярты йыллығына “Йәшлек”тең генә тиражы бер аҙ күтәрелде.

Әлбиттә, тираж йыйыу мәсьәләһендә редакцияның әүҙемлеге, журналистарҙың хеҙмәте лә ҙур роль уйнай. Сөнки баҫманың йөкмәткеһе, биҙәлеше уҡыусы өсөн бик тә мөһим. Гәзит (журнал) - ул редакция сығарған тауар, уның сифаты ни тиклем юғары булһа, һатыуы, йәғни таратыуы ла еңелерәк.

Был йәһәттән редакцияларҙы ғәйепләргә урын юҡ кеүек, улар булған тиражды һаҡлап ҡалыу өсөн төрлө сараһын күрә. Әйтәйек,“Башҡортостан” гәзите бер нисә йыл элек “Йома” һанын айырым индекс менән сығара башланы. Кешеләр исмаһам аҙнаһына бер тапҡыр республиканың төп гәзитен алып уҡыһын тигән күҙлектән сығып эшләнгән эш был.

“Йәшлек” менән “Йәншишмә” гәзиттәре аҙналыҡ баҫмаға әйләндерелде. Элек “Йәшлек” аҙнаһына –өс, “Йәншишмә” ике тапҡыр сыға ине. Баҫмаларҙың почта сығымдарын кәметеү һәм шул рәүешле сираттағы хаҡартыуҙан ҡотолоу өсөн яһалды был аҙым да. Аҙналыҡ баҫмаға әйләнеү,әлбиттә,гәзиттәрҙеңйөкмәткеһенә лә йоғонто яһаны, ләкин бынының - икенсе тема.

“Рәсәй почтаһы” подписка баҙарында - монополист. Ул яҙылыу хаҡынҡасан теләй, күпмегә теләй - шулай күтәрә. Быға яуап итеп редакциялар үҙ көсө менән альтернатив таратыуҙы ойоштора башланы. Өфөлә йәшәүселәр, мәҫәлән, яратҡан баҫмаларына редакцияла яҙылып, һәр һанын Матбуғат йортонан барып ала. Әйтәйек,“Ватандаш” журналын почта аша яҙҙырыу ярты йылға 742 һум да 02 тин торһа, альтернатив ысул менән алыу 564 һумға төшә. Башҡортостандың халыҡ шағирҙары Гөлфиә Юнысова менән Ҡәҙим Аралбай журналды Матбуғат йортонан килеп ала. Осһоҙораҡ та, етмәһә редакцияға яҙмаларын да ҡалдырып китәләр.

Республиканың район-калаларында ла “Рәсәй почтаһы” хеҙмәтенән баш тартып, ошо ысулды уңышлы файҙаланған редакциялар байтаҡ.

Гәзит-журнал уҡырға яратыусылар менән араны өҙмәҫкә тырышып, редакцияларҙың төрлө осрашыуҙар, конкурстар үткәреүе, әүҙем яҙылыусылар араһында приздар уйнатыуы тураһында әйтеп тормағанда ла

була. Уларҙы күптәр белә һәм ҡатнаша ла. Ҡыҫҡаһы, БР Матбуғат агентлығы, редакциялар тираж йыйыу өсөн барыһын да эшләй кеүек. Тик һөҙөмтәләрҡыуандырмай.

Мәсьәләгә ҡағылған тышҡы сәбәптәрҙе барлап сыҡҡандан һуң, хәлдең эске сәбәбе лә барҙыр тигән фекер тыуа. Ысынлап та, илдә 90-сы йылдарҙа башланған ҡырағай баҙар мөнәсәбәттәре күп нәмәнең аҫтын-өҫкә килтерҙе. Шул болғансыҡ заманға һылтанып йөрөй торғас, 20 йыл эсендә халыҡта гәзит-журнал уҡыу ғәҙәте, ғөмүмән, матбуғат уҡыу мәҙәниәте юҡҡа сыҡты. Элегерәк ғаиләләрҙә һәр кешегә тәғәйен баҫма алдыралар ине. Балаға– пионер гәзите йә журналы, ҡатын-ҡыҙға –хужабикәләр өсөн, ғаилә башлығына, ҡыҙыҡһыныуҙарынан сығып- шулай уҡ үҙ баҫмаһы. Бынан тыш ирҙәр ҙә, ҡатындар ҙа һөнәренә бәйле махсус гәзит-журналдарға яҙылды. Почтальон бер ҡосаҡ баҫма килтереп киткәс, бөтә ғаилә бергәләшеп ултырып уҡый торғайны:шунда уҡ яңылыҡтар менән бүлешеү, фекер уртаҡлашыу бара, йәғни ғаилә ағзаларының йәнле аралашыуы, белергә, аң-белемен арттырырға тырышыуыбалаларға матур үрнәк була торғайны.

Мәктәптә иһә уҡытыусылар һәр уҡыусының “Башҡортостан пионеры”на, “Пионер” журналына яҙылған-яҙылмағанын күҙ уңынан ысҡындырмай ине. Мәҫәлән, 1-се класҡа уҡырға барғас, уҡытыусыбыҙ дәрестә: “Балалар, бына һеҙ уҡыусы булдығыҙ. Уҡыусы балалар өсөн “Башҡортостан пионеры” тигән гәзит сыға. Уға хәҙер яҙылһағыҙ, ул һеҙгә Яңы йылдан килә башлай. Был гәзиткә яҙылырға һәм уҡырға кәрәк”, - тине.

Тимәк, гәзиткә яҙылыу уҡыусы өсөн дәрескә әҙерләнеп килеү, китап уҡыу, тәртипле булыу, бөхтә кейенеп йөрөү кеүек үк бурыс итеп ҡуйылған. Ата-әсәләргә лә балаһына гәзит алдырыу портфель, форма алып биреү кеүек тейешле ғәмәл булған.

Бына ошолар барыһы бергә баяғы әйтелгән матбуғат уҡыу мәҙәниәтен хасил иткән дә инде.Яңыраҡ “Республика Башкортостан”нәшриәт йортоноң генераль директоры Венера Хәкимова БР Матбуғат агентлығы коллегияһында яһаған сығышында ойошмаларҙа гәзит-журналдарға яҙылыу мәсьәләһенә туҡталды. Һүҙ ыңғайында ғына урындарҙа ҡайһы бер етәкселәрҙең бюджет аҡсаһына (!)“Как развлечь гостей?”, “1000 советов” тигән баҫмаларға яҙылыуыхәбәр ителде. Үҙебеҙҙең республикала сыҡҡантрадицион гәзит-журналдарҙы алдыраһы урынға күңел асыуға йүнәлтелгән баҫмаларға өҫтөнлөк биргән етәкселә матбуғат уҡыу мәҙәниәте генә түгел, яуаплылыҡ тойғоһо ла юҡ икәне көн кеүек асыҡ. Ундай етәксе, беренсенән, матбуғат проблемаларын аңлауҙан бик йыраҡ, икенсенән, ойошмаларҙа подписка ойоштороу тураһында һүҙ сыҡҡан осраҡта “Баҫым яһай алмайбыҙ!” тиеү менән сикләнеүҙе хуп күрә. “Административ ысул ҡулланырға ярамай!”, “Баҫым яһай алмайбыҙ !” – бындай “демократик” ҡараш күп кенә етәкселәр өсөн үҙҙәренең бармаҡҡа бармаҡ һуҡмауын аҡларлыҡ һәйбәт сәбәп булды. “Йәншишмә” гәзитенең

баш мөхәррире Мирсәйет Юнысов әйтеүенсә, элегерәк Мәғариф министрлығы менән ҡулға-ҡул тотоношоп эшләгәндәр. Хәҙер иһә министрлыҡтың белгестәре шул уҡ баҫым яһарға ярамауға һылтана. Балалар араһында аңлатыу эше алып барыу, мәғлүмәт биреүҙә баҫым яһауғаинә, имеш. Тик бынан кемгә ниндәй файҙа булыуын ғына аңлауы ҡыйын.

Балалар матбуғатының бөгөнгө хәленә иғтибарҙы йүнәлтәйек.Республикала уҡыусы балалар өсөн сыҡҡан “Йәншишмә” гәзитенә 2017 йылдың 1-се яртыһына 1293 кеше яҙылған. Ярты йылға яҙылыу хаҡы - 435 һум 12 тин. Ошо хаҡты 6 айға бүлгәндә айына 72 һум да 52 тин килеп сыға. Баяғы тормоштоң ауырлығына һылтанғанда, республикала ғаиләләр балаһына айына 72 һум да 52 тин аҡса ла бүлә алмай тигән һығымта яһарға тейеш булабыҙмы? Юҡ, әлбиттә. Эш бында хаҡтарҙа, тормоштоң ҡыйбатлылығында түгел, ысын ҡиммәттәрҙе айыра белмәүҙә. Бының һөҙөмтәһе әле алда үҙен белдерәсәк әле.

Һуңғы йылдарҙа мәктәптәрҙә балалар һаныкәмене. Мәҫәлән, 2009 йылдан 2011 йылға тиклем мәктәптәрҙә уҡыусы балалар һаны 6949 кешегә әҙәйҙе. Шул уҡ йылдарҙа 623 мәктәп үҙгәртелгән, 358 мәктәп ябылған. Оптимизация һылтауынан иң беренсе башҡорт мәктәптәре ябылыуын, башҡорт теле уҡытыусыларының ҡыҫҡартылыуын иҫәпкә алғанда, балалар матбуғатының ни тиклем аянысхәлдә булыуы аңлашыла торғандыр.

Балалар матбуғатына ни өсөн айырым иғтибар йүнәлтеүҙең сәбәбе бер кемгә лә сер түгел:бөгөнгө балаларкиләсәктә “Йәшлек”тең, “Башҡортостан”дың, “Ағиҙел”дең, “Ватандаш”тың уҡыусылары.Бөгөн улар “Йәншишмә”не уҡымай, мәғлүмәт менән ҡыҙыҡһынмай икән, үҫкәс сифатлы матбуғатҡа килеүҙәре икеле. Сифатлы матбуғат тигәнде һыҙыҡ өҫтөнә алырға тура килә, сөнки яңылыҡты, мәғлүмәтте хәҙер интернеттан да алып була. Һәм күптәр шулай итә лә. Ләкин интернетта мөхәррир ҙә, корректор ҙа юҡ. Кем нимә теләй-шуны яҙа. Ниндәй маҡсаттан сығып эш итеүенә ҡарап. Айырыуса психикаһы нығынып өлгөрмәгән балалар, йәштәр өсөн интернет - ҙур хәүеф сығанағы. Балаларҙы асыҡтан-асыҡ енәйәткә, суицидҡа этәргән сайттар унда бик күп. “Московский комсомолец” гәзитенең баш мөхәррире, Мәскәү журналистары союзы рәйесе Павел Гусев “Бөгөнгө Рәсәй Интернетының 50-60% порнография менән эротиканан тора”, - тип яҙа. 42 йыл Мәскәү дәүләт университетының журналистика факультетын етәкләгән Я.Н Засурский юҡҡа ғына интернетты ҙур сүплеккә тиңләмәй.

Бәләкәйҙән сифатлы матбуғат уҡып өйрәнмәгән бала интернеттағы мәғлүмәт даръяһында аҡты-ҡаранан айырмай.Уның ымһындырғыс хәбәрҙәргә, ылыҡтырғыс һүрәттәргә әүрәп, хәүефле селтәрҙәргә барып эләккәнен үҙе лә, ата-әсәһе лә һиҙмәй ҡала. Яңыраҡ ҡына гәзиттәрҙә,

телеканалдарҙа балаларҙы асыҡтан-асыҡ суицидҡа «Күк кит» исемле сайт тураһында һүҙ күп булды. Ошо йәһәттән балаһына күҙ-ҡолаҡ булырға тейешле ҡайһыбер ата-әсәләр, ҡыҙғаныусҡа ҡаршы, ҡыҙыҡ күреп, мәрәкә эҙләп үҙҙәре лә сәғәттәр буйы интернетта "эленеп тора".

Мәғлүмәт технологиялары туҡтауһыҙ үҙгәреп, камиллашып тора, улар ярҙамында ябай аҡыл менән аңлап та етмәҫлек эштәр башҡарыла. Әммәтехнологияларҙы белеү-аҡылды, өҫтөн-мөҫтөн генә уйлау фекер тәрәнлеген алмаштыра алмай. Фекерләй белеү мәҙәниәте элек-электән ташҡа баҫылған һүҙ менән , яҙма тел менән бәйле булғанын онотмаһаҡ ине.

© Мәһәҙиева Р.Р., 2017

Нагорный И.А.,
д.филол.н., проф. кафедры филологии, Белгородский государственный национальный исследовательский университет
Белгородская область, г. Белгород

АВТОРСКИЙ КУРС «ФУНКЦИИ РУССКИХ ЧАСТИЦ» В РАМКАХ МАГИСТЕРСКОГО УРОВНЯ ПРЕПОДАВАНИЯ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ДИСЦИПЛИН

Публикация подготовлена в рамках поддержанного
РГНФ научного проекта № 15-04-00196

Магистерский уровень в системе образования дает возможность уделить должное внимание актуальным тенденциям в развитии современной лингвистики, позволяет выработать единые основания для взаимозачетов по специальным дисциплинам филологического профиля подготовки специалиста при интеграции конкретных магистерских программ университетов в общее образовательное пространство.Авторский магистерский курс «Функции русских частиц» в этом плане представляет несомненный интерес для рассмотрения.

Функциональный подход к анализу языковых явлений является вполне устоявшимся и имеет глубокие исторические корни в лингвистической науке как таковой, и в русистике – в частности [2, 3, 4]. В современных и традиционных исследованиях функциональный подход предполагает ориентацию на установление роли исследуемой единицы в составе единиц более высокого ранга [8]. Причем роль единицы понимается в этом случае достаточно широко: со структурной, семантической и коммуникативно-прагматической сторон. Выделение двух типов функций – функций языка и функций элементов языка – обусловлено функционированием языка как знаковой системы [6].

Русские частицы, выражающие авторское отношение к достоверности, вероятности, возможности сообщаемого, рассматриваются в спецкурсе в качестве функционального материала. Предлагаются для

функционального анализа следующие группы русских частиц: собственно-предположительные (*как бы, чай, авось, небось, никак, поди, что ли*); сомнительно-предположительные (*едва ли, вряд ли*); сравнительно-предположительные (*будто, точно, словно, вроде, ровно*); избыточно-предположительными (*едва ли не, вряд ли не, чуть ли не*); вопросительно-предположительные (*разве, неужели, неужто*); эвиденциально-предположительные (*мол, дескать, якобы, де*).

Интерес к данным частицам обусловлен ярким диссонансом между их конструктивно-модельным и коммуникативно-прагматическим статусами грамматически служебных и прагматически значимых элементов в предложении как конструкции и высказывании как образовании речевой сферы [7]. Структурная факультативность частиц, обусловленная морфологическим статусом служебного слова, грамматикализованность их значений отнюдь не мешает частицам быть семантически и прагматически емким, выполнять в речевом высказывании целый комплекс разноаспектных функций. Проследить причины, лежащие в основе этого интересного и важного языкового явления – одна из задач рассматриваемого магистерского курса.

Другая не менее важная задача заключается в том, что русские частицы – коммуникативно востребованные в речевой сфере слова. Являясьграмматически служебными, данные элементы по продуктивности своего употребления уверенно занимают одно из ведущих мест в повседневном языке общения. Русская разговорная речь насыщена частицами, что неоднократно отмечалось отечественными языковедами [9]. В этом плане подчеркивалась сильная прагматическая составляющая значения частиц, позволяющая грамматически служебному компоненту выполнять в речевом высказывании ведущую смысловую функцию – донесение до адресата прагматически обусловленных смыслов [5: 10-11, 7].

Интерес к знаковым функциям русских частиц базируется на том, что большинство семиотических теорий сосредоточено именно на описании знаковой системы языка в целом. Отдельные группы знаков, особенно знаков индексальных, описываются гораздо реже. Как правило, описание сосредоточено на знаках понятийных. Служебные знаки, к которым относятся и частицы, либо не описываются вовсе, либо описываются крайне односторонне, например, как формально-связующие элементы, экспликаторы определенного типа конструктивных отношений в предложении. Таким образом, частицы фактически как знаки не описываются – за ними признается лишь сугубо «оформительская» роль служебного элемента. В спецкурсе доказывается, что это не так.

Русские частицы как знаки вводятся говорящим в предложение-высказывание для обозначения чего-либо. Это ничто иное как обозначение определенного вида отношений. Некая мыслительная операция субъекта

фиксируется таким образом в предикативном знаке – предложении. Частица - одно из средств номинации ментальных действий субъекта, поскольку, обозначенными могут считаться не только предметы или явления, но также связи и отношения, в которых предметы или явления находятся друг по отношению к другу, а также по отношению к говорящему и адресату.

Одна из решаемых в спецкурсе задач – установить, что русские частицы, в частности частицы модальные, должны быть включены в группу знаков, основная функция которых заключается в обозначении в высказывании специфического, модального типа отношений между понятийными сущностями с точки зрения квалифицирующего эти отношения субъекта. Как и другие индексальные знаки, частицы не являются структурно обязательными элементами в предложении, то есть элементами конструктивно значимыми.

Однако структурная факультативность русской частицы тем не менее не является препятствием ее продуктивности употребления в речевом высказывании как знака коммуникативно сориентированного. Модальные частицы в этом случае могут быть охарактеризованы как индексы, при помощи которых говорящий осуществляет координацию своего высказывания к коммуникативно-прагматической ситуации в координатах «я – здесь – сейчас» [1].

Частицы являются знаками речевого и мыслительного процессов. Данные формальные средства указывают на отражение в речевом высказывании некоего результата произведенной ментальной операции. Наличие частицы в высказывании свидетельствует об активизации процесса мышления субъекта. Частицы в данном аспекте - языковые орудия мышления субъекта. Для русских модальных частиц характерно употребление либо в высказываниях, выражающих относительно истинное суждение, либо в предложениях, косвенно базирующихся на суждениях относительно истинных.

Исследование комплекса логических функций подводит магистранта к пониманию того, что при помощи частицы как субъективно-модального квалификатора логическое суждение соотносится субъектом с параметральными характеристиками категорий возможности и вероятности. Применительно к предложениям с частицами нельзя точно установить, насколько более мотивированной является вероятность проявления некоего события по отношению к вероятности осуществления иного события, зафиксированной в другом предложении аналогичной же частицей. Это зависит, в принципе, не от значения частицы, а от целого комплекса прагматических факторов. Ведь одна и та же частица в разных высказываниях может фиксировать различную степень вероятности сообщаемого. Цель говорящего при введении в высказывание модальной

частицы заключается не в обозначении конкретной степени вероятности, а в обозначении самого факта вероятности, в констатации говорящим собственного предположении, сомнения, кажимости относительно результата события. Поэтому степень уверенности в сообщаемом не может быть признана гарантом правомерности авторского предположения о чем-либо.

Частицы способны фиксировать особую разновидность суждений – свернутые (имплицитные). Данные суждения предполагают импликацию при помощи языкового средства предмета и предиката суждения. Такой вид суждения выражают, например, модально-ответные высказывания, подобные следующим: -*Как ты думаешь, он вернется?* -***Врядли***(В.Шишков); -*Ты уверена?* -***Какбудто...*** (В.Шукшин); *Чем покорила Эмма Павловна ребят? Экзотичностью биографии?* ***Вряд ли***(газет.текст); *Понимал ли, что оставаться дома было опаснее, чем отбывать на чужбину?* ***Едва ли***(газет.текст); -*А ведь они вернулись со стороны подлеска?* ***-Якобы...*** (журн.текст). Частица здесь – показатель логического предиката осуществленного суждения. При этом ответное высказывание никогда не фиксируется на полюсе нейтрально-констатационной достоверности. Модальные частицы фиксируют грань, за которой предшествующее суждение переводится в иной временной план и осмысливается говорящим с позиции «здесь – сейчас». В модально-ответных высказываниях выражено суждение, однако это, как уже отмечалось, суждение особое, субъект и предикат которого словесно не выражены. Такое суждение имеет нечленимую структуру. Способность русских частиц фиксировать такое имплицитное суждение является их важнейшей функцией в русском языке. В этом плане рассматриваемые модальные компоненты должны быть квалифицированы не только как речевые, но и как языковые структурообразующие средства.

В спецкурсе детально рассматриваются коммуникативно-прагматические функции русских частиц. Причиной обращения к данным функциям явилась яркая субъективность высказываний с частицами, их яркая речевая выразительность, типичная представленность в них при помощи служебного элемента авторской точки зрения, позиции говорящего, его взгляда на квалифицируемое событие.

Исследование высказываний с русскими частицами убеждает, что данные модальные средства, не являясь ядерными элементами семантической структуры предложения, не могут характеризоваться как пропозитивно значимые элементы, однако они активно участвуют в уточнении семантической структуры предложения, в ее обслуживании, а иногда и в ее формировании, в результате чего способны трансформировать смысловое поле предложения-высказывания субъективно-авторскими

характеристиками, выступая в роли уже не факультативных, а семантически облигаторных элементов.

Смыслы, генерируемые при помощи модальных частиц предложении, существенно конкретизируют объективные, диктумные смыслы, соотносят их с факторами говорящего и адресата, проявляют его позицию субъекта. Данные смыслы важны для речевого высказывания, так как выражают его субъективность, авторство, а последнее для речевого образования, в отличие от конструкции, модели, является определяющим.

Диктум и модус являются иерархическими смысловыми образованиями, имеют достаточно сложную структуру, включают ряд обязательных и факультативных компонентов. Однако будучи противопоставленными друг другу, диктум и модус не являются абсолютно чуждыми друг другу в едином смысловом пространстве речевого высказывания. Они взаимообусловлены, и эта обусловленность закономерна, что наглядно подтверждается при семантическом анализе высказываний с частицами. Последние интересны в том плане, что в них зафиксирован в действии процесс, который может быть условно обозначен как снятие четкой противопоставленностидиктума и модуса, объективного и субъективного слоев смысла. В высказываниях с русскими частицами объективный и субъективный слои смысла приближены друг к другу, заимообусловлены. Диктум при помощи частицы как модального квалификатора сближается с модусом, служит развитию модусных смыслов, в результате чего модусные смыслы внедряются в диктум, усложняя его смысловую структуру[5: 11].

Частицы как элементы модуса актуализируют диктум посредством трансформации смысловых полей пропозитивно значимых компонентов в семантической структуре предложения. Модусные смыслы, вводимые модальными частицами, в ряде случаев даже подчиняют себе диктумные смыслы, которые используются в этом случае не столько для репрезентации события как такового, сколько в качестве базы, на основе которой реализуется субъективная квалификация события иосуществляется его прагматическая ориентация [Там же].

При исследовании группымодусныхфункцийв рамках рассматриваемого спецкурса определяется коммуникативно-прагматический статус русских частиц и устанавливаются семантические характеристики субъективно-модальной квалификации как мыслительной квалификативной операции субъекта.

Модальные частицы фиксируют так называемую сниженную степень ответственности говорящего за достоверность сообщаемого. В узком смысле они – средства авторской квалификации события, фиксаторы одного из проявлений субъективного речевого начала. В широком смысле русские частицы – модусные показатели, формальные средства модусного

смыслового плана предложения. Данные частицы являются элементами плана выражения модусных квалификативных категорий модальности, квалификативности, оценочности, эмоциональности, экспрессивности, авторизации. Данная смысловая перспектива развернута в аспектеперсуазивной квалификации описываемого события. Персуазивные смыслы не являются статичными образованиями, в процессе коммуникации приобретают свойство изменчивости, трансформируемости. Данные смыслы характеризуются как динамичная, развивающаяся система, отвечающая требованиям речевого процесса и предназначенная для решения говорящим его коммуникативной задачи:

Русские частицы актуализируют в речевом высказывании прагматически обусловленный уровень смысла – указывают на существование в действительности предусловий (или первопричин), способствующих или препятствующих, по мнению говорящего, осуществлению события в действительности.

Данные предусловия – это стимул к зарождению модально-квалификативного высказывания. Смысл, их фиксирующий, – принадлежность диктума. Он объективен по сути, не является модусным смыслом, хотя и опосредованно соотносится с модусом. Указанный смысл нужно рассматривать как один из факторов сближения диктума и модуса, объективной и субъективной частей смысла в высказывании. В данном плане модальные частицы – элементы, снимающие четкуюпротивопоставленностьдиктума и модуса[4: 56]. И это действительно так, поскольку говорящий при помощи модального средства ориентирует адресата на то, что у говорящего имеются причины, существование которых предопределило его отказ от констатационного способа изложения собственной точки зрения. Данные причины заставляют говорящего избрать иную, неконстатационную форму выражения мысли. Факт существования подобных причин доводится до адресата как знак того, что говорящий при квалификации события ориентируется именно на них.

В авторском курсе делается попытка обосновать статус модусных смыслов, исследовать их природу, решить проблему структурированности, определить роль, отводимую субъективным смыслам в структуре общего смысла предложения-высказывания. Заметим также и то, что функциональный анализ заставляет более глубоко взглянуть на проблему исключительно грамматического подхода к изучению русских частиц. Непродуктивность такого подхода в аспекте универсализации анализируемых характеристик частиц в настоящее время очевидна. Русские частицы, как служебные элементы, проявляют себя в первую очередь на уровне речевого высказывания, что позволяет говорить о наличии у них особой, прагматически обусловленной семантики.

В методическом аспекте актуализация заявленных в магистерском курсе проблем видится значимой, поскольку последние: во-первых объясняют суть важных знаковых, логических и коммуникативно-прагматических аспектов изучения русских частиц как на языковом, так и на речевом уровнях; во-вторых, намечают важные перспективы многоуровневого анализа заявленных вопросов на уровне выпускных квалификационных работ; в-третьих, соотносят взятые для анализа вопросы с проблематикой смежных дисциплин; в-четвертых, помогут будущему преподавателю взглянуть на ряд привычных русскоязычному носителю языковых явлений с новой, порой весьма полезной стороны.

Введение указанного курса в учебный план подготовки магистра филологического образования оправдано тем, что слово в языке многофункционально. Слово в языке и речи выполняет комплекс разноаспектных функций, соотнесенных как со значением слова, так и с той ролью, которая отводится слову в процессе коммуникации. Разноаспектность в рассмотрении функций слова, таким образом, представляется закономерной. Функциональный подход к анализу предложений с русскими частицами основывается на том, что последние являются носителями функций, отражающих различные аспекты отношения высказываемого к действительности. Функциональный подход помогает выявить то, *с какой целью* и *каким образом* говорящий квалифицирует высказываемое. В связи с этим актуальными представляются не рассмотрение лексико-грамматических значений частиц, а анализ способов их корректирующего воздействия на семантическое поле предложения. Это необходимо иметь в виду, так как выносимые на обсуждение проблемы составляют область человеческого фактора в языке.

Для преподавателя высшей школы, работающего в рамках двухуровневой системы образования рассматриваемый спецкурс видится полезным, поскольку, с одной стороны, помогает объяснить суть важных прагматических аспектов изучения частиц, а шире – служебных слов, на концептуальном и функциональном уровнях, а с другой стороны, намечает весьма определенные перспективы углубленного анализа актуализированных проблем на уровне магистерских диссертаций, соотнося взятые для анализа вопросы с актуальной проблематикой лингвистических дисциплин, базирующихся на кредитной оценке знаний студента.

Литература

1. Бенвенист, Э. Общая лингвистика / Э. Бенвенист – М.: Прогресс, 1974. – 446 с.
2. Бондарко, А.В. Функциональная грамматика / А.В. Бондарко – Л.: Наука, 1984. – 136 с.
3. Золотова, Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка / Г.А. Золотова – М.: Наука 1973. – 351 с.

4. Нагорный, И.А. Коммуникативно-прагматические функции русских частиц в тексте / И.А.Нагорный // Научный результат. Серия вопросы теоретической и прикладной лингвистики. – 2015. – Том 1. - № 2. – С.50-57.
5. Нагорный, И.А. Семантическая структура предложений с частицами / И.А. Нагорный – Научные ведомости Белгородского государственного университета. Гуманитарные науки. – 2016. – № 21 (242). – Выпуск 31. – С.9-14.
6. Солнцев, В.М. Язык как системно-структурное образование / В.М. Солнцев – М.: Наука, 1971. – 294 с.
7. Стародумова, Е.А. Русские частицы / Е.А. Стародумова – Владивосток: ДГУ, 1997. – 68 с.
8. Теньер, Л. Основы структурного синтаксиса / Л. Теньер – М.: Прогресс, 1988. – 654 с.
9. Шведова, Н.Ю. Очерки по синтаксису русской разговорной речи / Н.Ю. Шведова – М.: АН СССР, 1960. – 378 с.

© Нагорный Н.А., 2017

Новикова Т.Ф. **,**
д.п. н., проф. кафедры рус. языка и методики преп-я историко-филологического факультета БелГУ,
Балахонова А.А.,
студентка 4 курса историко-филологического факультета БелГУ
Белгородская область, г. Белгород

МЕТОДЫ И ПРИЕМЫ РАБОТЫ НАД СРЕДСТВАМИ ЯЗЫКОВОЙ ВЫРАЗИТЕЛЬНОСТИ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА В ОСНОВНОЙ ШКОЛЕ

Изобразительно-выразительные средства речи имеют очень важное значение в курсе изучения современного русского языка. Они придают нашей речи яркость, усиливают её эмоциональное воздействие, привлекают внимание читателя и слушателя к высказыванию. Средства речевой выразительности многообразны.

Выделяются фонетические (звуковые), лексические (связанные со словом-лексемой), синтаксические (связанные со словосочетанием и предложением), фразеологические (фразеологизмы), тропы (обороты речи в переносном значении) изобразительные средства. Они используются в разных сферах общения: художественной, публицистической, разговорной и даже научной речи. Наиболее беден ими официально-деловой стиль речи.

Особую роль играют средства выразительности в художественной речи. Средства художественной выразительности помогают автору создать

художественный образ, а читателю войти в мир художественного произведения, раскрыть авторский замысел [4, с. 34].

Так Потебня А.А. пишет в своей «Исторической поэтике»: «Троп есть выражение, перенесенное для красоты речи с его первичного естественного значения на другое, или, как чаще всего определяют грамматисты, выражение, перенесенное с места, где оно является подлинным, на место, где оно является неподлинным» [8, с. 96].

Примечательно, что главная цель обучения русскому языку в современной школе заключается в том, чтобы обеспечить речевое развитие учащихся, помочь им овладеть основными видами речевой деятельности в их единстве и взаимосвязи: способностью осознанно воспринимать звучащую речь и печатное слово; грамотно, точно, выразительно передавать в устной и письменной форме собственные мысли, учитывая условия общения [1, с. 74].

Решению этой задачи, в частности, служит систематическая и целенаправленная демонстрация эстетической функции русского языка, знакомство с его изобразительными возможностями, наблюдение за использованием разнообразных языковых средств выразительности в лучших образцах художественной литературы, где наиболее полно проявляется изобразительно-выразительная сила русского языка.

Внимание к образному слову позволяет не только обогатить речь учащихся, но и помочь им более глубоко осмыслить идейно-эстетическое богатство художественной литературы.

В XIX – начале XX веков в русской средней школе преподавался курс «Теория словесности». Он был построен как синтез риторики, стилистики, поэтики и других важных разделов русской филологии.

Изучение теории словесности строилось на базе риторики, которая сочеталась с курсом грамматики и логики. Курс же риторики строился традиционно по трёхчастной системе (изобретение, расположение, выражение) с классическим составом предметов. По учебному плану 1804 года в состав филологических дисциплин включалась всеобщая грамматика, грамматики отдельных языков, логика и риторика. Последняя считалась главной наукой словесности. Основным принципом языковой дидактики этого периода являлся принцип сопоставления: родной язык изучался в сопоставлении с неродными (латинским, греческим, французским, немецким).

Интересно, что в начале XX века происходит свёртывание сопоставительной системы изучения языков. Теоретико-словесный курс сокращается и упрощается: из него исключаются сведения логики, правила риторики и сам термин «риторика». Задачей курса становится формирование массового читателя художественной литературы.

В советское же время сформировалась одноязычная дидактика, в которой отсутствовали логика, риторика и поэтика. Тексты художественной литературы в ней выступали как основа нормативных правил грамматики.

В 90-е годы XX столетия наметился процесс возрождения словесности как учебного предмета, обеспечение речевого развития обучающихся стало основной целью уроков русского языка и литературы, в связи с этим учебники обогатились материалами, помогающими осознать связь между этими предметами [9, с. 211-212].

В связи с этим данные изменения нашли отражение в программе по русскому языку для 5-9 классов под редакцией М.М. Разумовской. Главным её отличием от существующих и используемых в большинстве своём в современной школе программ является усиление речевой направленности курса. Программа построена таким образом, что часть урока, а иногда и весь урок русского языка становится уроком русской словесности, где постигаются истоки выразительности и красоты русского слова, осознаются механизмы создания образности речи.

Вводить элементы русской словесности в уроки русского языка согласно программе, необходимо уже в 5 классе, потому что именно с этого времени обучающиеся приступают к последовательному, системному изучению лингвистики и не просто знакомятся с отдельными литературными произведениями разных жанров на уроках литературы, а учатся их анализировать, работая с текстом [3, с. 234].

Если тропы, в основе которых лежит слово как лексическая единица, целесообразно изучать в 5-7 классах, а впоследствии расширять и углублять знания о них, то со стилистическими фигурами, в основе которых лежит синтаксическая единица, логичнее знакомиться в 8-9 классах при изучении раздела «Синтаксис и пунктуация», хотя строго ограничивать сроками введение понятий языковой выразительности не следует [9, с. 88].

Исходя из вышесказанного, работу над изобразительно-выразительными средствами художественной речи можно планировать, накладывая их изучение на основные разделы любой программы по русскому языку. Тем более, что необходимость в этом продиктована условиями подготовки к ЕГЭ, задание В8 которого требует свободного владения этим материалом.

Нельзя не отметить, что, изучая те или иные языковые единицы, мы показываем их речевые возможности, раскрываем их функционирование в речи, затем организуем практическое усвоение этого материала – учим пользоваться определенными языковыми средствами в речи. С этой целью на уроках русского языка производятся различные упражнения или задания, вершиной которых считается самостоятельное высказывание ученика [10, с. 100].

Для обучения речи должна быть создана речевая среда с высоким развивающим потенциалом. Особенно необходимо дополнить ее таким языковым материалом, с которым ученики редко встречаются в повседневной жизни: по лексике – слова, употребляемые переносно, тропы, выражающие эстетическую сторону речи; по синтаксису - стилистические фигуры и т. п.

Закономерно, что в настоящее время в арсенале методики русского языка имеется широко представленный тип упражнений, переходных от анализа готового языкового материала к созданию собственных высказываний, – это различного рода преобразования исходного дидактического материала. Типология упражнений:

1) Анализ готового материала.

2) Преобразование данного языкового материала.

3) Создание высказывания [6, с. 73].

При работе над словом можно выделить два вида упражнений: лексические и словарные.

Лексические упражнения проводятся, прежде всего, в целях закрепления знаний по лексике и формирования на этой основе определенных лексических умений. Словарные упражнения проводятся в связи с восприятием речи или в связи с порождением речи.

Вслед за М.Т. Барановым, специалистом в области методики преподавания лексики русского языка, выделим три типа словарных упражнений:

1. Объяснение значений слов.

Чтобы раскрыть лексическое значение слова, необходимо назвать тот предмет действительности, который это слово обозначает. При организации работы над толкованием значений незнакомых слов необходимо различать две стороны словарного толкования: лингвистическую и логико-семантическую.

Работая над лингвистической стороной важно учесть следующее:

1) необходимость категориально-грамматического соответствия толкуемого слова и стержневого слова толкования.

2) если толкуемое слово является членом словообразовательного гнезда, толкование должно включать родственное слово.

3) если толкуемое слово имеет в системе языка синонимические и антонимические соответствия, их нужно использовать.

Работая над логической стороной толкования лексического значения, необходимо учитывать следующее:

1) толкование должно быть логико-семантическим аналогом лексического значения толкуемого слова.

2) логическую адекватность обеспечивают синонимические, родовые и видовые толкования и все должны содержать конкретизирующую часть [2, с. 58-59].

Объектом словотолкования могут быть лексические значения слова вне контекста, одно из значений или различные значения многозначного слова, употребленное в тексте, образное (переносное) значение слова (как языковое, так и речевое), лексические значения системно объединенных слов (синонимов, антонимов и т.п.). Примеры:

1. Найдите слова в переносном значении. Объясните их значения с помощью словаря.

1) *Эй, теленок, вставай! – толкнул он ногой Гаврика. (М. Горький.)*

2) *Небось, не замерзнешь среди лета, суслик! – сурово сказал Ермаков. (М. Шолохов.)*

2. Объясните переносное значение слова в составе словосочетаний типа *серебристый смех, гореть от стыда, зацепиться за мысль, лапы дуба, руки весны, крылья быстроты, проседь берез, сноп овсяных волос* [7, с. 32].

При объяснении смысла образных слов необходимо учитывать двуплановость, которая лежит в основе образности. Например, в строках В. Багрицкого: *А кувшинки якорь бросили И желтеют вдалеке… Это – гимн далекой осени, Это – свежести букет.* Оборот *якорь бросили* имеет метафорический образный смысл: кувшинки «распустили свои крупные листья и, словно судно на якоре прочно и уверенно, спокойно лежат на воде». Образ возникает на базе зрительных представлений. В словосочетании *свежести букет* слово *букет* также метафоризируется. Образ возникает на базе обонятельных ощущений: «запахи цветов, увядающих деревьев, влажной земли ощущается как один –удивительный – аромат уходящей осени» [2, с. 19].

Упражнения, связанные с толкованием индивидуально-речевых переносных значений, следует отнести к упражнениям продуктивного типа в отличие от репродуктивных упражнений, связанных с толкованием языковых переносных значений.

Упражнения на толкование значений слов могут дополняться заданиями на составление текста.

Примеры:

1) Опишите, как вы себе представляете тайфун (пустыню, фрегат, джунгли и т. п.)

2) С помощью словаря определите значение слова.

3) Сопоставьте значение слова, описанное в словаре, и ваше описание обозначаемого словом явления.

Подобного типа задания ориентируют детей на описание образных представлений, связанных с восприятием тех или иных явлений и соответственно значений слов [11, с. 105].

2. Анализ лексических средств текста.

Упражнения этого типа делятся на две группы в зависимости от того, какой текст – образцовый или негативный – предлагается для анализа по специально подготовленным вопросам и заданиям. Образцовый анализ:

1) Прочитайте отрывок из повести В.Г.Короленко «Дети подземелья». Проследите, как автор разнообразит языковые средства, рассказывая о людях, изгнанных из старого замка.

2) Как вы представляете себе картину, изображенную А. Пушкиным: *Вся комната янтарным блеском озарена…*

При выполнении задания необходимо выделять смысловые оттенки, которые возникают в контексте.

Анализ и лексико-стилистическая правка текста предполагает оценку употребленных в тексте лексических средств, развивает умение пользоваться соотносительными языковыми средствами с целью устранения обнаруженного недочета. Материалом для этих упражнений служат главным образом изложения и сочинения учащихся.

Основные виды данных упражнений:

1) найти слово, употребленное в несвойственном ему значении;

2) заменить, добиваясь точности словоупотребления, выделенные слова синонимами или синонимами с образными значениями и т. п.

3) оценить сочинение, высказать свое мнение о нем [10, с. 17-18].

3. Составление словосочетаний, предложений, текста.

Данный вид продуктивных упражнений содействует формированию умений свободного владения языковыми средствами, формированию навыков нормативного, точного, целесообразного словоупотребления и сочетания слов по смыслу.

1. Отличительным свойством художественной речи является образность. Приведите пример необычного поэтического образного выражения. Попробуйте описать звездное небо с помощью образных слов.

2.Расскажите о слове, истории развития его значений. Используйте словари и научно-популярную литературу [1, с. 84].

Теоретический материал должен даваться постепенном усложнении и системе. Обычно вначале понятие вводится как рабочее, как термин. Затем постепенно происходит его обогащение. Ведь любые элементы поэтической речи или стиховой структуры (метафора, повтор как элемент поэтического синтаксиса и т. д.) индивидуальны у разных поэтов. Чем больше конкретных впечатлений и наблюдений у школьников, тем более емким становится для них уже освоенное понятие. Поэтому, например, термин «метафора», усвоенный в 5 классе, более глубоко будет осознан выпускником школы. Теоретические знания-понятия о поэзии не могут быть раз навсегда усвоенными; они динамичны, конкретизация их при встрече с новыми

произведениями требует от учащихся дополнительных наблюдений, добавочного осмысления, нового творческого освоения.

Конечно, изобретать новые методы и приемы каждый раз невозможно. В арсенале педагога постоянно сохраняются живое слово, выразительное чтение, словесное рисование, разнообразные формы и виды беседы, и т. д. Но важно, во-первых, чтобы учитель всегда думал об учениках, об их заинтересованности в том или ином методе, приеме, форме анализа; во-вторых, необходимо, чтобы методы и приемы соответствовали природе изучаемого поэтического явления и, в-третьих, чтобы они были гибкими, видоизменялись и усложнялись от класса к классу и от произведения к произведению. Тогда они не будут выглядеть однообразно и трафаретно, а всегда останутся эффективными и интересными для учащихся. Возьмем, например, такой прием, как сопоставление. Можно сопоставлять несколько стихотворений с целью выяснить их художественное своеобразие (например, в 5 классе естественно сопоставлять стихи разных поэтов об осени и т.п.) [9, с. 90].

Таким образом, методика работы над средствами языковой выразительности, как в начальной, так и в основной школе строится следующим образом: каждый из объектов изучения проходит четыре ступени работы.

1. Обнаружение слова в тексте; (так возникает познавательная задача);
2. Семантизация – (занесение в словарик, формирование понятий);
3. Выполнение ряда упражнений со словами данной лексико-семантической группы;
4. Введение новых слов в текст, свою речь, то есть их активизация, исправление допущенных ошибок.

Можно сделать вывод о том, что освоение знаний, развитие художественного мышления, эстетическое воспитание учащихся осуществляется успешнее, когда та или иная концепция, тот или иной вывод приобретаются в процессе поиска.

Литература

1. Богданова, Г.А. Уроки русского языка в 5 классе / Г.А. Богданова. – М.: Просвещение, 2003. – 203 с.
2. Баранов, М. Т. Научно-методические основы обогащения словарного запаса школьников в процессе изучения русского языка в 4-8 классах / М. Т. Баранов. – М.: Высшая школа, 1985. – 268 с.
3. Виноградов, В.В. Русский язык / В.В. Виноградов. – М.: Наука, 1986. – 640 с.
4. Винарская, Е.Н. Выразительные средства текста. / Е.Н. Винарская. – М.: Высшая школа, 1989. – 280 с.

5. Винокур, Г.О. О языке художественной литературы / Г.О. Винокур. – М.: Высшая школа, 1991. – 448 с.
6. Голуб, И.Б., Розенталь, Д.Э. Занимательная стилистика / И.Б. Голуб, Д.Э. Розенталь. – М.: Просвещение, 2013. – 207 с.
7. Разумовская, М.М. Русский язык. Учебник для 5 класса общеобразовательных учреждений / М.М. Разумовская. М.: Изд-во «Дрофа», 2009. – М.: Дрофа, 2009. – 269 с.
8. Потебня, А.А. Историческая поэтика / А.А. Потебня – М.: Высшая школа. – 1990. – 380 с.
9. Серебрянников, Б.А. Общее языкознание / Б.А. Серебрянников. – М.: Наука, 1970. – 404 с.
10. Тураева, З.Я. Лингвистика текста / З.Я. Тураева. – М.: Просвещение, 1986. – 127 с.
11. Федоренко, Л.П. Анализ теории и практики методики обучения русскому языку / Л.П. Федоренко. – Курск.: Изд-во КГПИ, 1994. – 206 с.
© Новикова Т.Ф., Балахонова А.А., 2017

Нәҙерғолов М.Х.,
филология фәндәре докторы,
РФА ӨҒҮ ТТӘИ-ның әҙәбиәт ғилеме бүлеге мөдире,
Өфө ҡалаһы

ӘҘӘБИӘТЕБЕҘ ТЕОРИЯҺЫНА НИГЕҘ ТАШТАРЫН ҺАЛЫШТЫ

(Күренекле әҙәбиәтсе ғалим Ким Әхмәтйәновтың тыуыуына 85 йыл тулыу уңайынан)

Башҡорт әҙәбиәт ғилеменең үткән быуаттың 60-70-се йылдарындағы үҫеш тарихын Ким Әбүзәр улы Әхмәтйәновтың эшмәкәрлегенән тыш күҙ алдына килтереү һис мөмкин түгел. Ул бигерәк тә һүҙ сәнғәтен өйрәнеүҙең иң ауыр һәм ҡатмарлы тармаҡтарының береһе булған әҙәбиәт теорияһы өлкәһендә емешле эшләне, ғәмәлдә әҙәбиәтебеҙ теорияһы нигеҙенә тәүге таштарҙы һалды һәм артабанғы теоретик тикшеренеүҙәргә киң юлдар асты.

Ким Әбүзәр улы 1932 йылдың 5 февралендә Әбйәлил районының Әлмөхәмәт ауылында тыуып үҫкән. Тыуған ауылындағы урта мәктәпте тамамлағас, Темәс башҡорт педагогия училищеһында белем алған. 1951-1955 йылдарҙа буласаҡ ғалим Башҡорт дәүләт педагогия институтында (хәҙерге БДУ) уҡый һәм, уны тамамлағас, шундағы башҡорт филологияһы кафедраһында уҡытыусы итеп эшкә ҡалдырыла. 1957-1960 йылдарҙа Ким Әхмәтйәнов СССР Фәндәр академияһы Башҡортостан филиалының Тарих, тел һәм әҙәбиәт институты аспирантураһында уҡый һәм, дисертация яҡлап, филология фәндәре кандидаты тигән ғилми дәрәжәгә лайыҡ була. Артабан

ике тиҫтә йылға яҡын ул институтта фәнни эш менән шөғөлләнә, 1979 йылда БДУ-ға уҡытыу эшенә күсә һәм ни бары 49 йәшендә көтмәгәндә вафат була.

Ким Әхмәтйәновтың тәүге төплө ғилми хеҙмәте “Башҡорт поэмаларының композиция мәсьәләләре” тип атала. 1962 йылда айырым китап булып нәшер ителгән был монография уның кандидатлыҡ диссертацияһы нигеҙендә яҙылған. Башҡортостанда ғына түгел, Мәскәүҙәге үҙәк матбуғатта ла юғары баһа алған был хеҙмәтендә йәш ғалим башҡорт поэмалары миҫалында шиғри һүҙ сәнғәте әҫәрҙәренең тышҡы ҡоролошон, поэтик структураһын, милли һыҙаттарын төрлө яҡлап, бөтә нескәлектәрендә ышандырырлыҡ итеп асып биргән. Профессор Ғиниәт Сафиулла улы Ҡунафиндың дөрөҫ билдәләүенсә, автор тәү тапҡыр башҡорт поэмаларында фольклор поэтикаһының урыны, эпик һәм лирик башланғыс, лирик герой, новеллизм, художество детале һәм уларҙың сюжет, композиция ҡоролошондағы роле, сюжеттан тыш художестволы күренештәр кеүек мөһим мәсьәләләр күтәрә [1, 180-182-се биттәр].

Алтмышынсы йылдарҙа һәм етмешенсе йылдар башында Ким Әбүзәр улы береһенән-береһе тосораҡ һәм берәгәйлерәк “Әҙәбиәт ғилеме һүҙлеге” (1965), “Шиғриәт иленә сәйәхәт” (1967) һәм “Әҙәбиәт теорияһы” (1971) исемле хеҙмәттәр яҙып донъяға сығарҙы. Был монографиялар, бигерәк тә “Әҙәбиәт ғилеме һүҙлеге” һәм “Әҙәбиәт теорияһы” китаптары, тиҙ арала студенттарҙың, мәктәп һәм юғары уҡыу йорттары уҡытыусыларның, әҙәбиәт белгестәренең көн дә тиерлек ҡуллана торған өҫтәл китабына әүерелде. Улар әлеге көндә лә һәр филолог өсөн иң кәрәкле китаптар иҫәбендә.

К.Әхмәтйәновтың “Әҙәбиәт теорияһы” китабы тураһында айырым әйтеп үтеү кәрәктер. Башҡорт әҙәбиәте ғилеме тарихында ошо исемдәге китапты иң беренсе булып күренекле ғалим Әхнәф Харисов яҙған. 1944 йылда, аҙаҡ 1947 йылда тулыландырылып яңынан баҫылып сыҡҡан был монографияһында ул башҡорт әҙәбиәте һәм ауыҙ-тел ижады факттарына таянып, һүҙ сәнғәтенә бәйле төп төшөнсәләргә аңлатма бирә, художестволы ижадтың маҡсатын, йүнәлештәрен, алымдарын яҡтырта. Заманында йәш ижадсылар өсөн ул, әлбиттә, бик тә файҙалы китап булған. Үҙенең монографияһында иһә К.Әхмәтйәнов остазының ошо изге башланғысын дауам итеп, уны күпкә киңәйтә, тәрәнәйтә һәм байыта. Жанрҙар һәм төрҙәр, ижад методы, һүрәтләү алымдары, образлылыҡ, әҙәби стиль, әҫәрҙең йөкмәткеһе һәм формаһы кеүек бихисап мәсьәләләрҙе күтәргән һәм милли әҙәбиәтебеҙҙән бик йәтеш, урынлы миҫалдар нигеҙендә асҡан ошо оло хеҙмәте өсөн ул республикабыҙҙың Салауат Юлаев исемендәге дәүләт премияһына лайыҡ була. Китаптың ҙур фәнни әһәмиәткә эйә булыуы хаҡында, авторы вафат булғандан һуң, меңәрләгән тираждар менән тағы ике ҡат нәшер ителеүе лә асыҡ һөйләп тора.

Етмешенсе йылдарҙа Ким Әхмәтйәнов төп иғтибарын башҡорт шиғриәтенең тарихи поэтикаһын, ҡатмарлы үҫеш юлын өйрәнеүгә йүнәлтә. Бер үк ваҡытта айырым талант эйәләре тураһында монографиялар яҙыу менән дә шөғөлләнә. Мәҫәлән, 1974 йылда уның “Назар Нәжми – шиғыр оҫтаһы” тигән китабы баҫылып сыға. Автор унда Н.Нәжми шиғриәтенә хас лирик ихласлыҡтың фәлсәфәүи һәм мәғәнәүи нескәлектең ниндәйерәк поэтик формалар, әҙәби алымдар, һүрәтләү саралары аша бирелеүен дәлилле итеп яҡтырта. Ғалимдың 1970 йылда сыҡҡан “Ғәлимов Сәләм. Тормошо һәм ижады” китабында иһә 30-сы йылдарҙа шиғриәтебеҙ йондоҙо булып балҡыған был шәхестең яҙмышы һәм ижад емештәре күп яҡлы һәм ентекле сағылдырылған.

Ким Әхмәтйәнов 1971 йылда баҫылып сыҡҡан “Башҡорт поэзияһының антологияһы”н әҙерләүгә лә ғәйәт күп көс һалды. Был китапҡа ҙур күләмдәге инеш мәҡәлә яҙыуҙан тыш, ул Шәйехзада Бабич, Мәжит Ғафури, Мөхәмәтша Буранғоловтарҙан башлап ул заманда сағыштырмаса йәшерәк быуын вәкилдәренән булған Назар Нәжми, Яҡуп Ҡолмойҙарға тиклем – барлығы 38 башҡорт шағиры тураһында биографик белешмә яҙып, уларҙың иң сағыу әҫәрҙәренең текстарын баҫмаға әҙерләне.

Ул 1977 йылда Мәскәүҙә рус телендә нәшер ителгән “Башҡорт совет әҙәбиәте тарихы”н яҙыуҙа ла төп көстәрҙең береһе булып ҡатнашты. Ундағы “30-сы йылдар әҙәбиәте”, “Һуғыштан һуңғы ун йыллыҡ”, “60-70-се йылдар шиғриәте”, “Әҙәби тәнҡит һәм әҙәбиәт ғилеме” тигән шаҡтай ҡатмарлы бүлектәр нәҡ уның тарафынан яҙылған. Йылдар үткәс, ғалимдың “Һуғыштан һуңғы ун йыллыҡ шиғриәте” тигән мәҡәләһе 1990-1996 йылдарҙа донъя күргән 6 томлыҡ “Башҡорт әҙәбиәте тарихы”ның 4-се томында нәшер ителде, аҙаҡ уның ошо уҡ мәҡәләһе, шулай уҡ “Утыҙынсы йылдар әҙәбиәте”, “Әҙәби тәнҡит һәм әҙәбиәт ғилеме” мәҡәләләре 2014 йылда рус телендә баҫылған 4 томлыҡ “Башҡорт әҙәбиәте тарихы”ның 2-се томына индерелде. Шулай итеп, әҙәбиәтебеҙ тарихының һуңғы йылдарҙа сыҡҡан күп томлыҡтарында К.Әхмәтйәновтың да тос өлөшө бар.

Ғалимдың 70-се йылдар аҙағында – 80-се йылдар башында баҫылып сыҡҡан “Поэтик образлылыҡ” (1979), “Матурлыҡ. Батырлыҡ. Шиғриәт” (1982) исемле китаптары бығаса яҙған хеҙмәттәренең дөйөмләштерелгән бер емештәре рәүешендәрәк ҡабул ителә. Уларҙа милли шиғриәтебеҙҙең үҫеш юлы һәм төп ҡаҙаныштары бөтә тәрәнлегендә, нескәлегендә һәм сағыулығында тапҡыр итеп асып бирелгән. алда аталған хеҙмәттәр кеүек үк, улар ҙа башҡорт ерлегендә әҙәби-ғилми фекерҙең үҫешенә һиҙелерлек йоғонто яһаны.

Ҡыҙыу һәм тынғыһыҙ ғилми-тикшеренеү эштәре барышында Ким Әбүзәр улы урта мәктәптәр өсөн башҡорт әҙәбиәте буйынса дәреслектәр һәм хрестоматиялар әҙерләүгә лә ҙур иғтибар бирҙе. Мәҫәлән, 1970 йылда ул педагог коллегалары һәм Тарих, тел һәм әҙәбиәт институтында бергә

эшләгән хеҙмәттәштәре менән берлектә - IV һәм VIII кластар, 1971 йылда V класс өсөн дәреслек-хрестоматиялар төҙөп сығарҙы. Был дәреслектәр һәм хрестоматиялар күп тираждар менән артабанғы йылдарҙа ла нәшер ителде.

Ошондай төплө хеҙмәттәр яҙыу менән бергә Ким Әхмәтйәнов көндәлек әҙәби тәнҡит өлкәһендә лә актив эшләне. 1955 йылдан башлап уның туған Башҡортостаныбыҙҙың ғына түгел, күрше республикалар һәм өлкәләрҙең, шулай башҡалабыҙ Мәскәүҙең ваҡытлы матбуғаты биттәрендә 160-ҡа яҡын әҙәби тәнҡит мәҡәләләре, рецензиялары, яңы китаптарға, ғилми хеҙмәттәргә баһаламалары баҫылып сыҡты.

Бер мәҡәләһен ғалим "Тәнҡитсе – шиғриәт һаҡсыһы" тип атаған. Ошо һүҙҙәренә тоғро ҡалып, ул Хоҙай биргән үҙенең ҙур булмаған ғүмерендә нәфис һүҙгә ғашиҡ булып, уның оҫталары хаҡында тауҙай хеҙмәттәр яҙып, ысын шиғриәтте һаҡлап, яҡлап, данлап йәшәне.

Әҙәбиәт

1. Ҡунафин Ғ. Әҙәбиәтебеҙ фәне баһадиры (Ким Әхмәтйәновтың тыуыуына 70 йыл) // Ағиҙел. – 2002. - № 2. – 180-182-се биттәр.

© Нәҙерғолов М.Х., 2017

Нәҙерғолова Н.Д.,
БДУ аспиранты,
Өфө ҡалаһы

ҺАҘИ СӘҒҘИ ПРОЗАҺЫНЫҢ ЖАНР ТӘБИҒӘТЕ («БӘХЕТҺЕҘҘӘР» ПОВЕСЫ МИҪАЛЫНДА

XX быуат башында революцион хәрәкәт тәьҫирендә башҡорт милли интеллигенцияһының рухи донъяһында барған һынылыш әҙәбиәттә иң элек иҫке мәҙрәсә тәртиптәрен, ундағы схоластик уҡытыу системаһын киҫкен тәнҡит итеү, кире ҡағыу формаһында сағылыш алған. Иҫке мәҙрәсәләрҙе һәм унда алған белемдәрҙе инҡар итеүселәр араһында ынтылыштары һәм маҡсаттары менән бер-береһенән ныҡлы айырылып торған ике йүнәлеш – буржуаз һәм демократик йүнәлеш барлыҡҡа килгән. Демократик йүнәлеште реалистик планда ярайһы уңышлы кәүҙәләндереүе йәһәтенән Мәжит Ғафуриҙың «Хәмиттең хәйәте яхуд Ләйлә вә хәйәтем» (1911) әҫәре менән Һаҙи Сәғҙиҙең «Бәхетһеҙҙәр» повесы айырылып тора.

Мөхәммәтһаҙи Ғәйнан улы Сәғҙиев – күренекле әҙәбиәт ғалимы, профессор Ғабдрахман Сәғҙиҙең бер туған ағаһы була. Аталары Ғәйнан хәҙрәт Өфө губернаһы Златоуст өйәҙе Мырҙалар волосының (хәҙер Башҡортостандың Салауат районы) Таймый ауылының бер мәхәлләһендә мулла булып тороу менән бер рәттән, мәҙрәсә асып, балалар уҡытыуға ла күп көс һалған. Ғабдрахман Сәғҙи Ғәйнан хәҙрәттең оло ҡатыны Ғәйниәнән (Түбән Ҡыйғы ауылынан) тыуған бала булһа, Мөхәммәтһаҙи кесе ҡатыны Сафияның (Йүрүҙән буйы башҡорт ауылы Мәхмүттән) улы була.

Әйтеп үтелгәнсә, Һаҙи Сәғҙи революцияға тиклемге башҡорт әҙәбиәте тарихында нигеҙҙә бер әҫәре – 1909 йылда яҙылып, Өфөлә 1911 йылда баҫылып сыҡҡан «Бәхетһеҙҙәр» тигән реалистик повесы менән билдәле. Бынан тыш уның 1911 йылда «Шура» журналының 17-се һанында батша хөкүмәтенең колониаль сәйәсәте һөҙөмтһендә башҡорт ерҙәренең аяуһыҙ таланыуына әсенеп яҙылған «Ер һатыуҙың ғаҡлиәте» тигән хикәйәһе баҫыла.

«Бәхетһеҙҙәр» повесы – автобиографик әҫәр. Уның жанр үҙенсәлеген сюжет һәм аналитик һүрәтләү линиялары ярҙамында асыҡларбыҙ.

Повестың нигеҙендә авторҙың үҙ башынан уҙған ваҡиғалар, 1905-1907 йылдарҙағы революция йоғонтоһонда күҙе асылып, рухи донъяһында һәм тормошонда булып үткән киҫкен һынылыштар ята [1, 150-се б.]. Ошо яғы менән «Бәхетһеҙҙәр» повесы М. Ғафуриҙың алда атап үтелгән повесына яҡын тора, тик айырма шунда: беренсе әҫәрҙәге төп герой Хәмит яңы тормош өсөн көрәшкә үҙендә көс таба алмай, Закир Һаҙи повесының төп геройы Мөхтәр иһә – актив тәбиғәтле герой.

Ул иҫке мәҙрәсәлә атаһы юлын ҡыуып мулла булырға әҙерләнә, ауылына ҡайтып был маҡсатына ирешә, уның шөһрәте бөтә бөтә өйәҙгә тарала. Тик 1905-1907 йылдарҙағы революцион хәрәкәт йоғонтоһонда ул демонстратив рәүештә муллалыҡтан баш тарта һәм, халыҡҡа хеҙмәт итеүгә яраҡлы кеше булыу өсөн, рус ауылына китеп, русса уҡырға тотона. Шулай итеп, төп герой ул заман өсөн ифрат ҡыйыу бер аҙым яһай. Әҫәрҙә Мөхтәрҙең яңы кеше булып формалашыуы уны уратып алған социаль мөхит менән тығыҙ бәйләнештә һүрәтләнә. Повеста яҙыусы кеше көсө менән байып ятҡан ҡомһоҙ байҙар менән муллаларға кәмһетелгән хәйерселеккә дусар ителгән ауыл ярлыларын, үҙ ғүмерҙәрен халыҡ араһында аң-белем таратыуға арнаған демократик рухтағы милли интеллигенция вәкилдәрен ҡаршы ҡуйып кәүҙәләндерә. Һаҙи Сәғҙи шул рәүешле синфи антогонистик йәмғиәт шарттарында выжданлы һәм намыҫлы кешеләрҙең бәхетһеҙ булып, ҡомһоҙ һәм намыҫһыҙ әҙәмдәрҙең рәхәт йәшәүен асып бирә.

Күренеүенсә, әҫәрҙең сюжеты бик ябайҙан түгел – геройҙары ла бихисап. Яҙыусы әҫәрҙең төп проблемаһы күҙлегенән бер геройҙың яҙмышын бәйән итеү менән генә сикләнмәй, уға оҡшаш һәм оҡшаш булмаған күп геройҙарҙың (Хәбип, Кәрим, Ғабдулла, Бәҙретдин һ.б.) тормошона ла байҡау яһай. Диалогтар күп ҡулланылған. Повестың сюжет һыҙығы бына шуларҙан ғибәрәт.

Әҫәрҙәге ваҡиғалар эҙмә-эҙлекле һүрәтләнгән. Беҙҙең күҙ алдыбыҙҙа бер-бер артлы төп геройҙың бик кесе йәшенән үк ун дүрт йәшенә еткәнсе атаһы Йәмил хәҙрәт мәҙрәсәһендә уҡыуы, артабан ҡала мәҙрәсәһендә өс йыл белем эстәүе, хәҙрәттән «ижазәтнамә» алып, ауылға әйләнеп ҡайтыуы, әрмегә барыуҙан ҡотолоп ҡалыуы, үҙе электән күҙ һалып йөрөгән Сәғиҙә исемле ҡыҙға өйләнеп, ғаилә ҡороп ебәреүе, бик бәхетле йәшәй башлауҙары, Мөхтәрҙең Өфөгә барып имам-хатиплыҡҡа указ алып ҡайтыуы, ишан

булырға хыялланыуы, муллалыҡты ташлауы, бер ҡыш рус ауылында уҡып ҡайтыуы, ғаиләһенән ҡасып тигәндәй ҡалаға китеүе һәм унда юғары уҡыу йортона инеү өсөн әҙерләнә башланыуы кеүек ваҡиғалар хроникаһы үтә йәки Мөхтәрҙең биографияһы хасил була.

Әҫәрҙең аҙағында Мөхтәрҙең әсәһе Бәҙиғә ҡарсыҡ менән Сәғиҙәнең бергә ғүмер итә башлауҙары, уларҙың Мөхтәрҙән хат алыуҙары бәйән ителә. Повестың сюжет линияһы бына шулай тамамлана.

Дөйөм алғанда, төп герой тормошондағы хроникалылыҡ, ундағы факттарҙың тормоштан алыныуы (автобиографик повесть), хәтирәләргә бирелеү, автор сигенеүҙәре, әхлаҡи-фәлсәфәүи проблемаларға бәйле айырым фрагменттарҙың булыуы, бәхет һәм бәхетһеҙлектең сәбәптәрен аңлатыуы менән әҫәр очеркка ла оҡшап ҡуя.

Ысынлап та, әҫәрҙә очеркка тартымлыҡ ярылып ята. 1905-1907 йылдарҙағы революциянан һуң булып үткән ыңғай үҙгәрештәр тураһында һөйләү тарихҡа күҙәтеү төҫөн ала.

Тарихтағы даталар 19…нсы йыл, …нсы февраль рәүешле бирелә. Уларҙан тәүге рус революцияһы осоро сағылдырылғанлығы күренеп тора. Повеста бына шулай очеркка тартым һыҙат-үҙенсәлектәр күп осрай.

Географик атамаларҙан Өфө, Ҡазан, Стамбул, Мысыр кеүек ҡалалар һәм ил исемдәрен осратабыҙ. Мәҫәлән, «Уның (Мөхтәрҙең) иҫенә бер нисә йылдар Стамбул, Мысыр тирәһендә йөрөп ҡайтҡан Ғабдулла исемле бер дуҫы төштө» [1, 185-се б.].

Шулай уҡ әҫәрҙә «И. ауылының Йәлил хәҙрәтенең йыраҡта уҡып йөрөй торған Мөхтәр исемле улы», «Н. ауылының бер шөһрәтле хәҙрәтенең иң кесе ҡыҙы Сәғиҙә», «Ғ. ҡалаһында уҡып йөрөй торған, хәҙер бик ғалим булып килә имеш тигән исем күтәргән ун һигеҙ йәшлек бер егет ине» тип киткән урындар ҙа байтаҡ. Тимәк, бында реаль географик урын, реаль кешеләр күҙ уңында тотола. Күрәһең, автор исемдәрҙе үҙгәртеп түгел, ә шулай алыуҙы хуп күргән.

Автор халыҡ ижадына ла йыш мөрәжәғәт итә. Дини риүәйәт һәм легендаларҙың геройҙарын һәм башҡа образдарҙы ла телгә ала (Хызыр пәйғәмбәр, Ғайса пәйғәмбәр, Әлшәйех Исмәғил хажи, ожмах баҡсаһы, йәннәт әһелдәре һ.б.). Шәкерт, мулла, мәғзүм (дин әһеленең улы), ишан (байҙарҙы ҡулға алып, бөтә муллалар вә мөдәрристәргә өҫтөн булалар, теләгән ҡәҙәр ҡатын алалар), хәҙрәт, имам, хәтиб, мөдәррис (мәҙрәсәлә өлкән уҡытыусы), хажи һ.б. дингә ҡағылышлы һүҙҙәрҙе осратырға мөмкин. Шулай уҡ мосолман йолаларынан зифаф (ҡыҙ янына кейәү булып килеү) тураһында бәйән ителә. «Май айында зифафтары булып, шул зифафтарының икенсе көнөндә былар Зилғый хәҙрәттең умарта баҡсаһына кәйеф-сафа ҡылырға сыҡҡандар ине» [1, 162-се б.].

Әҫәрҙә революцияға тиклем сығарылған газета, журналдар, һәр төрлө әҙәби китаптар исемлеге лә телгә алына. «Ул (Мөхтәр) был йылдарҙа

«Тәржеман», «Ваҡыт», «Йолдоз», «Хәят» газеталарын, «Әлғасыр-әлжәдид», Мысырҙа сыға торған «Әлманар» журналдарын ала, быларҙы бик ҙур дәрт менән уҡый ине» [1, 166-сы б.].

Повеста өгөт-нәсихәткә лә ҙур урын бирелгән. Мәҫәлән, Хәбиб исемле дуҫының һынылыш осоронда Мөхтәрҙе дөрөҫ юлға әйҙәргә тырышыуы үҙе бер айырым иғтибарға лайыҡ. «Мөхтәр! Мин һиңә эске тураһында бер-ике һүҙ әйтмәк булам. Һин дә эскенән яҡшы уҡ ҡына тәм таба башлағанһың булһа кәрәк. Был хәбәр, әгәр дөрөҫ булһа, эшең насар. Үҙең беләһеңме? Был юл менән һин ҡайҙа бараһың?..» [1, 190-сы б.].

Ғөмүмән алғанда, автор Мөхтәр образында 1905 йылғы революцион ваҡиғаларҙың көслө йоғонтоһонда демократик позицияға баҫҡан милли интеллигенция вәкилдәренә хас булған дөйөм һыҙаттарҙы кәүҙәләндергән.

Гончаровтың «Обломов» әҫәрен уҡып сыҡҡан Мөхтәр, ысынлап та, үҙендә юғарыға ынтылырлыҡ көс таба. Рус әҙәбиәтенең көслө йоғонтоһонда ижад ителгән «Бәхетһеҙҙәр» повесы XX быуат башы башҡорт прозаһында тәнҡитле реализм методының баҙыҡлана барыуын раҫлаусы уңышлы әҫәрҙәренең береһе ул [2, 373-сө б.].

Шулай итеп, Һаҙи Сәғҙи прозаһында аналитик һәм сюжет хикәйәләү башланғыстары йәнәшә йәшәй һәм үҙ-ара тығыҙ аралашып килә. Шул уҡ ваҡытта очерк элементтары повестың жанр сиктәрен емерә алмай. Был күренештәр яҙыусы прозаһының жанр тәбиғәтен ниндәйҙер кимәлдә асыҡларға ярҙам итә.

Әҙәбиәт

1. Башҡорт әҙәбиәте. XX быуат башы. Икенсе китап. Проза. Драматургия. – Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1984. – 592 б.
2. Башҡорт әҙәбиәте тарихы. Алты томда. 2 том. XIX-XX быуат башы әҙәбиәте. – Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1990. – 582 б.
3. Кунафин Г.С. Башкирская литература XIX – начала XX вв. – Нефтекамск: РИО НФ БашГУ, 2006.– 230 с.

© Нәҙерғолова Н.Д., 2017

Өмөтбаев В.Ғ.,
техник фәндәр докторы, ӨДНТУ профессоры,
Өфө ҡалаһы

ҺЫБАЙ САПМАНЫ, Ә КИҢ АҘЫМДАР МЕНӘН ЙӘЙӘҮ АТЛАНЫ

Һәр әҙиптең эшенә, ижад һөҙөмтәһенә баһа биш йылға бер тапҡыр бирелә. Был инде, аңлашыла, юбилейҙар менән бәйле. Ким Әхмәтйәновҡа килгәндә, уның бөтә юбилейҙары (инде һигеҙенсеһе – тыуыуына 85 йыл тулып та китте) үҙе мәрхүм булғас үткәрелде йәки уларға иғтибар ителде,

сөнки унының йөрәге көтмәгәндә 49 йәшкә лә етмәй тыуған ауылы Әлмөхәмәттә (Әбйәлил районы) мәңгелеккә туҡтаны.

Ким Әхмәтйәнов – Әлмөхәмәт ауылынан таралған Өмөтбаевтарҙың бишенсе быуыны. Уның мулла ҡушҡан исеме – Нәзир, фамилияһы Өмөтбюаев була, ләкин йәне-тәне менән совет власына бирелгән атаһы улының исемен дә, фамилияһын да үҙгәртә. Бынан һуң Нәзир Өмөтбаев Ким Әхмәтйәнов булып китә (Әхмәтйән – ырыу башлығы Өмөтбайҙың дүрт улының береһе, Кимдең бишенсе быуын олатаһы).

Ким Әхмәтйәнов йәмғиәттә әҙәбиәт белгесе, тәнҡитсе булараҡ билдәле. Ул “... бар һәләт үҙенсәлеге менән әҙәбиәт теоретигы. УКл айырыуса поэтик теория өлкәһендә йөҙөп эшләне. Ҡойо ҡаҙыған оҫта кеүек, ул поэзияның нескә шиғри деталдәре менән ныҡ мауыҡты, шиғриәт донъяһына тәрәнерәк үтеп инергә тырышты...” (Ғ.Хөсәйенов). Ғөмүмән, ул фән өсөн тыуған кеше булды. Ысын фән эшмәкәрен әгенә хас булған бөтә сифаттар бар ине унда: аҡыл, намыҫ, выждан, талант, иҫ киткес эшкә һәләтлелек, принципиаллек, үҙ-үҙенә талапсанлыҡ, проблеманы мөмкин тиклем тәрәнерәк ҡаҙыу, ҡаҙып сығарған әйберҙәрҙе фәндең бөгөнгө ҡаҙаныштары күҙлегенән анализлау, сағыштырыу, тағы ла ҡаҙыныу, анализлау, йыш ҡына эшең менән ҡәнәғәтләнмәү элементтары, артабан ошо сифаттар нигеҙендә өлгәшелгән эш һөҙөмтәләрен ышанғанлыҡ менән яҡлау, шул уҡ ваҡытта үҙеңә саманан тыш ышаныуға юл ҡуймау. Ул үҙенең көндәлек ижадында ла (тормошонда ла тип әйтергә була) мискәнең тышын ялтыратыу менән шөғөлләнмәне (шул уҡ ваҡытта уның фәнни эштәре эстән дә, тыштан да матур, күркәм булды), ә уның эсен сифатлы әйберҙәр менән тултырыуҙы хуп күрҙе, был әйберҙәрҙе һаҡлап ҡалыу тураһында хәстәрләне.

Минеңсә, Ким Әхмәтйәнов үҙ фәне өлкәһендә һыбай сапманы, ә киң аҙымдар менән йәйәү атланы, юл уңайһыҙлыҡтарына бирешмәне, шомло ҡара урмандар аша үтергә тура килгәндә бер ҙә ситкә тайпылманы. Ә инде эшкә, фәнгә фанатик бирелгәнлек, үҙ-үҙенә аяуһыҙлыҡ, әлбиттә, уның һаулығына йоғонто яһамай ҡалманы. Ләкин Ким Әхмәтйәнов тормошон яңынан башлаһа ла, ул икенсе кешегә әүерелмәҫ ине. Шуның өсөн дә һәр ваҡыт ул миңә кумир булып ҡала.

Үрҙә әйтелгән ҡайһы бер фекерҙәрҙе дәлилләгән бер-ике миҫал килтермәксемен. Ким Әхмәтйәнов 1957-1960 йылдарҙа аспирантурала уҡый, ләкин диссертацияһын 1962 йылда ғына яҡлай. С.сафуанов хәтерләүенсә, ул әҙер ғилми эшен Ҡазанға диссертациялар яҡлау советына алып бара, ләкин кире алып ҡайта, сөнки фәнни эше үҙе үк ҡуйған юғары талаптарға яуап бирмәгәнен тоя, күрәһең. Артабан ҡаҙына, эҙләнә, эштең фәнни кимәлен тейешле юғарылыҡҡа еткереү өсөн тырыша. Нисек кенә булмаһын, диссертацияны этә-төртә тиҙерәк яҡлау уның уйына ла килмәй.

Филология фәндәре кандидаты тигән ғилми дәрәжәне ул 1963 йылда ала. Бынан һуң 17 йыл ваҡыт үтә, тик ул докторлыҡ диссертацияһын

яҡларға ашыҡмай. Ошо дәүерҙә, бәлки, уның ижад һөҙөмтәләре бер генә докторлыҡ диссертацияһы менән сикләнмәгәндер ҙә. Ғалим Ким Әхмәтйәнов тураһындағы уй-фекерҙәремде дөйөмләштереп, икеләнмәйенсә, ул фән эшенең эталоны булып ҡала һәм бының нескәлектәрен хәҙерге заман аспиранттарына еткерергә ине тигән һығымтаға киләм.

Ким Әхмәтйәнов 26 йыл эсендә аптырарлыҡ күп күләмле фәнни һәм әҙәби хеҙмәт ҡалдырҙы. Был турала мәғлүмәт 2012 йылда нәшер ителгән "Ғалим һәм әҙип Әхмәтйәнов Ким Әбүзәр улы" тигән библиографик күрһәткестә (төҙөүселәре – әҙиптең йәмәғәте Рәйфә Әхмәтйәнова һәм ҡыҙы Гөлшат Ғәбитова, яуаплы мөхәррире – Миңлеғәле Нәҙерғолов) килтерелә. Уҙған быуаттың 60-сы йылдарында ғалимдың өс китабы донъя күрә, уларҙың күләме 650 бит тирәһе тәшкил итә. Улар араһында – белгестәр һәм студенттар өсөн өҫтәл китабына әүерелгән "Әҙәбиәт ғилеме һүҙлеге". Ижадының икенсе ун йыллығында (1971 – 1980) авторҙың дүрт китабы баҫылып сыға, уларҙың дөйөм күләме 800 биткә барып етә. Араларында – һигеҙ бүлектән торған "Әҙәбиәт теорияһы. Дөйөм мәғлүмәт" (күләме 388 бит). Бынан тыш ул – Башҡорт поэзияһы антологияһы" китабының авторҙашы. Был китапта Ким Әхмәтйәнов – Башҡортостандың 38 яҙыусыһы тураһында мәҡәләләр авторы.

Баҡыйлыҡҡа күскәс, Ким Әхмәтйәновтың дүрт китабы нәшер ителә. Улар "Матурлыҡ. Батырлыҡ. Шиғриәт" (төҙөүселәре – Рәйфә Әхмәтйәнова, Суфиян Сафуанов, күләме – 302 бит). Бынан тыш "Әҙәбиәт теорияһы"ның 2-се һәм 3-сө, "Поэтик образлылыҡ"тың 2-се баҫмаһы баҫылып сыға. Шулай итеп, Ким Әхмәтйәновтың фәнни һәм әҙәби ижад һөҙөмтәһе – 11-12 ҙур күләмле (дөйөм алғанда 1900 биткә яҡын) китап йәки ике йыл һайын бер йыйынтыҡ тиерлек.

Шуны ла оноторға ярамай: элегерәк заманда ҡулъяҙманы яҙыу машинкаһында баҫырға кәрәк ине. Был бик күп физик көстө һәм ваҡытты ала. Ошондай эш өҫтөндә Ким Әбүзәр улының төндәр буйы ултырғанын күҙәткәнем булды. 60-сы йылдарҙа ғаиләһенең көнкүреш шарттары ла еңел булманы: бәләкәй генә (хәҙерге мунсалар күпкә ҙурыраҡ) бүрәнәнән үҙе күтәргән йорт, утын әҙерләп һәм мейес яғып өй йылытыу, текә генә үргә менеп, колонканан һыу ташыу, бюәләкәй баланы тәрбиәләү һәм башҡа күп тормош ығы-зығыһы. Был шарттарҙа ла ижад менән уңышлы шөғөлләнеү – ул фәнгә бирелгәнлек, һөнәрендә яратыу, Хоҙайҙан килгән аҡыл һәм талантты әрәм-шәрәм итмәй дөрөҫ файҙаланыу. Әйтергә кәрәк, әҫиптең ҡомартҡыһын тәртипкә килтереүҙә һәм баҫтырыуҙа уның тормош иптәше Рәйфә Шәйғәрҙән ҡыҙы менән өлкән ҡыҙы Гөлшат Ғәбитова ифрат күп көс түкте, рәхмәт уларға.

Кандидатлыҡ диссертацияһын яҡлағандан һуң, 1966 – 1980 йылдарҙа төрлө китаптарҙа, йыйынтыҡтарҙа һәм альманахтарҙа Ким Әхмәтйәновтың ҡырҡтан ашыу мәҡәләһе, методик әсбаптары башҡорт,

татар һәм урыҫ телендә баҫылып сыға (күләме 500 биттән күберәк). Улар араһында башҡорт әҙәбиәтенең ғорурлығы булған яҙыусылар Мәжит Ғафури, Ғәлимов Сәләм, Рәшит Ниғмәти, Сәйфи Ҡудаш, Мостай Кәрим, Назар Нәжми, Рауил Бикбаев, данлыҡлы татар яҙыусыһы Муса Йәлил тормоштарына һәм ижадтаоына арналған мәҡәләләр бар.

Үрҙә килтерелгән фәнни-әҙәби баҫмаларҙан тыш, Ким Әхмәтйәнов мәктәптәр өсөн 11 дәреслек һәм программа авторҙашы була, туғыҙ китапҡа баш һүҙ яҙа, уның мөхәррирлегендә 12 китап баҫылып сыға. Ул ваҡытлы матбуғатта ла әүҙем сығыш яһай – 1955 – 1980 йылдарҙа республикабыҙҙың төрлө гәзит-журнал биттәрендә башҡорт, татар һәм урыҫ телдәрендә 160-ҡа яҡын мәҡәләһе донъя күрә. Улар әҙиптең һөнәри ижадын ябайыраҡ телдә халыҡҡа еткәреүҙән тыш, ҡәләмдәштәренең ижадын һәм айырым китаптарының үҙенсәлеген аса, уларға юғары нәфис-тәнҡит күҙлегенән анализ яһай, баһа бирә, ҡайһы бер яҙмаларында үҙенең эске шиғри донъяһын аса, донъя ысынбарлығы тураһында фәлсәфәүи уйланыуҙары менән уртаҡлаша. Ни бары сирек быуат эсендә ошондай иҫ киткес күләмдә, тәрән һәм киң йөкмәткеле хазина ҡалдырҙы Ким Әхмәтйәнов башҡорт әҙәбиәтендә һәм әҙәбиәт ғилемендә, тағы ла ниндәйҙәрен күреүҙән мәхрүм итте уның иртә өҙөлгән ғүмере...

Ким Әхмәтйәновтың тормошо һәм ижады тураһында үҙе иҫән саҡта уҡ 100-гә яҡын, вафатынан һуң 70-тән ашыу мәҡәлә донъя күрҙе. Уларҙың авторҙары – Башҡортостан яҙыусылары, әҙәбиәт фәне эшмәкәрҙәре, журналистар, артистар, мәҙәниәт хеҙмәткәрҙәре, туғандары, яҡташтары, һабаҡташтары һәм башҡалар. Әбйәлил районында Ким Әхмәтйәнов исемендәге премия булдырылған, 1993 – 2015 йылдарҙа был премия лауреаттарының һаны 23 кешегә барып етте. Тыуған ауылы Әлмөхәмәттә Рамаҙан Өмөтбаевтың, Ким Әхмәтйәновтың һәм Рәмил Ҡолдәүләттең дөйөм музейы эшләй, урамдарҙың береһе уның исемен йөрөтә. Был инде “исеменә күрә – есеме” тигән әйтемдең хаҡлығын раҫлай. Шулай ҙа есемен тулыландырырлыҡ, байытырлыҡ бурыстар ҙа бар йәмғиәт алдында, минеңсә. Мәҫәлән, әҙәби тәнҡит өлкәһендә талантлы йәштәр өсөн Ким Әхмәтйәнов исемендәге премия булдырыу, Өфөнөң Добролетная урамының 7/8-се йортонда иҫтәлекле таҡтаташ урынлаштырыу (был мәсьәлә инде бер нисә йыл ҡуҙғатыла), Өфө урамдарының береһенә уның исемен биреү (был һорау ҙа ҡала хакимиәтенә билдәле). Премия булдырыу Ким Әхмәтйәновтың иҫтәлеген мәңгеләштереү өсөн генә түгел, ә әҙәбиәт донъяһын аса башлаған йәш белгестәргә әҙиптең ижад үҙенсәлеген тәрәнерәк аңлауға һәм үҙләштереүгә, ғөмүмән, ижад рухы менән дәртләндереүгә этәргес көс булыр ине.

Рамаҙан Өмөтбаев Ким Әхмәтйәновты “... шул Өмөтбай йондоҙонаң һуңғы сығарылышылыр” тип яҙҙы ваҡытында һәм уны түбәндәгесә бик образлы ҙурәтләне: “Уның башҡа кешеләрҙән берҙән-бер өҫтөнлөгө бар ине:

ул да булһа унының үткер теле. Ул ҡайһы бер кешеләр һымаҡ һүҙҙән боламыҡ бешереп ултырманы – унының теленән ысҡынған һүҙ ян керешенә атылған уҡ кеүек мәргән, тоҫҡаған урынға туп-тура тейә ине. Ул бер ҡасан да алъюһыҡҡа үҙ уғын атманы. Ошо ҡағиҙәгә ғүмере буйы тоғро булып ҡалды... алдан сығып хәбәр һөйләмәне, тыйнаҡ, әҙәпле булды”. Ким Әхмәтйәновтың ошондай кешелек сифаттары һәм һөнәри бөйөклөгө халҡы күңелендә быуындан быуынға һаҡланыр һәм ғорурлыҡ уятыр тип өмөт итәйек.

© Өмөтбаев В.Ғ., 2017

Пермякова Л.А.,
кандидат филологических наук, доцент БГУ
г.Уфа

ПОЭТИКА СКРЫТЫХ ЦИТАТ В РОМАНАХ Ф. СОЛОГУБА

На рубеже XIX – XXвв. критический реализм в западноевропейской и русской литературе вступает в полосу кризиса. Символизм стал первым нереалистическим литературно-художественным направлением, основополагающими принципами которого являются неомифотворчество и металитературность.

Творчество мэтра русского символизма Фёдора Сологуба получило неоднозначную оценку современников, но оно оказало колоссальное влияние на русскую литературу XX века − от Андрея Белого и А. Куприна до М. Булгакова и В. Орлова. Миф для Ф. Сологуба – способ художественного познания и преображения мира; за внешним, событийным планом его романов скрыт план философско-символический. Миф и символ выполняют функцию универсального «ключа», «шифра», помогающего дешифровать современность. Своё кредо художника, воспринимающего мир как миф, как «творимую легенду» писатель выразил следующим образом: «Беру кусок жизни, грубой и бедной, и творю из негосладостную легенду, ибо я - поэт» [8, с.7]. В понимании мифа Ф. Сологуб близок Ф. Ницше, для которого «трагический миф» − «воплощение в образах дионисической мудрости аполлоническими средствами искусства»[6, с.145]. Дионисизм воспринимается Сологубом в форме архаического переживания сакральности. Ницше сформулировал сущность дионисизма как синкретическое переживание чудовищного ужаса и блаженного восторга, тем самым предвосхитив толкование сакрального, предложенное Рудольфом Отто. В работе «Рождение трагедии из духа музыки»(1872) Нищце пишет: «Если к …ужасу прибавить блаженный восторг, поднимающийся из недр человека и даже природы, когда наступает такое же нарушение *principiaindividuationis,* то это даёт нам понятие о сущности дионисического

начала, более всего… нам доступного по аналогии опьянения»[6, с. 61]. Таким образом, дионисический экстаз – одно из нуминальных состояний, присущих жрицам бога Диониса – дионисийским, или вакхическим, женщинам.

На комплекс дионисийских мифов и ориентированы женские образы Ф. Сологуба. Экстатичность и стихийность – отличительные черты характера героинь Сологуба. Приобщение к божеству выражается в особом психическом состоянии вакхической женщины – состоянии священной одержимости, благостного безумия. Это нуминальное состояние, так как «бог мыслится вошедшим в человека; человек в экстазе не несёт ответственности за свои помыслы и поступки»[11, с.123]. Синкретизм античности, русского фольклора, литературных текстов является той метакультурной средой, которая продуцирует многоуровневую образность прозы Ф. Сологуба. Ситуативная многофункциональность женских образов связана с особенностями неомифотворчества Ф. Сологуба, с его стремлением показать мир во всём многообразии, протянуть нити, связывающие случайные явления в единый узел.

Дионисизм, знаменующий собой начало множественности, воплощал идею божественного всеединства, которая занимала умы русских религиозных философов. Дионис наполнял избытком жизни все формы, способствуя их обновлению и перерождению, погружая единое «в беспредельный океан вселенского целого»[4, с.167]. Избыток жизненной энергии находил выход в стихийности. Ф. Сологуб показывает стихийность, спонтанность чувств своих героев. Сохраняя тесную связь с предшествующей традицией, он опирается на художественные завоевания своих предшественников, прежде всего на творчество Ф.М. Достоевского. Не случайно его первый роман «Тяжёлые сны»(1895) ориентирован на философско-этическую коллизию «Преступления и наказания». Дионисийские женщины Ф. Сологуба созданы не без влияния «инфернальниц» Ф.М. Достоевского. Ярче всего «тёмная», дионисийская сторона сакральности проявилась в романе «Идиот» в образе Настасьи Филипповны. Попытка князя Мышкина спасти Настасью Филипповну аналогична библейской легенде о возвышении Христом Марии Магдалины[5]. Амбивалентность сакральности, переживаемой Достоевским, нашла отражение в восприятии им красоты как противоречивого единства дьявольского и божественного начал.Неоднозначное понимание Достоевским красоты подчёркивают слова князя Мышкина: «Красоту трудно судить…Красота − загадка»[2, с.66]. Полемика с В.С. Соловьёвым и Ф.М. Достоевским отражается в мотиве поруганной красоты в романе «Мелкий бес»(1907). Здесь Сологуб следует не традиции Достоевского, который разрабатывал эту тему в трагическом ключе (линия Настасьи Филипповны), а гоголевскому гротеску, трагикомическому её

переосмыслению. Гротескными являются образы Варвары Малошиной, сводницы Вершиной, эмансипе Грушиной, садистки Юлии Гудаевской, вечно пьяной квартирной хозяйки Передонова Ершовой. Гоголевский гротеск сигнализирует об антисакральности этих женских образов. Вот каквыглядит «маскарадный костюм» Грушиной: «Всё так смело открытое у Грушиной было красиво, − но какие противоречия. На коже – блошьи укусы, ухватки грубы, слова нестерпимой пошлости. Снова поруганная телесная красота»[7, с.67]. Гротескные женские образы, разработанные в гоголевском ключе, не просто антисакральны. Они подчёркивают антиэстетизм мещанской пошлости. Не случайно доминирующим цветом при описании их внешности является серый. Серость, грязь, пыль ассоциируются у Сологуба с бессмысленностью и недовоплощённостью мира филистеров, олицетворением которого является Недотыкомка.

Людмила Рутилова, смешливая мещаночка, поклоняющаяся «отроку богоравному», юному Дионису, отблеск которого она видит в гимназисте Саше Пыльникове, как и Варвара Малошина, лишена духовности. Но она стремится жить по законам природы, не доводя их до абсурда. Людмила признаётся: « Люблю красоту. Язычница я, грешница. Мне бы в древних Афинах родиться. Люблю цветы, духи, яркие одежды, голое тело. Говорят, есть душа, не знаю, не видела. Да и на что она мне?»[7, с.226]. Языческий культ тела, а также садо-мазохистский комплекс сближают Людмилу Рутилову с героиней романа Леопольда фон Захер-Мазоха «Венера в мехах»(1869). Она также признаётся Северину: «Для меня весёлая чувственность эллинов – радость без страдания – идеал, который я стремлюсь осуществить в своей жизни. Потому что в ту любовь, которую проповедует христианство…в неё я не верю. Да,да, вы только посмотрите на меня – я гораздо хуже еретички: я − язычница»[1, с.34]. Языческий культ тела Ванды и Людмилы полярно противоположен платоническому идеалу соловьёвцев – культу Вечной Женственности, рыцарскому поклонению DamedeCoeur. Хотя русский перевод «Венеры в мехах» появился в 1908 г., когда «Мелкий бес» был уже издан, Сологуб мог познакомиться с романом Захер-Мазохав немецком варианте, т.к. не просто хорошо знал немецкий и французский языки, но и делал блестящие переводы.

Металитературность, т.е. сознательная переадресация читателя символистского романа к предшествующим литературным традициям, является доминантой прозы Ф. Сологуба. В числе прочих традиций (например, традиция русской классической литературы, с которой связаны мифы, дешифрующие поведение Передонова) мэтр русского символизма обыгрывает садо-мазохистскую, которая получила распространение в культуре эстетизма, впрежде всего в культе Саломеи. Не случайно героини Сологуба являются носительницами садо-мазохистского комплекса, который реализуется посредством целого ряда мифологем: русалка, ведьма,

вакханка, женщина Захер-Мазоха − и восходит в конечном итоге к сакральному образуженщины-преисподней. Женщины-хищницы встречаются уже в первом романе Сологуба «Тяжёлые сны». В сюжетном плане обнаруживается противостояние двух женщин: Клавдии Кульчицкой и Анны Ермолиной. Клавдия Кульчицкая – типичная демоническая женщина, чувственное влечение к которой неизменно связано с жестокостью, а сама она ассоциируется со смертью. «Заманчиво было бы бросить Клавдии год, два жгучих наслаждений, под которыми кипела бы иная, разбитая… её любовь. А потом – угар, отчаяние, смерть»[9, с.23], − думает Логин. Анна, напротив, − воплощение «невозможного, желанного и святого » и одновременно «земная, родная, близкая, возникшая из тёмного земного радостным цветением, устремлением к высокому Пламени небес»[9, с.57]. Анна подобна земному воплощению Вечной Женственности, соловьёвскому «свету из тьмы»(В.С. Соловьёв «Мы сошлись с тобой недаром», 1892).С одной стороны, она стремится к гармоничному слиянию с природой, с землёй; с другой – её душа устремлена к небу. И всё же земное, профанное начало доминирует в ней. Соловьёвская утопия разрушается, и смех Анны напоминает уже гибельный хохот русалки. Женщина для Сологуба, как и для Захер-Мазоха, – воплощение природного, стихийного начала. Мужчине отводится роль жертвы прекрасного палача. Своё кредо Северин излагает следующим образом: «Я видел в чувственности нечто священное… в женщине и в её красоте – нечто божественное… В женщине я видел олицетворение природы, Исиду, а в мужчине – её жреца, её раба, и она виделась мне по отношению к мужчине жестокой, как природа… для неговсе её издевательства и самая смерть от её руки, превращаются в сладострастное блаженство»[1, с.182]. Сюжетная линия Анны и Логина построена по принципу мазохистского подчинения слабого мужчины сильной, волевой женщине. После убийства Мотовилова Логин приходит к Анне. Он исповедуется ей, подобно тому, как Раскольников исповедуется Соне Мармеладовой. Коллизия романа Достоевского разрешается Сологубом совершенно иначе. Анна оправдываетубийцу и говорит ему: «Зачем тебе цепи каторжника? Вот, у тебя есть сладкая ноша, − я: возьми, неси меня»[9, с.43]. Если садо-мазохистский комплекс Анны представлен имплицитно, то у Клавдии Кульчицкой он выявлен внешне через отдельные детали, сигнализирующие о её хищнической сущности. Дьявольское начало заложено уже в её имени (лат.claudus − хромой). Внешность Клавдии Логин характеризует следующим образом: «Прелесть неизъяснимая, манящая, что-то загадочное и гибкое»[9, с.43]. А Андозерский добавляет: «Именно, гибкая, как кошка»[9, с.43]. Ванда у Захер-Мазоха также ассоциируется с кошкой: «…женщина, носящая меха…есть не что иное, как большая кошка… » [1, с.56]. Кошка – сакральное животное, которое почиталось в Древнем Египте как богиня Баст. Она символизировала амбивалентное

женское начало, прекрасное и опасное одновременно. Хищная красота кошки сопоставляется с гибельной красотой демонической женщины в стихотворении Шарля Бодлера «LeChat»:

Je vois ma femme en esprit. Son regard,
Comme le tien, aimable bête
Profondetfroid, coupe et fend comme un dard,

Et, des piedsjusques à la tête,
Un air subtil, un dangereuxparfum
Nagentautour de son corps brun.

Ты как моя жена. Ее упорный взгляд –
Похож на твой, мой добрый котик:
Холодный, пристальный, пронзающий, как дротик.

И соблазнительный, опасный аромат
Исходит, как дурман, ни с чем другим не схожий,
От смуглой и блестящей кожи.[12, с.68]
(Перевод В. Левика)

Для Ф. Сологуба характерно передавать хищнический облик героинь какой-либо бестиальной чертой: змееподобное гибкое тело Екатерины Алкиной, кошачьи движения Людмилы Рутиловой. Клавдия Кульчицкая – обладательница зелёных, как у кошки, глаз. Она напоминает хтоническое существо, в котором соединяются змеиные, кошачьи и человеческие черты: «Бледное злобно ликующее лицо смотрело из живой рамки, из-за тонких, вдруг порозовевших рук, − две трепетные, розовые, гибкие змеи сплелись и смеялись зыбко над зелёными зарницами озорных глаз»[9, с.203]. Таким образом, метафизический план демонической женщины Клавдии Кульчицкой создаётся путём повтора доминантных деталей (зелёные кошачьи глаза, змееподобные руки), а также реализации мотива «проклятой красоты».

С садо-мазохистским комплексом связана эротика Ф. Сологуба, ориентированная на культуру эстетизма. Поэтому кредо дионисийской женщины в романах мэтра старшего символизма – своеобразное переосмысление уайльдовского культа ощущений: «Хорошо испытывать разное. Струи Мэота и боль от лозины – во всём есть полнота ощущений»[9, с.158]. Так, Людмила Рутилова заявляет, что «сладко и когда больно»[7, с.226]; Саша Пыльников подсознательно испытывает желание бить Людмилу гибкими прутьями. В роли палача у Сологуба, как правило, выступает дионисийская женщина. Возникает образ царицы, отдающейся наслаждению сладострастной жестокостью:

Открывши царственные руки,

Отнявши бич у палача,
Царица умножала муки
В злых лобызаниях бича[10, с.292].
(«От злой работы палачей…», 1898)

Садо-мазохистский комплекс героинь Сологуба выявляется в стилистическом плане посредством приёма обыгрывания омонимов:
«− Хотите, я вас душить буду? – живо спросила Людмила. – Хотите?
− Вот вы какая! – сказал Саша. – Уж сразу и задушить! За что такая жестокость?
Людмила звонко захохотала и откинулась на спинку кресла.
− Задушить! – восклицает она. – Глупый! Совсем не так понял. Я не руками вас душить хочу, а духами»[7, с.147].

Эта словесная игра, с одной стороны, подчёркивает театральность, литературность взаимоотношений Саши и Людмилы, а с другой – выявляет скрытые хищнические наклонности Людмилы.Эстетизированный характердионисийской игры Саши и Людмилы акцентирует «обонятельный» код романа, обусловленный влиянием Гюисманса[3]. Начало их отношений передаётся запахом «мягкой, тихой» сирени; затем ароматом «сладострастного ириса, растворённого в сладкомечтающих розах»[7,с.154]; и наконец, гамма эротических переживаний героев сравнивается со сладким, но странным запахом цикламена – запахом, влекущим к желаниям, «от которых сладко и стыдно»[7, с154]. Литературный характер взаимоотношений героев романа «Мелкий бес» с бесконечными переодеваниями в стиле рококо достигает кульминации в сцене маскарада. Саша Пыльников наряжается в костюм гейши, т.е. предстаёт в облике женщины, подобно тому, как на Агриониях Дионис мыслится девушкой, когда о нём распространяется слух, что он прячется среди Муз. Бытовая сторона переодевания Саши в женскую одежду – желание сестёр Рутиловых разыграть местных обывателей. Отношения Ванды и Северина в романе «Венера в мехах» также облечены в игровую форму. Северин навязывает Ванде роль деспотичной женщины.

Литературность, эстетизированный характер взаимоотношений героев обусловливает целый ряд художественных приёмов, используемых Сологубом и Захер-Мазохом. Жиль Делёзв работе «Представление Захер-Мазоха (Холодное и Жестокое)»(1968) утверждает, что Захер-Мазох использует в романе «Венера в мехах» приём подвешивания – suspense: «…женщина-палач принимает те или иные застывшие позы, отождествляющие её со статуей, с портретом, с фотографией»[1, с.211]. Вот описание Ванды после купания: «И когда она вышла затем из ванны и по телу её, облитому розовым светом, заструились серебристые капли, меня объял немой восторг. …она отдыхала, улёгшись на подушки в своём широком бархатном плаще, и эластичный соболий мех жадно прильнул к её

холодному мраморному телу; нога её опиралась на меня, как на подножную скамейку; левая рука, на которую она облокачивалась, покоилась, словно спящий лебедь среди тёмного меха рукава, а правая небрежно играла хлыстом»[1, с.125-126]. Отражённая в зеркале, эта сцена напоминает картину или фотографию. Подобной фотографичностью отличаются сны Людмилы Рутиловой (главаXIV). Описания у Ф. Сологуба характеризуются скульптурностью и статичностью. Часто он, как и Захер-Мазох, концентрирует внимание читателя на жестах. Делёз отмечает, что «декорации … Мазоха, их тяжёлые занавеси, их интимное загромождение, будуары и гардеробы отданы во власть светотени, на фоне которой проступают лишь какие-то подвешенные жесты и страдания»[1, с.212]. История Людмилы и Саши также разворачивается в замкнутом пространстве (исключение составляет лишь загородная прогулка). На фоне этих интерьеров проступают фотографические образы героев романа «Мелкий бес», демонстрируются яркие костюмы, исполняются различные роли: русалки и её жертвы (главаXVII), юного бога Диониса и вакханки (глава XXVI). Пластичность образов, игровой план, замкнутое пространство, в котором на фоне ярких декораций разыгрываются роли женщины-палача и её жертвы, являются общими для Захер-Мазоха и Сологуба художественными принципами.

Металитературный контекст, аллюзии и реминисценции значительно расширяют художественное пространство романов Ф. Сологуба. Произведения классика русского символизма сфокусировали лучшие достижения реалистической прозы XIXвека, от Н.В. Гоголя до Ф.М. Достоевского, а также продолжили традицию французских «проклятых поэтов» и представителей европейского эстетизма.

Литература

1.Венера в мехах. Л. фон Захер-Мазох. Венера в мехах. Ж. Делёз. Представление Захер-Мазоха. З. Фрейд. Работы о мазохизме/ Пер. с нем. и франц. – М.: РИК «Культура», 1992. – 380с.

2. Достоевский Ф.М. Полн. собр. соч.: В 30 тт. Т. 8.−Л.: Наука, 1973.− 511 с.

3.Жолковский А.К., Ямпольский М.В. Бабель/Babel. – М.: «CarteBlanche», 1994. – 446 с.

4. Иванов Вяч.И. Дионис и прадионисийство. – СПб.: Изд-во «Алетейя», 1994.−344 с.

5. Назиров Р.Г. Творческие принципы Ф.М. Достоевского. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1982. – 160 с.

6. Ницше Ф. Сочинения: В 2тт./ Пер. с нем. Т. 1. – М.: Мысль, 1990. – 829 с.

7. Сологуб Ф. Мелкий бес/ Сост., вступ. ст. Н.П. Утехина. – М.: Сов. Россия, 1991. – 528 с.

8.Сологуб Ф. Творимая легенда. Кн.I/ Подгот. текста Л. Соболева. – М.: Худож. лит., 1991. – 494 с.
9. Сологуб Ф. Тяжёлые сны. Роман. Рассказы/ Сост.,подгот. текста, вступит.ст. и коммент. М. Павловой. – Л.: Худож. лит., 1990. – 364 с.
10.Сологуб Ф. Стихотворения/ Вступ. ст., сост., подгот. текста и примеч. М.И. Дикман. – Л.: Сов.писатель, 1978. – 679 с.
11. Фрейденберг О.М. Миф и литература древности. – М.: Наука, 1978. – 605 с.
12. Шарль Бодлер. Цветы Зла. Стихотворения в прозе/Сост., вступ. ст. Г.К. Косикова. – М.: Высш. шк., 1993. – 511 с.
© Пермякова Л.А., 2017

Рәхмәтуллина З.Т.,
РФА ӨҒҮ Тарих, тел һәм әҙәбиәт институты аспиранты,
Өфө ҡалаһы

СОВЕТ ОСОРОНАН ҺУҢҒЫ БАШҠОРТ ГЕРОИК ДРАМАЛАРЫНДА ТАРИХИ ТЕМА САҒЫЛЫШЫ

Ун туғыҙынсы быуаттың аҙағында барлыҡҡа килеүсе башҡорт драматургияһы үҙенсәлекле һәм ҡатмарлы үҫеш юлын үтә. Бөгөнгө көндә башҡорт драмаһы милли әҙәбиәтебеҙҙә башҡа жанрҙар араһында үҙенсәлекле урын биләй. Драманың хәҙерге осоро художестволы эстетик принциптарға таянған анализға, теоретик күҙлектән ныҡлы тикшереүгә һәм баһаға мохтаж. “Драма әҫәрҙәренең тарих һәм кеше, йәмғиәт һәм кеше бәйләнештәрен өйрәнеүгә ҡоролоуы, конфликттың тәрән социаль-психологик йөкмәткегә эйә була барыуы жанр формаларын төрлөләндерҙе, драматургияның дөйөм интеллектуаль кимәлен күтәрҙе”,- тип билдәләй күренекле ғалим Риф Барый улы Әхмәҙиев [4, с.3]. Филология фәндәре докторы М.Х.Нәҙерғолов яҙыуынса: “Илдә барған сәйәси һәм иҡтисади үҙгәрештәр драматургияға ла йоғонто яһамай ҡалманы, әлбиттә. Идеологик ҡоршауҙарҙан ҡотолғас, башҡорт драматургтары халҡыбыҙҙың бөйөк улдары һәм ҡыҙҙары, тарихи үткәне һәм бөгөнгө ысынбарлыҡ тураһында ҡыйыуыраҡ яҙа башланылар, төрлө жанрҙарҙа үҙенсәлекле сәсмә әҫәрҙәр ижад иттеләр.” [2, с.148].

Беҙҙең күҙәтеүебеҙсә, һуңғы осорҙа социаль драмалар менән бер рәттән тарихи-героик драмаларҙың да һаны артыуы яҡшы күренеш. Әҙәбиәт белгесе Р.Б.Әхмәҙиев тарихи драмаларға ҡағылышлы ошондай фекер белдерә: “Халыҡ ҡаһарманлығын һәм героик дәүерҙе сағылдырыу йәһәтенәнә героик драмала батырлыҡ тураһында уйланыуҙар түгел, ә батырлыҡтың үҙе һүрәтләнә.” [5, с.115]. Тарихи драмаларҙың күбеһендә хәл-ваҡиғалар теҙеме һуғыш менән бәйле булыусан. Шуға ла хәҙерге башҡорт

тарихи драмаларында Бөйөк Ватан һуғышы темаһы сағылыш алыуы билдәле.

Бөйөк Ватан һуғышы темаһы Рәсәй халыҡтары әҙәбиәтендә ҙур урын алып тора. Күренекле рус яҙыусыһы Константин Паустовскийҙың “...Әгәр ҙә әҙәбиәт булмаһа, беҙ был һуғышта еңә алмаç инек” тигән юлдары әҙәбиәттең ни тиклем ҙур көскә эйә булыуын күрһәтә. Тыуған илде йәнең-тәнең, хаҡ һүҙең менән һаҡлау - һуғыш осоронда, унан һуңғы йылдарҙа һәм бөгөнгө көндә лә шиғриәт, проза һәм драма өлкәһендә киң сағылыш ала. Ошо уңайҙан башҡорт драматургияһының ҡайһы бер үрнәктәренә айырым иғтибар итәйек.

Ибраһим Абдуллиндың “Йондоҙҙарға алып кит” драмаһы башҡорт кавалерия дивизияһының дәһшәтле йылдарҙағы үткәндәрен кәүҙәләндерә. Ваҡиғалар 1943 йылдың ғинуар айында Дон далаларында бара. Билдәле булыуынса, был осорҙа Дон, Ростов ерҙәрендә аяуһыҙ алыштар бара.

“Йондоҙҙарға алып кит” әçәренең документаллеккә эйә булыуы тәбиғи. Драмалағы герой, персонаждарҙың ҡайһы берҙәре: Шайморатов генерал, Аннакылыч Атаев, Гитлер - реаль шәхестәр булыуын билдәләп үтер кәрәк. Әçәрҙә барлығы 23 персонаж ҡатнаша. Автор оçталығы ярҙамында һәр образдың үҙ урынында булыуы, төп ваҡиға үçешенә булышлыҡ итеүе, һәр кемеһенең үҙ характеры, булмышы төçмөрләнә. Драмаға хас ыңғай һәм кире геройҙар нисбәте тиң булмауы ла күҙгә ташлана, артыҡ персонаждарҙың булыуы ла, ҡыҙғанысҡа ҡаршы, әçәрҙең бәçен бер ни тиклем төшөрә. Әçәрҙең төп тышҡы конфликты, әлбиттә, һуғыш. Тыуған илгә ябырылған дошман менән һуңғы тамсы ҡанға тиклем йән аямай алышыу, тыуған ерҙе баçҡынсыларҙан азат итеү, патриотик тойғо драманың башынан аҙағынаса лейтмотив булып һуҙыла.

Мәғлүм булыуынса, күп кенә драматургтар сәхнә әçәрҙәрендә ваҡиғаларҙы ситтән күҙәтеп, баһа биреүсе образ индерәләр. И.Абдуллин да был тарихи драмала ошо алымды бик оçта ҡуллана. Әçәрҙәге герой-Автор бөгөнгөнән үткәндәргә байҡау яһап, Бөйөк Ватан һуғышының барлыҡ ваҡиғаларын барлап, уҡыусы, тамашасыны шул тарихи ысынбарлыҡҡа етәкләй. Ул, драманың төп геройы, 112-се башҡорт кавалерия дивизияһы командиры генерал-майор Шайморатов менән дуçтарса аралаша һәм уҡыусыға, тамашасыға унық бала-сағын, хәрби тормош юлын күҙ алдына баçтырырға ярҙам итә.

Һуғыш йылдарының ауыр атмосфераһы әçәрҙә уҡыусы ҡабул итерлек еңел тонда бирелеүен дә әйтергә кәрәк. Сәхнә телмәренең йыр, шиғырҙар менән аралашып килеүенән ғибәрәт ул. Күп осраҡта һалдаттарҙың үҙ-ара ихлас әңгәмәһе, шаян бәхәсләшеүҙәре, Күсәбайҙың ҡурайҙа моңло уйнауы, генерал менән билбау көрәше ойоштороуы драмаға күңелле-көлкөлө тон индерә. Шул уҡ ваҡытта, төрлө милләт кешеләренең үҙ-ара татыу мөғәләмәлә булыуы, дошманға ҡарата ҡаты нәфрәттә үҙҙәрен илде

ҡурсалаусы ҙур көс даръяһының ғәйрәтле тулҡынындай итеп тойоуҙары сағылдырыла. Шаян, һутлы һәм халыҡсан диалогтар һәр геройҙың эске булмышын, рух ныҡлығын, илгә булған һөйөү тойғоһон һынландыра. Шуны ла билдәләп үтер кәрәк: автор тарихи ерлектә төрлө милләт һалдаттарының интернациональ дуҫлығы аша халыҡтар берҙәмлеген оҫта аса алған.

Драманың сюжет ҡоролошо әллә ни ҡатмарлы һәм тармаҡлы түгел. Тәүге бүлектә уңышлы алыштан сыҡҡан һалдаттарҙың оло Еңеүгә өмөтө уяныуы, үҙ-ара шаян-көлкө һүҙҙәр менән бер-береһенең рухын күтәреүҙәре, тыуған яҡтарына ҡайтып, ғәзиз кешеләрен күреүҙәренә ышаныстарының артыуы һиҙелә. Төп ваҡиғалар Шайморатов генерал тирәләй ойоша. Уға комкор һәм командующий тарафынан Белая Калитва станицаһын, Донецтың аръяғындағы “90” ҡалҡыулығын дошмандан тиҙ арала яулап алыу приказы бирелә. Әммә Шайморатов барлыҡ хәрби эштәрҙе шунда уҡ үтәргә ашыҡмай, һалҡын аҡыл менән барыһын үлсәп, бирелгән мәсьәләне тулыһынса өйрәнеп, уйлап хәл итергә күнеккән. Комкор трибунал менән янағанда ла, үҙ позицияһынан ул баш тартмай, командующийҙы үҙенең хаҡлы икәненә күндерә, һәм байтаҡ һалдат ғүмерен һаҡлап ҡала. Былдай аҙым генерал Шайморатовты яугирҙарына ҡарата атайҙарса ҡурсалаусы, сабыр, намыҫлы, кешелекле булыуын характерлай. Шул уҡ ваҡытта, һуғышсылар һәм уҡыусыларҙа ла уға ҡарата оло ихтирам, һоҡланыу, ғорурлыҡ уяна.

Тарихтан билдәле булыуынса, 1943 йылдың 22 ғинуарында Белая Калитва ҡалаһында 112-се башҡорт кавалерия дивизияһының 33 яугиры панфиловсылар батырлығын ҡабатлап, тиңһеҙ алышта һәләк була. Лейтенант Аннаҡылыч Атаев эскадроны бер тәүлек эсендә дошмандың ете контратакаһын кире ҡағып, өс йөҙҙән артыҡ һалдатын юҡ итә, биш бронемашинаһын, биш танкыһын яндыра. 78 һалдатҡа Советтар Союзы геройы исеме бирелә...

Автор үҙ әҫәренә тап ошо ҡанлы героик-трагик ваҡиғаны юҡҡа ғына һайламай. Тиңһеҙ алышта башҡорт атлы кавалерия дивизияһының батырлығын ҙур тетрәнеү менән күңел аша үткәреп, тарих ысынбарлығын сағылдырып, киләһе быуындарға еткерә. Драматург билдәләүенсә, ысын мәғәнәһендә Салауат Юлаев тоҡомдары булған башҡорт бөркөттәре Ватан өсөн барған һуғышта халҡыбыҙ рухына лайыҡлы батырлыҡ һәм ғәйрәтлек күрһәттеләр.

Шулай уҡ Флорид Бүләковтың “Шайморатов Генерал” пьесаһы ла бик үҙенсәлекле. Драматург был драманың нигеҙендә ысынбарлыҡтағы тарихи шәхес Шайморатов М.М. түгел, ә ошо исемдәге йыр образы алынғанын һыҙыҡ өҫтөнә алып үтә. Әммә был пьеса ҡоролош, хәл-ваҡиғалар сылбыры менән И.Абдуллиндың “Йондоҙҙарға алып кит” драмаһы менән күп осраҡта тап килә. И.Абдуллиндың сәхнә әҫәрендә

Шайморатов Генерал тормошсан итеп ҡылыҡһырланһа, Ф.Бүләковта иһә был герой образы башҡасараҡ һүрәтләнә. Төрлө иҫтәлектәргә, уйҙарға бирелеүҙәр, өн менән төштөң аралашып килеүе, лирик сигенеүҙәрҙең күп булыуы драманы ысынбарлыҡтан бер килке айыра. Ике әҫәрҙә лә Шайморатов ауыр яҙмышлы, шулай ҙа тыныс холоҡло, кешелекле, уйлап эш итеүсән командир булып күҙ алдына баҫа. И.Абдуллиндың драмаһында характерҙың героик йөкмәткеһен асыҡлауға күберәк иғтибар бирелә.

Бөйөк Ватан һуғышы ваҡиғалары Фәнил Әсәновтың “Үҙ өйөндә ят кеше” исемле драмаһында ла сағылдырылған. Был сәхнә әҫәренең исеменә килгәндә, автор примитив формала төп герой, 21 йәшлек Гәрәйҙе үҙ өйөндә ят кеше тип нарыҡлай, әммә әҫәр менән бөтөнләй таныш булмаған уҡыусы ла логик яҡтан фекерләп, төп геройҙың ғаиләһендә генә түгел, Ватанында, үҙ илендә лә ят булыуын күҙаллай ала. Шул уҡ ваҡытта ни өсөн тигән һорауға тиҙерәк яуап табып асыҡлау ниәте көсәйә, ҡыҙыҡһыныу уяна.

Ике шаршауҙан торған был драмала ваҡиғалар ваҡытлыса фашист ҡулында ҡалған Ҡырым ярымутрауында бара. Беренсе күренештә немец обер-лейтенанты Ганс төп герой Гәрәйгә Германия яҡлы булыуын, фашист полицайы булып үҙ иленә ҡаршы көрәшеүен талап итә. Баш тартҡан хәлдә егеттең тәүҙә ата-әсәһе юҡ ителәсәк, аҙаҡтан үҙен дә вәхшиләрсә үлем көтә. Гәрәйгә үлем менән йәшәү, тоғролоҡ һәм хыянат араһында оло һайлау тора, әммә ул хәйлә юлынан китеп, ҡулына ҡорал эләккәс, немец ышанысына инеп, уларҙы эстән юҡ итеү уйы менән яна. Ҡыҙғаныսҡа ҡаршы, геройҙың уй-ниәттәре селпәрәмә килә. Уның терәк булырлыҡ яҡын кешеләре: ата-әсәһе, бер туған һеңлеһе Гүзәл, оҡшатып йөрөгән ҡыҙы Фатима ла егетте һатлыҡлыҡта, түбәнлелектә ғәйепләп унан баш тарталар, ситләшәләр, күрә алмау сигенә етәләр. Көсөргәнеш үҫкән мәлдә, Ҡырым ярымутрауында ҡаты яраланған совет лётчигы, башҡорт егете Талип Юлаевты йәш үҫмерҙәр, Гүзәл, Фатима һәм Саша табып алып, уны йәшерен тотоп, дауалап аяҡҡа баҫтыралар. Лётчикты һәм уны йәшереп тотоусыларҙы Гәрәйгә табырға ҡушыла. Үҙ һеңлеһе, атаһы башҡорт егетенә ярҙам иткәне өсөн ул үҙе яуап бирергә әҙер. Артабан сюжет етеҙ динамикала үҫешеп ҡурҡыныс һәләкәт менән тамамлана. Фатима, немец обер-лейтенанты Ганс тарафынан мәсхәрәләнгәс, уның йәнен ҡыя. Артабан кульминацияла Гәрәйҙе немецтар ҡот осҡос хәлгә еткереп ҡаты туҡмайҙар, уның күҙ алдында һеңлеһенән көләләр, Гансты таптыралар. Фатиманың үтә ҡыйыу батыр рухлы ҡыҙ булыуы асыҡлана. Дошман тарафынан йәш ҡыҙ ҙа, төп герой Гәрәй ҙә вәхшиләрсә үлтерелә.

Ф.Әсәновтың драмаһында намыҫ, выждан ғазабы, тыуған ил, хыянат кеүек темаларының сағылышы һуғыш хәл-ваҡиғалары сылбырына әүерелеп тулы картина тыуҙыра. Был әҫәр тыуған илгә һәм үҙ асылыңа хыянат темаһын яҡтыртыуы менән Мостай Кәримдең “Ҡара һыуҙар” поэмаһына ауаздаш. Гәрәйҙең атаһы Йософтоң әйткән һүҙҙәре иғтибарға

лайыҡ: “Тыуған иленә хыянат иткән бер генә кешенең дә бәхетле булғаны юҡ! Һинең тамырҙарың, киләсәгең дә ошо тупраҡта. Иң ауыр һынау көндәрендә үҙ халҡың менән бергә булһаң ғына, һин – кеше. Беҙ – тыуған илдең бер туҙаны ғына, унан ҙур булырға хаҡыбыҙ юҡ.” [3, с. 145]

Был драма әҫәре үҙ йөкмәткеһе, идеяһы менән бөгөнгө көндәге барған хәл-ваҡиғаларға бер ни тиклем ауаздаш булып ҡала. Донъяға ябырылған фашизм ҡотҡоһо һәр заманда ла ҡабатланыуы мөмкин, тик исеме генә башҡаса аталыр. Быға ҡарата, лейтенант Атаев: “Донъяла бер генә фашист ҡалһа ла тыныслыҡ булмаясаҡ, уларҙы төптәре-тамыры менән йолҡоп ташлау кәрәк” [1, с. 147] - тип билдәләне.

Бөгөнгө заман бейеклегенән сығып һүҙ йөрөткәндә, Бөйөк Ватан һуғышының айырым ҡанлы биттәре әленән-әле асыла бара, уларҙың йәш быуын хәтеренә уйылып ҡалыуы зарур. Ғөмүмән алғанда, художестволы әҙәбиәт тарихтың айырым биттәрен йәнле итеп күҙ алдына баҫтырыуы менән бер рәттән, халҡыбыҙҙың тарихи йылъяҙмаһына байҡау яһап, ата-бабаларыбыҙҙың һынмаҫ рухын сағылдырыуҙа, ғорурлыҡ уятыуҙа, йәш быуынды патриотик рухта тәрбиәләүҙә мөһим роль уйнай.

Әҙәбиәт

1. Абдуллин И. Йондоҙҙарға алып кит // Ағиҙел.- №5.-1993.- 147 б.
2. Нәҙерғолов М.Х. Ижади көстәребеҙҙе барлап // Ватандаш.- №11.- 2015.- 148 б.
3. Әсәнов Ф. Үҙ өйөндә ят кеше // Ағиҙел.- №9.- 1992.- 143 б.
4. Әхмәҙиев, Р.Б. Хәҙерге башҡорт драматургияһы / Әхмәҙиев Р.Б.- Өфө, 2003.- 204 б.
5. Әхмәҙиев Р.Б. Ҡаһарманлыҡ драматизмы һәм героик драма // Ватандаш.- 2009.- №7.-115 б.

©Рәхмәтуллина З.Т., 2017

Сагидуллина Л.Р.,
к. филол. н., доц. кафедры тат. филол. и культуры БашГУ,
г. Уфа

СОВРЕМЕННАЯ ТАТАРСКАЯ ЛИТЕРАТУРА РЕСПУБЛИКИ БАШКОРТОСТАН: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ИЗУЧЕНИЯ

Литература как основная часть культуры способна генерировать основные идеи и принципы общества, создаваемые представителями и для представителей этого общества. Сочетание универсальности и обращенности литературы ко всем тем, кто может читать на этом языке, придает ей важную национальную функцию. Это предположение делает необходимым посредством сравнительного анализа исследование функциональных, художественных особенностей национальной литературы во всех его проявлениях, в том числе представленный в форме региональной

татарской литературы РБ, которая до сих пор не стала объектом специального научного исследования ни в Республике Башкортостан, ни в Республике Татарстан.

Полилингвальное и поликультурное пространство Республики Башкортостан является источником для существования и развития татарского народа – носителя и творца татарского языка и культуры. С одной стороны, духовный потенциал татар Республики Башкортостан неразрывно связан с общей историей, языком, литературой, культурой всего татарского народа; с другой стороны, исторические и современные реалии жизни татар РБ позволяют говорить о своеобразном культурном пласте, который создается в данном регионе. В этот пласт входит литература, которую называют основным культурным капиталом. Если мы исходим из того, что литература определяется и как свойство языка, и как особого рода внимание к нему, то изучение региональной татарской литературы РБ будет способствовать расширению границ не только литературоведческих, но и лингвистических, лингвокультурологических исследований.

Татарская литература РБ существует как структурная единица: имеется профессиональное объединение татарских писателей и поэтов при СП РБ (около 50 членов). С 1994 года при издательстве "Китап" им. З.Биишевой функционирует отдел национальной литературы, на базе которого до последнего времени увидели свет более 200 книг татарских авторов; имеются многочисленные издания татарских книг в других издательствах. Творчество некоторых татарских поэтов и писателей стали объектом изучения ученых, литературных критиков, студентов татарско-русского отделения БашГУ и других вузов РБ (Р.Идиятуллин, М.Закиров, М.Вафин, Ф. Габдерахим, С.Рахматуллин, Х. Мударисова, М.Назиров, С.Поварисов, Д.Булатова, А.Закиев и др.). На базе кафедры татарской филологии и культуры БашГУ ведется работа по изучению региональной татарской литературы РБ в филологическом, лингвистическом, лингвокультурологическом аспектах. При этом проблемы системного, полного и разностороннего изучения данного явления до сих пор остаются открытыми. Творчество татарских поэтов РБ не систематизировано. На сегодняшний день не существует единого учебного пособия по региональной татарской литературе для образовательных учреждений разного типа и антологии для научных исследований. Вопросы интерпретации художественных текстов остаются малоизученными, особенно применительно к татароязычным авторам.

Исследование генезиса региональной литературы в контексте развития как татарской, так и мировой литературы, изучение влияния литературных и фольклорных тенденций народов, проживающих в общей географической и духовной общности с татарским населением Башкортостана (башкирского, русского, чувашского, марийского,

удмуртского), на татарскую поэзию и прозу данного региона также определяет актуальность данной проблемы. Поиск ответа на вопрос: "Что в нашей культуре на современном этапе можно отнести к художественной литературе и почему?" позволит уточнить некоторые критерии оценки и определить направления интерпретации произведений. Потеря критериев для оценки литературных произведений, низкий уровень литературной критики поставили читателя, особенно молодого возраста, в затруднительное положение. Сформировалась настоятельная потребность в изучении научно-теоретических основ, тенденций, методов развития современной татарской литературы Башкортостана.

Изучение региональной литературы – переднего плана языка и пространства взаимодействия языковых уровней – предполагает комплексный характер изучения, что позволит расширить базу исследований татарского языка и речи. Изучение литературы как эстетического объекта и интертекстуальной структуры способствует пониманию национальной картины мира.

Мировая и отечественная наука располагает достаточно большим опытом в исследованиях в области филологии. Поиск ответа на вопрос «Что такое литература?», «Какие критерии позволяют отнести то или иное сочинение, текст к художественной литературе?» носил и носит исторический характер [2, с. 25]. Современные исследования в области литературы, лингвокультуры, базирующиеся на идеях М. Бахтина, Ю. Лотмана, Д. Лихачева, А. Лосева, Н. Павлович, В. Масловой и других, художественное произведение рассматривает в виде многокомпонентных систем: «действительность – сознание – модель жизни», «автор – действительность – язык - текст – читатель». Принимая во внимание, что художник создает индивидуальную художественную картину мира, задачей исследователей становится понимание секретов и законов этого мира, нахождение универсальных положений, которые делают тот или иной текст явлением литературы. Для решения этой задачи используется два метода – два направления анализа: поэтика и герменевтика. Согласно лингвистической модели, литературоведение начинается с поэтики. Однако современные исследования в области литературы отдают предпочтение второму пути, результатом которого должна явиться интерпретация конкретных произведений. В татарской филологической науке изучение поэтики также было традиционным явлением (Х.Курбатов, С. Поварисов и др.). Вопросы герменевтики стали предметом исследования в трудах Д. Загидуллиной, Ю. Нигматуллиной, И. Башировой, Р. Ганиевой и др. Однако эти направления мало затрагивают проблемы региональной татарской литературы.

Первыми исследователями в области региональной татарской литературы Республики Башкортостан стали С. Сафуанов, К. Давлетшин, С.

Хафизов, М.Мулюков. В их трудах впервые была поднята проблема татарской литературы, литературной критики в РБ. Благодаря этим ученым творчество некоторых авторов РБ стали предметом научного анализа. В их работах была обозначена проблема изучения татарской региональной литературы как самостоятельного, значимого явления не только татарской культуры, но и Республик Башкортостан и Татарстан. Именно их труды являются первоисточником для дальнейших исследований в этой области.

На современном этапе преемственность в исследовании региональной татарской литературы осуществляется исследователями Р.Идрисовым, И.Фазлутдиновым, Л.Вагаповой, А. Халиуллиной, Р.Сулеймановым и др. Так, И.Фазлутдинов, объектом внимания которого выступает творчество Ф.Габдерахима, Р.Идиятуллина, С.Рахматуллы, Р.Гатауллина, Л.Сагидуллиной, М.Вафина и обзор критики по их творчеству, на основе анализа идейно-художественного своеобразия проблематики стихотворений, ключевых мотивов выявляет их эстетическую ценность, роль тысячелетней поэтической традиции и новаторство поэтов, чье творчество превращается в общее достояние татарской культуры [4, с. 72].

А.Халиуллина, Р.Сулейманов активно изучают процессы, наблюдаемые в татарской прозе РБ [5]. В исследованиях Л. Вагаповой представлен системный взгляд на современную поэзию с позиции общих тенденций, наблюдаемых в литературе [1].

Когнитивный подход в изучении художественных текстов позволяет их интерпретировать с позиции связи культуры и языка, что соответствует современным тенденциям универсализации работы с текстом. Такой подход представлен в “Словаре лингвокультурных концептов татар”. «При отборе примеров для иллюстрации смыслового поля концепта преимущество было отдано фрагментам из поэтических текстов, так как язык поэзии априори предполагает концентрированность, объемность, образность, что способствует расширению концептов и создания в них «мерцания смыслов». Словарь в этом плане имеет самостоятельное значение в качестве сборника поэтических образов, созданных более 30 татарскими поэтами Республики Башкортостан” [3, с. 390].

Концепт как существенный, системообразующий элемент культуры является мощным средством интерпретации текста. Концептуальный анализ художественного текста предполагает выявление концептосфер того или иного автора, того или иного произведения, что становится базой для моделирования художественной картины мира, созданной писателем или поэтом. Такой анализ позволяет вычленить узуальную и окказиональную части концепта, следовательно, своеобразие и универсальное в творчестве автора, раскрывать новые смысловые оттенки, которые вносятся тем или иным писателем или поэтом в содержание концепта. При умелом и

профессиональном использовании, концепты – это ключи в творческую лабораторию писателя, который позволяет, интерпретировать не только то, что сказал автор, и не только то, что он хотел сказать, даже и то, о чем он не хотел говорить, но сказал непреднамеренно.

В современной науке преобладает мнение о том, что литература есть особая область культуры в целом, поэтому цели и задачи, методы исследования литературоведения и культурологии частично совпадают, что не исключает их существования и развития как самостоятельных направлений в науке. Под культурой мы понимаем систему самостоятельных направлений в науке. Под культурой мы понимаем систему ценностей, определяющих мировоззрение личности. При таком подходе личность писателя или поэта рассматривается как центр системы ценностей. Именно конкретный человек отражает в художественном произведении собственное восприятие тех или иных событий, явлений. Отсюда следует, что большинство порождаемых смыслов индивидуально по своей природе. Поэтому важны как процессы концептуализации мира творческими представителями той или иной культуры, так и процессы интерпретации – расшифровки результатов художественной концептуализациии.

В исследованиях по теории литературы в качестве основной задачи выступает интерпретация литературного произведения как создания автора, причем необходимость интерпретации аргументируется художественным совершенством текста – его сложностью, красотой, глубиной, универсальностью и уникальностью, потенциальной значимостью для читателя [2, с. 64]. Теория об интерпретации смысла и раскрытии содержания художественного текста как суть метода герменевтики и поэтика, которая пытается понять, почему произведение производит тот эффект, который оно производит, являются основными направлениями в исследовании художественной картины мира, созданной тем или иным автором.

Региональной литературе присущи те же типологические признаки, свойства и функции, что и основной – общей литературе. Поэтому изучение идейно-эстетических и этико-философских особенностей татарской литературы Башкортостана конца 20 века - начала 21 века позволяет выявлению не только специфических – региональных особенностей результатов творчества, но и расширяет границы поиска универсальных явлений, объединяющих части в целое. Изучение преемственности мифологических и фольклорных традиций как татарского, так и соседних народов в татарской поэзии Башкортостана, выявление архетипов основных поэтических образов, определение места и функций мифологем в литературе, их поэтической интерпретации в соответствии с конкретным

историческим и литературным периодом – все эти направления позволяют обогатить процесс филологического анализа художественного текстов.

Исходя из вышесказанного, определение основных тенденций современного татарского литературного процесса в Республике Башкортостан, анализ произведений, созданных татарскими писателями и поэтами РБ, с позиций своеобразия метода, жанровых и родовых, стилистических особенностей, характеризующих художественные миры, и их систематизация становится актуальной задачей филолога-исследователя. Изучение жизненного и творческого пути ведущих татарских писателей и поэтов РБ, составление "Альманах-справочник татарской литературы РБ" с разделами: биографическая справка, книги и публикации, произведения, критика; сбор и систематизация библиографического, справочного, информационного материала о членах объединения татароязычных писателей Союза писателей РБ и презентация материала в Интернет-ресурсах; создание "Словаря поэтических образов с литературными комментариями" к произведениям современных татароязычных авторов; подготовка коллективной монографии; подготовка и опубликование цикла статей по теме исследования, посвященных интерпретации и поэтике татарских авторов РБ и вопросам популяризации и преподавания произведений этих авторов в учебно-просветительских организациях разного типа и уровня – все это входит в круг задач современных специалистов в области татарской филогии, лигвистики и культуры и определяет тенденцию развития поиска.

В образовательном, культурном и информационном пространстве РБ существует острая необходимость в обеспечении исследователей, филологов, журналистов, преподавателей вузов, учителей школ, студентов, школьников дидактическим материалом - готовым продуктом. В Республике Башкортостан татарский язык и литература является не только предметом изучения в школах и вузах, но и средством обучения в татарских школах. Для включения регионального компонента в учебный процесс необходимы систематизированные, оформленные и доступные материалы. Предполагается, что результаты исследования будут способствовать решению данных прикладных задач. Кроме того, в них закладываются потенциальные возможности для дальнейшего исследования в этой области, что соответствует требованиям ФГОС на всех уровнях образования; материалы могут быть включены в учебные пособия для школ и учебников по родному языку и литературе учащихся-татар, что послужит частичному решению проблем с региональным компонентом содержания обучения.

Литература

1. Вагапова Л.Н.Современная татарская литература в Башкортостане // Чын мирас, Казань, 2013
2. Каллер Дж. Теория литературы. – М.: Астрель, 2006

3. Сагидуллина Л.Р. Принципы составления “Словаря лингвокультурных концептов татар”
Материалы III международной научной конференции «Судьбы национальных культур в условиях глобализации». - Челябинск, 2015. С. 387-390.
4. Фазлутдинов И.К. Тәнкыйтьтә Башкортстандагы хәзерге татар поэзиясе // Tatarica/ - 2016. - №2 (7). – с. 57-72
5. Хәлиуллина А.Г., Сөләйманова Д.Д. Туган як әдипләре. – Уфа: Китап, 2013. – 320 с.

© Сагидуллина Л.Р., 2017

Саламатова Г.Д.,
филол. ф. к., Өфө дәүләт сәнғәт институты доценты

ШӘЙЕХЗАДА БАБИЧТЫҢ БАШҠОРТ ТЕАТРЫНДАҒЫ РОЛЕ

Шәйехзада Бабич башҡорт һәм донъя әҙәбиәтенә киң ҡоласын йәйеп килеп инде лә, таланты, зауығы, рухи камиллығы менән менән мәңгелеккә ошо донъяла ҡалды. Уның шиғриәтендә аҡыл һәм ғилем, заман һәм замандаш ҡауыша алды. Тап уның шиғриәтендә һүҙ сәнғәте хакимлыҡ итте. Әгәр беҙ бөгөн Шәйехзада Бабичты саф башҡорт театрына нигеҙ һалыусылар рәтенә индерһәк, әгәр беҙ бөгөн уның исеме Вәлиулла Мортазин - Иманскийҙар, Исхаҡ Зәйниләр менән йәнәш ҡуйһаҡ - был башҡорт театрының нигеҙ ташын нығытыу ғына буласаҡ.

Бабичтың сәхнәләге тәүге ролендәренең береһе Ғабдулла Кариевтың “Артист” комедияһындағы приказчик роле. Сәйфи Ҡудаштың шағир хаҡындағы иҫтәлектәрендә былай тип яҙыла: “Бер ваҡыт Ғабдулла Кариев, гастролгә килеп, Өфөнөң “Новый клуб” бинаһында һәүәҫкәрҙәр менән бергә үҙенең “Артист” исемле комедияһын сәхнәгә ҡуйҙы. Бына шул спектаклдә Бабич приказчик ролен башҡарып, үҙенең оҫта ҡыланышы менән тамашасының иҫен китерҙе”.

Дуҫы, шағир Төхфәт Ченәкәй ҙә Бабичтың сәхнә таланты тураһында түбәндәгеләрҙе яҙып үтә: “Ул, Бабич, “Ғәлиә” мәҙрәсәһендә уҡыған да уҡ төрлө әҙәбиәт кисәләрендә ҡатнашып, сәхнәләрҙә Мөхтәр Мутин, Ғәзиз Әлмөхәмәтов кеүек танылған артистар менән бергәләп ҙур концерттар, сығыштар яһап йөрөгән. Шуға күрә, ул театр мәктәбендә уҡып, сәхнә сәнғәте буйынса теоретик белеме булмаһа ла, практикала сәхнә оҫталығын бик яҡшы үҙләштергән. Уның дикцияһы бик асыҡ, интонацияһы иркен, мимикаға ифрат бай ине. Бабичтың был сифаттары шиғырҙарының эстәлеге менән уңышлы ярашып торалар. Ул сәхнәгә сығыу менән шундуҡ тамашасыны ҡулға алыу, уның күҙен һәм күңелен үҙенә ҡаратыу талантына эйә ине”.

Шәйехзада Бабич менән башлап сәхнәгә менгән Ғәзиз Әлмөхәмәтов 1925 йылда Солтан Ғәбәши һәм Василий Виноградовтар менән берлектә тәүге башҡорт операһын яҙырға ирешә, ә Мөхтәр Мутин 1928 йылда башҡорт һәм татар сәхнәһендәге беренсе киноактер булып китә. Ғүмеренең ахырынаса һүҙ сәнғәтенә хеҙмәт иткән Бабич мәле еткәс, ҡәләмен ҡоралға әйләндерҙе лә, Рәсәй һәм Башҡортостан тарихының иң киҫкен осоронда шағир -декламаторға булып китте. Уның декламаторлыҡ таланты, башҡорт сәхнәһе өсөн яңы ысулды - “Бер актерҙың театрын” - асты. 1916 йылда уҡ, Өфөлә, яңы ғына ижад иткән “Ҡандала” балладаһын сәхнәгә мендереп, бер актер (үҙе - С.Г.) тарафынан бер-нисә образды асыҡ һүрәтләй алыуға ирешә.

1916 йылда Шәйехзада Бабич Елизавета Сыртланова - Шляхтина ҡуйған “Теге донъянан ҡайтҡан ҡатын” тип аталған комедияла Ишми ҡарт ролен башҡара. Комедия рус теленән тәржемә ителә һәм кеше алдау менән көн иткән ҡартҡа Ишми тигән исемде Бабич үҙе атай. Был исемде ул 1913 йылда уның “Аҡмулла” журналында баҫылған “Ишми һөйөнә” мәҡәләһенән алған булырға тейеш.

Шағир театр донъяһын ишетеп йәки күреп кенә белмәй, ул сәхнә арты тормошо менән дә ярайһы уҡ таныш кеше. 1916 йылда яҙған “Өфө сәхнәһенән” тип аталған мәҡәләһе театрҙағы төрлө хәлдәргә ым- ишара булып тора.

Шәйехзада Бабич 1916 йылдың йәйендә Өфөнө ҡалдырып, башта Троицкиҙа, аҙаҡ, 1917 йылда, Ырымбурға “Ҡармаҡ” журналына эшкә юллана. Ошо уҡ йылдың йәйендә башҡорт милли хәрәкәтенә ҡушыла. Тап Ырымбурҙа шағирҙың “Ғазазил” балладаһы сәхнә әҫәре итеп ҡуйыла. Сәхнәгә “Ширкәт” театрының етәксеһе Вәлиулла Мортазин - Иманский ҡуя. Ҡыҙғанысҡа ҡаршы, был әҫәрҙең нисек ҡуйылыуы, унда ҡатнашыусы артистар тураһында мәғлүмәттәр һаҡланмаған. Нисек кенә булмаһын, бөгөн бер быуатҡа яҡын тарихы булған башҡорт театрының репертуарында ҡасандыр Бабичтың да исеме булған. Йәнә, 1933 йылдың 30 майында Ырымбурҙағы татар драма театрында режиссер Мәхмүт Саттаров-Тупикский Шәйехзада “Хикмәтле төйөн” тип аталған әҫәрен ҡуя. Афишаға “эс ҡатырғыс көлкөлө ике пәрҙәлек драма” тип яҙылған.

1917 йылдың 8 декабренән алып 20-нә ҡәҙәр башҡорт ҡоролтайы үтә. Ҡоролтайҙа ҡатнашыусы делегаттар өсөн 14 декабрь көнө “Люкс” кинотеатрында тамаша ойоштторола. Ошо тамашаның программаһы һаҡланған. Программаға ярашлы, 1-се бүлектә Шәйехзада Бабич үҙенең бик оҙон шиғырҙан (балладанан) ғибәрәт булған “Ғазазил” әҫәренең өстән бер өлөшөн һөйләй. Артабан ҡыллы музыка уйнай. Нуриәғзәм Таһиров башҡарыуында “Ай, илкәйем” йыры яңғырай. Беренсе бүлек ҡурай менән тамамлана. Икенсе бүлектә Урал балаһы псевдонимлы артист башҡарыуында “Һаҡмар көйө” яңғырай. Туташтар төркөмө “Киске әсе ел” йырын йырлай. Артабан программаға “бер шиғыр”тип яҙылған. Был

Шәйехзада Бабичтың “Олуғ шатлыҡ” шиғыры булырға тейеш. Шиғырҙан һуң Нуриәғзәм Таһиров һәм Ғайнулла Ғирфановтан торған дуэт “Зәңгәр шәл”де башҡара. Икенсе бүлек “Каруанһарайҙы алғанда” тигән йыр менән тамамлана. Өсөнсө бүлектә ирҙәр хоры, Нуриәғзәм Таһиров башҡарыуында “Эскадрон” йыры, ирҙәр һәм туташтар ҡатнашыуында “Ҡуш беләҙек” йыры, ҡыллы музыка, ҡурай көйө яңғырай

Ырымбурҙа декабрь айында барған ваҡиғалар тураһында 1929 йылда Исхаҡ Зәйни “Башҡортостан” гәзитендә “Беренсе аҙым” тип аталған мәҡәлә баҫтыра. Мәҡәләнән өҙөк килтерәм: “1917 йылдың декабрендә Ырымбурҙа Башҡортостан ҡоролтайы эшләү айҡанлы ҡоролтай вәкилдәренә 14 декабрҙә “Люкс” театрында “Беренсе Башҡортостан” кисәһе яһала. Был кисә беренсе һәм башланғыс булыуына ҡарамаҫтан, бик күңелле һәм тулы сыға. Кисә шәһәр театрында булып, башҡорт тирмәһе ҡоролоп, хатта буфеттарҙа хеҙмәт иткән ханым-туташтар ҙа саф башҡортса кейенеп, айырым стиль кертеп торалар. Был кисәлә айырым театральный төҫ биреп әҙерләнгән “Ҡуш беләҙек” йырына бейеүҙәр халыҡтың күңеленә бик оҡшаны”.

Театр, тәү сиратта, кешене уйландыра алған, әҙәм балаһына хис-тойғолар бүләк иткән сәнғәт мәккәһе ул. Был юғары сәнғәттә Бабичтың үҙ булмышы бар. Юғары, зауыҡлы булмыш.

Әҙәбиәт

1.Шәйхзада Бабич/ Ә.Харисов. - Өфө:1958. - 291 б.

2.Шәйехзада Бабич хаҡында иҫтәлектәр/Р.Бикбаев. - Өфө: 1994. - 367 б.

3. “Башҡортостан” гәзите. Өфө: 1929, 12 декабрь. - 3 б

©Саламатова Г.Д., 2017

Салауатова Ф.Р.,

филология фәндәре кандидаты, БДУ доценты,

Өфө ҡалаһы

М. ҒАФУРИҘЫҢ “ЯРЛЫЛАР, ЙӘКИ ӨЙҘӘШ ҠАТЫН” ПОВЕСЫНДА ТӘНҠИТЛЕ РЕАЛИЗМ САҒЫЛЫШЫ

Революцияға тиклемге башҡорт прозаһында мәғрифәтселек реализмынан тәнҡитле реализмға күсә барыу Мәжит Ғафури ижадында айырыуса тулылыҡ менән сағылдырылды. Мәҫәлән, “Ярлылар, йәки Өйҙәш ҡатын” повесы реалистик һүрәтләүҙең аныҡлығы, тормош күренештәренә тәрәнерәк үтеп инеүе, образдарҙың тормошсанлығы яғынан ҙур иғтибарға лайыҡ.Унда ҡала ярлыларының өмөтһеҙ көнкүреше бөтә дөрөҫлөгөндә асып бирелә. Синфи йәмғиткә ҡырҡа протест булып яңғыраған был әҫәрҙә яҙыусы ярлыларҙың характерҙарын, индивидуаль һыҙаттарын оҫта асыусы художник-реалист булып сығыш яһай. Ғәҙелһеҙлектеңһәм яуыҙлыҡтың сәбәптәренаңлатыуға автор дөйөм мәғрифәтселек позицияһынан түгел, ә

социаль юҫыҡтан килә. Автор ғәйепте кешеләрҙең үҙҙәренә, уларҙың наҙанлыҡтарына, тәрбиәһеҙлектәренә, әхлаҡһеҙлектәренә ауҙармай, ә халыҡты иҙеү иҫәбенә байыған байҙар донъяһы менән аслыҡ-яланғаслыҡта көн күреп, эш эҙләп йонсоған ярлы-ябағаның донъяһын ҡапма-ҡаршы ҡуя. Был әҫәрҙә халыҡ менән тығыҙ бәйләнеш, ярлыларҙың, иҙелгәндәрҙең яҙмышы өсөн ҡайғырыу, уларҙы ҡараңғы тормоштан яҡтыға алып сығырға ынтылыу күренеп тора. “Иң әһәмиәтлеһе – был әҫәрҙә реалистик һүрәтләү традицияларының нығыныуы һәм үҫтерелеүе ине”[1, 417-се б.], - тип яҙҙы Р.Бикбаев. “Ярлылар, йәки Өйҙәш ҡатын” повесында төп герой Шәриф кеүек бер телем икмәклек булһа ла тип, баҙар майҙанында үҙәк өҙгөс ҡышҡы һыуыҡтарҙа ла, көҙгө ямғырҙарҙа ла көнө буйы тилмереп эш көтөп тороусы ҡала ярлыларының трагик яҙмышы киң яҡтыртыла. Ғаилә башлығы Шәриф тә, шулай михнәт күреп йөрөй торғас, һыуыҡ тейҙереп, ауырып китә. Әммә шундай хәлдә лә, улар ҡатыны Бәҙри менән, ире һәм туғандары тарафынан ситкә тибелгән йөклө Йәмиләне ситкә типмәй, үҙҙәре менән йәшәргә алалар.“Был образдарҙың яҙмышы аша прозаик буржуаз йәмғиәттең йырткыс тәбиғәтен, байҙарҙың кешелекһеҙлеген асып һала, ярлыларҙың эскерһеҙлеген, бер-береһенә ярҙамсыллығын, ихласлығын сағыу яҡтырта. Ҡараңғы, өмөтһөҙ тормош шарттарында ла улар үҙ бәҫтәрен, кешелек сифаттарын, эске ғорурлыҡтарын юғалтмай. Уларҙың бөтә эш-ҡылыҡтары, йәшәү принциптары, бер яҡтан, ғәҙелһеҙлек донъяһына, уның серек моралենә киҫкен протест һүҙе, ә икенсе яҡтан, хеҙмәт кешеһенең гуманлығына дан йыры булып яңғырай”[3, 207-се б.].Автор ярлыларҙың бындай ауыр хәлен ниндәйҙер милли ерлек менән генә сикләмәй, ә тотош заманға хас социаль хәлдәрҙе сағылдыра. Йәмғиәттәге синфи һәм социаль бүленештең тәрәнәйә барыуы, “ауылда бер бәрәкәт булһа, ҡалала ҡырҡ бәрәкәт” тигән иллюзиялар менән тамырынан ҡуҙғалған крәҫтиәндәрҙең ҡалала яфа сигеүҙәре, эшсе синыф булып ныҡлап ойошоп етмәгән был ярлылар араһындағы тарҡаулыҡ (“Быларҙың һәр береһе, мин барам да мин барам, тип торғанға күрә, бер ҙә артыҡ бирмәй ине. Ярлылар иттифатҡа килә алмай, үҙ-ара һуғыша яҙҙылар”) – шул заман ошондай күренештәр аша һынландырылды. Яҙыусы аслыҡтан, яланғаслыҡтан ыҙа сигеүсе Шәрифтәр, Бәҙриҙәр, Йәмиләләр миҫалында ябай халыҡтың ауыр яҙмышын күрһәтергә тырыша. Мәҫәлән: “… Мәсет алдына, йоманан бер сәғәт элек, ҡарттар менән ҡарсыҡтар, аяҡһыҙ-ҡулһыҙҙар, тол ҡатындар менән эш таба алмаған ирҙәр, етем балалар, йәш кенә ҡыҙҙар шығрым булып килеп тулған ине… ”

Повесть ҡала картиналарын хикәйәләү менән башланып китә. Төп геройҙар – ҡала ярлылары. Бында бөтә тормош баҙар менән бәйле. Ул – берәүҙәр өсөн байығыу, табыш урыны, ә икенселәр өсөн - әҙ-мәҙ эш табып, тамаҡ туйҙырыу сығанағы. Капиталистик тормошта баҙарҙың шундай ҡаршылыҡлы социаль йөкмәткеһен яҙыусы аныҡ һүрәтләгән реалистик картиналарҙа асып һала. “Баҙарға утын, бесән һатырға килә торған ауыл

кешеләре йүгерә-йүгерә аттары һәм саналары янынан атлайҙар. Тояҡтарына боҙ йәбешеп ҡатҡан аттар йөктәрен тарта алмай арлы-бирле һелкенәләр. Был аттар асылда ҡара йәки туры булмаһалар ҙа, тирләп сыҡҡан парҙары өҫтәренә бәҫ булып йәбешкәс, ап-аҡ булып күренәләр…”[4, 109-сы б.].Ҡышҡы һыуыҡ көндә крәҫтиәндәрҙең баҙарға килеү күренешен М. Ғафури бында бик оҫта һүрәтләп бирә.

Автор үҙ геройҙарының характерын, индивидуаль сифаттарын асыуға ҙур иғтибар итә. Уларҙың һәр береһенең үҙ холоҡ-фиғелдәре.

Әҫәрҙә Йәмиләнең трагик үлеме ниндәйҙер кимәлдә тормошҡа, уның шундай булыуына үҙенсәлекле протест кеүек яңғырай. Ғүмеренең һуңғы минуттарында уның күҙҙәренән тамған ике бөртөк йәш:береһе Шәриф менән Бәҙри ише кешеләргә рәхмәт тойғоһо булһа, икенсеһе - әйтерһең дә, бөтә донъяға ҡәһәрле ләғнәте.

Повестың төп проблемаларының береһе – бай һәм ярлыларҙың ике төрлө әхлаге, донъяға ике төрлө ҡарашы. Автор иҙелгәндәр, кәмһетелгәндәр яҡлы. Ул ярлыларҙың күңел сафлығын, эскерһеҙлеген оло ихтирам менән һүрәтләй. М. Ғафури байҙар һәм ярлыларҙың үҙ-ара мөнәсәбәттәрен ҡапма-ҡаршы ҡуя һәм әсенеп былай тип яҙа: “Ярлыларҙың мөхәббәт менән ашаған ҡоро һыуға бешкән туҡмастары, эрелек менән береһенән-береһе ғәйеп эҙләгән төҫлө торған байҙар мәжлесенән күп артыҡтар. Был ярлылар шулай бергә-бергә ҡатышып торалар. Аштарҙы ла, хәсрәттәрҙе лә, шатлыҡтарҙы ла уртаҡлашалар ине!”[2, 105-се б.].

М.Ғафуриҙың “Ярлылар, йәки Өйҙәш ҡатын” повесы XX быуат башы башҡорт прозаһының мәғрифәтселек реализмынан тәнҡитле реализмға табан күсә барыуын раҫлаусы тәүге әҫәрҙәрҙең береһе булды. Авторҙың был әҫәрендә бәхетле тормош тураһындағы хыялы хөкөм һөрөүсе ғәҙел булмаған йәмғиәткә, шул йәмғиәт тыуҙырған тормошҡа тәнҡитле ҡарашында күренде.

Әҙәбиәт

1. Башҡорт әҙәбиәте тарихы. 6 томда. 2 т. - Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1990.
2. Ғафури М. Әҫәрҙәр. 2т.- Өфө:Башҡортостан китап издательствоһы, 1953.
3. Ҡунафин Ғ.С. XX быуат башы башҡорт әҙәбиәтенең идея-художество үҙенсәлектәре. – Өфө:Ғилем, 2016.
3. Рамазанов Г. Мәжит Ғафури ижады. - Башҡортостан китап нәшриәте, 1965.

© Салауатова Ф.Р., 2017

Салауатова Ф.Р.,
филология фәндәре кандидаты, БДУ доценты,
Өфө ҡалаһы

XX БЫУАТ БАШЫНДА БАШҠОРТ ХИКӘЙӘЛӘРЕНЕҢ ҮҪЕШЕ

XX быуат башында башҡорт әҙәбиәте яңы үҫеш дәүеренә аяҡ баҫа. Был осорҙа әҙәбиәттә милли ерлек нығына һәм баҙыҡлана бара. Феодаль-патриархаль һәм дини өгөт-нәсихәтселек йүнәлештәренә ҡаршы халыҡсан-демократик йүнәлеш өҫтөнлөк ала бара. Әҙәбиәттең халыҡ тормошона яҡын килеүе, башҡорт халҡы ысынбарлығынан килеп тыуған проблемаларҙы яҡтыртырға ынтылыуы, халыҡ тормошон һүрәтләүҙә бай ауыҙ-тел әҙәбиәтен ижади файҙаланыу тотороҡло әҙәби традицияларҙы барлыҡҡа килтерә. Башҡорт әҙәбиәтенең был осорҙағы үҫеше классик көнсығыш, рус һәм татар әҙәбиәттәренең тәжрибәләрен үҙләштереү нигеҙендә бара. XX быуат башында, бигерәк тә 1905-1907 йылдарҙағы рус буржуаз-демократик революцияһы осоронда халыҡтың ижтимағи-сәйәси, милли үҙаңы уяныу, революцион көрәшкә тартылыу шарттарында башҡорт әҙәбиәте, шул иҫәптән уның прозаһы, өр-яңы үҫеш этабына аяҡ баҫты. Замандың мөһим социаль-тарихи ваҡиғалары, халыҡтың көнкүреше сәсмә әҫәрҙәрҙең идея-тематик йүнәлешен һәм проблематикаһын билдәләүгә һиҙелерлек йоғонто яһай башланы. Әгәр элегерәк халыҡ араһында баҫма йәки ҡулъяҙма көйө таралған проза әҫәрҙәрендә күберәк өгөт-нәсихәткә ҡоролған ярым дидактик мотивтар өҫтөнлөк алған булһа, хәҙер халыҡ яҙмышы, шәхес ирке, ер мәсьәләләре кеүек темалар ҙа күренгеләй башланы. Улар әле, әлбиттә, мәғрифәтселек идеялары менән үрелеп килде.

Башҡортостанда тәү башлап нәфис сәсмә әҙәбиәткә мәғрифәтселек идеяларын Закир Һаҙый, Мәжит Ғафуриҙар күтәреп сыҡтылар. Улар үҙ ижадтарында ике халыҡ өсөн дә дөйөм әһәмиәтле мәсьәләләрҙе хәл итергә тырыштылар.

XX быуат башында әҙәбиәткә килгән Закир Һаҙый үҙенең тәүге әҫәрҙәрендә башҡорт ауылдарында быуаттар буйы хөкөм һөргән иҫке ғөрөф-ғәҙәттәрҙе тәнҡитләп, наҙан муллаларҙы, алдаҡсы ишандарҙы фаш итеп, әхлаҡ һәм тәрбиә мәсьәләләрен, мәғрифәтселек идеяларын күтәреп сыға. Йәш быуынға заманса тәрбиә биреү, халыҡты наҙанлыҡтан һәм томаналыҡтан арындырыу өсөн көрәш З.Һаҙый әҫәрҙәренең үҙәк проблемаһы булып тора.

Автор үҙенең “Бәхетле ҡыҙ” (1903) тигән тәүге хикәйәһендә Ғаббас менән Ғәйшә образдарында мәғрифәткә, уҡыуға ынтылған, тигеҙ мөхәббәтле, ҡатын-ҡыҙ хоҡуғын һәм азатлығын яҡлаған йәштәрҙең идеяллаштырылған типтарын бирергә тырыша. Ул Ғәйшәнең бәхетле тормошон ғилем һәм тәрбиә емеше итеп ҡарай. Автор мәғрифәтселек реалимы принциптарынан тороп, үҙенең идеяларын сағылдырыр ыңғай геройҙарын хыял аша булһа ла мөмкин тиклем идеаллаштыра. Ә иҫкелек яҡлыларҙы бөтә тиҫкәрелектәре менән ҡара буяуҙар аша һүрәтләй: уларҙы үҙенсә фашлай, ғибрәт итеп һөйләй. Ыңғай геройҙары ауыҙынан уларҙың

теләктәре, яҡты хыялдары тураһында бик күп матур һүҙҙәр әйттерә, үҙенсә өгөт-нәсихәт бирә.

Ә “Бәхетһеҙ ҡыҙ” исемле хикәйәһендә, яҙыусы киреһенсә, Хәнифәнең фажиғәле яҙмышын тәрбиәһеҙлек һәм наҙанлыҡтың һөҙөмтәһе итеп күрһәтә.

Был хикәйәләрендә автор заманы өсөн көндәлек проблема булып торған ҡатын-ҡыҙ азатлығы мәсьәләләрен мәғрифәтселек идеялары менән тығыҙ бәйләнештә яҡтыртырға тырыша. Ул йыш ҡына өгөт-нәсихәткә, вәғәзгә төшөп китә. Мәғрифәтселек ҡараштарын, төп уй-ниәтен яҙыусы аҙаҡтан әйтеп ҡуйыуҙы ла кәрәк таба. “Бәхетһеҙ ҡыҙ” хикәйәһенең аҙағында автор был идеяны тағы ла асығыраҡ һәм конкретыраҡ итеп формалаштыра.

З.Һаҙый – шәхестең формалашыуында мөхиттең ҙур роль уйнауын яҡшы аңлап эш иткән яҙыусыларҙың береһе. Шуға күрә ул тәүге әҫәрҙәрендә ғаилә тәрбиәһенә иғтибар итһә, артабан мөхит төшөнсәһе шаҡтай киңәйә бара. “Мәғсүм” хикәйәһендә мөхит төшөнсәһе ғаилә сиктәренән сыға һәм шәхестең формалашыуында мәҙрәсәнең, унда хөкөм һөргән тәртиптәрҙең мөһим урын тотоуы һыҙыҡ өҫтөнә алына. Хикәйәлә Мәғсүм, яҡшы ата-әсәнән тыуған һәйбәт бала, насар мәҙрәсәләр эшлектән сығарған ҡорбандарҙың береһе итеп кәүҙәләндерелә.

З.Һаҙыйҙың ижады артабанғы башҡорт мәғрифәтселек прозаһының үҫешенә шаҡтай ҙур йоғонто яһай. Был йоғонто М.Ғафури, А.Таһировтарҙың башланғыс ижадында айырыуса ныҡ һиҙелә. Был ыңғай герой мәсьәләһендә лә, сюжетында ла, тел һәм стилендә лә, хатта исемдәрҙең бер әҫәрҙән икенсеһенә күсеп йөрөүендә лә күренә (мәҫәлән, Ғаббас, Ғәйшә, Зәйнәп һ.б.).

“Башҡорт әҙәбиәтенә хеҙмәтсән халыҡ вәкилдәре образын, ярлылар менән кәмһетелгәндәр темаһын асып инеүе һәм халыҡсан-демократик йүнәлешкә юл ярыуы менән XX быуат башындағы прозала, поэзиялағы кеүек үк, үҙәк урында Мәжит Ғафури ижады торҙо” [1; 8].

“Фәҡирлек менән үткән тереклек” (1902-1904) исемле тәүге хикәйәһендә үк яҙыусы ярлы халыҡ тормошон һүрәтләй. Был М.Ғафури ижадының мәғрифәтсе характерҙа икәнен күрһәтә ине. Әммә шул уҡ ваҡытта авторға мәғрифәтселек характерындағы әҫәрҙәге төп геройҙар булған байҙар, муллалар, ишандарҙан баш тартып, ябай халыҡ тормошон һүрәтләп алып китеү еңелдән булмай. Шуға ла тәүге хикәйәһендә М.Ғафури ярлылар тормошон көлкөлө ваҡиғалар аша күрһәтеп, үҙ геройҙарының әхлаҡ яғынан түбән кимәлдә тороуҙарына баҫым яһай.

Автор ауыл ярлыларының ҡот оҫҡос хәлен реалистик һүрәтләй. Ләкин ул был хикәйәһе менән ҡәһәрле донъяға ниндәйҙер протест яһап, фәҡир тормоштан сағыу юлдарын күрһәтә алмай әле. Автор хикәйәлә күрһәтелгән бәхетһеҙлектәрҙең төп сәбәптәрен ситләтеп үтә йәки уларҙы аңлап еткермәй. Ярлыларҙың был тиклем меҫкен булыуын М.Ғафури

уларҙың “тәрбиәһеҙлегенән” күрә. “Фәҡирлек менән үткән тереклек” хикәйәһендә автор ваҡиғаларҙы бер-бер артлы, хатта бөтә ваҡлыҡтарына тиклем теҙеп яҙырға тырыша. Шунлыҡтан әҫәрҙә артыҡ деталдәр ҙә, натуралистик элементтар ҙа осрай. Былар яҙыусының мөһим хәл-ваҡиғаларҙы ваҡ, әһәмиәтһеҙ күренештәрҙән айыра белмәүе, әҫәрҙе ҡороу, типиклаштырыу һәм дөйөмләштереү оҫталығына эйә булып етмәүе хаҡында һөйләйҙәр.

Ошондай етешһеҙлектәр арҡаһында был тәүге әҫәрҙең социаль яңғырашы йомшара төшкән.

Ғафуриҙың артабанғы әҫәрҙәрендә оҫталығы күтәрелә, хикәйәләрендә реалистик йүнәлеш көсәйә барҙы. Ләкин ул халыҡтың ярлылығының һәм хәйерселегенең төп сәбәптәрен тулыһынса аңлап етә алмай ине. “Аслыҡ йыл йәки һатлыҡ ҡыҙ” (1905), “Үгәй балалар” (1907) исемле хикәйәләрендә нигеҙҙә айырым ғаилә тормошо ғына һүрәтләнә. Бында М.Ғафури изгелек менән яуызлыҡты бары дөйөм кешелек гуманизмы позицияһынан тороп ҡына яҡтырта.

Был ике хикәйәлә лә мәғрифәтселек прозаһына хас булған публицистик сигенеүҙәр өҫтөнлөк итә. “Үгәй балалар”ҙа яуыз үгәй әсәй Латифа тарафынан ҡыйырһытылған балаларҙың яҙмышын иҙелгән, хоҡуҡһыҙ милләттәр яҙмышы менән сағыштырыу публицистик планда барһа, “Аслыҡ йыл йәки һатлыҡ ҡыҙ” хикәйәһендә етем балаларға үҙенең мөнәсәбәтен белдергәндә автор шиғри сигенеүҙәргә күсеп китә.

Ғафуриҙың был хикәйәләрендә мәғрифәтселек традициялары дауам ителһә лә, ярлыларға, фәҡирҙәргә, кәмһетелгәндәргә теләктәшлек белдереүе, уларҙы яҡлап сығыуы яғынан яҙыусының мәғрифәтселеге демократик йүнәлештә булыуы менән айырылып тора ине.

Россиялағы беренсе рус революцияһынан һуң да башҡорт прозаһында мәғрифәтселек реализмы дауам иттерелде. Афзал Таһиров үҙенең “Һатылған ҡыҙҙар” (1908) исемле хикәйәһендә ярлыларға һәм үкһеҙҙәргә теләктәшлек белдереүе, уларҙың ауыр тормошон сағылдырыуы менән М.Ғафуриға яҡын торһа, ҡатын-ҡыҙ азатлығы мәсьәләһен ҡуйыуы, буржуаз ысынбарлыҡтың кәмселекле яҡтарын әхлаҡ-этик планда фаш итеүе менән Р.Фәхретдинов, З.Һаҙыйҙарҙың башланғыстарын дауам иттерә. “Һатылған ҡыҙҙар” хикәйәһе композицион яҡтан йыйнаҡ, тел һәм стиль йәһәтенән шыма ғына булыуына ҡарамаҫтан, ҡуйылған проблеманы художестволы хәл итеүҙә авторҙың үҙ аллылығы етешмәүе бик ныҡ күҙгә ташлана. Беренсенән, был хикәйәлә автор Р.Фәхретдиновтың “Әсмә”, М.Ғафуриҙың “Аслыҡ йыл йәки һатлыҡ ҡыҙҙар” әҫәрҙәрендәге ҡайһы бер тапалған алымдарҙы ҡабатлаһа, икенсенән, яза мәсьәләһе шулай уҡ Р.Фәхретдинов әҫәрендәге кеүек хәл ителә.

Әлбиттә, XX быуат башында кешеләр араһындағы синфи айырма яуызлыҡтың төп сәбәпсеһе икәнлеген М.Ғафури ҙа, А.Таһиров та, һәм

башҡалар ҙа аңлап етә алмай. Улар геройҙарҙы абстракт яуыздарға һәм изгеләргә генә бүлеп ҡарай. Ошо дөйөм һыҙат уларҙың – йәғни мәғрифәтселек әҙәбиәте вәкилдәренең иң йомшаҡ яҡтарының береһе ине.

Әҙәбиәт

1. Башҡорт әҙәбиәте XX быуат башы. Икенсе китап. Проза. Драматургия. – Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1984.
2. Башҡорт әҙәбиәте тарихы. Алты томда. 2 том. – Өфө:Башҡортостан китап нәшриәте, 1990.
3. XX быуат башы башҡорт әҙәбтәтенең идея-жудожество үҙенсәлектәре. –Өфө:Ғилем, 2016.

© Салауатова Ф.Р., 2017

Салихов А.Г.,
к.и.н, зав. отделом восточных рукописей ИИЯЛ УНЦ РАН,
г.Уфа, Республика Башкортостан

ПОДПОЛЬНАЯ ГАЗЕТА «ЕТЕГЕН», ВЫПУЩЕННАЯ В 1935 ГОДУ УЧЕНИКАМИ САИТКУЛОВСКОЙ НЕПОЛНОЙ СРЕДНЕЙ ШКОЛЫ КУГАРЧИНСКОГО РАЙОНА РБ

В истории башкирской литературы 1930 годов имеется небольшой период существования организации «Етеген», членами которой являлись некоторые писатели Башкортостана. Позже ее деятельность была осуждена государственными органами и писательскими организациями как «контрреволюционная, подпольная организация, проповедовавшая султангалиевщину в литературе». История данной и других подобных организаций и кружков должна стать предметом отдельного исследования. В данной же статье будет рассмотрена деятельность одноименной организации и стенгазеты, выпущенной в тот же период учениками Саиткуловской школы Кугарчинского района.

Являясь учеником указанной школы и уроженцем соседней деревни Бекешево, нам неоднократно приходилось слышать от своего отца Салихова Губая Гумаровича (1932-2005) и других односельчан о существовании в 1930 годах в Саиткуловской неполной средней школе какой-то тайной организации «Етеген», выпускавшей рукописную газету. Однако информаторы, в том числе и ученица указанной школы Рахматуллина Загира (д. Бекешево, 1923 г.р.), обучавшаяся в начальной школе в период существования организации, не могли дать точных сведений о «Етеген»е. Для раскрытия истории этой организации мы обратились к архивным источникам.

Случай, произошедший в Саиткуловской НСШ, обсуждался на IV районной конференции РК ВЛКСМ 6 августа 1937 года, на которой говорили, что «Вы, наверное, еще не забыли дело – выступление в

Саиткуловской НСШ. Это было в начале 1935 г. Там была группа, которая выпускала листовки, стенгазеты контрреволюционные под лозунгом «За Великую Башкирию. А в Мраковской средней школе… ученики 6 класса в письменных работах делали антисоветские выступления…» [4, л. 50].

1 ноября 1935 года состоялось Бюро Кугарчинского РК ВКП(б), на котором обсуждался вопрос «О состоянии воспитательной работы Саиткуловской средней НСШ», во время которого было отмечено, что «появление контрреволюционной националистической группы учащихся «Зидиган» в прошлом учебном году в этой школе не только вина учителей этой школы, но и прямой результат канцелярско-бюрократического метода руководства школами аппарата РОНО».

В связи с происшествием в школе было проведено расследование и «за отсутствие революционной бдительности и допущение появления контрреволюционной группы» директор школы Губайдуллин Н.В. был исключен из партии и уволен. В начале директор школы уволился по собственному желанию. Однако Бюро Кугарчинского РК ВКП (б), состоявшееся 21 апреля 1935 года, выступило против отмены приказа об увольнении по собственному желании [1, л. 58-59].

Среди многочисленных решений указанного бюро были пункты о просьбе в НКП БАССР направить лучшего педагога из башкир на должность директора Саиткуловской неполной средней школы.

О деятельности директора школы Губайдуллина Н., являвшегося также преподавателем истории и обществоведения, было принято отдельное дополнительное осуждающее постановление. Одним из его недостатков было указано использование служебного положения для распространения среди учащихся классово чуждых идей. Касаясь преподавательской деятельности Губайдуллина Н., отмечалось, что он «брал как источник материал из давно выброшенных книг «Сафа Бургана», «Ураза хэм Курбаннар, трактующих религию как надклассовую», для преподавания обществоведения основным источником материала брал из давно выброшенных книг (выписки 1925 г) «Начальная политграмота». Автор Бредников и Светлов. Эта книга ничего не говорит о контрреволюционных действиях Троцкого, Зиновьева и Каменева после 1925 года». В период политических репрессий такие заявления были достаточно жесткими обвинениями. Кроме указанных пунктов были и другие обвинения, касающиеся его недостатков по хозяйственно-административной деятельности [3, л.108].

На заседаниях Бюро РК ВКП (б) и РК ВЛКСМ Кугарчинского района и в последующие годы поднимались вопросы о состоянии воспитательной работы в Саиткуловской НСШ. Так, одной из ошибок директора Муллабаева 13 апреля 1936 года было названо то, что он «допустил грубое политическое извращение решения партии и правительства о советской

школе, он допустил преподавание по запрещенным учебникам…» [2, л. 107]. Также была рассмотрена докладная о «вражеском выступлении» преподавателя русского языка Черновой, сказавшей ученикам: «Без конституции можно жить, можно ее изучать и не изучать» [5, л. 40].

С 24 по 28 сентября 1935 года комиссия, в составе которой были инспектор Башнаркомпроса Ельменев и инструктор РОНО Кинзябаев, провела тщательную проверку состояния учебно-воспитательной работы Саиткуловской неполной средней школы, в ходе которой выявили ряд недостатков в работе школы. Во время проверки были выявлены причины появления «подпольной контрреволюционной группы «Етеген»». Члены комиссии отметили, что имелись существенные недостатки в воспитательной работе с учениками: «собрание не успевало давать выговоры… [дело] ученика Губайдуллина К. (в дальнейшем член «Егеген») передали дирекции с предложением выгнать из школы [6, л. 75]. Также отметили, что двоим ученикам-исполнителям похабных песен, в том числе Азнабаеву Г., ставшему в последствии членом «Етеген», был объявлен выговор [6, л. 74].

Была проверена воспитательная работа на уровне классов, пионерской организации и педсовета. Так, 19 февраля 1935 года совет 6 «Б» класса под лозунгом борьбы с прогульщиками постановил исключить из школы К. Губайдуллина и объявить выговор Г. Азнабаеву [6, л. 75].

18 мая 1935 ода состоялся педсовет с участием директора школы Губайдуллина Н.В., на котором обсудили меры борьбы против подпольной контрреволюционной группы «Етеген» и осудили ее деятельность. Инспекторская комиссия в итоговом документе отметила, что заседаний, посвященных воспитательной работе, было недостаточно. В основном педагогический коллектив школы и ученические собрания решали хозяйственные вопросы. Именно такое отношение привело к тому, что «классовый враг протащил антипролетарскую идеологию в школу» [6, л. 73-74,77].

В документах инспекторской проверки сохранились сведения, позволяющие описать членов группы «Етеген». Они показывают, что в школе существовали две группировки, объединенные вокруг подпольных газет «Успех» и «Етеген». Первая газета появилась «как протест против недостатка работы директора, завуча и других, а другая вслед за ней явно с контрреволюционным содержанием». По мнению инспекторов, они формировались постепенно по инициативе тех, кто попадал под «пресс». Организатор подпольной газеты «Успех» Рахматуллин, критиковавший недостатки в школьной работе, по словам комиссии, является «действительно пострадавшим…, второй раз собрание 6 класса 19/II [постановило] дать взыскание на вид за уход домой» [6, л. 77].

В указанном документе приведены имена и характеристики членам группы «Етеген»:

«…а) Губайдуллин Касым, имея годовую успеваемость «отлично по одному предмету, «хорошо», по одному предмету «удовлетворительно» по основным предметам, в течение года от директора по приказу №30 от 16/XII – получил строгий выговор за уход домой без спроса; от учкома 22/I получил выговор за похабные песни. От своего классного собрания 19/II – заслужил (не заслуживая …) передачу директору для исключения. На этом же основании 26/IV учком снова передал директору [предложение] для исключения.

В последствие он написал контрреволюционные стихи в «Етеген», сам он гармонист.

б) Азнабаев тоже чл. к/рев. группы «Етеген». Имея в итоге учебного года отличную оценку по одному предмету, хорошую оценку по 8 предметам от учкома 17/XII – (вместе с Янбаевым, членом контрреволюционной группы) получил выговор за нарушение дисциплины от своего классного собрания (за похабные песни). 19/II получил второй выговор, для контрреволюционной газеты делал художественное оформление и подобрал контрреволюционные лозунги, сам художник – рисует, а до этого в обычной школьной газете не работал и не был вовлечен.

в) Биккулов С., имея отличных оценок 5, хороших 3, удовлетворительно 1, заслужил того, что класс за неявку на урок вынес решение [поставить] на вид. Впоследствии был вовлечен в контрреволюционоую группу, но выдал это своему брату завучу.

г) Янбаев, имея годовую успеваемость отлично по 2 предметам, хорошо по 7 предметам – от учкома получил взыскание [поставить] на вид за нарушение дисциплины, имел склонность писать стихи.

Таким образом, из семерки – 4 на своей «спине» испытали «пресс» администрирования. Янбаев еще 20/II на обложке тетради по учету дисциплины учащихся (введенной особо и помимо классного журнала, где записывали всех шалунов, а потом выносили на обсуждение на собрания) показал мастерское художественное отображение в стихах одного из шалунов, попавшего в список 22 раза…

Усманов (член контрреволюционной группы), имеющий годовую оценку «отлично» – 2, хорошо – 4, удовлетворительно по 3 предметам, не имел замечания, начинающий писатель; талантливый до этого еще написал ряд стихотворений «Отрывок», «В борьбе за учебу», «Две птицы», «Моя жизнь» и никому из учителей не показывал. Таким образом, этот ученик давно начал писать, но никто им не руководил (стихи прилагаются). А его выбрали в учком, дали санитарную работу, он особенно не выполнил, а когда ему предоставили на эту тему «санитарные недостатки» написать в стенгазету стихи, он написал заметку» [6, л. 77-78].

Члены инспекции учебно-воспитательной работы в Саиткуловской НСШ выявили причины появления подпольной газеты «Успех» и «контрреволюционной подпольной газеты «Етеген», указав, что эти причины могли быть выявлены и при предыдущей районной проверке. Однако одной из причин не выявления было указано незнание инспектором башкирского языка [6, л. 80].

Таким образом, в 1935 году в Саиткуловской неполной средней школе, являющейся одной из старейших школ Башкортостана, произошли события, охарактеризованные как проявление подпольных контрреволюционных групп, сгруппировавшихся вокруг рукописных газет «Успех» и «Етеген». Причинами, вызвавшими появление указанных групп, были недоработки в работе директора и педагогического коллектива школы, уделявшими основное внимание хозяйственной деятельности. Среди членов группы «Етеген» были талантливые ученики, склонные к творчеству. Некоторые из них писали стихи, любили рисование. После этого случая на разных районных заседаниях ученическая группа «Етеген» неоднократно приводилась в качестве отрицательного примера.

Проведенное исследование позволило на основе архивных документов представить деятельность подпольной школьной группы «Етеген». К сожалению, некоторые материалы по данному делу, например, стихотворения участников, экземпляры рукописных газет не обнаружены. Это затрудняет дать более конкретную и детальную оценку деятельности группы и газеты «Етеген».

Источники

1. Национальный архив Республики Башкортостан (далее – НА РБ). Ф. 556. Оп. 7. Д. 46.
2. НА РБ. Ф. 341. Оп.1. Д. 942.
3. НА РБ. Ф. 558. Оп. 7. Д. 44.
4. НА РБ. Ф. 5800. Оп. 1. Д. 1.
5. НА РБ. Ф. 5800. Оп. 1. Д.3.
6. НА РБ. Ф. 798. Оп. 1. Д. 3487.

© Салихов А.Г., 2017

Саяфи Р.М.,
магистрант БашГУ,
науч. рук. – д.ф.н., проф. Султанбаева Х.В.,
г. Уфа

ПЕРСИДСКАЯ ЛЕКСИКА В ПОЭМЕ “КУТАДГУ БИЛИГ” ЮСУФА ХАСС ХАДЖИБА БАЛАСАГУНИ

Философское произведение «Кутадгу билиг» Юсуфа Хасс Хаджиба Баласагуни, в котором анализируется смысл и значение человеческой жизни

и определяются обязанности и нормы поведения человека в обществе, была написана в 1069-1070 гг. в г. Кашгаре. Этот памятник классической тюркоязычной поэзии, создававшийся в контакте с арабской и персидской литературами, является важным источником для изучения языковой ситуации в Средней Азии в XI веке.

Б.Х.Султанов отмечает, что «язык поэмы представляет интерес в связи с тем, что эпоха ее создания относится ко времени утверждения ислама в качестве господствующей и широко распространяющейся религии» [8, с. 17].

Персидская лексика «Кутадгубилиг» нашла отражение в языке религии, административной и политической лексике, в сфере образования, в лексике, относящейся к различным областям культуры, как материальной, так и духовной – для обозначения названий, связанных с календарем, различными отрезками времени, социальных отношений, в названиях народов, наций, инструментов, предметов домашнего обихода, одежды, животных, растений, профессий, в строительных, медицинских, географических терминах.

Вся ираноязычная лексика может быть разделена на две группы. Первую группу составляют слова, которые до сих пор входят в словарный состав башкирского языка. Ко второй группе относятся слова, не встречающиеся в современном башкирском языке.

Группа I. Исторически сложилось так, что колоссальный пласт религиозной лексики в башкирском языке и других тюркских языках заимствован из арабского языка, который уже на протяжении почти четырнадцати столетий остается литургическим языком Ислама. Тем не менее, самой значительной по количеству группой слов персидского происхождения в поэме «Кутадгубилиг» являются термины, относящиеся к религиозной дидактике: دين [din] - 'религия'; башк. дин 'религия, вероисповедание'; خدا [xoda] – 'бог'; башк. хоҙай 'бог'; پيغمبر [peyğambar] – 'посланник, пророк'; башк. пәйғәмбәр 'пророк'; فرشته [ferešteh] – 'ангел'; башк. фәрештә 'ангел'; نماز [namāz] – 'намаз, молитва'; башк. намаҙ 'намаз, молитва'; روزه [ruzeh] – 'пост'; башк. ураҙа 'мусульманскийпост'; جان [jān] – 'душа'; башк. йән 'душа'; گناه [gonāh] – 'грех'; башк. гөнаһ 'грех'; گناهکار [gonāhkār] – 'грешник'; башк. гөнаһҡар 'грешник'; خداوند [xodāvand] – 'бог, господь'; башк. хоҙауәндә 'бог'.

Административно-политическая лексика персидского происхождения в произведении Юсуфа Баласагуни представлена следующими словами: پادشاه [pād(e)šāh] – 'падишах'; башк. батша 'падишах, царь'; وزير [vazir] – 'везирь, министр'; башк. вәзир 'везирь, министр'; تاج [tāj] – 'корона, венец'; башк. таж 'корона'; زندان [zendān] - 'тюрьма'; башк. зиндан 'тюрьма'.

Лексика произведения, связанная с различными областями культуры, а также лексика, служащая для обозначения абстрактных

понятий, заимствована из персидского языка: هنر [honar] –'искусство, ремесло'; башк. һөнәр 'ремесло'; شترنج [šatranj] – 'шахматы'; башк. сатраш 'шахматы'; جهان [jahān] – 'мир'; башк. йыһан 'вселенная'; بخت [baxt] 'доля, судьба, счастье'; башк. бәхт 'счастье'; زیان [zian] – 'вред, ущерб'; башк. зыян вред, ущерб; امید[omid] – 'надежда'; башк. өмөт 'надежда'; درد [dard] – 'боль'; башк. дәрд 'страдание, скорбь'; آرزو [ārzu] – 'мечта, желание'; башк. арзу 'мечта, желание'; چاره [čāreh] – 'средство'; башк. сара 'средство'.

Сфера социальных отношений, представлена в «Кутадгубилиг» такими фарсизмами: دوست [dust] – 'друг'; башк. дуҫ 'друг'; دشمان [došman] – 'враг'; башк. дошман 'враг'; قهرمان [qahramān] – 'герой, атлет, чемпион'; башк. ҡаһарман 'герой'; گدا [geda] – 'нищий'; башк. гидай 'нищий'.

Из бытовой лексики персидского происхождения, встреченной нами в тексте поэмы внимания заслуживает следующее слово: ruzi<среднеперс. rozig, совр. перс. رزق [rezq] – 'пища, провиант'; башк. ризыҡ 'пища, пропитание'.

Персидские названия некоторых животных в произведении Юсуфа Баласагуни, имеющиеся в башкирском языке представлены следующим словом: فيل [fil] 'слон'; башк. фил 'слон'.

Имена собственные персидского происхождения, упоминаемые в «Кутадгубилиг» – это мифические и реальные исторические персонажи эпического произведения «Шахнаме» Фирдоуси: ضحاک [zahhāk] = авест. [ājidahaka] 'змей' – башк.Аждаһа 'дракон'; رستم [rostam] = пехл. [rodastahm] 'мощнотелый' – башк. Рөстәм; اسکندر [eskandar] – башк. Искәндәр; فریدون [faridun] – 'фаридун'; башк. Фәридун.

Группа II. Персидская лексика, не вошедшая в словарный состав башкирского языка может быть отнесена к религиозно-дидактической: پند [pand] – наставление, совет; پرهیز [parhiz] - 'воздержание';
административной: فهرست [fehrest] – 'список, перечень'; حکم دار [hokmdar] - 'правитель'.

Также персидская лексика поэмы, не имеющая коррелятов в башкирском языке, относится к различным областям культуры, абстрактным понятиям, медицинским или географическим терминам:
آراسته [ārāsteh] – украшенный; نرد [nard] – нарды; چوگان [čo(w)gān] – поло, игра в мяч на конях; شرابدار [šarābdār] владелец питейного заведения: арабский корень شراب [šarāb] – питье + دار [dār] – персидский суффикс обладания; خرد [xerad] – мудрость, разум, ум; سپاس [sepās] – благодарность; درود [dorud] – приветствие; گلاب [jolāb] = جلاب [golāb] - дестиллят эфирного розового масла; کیمیا [kimiā] – эликсир; بلغم [balğam] – слизь, мокрота; ماچین [māčin] – 'Южный Китай'; چین [čin] – 'Северный Китай'; کند [qand] = قند [kand] – 'селение'.

Персидские наименования представителей фауны в поэме представлены словом: شاهین [šāhin] 'ястреб'.

Из личных имен встречаются персонажи уже упомянутого произведения Фирдоуси «Шахнаме»: افراسیاب [āfrāsiāb] – легендарный царь Турана – исторического противника Ирана; نوشین روان [nušinravān] = انوشيروان [anuširvān] – Хосров I Ануширван «с бессмертной душой» шахиншах из династии Сасанидов, правивший Ираном с 531 до 579 года; کيسرا [kisrā] = خسرو [xosrow] – шахиншах из династии Сасанидов, правивший Ираном с 591 до 628 года.

Суммируя вышесказанное, можно констатировать, что персидские заимствования были освоены уже в XI веке и использовались в поэме Юсуфа Баласагуни наравне с исконной тюркской лексикой.

Литература

1. AratReşitRahmeti, KutadguBilig I, Metin, TDK Yayınları, Ankara 1947.
2. AratReşitRahmeti, KutadguBilig II, Tercüme, TDK Yayınları, Ankara 1985.
3. Башкирско-русский словарь: 32000 слов / Российская академия наук. Уфимский научный центр. Академия наук Республики Башкортостан; под ред. З.Г. Ураксина − М.: Дигора, 1996. – 884 с.
4. Башҡортәҙәбиәтеантологияһы = Антологиябашкирскойлитературы: икетомда / Рәсәйфәндәракадемияһы, Өфөфәнниүҙәге; Тарих,телһәмәҙәбиәтинституты; Т. 1: XIII-XVIII быуаттар, төҙөс. М. Нәҙерғолов, Ғ. Хөсәйенов .–Өфө: Китап, 1999 – 464 с.
5. Галяутдинов И.Г. Два века башкирского литературного языка. – Уфа: Гилем, 2000. – 448 с.
6. Ишбердин Э.Ф., Халикова Р.Х., Галяутдинов И.Г., Ураксин З.Г. Очерки истории башкирского литературного языка. – М.: Наука, 1989. –256 с.
7. Рубинчик Ю.А. Персидско-русский словарь: В 2-х тт. − М.: «Русский язык», 1983.
8. Султанов Б.Х. Арабо-персидские заимствования Юсуфа Баласагуни // Советская тюркология. – Баку: 1981. – № 4. – С. 14 – 19

© Саяфи Р.М, 2017

Сибагатов Ф.Ш.,
кандидат филологических наук, доцент БашГУ,
г.Уфа

К ПРОБЛЕМЕ РОЛИ ЖАНРА НАСИХАТ (НАЗИДАНИЕ) В ТВОРЧЕСТВЕ Р. ФАХРЕТДИНОВА

Как известно, просветители полагали, что духовное и материальное возрождение общества можно улучшить лишь при помощи просвещения, то есть через знания. По их мнению, только всесторонне образованный и воспитанный человек может не только устраивать свою личную жизнь, но и моральное и материальное благополучие всего народа, сделать ее конкурентоспособным с более развитыми народами. Они всеми доступными

средствами, в основном посредством слова и увещевания, старались донести эти идеи до своих читателей (слушателей). В этом заключается основне цели и задачи жанра насихат. Будучи сами в основном религиозными деятелями или выходцами из этих кругов, они часто обращались к основным пастулатам религии, высоко оценивая ее идеологическое влияние на людей. Свои идеи они часто старались вложить в художественное слово, текст, используя религиозно-мусульманскую окраску (сюжеты, мотивы, образы, символы и др.).

В просветительский период истории башкирской литературы воздействие на умы и души читателей шло по двум направлениям. Первое, в основном, это произведения начала XX века, как "Астма", "Салима Или целомудрие" Р.Фахретдинова, "Зиганша-хазрет" З.Хади и др. В них авторы старались заинтересовать читателей тем, что благодаря знаниям и воспитанности каким духовным и материальным благам может достичь человек. Это было новое направление в национальной и тюрко-мусульманской литературе, на возникновение которого, на наш взглядь, оказало влияние новаторские идеи М.Абдо и аль-Афгани [1, с.31].

В литературе Востока в целом (индийской, персидской, арабской и др.) есть характерное литературное направление – литература этико-дидактического характера. В древнеиндийской литературе это "шастра", в арабской – "литература адаба". Например, "Панчатантра" Вишнушармана была создана автором для того, чтобы воспитать трех глупых сыновей. В дальнейшем этот литературное направление (жанр) получил распространение в персидской и арабской литературах. Как вольной перевод создается произведение Рудаки "Калила и Димна". Памятники средневековой литературы "Кабусname" Кей-Кабуса, "Бустан" и "Гулистан" Саади и др. также относятся к "литературе адаба". Особенность этх произведений – чередовании дидактики (наставлений, насихат) с поучительными притчами. Этим образным воздействием достигалось внешне не заметное, но эффективное воздействие на читателя. То есть, наставление, поучение дополнялось художественно-образными ассоциациями.

Данный художественно-дидактический жанр существуют у всех народов. Часто они тесно переплетаются с устным народным творчеством. При этом они несут не только художественное значение, но и воспитательное. Тесно переплетаются с народной педагогикой (этнопедагогикой). Например, академик РАО Г.Н. Волков, исследуя элементы воспитания чувашского народа приходит к выводу, что "через этнопедагогику лежить путь к глобальной педагогике, к общечеловеческим духовно-нравственным ценностям, трансформирующим и суммирующим лучшие этнические сокровища народов. Поэтому особую актуальность

приобретает этнопедагогизация целей, содержания и процесса современного воспитания” [2, с.31].

В настоящее время те или иные аспекты изучаемого вопроса стали объектом исследования Г.С. Кунафина [3], И.К. Янбаева [4], З.М. Мурзагуловой [5], А.О. Хужахметова [6], М.Х. Идельбаева [7] и др. Кроме того, многие элементы этнопедагогики взаимосвязаны или переняты с религиозных пастулатов, из дидактической литературы. Например, в восточной литературе существовует такой жанр, как насихат. В башкирской литературе он встречается в творчестве М.Акмуллы, Р.Фахретдинова и др.

Р. Фахретдинов считал, что это самое главное – перевоспитать матерей, сделать так, чтобы они большее внимание уделяли воспитанию своих детей. По его мнению, влияние матери в первые годы жизни на ребенка более, чем отца, который зачастую отсутствует, зарабатывая для семьи деньги. В статьях, адресованных молодежи, он призывает получать хорошее образование, то есть не только уметь читать и писать на арабском, но и знать точные и гуманитарные науки, русский язык. Как и М.Абду, Р.Фахретдинов отстаивает формулу «религия – мораль – общественное благополучие», которая достигается деятельностью высоконравственных людей [8, с.170].

Р.Фахретдинов в книге “Воспитанная женщина” (“Тәрбиәле ҡатын”) дает свои наставления мусульманским женщинам. Женский вопрос (проблемы воспитания) автор счел настолько важным, что под заглавием отмечает «В каждом доме, в руке каждой женщины должен быть экземпляр данной книги» [9, с.3]. Далее Р.Фахретдинов пишет: “*…Ғаҡыллы үә тәрбиәле ирләр үә ҡатынлар хәсән моғәшәрәтне олуғ бер нигмәт белерләр, шуны бозачаҡ нәрсәләрдән һәр ваҡытта йыраҡ йөрөрҙәр, үә бу йәһәттән булар арасында булған хәсән моғәшәрәт һәм көндән-көн” мәхкәм үә ләззәтле булыр. Без бу урында тәрбиәле ҡатынларны тәғриф итеп яҙмаҡ булабыз…*” [9, с.3]. (Мы в этой книге пожелали внести пояснение о воспитанности женщин и мужчин…)

Свои взгляды на проблему воспитания женщин автор в краткой форме изложил в одинадцати пунктах: иҡтиҡад (вера со всей душой), итәғәт (подчинение), ир яҡынларына риғәйәт (покорность мужьям), сохбәт (дружба), сер һаҡламаҡ (сохранение тайн), ҡәнәғәт үә риза (довольствие), иғтиҡад (золотая середина), паҡлыҡ, зиннәт (чистота), хайә үә ғиффәт (стыд и целомудрие), тәдбир (работа по намеченному плану), сәләмәтлекте һаҡлау (охрана здоровья).

Более детально останавливаясь на таких категориях, как *хайә үә ғиффәт* (стыд и целомудрие), автор пишет: “Хәйә ислам ағасында бер тармаҡ булып, тамырҙары ожмахта үә тармаҡтарында донъялыр. Бу тармаҡтарға йәбешкән зат, әлбиттә, тамырҙарына тоташа алыр. Хатындарның йөзләрендә булған хәйә ҡызыллығының әҫәре ирләрнең

күңелдәренә йәшендән тиҙ үә ҡеүәтле әҫәр итмәктә үә мөхәббәт орлоҡтары сәсмәктер. Сүз йөрөтөү, ғәйбәт үә ялған сөйләү кеүек боҙоҡ холоҡтар хәйәсезлектер. Тәрбиәле ҡатындар сүз йөрөтмәстәр, ғәйбәт итмәстәр үә ялған әйтмәстәр. Ялған сүз, әгәр дә булар тарафынан ирләренә сөйләнелә исә, яманлығы ике дәрәжәлә артыҡ булыр. Иренә ялған сөйләгән ҡатын донъяның беренсе дәрәжәлә боҙоҡ үә тәрбиәсезе булыр".

Р.Фахретдинов просит женщин уделять особое внимание проблемам здравохранения. В последним пункте автор пишет: "*Сәләмәтлек бер ниғмәттер ки, һис тә хаҡы идаэ ителмәс. Сәләмәтлеге булмаса, бөтөн донъяға мәлик булса да, күзенә күренмәс. ... Ошбуның өсөн тәрбиәле хатундар сәләмәтлеккә зарар ҡылырҙай нәрһәләрҙән сакланырҙар, бер миҡдар булса да тәстәләрне тәрбиә итә белү ҡағиҙәләрен (мәшһүрҙәрен) өйрәнерҙәр"* / "Здоровье это богатство, заплатить за которого невозможно. Если не будет здоровья, даже будучи правителем, этого не заметит… Поэтому воспитанные женщины будут сохранятся от приносящих вреда здоровью явлений, хотя бы частично будут изучать правила (важнейшие) по уходу за больными".

В конце книги Р.Фахретдинов приводит 15 наиболее известных пословиц, связанных с ролью женщины в обществе. Например, "Ирләр тән булһа, ҡатындар – йән" (Если мужчина тело, то женщина – душа).

Необходимо отметить, возникновение подобных произведений в первую очередь было продиктовано с потребностью общества. Например, 1910 году на кумыкском языке была издана книга Ибрахима из Эндирея "Китаб муршид ан-нисуан" ("Наставления для женщин"). Здесь автором изложены вопросы семьи и быта, морали и этики, взаимоотношений между мужем и женой, родителями, детьми и др.

Таким образом, распространение жанра насихат в творчестве Р.Фахретдинова было обусловлено его востребованнностью в тюрко-мусульманском обществе начала XX века.

Литература

1. Сибагатов Ф.Ш. Коранические мотивы в башкирской литературе. Уфа: Гилем, 2001 (на башк. яз.).
2. Волков Г.Н. Чувашская этнопедагогика. – Чебоксары, 2004.
3. Кунафин Г.С. Отражение просветительских идей в башкирской прозе начала XX века // Роль личности в историко-культурном пространстве: Материалы Международной научно-практической конференции. Редакционная коллегия: Г.С. Кунафин (отв. редактор), М.Х. Идельбаев, З.Я. Шарипова, Г.Н. Гареева, А.О. Хужахметов, Р.Д. Мустафина, З.Г. Мурзагулова, Ф.Ш. Сибагатов (отв. секретарь), И.К. Янбаев. 2014. С. 88-93.

4. Янбаев И.К. Шәреҡ эпик традициялары һәм Р.Фәхретдиновтың “Аҫар” китаптары. Өфө: БДУ, 2005.
5. Мурзагулова З.М. Элементы психологизма в суфийских произведениях // Мусульманский мир Российского Востока: традиции и новации. Материалы Международного научно-практического симпозиума, посвященного 180-летию со дня рождения З. Расулева. Уфа, 2013. С. 169–172.
6. Хужахметов А.О. Проблемы изучения художественного текста начала XX века // Этапы и особенности развития просветительства в Башкортостане и России: филологические, философские, историко-культурные, педагогические и правовые аспекты. Материалы Международной научно-практической конференции. 2016. С. 430-437.
7. Идельбаев М.Х. Суфийское учение в тюркском мире и суфийская литература // Культура народов Башкортостана в контексте евразийской цивилизации: история, современность, перспективы. Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 25-летию факультета башкирской филологии и журналистики Башкирского государственного университета и 70-летию Победы в Великой Отечественной войне, Году литературы. 2015. С. 138-141.
8. Сибагатов Ф.Ш. Башкирская литература конца XIX–начала XX веков во взаимосвязи тюрко-мусульманской культурой // Ватандаш. 2015. №4. С.167–171.
9. Фәхретдинов Р. Тәрбиәле ҡатын. – Уфа, 1898 (на тюрки яз.).

© Сибагатов Ф.Ш., 2017

Сибагатов Ф.Ш.,
кандидат филологических наук, доцент БашГУ,
г.Уфа

УЧЕНЫЙ, ПИСАТЕЛЬ И ОРГАНИЗАТОР НАУКИ (К 80-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ Р.Н. БАИМОВА)

О Роберте Нурмухаметовиче Баимове, ученом, писателе и человеке, можно говорить много и долго. Для многих из нас заочное знакомство с Р.Н. Баимовым-писателем произошло намного раньше, чем личная встреча, через его произведения, особенно через сборник его рассказов «Сокрытый клад» [5]. В детском сознании рождались идеи и мечты, такие же чистые и прекрасные, как после книг Аркадия Гайдара («Тимур и его команда»), Мустая Карима («Таганок») и др. Его произведения отличались глубоким знанием психологии, живым, богатым языком и тонко затрагивали детские души…

Роберт Баимов – блестящий прозаик, мастер такого, на первый взгляд, простого и одновременно сложного жанра, как рассказ. Его повести и романы «Сокрытый клад», «Расплата», «Вернемся солдатами», «Позднее раскаяние», «Кречет мятежный» и «Караван идет с Багдада» нашли множество благодарных почитателей [2, с.116-119]. За роман «Кречет мятежный» он был удостоен Государственной премии Республики Башкортостан имени Салавата Юлаева (1997).

Необходимо отметить еще одну особенность Баимова-писателя и Баимова-ученого – это свободный переход от одного стиля к другому, они у него менялись основательно. Научный и художественные стили никогда не совмещались: лаконичные и аргументированные научные труды и образные, сочные тексты художественных произведений, двумя-тремя словами он мог дать емкую характеристику тому или иному персонажу, описать обстановку и т.д. Наверно, это было благодаря тому, что Роберт Нурмухаметович имел математический и философский склад ума – после школы работал учителем математики и физики, затем поступил на физико-математическое отделение Стерлитамакского пединститута; потом основательно изучил философию и продолжал знакомиться с трудами российских и зарубежных мыслителей. Именно такие обширные и глубокие знания стали той благодатной почвой, которая питала его научное и художественное творчество [1, с.65].

Роберт Нурмухаметович Баимов не только известный писатель, но и маститый ученый, доктор филологических наук, профессор, заведующий кафедрой, знаток восточной литературы. С первого взгляда он казался очень строгим. Но это было только маской, под ней жил добрый и отзывчивый человек. Человек творческий, высокой культуры, доброжелательный для окружающих и требовательный к себе, ровный со всеми и душевный – таким помнят Роберта Нурмухаметовича его ученики и коллеги [3, с.65]. Он часами мог рассказывать о своих идеях и умел увлечь ими всех других. Очень любил свой народ, башкирскую культуру и литературу и при этом оставался интернационалистом. Старался искать и находить в людях не отрицательные черты, как некоторые, а, наоборот, только положительные. Обладал способностью незаметно и деликатно подсказать, от чего необходимо избавляться в первую очередь. И за промахи не ругал при людях – то, что говорилось за закрытыми дверями, оставалось для всех тайной. Главное, всегда при этом был потрясающе положительный результат. И никогда Роберт Нурмухаметович не навязывал насильно своего личного мнения – он был демократом в истинном значении этого слова. Без особых усилий руководил и повседневной деятельностью коллектива, и в ситуациях, требующих неординарных решений, не давил на коллег, а вдохновлял их личным примером. И самое главное, имея большой жизненный опыт, он всегда и словом и делом старался помочь товарищам. И

советы его были практичными, житейскими: «Если что-то не получается или на тебя точат зубы, не вини других, значит, ты сам где-то допустил ошибку, сядь и проанализируй». В основном он оказывался прав…

Вся жизнь Роберта Нурмухаметовича была связана с Башкирским государственным университетом. Под его научным руководством защитилось более тридцати кандидатов и докторов наук. Многие его ученики уже сами стали организаторами науки в вузах и академических учреждениях не только нашей республики, но и Якутии, Бурятии, Тувы, Хакасии и Алтая и др. [4, с.193]. Был он также членом диссертационных советов по защите докторских диссертаций Башкирского и Якутского государственных университетов.

В 1995 году Роберт Баимов открылся в новой для нас ипостаси редактора и издателя: при его непосредственном участии в Академии наук Республики Башкортостан начал выходить двуязычный научно-гуманитарный и общественно-политический журнал «Ядкяр» / «Наследие». На страницах издания публиковались материалы аспирантов и докторантов, а также ученых Татарстана, Бурятии, Якутии, Москвы, Санкт-Петербурга, Ближнего зарубежья (Казахстан, Узбекистан, Турция), Японии и Германии. Как главный редактор Роберт Нурмухаметович много сил и энергии отдал делу становления нового издания – «Проблемы востоковедения»: подготовил положение и устав, решал все организационные вопросы. А иногда и сам в качестве корреспондента брал интервью. При этом надо иметь в виду, что работа эта велась на общественных началах.

В свое время о нем ходила такая шутка: на вопрос, кем он является, Роберт Нурмухаметович ответил: «Среди ученых я писатель, а среди писателей – ученый». И это было истинной правдой, ибо как ученый Роберт Баимов был блестящим профессионалом, а как писатель – подлинным талантом. Блестящий ученый, автор более пятисот научных трудов, из которых 40 – отдельные издания (монографии, книги и учебные пособия) по истории башкирской и восточных литератур и межлитературных взаимосвязей, изданных в Уфе, Москве и других городах. Они хорошо известны и за пределами страны. Р. Н. Баимов не раз представлял башкирскую науку за рубежом – в Венгрии, Германии, Турции. За плодотворную работу по подготовке высококвалифицированных кадров и достижения в области науки ему были присвоены звания «Заслуженный деятель науки БАССР» (1986) и «Заслуженный деятель науки Российской Федерации» (2005), он являлся членом-корреспондентом Академии наук РБ.

Роберт Нурмухаметович был уважаемым человеком. Государственные и общественные награды. Член редакционных коллегий журналов «Бельские просторы», «Агидель». Участие в работе правлений Союза писателей РСФСР и БАССР, комиссий по присуждению госпремии им. С. Юлаева и др. Он имел удивительный талант совмещать разное, при

этом не мешая ни себе, ни другим. Даже выступая с весьма критическими замечаниями, был очень тактичен, и самые суровые оппоненты уважали его. Он всегда умел оставаться самим собой, не подстраиваясь ни под кого…

Р. Н. Баимов остался в нашей памяти как сильный духом и телом мужественный человек. Таким он и был на самом деле. Занимался спортом, делал зарядку, зимой ходил на лыжах, с азартом молодости любил легковые машины и до последних дней постоянно сам был за рулем. Прямая осанка, легкая походка, безупречные манеры, стильные классические костюмы и легкий запах дорогого парфюма дополняли его образ. И больше всего боялся он показаться перед людьми слабым и больным.

Его жизненной позиции и оптимизму мог бы позавидовать и молодой. С ранних лет привыкший к физическому труду, он с нетерпением ждал весны. Ему нравилось работать в саду, где все сделал и построил своими руками. Обладая редким даром удачно совмещать физический и умственный труд, достиг в каждом из них блестящих результатов.

Литература

1. Сибагатов Ф.Ш. Он всегда оставался самим собой… // Бельские просторы. 2012. № 7. С. 65-67.
2. Сибагатов Ф.Ш. Автор научной школы, повестей и романов. К 70-летию Р.Н. Баимова // Бельские просторы. 2007. №2. Стр. 116–119.
3. Хусаинов Г.Б., Зайнуллин М.В., Сибагатов Ф.Ш. Творческое наследие ученого и писателя Роберта Нурмухаметовича Баимова // Проблемы востоковедения. 2010. №2. Стр. 73–77.
4. Сибагатов Ф.Ш. Деятельность Р. Баимова в области востоковедения // Актуальные проблемы современной башкирской филологии и творческое наследие профессора Р.Н. Баимова. Уфа: РИО БашГУ, 2012. Стр. 191–194.
5. Янбаев И.К. Р.Байымов хикәйәләренең ҡайһы бер стиль үҙенсәлектәре // Актуальные проблемы современной башкирской филологии и творческое наследие профессора Р.Н. Баимова. Уфа: РИО БашГУ, 2012. Стр. 242–246.

©Сибагатов Ф.Ш., 2017

Сиражитдинова Н.М.,
редактор ГАУН «Башкирская энциклопедия»,
г.Уфа

К.А. АХМЕДЬЯНОВ НА СТРАНИЦАХ «БАШКИРСКОЙ ЭНЦИКЛОПЕДИИ» И ЛИТЕРАТУРНОЙ ЭНЦИКЛОПЕДИИ «МУСТАЙ КАРИМ»

Лауреат премии БАССР им. Салавата Юлаева, кандидат филологических наук, член Союза писателей СССР и БАССР

К.А. Ахмедьянов посвятил свои научные труды проблемам истории и теории башкирской литературы, литературной критике, литературоведению. В «Башкирской энциклопедии» о нём помещена персональная статья, где указаны его биографические данные, трудовая деятельность, основные научные труды [4, с. 244], увековечение имени учёного и портретная фотография. «Онлайн-энциклопедия» представлена также и на официальном сайте [8], где данную статью возможно распечатать, скопировать (при наличии подписки) или отправить по электронной почте.

В последние годы в научно-издательском комплексе «Башкирская энциклопедия» активно ведётся работа над проектом литературной энциклопедии «Мустай Карим», где также будет отражена деятельность К.А. Ахмедьянова, который в своих трудах [14, 15, 16, 17, 18] анализирует и произведения Мустая Карима. Так, размышляя о значимости художественной формы и внутреннем образе для создания произведений, он вспоминает слова народного поэта, который по этой проблеме высказался в одном из своих семинаров таким образом: «…языкам нужно терпение, чтобы не бежать впереди мыслей» («... телдәргә – уйҙан алда югермәҫ өсөн – сабырлыҡ бирһен») [16, 71 б.]. Критик подчёркивает, что М. Карим, когда в произведении возникала дилемма между «словом» и «образом», всегда отдавал предпочтение второму [16, с. 85–86]. Литературовед обращается к произведениям М. Карима по большей степени, чтобы подчеркнуть удачно выбранный поэтом образ, анализирует средства художественной выразительности, способствующие созданию яркого художественного мира. Например, образ берёзового листа в стихотворении «Башкортостан» [16, с. 118]. Среди выразительных средств в его произведениях он выделяет также антитезу [18, 176], эллипсис [18, 173], эпифору [18, 162], параллелизм [18, 168] и др.

Помимо этого, учёный написал ряд рецензий по творчеству М. Карима. Во вступительной статье к книге «Дүрт моң» (1976; «Четыре мелодии») критик оценивает народного поэта наряду с М. Гафури, С. Кудашем, Р.Н. Нигмати. В статьях «“Ҡара һыуҙар” һәм шиғри нурҙар» («“Чёрные воды” и лучистые строки») [1, 84–88 бб.], «Шиғриәтебеҙ байраҡсыһы» («Флагман нашей поэзии») [12] критик даёт анализ его поэтическим произведениям, выделяя их образные средства. В статье «Поэзия уҙаманы хаҡында китап» («Книга о корифее поэзии») [10] представлена рецензия на книгу Г.Б. Хусаинова «Халыҡ шағире Мостай Кәрим» («Народный поэт Мустай Карим» [13]. К юбилейным датам Мустая Карима учёный посвятил статьи «Шатлыҡ сәсеп, бәхет урыусы» («Сеет радость, пожинает счастье») [11], «Офоҡтар киңәйгәндә» («Когда раздвигаются горизонты» [3, 28–31 бб.], «Летний дождь» (на тат. яз.) [7] и др. В соавт. с М.Г. Рахимкуловым к 60-летнему юбилею М. Карима была

опубликована статья «Из племени Урал-батыра» [5, с.171–176], методические рекомендации по изучению творчества народного поэта [9] а также статья об особенностях его творчества – «Поэзия Мустая Карима» [6, с.94–105]. К.А. Ахмедьянов был также одним из членов редакционной коллегии сборника М. Карима «Стихи» (Уфа, 1969).

В литературной энциклопедии будет представлена и персональная статья, размещена портретная фотография К.А. Ахмедьянова.

Таким образом, научное наследие К.А. Ахмедьянова востребовано и в современном литературоведении и требует дальнейшего изучения феномена «башкирского Белинского».

Литература

1. «Ағиҙел». – 1962. №7.
2. Ахмедьянов К.А., Рахимкулов М.Г. Поэзия Мустая Карима //Вопросы литературы народов СССР. Республиканский межведомственный науч. сб. Вып. 2. – Киев, Одесса, 1976.
3. «Башҡортостан уҡытыусыһы». – 1979. – №10.
4. Башкирская энциклопедия. В 7 тт. Т.1: А–Б. Уфа: научное издательство «Башкирская энциклопедия». Уфа, 2005.
5. «Волга». – 1979. – №10.
6. «Вопросы литературы народов СССР» – 1976.
7. «Кызыл тан». – 1979. – 20 окт.
8. Онлайн-энциклопедия. Режим доступа: http://башкирская-энциклопедия.рф/.
9. Поэзия Мустая Карима (методические рекомендации в помощь лектору) / сост.: Ахмедьянов К.А., Рахимкулов М.Г. – Уфа, 1979. – 24 с.
10. «Совет Башҡортостаны». – 1965. – 31 дек.
11. «Совет Башҡортостаны». – 1969. – 14 нояб.
12. «Совет Башҡортостаны». – 1972. – 17 нояб.
13. Хөсәйенов Ғ.Б. Халыҡ шағире Мостай Кәрим. – Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте,1965. – 198 б.
14. Әхмәтйәнов К. Башҡорт поэмаһының композиция мәсьәләләре. – Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1962. – 189 б.
15. Әхмәтйәнов К. Шиғриәт иленә сәйәхәт. – Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1967. – 207 б.
16. Әхмәтйәнов К. Поэтик образлылыҡ (теоретик нигеҙҙәре). – Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1979. – 152 б.
17. Әхмәтйәнов К. Матурлыҡ. Батырлыҡ. Шиғриәт. – Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1982. – 302 б.
18. Әхмәтйәнов К. Әҙәбиәт теорияһы. Икенсе баҫма. – Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1985. – 342 б.

© Сиражитдинова Н.М., 2017

Соегов Мурадгелди,
академик АН Туркменистана, проф., д.филол. н., главный научный сотрудник Национального института рукописей АНТ,
г. Ашхабад, Туркменистан

ЗА ЧТО ПОДВЕРГАЛИСЬ ГУБИТЕЛЬНОЙ КРИТИКЕ ДВА ПОЭТА В 1931 ГОДУ (ИЛИ КАК НАЧИЛИСЬ РЕПРЕССИИ ПРОТИВ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ)

Как разоблачали поэта-автора “враждебных” стихов – бывшего питомца Стамбульского университета. В «Списке граждан, расстрелянных в Ленинграде, вне Ленинграда и впоследствии реабилитированных», обнародованном по Интернету, читаем: «ВафаевОразМамед, 1885 г. р., уроженец аула Кизелсу (Кызылсу) Красноводского р-на Туркменской ССР, туркмен. В СССР вернулся из Ирана. Обвинялся в связи с лидером Туркестанской эмиграции М. Чокаевым и подготовке восстания в Туркестане. Коллегией ОГПУ 10 мая 1933 г. осужден по ст. ст. 58-2-4-11 УК РСФСР на 10 лет ИТЛ. Отбывал наказание в Соловках. Особой тройкой УНКВД ЛО 9 октября 1937 г. приговорен к высшей мере наказания. Расстрелян в Карельской АССР (Сандармох) 27 октября 1937 г. (Одновременно расстреляны его однодельцы К. А. Бориев и С. М. Овезбаев) [2]. Таким образом, ОразМамедВафаев (по современной орфографии ОразмаммедВепаев) является одним из 1111 (одна тысяча сто одиннадцать) заключенныхсоловецкой тюрьмы, которые были расстреляны в Сандармохе (Карелия) с 27 октября по 4 ноября 1937 года, т.е. за 9 дней.

Из биографии: ОразмаммедВепаев после местной школы (мектеб) поступает учиться в медресе в Бухаре, при завершении которого для продолжения обучения его в составе группы бухарской молодежи отправляют в Турцию. Они через Баку (Азербайджан) и Батуми (Аджария, Грузия) морским путем добирались в Стамбул. О. Вепаев сначала окончил военное училище, потом обучался на юридическом факультете Стамбульского университета (Дарулфунун). В штабе войск турецкого генерала Нури Паши, захватившего в 1918 году Баку, он прибыл в Азербайджан, и оттуда на корабле через Каспийское море вернулся в Туркменистан в униформе турецкого офицера [12, с. 14–20]. Нет точных данных о деятельности О. Вепаева в период Гражданской войны 1918 – 1920 гг,, но можно с уверенностью предположить, что он находился на стороне красных. В последующие годы работал в органах правосудия, руководил областным отделом просвещения в Дашогузе.

Почувствовав сгущение висевших над головой черных туч, О. Вепаев в конце декабря 1930 года был вынужден эмигрировать в соседний Иран к туркменам этой страны. Через два года агенты ОГПУ обманным путем (обещав полную амнистию, работу по специальности и т.п.) вернули его в Туркменистан и сразу же взяли под стражу.

Из истории изучения художественно-литературного творчества О. Вепаева: Первая часть статьи ОразаТачназарова (О. Таш-Назаров), напечатанной на страницах журнала «Туркменоведение» (1931, № 5–6, май–июнь) под названием «Лицо врага. О классовой борьбе в туркменской художественной литературе», полностью была посвящена «анализу» появившихся в периодической печати небольшого количества стихов ОразмаммедаВепаева (во второй части статьи «анализируется» поэтический сборник «Воспламеняющиеся надежды» А. Кульмухаммедова, изданного еще в 1926 году). Мы решили не излагать все содержание немалой по объему статьи О. Тачназарова здесь своими словами, а ограничиться приведением ряда характерных цитат из этой злополучной статьи:

«Одним из ярких примеров "проявления" классового врага на культурном фронте, в частности в литературе, служит некий "туркменский" поэт Вафаев, имя которого известно туркменским трудящимся, как имя заядлого националиста. В журнале Токмак № 21 1925 года напечатано стихотворение Вафаева под заголовком: "Забавляющимся орфографией". Вот выдержки из него:

В ком сохранился тюркский дух –
придите, подымите нас.
Исправив нашу орфографию,
направьте нас против врага.
Но, помогая, "кто во что",
язык творящих насмешите.
Разбить его хотите?... Лучше
скорей садитесь в поезда… [6, с. 51]

«Таким образом,уже в этом маленьком, и как бы невинном стишке, помещенном в юмористическом журнале, Вафаев вполне откровенно обнажает свое лицо… По мере обострения классовой борьбы и они все ярче отражают в своих произведениях злобствующее бессилие классового врага, его идеологию. В этом отношении уже не может быть ошибки и сомнений в том, что Вафаев есть идеолог пантюркизма, хотя в тоже время он является и ярким националистом. Он открыто обращается в процитированном выше стишке именно к тем, которые имеют "тюркский дух" и ищет с ними союза для борьбы против своего врага – пролетариата, который (враг), конечно, не лично Вафаева, а класса, идеологию которого защищает Вафаев… Он,

будучи кандидатом в члены партии с 1927 г., из Ташауза писал письмо одному литератору и задавал ему такие вопросы, в которых даже не пытался скрывать своей злобы и враждебного отношения к партии и советской власти:

Дорогой Кербабаев, к тебе мой вопрос:
Сколько лет еще нужно
чтобы открыть глаза туркмен?...
Оглянись вокруг и ответь мне потом:
Чтобы нам разбудить наш народ
какой нужен язык?...

Неужели туркменские трудящиеся еще спят? Кому нужно это нелепейшее утверждение? Это могут говорить только слепые или сознательно нежелающие видеть это великое дело, за которое активно борятся пролетарские и полупролетарские массы Туркмении уже десяток лет. Вафаев не слеп, Значит, в нем говорит классовый враг, который не может и не хочет видеть, что трудящиеся Туркмении уже давно открыли глаза…» [6, с. 52]. «Вафаев продолжает свои вопросы, еще более обнажая свою "целеустремленность":

Строит кто-нибудь дом,
забывая проверить фундамент?
Рухнут на голову стены,
замысел весь погребя.
Какая цена голову,
если не решишь задачу:
Фундамент ли строить для дома –
или камни класть как попало…

Господин Вафаев сомневается в крепости фундамента советского строительства и утверждает, что большевики хотят делать то, что им не по силе, что они сами не понимают того, что намечают делать. А если так – то не будет ли разваливаться эти дома на их же голову и уничтожить самих строющих? Все враги советской власти утверждают это заодно с Вафаевым и кричат во все горло, что, мол, большевики не способны что-нибудь создать, что они работают на "авось", что все их строительство рухнет на их же голову. Эти вопли уже настолько приелись, что нет надобности еще раз разоблачать их нелепость» [6, с. 53]. Примерно подобная оценка небольшому по объему художественно-литературному наследию ОразмаммедаВепаева была характерна всем работам туркменских литературоведов, изданных в советский период. Лишь 26 ноября 1997 года на страницах «Мугаллымларгазети» («Учительская газета») под рубрикой «В помощь учителям литературы» появляется статья «Поэт и прозаик», где впервые творчество О. Вепаева оценено положительно. В 2007 году

литературный журнал «Гарагум» («Каракумы», № 12) опубликовал статью о нем под заголовком «Гордость поэта». В работах ученых, опубликованных в последние годы [4, с. 262–266; 14, с. 327–338], сочинения О. Вепаеваи А. Кульмухаммедовахарактеризуются как произведения джадидского (новаторского) периода, который хронологически занимает место между классическим и советским периодами в истории развития туркменской литературы. Одной из основных особенностей произведений туркменских писателей-джадидов является отражение национального духа того периода, а не классовой борьбы, как это требовалось тогда от пролетарской (советский) литературы.

Первый туркменский ученый XX века – бывший командир отряда, участвовавшего в Бухарской народной революции. После насильственной смерти, настигшей его 12 июля 1931 года около туркменско-иранской границы, в местечке Фирюза (нынешний Арчабил), и появления в том же году на страницах периодической печати статей ОразаТачназарова (1902–1942), посвященной беспощадной классовой борьбе в туркменской литературе на примере поэтического творчества двух поэтов [7, с. 82–88], а также выступления с большим политическим докладом первого секретаря ЦК КП(б) Туркменистана Якова Попка (1892–1938) на ашхабадской городской партийной конференции в январе 1932 года [См.: 3, с. 60–66], доброе имя Абдулхекима Кульмухаммедова и его труды более чем полвека, до публикации нашей статьи в газете «Эдебиятвесунгат» («Литература и искусства») в октябре 1988 года [10], написанной в соавторстве с ныне покойным АхметомБекмурадовым (1952–1990), были переданы к забвению, или говорили о нем крайне отрицательно, называя его «буржуазным националистом», «ярым представителем пантюркизма» и «врагом народа» [9;16]. За прошедший период издано на туркменском и турецком языках несколько публикаций автора данной статьи, рассказывающие о жизни и творчестве А.Кульмухаммедова [15; 13], в то время, когда русскоязычный читатель до сих пор не имеет пособие даже справочного характера о его биографии и наследии. Следует отметить, что иногда в русскоязычных сайтах Интернета встречаются отдельные информации о нем. Так, в сообщении о выставке книг, состоящей в Научной библиотеке СПбГУ в связи с 290-летним юбилеем туркменского поэта-классика и мыслителя Махтумкули, в частности, читаем: «Несомненный интерес для исследователей творчества Махтумкули представляют “Указатель к песням Махтум-Кули”, 1909 г., составленный А. Н. Самойловичем, и “Сборник произведений Махтумкули” (в арабской графике), 1927 г., составленный выпускником Ленинградского восточного института туркменским джадидомБердыКербабаевым. Сборники произведений

Сеиди и Зелили (в арабской графике), изданные в 20-е гг. прошлого века, составлены А.Кульмухаммедовым, также выпускником Ленинградского Восточного института» [2]. Надеемся, что настоящая публикация окажет помощи читателям в ознакомлении со сложной судьбой первого туркменского ученого и писателя XX века. Следует отметить, что ссылочный аппарат указанных выше работ в данной статье значительно сокращен. Абдулхеким Кульмухаммедов до и после русских революций, происходивших в феврале и октябре 1917 года, активно принимал участие в событиях, находясь на территории Закаспийской области и умело используя те преимущества и права граждан России, которые были гораздо шире, чем у подданных Бухарского эмирата, хотя он родился в 1885 году (встречается источники, указывающие годом его рождения на 1879 г, и на 1893 г.) в селе Акдери нынешнего ХалачскогоэтрапаЛебапского вилайета (бывший Туркменский вилайет эмирата, а с 1920 г. – Бухарской республики) и окончил медресе «Чар Минар» (другое название «Медресе Ниязкули Халифе») в Бухаре. В начале XX века А. Кульмухаммедов был одним из руководителей туркменских джадидов, действовавших в Бухарском эмирате, а несколько позже – туркменских младобухарцев. В десятые годы прошлого века в составе группы бухарской молодежи, отправленной на учебу в Стамбул, обучался в Археографическом институте (он так называл это учебное заведение.Скорее всего, окончил один из факультетов Стамбульского университета – Дарулфунуна). В годы учебы слушал лекции таких турецких знаменитостей того периода, какими являются ЗияГёкалп (1876–1924) и ФуадМехмедКёпрюлю (1890–1966). Ознакомился с турецким генералом Энвер Пашой (1881–1922). После возвращения из Турции разочаровался в джадидах-младобухарцах и промыкался к коммунистам Туркестана. В 1918 году был одним из основателей Бухарской Коммунистической партии (БКП) и стал вторым лицом в ее руководстве (ЦК). Под его командованием был создан Туркменский красный конный отряд, который участвовал в боях Закаспийского фронта. Как единственный туркмен в составе Закаспийского облревкома, образованного в начале 1920 года, А. Кульмухаммедов добился реабилитации (а отношении многих – и возвращения в область) бывших министров первого Туркменского правительства («Мусульманский Комитет»), вынужденно находивших в эмиграции в соседнем Иране (Ораз-сердар, Чары Карабеков, Н.Н.Иомудский, Хаджи-Мурат, Бекки Бердиев и др. – всего 15 чел.) [См.:5]. 16–19 августа 1920 года в городе Чарджоу (нынешний Туркменабат) состоялся четвертый съезд БКП, делегаты которого заслушали выступления А. Кульмухаммедова о состоянии революционных вооруженных сил. Народная революция в Бухарском

эмирате началась в ночь с 28 на 29 августа 1920 года, четыре часа утра нападением на крепость бека Чарджоу конного отряда А. Куьмухаммедова, находившего до этого в окрестностях г. Байрам-Али (Байрамалы) в ожидании соответствующего приказа. Командующий Туркестанским фронтом Михаил Фрунзе (1885–1925) в осуществлении бухарской операции (революции) в целом налагал большую надежду на туркменский конный отяд А. Кульмухаммедова, который с честью оправдал свое предназначение. В результате революции на территории бывшего Бухарского эмирата 2 сентября 1920 года была провозглашена Бухарская Народная Советская Республика. А.Кульмухаммедов был членом первого Ревкома БНСР, состоящего из восьми человек. Он стал первым военным министром (назир) вновь образованной республики [11], а в последующем назначен уполномоченным представителем Всебухарского Центрального Исполнительного Комитета (ЦИК БНСР) в Керкинском вилайете, заселенном туркменами. За заслуги перед народом и государством Бухары наградили А. Кульмухаммедов орденом «Золотая Звезда».Ускоренная советизация и поспешное объявление БНСР социалистической республикой и вытекающие из этого последствия, а также необдуманная политика руководства БССР, проводимая в отношении туркменского населения, и некоторые другие обстоятельства вынудили А. Кульмухаммедов перейти в сторону тех сил, которые в историю народов Средней Азии вошли под названием басмачество, а по существу представляли национально-освободительное движение, отличающее местной и временной спецификой. В 1921–1922 гг. вооруженное движение, развернувшее в Восточной Бухаре, возглавил турецкий генерал Энвер Паша, который был назначен Бухарским эмиром (эмигрировал в Афганистан) главнокомандующим всех войск, воюющих против Красной Армии и большевиков. В сложившихся условиях А. Кульмухаммедов в 1921 году был вынужден вместе со своей семей эмигрировать в Афганистан. 9 октября того же года в доме токсабаАбдулхекима (т.е. А. Кульмухаммедова), который находился на территории современного Таджикистана, состоялась встреча Энвер Паши с главарями басмачи, прибывшими из Афганистана. Здесь же отметим, что целям и задачам, поставленным перед басмаческим движением А. Кульмухаммедовым и другими передовыми деятелями того периода, суждено было осуществляться через 70 лет, в 1991 году с распадом СССР и появлением независимых государств народов Средней Азии.

Спустя пять месяцев после гибели Энвер Паши (4 августа 1922 г.) и последующих неудач, настигших басмачи, А. Кульмухаммедов вернулся в Бухару, и 21 января 1923 года в здании ЦК БКП был арестован сотрудниками ОГПУ. Через десять месяцев, 4 октября того же года, когда продолжалось

расследование по его делу, А.Кульмухаммедов смог бежать из тюрьмы, и опять уехал в Афганистан к туркменам этой страны. Через некоторое время он узнал о своей амнистии, и убедивший в создании в скором времени собственной государственности туркменского народа (пусть, пока в составе единого Союза) – осуществление давней мечты и основной цели его жизни, – А.Кульмухаммедов, не взирая не на что, преодолев всевозможные препятствия, вернулся из Афганистана в Туркменистан (Ашхабад) через Иран. По предложению Председателя Совнаркома республики КайгысызаАтабаева (1887–1938) А. Кульмухаммедов в феврале 1925 года был избран в состав Всетуркменского Центрального Исполнительного Комитета Советов (ЦИК Туркменской ССР). Но участь, преподнесенная А. Кульмухаммедову той эпохой, как это было кратко изложено выше, не позволила ему проявить себя политическим и государственным деятелем в полном качестве, но не смогла препятствовать его яркому таланту ученого и писателя, выявившему за последние годы (с 1924 по 1931 гг.) его жизни. Во второй половине двадцатых годов он работал главным редактором, заместителем главного редактора, членом редакционных коллег первых газет и журналов, издаваемых на туркменском языке после образования Туркменской ССР (газета «Дайхан», журнал «Токмак» и др.) .

Абдулхеким Кульмухаммедов считается автором первых реалистических рассказов, созданных на туркменском языке в середине двадцатых годов прошлого столетия. Тогда же была опубликована его социально-фантастическая повесть – первое произведение подобного разряда в туркменской литературе XX века. Свои опубликованные стихи на страницах периодической печати он собрал в поэтическом сборнике под названием «Умыт ялкымлары» («Воспламеняющиеся надежды»), который был издан в 1926 году. Плодотворной оказался также его деятельность в качестве ученого-литературоведа. Наряду с многочисленными большими и малыми по объему статьями по истории национальной литературы и ее теории А. Кульмухаммедов издал в Ашхабаде научный трактат Алишера Неваи «Спор двух языков» (1925 г.), первые сборники стихов туркменских поэтов-классиков Сеиды и Зелили (1926 г.), народный дестан «Саят и Хемра (1927 г.), снабдив их глубоко научными вводными статьями и комментариями.

В конце двадцатых годов А. Кульмухаммедов обучался в Ленинградском Восточном Институте имени А.С. Енукидзе, поступив в последующем в его аспирантуру. Его прижизненным итоговым трудом следует считать книгу на русском языке «Материалы по среднеазиатским литературным памятникам» (Ашхабад, 1931), которая состоит из научных описаний ценнейших

рукописей, приобретенных им самим во время летних каникул в тогдашнем Керкинском вилайете.Отрадно то, что не так давно один из пользователей Интернета на основе данных наших публикаций создал сайт о АбдулхекимеКульмухаммедова на туркменском языке в качестве материала Википедии – свободной энциклопедии. Вместе с этим встречаются сайты, рассказывающие о революции и басмачестве в Бухаре, где он назван ошибочно как МухамедКулмухамедов [1]. Также следует отметить, что в сообщениях, полученных в свое время из уст информаторов-старожилов, собственное имя А. Кульмухаммедова записано как Абрай, а в одном документе, относящем периоду эмиграции в Афганистане, его фамилия указана как Абдулалимоглы. В конце хотим еще раз вернуться к упомянутой рецензии О. Тачназарова, вторая часть которой начинается со словами «Настоящая статья является продолжением статьи о Вафаева, напечатанной в 5 – 6 номере журнала "Туркменоведение" под этим же заголовком... Ярким представителем классового врага в туркменской литературе, наряду с Вафаевым, является Куль-Мухамедов, произведения которого известны читателям Туркмении по сборнику стихов "Воспламеняющиеся надежды". В сборнике напечатаны стихотворения, написанные в 1926 г., характеризующие автора не только, как представителя вражьего лагеря, но и как мастера маскировать звонкой фразой контрреволюционную мысль» [6, с. 82]. Дальше критик пользуется подходами и методами "анализа" стихов, присущими к первой части его статьи, которые нами уже изложены. Поэтому мы сочли нецелесообразным лишний раз остановиться на них и постарались рассказать о других сторонах деятельности А. Кульмухаммедова.

Заключение: Туркмены, как и другие народы бывшей Царской России, в качестве подопытных кроликов со стороны большевиков подвергались в XX веке чудовищному социальному эксперименту под названием «социализм». Лучшие и преданные сыны народов стали безвинными жертвами людоедской системы, как не парадоксально, в создании которой, конечно, не подозревая об этом, участвовали и они сами. Среди них были Оразмаммед Вепаев и АбдулхекимКульмухаммедов – герои нашего краткого очерка.

Литература

1.Вооруженная борьба в Бухарской и Хорезмской Республиках [Электронный ресурс] – Режим доступа – URL: http:// vsemirnaya-istoriya.ru/index. php? option= com_ content&view= article&id= 1009 :borba-v- buxarei- xorezme&catid= 7: totalitarniy- period&Itemid= 29 (дата обращения 05.07.2014).

2.10 000 строк в наследство. Опубликовано 13.05.2014 17:05 [Электронный ресурс] – Режим доступа – URL: http:// spbu. ru/ about/

university/ announcements/ events/ 20786- 10- 000- strok-v -nasledstvo- 2 (дата обращения 30.06,2014).
3.Дурдыев М., Бекмурадов А., Соегов М. Судилище // Ашхабад (журнал), № 8. Ашхабад, 1990.
4.Соегов М. Несправедливая критика или как разоблачали автора “враждебной” поэзии в 1931 году // Тюркская филология в свете современных достижений. Сборник материалов Международной научно-практической конференции (11 декабря 2015 г.). Ч. 1. – Стерлитамак, 2015. – Стр. 262–266.
5. Солтанов А. 1920-нжи йыл: Баррикаданыңбәрсиндевеаңырсында // Сыясысөхбетдеш, № 1. Ашгабат, 1991.
6. Таш-Назаров О. Лицо врага. О классовой борьбе в туркменской художественной литературе // Туркменоведение, № 5–6. Ашхабад, 1931.
7. Таш-Назаров О. Лицо врага // Туркменоведение, 1931, № 7–9. Ашхабад, 1931.
8. [Электронный ресурс] – Режим доступа – URL: http: //visz .nlr .ru /search /lists /t6 /226 _1 .html (дата обращения 14.07.2014).
9. Baýrammyradow K. SöweşjeňedebiýatugrundaAşgabat, 1970.
10.Bekmyradow A., Söýegow M. Gulmuhammedowyňgyzyklyhemgussalyykbaly // Edebiýatwesungat, 21 oktýabr. Aşgabat, 1988.
11. BuharaRewkomynyňteşkili // Türkmenistan, 3 sentýabr. Aşgabat, 1920.
12.Söyegov M. Sandarmoh’taŞehitOlanÜçTürkmenAydın // TürkmeneliEdebiyatveSanatDergisi. Sayı: 37 Şubat. Kerkük, 2011.
13. Söyegov M. SovyetlerDevrindeMazlumBirTürkmenAydınıAbdulhekimKulmuhammedov // BiligSayı 13 Bahar. Ankara, 2000 Sayfa: 93–116; Türkmenistan’ınEnverPaşa’sıveFuatKöprülü’süAbdülhekimKulmuhammedov // TürkEdebiyatıAylıkFikirveSanatDergisiSayı 411 Ocak. Ankara, 2008 Sayfa: 55–57.
14.Söyegov M. TürkmenCeditçiYazarlar // GaziTürkiyatTürklükBilimiAraştırmalarıDergisi. Güz. Sayı: 7. Ankara, 2010.
15.Söýegow M. AbdylhekimGulmuhammedow // Türkmendilihemedebiýaty, No. 1. Aşgabat, 1992; Täleýtupany. A. Gulmuhammedowyňömriwedöredijiligi. Aşgabat, 1996.
16. Şamyradow B. Ýigriminjiýyllaryňtürkmenedebiýaty. Aşgabat, 1971.

© Соегов М., 2017

Солтанбаева Х.В.,
филология фәндәре докторы, БДУ профессоры,
Өфө калаһы

ҺОРАУ АЛМАШТАРЫНЫҢ КИЛЕП СЫҒЫШЫ

Хәҙерге башҡорт телендә ун ике һүҙ төркөмө айырып йөрөтөлә: исем, ҡылым, сифат, алмаш, рәүеш, һан, бәйләүес, теркәүес, киҫәксә, модаль һүҙҙәр, оҡшатыу һүҙҙәре, ымлыҡ. Алмаштар улар араһында айырым урын алып торған һүҙ төркөмө һанала. Башҡа исем һүҙ төркөмдәре (исем, сифат, һан) һымаҡ, алмаш ысынбарлыҡтағы конкрет предметтарҙы, хәл-ваҡиғаларҙы белдермәй; улар телмәр процесында һүҙ барған әйберҙәр, предметтар һәм хәл-ваҡиғаларҙы актуалләштереп килә. Лексик берәмек булараҡ, һан яғынан күп булмаһалар ҙа, улар телмәрҙә актив ҡулланыла, сөнки алмаштар башҡа исем һүҙҙәрҙең һәм рәүештәрҙең урынбаҫары сифатында уларҙы һөйләмдә алмаштырып килә[3, 67], йәки уларҙың үҙенсәлекле синонимик варианттары булып тора тип атарға ла мөмкин.

Алмаш термины (“местоимение”) латин теленән – “pronomen” – исем урынына тигәнде аңлата. Алмаштар телдең номинатив саралары төркөмөнә инә. Башҡорт теле грамматикаһында алмаш тигән терминды алыу уңайлы, сөнки алдан әйтеп үтелгәнсә, ул исемдәрҙең, сифаттарҙың, һандарҙың һәм рәүештәрҙең мәғәнәһен дөйөмләштереп килә һәм шул арҡала айырым һүҙ төркөмөн тәшкил итә.

Һорау алмаштарына хәҙерге башҡорт телендә түбәндәгеләр инә: *кем, нимә, ни, ниндәй, нисек, ҡайһы, ҡайҙа, ҡасан, ҡалай, нишләп, нисә, нисәнсе, нисәү* һ.б.

Боронғо һәм хәҙерге төрки телдәрҙәге был төр алмаштарҙың нигеҙендә дөйөм төрки һорау алмаштары ята. Мәҫәлән: башҡорт телендә *кем, ни (нимә)*; әзербайжан телендә *ким, нә*; ҡырғыҙ һәм боронғо төрки телдәрендә *ким, не*; алтай телендә *кем, не, неме* һ.б. [5, 132]

Һорау алмаштарының барлыҡҡа килеүе һәм тарихи үҫеше хаҡында байтаҡ телселәрҙең фекерҙәре билдәле. Уларҙың күбеһе *ке-, ки-* элементтарын беренсел нигеҙ итепһанайҙар. В.Котвич менән Г.И. Рамстенд *–м* элементын *–ма, -ме* һорау киҫәксәһенә алып барып тоташтыралар; М. Расянин буйынса, шул уҡ элемент *нимә // нәмә // ниме* алмаштарында ҡушыла. [1, 63]

Ж.Ғ. Кейекбаев *кем* һәм *нимә* һорау алмаштарының тарихи үҫешен уларҙың билдәлелек һәм билдәһеҙлек мәғәнәһен сағылдырыуҙағы роле менән сағыштырып ҡарай. Улар икеһе лә билдәһеҙлекте белдерәләр, ләкин *кем* алмашы ошо билдәһеҙлек аҫтында ниндәй ҙә булһа эш-хәлде, әйбер-предметты түгел, ә кешене күҙ уңында тота, шуға ла ул билдәлелекте күрһәтә. Артабанғы фекерен ғалим ошолай дауам итә: “Урал-алтай телдәренең күбеһендә *ки // ке* һорау алмаштарының нигеҙенә *–м, -н, -ң,* һирәк осраҡта *–с* билдәлелек күрһәткестәре ҡушыла. Мәҫәлән: дөйөм төрки телендә *ки-м*; фин телендә *ке-н*; монгол телендә *хе-н*; коми-зырян телендә *ки-н* һ.б.” [4, 249]. Ошоноң менән ул *ким – ки-м* алмашының *ки-, ке-* беренсе

элементының төрки телдәрҙә генә түгел, ә монгол, фин-уғыр телдәрендә лә ҡулланылыуын күрһәтә.

Кем һорау алмашы тарихи яҡтан *мениң-ки // мине-ке, сениң-ки // сени-ке* тибындағы дөйөм төрки эйәлек формаһындағы *ки-* элементына барып тоташа тигән Ж.Ғ. Кейекбаевтың фекерен В.Ш. Псәнчин үҙенең хеҙмәтендә тунгус-маньчжур телдәре факттарында иҫбатлай: эвенк телендә эйәлек алмашы *мин-ңи* “минең, минеке”, *син-ңи* “һинең, һинеке”, *мун-ңи, мит-ни // мит-ки* “беҙҙең, беҙҙеке”, *сун-ңи* “һеҙҙең, һеҙҙеке” рәүешендә килеп, *-ңи* ялғауы үҙҙәре генә лә, һис үҙгәрмәйенсә, һорау алмашы сифатында ҡулланыла, йәғни был элемент дөйөм төрки *ким // кем* алмашы үтәгән функцияны тулы килеш үтәй ала. Мәҫәлән: *Би садем, ңи лаңил – дуквун бэйнэлвэ дёромидяпки* “Мин беләм, кем беҙҙең тоҙаҡтан кейектәрҙе урлағанын”. *Ңи минду уливун эв буден?* “Кем миңә ишкәкте бирер?”[1, 65-66]

Нимә // нәмә һорау алмашы хаҡында ла төрлө фекерҙәр бар. Уларҙың нигеҙендә иң элек *ни (ні), нә* һорау алмаштары ята. Мәҫәлән: башҡорт телендә *ни, нимә, нәмә*; ҡаҙаҡ телендә *не, немне*; уйғыр, үзбәк телдәрендә *нимә*; татар телендә *ни, нәрсә* һ.б. Тик төрки нигеҙ телдә бер һүҙ ҙә *н* өнөнән башланмаған тигән үҙенсәлек бар, тимәк һорау алмаштары кеүек һүҙҙәргә генә был осраҡта ташлама яһалғандыр.

Н.К.Дмитриев әйтеүенсә, *ни // нә* һорау алмаштарына *–мә* аффиксы ҡушылған һәм “алмаш-исемгә” әйләнгән. *Нимә // нима* һорау алмашы билдәле булмаған предметты күрһәтеү өсөн йөрөй, элек “предмет, әйбер” мәғәнәһендә йөрөгән исем булып, аҙаҡтан һорау алмашына әйләнгәндер, тип билдәләп үтә ғалим. [2, 105]

Беренсел формала *ни // нә* нигеҙ алмаш ролен үтәгән тип уйларға нигеҙ бар: ошо *ни // нә* элементынан, әйтеп үтеүебеҙсә, *нимә // нәмә* (башҡорт теленең ҡайһы бер диалекттарында осраған *нәрҫә, нәҫтә*), *ниндәй, нисек, ни эшләү, нисә, ниңә* һорау алмаштары формалашҡан.

Ниндәй алмашы *нин-* тамыр һүҙҙән һәм *–дәй* аффиксынан тора. *Нин-* нигеҙенең тарихи үҫеше хаҡында В.Ш. Псәнчин ошондай фекерҙә: “*Нен-* элементы *ни- // не-* “нимә” һүҙенең (предмет төшөнсәһе мәғәнәһендә) эйәлек килеш формаһына барып тоташа”. [1, 68]

Ни, не һорау алмаштары билдәһеҙлекте сағылдырғанға, уларға *–р* һәм *–с* билдәһеҙлек күрһәткестәре ҡушыла алған. Шул рәүешле, башҡорт диалекттарындағы *нәрҫә, нәҫтә* алмаштары ошо юл менән яһалғанға оҡшай. [4, 68] Ж.Ғ. Кейекбаев был алмаштарҙың яһалышын удмурт теле миҫалында күрһәтә. Удмурт телендәге *ма (нимә)* алмашына *–р* элементы ҡушылыу нигеҙендә *ма-р* һорау алмашы барлыҡҡа килгән, шул рәүешле, башҡорт һәм татар телдәрендә лә *нә-р* алмашының килеп сығышы ошо юл менән башҡарылған. *Нә-р* нигеҙенә *–сә* аффиксы ҡушылып, татар телендә *нәр-сә*, башҡорт теленең диалектында *нәр-ҫә* алмаштары яһалған. *Нәрсә // нәрҫә*

алмашындағы *–с* элементын да ошо рәүешле ҡушылған тип белдерә ғалим. *–тә* элементының ҡушылыуын ул фин телендәге *ми-тэ (ни нимә)* һорау алмашы нигеҙендә аңлата. [4, 255]. *Нисә* һорау алмашы ла *ни- // не-* нигеҙенә билдәһеҙлек аффиксы *(-ш, -ч, -с)* ҡушылыу юлы менән яһалған. Мәҫәлән: башҡортса *нисә*; ҡаҙаҡ телендә *неше*; татар телендә *ничә*; әзербайжан телендә *нечә* һ.б.

Күпме алмашын этимологик яҡтан Н.К. Дмитриев *күп* һәм *–ме* һорау аффиксына бүлеп ҡарай.

Төрки телдәрҙә эш-хәлдең билдәһен, уның ниндәй хәлдә үтеүен билдәләр өсөн *нисек* алмаш-рәүеше ҡулланыла. Мәҫәлән: башҡортса *нисек*; татарса *ничек*; төркмән телендә *ничик*; әзербайжан телендә *нечә, нә чүр*; ҡумыҡса *нечик*.

Ҡай тамыр морфемаһынан *ҡайһы, ҡайҙа, ҡасан* (һөйләштәрҙә *ҡайсан*), *ҡалай, ҡайһылай* һ.б. алмаштар барлыҡҡа килгән. Хәҙерге башҡорт әҙәби телендә *ҡай* һүҙенең айырым рәүештә алмаш булып ҡулланылыуы бик сикле. Тик һөйләштәрҙә генә ул тотороҡло һаҡланып килә: *Ҡай* ерҙә йөрөй икән? – *Ҡайһы* ерҙә йөрөй икән?

Ҡайҙан алмашы *ҡай* нигеҙ алмашҡа сығанаҡ килеш аффиксы ҡушылыу юлы менән яһалған. Был үҙенсәлек бөтә төрки телдәрҙә лә күҙәтелә: башҡорт телендә *ҡайҙан*; ҡаҙаҡ, ҡарағалпаҡ, ҡырғыҙ, ҡумыҡ, нуғай, татар телдәрендә *ҡайдан* һ.б.

Ҡайһы һорау алмашы *–һы (-сы)* эйәлек аффиксы ярҙамында формалашҡан. *Ҡайһыһы* алмашының формалашыуы хаҡында В.Ш. Псәнчиндең хеҙмәтенә күҙ һалайыҡ: “Был алмашта тарихи планда өсөнсө зат эйәлек аффиксы өс тапҡыр бер рәттән ҡушылып яһалған; нигеҙ тартынҡы өнгә бөткәнгә, тәүҙә *–ы* элементы, һуңынан *–һы* эйәлек ялғауы бер-бер артлы ҡушылып килгән: *ҡай+ы* > *ҡайы+һы* > *ҡайһы+һы* > *ҡайһыһы*”. [1, 69]

Ҡасан алмашы *ҡай-* нигеҙ алмашына *–сан* аффиксы ярҙамында төҙөлгән *(ҡай-сан > ҡасан)*. Татар, ҡумыҡ телдәрендә һәм башҡорт теленең йәнле һөйләшендә был алмашта *–й* өнө тотороҡло һаҡланып, *ҡайсан* формаһында йөрөй. Ә башҡа төрки телдәрҙә *–й* өнө ҡыҫҡартылып, төшөп ҡалған: башҡорт телендә *ҡасан*; алтай, уйғыр, ҡырҡыҙ телдәрендә *качан*; ҡаҙаҡ телендә *кашан*.

Алмаштар беҙҙең телмәребеҙҙә төп урынды алып тора. Үҙебеҙ иғтибар итмәһәк тә, ҡулланған һәр икенсе һүҙебеҙ тиерлек, алмаш һүҙ булып сыға. Был уның төрлө функцияларҙа килә алыуы, йәғни исемдәрҙе, сифаттарҙы, һандарҙы һәм рәүештәрҙе алмаштырып, уларҙың мәғәнәһен дөйөмләштереп килеүе менән бәйле.

Алмаштар реаль ысынбарлыҡ предметтарын, күренештәрен, хәл-ваҡиғаларын атамай, ә уларҙы күрһәтеп кенә йөрөй; башҡа һүҙҙәрҙең урынбаҫары сифатында сығыш яһай. Йәғни, алдан әйтеп үтелгәнсә, башҡа

һүҙ төркөмдәре үтәгән функцияларҙы башҡара ала һәм ошо конструктив роле менән уларҙан күпкә өҫтөн тора. Алмаштар семантик яҡтан дөйөмләштерелгән лексемалар булып, телдәге морфологик, синтаксик һәм һүҙьяһаусы категорияларға яҡын тора. Шулай булыуға ҡарамаҫтан, грамматикала йә һүҙьяһауҙың эсендә йотолоп ҡалмай, үҙ аллы һүҙ төркөмөн хасил итә.

Шулай итеп, алмаштар башҡорт телендә үҙенсәлекле һүҙ төркөмөн тәшкил итә. Улар әле тел ғилемендә тулыһынса өйрәнелеп етмәгән өлкәләрҙең береһе булып ҡала килә һәм артабан да төрлө яҡлап тикшереү талап итә.

Әҙәбиәт

1. Аҙнабаев Ә.М., Псәнчин В.Ш. Башҡорт теленең тарихи морфологияһы (сағыштырма-тикшеренеү тәжрибәһе). – Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1976. – 175 бит.
2. Дмитриев Н.К. Башҡорт теленең грамматикаһы. – Өфө: Башгосиздат, 1950. – 299 бит.
3. Зәйнуллин М.В. Хәҙерге башҡорт әҙәби теле: Морфология. Юғары уҡыу йорттарының филология факультеты студенттары өсөн дәреслек. – Өфө: БДУ, 2002. – 388 бит.
4. Киекбаев Дж.Г. Основы исторической грамматики урало-алтайских языков. – Уфа: Китап, 1996. – 368 с.
5. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. Имя. – Л., Наука, 1977. – 192 с.

© Солтанбаева Х.В., 2017

Сулейманова Ф.Н.,
секретарь деканата факультета начальных классов
Дагестанского государственного педагогического университета, г. Махачкала, РД

СОВРЕМЕННАЯ ДАГЕСТАНСКАЯ ЖУРНАЛИСТИКА: РАЗВИТИЕ ЯЗЫКА СМИ (НА ПРИМЕРЕ ФРАГМЕНТОВ ЛЕЗГИНСКИХ МЕДИАТЕКСТОВ)

Среди множества функций журналистики, на наш взгляд, особого внимания достойны основная (коммуникативная) и просветительская, призванная воспитывать людей на примерах общемировой культуры. В связи с этим весьма интересна дагестанская журналистика, которая задается целью сохранять и повышать уровень национальных культур (в том числе и языков), обеспечивать взаимодействие с иными этническими общностями, что крайне важно для данного полиэтнического региона. На сегодняшний день в республике выходят в свет газеты, журналы, работает теле- и

радиовещание на 14 официально провозглашенных государственными языках. В 1990-х гг. здесь, как и на всем постсоветском пространстве, отмечалось усиление роли СМИ, периодика ориентировалась на каноны российской печати: масс-медиа стала осознавать себя как самостоятельный общественный институт. Тогда же появились и первые независимые издания, печатные органы, активно включавшиеся в демократизацию социума. Именно с последнего десятилетия XX века свободная пресса своей деятельностью начала влиять на политические и прочие процессы, происходящие в РД.

Как и следовало ожидать, полилингвальная структура остается одной из главных отличительных особенностей дагестанской масс-медиа, которая сталкивается с рядом проблем: с каждым десятилетием все меньше представителей местных народов, владеющих родным языком, следствие тому – ограниченная аудитория, небольшие тиражи печатных изданий, нежелание молодых специалистов работать в национальных редакциях. Даже имея все необходимые материально-технические возможности, переломить сложившуюся ситуацию без культурного возрождения невозможно. Только знание родного языка и культуры широкой аудиторией приведет журналистику республики к стабильности [2, с. 18] и высокому профессионализму.

Усиление влияния характеризуемой нами отрасли на общество повысило интерес ученых к ее формальному обличию. Продолжая тему, нельзя не отметить тот факт, что на современном этапе развитие многонационального дагестанского медиадискурса происходит также с ориентиром на аналогичную русскоязычную сферу. Рассмотрим этот процесс на примере лезгинских СМИ.

Как известно, средства массовой информации представлены публицистическим стилем речи, его тематический диапазон неограничен: политика, идеология, экономика, спорт, повседневный быт, текущие события, рассматриваемые сквозь призму определенных политико-идеологических установок [1]. Названный стиль совмещает в себе две важнейшие функции – информационную и воздействия. Первая обусловливает следующие его имманентные признаки: логичность, официальность, точность, определенную заданность. За неимением достаточного времени для подготовки статей, аудио- и видеоматериалов журналисты применяют клише. Такие тексты ориентированы на широкую аудиторию, поэтому здесь главным критерием отбора лингвоединиц является их общедоступность. С одной стороны, корреспонденты не должны использовать малопонятные читателям термины, диалектизмы, жаргонизмы, калькированные элементы, а с другой – вынуждены переплетать между собой нейтральные книжные и внелитературные слова и выражения, иной раз просто необходимые для верного отображения событий и их участников,

т.о. общеупотребительная лексика и фразеология тесно граничит с образными элементами. Выбор лексического материала также зависит от жанра и темы статьи (выступления). Немаловажно и то, что в публицистике, приобретают актуальность, например, устаревшие слова, перемещающиеся из пассивного словаря в активный, сравним: *регьимлу* «добрый», *чавуш* «помощник», в некоторых диалектах – «приспешник», *азархана* «больница» – *градоначальник, челобитчик, зиждется, чиновничья порфира* и др. Устаревшие лексемы наращивают свой смысловой объем за счет дополнительных значений как близких начальному прототипу, так и отдаленных от него, а также новые смыслы приобретаются ими путем переноса по сходству предметов [7], их признаков или функций.

В описываемом стиле существуют специальные аффиксы: *гуьзчи* (суффикс, указывающий на лиц по роду их деятельности) «надзиратель», *директорвал* букв. «директорство»; *законсуз* (суффикс, эквивалентный русским приставкам *не*- /*без*-) «незаконно/нелегально», *законсузвал* «беззаконие». Из иноязычных морфем наиболее продуктивны следующие: *анти…, конт…, транс…, гипер…*: *контркъарар* «контрмеры», *постсоветрин* «постсоветский», *трансъевропадин* «трансъевропейский» и т.п. Здесь широко распространено словотворчество (чтобы рассказать о новых предметах, процессах и явлениях, происходящих в обществе и в мире в целом, сначала необходимо дать им названия): *нанотехнологияр, пресс-къуллугъ* «пресс-служба» (полукальки). Говоря о семантико-стилистических особенностях подобного рода неологизмов, важно подчеркнуть основные причины использования новообразований в обсуждаемой сфере: главным образом это вызвано стремлением к выразительности, экспрессивности речи.

В национальных СМИ наиболее употребительны родительный и дательный падежи: *Агьалийрин зегьметдин ихтиярар хуьн* букв. «Граждан труда права соблюдать»; *Дербент шегьердин 17-нумрадин юкьван школада и мектебдиз Сейфудин Къазиагьмедован тIвар гуниз талукьарнавай шадвилин мярекат кьиле фена* «В средней школе № 17 города Дербента прошло торжество, посвященное присвоению данному учреждению имени С. Казиахмедова»; *къулайвилер – аялриз* («Лезги газет») «удобства – детям». Глаголы настоящего времени иногда сопровождаются словами *инал* «здесь», *ингье* «вот»: *Инал чи вилик къир арадал къвезва*, «Здесь на наших глазах получается асфальт»; *Ингье и тар ава. Ам атIун патал гзаф сиясатар кIанда* («Вахтар ва инсанар») «К примеру, данное дерево. Для его вырубки необходима тяжелая техника». Глагол-сказуемое, обычно располагающийся в конце предложения, как бы подчеркивает совершённость действия: *Ина ам выставкадихъ галаз таниш хьана ва ада Гъуьрметлу мугьманрин ктабда кхьинар авуна* («Лезги газет») букв. «Здесь он с выставкой ознакомился и в Книге для дорогих гостей расписался». Нередки указательные местоимения

ингье «вот», *ам/и* «этот», *гьам* «тот», встречаются также обороты, сходные с русской синтаксической моделью: *Вич сарарин духтур яз, пуд аялдин буба Джамалдина Дербентда педучилище акьалтIарна* («Дагъустандин дишегьли») «Будучи зубным врачом, отец троих детей Джамалудин окончил педучилище в Дербенте» – несмотря на трудности, переквалифицировался; иногда подобные местоимения предшествуют субъекту действия: *Зирек, викIегь, и аял виридаз кIанни ийидай* («Вахтар ва инсанар») «Бойкий, дерзкий, этот ребенок всем нравился» – причинно-следственная связь.

В печатных текстах множественны сложноподчиненные предложения с разнообразными обстоятельственными придаточными, вводные конструкции типа: *Садазни сир туш,* … «Ни для кого не секрет, …»; обращения, призывы: *Гъуьрметлу хуьруьнвияр, за квевай пара тIалабзава ...* «Уважаемые селяне, я вас очень попрошу, …»; *Мад са тIалабун ава, Хасавюрт райондин хуьрерикай маларни хипер экуьнахъ фад нехирризни суьруьйриз акъудзавайди тек са чи хуьр я, квез виридаз чизва хьи, экуьнахъ векьерал ацукьзавай чиг маларизни хипериз гьикьван зиян ятIа, рикIелай алудмир, къе-пака мекьи жеда, гьавиляй са тIимил кьван югъ ачух хьайила ахпа акъуд* («Къурушрин сес») «Еще одна убедительная просьба: из сел Хасавюртовского района рано утром коров и овец выводит только наше село. Все вы знаете, насколько вредна для скота утренняя роса, не забывайте: не сегодня завтра похолодает, поэтому выводите скот, когда день прояснится».

Лезгинский публицистический синтаксис часто инверсирован, встречаются предложения, заимствованные из фольклора или популярных произведений (художественной литературы, кинофильмов, песен, известные высказывания и т.п.): *Я бахтавар, къайи булах!...*«Беззаботный холодный родник!…» (из фольклора) и др. Нередки в прессе переводные выражения наподобие: *Малум тирвал, ...* «Как известно, …»; *РикIе чIехи тIал аваз* «С болью в сердце» (букв. «В сердце огромную боль имея»); *залум-кьисмет* «злодейка-судьба» и др. В радиопередачах для детей, как и в аналогичных русскоязычных программах, активно используются приемы психологического воздействия: обращения-приветствия, многократный повтор обращения, вводные конструкции, риторические вопросы, вопросно-ответный комплекс, скрытые призывы (внутренняя диалогичность монологичной речи). Например: *Пакаман хийирар, гъвечIи дустар!* «Доброе утро, юные друзья!»; *Азиз балаяр, квез чизва, и дуьнья аламатриг ацIанва* «Дорогие дети, вы знаете, – мир полон чудес» [8, с. 108]. Телепередачи, посвященные какому-либо лицу, обычно завершаются пожеланиями типа: *Мад яргъи уьмуьр гурай квез, играми ветеран!* («Вахтар ва инсанар») «Долгих Вам лет (букв. «Еще длиннее жизнь пусть даст вам (бог)»), уважаемый ветеран!».

Профессор М.И. Магомедов подчеркивает, что жанрово-стилистическое разнообразие национального медиадискурса не является отсутствием у него своей сущностной специфики. В подобных текстах наблюдаются противоречивые тенденции: с одной стороны – стремление перевести русское слово, вследствие чего встречается множество буквальных переводов, калек, с другой – бесконтрольное введение заимствований и составных наименований, которым можно найти лезгинский эквивалент или соответствующий описательный оборот [6, с. 45]. СМИ как бы «сталкивают» устно-разговорную речь с литературно-письменной, но в то же время способствуют более четкой стилистической дифференциации языка.

Представленная на сегодняшний день картина наблюдается не только в лезгинских, но и во всех остальных национальных средствах массовой информации РД.

Литература

1. Жеребило Т.В. Словарь лингвистических терминов: Изд. 5-е, исп. и доп. - Назрань: Изд-во «Пилигрим». 2010.*[Электронный ресурс] Дата обращения – 06.03.2017г.*
2. Ибрагимова П.А. Дагестанская журналистика на современном этапе: основные тенденции развития // Медиаскоп. Вып. 1, 2011, С. 18. [Электронный ресурс] – Дата обращения: 24.02.2017г.
3. Стилистика русского языка: учебник / М.Н. Кожина, Л.Р. Дускаева, В.А. Салимовский. - М.: Флинта: Наука, 2008. 464 с.
4. Костомаров В.Г. Русский язык на газетной полосе. - М.: Изд-во МГУ, 1971.
5. Магомедов Г.А. История дагестанской журналистики. Рабочая программа дисциплины. - Махачкала, 2015.
6. Магомедов М.И. Русский язык в многоязычном Дагестане: Функциональная характеристика. - М.: Наука, 2010.
7. Сейфаддинова Д.С. Устаревшая и инновационная лексика лезгинского языка: Автореф. дисс. … канд. филол. наук. Махачкала, 2008. 23 с.
8. Сулейманова Ф.Н. Средства художественного стиля лезгинского и русского языков (на материале переводных текстов): Дисс. … канд. филол. наук. Махачкала, 2012. 171 с.
9. Халиков М.М. Основы стилистики современного аварского языка: Дисс. … д-ра филол. наук. Махачкала, 1997. 391 с.

©Сулейманова Ф.Н., 2017

Султанбаева Х. В.,
доктор филологических наук, профессор БашГУ,
г.Уфа

К ПРОБЛЕМЕ ПРОИСХОЖДЕНИЯ ПОСЛЕЛОГОВ В ТЮРКОЛОГИИ И БАШКИРСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

Происхождение частей речи вообще, и служебных, в частности, представляет собой сложную и интересную проблему для лингвистики [5, 41]

Что касается происхождения послелогов, можно утверждать, что они непосредственно связаны со становлением агглютинативного строя тюркских языков. Как отмечалось многими исследователями, они возникли из знаменательных частей речи путем их десемантизации и грамматикализации. Процесс этот, видимо, можно описывать как конверсию. И поскольку послелоги характерны именно для грамматического строя, то само их появление в тюркских языках следует относить к периоду перехода тюркских языков от древнего изолирующего состояния к агглютинативному, когда, наряду со становлением именного и глагольного словоизменения (склонения и спряжения), появился и особый класс слов для выражения смысловых и грамматических отношений между компонентами высказывания: пространственных, временных, причинных, целевых и т.п.

В данная статья посвящена описанию послелогов *кеүек, һымаҡ, шикелле, саҡлы, хәтле, хәтлем, ише, тиклем, ҡәҙәр, төҫлө «как, словно, подобно, точно» и* ряда других башкирских последогов.

Послелоги *кеүек, һымаҡ, шикелле, саҡлы, тиклем, ҡәҙәр, төҫлө* «как, словно, подобно, точно»

«Относительное прилагательное на *-лы, -ле,* – пишет А.М.Щербак, – морфологическое образование, в наибольшей мере расположенное к приобретению функций служебного слова» [6, 64]. В тюркских языках насчитывается несколько десятков послелогов, выступающих в соответствующей форме, причем исходные именные основы их – как собственно тюркские, так и заимствованные существительные. К этому ряду следует отнести такие башкирские послелоги, как *шикелле, саҡлы, төҫлө, хәтле.* В «Сравнительно-исторической грамматике тюркских языков» также указывается на отыменное происхождение этих послелогов, образованных по

довольно распространенной модели «имя+аффиксы -лы/-ле» [4, 494].

Послелог *һымаҡ* в различных фонетических вариантах встречается почти во всех тюркских языках. По мнению тюркологов, их объединяет общая корневая морфема *сы-,* к которой присоединяются разные аффиксы, например: *сы-ман, сы-мал* и др. Так, А.М.Щербак по этому поводу пишет следующее: «Знакомство с общеизвестными фактами делает неизбежным вывод о существовании в древнетюркском языке глагола *сы* «походить, быть похожим на...» , «выдавать себя за...» [6, 165]. Таким образом, этот послелог имеет глагольную основу *сы-* со значением «быть подобным, походить».

Послелог *кеүек* отличается от других послелогов со значением уподобления, сравнения своей многовариативностью. Например, в татарском языке это послелоги *кебек, кеби, күк,* в туркменском – *киби,* гагаузском – *гиби,* азербайджанском – *кими* и др. В башкирских диалектах употребляются такие его варианты, как *күбек, күк* [2, 69]. Что касается происхождения этого послелога, существует мнение, что он восходит к архаичному существительному *кеп* (форма, вид) и образован по модели: *кив, кев* «форма»+е – аффикс принадлежности третьего лица [3, 319]. По степени использования послелог *кеүек* намного превосходит другие уподобительные послелоги и отличается от них широтой употребления в сочетании с причастиями, например: *алыҫтан килгән кеүек* «как будто приехавший издалека», *юғарынан ишетелгән кеүек* «как послышавшийся сверху» и т. д. Многовариативностью характеризуется также башкирский послелог *тиклем.* В обиходно-разговорной речи он имеет варианты *тикле, тиклем, тиксе, тәксе.*

Все перечисленные нами послелоги имеют значение уподобления, сравнения, тем не менее эти значения выражаются ими неодинаково. Так, одни из них выражают сравнение по качеству, другие – сравнение по количеству, третьи способны выражать сравнение и по качеству, и по количеству. К первой группе принадлежат послелоги *кеүек, һымаҡ,* которые используются для выражения качественного и внешнего (по форме) подобия. Ко второй группе Н.К.Дмитриев относит послелоги *саҡлы, тиклем, ҡәҙәр,* к третьей группе – *шикелле.* «Кроме перечисленных выше послелогов, – пишет он, – сравнение по качеству и по

количеству может быть выражено также безударным аффиксом *-тай/-тәй, -дай/-дәй, -ҙай/-ҙәй,* который образует от существительных особое сравнительное наречие» [1, 123]. Таким образом, в конструкциях с двумя существительными послелоги *тиклем, төҫлө, саҡлы, хәтле* могут быть заменены аффиксом уподобления *-дай/-дәй, -тай/-тәй, -ҙай/-ҙәй,* например: *алтын төҫлө бал – алтындай бал, диңгеҙ тиклем күл – диңгеҙҙәй күл, табаҡ кеүек бит – табаҡтай бит, тау хәтле иген – тауҙай иген* һ. б.

Послелог **һайын** «каждый раз, еже-» и т. д.

Как отмечено в исследованиях по тюркским языкам, послелог *һайын* исторически восходит к деепричастию, происходящему от древнего глагола *са-* «считать» (3, 15;6, 81). В современном башкирском языке послелог *һайын* употребляется с основным падежом существительных, реже – притяжательным падежом местоимений: *көн һайын* «ежедневно», *кеше һайын* «каждому человеку», *урам һайын* «на каждой улице» и т.д. Активно употребляются сочетания послелога *һайын с* причастиями на *-ған,/-гән , -ҡан/-кән: ҡайтҡан һайын* «каждый раз, когда приезжает»; *йырлаған һайын* «каждый раз, когда поет».

Послелоги **арҡаһында, айҡанлы, сәбәпле** «по причине, из-за, вследствие, в связи».

Из всех служебных частей речи, выделенных на материале башкирского языка, как отмечает А.А.Юлдашев, преобразование своего значения испытывает только слово *арҡаһында,* превратившееся в послелог [7, 46]. Таким образом, слово *арҡа с* исконным значением «спина, спинка» претерпевает десемантизацию с последующей грамматикализацией в полном смысле этого слова: ср., с одной стороны, *уның ярҙамы арҡаһында* «благодаря его помощи», *ауырыу арҡаһында* «из-за болезни, по причине болезни» и т. д., где это слово в постпозиции в форме *арҡаһында* последовательно несет с собой только значение «по причине, из-за, благодаря, в силу, вследствие», полностью отделенное от указанного исходного значения и номинативной функции, т. е. такое значение, которое характерно для послелогов и падежных аффиксов, с другой стороны – *атаһының арҡаһында* «на спине отца», где это слово реализуется в полном соответствии со своей структурой и занимаемой им синтаксической позицией. В первом случае *арҡаһында* не может вступать в непосредственные смысловые

отношения с каким бы то ни было словом, кроме предыдущего существительного, ничего без него не обозначает, к тому же лишается морфологической изменяемости. Здесь его никак нельзя квалифицировать как знаменательное слово, так как оно обладает всеми основными свойствами послелогов.

Н.К.Дмитриев послелог *тарафынан,* так же, как послелоги *арҡаһында* и *тураһында,* рассматривает как переходный тип между служебными именами и послелогами [1, 233]. Послелог *тарафынан,* управляя основным падежом имени существительного, обозначает логический субъект действия, при этом глагол употребляется в форме страдательного залога. Имя в основном падеже с послелогом *тарафынан* соответствует значению русского творительного падежа в пассивных конструкциях: *халыҡ тарафынан ҡабул ителгән* «принятый народом», *күпселек тарафынан хупланған* «одобрено большинством» и т. д

Литература

1.Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1948. – 276 с.

2.Ишбулатов Н.Х. Хәҙерге башҡорт теле. Һүҙ төркөмдәренең бүленеше / Н.Х.Ишбулатов. – Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1972. – 144 с.

3.Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка /. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1956. – 569 с.

4.Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология / Отв. редактор. Э.Р.Тенишев. – М., 1998. – 557 с.

5. Султанбаева Х.В. Служебные слова в системе частей речи башкирского языка. Дисс. на соискание уч. ст. доктора филол. наук, Уфа, РИЦ Баш ГУ. 2008. - 544 стр.

6.Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (наречие, служебные части речи, изобразительные слова). – Л.: Наука, 1987. – 149 с.

7.Юлдашев А.А. К характеристике служебных слов в башкирском языке // Вопросы башкирского языкознания (Уч. зап. БГУ. Вып. 61. Сер. филолог. наук. № 24). – Уфа, 1972. – С. 140-157.

© Султанбаева Х.В., 2017

Торсонбаева А.М.,
М.Аҡмулла ис. БДПУмагистранты,
Әлибаев З.А.,
филология фәндәре кандидаты,
М.Аҡмулла ис. БДПУ доценты,
Өфө ҡалаһы

ҠАТЫН-ҠЫҘ ЯҘМЫШЫНА АРНАЛҒАН БАШҠОРТ ХАЛЫҠ ЙЫРҘАРЫНЫҢ ҮҘЕНСӘЛЕКТӘРЕ

Башҡорт халҡының йыр фольклорын өйрәнеү тарихында айырыуса ҡәҙерле, ғәжәп ҙур һәм ҡиммәтле милли мираҫ ҡалдырған исемдәр бихисап. Мәшһүр С.Г. Рыбаков, Л.Н. Лебединский менән йәнәш иң хөрмәтле урындарҙың береһен С.А. Галин, Ә.М. Сөләймәнов һәм башҡа бик күп фольклорсы, ғалимдарыбыҙ алып тора ла инде.

Билдәле булыуынса, башҡорт халҡының яҙмышында ҡанлы йылдар аҙ булмаған. Ҡайһы ғына быуат тарихын асып ҡарама милләттебеҙ йәшәйеше еңел булмағанын күрәбеҙ. Һәр саҡ башҡорт халҡының аҫыл улдары һәм ҡыҙҙары тыуған иле өсөн, азатлығы һәм ғәзиз тупрағы өсөн атҡа атланып яу саба. Былар барыһы ла, әлбиттә, халыҡ ижадында үҙ урынын таба һәм бөгөнгәсә килеп етә лә инде:

Аямаған йәнен, түккән ҡанын –
Һис бирмәгән башҡорт Уралын...

Ысынлап та, күпме генә сит-ят беҙҙең ергә талашмаһын, ата-бабаларыбыҙ йән аямай көрәшкән, дошманды тар-мар итеп, тыуған уралына ҡайтҡан, йә булмаһа мәңгелеккә уның ҡуйынына ятҡан. Бына ошо ваҡиғалар бигерәк тә йырҙарҙа асыҡ күҙ алдына баҫа ла инде.

Башҡорт халыҡ йырҙарының шундай бер мөһим үҙенсәлеге бар: уларҙың күбеһе үҙенең тарихы менән бергә йәшәй, асылда, бер бөтөндө тәшкил итә. Әммә ҡайһы бер йырҙар тарихы, телдән-телгә күсеп килә торғас, ҙур үҙгәрештәргә осрай, тора-бара ул яңы образдар һәм деталдәр менән байый, йыш ҡына яңы сюжетлы әҫәргә әйләнеп киткеләй [1, б. 8].

Йырҙар халыҡтың көндәлек тормош-көнкүрешенә яҡын булыуы, поэтик яҡтан камиллығы, көй һәм йыр тарихының берҙәм булыуы менән башҡорт халҡы өсөн киң таралған ижад төрө һанала.

Башҡорт халыҡ ижадында ҡатын-ҡыҙ яҙмышын сағылдырған легенда, риүәйәттәр һәм башҡа жанрҙарға ҡараған әҫәрҙәр байтаҡ ҡына. Шулар араһында йырҙар үҙҙәренең моңлолоғо, хисселеге менән халыҡ күңеленә үтеп ингәнһәм хәҙерге көндәргәсә һаҡланып ҡалған.

Халыҡ йырҙары күп төрлө тематикалы һәм улар араһында ҡатын-ҡыҙ яҙмышын һүрәтләгәне лә бихисап: “Мәҙинәкәй”, “Зәлифәкәй”, “Зәғифә”, “Бәҙекәй һылыу”, “Күк толпар”, “Һағыш йыры”, “Зөлхизә”, “Зөлхизә”, “Ғилмияза” һ.б.

Тарихтан белеүебеҙсә, революцияға тиклем ҡатын-ҡыҙҙың хоҡуҡтары үтә нык сикләнгән була. Ошо арҡала ҡыҙҙың атаһы йә ағаһы уны кемгә теләй кейәүгә бирә, малға алмаштырып һатып ебәрә алған. Ҡатын-ҡыҙҙар яҙмышы тураһындағы йырҙар – патриархаль-ырыу йолалары хөкөм һөргән замандарҙа тыуған мөхәббәт лирикаһының ғибрәтле бер үрнәге [4, б. 117]. Аңлауыбыҙса, бындай йырҙарҙың нигеҙендә, ғәҙәттә, мөхәббәт темаһы ята һәм ошо тема аша башҡорт йәмғиәте эсендә барған ижтимағи-сәйәси, көнкүреш проблемалар күтәрелә.

Билдәле ғалим Салауат Галин был йырҙарҙы ике ҙур төркөмгә бүлгән:

- боронғо йолалар буйынса һөйгәненән айырылып, көслөк менән малға һатып ебәрелгән ҡыҙҙарҙың әсе яҙмышы хаҡындағы йырҙар;

- шәхси фажиғә ерлегендә тыуған йырҙар.

Икенсе төркөмдө тәшкил иткән әҫәрҙәр, беренсеһенән ҡарағанда, күпкә әҙ. Уларҙың нигеҙендә көнкүреш фажиғә ята. Мәҫәлән, киң таралған "Ашҡаҙар" йырында һунарға тип сыҡҡан тормош иптәшенең кире әйләнеп ҡайтмауы һүрәтләнә.

Төштәремдә күреп, ай, ҡыуанам,
Инде үбәйем тиһәм, уянам.

Ошо ике юл аша ғына йәш кәләштең күңел торошон, һағышын күҙ алдына килтерә алабыҙ.

"Кәмәлеккәй" йыры ла "Ашҡаҙар" менән ауаздаш тиһәк тә яңылыш булмаҫ, сөнки бында ла ҡыҙҙың һөйгән йәре Кәмәлек йылғаһында һәләк була:

Инмәсе лә егет, ә-һәй, ташҡын һыуға,
Ғәзиз башҡайыңды юйыр бит...

"Ынйыҡай менән Юлдыҡай" исемле йыр күпкә икенсерәк. Бында ике тиңдәш ҡыҙҙың зинданда бикле тороуы һәм уларҙың азатлыҡҡа ынтылыуы сағыла.

Йола буйынса һөйгәненән айырылып, һатып ебәрелгән ҡыҙҙар яҙмышы хаҡындағы йырҙар башҡорт халыҡ ижадында бик ҙур урынды алып тора. Уларҙы үҙҙәрен тематик яҡтан айырым бер бәләкәй төркөмсәгә бүлеп ҡарарға була:

1) Атаһы/ағаһы тарафынан һатып ебәрелгән ҡыҙ тураһындағы йырҙар: "Мәҙинәкәй", "Зәлифәкәй", "Зәғифә", "Бәҙекәй һылыу", "Күк толпар", "Һағыш йыры", "Зөлхизә" һ.б.;

2) Урланған ҡыҙҙар тураһындағы йырҙар: "Ғилмияза", "Нәғимәкәй", "Аҡ ҡарсыға", "Зөбәйҙә", "Ете ҡыҙ", "Әминәкәй".

Ғәҙәттә, әҙәби әҫәрҙең идеяһы исемендә сағылыш таба. "Зәғифә" исемле йырҙы алып ҡараһаҡ, шул заманда йәшәгән ҡатын-ҡыҙҙарҙың күңел торошон ошо йыр исемендә лә күрә алабыҙ. Ысынлап та, уйлап ҡараһаҡ, ул ҡыҙҙар ниндәйҙер кимәлдә зәғиф, сөнки улар күңеле ятмаған кеше менән

ғүмер итә, түшәк бүлешә. Был осраҡта физик яҡтан түгел, ә мораль яҡтан зәғифлекте күҙ уңында тоторға кәрәк.

Ҡатын-ҡыҙҙар хаҡындағы йырҙарҙа ҡыҙҙарҙы кәрткә уйнап оттороу мотивы ла йыш осрай [3, б. 118]. Бындай йырҙарҙың төп геройы булып, ғәҙәттә, муллалар сығыш яһай. Мәҫәлән, Зөлхәбирә тигән йырҙа түбәндәге юлдар бар:

Зөлхәбирә һылыу йығылып илай,
Ислам динкәйҙәрен һағынып.

Килтерелгән ике юлдан күренеүенсә, атаһы ҡыҙын рус кешеһенә кәрткә уйнап отола.

Шулай итеп, ҡатын-ҡыҙ яҙмышына арналған йырҙарҙың үҙенсәлеге түбәндәгегә ҡайтып ҡала: нигеҙен мәңгелек темаларҙың береһе – мөхәббәт тәшкил итә. Ябай бер башҡорт ҡыҙы образы аша шул йылдарҙа барған тарихи ваҡиғалар кәүҙәләндерелә. Конкрет топонимик атамалар ҡайһы бер йырҙарҙа ҡулланылмаһа ла, ваҡиға ҡайҙа барғанын яҡынса күҙалларға мөмкин. Уларҙы айырым бер төркөмдәргә бүлеп ҡараһаҡ та, нисәнсе йылдарҙы сағылдырыуына ҡарамаҫтан, бер-береһе менән ауаздаш булып тора.

Әҙәбиәт

1. Башҡорт халык ижады: Йырҙар. 1-се китап/Төҙөүсеһе, баш һүҙ яҙыусы, аңлатмалар биреүсе С.А. Галин; Яуаплы мөхәрр. К.Ә. Әхмәтйәнов. — Өфө: Башҡортостан, “Китап” нәшриәте, 1974. — 376 б.
2. Башҡорт халыҡ ижады: Йырҙар. 2-се китап/ Төҙөүсеһе, баш һүҙ яҙыусы, аңлатмалар биреусе С.А. Галин; Яуаплы мөхәрр. К.Ә. Әхмәтйәнов. – Өфө: Башкортостан “Китап” нәшриәте, 1977. – 295 б.
3. Галин С.А., Йылдар һәм йырҙар. – Өфө, 1967. – 157 б.
4. Галин С.А., Тел асkысы халыkта. – Өфө, 1983. – 328 б.

© Торсонбаева А.М., Әлибаев З.А., 2017

ҮтәевА.Ф.,
филол. ф. к., БДУ-ның Стәрлетамаҡ филиалы доценты

КИМ ӘХМӘТЙӘНОВТЫҢ ХЕҘМӘТТӘРЕНДӘ ЛИРИК ГЕРОЙ ПРОБЛЕМАҺЫНЫҢ ХӘЛ ИТЕЛЕШЕ

Бөгөнгө көндә башҡорт әҙәбиәте ғилеме юғары кимәлгә өлгәшкән тармаҡтарҙың береһе. Ул бер туҡтауһыҙ әҙәбиәттең төрлө йүнәлештәге актуаль проблемалары өҫтөндә етди эшләй. Хәҙер инде милли әҙәбиәт ғилеменең башҡорт әҙәбиәтен тикшереү буйынса ярайһы уҡ бай традициялары тупланған, үҙ методтары формалашҡан. Әммә шуны ла билдәләргә кәрәк: башҡорт әҙәбиәте ғилеменең шишмә башы боронғо заман традицияларына барып тоташыуына ҡарамаҫтан, күп кенә проблемалар

фәнни кимәлдә XX быуат баштарында ғына үҙ эшләнешен таба башлаған. Ул заманда И.Насыри, Д.Юлтый, Ғ.Дәүләтшин, С.Мирасов, Ғ.Амантай [1; 9] һымаҡтар, айырыуса, был өлкәлә активлыҡ күрһәткән. Мәҫәлән, Д.Юлтыйҙың «Яңы әҙәби ағымдарҙың гегемонияһы тураһында», «Бөгөнгө шағир нисек булырға тейеш?» [6] һ.б. мәҡәләләре шул замандың талаптарынан, хәл ителергә тейеш мәсьәләләренән сығып ижад ителгән. Уларҙа күберәге һүҙ һүрәтләү алымдары, реализм принциптары, әҙәби мираҫ, заман шағирҙарының бурыстары тураһында бара. Лирик герой проблемаһына ҡағылышлы фекерҙәр иһә асығыраҡ Д.Юлтыйҙың, Ғ.Сәләмдең айырым шиғырҙарында сағылыш тапҡан. Бында «лирик герой», «лирик мин», «автор» төшөнсәләре туранан-тура урын алмаһа ла, авторҙарҙың дөйөм эстетик ҡараштарын, башҡорт шиғриәте үҫешенә баһаһын күреп була.

Башҡорт әҙәбиәте ғилемендә был төшөнсәләр теоретик кимәлдә үҙ эшләнешен һуңыраҡ таба. Был өлкәлә Ә.Харисовтың мәктәптәр өсөн 1944 йылда сыҡҡан тәүге «Әҙәбиәт теорияһы» ҡимммәтле. Автор башҡа мәсьәләләр менән бер рәттән лирика һәм лирик жанрҙарға ла ҡылыҡһырлама бирә. Ул беҙҙең проблемаға айырым туҡталмай, әммә [2; 67]: «Лирик яҙыусы әҫәренән аңлашылырға тейешле идеяны үҙе әйтеп бирә» - тигән һүҙҙәренән ғалимдың лирик герой менән автор төшөнсәләрен, асылда, айырып ҡарамауы аңлашыла.

Тәүгеләрҙән булып башҡорт әҙәбиәте ғилемендә лирик геройға туранан-тура әҙәби төшөнсә булараҡ аңлатма Ким Әхмәтйәнов тарафынан бирелә: «Лирик герой – авторҙың әҫәрҙәге үҙ образы. Лирик шиғырҙағы шағир образы – авторҙың ябай автопортреты, фотографик һүрәте түгел. Уның йөҙөндә беҙ шағирҙың, уның кисерештәренең художестволы дөйөмләштерелгән, типиклаштырылған образын күрәбеҙ…» [4; 94]. Ғалимдың был фекерен артабан профессор Ғайса Хөсәйенов та дауам итә: «Шағир ғәҙәттә үҙ исеменән һөйләй. «Мин» исеменән тормошҡа үҙ мөнәсәбәтен белдерә, күңел донъяһын асып бирә. Ул шулай әҙәбиәт ғилемендә йыш ҡына лирик герой тип аталған поэтик образ, характер тыуҙыра. Уның портретында индивидуаль һәм дөйөмләштерелгән һыҙаттарға эйә лирик характер һынлана» [3; 108]. Рауил Бикбаев айырып ҡына лирик герой төшөнсәһенә билдәләмә бирмәһә лә, үҙенең тикшеренеүҙәрендә К.Әхмәтйәнов билдәләгән принциптарға нигеҙләнеп эш итә.

К.Әхмәтйәнов фекеренсә, лирик герой - һәр шиғырҙың айырылғыһыҙ элементы. Лирик герой образы автор менән тығыҙ мөнәсәбәттә йәшәй. Автор шәхесе, текст категорияһы булараҡ, һәр шиғри әҫәрҙә сағыла. Икенсе төрлө әйткәндә, лирик герой – ул лирик әҫәрҙә һүҙ алып барыусы, һөйләүсе субъект. Әҫәрҙе уҡығанда уҡыусы тап уның тауышын ишетә, хис-тойғоларын, уйҙарын ҡабул итә.

Лирик геройға ҡағылышлы йәнә бер проблема - уның автор менән ниндәй мөнәсәбәттә булыуы. Боронғо дәүерҙәрҙән алып XIX быуатҡа тиклем лирик «мин» менән автор араһына тигеҙлек билдәһе ҡуйылып килгән. XX быуатта был мәсьәлә асыҡлана төштө, ләкин күп бәхәстәр бөгөнгө көнгә тиклем йәшәп килә. Был осраҡта ла К.Әхмәтйәновтың фекерҙәре ышыныслы, аныҡ яңғырай һәм башҡа әҙәбиәтсе ғалимдарҙың (И.Анненский Н.Д.Тамарченко, В.Е.Хализев һ.б.) ғилми ҡараштары менән тап килә. Ул: «Лирикала субъектив башланғыс көслө. Ләкин шағир һәр ваҡыт һәм һәр әҫәрендә лә фәҡәт үҙ кисерештәрен генә һүрәтләй икән тип уйларға ярамай. Лирика ҡанундарына тоғро ҡалып, ҡайһы ваҡытта шағир үҙе үк һүрәтләүҙең төп объектына әүерелергә мөмкин»[5; 108], - тип билдәләй. Ғалимдар фекеренсә, лирик герой менән автор, шағир шәхесе араһына тигеҙлек ҡуйыу шиғри әҫәрҙе аңлауҙа бер ҡатлы ҡарашты тыуҙыра, шиғырҙа сағылған бар уй-тойғолар туранан-тура ни бары шағирҙың ғына донъяға ҡарашы, уның кисерештәре тигән сикләүгә алып килә. Был осраҡта лирик геройҙа шағирҙан тыш шул замандың фәлсәфәһе, башҡа кешеләрҙең ҡараштары, уларҙың донъяға мөнәсәбәте барлығы иҫәпкә алынмай һәм авторҙың ижади хыялы һымаҡ мөһим компонент онотолоп ҡала.

Башҡорт әҙәбиәте ғилемендә лирик әҫәр һәм уның айырылғыһыҙ компоненты булған лирик герой төшөнсәләренә аңлатма индереү буйынса Ким Әхмәтйәновтың өлөшө ғәйәт ҙур. Ул беренселәрҙән булып күп бәхәстәр тыуҙырған лирик герой проблемаһына туранан-тура мөрәжәғәт итә һәм әҙәбиәт ғилеменең алдынғы ғилми ҡараштары кимәлендә уны хәл итеүгә өлгәшә.

Әҙәбиәт

1. Ҡунафин Ғ. Замандарҙың рухи балҡышы. Әҙәбиәт теорияһы, тарихи поэтика мәсьәләләре, ижади портреттар, әҙәби тәнҡит мәҡәләләре. - Өфө: Китап, 2006. – 492 бит.
2. Харисов Ә. Әҙәбиәт теорияһы. Урта мәктәп өсөн дәреслек. - Өфө: Башгосиздат, 1944. – 166 бит.
3. Хөсәйенов Ғ. Башҡорт әҙәбиәтенең поэтикаһы. Беренсе киҫәк. Теоретик поэтика / Ғ.Б.Хөсәйенов. - Өфө: Ғилем, 2006. – 403 бит.
4. Әхмәтйәнов К. Әҙәбиәт ғилеме һүҙлеге. - Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1965. – 260 бит.
5. Әхмәтйәнов К. Әҙәбиәт теорияһы. Үҙгәрешле 3-сө баҫма. - Өфө: Китап, 2003. – 392 бит.
6. Юлтый Д. Хикәйәләр, пьесалар, мәҡәләләр. - Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1984. – 352 бит.

© Үтәев А.Ф., 2017

Фазлутдинов И.К.,
филол. ф. к., БДУ доценты,
Өфө к.

БАШКОРТСТАНДАГЫ ХӘЗЕРГЕ ТАТАР ПОЭЗИЯСЕ ӘДӘБИ ТӘНКЫЙТЬТӘ

Татар шигърияте тарихында Башкортстан җирлеге мөһим роль уйный. Гасырлар буена тел-лөгать һәм әхлак алмашып гомер иткән татар һәм башкорт халыклары бер-берсенең әдәби һәм мәдәни күтәрелешенә зур йогынты ясый. “XIX – XX гасырларга гына күз салыйк, – дип яза Башкортстанда яшәүче татар шагыйре Ф.Габдерәхим. – Бу чорда бүген Башкортстанга кергән җирләрдә бик күп каләмзатлар әдәби иҗат белән шөгыльләнгән. Аларның иң күренеклеләре – Мәҗит Гафури, Сәйфи Кудаш, Шәмсетдин Зәки, Шәехзадә Бабич, Дәрдемәнд, Сәгыйть Рәмиев, Ярлы Кәрим. Бу исемлекне дәвам итәргә була, әлбәттә. Алар барысы да татар телендә иҗат иткән” [7, б. 54]. Гомерен республикада татар китабын бастыруга һәм пропагандалауга багышлаган фидакарь зат Д.Морзакаева билгеләвенчә, “1921-1926 елларда “Башкнига” нәшриятында җәмгысе 232 исемдәге китап дөнья күрә, шуларның 190ы – башкортча, 10 исемдәгесе – русча, 32 исемдәгесе татар телендә була” [15, б. 8]. Әмма совет чорындагысәяси-җәмгыяви җилләр, тормыш-яшәешне фәлсәфи һәм эмоциональ яссылыкта кабул итеп, татар әдәбиятын талантлы затларга баеткан бу әдәби багланышка тискәре йогынты ясый.

1980 елларның икенче яртысында илдә кискен иҗтимагый-рухи үзгәрешләр башлангач, милли үзаң үсеше нәтиҗәсендә, Башкортстан татарларының әдәби-мәдәни тормышында уңай үзгәрешләр барлыкка килде. Бу, иң беренче чиратта, татар телендә вакытлы матбугат чыгару, әдәби китаплар нәшер итүдә күренде. Кыска гына вакыт эчендә Башкортстанда татар телендә иҗат итүчеләрнең зур төркеме барлыкка килеп, ул үз эченә Әнгам Атнабаев, Марат Кәримов кебек аксакал шагыйрьләр белән бергә Руслан Сөләйманов, Ләйсән Якупова, Нурлан Ганиев, Илүсә Исмәгыйлева кебек иҗатка яңа аяк баскан яшьләрне алды. Татар телендә күләмле шигъри җыентыклар, дистәләрчә поэмалар дөнья күрде. Зәйнәп Биишева исемендәге Башкортстан “Китап” нәшриятында 1994-2005 еллар аралыгында гына да “татар телендә 133 басма, шул исәптән 97 әдәби китап һәм 36 дәреслек дөнья күрде” [16, б. 57]. 2016 ел башына әлеге нәшриятта татар телендә барлыгы 210 китап басылып, шуларның 115е – шигърият, 83е проза жанрларына карый. Шул исәптән, сектор оештырылган 1994 елдан алып бүгенге көнгә кадәр нәшриятта төрле әдәби жанрларны берләштергән 12 җыентык та татар телендә басылып чыккан.

Башкортстандагы татар әдәбияты һәм шул исәптән поэзиянең идея-эстетик үзенчәлекләрен, үсеш тенденцияләрен билгеләүдә әдәби тәнкыйть

мәгълүм роль уйный. Төрле буын галимнәре һәм тәнкыйтьчеләрендә бу мирас зур кызыксыну уята. Совет чорында сәяси һәм идеологик максатлардан чыгып, бер-берсеннән ераклашуга дучар ителсәләр дә, ике төбәктәге сүз сәнгате бер тамырдан үсеп чыккан әдәбиятлар булып тора:"Башкортстандагы милләттәшләребез иҗатын гомумтатар әдәбиятының үзенчәлекле, әмма аерылгысыз бер тармагы, бер дисбенең төймәләре итеп карарга кирәк. Бу иҗатчылар татар халкы арасыннан чыккан, аның мәдәни-тарихи мирасын һәм бүгенге үсешен яктыртуны бурыч иткән" [6, б. 110]. К.Дәүләтшин, С.Сафуанов, С.Хафизов, Р.Әмиров, М.Мөлеков кебек галимнәр, беренчеләрдән булып, Башкортстандагы татар шигъриятенең иҗат юнәлешләрен, аның төбәк үзенчәлекләрен ачыклауга алынып, язучыларның иҗат лабораториясенә үтеп керәләр.

Тәнкыйтьчеләр, иң беренче нәүбәттә, "әдәби төбәк шигъриятенең поэтик үзенчәлекләрен ачыклау" [10, б. 5] мәсьәләсенә үз игътибарларын юнәлтәләр. Әдәбият галиме К.Дәүләтшин фикеренчә, "Башкортстандагы татар әдәби хәрәкәтен күзаллау өчен, иң беренче чиратта, шагыйрьләрнең стиль аерымлыгына игътибар итәргә тиешбез. Чөнки әдәби хәрәкәт ул – кабатланмас шәхесләр эшчәнлегенең нәтиҗәсе"[10, б. 13]. С.Хафизов иҗат кешесенең индивидуаль стиль билгеләре аның әдәби хәрәкәттәге урынын төгәлрәк ачыкларга ярдәм итә дигән караштa тора: "Әдәбиятның өлгерү-җитлегү дәрәҗәсен галимнәр язучыларның стиль ачыклыгы һәм аның төрлелеге, байлыгы белән билгелиләр. Башкортстанда үзенең чагу каләм үзенчәлекләрен ачкан дистәгә якын татар язучысы бар. <>.Алар "үз шигъри дөньясын, үз юлын, үз тавышын тапкан шагыйрьләр" [28, б. 24]. Шулай итеп, галимнәребез Башкортстандагы татар шигъриятенең төбәк үзенчәлекләрен билгеләүгә биредә иҗат итүчеләрнең шәхсиятле стиль үзенчәлекләрен ачыклау аша киләләр.

"Стиль" төшенчәсе әдәбият белемендә берничә мәгънәдә кулланыла. "Стиль – заман рухын рухын, теге яки бу әдәби агым яки юнәлешнең эстетик принципларын, авторның дөнья карашын белдерүче әдәби алымнар системасы. Шәхси стиль – автор катнашуын әдәби әсәрдәге барлык әһәмиятле элементларда (композиция, интонация, тел чаралары системасында) турыдан-туры белдерү" [2, б. 180]. "Үзенчәлекле сурәт алымнары һәм чаралары, әдәби әсәрнең компоновкасы, аның кабатланмас архитектоникасы индивидуаль стиль билгеләре булып торалар. Чөнки һәр конкрет эчтәлек билгеле бер стиль һәм үзенчәлекле форма тудыручы принцип таләп итә" [10, б. 6]. Ф.Хатипов карашынча, авторның фикерләү үзенчәлеге стиль нигезен тәшкил итә [27, б. 291].

"Чор стиле ("олы стиль") – әдәби алымнар системасының билгеле бер мәдәни-тарихи вакытта барлыкка килүче һәм бу заманга хас булган дөньяга мөнәсәбәтнең гомуми принципларына нигезләнүче инварианты" [2, б. 180]. Чор стиле мәгънәви яктан күпмедер күләмдә әдәби төбәк стиле белән туры

килә. Бер вакыт аралыгында, бер географик һәм рухи-әдәби мохиттә яшәп, бер телдә иҗат итүчеләрнең әсәрләре субъективлык-объективлык, сурәтләү-мөнәсәбәт белдерү, монументальлек-тарлык категорияләре, әдәби шартлылык тибы ягыннан тәңгәл килүе дә моңа нигез булып тора.

Башкортстандагы татар шигърияте, аның төбәк үзенчәлекләре, каләм әһелләренең сыйфатлары турында фикер йөрткәндә, буыннар мәсьәләсе мөһим аспект булып тора. Дәһшәтле сугыш елларында, яисә Сталин дәверендә дөньяга килеп, шул чорда хакимлек иткән идологик карашлар һәм культурологик шартларда тәрбияләнгән өлкән буын вәкилләре белән, “үзгәртеп кору” яки 1990 еллардагы милли үзаң күтәрелеше чорында шәхес буларак формалашкан каләм әһелләре арасында дөньяны күзаллауда, аны поэтик гәүдәләндерү алымнарында аерма шактый зур.

Мәсәлән, шагыйрь М.Вафин тәнкыйтьче С.Хафизов белән бәхәстә, Башкортстанда татар телендә иҗат итеп, үзләрен татар шагыйрьләре дип санаучыларны дүрт буынга аера: “Әйтик, өлкән буыннардан бу сафка Фәрит Габдерәхим, Рәшит Гатауллин, һәм Рим Идиятуллинны кертер идем, – ди ул. – Урта буында Салават Рәхмәтулла, Рәдиф Тимершин, Марис Назировлар. Яшьрәк буынга Мөнир Вафинны, Марат Кәбировны һәм Рамил Чурагуловны кертәм, һәм иң яшь буын дип Илдус Фазлетдинов, Илфак Фаризов, Илдар Фазлетдинов, Рәзиф Зөбәеровларны атарга була” [28, б. 23]. М.Вафин хатын-кыз шагыйрәләрне аерым катлам буларак карап, алар исәбенә Дилә Булгакова, Халисә Мөдәрисова, Нәҗибә Әминева, Рафига Усманова, Кәүсәрия Шәфыйкова, Нәфисә Хабибдиярова, Гүзәлия Тимершина, Әлфия Булат кебек каләм әһелләрен кертә [28, б. 23]. XXI гасыр башында киң танылу яулаган Л.Сәгыйдуллина, Ф.Габидуллина, З.Салихова, Ф.Максютова, Ф.Харрасова, Л.Якупова, Р.Сөләйманов, Н.Ганиев, И.Исмәгыйлеваларның килүен күздә тотсак, Башкортстандагы татар шигъриятен әйдәп баручыларның шактый тулы картинасы барлыкка килә.

Татар әдәбиятының һәрдаим тормышка якын торып, халык һәм милләт язмышын үзәктә тотуы аның реалистик һәм романтик юнәлешләрдә үсүен билгели. Башкортстандагы татар поэзиясе дә бу хәрәкәттән аерылгысыз.“Иҗат иясенең индивидуаль стиле тормыш фактларын образлы эшкәртүгә генә кайтып калмый, – дип яза К.Дәүләтшин. – Аның чынбарлык материалын сайлап алу, танып белү һәм сәнгатьчә бәяләү принцибында ук күренә. Бу күзлектән караганда, Башкортстандагы татар шагыйрьләренең иҗат методы бер үк – кырыс реализмның романтика белән тыгыз үрелгән бер төредияргә мөмкиндер” [10, б. 8]. “Яшәешнең, кешеләр табигатенең асылын, төс һәм төсмерләрен бөтен нечкәлекләренә кадәр төгәл, дөрес итеп гәүдәләндерү”не [27, б. 246] максат итеп куйган реалистик иҗат тибы “чынбарлыкны хыялдагыча үзгәртеп, күтәренке итеп сурәтләү”гә [27, б. 246] нигезләнгән романтизм принциплары белән бергә үрелеп китә.

К.Дәүләтшин “шагыйрь иҗатының үзәгендә яткан, аның иҗатын системалы бер бөтен итүче шәхсиятле үзенчәлекләр” [10, б. 6] ноктасыннан Башкортстандагы татар шагыйрьләре иҗатына күзәтү ясый. Р.Идиятуллин әсәрләренең сәнгатьчел гүзәллеге шигъри сурәт иҗат итүнең төрле принципларын синтезлаган рәссамлык осталыгында, М.Назировның поэтик уңышы Туган җир, туган халык тойгысының, тирән хис һәм олы фикернең нечкә моң аша бирелүдә күрсәтелә. М.Вафин шигъриятендә образлылык принциплары һәм сурәтле фикерләү нигезендә новеллизмга хас сыйфатлар чагылу, С.Рәхмәтулла поэзиясендә шигъри образдан бигрәк хәлиткеч рольне поэтик фикер тәшкил итү, М.Кәбиров шигырьләре исә поэтик камиллеге, эчтәлек һәм форма гармониясе белән укучы күңелен җәлеп итү ачыкланса, ә Ф.Габдрәхим әсәрләрендә йөрәк хисләренә манчылган публицистик рух шигъри образлылык тукымасында сәнгатьчел яңгыраш алу, Р.Чурагулов шигъриятендә гадилек, гадәтилек үтемле эстетик чара дәрәҗәсенә үстерелү аерылып чыгарыла. М.Закировка “бер минутлык мизгелдән моңсу бер матур сурәт тудыру, фәлсәфи йомгак ясау” хас булса, Х.Мөдәрисова лирикасыннан самими сафлык, ихласлык бөркелеп тора. Л.Сәгыйдуллина иҗаты “йөрәк акылына” манчылган, “әрнеткеч сагыш һәм сабыр ярсулы”, көндәлек могҗизаларга гаҗәпләнүче интеллектуаль лирика буларак бәяләнә [10, б. 6-7].

Мәкалә авторы карашынча, индивидуаль стиль – чор стиле, әдәби төбәк стиле, милли стильләр белән тыгыз бәйләнгән, чөнки шәхси иҗат стиле аерым язучының үз табышы гына түгел, ә иҗтимагый тирәлеккә бәйле рәвештә билгеле бер заман, әдәби төбәкнең идея-эстетик казанышы да. Шуңа да иҗат принциплары (иҗат методлары) уртаклыгы Башкортстандагы татар шагыйрьләрен берләштерүче әдәби төбәк стиленә хас сыйфатларны күзалларга мөмкинлек бирә. Төбәк лирикасындагы уртак билгеләр тормыш-көнкүреш, иҗтимагый һәм табигый тирәлек берлегеннән килә. Еш кына алар иҗатында кабатланмас үзенчәлекләрдән бигрәк, конкрет төбәктәге әдәби юнәлешкә хас гомуми стиль билгеләре өстенлек итә. Шушы хасият төбәк шигъриятен Татарстандагы әдәби хәрәкәттән аермалы итә. Мәсәлән, Башкортстандагы татар поэзиясендә Туган ил, Ватан тойгысы, гражданлык пафосы үзгә, башка. К.Дәүләтшин Башкортстан җирлегендәге татар әдәбияты Казан – татар милли әдәби хәрәкәте белән бердәм агым түгел, җирле шигъриятнең шактый үзенчәлекле, күпмедер дәрәҗәдә мөстәкыйль әдәби юнәлеше, төбәк әдәбияты дигән караштa тора [10, б. 16-17].

К.Дәүләтшинның Башкортстандагы татар шигъриятен гомумтатар әдәби барышыннан аерып, мөстәкыйль агым итеп карау омтылышы гыйльми һәм әдәби даирәләрдә кызу бәхәсләр тудырды. Берәүләр аны хуплап чыгып, төбәк шигъриятенең яңа үзенчәлекләрен ачыкларга тырышса, икенчеләр тарафыннан бу караш татар халкының рухи асылын – шигъриятен, моңын кисәкләргә бүлгәләү максатын куйган “әдәби

сепаратизм" чагылышы буларак бәяләнде. Шул уңайдан "Тулпар" журналында "Башкортстан татар шигърияте: торышы һәм киләчәге" дип аталган сөйләшү ике ел дәвамында барды.

Әдәби бәхәсне ачып җибәргән шагыйрь Ф.Габдерәхим шактый үзенчәлекле фикер әйтә: "Башкорт һәм татар әдәбиятлары – Башкортстандагы татар әдәбиятының ике канаты. Ул үзенең тамырлары белән бай тарихлы туган әдәбиятыбызга барып тоташа. Шул ук вакытта башкорт әдәбиятының йогынтысын да инкяр итеп булмый. Менә шушы хәл республикабыздагы татар әдәби иҗат җимешләренең үзенчәлеген барлыкка китерә дә инде" [7, б. 54-55]. Ике халык әдәбияты арасында күпер ролен башкарган татар әдәбияты, аның карашынча, төп татар рухын саклаган хәлдә, башкорт әдәбиятының кобаер, чәчән җыруларын, озын җырларын, шушы халыкныкы гына булган дастаннарын, әкиятләрен, андагы образларны, символларны күпмедер дәрәҗәдә файдалана. Язма авторы сүз сәнгатендә өстенлек иткән хисне дә башкорт әдәбиятының йогынтысыбелән бәйләп карый [7, б. 55].

Р.Идиятуллин, кайда гына яшәп иҗат итүләренә карамастан, Башкортстан төбәгеннән чыккан шагыйрьләр шигъриятендә чагылган гомум сыйфатларны, бер яктан, культура-тарих мәктәбе традицияләрендәгечә төбәк табигате һәм мохитенең тәэсире белән аңлатса, икенче яктан башкорт җырларының илаһи аһаңе, дала киңлеге, таулар горурлыгы сүз тәме һәм хис нечкәлеге белән нисбәтле бәйләнештә карый [12, б. 55]. Бу позиция күкрәгендә шигырь уты янган С.Рәхмәтулла тарафыннан яклау тапса, яшь тәнкыйтьче Р.Сөләйманов татар шагыйрьләренең әсәрләрендә ике мәдәният йогынтысы барлыгын билгели һәм төбәк шигъриятенең Татарстан поэзиясеннән үзгә сыйфатлары барлыгын әйтеп уза [23, б. 51].

"Төбәкнең географик, тарихи үзгәлеге чагылу"ны, "туган җир һәм туган тел тойгысына зур игътибар" бирелүне, "ватандарлык төшенчәсе яңа бизәкләр белән баетылу"ны Р.Идрисов Башкортстандагы татар шигъриятенә хас үзенчәлекләр буларак аерып чыгара. "Төбәк үзенчәлеге тема сайлауда, геройлар даирәсендә, сурәтләү чаралары һәм менталитетка нигезләнгән дөньяның тел картинасында үзен сиздереп тора. Башкортстан татар поэзиясенә С.Юлаев, Акмулла, Ш.Бабич, М.Гафури образлары рухи ориентирлар ролен уйный. Агыйдел, Урал, туган авыл исемнәре "кече Ватан" төшенчәсен бирә" [13, б. 63], – дип яза ул. Галим фикеренчә, төбәк шигъриятенең үзгә яңгырашы Башкортстан татарлары "менталитетына гына хас үзенчәлекләр", "башкорт халкы белән хуҗалык итүдәге хезмәттәшлек, мәдәни багланышлар, туганлык җепләре, көнкүрештәге берлек, телләр якынлыгы һәм "Башкортстанга күчеп утыручы татарларның пассионарлык куәте" белән тәэмин ителә.

Үзешчән шагыйрә М.Гыйльманова Башкортстандагы татар шигъриятенең үзенчәлеген, беренче чиратта, "иҗтимагый-сәяси һава

торышы” белән аңлатып, “безнең шагыйрьләр фикерләрен саграк ача, бик тугарылып бармыйлар. Алар бар теләгән нәрсәләрен, үзләренең уй-фикерләрен язып чыгара алмыйлар” [9, б. 59], – дип ассызыклый. М.Вафин исә төбәк шигъриятенең үзенчәлеген “географик-топонимик үзгәлек”, психологиядә, милли үзаңдагы аерымлыклар, шулай ук тарихи, иҗтимагый-сәяси һәм мәдәни шартлар белән сәбәпле бәйләнештә карый [5, б. 63].

Башкортстандагы татар поэзиясен гомумтатар шигъриятеннән аерып, аны, үзендә татар һәм башкорт менталитетын берләштереп, ике арада “күпер” булган мөстәкыйль агым, хәтта мөстәкыйль әдәбият дип бәяләү әдәби җәмәгатьчелек тарафыннан тулысынча яклау тапмады. Шагыйрь һәм прозаик Р.Сабит бу позицияне кире кагып, болай дип яза: “...Башкортстан татарлары белән Казан татарлары шигъриятендә әлләни аерма күрмим. Безнең иҗатыбыз – зур шигърият һәм нindидер төбәк поэзиясе булып кала алмый” [18, б. 63]. Мәкалә авторы нинди төбәкләрдә яшәүгә карамастан, татар халкының бердәмлеген яклый.

Әлеге карашны татар әдәбиятында шартлы романтик стильдә иҗат ителгән проза әсәрләре авторы буларак танылган М.Кәбиров та куәтли: “Милләт бер ул. Татарның Казанда яшәгәне дә, Мәскәүдә яшәгәне дә “татар” дип атала. Милләтне милләт итеп тотучы көч – мәдәният. Ә мәдәниятнең нигезендә әдәбият тора. Шуңа күрә минем әдәбиятны җирлекләргә бүлгәлисем килми. “Башкортстан татарлары әдәбияты” дип әйтү дә, “Казан татарлары әдәбияты” дип әйтү дә дөрес түгел. Татар әдәбияты бар, һәм ул – бербөтен. <>. Язучының зурлыгы аның кайда тууы һәм кайда яшәве белән билгеләнми. <…>. Иң мөһиме – шәхес үзенчәлеге” [14, б. 58-59].

Төбәк татар әдәбияты һәм шул исәптән поэзиясе хасиятләре проблемасына багышланган бәхәстә “Башкортстан татар әдәбияты”, “Башкортстан татарлары” төшенчәләренең дә үтә шартлылыгы билгеләнде. “Татарстан, Башкортстан, Чувашстан, Ырымбур һ.б. республика-өлкәләрдә яшәүче милләттәшләребез уртак бер этнос – “Идел-Урал буе татарлары” исеме астында берләштерелә. Безнең телебез дә, динебез дә, әдәбиятыбыз да, көй-моңнарыбыз да, йөз төзелешебез дә, хәтта ки йорт салу, хуҗалык итү рәвешебез дә бер үк. Шулай булгач, “Башкортстанда яшәүче татарлар”, “Башкортстандагы татар әдәбияты”, “Башкортстандагы татар шигърияте” дигән терминнарны куллану дөресрәк булыр” [25, б. 36].

Язма авторы Башкортстанда яшәүче татар шагыйрьләре белән Татарстан шагыйрьләре иҗаты арасында тематикада, идея-эстетик эчтәлектә, поэтик рухта зур аермалар булмавын ассызыклый. М.Вафин һәм Л.Сәгыйдуллиналар иҗатында киң чагылыш тапкан “илле-илсезлек, телле-телсезлек, Ватанлы-Ватансызлык” мотивының чагылышын Казан шагыйрьләре – Г.Морат белән Р.Зәйдуллада күзәтелүен билгели һәм шигырьнең аһәңен-моңын географик чикләр белән генә аңлатуның

дөреслеккә туры килмәвен яза: “Моның сәбәпләре тирәндәрәк – шагыйрьләребезнең күңелләрендә ята. Зөлфәт Хәким үзләре белән әйтсәк, “хроник ирексезлек – бөтен татар халкына куелган диагноз ул!” Ә шигърият, Казанныкымы ул, әллә Уфаныкыны – шушы гомум милләткә куелган диагнозның бер чагылышы гына... [25, б. 36-37]. Мәкаләдә төбәк шигъриятен, гомумтатар поэзиясеннән аерып карау тенденциясеннән баш тартып, шагыйрьләрнең стильүзенчәлекләрен ачыклауга игътибарны көчәйтү фикере ассызыклана.

К.Дәүләтшин Башкортстандагы татар шигъриятен гомумтатар поэзиясеннән аерып торган бер үзенчәлекне иҗат юнәлешендә күреп, аны “кырыс реализмның романтика белән тыгыз үрелгән бер төре” дип атаса да [10: 8], бу караш та бәхәсле. Тикшеренүчеләр билгеләвенчә, татар әдәбиятында “XX йөз ахыры – XXI йөз башында да реалистик катламнар белән баетылган романтик әсәрләр язылу дәвам итә. <…> ...Җәмгыятьнең кешегә дошманлыгы белән олы мәхәббәт тарихлары кушылып, романтик реализм агымындагы әсәрләр туа” [24, б. 81]. Күренә ки, ул – Башкортстандагы татар шигъриятенә генә түгел, ә гасыр чигендәге бөтен татар әдәбиятына хас сыйфат.

Яшь тәнкыйтьче Л.Ваһапова эшчәнлегендә Башкортстан татар шигъриятен системалы итеп тикшерү үрнәге күзәтелә. Ул җирле поэзия шагыйрьләренең иҗат йөзен билгеләгән үзенчәлекләрне аерып чыгара. Аның карашынча, М.Закиров шигърияте гадилеге, халыкчанлыгы белән аерылса, гадилектән катлаулыга барып фәлсәфилеккә ирешү М. Закиров иҗатының бер үзенчәлеге булып тора. Тормыш фәлсәфәсен барлык тирәнлегендә ачып, гомумиләштерүләр аша мәгънә тыгызлыгына ирешү – С.Рәхмәтулла иҗатына хас сыйфатлар. И.Фазлетдинов шигърияте, халыкчан образлар белән фәлсәфилеккә йөз тотып, үткәннәр белән тыгыз бәйләнештә торган һәм бүгенге өчен җаваплылык хисен югалтмый яшәүче кешенең күңел дөньясына үтеп керү, шәхеснең рухи халәтен табигый камиллегендә сурәтләргә омтылу белән аерылып тора. Поэтик образ тудыру остасы, кыю фикерле, кинаяле, бунтарь шагыйрьМ.Вафин әсәрләрендәге гаҗәеп сагышлы моң, парадоксаль фикерләр, көтелмәгән мәгънәви борылышлар ясау кебек хасиятләр күрсәтелә. Л.Сәгыйдуллина лирикасын Л.Ваһапова төбәк шигъриятендәге модернистик эзләнүләр яссылыгында бәяләргә омтыла. Аның фикеренчә, шагыйрә дөньяны архаик мифологик символлар аша билгеләнгән Мәңгелеккә омтылыш төсле күзаллый. Мәңгелек һәм Инсан, үткән һәм бүгенге, киләчәк һәм билгесезлек, Җир һәм Күк мөнәсәбәте бу иҗатның асылын билгели. Дөньяны экзистенциаль тоемлау, чишелеш эзләп бәргәләнү, үз-үзеңә сорау бирү, җавап таба алмый тышкы дөньяга мөрәҗәгать итү бу иҗатта еш очрый. Җирле шигърияттә әдәплелеге, рух ныклыгы белән аерым урында торып, әсәрләрендә туган җир һәм балачак темалары гәүдәләнгән Ф.Габидулинага динамика, сурәтләнгән

предметның эченә үтеп керү; түземлек, каршылыклар аша яңа эчке халәткә ирешкән, тыенкы җан образы иҗат итү хас [6, б. 104-108].

Дөнья әдәбиятын төрле төсле, хуш исле, гүзәл чәчәкләргә күмелеп утырган ямьле болынга тиңләргә мөмкин. Татар әдәбияты шушы болындагы матур бер чәчәккә тиң булса, Башкортстандагы татар әдәбияты – шуның бер таҗы. Бу төбәк милли сүз сәнгатен гасырлар буена, индивидуаль үзенчәлекләре булса да, татар поэзиясенең гомуми үсеш сукмагыннан аерылмаган иҗат көчләре белән туендырып торган. Җәмгыяви-сәяси җилләр аерым чорларда, иҗат көчләрен бер-берсеннән аерылырга мәҗбүр итсә дә, җирле шигърият бүленмәс татар халкының рухи-мәдәни байлыгы һәм казанышы булып торуы төбәк әдәби тәнкыйте тарафыннан раслана.

Әдәбият

1. Атнабай – Халык шагыйре. – Уфа: Башкортстан Республикасы “Рухият” фонды, 2000. –399 б.
2. Әдәбият белеме: терминнар һәм төшенчәләр сүзлеге. –Казан: Мәгариф, 2007. –231 б.
3. Әмиров Р. “Без тынычта аттан артык эшлибез...”: Тукай иҗаты һәм Башкортстандагы татар шигърияте / Р. Әмиров // Тулпар. –2011.– №6 (105).– Б. 44-46.
4. Бәхәс тәмам // Тулпар. 2007. –№6 (81).– Б. 36-37.
5. Вафин М. Үсәргә дә әле үсәргә... / М. Вафин // Тулпар.– 2007. –№5 (80).– Б. 62-63.
6. Ваһапова Л. Башкортстандагы хәзерге татар әдәбияты / Л. Ваһапова //Чын мирас. –2013.– №5 (17). –Б. 103-110.
7. Габдерәхим Ф. Кузгатмакчы булсаң халык күңелләрен... / Ф. Габдерәхим // Тулпар.– 2006.– №1 (70). –Б. 54-55.
8. Галимуллин Ф. Табигыйлеккә хилафлык: XX гасырның егерменче-утызынчы елларында татар әдәбиятының үсеш үзенчәлекләре / Ф.Г. Галимуллин – Казан: Мәгариф, 2004. –303 б.
9. Гыйльманова М. Кайда берлек, шунда көч! // Тулпар.– 2007. –№4 (79). –Б. 59.
10. Дәүләтшин К. Туган як шигърияте. Индивидуаль стиль һәм поэтик образлылык мәсьәләләре: уку әсбабы / К.С. Дәүләтшин. – Уфа: БДУ нәшрияты, 2002. –108 б.
11. Дәүләтшин К. Язучы стильдән башлана / К. Дәүләтшин// Тулпар. – 2007. –№2 (77).– Б. 58-60.
12. Идиятуллин Р. Татар барда, шигырь бар! / Р. Идиятуллин // Тулпар. – 2006.– №2 (71).– 47 б.
13. Идрисов Р. Туган якның әдәби сурәте / Р. Идрисов // Тулпар. –2007. – №1 (76). –Б. 62-63.
14. Кәбиров М. Шагыйрьләр кабатланмый / М. Кәбиров // Тулпар. –2007. –№4 (79). –Б.58-59.

15. Морзакаева Д. Милли китап: Зәйнәб Биишева исемендәге Башкортстан “Китап” нәшриятында милли басмалар нәшерләү һәм биредә дөнья күргән китаплар хакында / Д.З. Морзакаева.– Уфа, 2012.– 152 б.
16. Морзакаева Д. Исә Болгар җилләре... / Д. Морзакаева // Тулпар. – 2006. –№2 (71). –Б. 56-59.
17. Рәхмәтулла С. Уйланырга урын бар... / С. Рәхмәтулла // Тулпар. – 2006. –№4 (73). –Б. 48-49.
18. Сабит Р. Татар шигърияте үсештә / Р. Сабит // Тулпар. –2006. –№3 (72). –33 б.
19. Сафуанов С. Рухи күперләр/С.Г. Сафуанов.–Уфа: Китап, 2006.– 376 б.
20. Сәгыйдуллина Л. Абага чәчәге /Л.Р. Сәгыйдуллина //Биш кыллы саз: шигырьләр. –Уфа: Башкортстан “Китап” нәшрияты, 2001.– Б. 301-399.
21. Сибәгатов Р.Г. Башкортстан татарлары. Тел, тарих, мәдәният мәсьәләләре / Р.Г. Сибәгатов. –Казан: Мәгариф, 2002. –191 б.
22. Сөйләшүгә чакырабыз // Тулпар. –2006.– №1 (70). – Б. 54.
23. Сөләйманов Р. Барысы да үзебезнең кулда... / Р. Сөләйманов // Тулпар. –2006. –№5 (74).– Б. 51.
24. Татар әдәбияты: теория, тарих /Д.Ф. Заһидуллина, Ә.М. Закирҗанов, Т.Ш. Гыйләҗев, Н.М. Йосыпова. –Казан: Мәгариф, 2006.–319 б.
25. Фазлетдинов И. Бүленгәнне бүре ашар... / И. Фазлетдинов // Тулпар. – 2007.– №3 (78). –Б. 36-38.
26. Фазлетдинов И. Бүленгәнне бүре ашар... / И. Фазлетдинов // Мәйдан. –2010. –№9. –Б. 117-122.
27. Хатипов Ф.М. Әдәбият теориясе: югары уку йортлары, педагогия училищелары, колледж студентлары өчен кулланма / Ф.М. Хатипов.– Казан: Мәгариф, 2000. –351 б.
28. Хафизов С., Вафин М. Туган җир музасы: Башкортстанда яшәүче татар телле шагыйрьләр иҗаты турында “кырлы” өстәл / С. Хафизов, М. Вафин // Тулпар. –2001.–№1 (40). –Б. 23-29.
©Фазлутдинов И.К., 2017

Фазылова Ф.С.,
РФА ӨҒҮ ТТӘИ өлкән ғилми хеҙмәткәре,
Өфө ҡалаһы

ХӘҘЕРГЕ ЛИРИКАЛА ШИҒРИ ҠАБАТЛАУ АЛЫМДАРЫНЫҢ ҠУЛЛАНЫЛЫШЫ

Хәҙерге башҡорт лирикаһында шиғри ҡабатлау алымдары – анафора, эпифора, эпаностофа киң ҡулланыла. Академик Ғ.Б.Хөсәйенов билдәләүенсә, ошондай стилистик фигуралар, “йәнле һөйләү телендә,

телмәрҙә айырым һүҙҙәргә, фразаларға, төшөнсәләргә иғтибарҙы туплауға һәм эффектлылыҡты көсәйтеүгә” [354] булышлыҡ итә.
Һүҙ оҫталары ижадында ҡабатлауҙарҙың бер төрө – анафораның (грекса anaphora – өҫкә сығарыу, юғарыға сөйөү) төрлө формаларын (ябай, ҡушарлы, тарҡау) осратырға мөмкин. Мәҫәлән, ябай анафора үрнәктәре:

1)*Ихласлыҡ* – саф күңел аҡлығы,
Ихласлыҡ – дуҫлыҡтың хаҡлығы.
Ихласлыҡ – ул йондоҙ саҡтыһы,
Ихласлыҡ – донъяның яҡтыһы [7, б. 198].
(Г. Юнысова. “Ихласлыҡ”)

2) Эй, кешеләр! Урман, туғайҙарҙың,
Тау-таштарҙың ҡәҙерен белегеҙ,
Тәбиғәт – ул беҙҙең үткәнебеҙ,
Тәбиғәт – ул килер көнөбөҙ! [4, б. 462].
(Ғ. Рамазанов. “Тәбиғәт хаҡында уйланыу”)

Тәүге миҫалда һүҙ “ихласлыҡ” төшөнсәһе тураһында бара. Ул әҫәрҙең тәүге юлынан алып аҙағына тиклем ҡаймаланып, анафорик ҡабатланып килә. Автор “ихласлыҡ” һүҙенә ҡушарлы сағыштырыуҙы оҫта ҡулланып, төрлө мәғәнә һалыуға өлгәшкән. Икенсе өлгөлә әҫәрҙең башында шағир Ғилемдар Рамазанов поэтик риторик-өндәү аша кешеләргә ер-һыуҙың бәрәкәтен, ҡәҙерен белергә күндерә. Һәм, көтөлмәгәндә, шиғырҙың аҙағында анафорик юлдар аша тәбиғәтте үткәндәге һәм бөгөнгөгә контраст һүрәтләп, төп уй-фекерен асып һалыуға өлгәшкән.

Ҡушарлы, тарҡау анафора төрҙәренә миҫалдарҙы бик йыш табырға була. Мәҫәлән, Хәким Ғиләжевтең ун ике юллы “Тояҡтар тауыштары” шиғырындағы тәүге юлдарҙа күплек һанда килгән алыҫтар һүҙенә урын-ваҡыт килештәге *ҙан* ҡылым ялғауы өҫтәлгән. Ат тояҡтары тауышының нәҡ алыҫтан, йыраҡтан ишетелеүенә, Күк Урал алыштарының ҡылыс сыңы булып сыңлауы, ҡурай тауыштарының ағылыуын нәҡ алыҫ тарафтарҙан булыуына ишаралай автор. Шиғырҙа *алыҫтарҙан-алыҫтарҙан* һүҙе ҡушарланып, анафорик юлдарға һалынған. Ул шиғырҙың башында, бишенсе һәм туғыҙынсы юлдарҙа ҡабатлана. Әҫәрҙең дүртенсе, һигеҙенсе юлдарында *Күк Уралдың* һүҙбәйләнеше үрелеп килә Шиғыр патетик пафос менән тамамлана.

Алыҫтарҙан-алыҫтарҙан
Килә тояҡ тауыштары, –
Ҡылыс сыңы булып сыңлай
Күк Уралдың тауыштары.

Алыҫтарҙан-алыҫтарҙан
Ағыла *ҡурай* тауыштары, –
Ҡурай моңо булып иңрәй
Күк Уралдың күк тауыштары.
Алыҫтарҙан-алыҫтарҙан
Яңғырай оран тауыштары, –
Башҡортом тыу итеп сөйә
Уралының яҙмыштарын! [3, б. 19].
(Х. Ғиляжев. “Тояҡтар тауыштары”)

Назар Нәжмиҙең үткән быуаттың 70-се йылдарында ижад ителгән “Ҡоя ямғыр” шиғыры шау тарҡау анафораға ҡоролған. *Ҡоя ямғыр* һүҙбәйләнеше әҫәрҙең башынан алып аҙағына саҡлы йәтеш ҡулланыла. Ул, берҙән, тавтологик рифма функцияһын үтәй – иғтибарҙы төп нәмәгә – тәбиғәт күренешенә, ҡойма ямғырға йүнәлтә. Рәссам тылсымлы буяҙар менән маһир эш итһә, шағир поэтик һүҙ, биҙәктәр, лексик саралар ярҙамында ҡойоп яуған ямғыр-тәбиғәт күренешен оҫта күҙаллаған. Ҡойоп яуған ямғыр мәлендә кемдер шатлыҡ, кемдер моңһоулыҡ кисерә. Күк, ер шатлана, ерҙә иген үҫә. Дуҫ кешеһе менән шағир гәпләшә. Серҙәр сергә берегә. Һөйләшеп һүҙҙәр бөтмәй. Ямғыр шифалы, бәрәкәтле! Тәбиғәттәге матурлыкты күрә, тоя алыу – йәнгә рәхәт, сихри дауа ул. Әҫәр һуңында авторҙың, башҡаларға нисек? – тигән риторик-һорауы уҡыусыны бер аҙ ғәжәпләндерә, ҡәнәғәтләндерә, ғөмүмән уны уй-фекер йөрөтөүгә, хисләндерергә дәртләндерә, мәжбүр итә.

Шағирҙар ижадында шиғыр юлындағы һүҙҙәрҙең ҡабатланыуы күренеше, йәғни эпифораны (грекса epiphora – аҙаҡтан, һуңынан килеүсе) йыш осратырға мөмкин. Мәҫәлән, Ҡәҙим Аралбайҙың “Йәшәһен байрамдар!” исемле әҫәрендә “байраҡтар” һүҙе строфа –һуңында, аҙағында ҡабатлана. Шағир, “байраҡтар”төшөнсәһен үҙенсәлекле билдәләүгә өлгәшкән. Тәүге ике юллыкта байраҡтар хаҡлыҡ, дуҫлыҡ символына әүерелеүен ул ябай ысул менән хәл итә – алҡышлай, сәләмләй хәҙерге заман 1-се зат ҡылымдарын ҡулланған. Аҙаҡҡы ике юллыҡтарҙа – байраҡтар – ғәҙеллек билдәһе, байраҡ – изгелек билдәһе фразаһы атама сағыштырыуға, йәғни ике әйберҙең бер-береһенә оҡшатыуына ҡоролған. Һөҙөмтәлә ҡупшы әҫәр барлыҡҡа килгән.

2) Матурлыҡтар бит ул – *мөхәббәт,*
Батырлыҡтар бит ул – *мөхәббәт,*
Тыуған ерҙең йөҙө – *мөхәббәт,*
Туған телдең һүҙе – *мөхәббәт,*
Бөтә нәмә ерҙә – *мөхәббәт…*[6, б. 76].
(Р.Шәкүр. “Мөхәббәт”)

Рәшит Шәкүровтың “Мөхәббәт”е – поэтик ҡушарлы анафораның бер үрнәге. Иғтибар итәйек: бит ул һүҙе беренсе һәм ике юлдарҙа мөхәббәт һүҙе менән йәнәшәлә килә.

Хәҙерге шиғриәттә стилистик фигураның йәнә ҡыҙыҡлы бер төрө эпанастрофа (грекса), йәғни анафора менән эпифораның синтез берләшмәһенә юлығыла.:

1)*Касты минән* донъя *ерәнеп,*
Ерәнеп ҡасты минән донъя…
Һин килдең…
Ҡайтарҙың миңә донъяны.
Донъяны һин миңә *ҡайтарҙың* [2, б. 332].
(Р.Ғарипов. “Ҡасты минән донъя ерәнеп**…”)**

2)Мин был йырҙы һаҡ урманда *яҙҙым,*
Яҙҙым ҡаяларҙа тын торғанда,
Яҙҙым төндә йәшен телгән саҡта,
Дала бурандары ҡоторғанда [1, б. 418].
(Р. Бикбаев. “Мәңгелек мәл”)

Миҫалдарҙан күренеүенсә шағирҙар Рәми Ғарипов менән Рауил Бикбаев үҙ әҫәрҙәрендә эпанастрофаны оҫта файҙаланған. Тәүге өлгөлә эпаностэофик юлдар аша лирик геройҙың ҡаршылыҡлы, болоҡһоу, шатлыҡ менән тулған күңел кисерештәре асыҡ сағыуланған. Рауил Бикбаев әҫәрендә эпанастрофа, беренсенән, йәнәш рифма функцияһын башҡара. Икенсенән, лирик геройҙың йөрәк түренән урғылған сихри йыр, моң ауазына барса тәбиғәт – урман, ҡаялар, күктә ялтлаған йәшен, дала бурандарының шаһит булыуына ишаралай.

Йыйнап әйткәндә, хәҙерге лирикала үрҙә телгә алынған шиғри ҡабатлау алымдары-стилистик фигуралар строфа һығылмалылығы, уй-хистәрҙең тотороҡлоғо, фекерҙәрҙе йән яҡҡа һибәләмәү, рифма-ритм теүәллеге, бөтөнлөгө, иң мөһиме уҡыусының аң-зиһененә генә түгел, ә хистәрен арбау, тулҡынландырыу көсөнә эйә булған поэтик сара ролен үтәйҙәр.

Әҙәбиәт

1. Бикбаев, Р. Һайланма әҫәрҙәр. I том. /Р. Бикбаев. – Өфө: Китап, 2008. – 528 б.
2.Ғарипов, Р. Алырымҡош менән Бирмәмҡош. Һайланма әҫәрҙәр. /Ғарипов Р. – Өфө:Башҡортостан китап нәшриәте 1992. – 368 б.
3. Ғиләжев Х. Аҙашҡан йондоҙҙар./Х. Ғиляжев. – Өфө: Китап, 1996. – 192 б.
4. Рамазанов Ғ. Алтмыш аҙым./Ғ. Рамазанов. – Өфө:Башҡортостан китап нәшриәте, 1983. – 544 б.

5. Хөсәйенов Ғ. Б. Әҙәбиәт теорияһы. / Ғ.Б. Хөсәйенов. – Өфө:Китап, 2010. – 384 б.
6. Шәкүров Р. Ыласындар оса бейектә./Р. Шәкүров. – Өфө: Китап, 2007. – 368 б.
7. Юнысова Г. Һайланма әҫәрҙәр. I том. /Г. Юнысова – Өфө:Китап, 2011. – 472 б.

© Фазылова Ф.С.,2017

Фаткуллина Ф.Г.,
доктор филологических наук, профессор БашГУ,
г.Уфа

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ В ИССЛЕДОВАНИИ МЕНТАЛЬНОСТЕЙ НАРОДОВ ЕВРАЗИИ

Ученые, изучавшие европейские языки и проводившие исследования всравнительно-историческом ракурсе, как правило, не выходили за рамки этих же языков,соответственно, лингвисты, занимавшиеся восточными языками, исключительно ими изанимались. Появляется термин "востоковедение", предполагающий изучение только восточнойкультуры, к которой традиционно "приписывают" культуры стран Ближнего Востока, СреднейАзии, Центральной Азии и Дальнего Востока.И хотя термина "европеистика" никогда несуществовало и не существует, тем не менее, фактически он подразумевался. В знаменитомвысказывании известного английского писателя Дж. Редьярда Киплинга - "Запад есть Запад,Восток есть Восток, и вместе им никогда не сойтись" - емко было подмечено негласноеразделение мира на два полюса: Европа и Азия.

Такой подход к концу XX века перестает удовлетворять ученых, поскольку общество и наукастремительно развиваются и приходит осознание того, что невозможно более оставаться втесных рамках подобного искусственного разделения. Академик Н.И. Конрад указывал нанеобходимость "всеобъемлющего характера" гуманитарной науки в целом, так как уже стало ясно,что невозможно создать полноценную теорию языка без одновременного привлеченияматериалов как языков Запада, так и языков Востока.

Таким образом возникает необходимость в более широком подходе в изучении языков, согласнодуху времени и современному состоянию развития лингвистики и науки в целом. Возникает идея опроведении более масштабного изучения языков евроазиатского континента,территориальноразобщенных и разноструктурных по своей природе (на материале русского, английского и тюркских языков). На наш взгляд, такой задаче наиболее полно отвечаетлингвокультурологический подход, который позволяет выявить основные закономерностиосвоения

этносами фольклорно-этнографических реалий, определить этнокультурные,философские корни, представляющие собой стержень национального миропонимания.

Антропоцентрическая ориентация современной лингвистики детерминирует неуклонновозрастающий интерес исследователей к проблеме взаимосвязи языка и культуры – двухглобальных системных образований, регулирующих жизнь индивида и обеспечивающихсуществование социума. Основополагающими в этом направлении являются труды такихзарубежных и отечественных лингвистов, как В.Гумбольдт, А.А.Потебня, Л.Вейсбергер, Э.Сепир,Б.Уорф, А.Вежбицкая, Г.А.Брутян, Б.А.Серебрянников, Ю.Н.Караулов, Н.Д.Арутюнова, Ю.С.Степанов, Е.С.Кубрякова, В.Н.Телия, И.А.Стернин, З.Д.Попова, В.И.Карасик, В.Н.Топоров и др.,которыми обусловлено возникновение научной дисциплины – лингвокультурологии.

На современном этапе в лингвокультурологии сформировалось несколько направлений:

лингвокультурология отдельной социальной группы или этноса в определенный период;

диахроническая лингвокультурология;

сравнительная лингвокультурология;

сопоставительнаялингвокультурология и лингвокультурная лексикография[1].

Вместе с тем в категориальном аппаратеданной отрасли филологического знания наблюдаются некоторые лакуны. До недавнего временилингвокультурный концепт в основном рассматривался с позиций отдельных лингвокультурныхнаправлений: лингвистики, этнографии, фольклора и т.д. При этом базовые концептырассматриваются в виде моделей, наделенных собственной языковой и культурологическойструктурой. В современном научном исследовании национальных базовых концептов в условияхглобализации наибольшими приоритетами стали обладать интегрированные исследования,дающие возможность комплексного системного изучения концептов как структурно исодержательно сложных мыслительных конструктов человеческого сознания в культуре этноса. В

Проблемам языка и народной культуры посвящены исследованияН.И.Толстого, где этнолингвистика как составляющая современной семиотики сопряжена смифологией, историей культуры, этнической историей и т.д. [4].

Проблема ментальностей, трансформации национального мировидения в филологии разработанытакими ведущими учеными как Н.И.Конрад ("Запад и Восток"), М.М.Бахтин ("Эстетика словесноготворчества"), В.Н. Топоров ("Миф. Ритуал. Символ. Образ. Исследования в областимифопоэтического"), М.М.Маковский ("Язык - Миф

- Культура. Символы жизни и жизнь символов"),Ю.М. Лотман ("Внутри мыслящих миров. Человек - текст - семиосфера - история"), Г.Д.Гачев("Национальные образы мира"), Кириллова И.Н. ("Национально-культурная специфика реализацииконцептов "Ум" и "Глупость" в русской и чешской фразеологии"). Проблема изучения национально-культурных особенностей в общении появилась в XX веке неслучайно, под влиянием наступающего научно-технического прогресса и все более ускоряющегосяритма жизни во всех сферах человеческой деятельности, будь то социально-экономическая илидуховная жизнь общества. Особенно остро эта проблема встала на рубеже тысячелетий в связи споявлением феномена глобализации, что привело к обострению застарелых проблем общества,от проблем политического и социально-экономического характера до проблем в областикоммуникации. При внешнем сближении и даже объединении стран и народов в единоеэкономическое и информационно-технологическое пространство, остаются внутренниепротиворечия в других, самых разнообразных областях человеческой деятельности, в частностив коммуникативной сфере.

Неудивительно, что уже в середине прошлого века появляются практические рекомендации побесконфликтному общению, что естественным образом постепенно вылилось в целое научныенаправления в лингвистике, такие как межкультурная коммуникация и лингвокультурология,имеющие междисциплинарный характер. В последнее время обозначилась особая проблематика,имеющая большую научную и социальную значимость. Это прежде всего проблема изучениияментальностей народов, той уникальной шкалы ценностей, которую каждый народ выработал входе своего культурно-исторического развития.Перед языковедами стоит задача выявления и описания набора семантических и структурных характеристик базовых элементов духовного мира отдельных тюркских народов на уровне лексических,фразеологических, паремиологических, стилистических ресурсов языка с целью их активноговключения в научный оборот междисциплинарных исследований [3, с.356]

Для достижения цели ставятся следующие задачи:

1) определить базовые концепты духовного (внутреннего) мира человекаа и метаязык исследования;

2) изучить процесс формирования базовых концептов: выявить основные смыслы, заложенные вэтимологии вербализующих его лексем, с целью описания их динамики в структуре концепта;

3) выявить специфику репрезентации изучаемых объектов в системе языка;

4) дать лингвокультурологическую интерпретацию на примере мифологических и обрядовых представлений разных народов;

5) определить концептуальные связи соотношения языка и духовной культуры народа;

6) описать семантическую структуру изучаемых концептов.

Подобное описание будет способствовать представлениюлингвокультурологического объяснения выявленнымзначениям для решения задачи подтверждения или опровержения гипотезы о наличии устойчивойнационально-культурной специфики в мировоззрении любого народа, несмотря на кажущеесясближение народов в самых разнообразных сферах человеческой деятельности в эпохуглобализации.

Актуальность подобных исследований обусловлена необходимостью создания более полной картины мира вевразийском понимании, востребованность которой остро ощущается в настоящее время, в эпохуглобализации, когда стираются социально-экономические различия и политические разногласиямежду странами, в связи с чем дискутируется вопрос либо о постепенной утрате национально-культурной специфики у народов, населяющих евроазиатский континент, либо, наоборот, оналичии устойчивого национально-культурного компонента в их менталитете в современныхусловиях.

Исследование ментальностей народов Евразии в лингвокультурологическом плане позволяетвыявить основные закономерности освоения этносами (народами) фольклорно-этнографическихреалий, определить этнокультурные, философские корни, представляющие собой стерженьнационального миропонимания. Интерес к национальным, ментальным ценностям,продиктованный социально-политическими, экономическими и культурными переменами, сталособо заметным в современном мировом сообществе.

Потребность в изучении данной проблемы возникает в связи с необходимостью системногопредставления евразийской картины мира. Выявление лингвокультурологической спецификипредставляется сегодня необходимым в современной лингвистике для осознания особой моделиразвития межкультурной коммуникации в эпоху модернизации.

Если человек осознает, что одна идея, одна и та же вещь может представляться и пониматьсяразличным образом, вариантно, то это будет способствовать расширению кругозора человека иосвободит его от стереотипов, таким образом, будет достигнут и морально-этический аспектрешения данной проблемы – он будет с большим уважением относиться к материальным идуховным ценностям других народов[3].

Литература

1. Аиткулова Э. Р., Фаткуллина Ф. Г. Прецедентные феномены как элементы региональной идентичности // Вестник Башкирского университета, 2016, Т. 21, №1. С. 109-114.

2. Воробьев В. В. Лингвокультурология. – М.: изд-воРоссийского ун-тадружбы народов, 2014. — 336 с.
3. Воробьев В. В., Морозкина Е.А., Фаткуллина Ф.Г. Триада язык – культура - личность как основа современной лингвокультурологии // Вестник Башкирского университета, 2016, Т.21, №1. С. 355-359.
4. Толстой Н.И. Этнолингвистика в кругу гуманитарных дисциплин // Толстой Н.И. Язык и народная культура: Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. – М., 1995. С. 27–40.

©Фаткуллина Ф.Г., 2017

Фаткуллина Ф.Г.,
доктор филологических наук, профессор БашГУ, ;
Саяхова Д.К.,
магистрант ФБФиЖ БашГУ,
г.Уфа;

ЯЗЫК СМИ В ФОКУСЕ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИИ

Исследования в области языка СМИ имеют давние традиции. И во многом характер современных исследований языка средств массовой информации обусловлен тенденциями развития мировой лингвистики. В настоящее время особую популярность приобретает лингвокультурологический подход к изучению языковых средств, отобранных для описания/ представления того или иного события. Языковой срез позволяет составить картину функционирования современного языка в данный конкретный момент его развития: выявить изменения в семантике, прагматике, синтактике языковых единиц, проследить за образованием новых единиц. Язык изучается не как замкнутая система, а в его многочисленных связях и функциях (язык и общество, язык и мышление, язык и культура и т. д.). Это доказывает широкий спектр междисциплинарных областей научных исследований - лингвокультурология, социолингвистика, психолингвистика, этнолингвистика, этнопсихолингвистика, юрислингвистика, компьютерная лингвистика и др. «При этом движение языка в смежные области, кажущееся удалением от предмета исследования, – отмечает Г. Я. Солганик, –парадоксальным образом приближает к языку, позволяя охарактеризовать его с разных сторон, выявить новые его качества» [5, с. 16].

Впервые исследования, посвященные вопросам функционирования языка в сферах массовой коммуникации, появляются в 70-х годов XX века. В них тексты массовой информации рассматриваются с различных точек зрения: грамматики, стилистики, социолингвистики, теории дискурса, контент-анализа, когнитивной лингвистики, риторической критики.

Среди отечественных ученых, внесших значительный вклад в развитие исследований языка средств массовой информации - С. И. Бернштейн, А.Н.Васильева, Б.А.Зильберт, В.Г.Костомаров, Б.В.Кривенко, И.П.Лысакова, Ю.В.Рождественский, Г.Я.Солганик, С.И.Трескова, Д.Н.Шмелев и др.

Западную традицию изучения языка СМИ представляют Т. ван Дейк, М.Монтгомери, А.Белл, Н.Фейерклаф, Р.Фаулер и др.

Этими исследователями была сформирована наука о языке СМИ – медиалингвистика. Впервые этот термин предложила Т.Г.Добросклонская [См.: Добросклонская], очень точно отразив в нем те тенденции, которые происходят в разносторонних исследованиях и позволяют очертить круг проблем, связанных с этой областью языка.

Предметом этой новой дисциплины является изучение функционирования языка в сфере массовой коммуникации. А ключевыми понятиями медиалингвистики стали, соответственно, медиатекст и медиадискурс.

В современную эпоху информация стала решающим фактором во всех сферах жизни человека. Существует мнение, что тот, кто владеет информацией, владеет миром. «В повседневном употреблении информация имеет отношение к значению или значимости и понимается как сообщение о фактах, событиях, процессах, обычно оформленное и переданное языковыми средствами» [2; 6]. Большой интерес для исследования представляют печатные издания (газеты и журналы), так как они не только отражают явления окружающей действительности, но и интерпретируют их в свете той или иной идеологии или прагматической цели: в печать отбираются такие материалы, которые способны повлиять на читателя, привлечь его внимание к обсуждаемому вопросу и даже изменить его ценностные установки.

Выделение самостоятельной лингвистической дисциплины для изучения функционирования языка в СМИ обусловлено огромной ролью, которую играют средства массовой информации в жизни современного общества в целом и в развитии языка в частности. Ключевое для традиционной лингвистики определение текста как «сложной, иерархически организованной многоплановой структуры, представляющей собой речевое произведение, характеризующееся целостностью, связностью и завершенностью» [5, с. 15], при переносе в сферу масс-медиа значительно расширяет свои границы. Здесь оно выходит за пределы знаковой системы вербального уровня, приближаясь к семиотическому толкованию понятия «текст», которое подразумевает последовательность любых (не только вербальных) знаков. Большинство исследователей сходятся в том, что в средствах массовой коммуникации понятие «текст» приобретает новые смысловые оттенки, и в современной лингвистической литературе вводится

термин «медиатекст». Ученые по-разному, в пределах своей области исследований, определяют специфические черты медиатекста.

Так, например, Я.Н.Засурский рассматривает медиатекст в контексте многообразия и разноплановости современных процессов массовой коммуникации и определяет его как «новый коммуникационный продукт» [4, с. 11].

Г.Я.Солганик, рассматривая текст современных массовых коммуникаций в терминах традиционной лингвистики, сопоставляет понятия текст и медиатекст и выделяет следующие особенности медиатекста:

1) особый тип автора (принципиальное совпадение производителя речи и ее субъекта), следствием чего являются такие качества, как подлинность, документальность, эмоциональность и страстность медиаречи;

2) специфическая текстовая модальность (субъективно-объективное отношение к действительности, для которого характерно открытое и непосредственное выражение авторских мыслей, чувств, оценок, отношения к реальности);

3) ориентация на массовую аудиторию;

4) создание своеобразного публицистического пространства как широкой области бытования и столкновения идей, мыслей, положений социального, политического, идеологического, мировоззренческого и т. п. характера [5, с.154 7].

«Будучи целостным образованием, целенаправленно репрезентирующим реальность, медиатекст может рассматриваться как система, складывающаяся из вербальных и невербальных компонентов. То есть медиатекст функционирует как полифункциональная система и характеризуется сложными отношениями подобно многим объектам реальности. Изучение этих отношений позволит наиболее адекватно раскрыть социально-регулятивную и когнитивную природу медиатекста» [Рогозина, 154].

Наиболее полно концепция медиатекста раскрыта в работах Т.Г.Добросклонской, которая выделяет такие характеристики:

1) способ производства текста (авторский – коллегиальный);
2) форма создания (устная – письменная);
3) форма воспроизведения (устная – письменная);
4) канал распространения (средство массовой информации – носитель: печать, радио, телевидение, Интернет);
5) функционально-жанровый тип текста (новости, комментарий, публицистика, реклама);
6) тематическая доминанта или принадлежность к тому или иному устойчивому медиатопику [3, с. 58].

Для более точного определения медиатекстов ключевое значение имеет канал распространения – то средство массовой информации, в рамках которого данный текст создан и функционирует. Каждое средство массовой информации (печать, радио, телевидение или Интернет) характеризуется особым набором медийных признаков, которые оказывают существенное влияние на лингвоформатные свойства текста. Так, в газете или журнале словесная часть текста может быть усилена графическим оформлением и иллюстрациями, на радио – голосовыми возможностями и звуковым сопровождением, на телевидении – видеорядом. [3, с. 58]

Медиатексты печатной прессы, очевидно, имеют равнозначные вербальные и невербальные компоненты, когда текст и иллюстрация дополняют друг друга, одинаково важны для понимания даваемой информации.

Понятие коммуникативного фона тесно связано с важным для изучения текстов СМИ понятием дискурса. Голландский ученый Теунван Дейк предложил определять дискурс как «сложное коммуникативное явление, которое включает в себя и социальный контекст, дающий представление как об участниках коммуникации (и их характеристиках), так и о процессах производства и восприятия сообщения» [2, с.113]. Также ученый отмечает, что для понимания дискурса «необходимо и знание о мире и, следовательно, необходим когнитивный и социальный анализ знаний носителей языка в рамках определенной культуры, анализ того, как они используют эти знания в процессе интерпретации дискурса вообще и в установлении связности текста в частности» [2, с.127–128].

Дискурс представляет собой «связный текст в совокупности с экстралингвистическими - прагматическими, социокультурными, психологическими и другими факторами. Это речь, «погруженная в жизнь» [1, с.137]. Его можно определить как «текст, взятый во взаимосвязи с живой жизнью, с социальными и психологическими характеристиками говорящих, с событийным контекстом. В термине «дискурс» подчеркивается процессуальность речевых действий. При этом текст является только результатом, частью данного процесса» [5, с. 8].

В. Е. Чернявская пишет, что «под дискурсом следует понимать текст (ы) в неразрывной связи с ситуативным контекстом: в совокупности с социальными, культурно-историческими, идеологическими, психологическими и другими факторами, с системой коммуникативно-прагматических и когнитивных целеустановок автора, взаимодействующего с адресатом, обусловливающим особую упорядоченность языковых единиц разного уровня при воплощении в тексте. Дискурс характеризует коммуникативный процесс, приводящий к образованию определенной формальной структуры – текста» [8, с.147].

Понимание дискурса «в современных условиях тесно связано с когнитивными исследованиями, что предполагает наличие своеобразной триады: адресант информации, адресат и текст, при помощи которого эта информация передается. В случае медиадискурса такой подход становится особенно актуальным, ибо позволяет говорить о параметрах выделения медиадискурса в соответствии с когнитивными установками адресанта (то есть идеологической направленностью того или иного текста, теми идеями и отношением, которые в нем заложены), характеристиками целевой аудитории, на которую этот текст направлен, и, наконец, лингвистическими и экстралингвистическими стратегиями подачи информации, представленными непосредственно в тексте» [6, с.418].

В итоге, сходство и различие между понятиями «текст», «медиатекст» и «медиадискурс» можно продемонстрировать с помощью коммуникационной модели, которая позволяет представить сложный и многогранный процесс человеческого общения в структурированном виде. Первые попытки моделирования коммуникации относятся к началу 1950-х гг. и обычно ассоциируются с именами американских ученых-кибернетиков К.Шеннона и Н.Винера, которые выделили такие базовые компоненты модели, как отправитель сообщения, его получатель, канал, передающее устройство, обратная связь и сопровождающие шумы.

Литература

1. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. / Н.Д. Арутюнова. М.: Языки русской культуры, 1999. 896 с.
2. Ван Дейк Теун. Язык. Познание. Коммуникация. (перевод с англ.) – М., Прогресс, 1989.
3. Добросклонская Т.Г. Медиалингвистика: системный подход к изучению языка СМИ: современная английская медиаречь: учеб. пособие / Т.Г. Добросклонская. М.: Флинта: Наука, 2008. 264 с.
4. ЗасурскийЯ. Н.Система средств массовой информации России: Учебное пособие для вузов. – М.: Аспект Пресс,2003. – 259 с.
5. Солганик Г.Я. Современная публицистическая картина мира // Публицистика и информация в современном обществе. М.: МГУ, 2000 С. 11.-47.
6. Фаткуллина Ф.Г Основные функциональные признаки медиатекста // Международная научно-методической конференции «Межкультурная ↔ Интракультурная коммуникация: теория и практика обучения. Уфа, РИЦ БашГУ, 2013.– С. 414-420.
7. Фаткуллина Ф.Г. Функционально-прагматический аспект изучения современного медиатекста: Сб «Актуальные вопросы университетской науки» – Уфа: РИЦ БашГУ, 2016, 249-257.
8. ЧернявскаяВ.Е .Лингвистика текста. Лингвистика дискурса : учеб. Пособие. — М. : Флинта : Наука, 2013. — 208 с.

©Фаткуллина Ф.Г., Саяхова Д.К. 2017

Ханинова Р.М.,
к.филол. н., доцент, зав. кафедрой русской и зарубежной литературы
ФГБОУ ВО «Калмыцкий государственный университет им. Б.Б. Городовикова»,
Калмыкия, г. Элиста

МЕЖЛИТЕРАТУРНЫЕ СВЯЗИ В ДИАЛОГЕ КУЛЬТУР: КАЛМЫКИЯ И БЕЛАРУСЬ

Начало межлитературным связям между Калмыкией и Беларусью относится к довоенному периоду, когда в 1940 г. в Элисте отмечалось 500-летие калмыцкого героического эпоса «Джангар». Среди членов всесоюзной писательской делегации был белорусский писатель Максим Танк (литературный псевдоним Евгения Ивановича Скурко).

С тех пор его внимание к калмыцкой литературе проявилось как в переводах (стихотворение Михаила Хонинова «Белорусы») [24, с. 116], так и в собственных стихотворениях («Пиала» и «Менде»). Так, в стихотворении «Менде», что означает приветствие, поэт выражал желание вновь приехать в калмыцкие степи: «Друзья! Приглашение ваше / Я принял. Спасибо вам. / Пока посылаю песню. / Потом приеду я сам. / Пускай пропоет она: – / Менде! / Степям и вашим сердцам» (перевод Якова Козловского) [16, с. 3].

В переписке с М. Хониновым 5 сентября 1967 г. Максим Танк размышлял: «Дорогой Михаил! <…> Хэмингуэй на одном эпизоде (взрыв моста в тылу фашистов) сумел создать удивительную вещь. "По ком звонит колокол". Читаешь – и становится обидно, что мы еще не научились, как следует писать о непревзойденном героизме и подвигах наших советских людей. Одна твоя биография – если вдуматься, глубоко все осмыслить, связать с судьбой своего народа – в тысячу раз грандиознее многих мировых произведений…» [цит. по: 18, с. 130].

О повести калмыцкого друга писал ему 27 февраля 1977 г.: «Эта твоя небольшая, но глубоко волнующая повесть стоит многих эпопей: написана она кровью. Каждое слово выстрадано вместе с народом, проверено и холодом и голодом, огнем и дружбой. Читаю твою повесть, и мне кажется, что я снова хожу по неостывшим пепелищам родной Белоруссии, по ее боевым партизанским тропам» [цит. по: 18, с. 135].

Об этой дружбе сообщал также Алесь Карлюкевич в статьях «Белорускія перакладчыкі Міхаіла Ханінава» («Белорусские переводчики Михаила Хонинова»), «Невядомы лісты Максіма Танка» («Неизвестные письма Максима Танка») [8, с. 58-61, 61-64].

М.Хонинов перевел на калмыцкий язык лирику друга: «Пиала» («Aah»), «Без обиды туча плачет…» («Өөллт угаhар үүлн уульна»), «Алеся», «Биография» («Намтр) [14], посвятил ему стихотворение «Өдмг» («Хлеб»)

[27, с. 31]. В ответ пришел благодарный отзыв из Минска: «Большое спасибо тебе за “Калмыцкую правду” и “Комсомолец Калмыкии”, за чудесный твой “Хлеб”, который до глубины души взволновал меня. Если немного поправлюсь, обязательно напишу о нашей братской дружбе, о степях Калмыкии, которые оставили незабываемые впечатления» (из личного архива М. Хонинова). Хониновское стихотворение «Как похожи пильковский ветер с цаганнурским ветром…» – это своего рода творческая перекличка со стихотворением М. Танка «Пильковский ветер»: «Стихи Максима Танка / Я читаю дома, на рассвете…» (перевод Валентина Сорокина) [22, с. 10].

В Минске вышла первая книга лирики М.Хонинова на белорусском языке «Хвоі и цюльпаны» («Хвои и тюльпаны», 1970), где был и перевод М. Танка (1912 – 1995) [26, с. 9-11], Героя Социалистического труда, лауреата Сталинской, Ленинской и Государственной премий СССР. Стихотворение М.Танка «Пиала» в русском переводе Николая Поливина было опубликовано в сборнике «Пою степной нектар – пою калмыцкий чай» [15, с. 91]. История этого перевода связана с открыткой, присланной М.Хонинову М.Танком, где было стихотворение на белорусском языке с подстрочником для перевода. Эту работу сделал давний друг М.Хонинова, московский поэт-переводчик Николай Поливин.

Есть и другой русский перевод Риммы Ханиновой (2014): «Товарищ подарил мне пиалу, / Пил из нее он радость и печали, / Полярный ветер и войны пожары, / Калмыцкий чай и крепкую арзу. // И каждый рад сейчас ее испить, / Она ведь дружбой полнится до края, / В ней синева небес и солнце мая, / Степной ручей о чем-то там звенит. // А то, что в жизни горечи есть вдоволь, / Так мы разделим, други, все равно, / Чтоб легкой не была для одного, / А для другого – пиала тяжелой» (из личного архива Р. Ханиновой).

В этом году исполняется 135 лет со дня рождения основоположников и классиков белорусской литературы Ивана Доминиковича Луценко (литературный псевдоним Янка Купала, 1882 – 1942) и Константина Михайловича Мицкевича (литературный псевдоним Якуб Колас, 1882 – 1956). Их произведения переведены на десятки языков народов мира. К 80-летию со дня рождения поэтов в Элисте в 1962 году вышли небольшие книжки их избранной лирики: «Янка Купала. Шүлгүд» («Янка Купала. Стихи») в переводе Михаила Хонинова и «Якуб Колас. Шүлгүд» («Якуб Колас. Стихи) в переводе Алексея Балакаева тиражом в 500 экземпляров. Первая из них включала 11 стихотворений разных лет с предисловием переводчика, вторая – 17 текстов, разделенных на четыре периода: с 1904 по 1947 год. Обе находятся в фондах литературных музеев Я. Купалы и Я. Коласа в Минске.

Эти две книжки, свидетельство калмыцко-белорусских литературных связей прошлого века, отразили решение 1961 года двух писательских

организаций об обоюдных переводах, публикациях в журналах и газетах, изданиях классиков. Тогдашние председатели двух союзов Петрусь Бровка и Морхаджи Нармаев способствовали диалогу культур между двумя народами.

Так, П.Бровка писал в Элисту: «Уважаемый Морхаджи Бамбаевич!

Не так давно в Белоруссии гостил писатель Вашей организации Михаил Ванькаевич Хонинов. С ним, в прошлом партизаном на нашей земле, ныне одним из деятелей калмыцкой культуры, нам было очень интересно познакомиться и побеседовать. Тов. Хонинов в дни своего приезда к нам побывал в ряде районов республики, выступил на страницах печати, много чего интересного рассказал нам о современной калмыцкой литературе, культуре, о сегодняшней жизни Вашего народа. Подборка стихов Михаила Хонинова была переведена на белорусский язык и напечатана в нашей литературной газете.

Во время бесед с тов. Хониновым шел разговор, что хорошо было бы, если бы мы могли шире познакомить белорусского читателя с современной калмыцкой литературой. На первых порах, возможно, хорошо было бы подобрать материалы (стихи, рассказ, небольшую статью, пару снимков) на страницу для нашей литературной газеты. Было бы также хорошо, если бы Вы порекомендовали нам для перевода какое-нибудь интересное произведение калмыцкой прозы, в частности для наших юных читателей.

Что же касается перевода белорусских произведений на калмыцкий язык, так нам хотелось бы, чтобы Ваша организация обратила свое внимание в первую очередь на творческое наследие классиков белорусской литературы Янки Купалы и Якуба Коласа. В будущем 1962 году вся советская страна будет отмечать 80-летие со дня рождения этих корифеев литературы. В связи с этим Ваши переводы и издания произведений этих писателей были бы весьма отрадными. Кроме этого, мы можем предложить для Вашей периодической печати свою литературную страницу, а для Вашего издательства, если оно изъявит желание, – одну из наших современных книг.

Просим обсудить наши предложения и сообщить нам свое мнение.

С глубоким уважением

Председатель правления Союза писателей БССР П. Бровка.

<Минск> 29. IX. 1961 г.» [цит. по: 20, с. 205-206].

Тогда, в 1960-е гг., были опубликованы в газете «Хальмг үнн» и в альманахе «Теегин герл» калмыцкие переводы произведений Янки Купалы, Максима Танка, Петруся Бровки, Аркадия Кулешова, Василя Быкова, Анатоля Астрейки, Виктора Ракова, Марии Шавчонок, Михася Лынькова, Эди Огнецвет, Евгения Крупеньки, Николая Кастьяна, Екатерины Васильковой, Василя Карпиченко, Василя Лукьянчика, Петра Приходьки, Алеся Рябцева.

«Мать моя, Беларусь» – под таким названием в Элисте Калмыцким книжным издательством в 1969 г. был выпущен сборник стихотворений на белорусском и русском языках, в котором были представлены военные стихи Миколы Аврамчика, Анатоля Астрейки, Петруся Бровки, Кастуся Киреенко, Якуба Коласа, Аркадия Кулешова, Янки Купалы, Рыгора Нехая, Эди Огнецвет, Марка Смагаровича, Максима Танка, а также стихи Михаила Хонинова.

В кратком предисловии к ней, в частности, было отмечено: «То, что в состав этой поэтической дружины от калмыцкой литературы включен именно Михаил Хонинов, – не случайно. В те грозные ля всей нашей страны годы он отважно сражался в рядах белорусских партизан – был командиром одного из их подразделений. К теме войны и дружбы народов Михаил Хонинов обращается постоянно, стихи о Белоруссии, о партизанском движении на ее территории, – самое дорогое и сокровенное в его творчестве» [11, с. 6].

К 90-летию со дня рождения Я.Коласа М.Хонинов напечатал подборку его лирики на калмыцком языке в «Хальмг үнн» в 1972 г. с предваряющей заметкой «Халун зүрктә, ик билгт» («Горячее сердце, большой талант») [8, с. 4].

Петрусю Бровке, народному поэту Белоруссии, в связи с 70-летием со дня рождения были адресованы калмыцкие переводы стихотворений и отрывок из поэмы, выполненные М.Хониновым, в 1975 г. [7, с. 4]. Ему же калмыцкий поэт ранее посвятил стихотворения «Бровкин шүлг умшхла…» («Читая стихи Бровки…», 1966), «Петрусь Бровкад» («Петрусю Бровке», 1971). Одно из них перевел на белорусский язык Микола Аврамчик: «Калі ў дарозе часам сумны еду, / Тады звяртаюся да вершаў я тваіх… / Чытаю ўголас іх на мове дзеда – / І на душы цяплее ўраз ад іх, / Нібы калмыцкай джамбы раптам я / адведаў» [25, с. 114].

Сам Петрусь Бровка написал предисловия к двум книгам М. Хонинова, изданным в Элисте («Гимн человеку, 1966) и в Минске («Хвоі и цюльпаны», 1970), – «Об этой книге» [6, с. 4-6] и «Беларусі-партызанкі сын» («Беларуси-партизанки сын») [4, с. 5-8].

На титульной странице своей книги «Вместе с комиссаром» (М., 1976) он оставил дарственную надпись: «Дорогому другу и брату Мише Хонинову от всего сердца! Петрусь Бровка. 21. IV. 77 г.» (из личного архива М.Хонинова).

«Друзьям поэтам» – так называлось стихотворение П. Бровки, адресованное Расулу Гамзатову, Кайсыну Кулиеву, Давиду Кугультинову и Мустаю Кариму. В переводе Якова Хелемского оно вышло в газете «Правда» (1977).

Стихотворение белорусского поэта, на наш взгляд, связано со стихотворением русского поэта Ярослава Смелякова «Четырем друзьям»

(1969), посвященным тем же коллегам: «Вы из аймаков и аулов / пришли в литературный край / все вчетвером – Кайсын с Расулом, / Давид и сдержанный Мустай. // Во всем своем великолепье / вас всех в поэзию ввели / ущелья ваши, / ваши степи, / смешенье камня и земли. // Они вручали вам с охотой, / поверив в вашу правоту, / и вашей лирики высоты, / и ваших мыслей широту [13, с. 301].

«Шуршит ковыль, рокочет / море / Или шумит мой хвойный / край / Я слышу вас в едином хоре, / Расул, Кайсын, Давид, Мустай», – писал Бровка [5, с. 3].

Эта тема калмыцко-русских литературных связей нашла отражение в нашей статье «”Калмыцкие стихи” Ярослава Смелякова в аспекте диалога культур» [21, с. 75-79].

Белорусские переводы лирики Давида Кугультинова «Святло жанчыны» («Свет женщины», 1975) и Михаила Хонинова «Жураўлі над стэпам» («Журавли над полем», 1977) были изданы отдельными книгами в Минске.

Заметкой «Мини иньгүдин шүлг» («Стихотворение моих друзей») Алексей Балакаев предварял в 1980 году публикацию своих переводов лирики коллег по перу. Белорусский поэт Рыгор Бородулин был представлен читателям «Хальмг үнн» стихотворением «Мини келнә тускар» («О моем языке») [3, с. 3].

Бородулин перевел стихотворения Хонинова «Балада лясоў беларускіх» («Баллада белорусских лесов»), «Русая Бумба», «Вернасць» («Верность»), «Наши бабки люлькі палілі» («Наши бабки курили трубки»).

Об этом он писал автору: «Дорогой Михаил!

Мне доставило огромнейшее удовольствие переводить твои замечательные стихи.

Это не было работой, это было одной радостью. Трудности в передаче глубоких мыслей и творческом перевоплощении – здесь не в счет.

Большое тебе спасибо, дорогой друг, за такие стихи!

До встреч на белорусской земле.

Кстати, нам с Толей приятно было видеть тебя победителем «Огонька».

Твой Рыгор <Бородулин >.

P.S. Огромнейший тебе привет от Павла Никифоровича Ковалева – главного редактора журнала «Полымя»!

<Минск, декабрь 1969 г.>» [цит. по: 20, с. 209].

В подаренной другу книге «Рум» (1975) он оставил дружеское посвящение: «И в мирный день, / и на войне, – / Всегда / Хонинов на коне! Дарагі Міхаіл – жыві і красуйся! Твой Рыгор. 6. VI. 76. Старица» (из личного архива М. Хонинова).

В этом году посвящение перевела на белорусский язык поэт Татьяна Сивец: «І ў дні вайны, і ў міру дні – / Заўжды Ханінаў на кані!» (из личного архива Р.М.Ханиновой).

К 100-летию со дня рождения Я.Купалы в 1982 г. в Минске вышла антология одного стихотворения поэта «А хто там ідзе?» («А кто там идет?») в переводах на языки народов мира, в том числе на калмыцкий (перевод М.Хонинова).

Подарком к нынешнему юбилею Я. Купалы стало репринтное издание в 2016 г. книжки его лирики в переводах М.Хонинова.

Среди калмыцких переводов произведений белорусских писателей есть не только лирика, но и проза (отрывок из романа Михася Лынькова «Незабываемые дни»), драматургия (одноактная пьеса Андрея Ольшанского «Яблонька»), осуществленные М. Хониновым [19, с. 45-100].

Ранний рассказ Василя Быкова «На озере» («Нуурт») является единственным переводом прозы писателя на калмыцкий язык. В газете «Хальмг үнн» переводчики – Санджи Каляев, Михаил Хонинов, Лиджи Инджиев, Бося Сангаджиева – были перечислены во «врезке» к общей публикации подборки лирики и прозы под названием «Байрта Беларусь һазрин дуучнр» («Певцы счастливой Беларуси»), поэтому сегодня установить, кому именно принадлежит данный перевод, затруднительно [2, с. 3].

Об этом писал и Алесь Карлюкевич в статье «Неведомы пераклад апаведання Васіля Быкава» [8, с. 56-58].

Методом исключения на основе библиографических указателей можно вывести из этого ряда имена переводчиков Санджи Каляева, Лиджи Инджиева, Босю Сангаджиеву. В наш биобиблиографический указатель «Михаил Ванькаевич Хонинов» (2010) мы также не включили этот перевод, поскольку не были уверены в авторстве. Тем не менее, сегодня предполагаем, что, скорее всего, это все-таки перевод М.Хонинова, бывшего партизанского командира в Белоруссии во время Великой Отечественной войны, автора многих книг военной поэзии и прозы. Как известно, повести белорусского писателя связаны с партизанской темой на его родине.

Оба литератора были знакомы друг с другом. Василь Быков откликнулся письмом на документальную повесть Михаила Хонинова «Миша Черный – это я!»: «Получил Вашу книгу, за которую большое Вам спасибо. Я тоже давно знаю и люблю Вас… Повесть очень хорошая (я ее прочитал за один присест), с массовой подробностей и фактов, которые мог изобразить только участник великой войны каким был автор…» [цит. по: 18, с.135].

Можно привести в качестве другого примера, когда тоже переводчик не указан был в газетной публикации 1963 г., ошибку составителей биобиблиографического указателя «Санджи Каляев» (2004), назвавших

автором перевода стихотворения Якуба Коласа «Мана церг» («Наша армия») С. Каляева [12, с. 96], на самом деле – это труд Михаила Хонинова (в личном архиве писателя есть рукопись его переводов, подготовленных для собственной книги, в том числе и этот перевод).

Санджи Каляев перевел на калмыцкий язык стихи Я. Купалы («Мужики = Мужг», «На лживой земле» = «Худл эзлҗәсн һазрт», «Мы жизнь встречаем с радостью» = «Бидн җирһл байрта тоснавидн») [10, с. 86-89], М.Танка («Вы меня спрашивали…» = «Та нанас сурлат…», «Удрученное время деревья забыли…» = «Гешүтә цагиг моддуд мартҗ…») [17, с. 91-92].

Одно из своих стихотворений «Браты», переведенное на белорусский язык Антоном Белевичем, М.Хонинов посвятил знаменитому скульптору Белоруссии Заиру Азгуру [22, с. 4]. Позднее тот создал бюст калмыцкого поэта, находящийся сегодня в мемориальном музее-мастерской З.И.Азгура. В своих воспоминаниях «И калмык с белорусом – братья» мастер рассказал и о том, как работал над этим бюстом, о встречах с поэтом [1, с. 3].

Несколько лет назад давние литературные контакты благодаря Алесю Карлюкевичу, писателю и журналисту, были продолжены.

Это публикация стихотворений классиков белорусской литературы Франциска Скорины, Максима Богдановича, Якуба Коласа, Янки Купалы, современных авторов – Михаила Позднякова, Татьяны Сивец, сказки Алеся Карлюкевича в переводах Веры Шуграевой, Эрдни Эльдышева, Риммы Ханиновой.

Это новые белорусские переводы стихотворений и поэмы Михаила Хонинова «Колокола Хатыни», лирики Веры Шуграевой и Риммы Ханиновой, Эрдни Эльдышева.

Это стихотворение-посвящение Риммы Ханиновой Франциску Скорине «Алтарь вечности», белорусскому первопечатнику, поэту-переводчику, богослову, философу, медику.

В год 500-летия белорусского книгопечатания творческие связи между странами найдут отражение в новых совместных проектах.

Один из действующих совместных проектов – сайт «Созвучие», объединяющий литературные миры стран Содружества, наглядно демонстрирующий творчество писателей и журналистов. Есть там и отдельная рубрика «Михаил Хонинов».

Следовательно, можно отметить, что, несмотря на границы между нашими странами, границы дружбы сохраняются. Это является залогом восстановления прежних литературных контактов, творческого взаимодействия писателей, представляющих разные культуры и языки, но стремящихся к диалогу друзей во имя мира на земле.

Литература

1. Азгур З. И калмык с белорусом – братья // Сов. Калмыкия. – 1983. – 16 ноября. – С. 3; Сов. Калмыкия. – 1983. – 17 ноября. – С. 3.
2. Байрта Беларусь һазрин дуучнр // Хальмг үнн. – 1963. – Августын 11. – Х. 3.
3. Бородулин Р. Мини келнә тускар / Орчулснь Балакан А. // Хальмг үнн. – 1980. – Сентябрин 24. – С. 3.
4. Бровка П. Беларусі-партызанкі сын // Хонінаў М. Хвоі і цюльпаны: вершы. – Мінск: Беларусь, 1970. – С. 5-8.
5. Бровка П. Друзьям поэтам // Правда. – 1977. – 24 февраля. – С. 3.
6. Бровка П. Об этой книге // Хонинов М.В. Гимн человеку. – Элиста: Калм. кн. изд-во, 1966. – С. 4-6.
7. Бровка П. Оньдин Ленинтә; Шав; Тооч; Һазр; Дала; Ах-дү һурвн; Эңкрм; Баатр: шүлгүд / орчулснь М. Хонинов // Хальмг үнн. – 1975. – Июнин 20. – Х. 4.
8. Карлюкевич А. Святло сяброўства. – Мінск: Звязда, 2016. – 272 с.
9. Колас Я. С.; Мадн дунд күңкән җирһнә; Төрскн нутгт: мини әмтнд: Белоруссин 30 җилин өөн; Төрскн дуд; Күч-көлснүр: СССР-н олн-әмтнд; Мужг / Орчулснь Хоньна М. // Хальмг үнн. – 1972. – Октябрин 28. – Х. 4.
10. Купала Я. Мужг; Худл эзлҗәсн һазрт; Бидн җирһлән байрта тоснавидн: шүлгүд / Орчулснь Калян С. // Калян С. Хөөт үйнртән герәслҗәнәв: шүлгүд поэмс, орчуллһн. – Элст, 1988. – Х.86-89.
11. Мать моя, Беларусь. – Элиста: Калм. кн. изд-во, 1969. – 68 с.
12. Санджи Каляев: биобиблиографический указатель. – Элиста: АПП «Джангар», 2004. – 316 с.
13. Смеляков Я. Четырем друзьям // Смеляков Я.В. Избранное. – М., 1986. – С. 301.
14. Танк М. Ааһ // Хальмг үнн. – 1966. – Мартын 6. – Х. 3; Танк М. «Өөллт угаһар үүлн уульна» // Теегин герл. – 1964. – № 2. – Х. 57; Танк М. Алеся. Намтр // Хальмг үнн. – 2010. – Августын 28. – Х. 4.
15. Танк М. Пиала // «Пою степной нектар – пою калмыцкий чай». – Элиста: АУ РК «РИА «Калмыкия», 2016. – С. 91.
16. Танк М. Пиала. Менде // Правда. – 1971. – 18 февраля. – С. 3.
17. Танк М. Та нанас сурлат…; Гешүтә цагиг моддуд мартҗ…: шүлгүд / Орчулснь Калян С. // Калян С. Хөөт үйнртән герәслҗәнәв: шүлгүд поэмс, орчуллһн. – Элст, 1988. – Х.91-92.
18. Ханинова Р. «Другой судьбы не надо…». Жизнь и творчество Михаила Хонинова. Автобиография. Интервью. Воспоминания современников. Очерки. Статьи. – Элиста: Издательство Калмыцкого университета, 2005. – 256 с.
19. Ханинова Р.М. «Но с травою чувствую родство…». О переводе и переводческой деятельности Михаила Хонинова: учеб. пособие. – Элиста: Изд-во Калм. ун-та, 2015. – С. 45-100.

20. Ханинова Р.М. Беларуси-партизанки сын. Михаил Хонинов – Миша Черный: учеб. пособие. – Элиста: Изд-во Калм. ун-та, 2015. – 242 с.
21. Ханинова Р.М., Маргушина Д.В. «Калмыцкие стихи» Ярослава Смелякова в аспекте диалога культур // «Русская литература XX – XXI веков как единый процесс (проблемы теории и методологии изучения)»: V Международная научная конференция; Москва, МГУ имени М.В. Ломоносова, 8-9 декабря 2016: Материалы конференции. – М.: МАКС Пресс, 2016. – С. 75-79.
22. Хонинов М.В. Как похожи пильковский ветер с цаганнурским ветром // Хонинов М.В. Орлы над степью. – М.: Сов. писатель, 1974. – С. 10.
23. Хонінаў М. Браты / пераклад А. Бялевіча // За камуністычную працу. – 1968. – 16 лістапада. – С. 4.
24. Хонінаў М. Вось якія беларусы / пераклаў Максім Танк // Полымя. – 1966. – № 11. – С. 115-116.
25. Хонінаў М. «Калі ў дарозе…»: народнаму поэту Беларусі П.У. Броўку / пераклаў М. Аўрамчык // Полымя. – 1966. – № 11. – С. 114.
26. Хонінаў М. Хвоі і цюльпаны: вершы. – Мінск: Беларусь, 1970. – 104 с.
27. Хоньна М. Өдмг // Теегин герл. – 1966. – № 2. – С. 31.
©Ханинова Р.М., 2017

Хасанов Р.Ф.,
д. филол. н., профессор кафедры филологии Бирского филиала БашГУ, г.Бирск

РОБЕРТ БАИМОВ КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ РОМАНИСТ

В среде творческой интеллигенции нашей республики наблюдается своеобразный феномен, когда потенциал личности наиболее полно раскрывается на стыке двух начал - науки и искусства, истории и художественной литературы. Такой плодотворный симбиоз мы видим в деятельности Д.Киекбаева, К.Мэргэна, А.Хакимова, С.Поварисова, З.Ураксина, Г.Хусаинова, Р.Баимова, М.Идельбаева. С одной стороны, они видные ученые-филологи, авторы классических трудов по теории и истории башкирской литературы, лингвистике, фольклору, с другой – авторы рассказов, повестей, романов, также вошедших в золотой фонд башкирской художественной словесности.

Органически сочетались ученый-литературовед и писатель в Роберте Нурмухаметовиче. Затруднительно определить, в какой области он более преуспел, скорее – в обеих. Излишне напоминать о его исследованиях, посвященных теории и истории башкирской литературы. Они известны специалистам, преподавателям, аспирантам и студентам и получили заслуженное признание. Скажем лишь, что одна из последних его работ – «Великие лики и литературные памятники Востока» по сути является

своеобразным учебником по Восточной литературе, которая изучается на филологических факультетах вузов. Написанная в научно-популярном стиле, обладающая большим познавательным потенциалом, окрашенная авторским отношением к предмету разговора, книга полезна и доступна широкому читателю.

Тема Востока, его философия, культура и искусство особенно занимали Р.Н.Баимова в последние годы. Его научные разыскания в этой сфере впоследствии вылились в написание романа «Караван идет из Багдада» [1]. Не беремся утверждать об абсолютной достоверности описываемых событий и лиц в романе, так как речь идет о глубокой древности, но документальная основа сюжета не подлежит сомнению. Это дневники, воспоминания известного арабского путешественника, поэта и просветителя Ахмета ибн Фазлана.

Роман посвящен событиям и лицам X века, когда начался процесс распространения ислама среди народов Поволжья, Урала, Сибири. Художественно-публицистическую мысль автора можно выразить следующими словами. Принятие ислама народами (в данном случае башкирами, булгарами) явилось для них судьбоносным событием, хотя процесс его распространения был долгим и трудным, потому что это было связано с ломкой устоявшихся веками обычаев, традиций, изменениями в укладе жизни, менталитете народа. Эта мысль находит свое воплощение в художественной ткани произведения через прямое авторское слово, изображение судеб исторических и вымышленных лиц, образы главных героев, в частности Артыр-бея, ибн Фазлана.

Уже в начале пути Ахмет ибн Фазлана одолевают сомнения в необходимости предпринятого похода, в достижении конечной цели, в выполнении караваном своей миссии. Через уста героя автор дает понять, что миссия Багдада во многом была предпринята в угоду тщеславных устремлений халифа Джафара, мечтающего о всемирной славе. Тем не менее его движет вперед заветная цель – увидеть, наконец, эти таинственные древние племена «яджуджов и маджуджов», которые не покорились даже Александру Македонскому, помочь им встать на цивилизованный путь через принятие ислама. Даже ему, гуманисту-просветителю, человеку прозорливому не сразу удается понять, что поклонение Тенгри, вековые духовные устои и ценности, память о предках, верность их традициям и обычаям, устоявшийся столетиями уклад жизни – все это незыблемо для башкир, является основой их жизни. Во время пребывания на башкирской земле, при виде самобытной природы и свободолюбивых людей его посещают противоречивые мысли. Его взору открываются цветущие поляны, бескрайние степи и высокие горы, реки и озера с кристально чистой водой, кишащие рыбой, леса, богатые птицей и зверем, с чистым воздухом. Вместе с тем что-то заставляет героя быть

сдержанным, подавлять зарождающееся чувство уважения к местному народу. В глубине его сознания засела мысль о том, что это дикий и отсталый народ-язычник, что только приобщение их к восточной цивилизации, к исламу даст толчок к их материальному и духовному развитию. Но постепенно, как убедительно показано в романе, меняются представления Фазлана о башкирах, герой проникается уважением к этому самобытному и героическому народу. Он понимает, что трудно переломить сознание людей, изменить их образ жизни, что каждый народ вправе сам определять свою веру.

Неслучайно в романе тема народа является сквозной. Основные действия происходят на земле древних башкир. Если в других местах романа чувствуется некоторая сдержанность, «суховатость» языка, то в описании башкирских земель писатель дает простор творческому воображению. Он стремится представить жизнь предков широко, многопланово, на протяжении веков, показать наиболее значимые общественно-политические, экономические события и процессы, повлиявшие на уклад жизни людей, определившие их судьбы. Это постепенный переход башкир к оседлости, занятие земледелием, строительство домов, развитие торговли, расширение связей с другими государствами, а также добровольное вхождение башкир в состав России, дальнейшая их экспансия со стороны самодержавия, народные восстания и волнения, исчезновение вековых традиций и многое другое.

При рассказе обо всем этом авторское повествование то и дело прерывается более детальным описанием определенной картины, события, героя… Например, одним из центральных эпизодов в идейно-художественном содержании романа является изображение курултая всех башкирских племен во главе с Башкирским ханом. На этом собрании башкиры-язычники решают, как строить свои отношения с миссионерами с Востока, как относиться к исламу. Предчувствие грядущих больших событий и перемен, осознание неизбежности прихода нового, а также гостеприимство башкирского народа позволили выработать единственно верную тактику по отношению к чужестранцам. Автор рисует картину встречи башкир с Фазланом и его спутниками.

Теперь уже глазами арабского путешественника мы видим жизнь башкир в разных ее проявлениях, красоту и богатство края и башкирской женщины, гордый взор и воинскую стать башкирского джигита. В деталях описаны башкирская свадьба и обряд жертвоприношения. Писатель искусно передает чувства, ощущения и мысли чужеземца, которому все ново, интересно и необычно, а порой и страшно. Его встреча с аксакалами превращается в диалог-спор об исламе, его канонах, о роли и месте женщины-мусульманки в семье и в обществе. Слушание протяжных песен сэсэна под мелодию курая, беседы с простыми людьми – все это во многом

изменило отношение Фазлана к башкирам. Перед ним – гордый и свободный, дружелюбный и трудолюбивый народ, влюбленный в свой край, готовый его защищать.

В характерах героев ярко выражены их национальное своеобразие; детали жизни, быта, особенности их речи, поведение, одежда – всё это подчеркивает национальный колорит. В создании башкирского национального характера большую роль играет образ Артыр-бея. Его историю можно воспринимать как своего рода вставную новеллу в составе романа, призванную оживить сюжетное действие, пролить свет на национальный характер. Рассказывается о чистой, романтической и в то же время трагической любви Артыра и Кюнсылу. Сложные родоплеменные отношения и предрассудки не позволяют влюбленным соединиться; в дальнейшем их разлука становится причиной гибели девушки и ухода героя в чужие страны. Как «блудный сын» поневоле, он оказывается слугой у восточных купцов, потом попадает в караван миссионеров как проводник.

Артыр-бей и Фазлан – это два полюса, два мира, взаимодополняющие и взаимообогащающие друг друга. Башкирский бей – путеводитель для Фазлана и его спутников по башкирским землям; дипломат, лекарь, знаток местных языков он помогает им находить выход из трудных ситуаций; через него и под его влиянием арабский путешественник меняет свои первоначальные предубеждения и представления о так называемых диких, отсталых и грозных «башгартах». С другой стороны, на примере Артыра, принявшего ислам, автор демонстрирует его благотворное влияние на человека.

Создание образов героев идет через психологическую разработку характеров. При помощи внутреннего монолога, несобственно-авторской речи писатель рисует их психологические портреты, передает внутреннее состояние, реакцию на те или иные события. Если в Фазлане читатель видит представителя арабского мира, дружелюбно настроенного к башкирам, булгарам и другим народам, но все же не лишенного некоторого высокомерия и тщеславия, чувства превосходства над так называемыми «дикими» язычниками, то в Артыр-бее автор создает образ человека, вновь оказавшегося на родной земле после долгих скитаний, переполненного чувством любви к ней.

В романе нашли отражение результаты многолетних научных разысканий Р.Н.Баимова в области литературы, культуры и искусства Востока, истории башкирского народа и т.д., что и определило ярко выраженное исследовательское начало произведения, активное присутствие автора в повествовании. Он знает больше и «видит» дальше героя, что намного расширяет горизонты изображаемого. Рассказ о судьбе Поэта в тоталитарном государстве (например, о Рудаки, Насими), о роли религии в жизни людей, о древних башкирских ханах и племенах, их быте, обычаях,

борьбе за свою независимость, о дворцовых интригах, о завоевательных походах Македонского и еще многое включается в текст в виде авторских отступлений, ремарок, комментарий, вставных эпизодов. Местами повествование перегружено материалом информационного, научно-познавательного характера, изобилует названиями различных стран, государств, городов, местностей, именами известных и малоизвестных исторических деятелей, фактами, датами и т.п. Конечно, это ослабляет художественную, эстетическую составляющую произведения, которое в этих местах приобретает публицистическую окраску, черты научно-популярного стиля, очерка, эссе. Тем не менее, это обогащает роман, усиливает его познавательную ценность. Например, интересно читать о лекарственном растении мандрагоре; в книге много материала для любознательного читателя по географии, истории, этнографии; со знанием дела автор пишет об обычаях древних языческих племен, о древних цивилизациях, о Зароастризме…

Широта тематики и проблематики, о чем шла речь выше, обусловили жанровую специфику романа, обозначенного самим автором как историко-документальный. Однако надо иметь в виду то, что любой литературный факт шире общепринятых норм, дефиниций, и попытка «надеть» на него каноны того или иного жанра не всегда может увенчаться успехом. Роман «Караван идет из Багдада» в этом отношении не является исключением. Поэтому определение «историко-документальный» в данном случае требует некоторого уточнения и дополнения. На наш взгляд, к жанрообразующим факторам в романе, наряду с документальностью, следует также отнести научность, публицистичность, выраженное авторское начало. Жанр анализируемого романа носит синтетический характер, находится на стыке науки и литературы, содержательно-формальная структура роднит его с такими внутрижанровыми разновидностями большой эпической формы, как «роман-исследование» и «роман-эссе».

Талант Р.Н.Баимова как писателя-историка, документалиста ярко проявился в романе «Кречет мятежный» [2]. В эпицентре больших и малых событий романа находится видный деятель башкирского национального движения Заки Валиди. Создание его образа является сверхзадачей автора.

Художественную версию личности исторического лица писатель строит на основе большого количества документов: воспоминаний, писем, трудов самого Валиди, различных резолюций, постановлений, отзывов, характеристик, оставленных его соратниками, современниками, идейными оппонентами. Автор применяет различные способы использования и обработки документа: дословное или частичное его воспроизведение в виде цитат, передача его содержания в авторском изложении или восприятии персонажей, ссылка, подразумевание, косвенное упоминание о нем. В одном случае он является подтверждением авторских рассуждений, как бы

логическим их завершением. Например, после рассказа о боевых походах башкирских формирований, о примерах мужества, отваги башкирских воинов на фронтах гражданской войны автор приводит выдержку из газеты «Петроградская правда», где говорится об их самоотверженности, героизме и смекалке при обороне Петрограда от Юденича. В другом – документ наталкивает писателя (или героя) на раздумья, вызывает поток мыслей и чувств. Вот Заки Валиди читает телеграмму секретаря Областного Комитета РКП (б) Артема Сергеева, адресованную Дзержинскому. Описывая психологическое состояние героя в этот момент, писатель передает противоречивость его чувств и мыслей. В таких случаях документ важен не сам по себе, а как штрих к политическому портрету того или иного исторического деятеля.

Подобных примеров работы с документом, включения его в текст романа немало. Главному герою часто приходится знакомиться с различными постановлениями, резолюциями, письмами, докладными, телеграммами, указами, решениями и т.п. Это и письмо Фрунзе Ленину о расформировании полка Мусы Муртазина; и документ о государственном устройстве в Башкортостане, подписанный Лениным, и многое другое. Во всех случаях писатель словно читает мысли и чувства своего героя, следит за ходом его раздумий, передает его реакцию на факт, явление, его оценку. Здесь документ выполняет двойную функцию: с одной стороны, он является средством воссоздания социально-политической обстановки эпохи после 1917 года, ее идеологических, политических конфликтов; с другой – служит созданию психологического портрета центрального персонажа. В этом случае можно говорить о художественном, эстетическом содержании документа, так как он соотнесен с внутренним миром человека, личностью героя.

Во всяком документальном повествовании перед его автором встает проблема соотношения факта и вымысла. В романе «Кречет мятежный» они сосуществуют, обогащая его идейно-эстетическое содержание. Документальная основа не мешает богатству художественной палитры писателя. Он использует различные приемы, образную символику, связанную с фольклором башкирского народа. Символические образы вечного огня, шонкара, дракона, курая, башкирского джигита вносят в эпическое повествование лирико-романтическую струю, придают ему возвышенное звучание.

Документальное начало романа объективно, непосредственно не связано с личностью автора, отличается воспроизведением реальных документов. Художественное же начало сказывается в систематизации отборе, оценке, осмыслении документов, их комментариях, обобщении и конкретизации, в создании образности, в художественном вымысле. В чистом виде выделить эти начала в романе трудно, так как само обращение

к тому или иному документу носит выборочный, личностный , оценочный характер. Можно утверждать, что образы в романе созданы на основе диалектического единства документального и художественного начал, на соотношении факта и вымысла. Документы в нем, помимо историко-познавательного, имеют значение и художественное, так как, будучи отобранными определенным образом, композиционно и стилистически организованными, они отвечают авторскому замыслу: воссоздать целостный образ эпохи и личности в ней.

«Кречет мятежный» можно характеризовать как историко-документальный, документально-художественный роман. В нем переплетаются различные начала: документальное, публицистическое, романное (художественное). Последнее выразилось и в предположениях писателя о том, что м о г- л о произойти, и в его публицистических размышлениях о личности , судьбе центрального персонажа, и о явлениях истории и современности, и в оценке документов. На основе равноправия документального и художественного формируется повествование о времени, о личности, о народе, строится авторская концепция мира и человека.

Вместе с тем «Кречет мятежный» - не чисто документальное произведение. Художественное начало в нем преобладает, «напоминает» о себе чаще, становится ведущим. С точки зрения содержания, проблематики романа необходимо признать активную роль документа, а на уровне формы, стиля романное, вымышленное, художественное становится более заметным, доминирующим. Документ лежит в основе романа, управляя его художественной структурой и одновременно оставаясь скрытым в тексте; он часто угадывается, подразумевается, давая ощущение подлинности, достоверности изображаемого. Автор «оживляет» картины, рисует картины природы, передает диалоги, монологи героев, домысливает эпизоды их частной жизни, отказавшись тем самым от сухости, информативности, хроникальности.

Общественно-политическая деятельность Заки Валиди в целом воссоздана на основе документов. Но его психологический, духовно-нравственный облик был бы неполным без изображения его в семейно-бытовом, интимном, личном планах. Картины пребывания его на малой родине, в кругу семьи, родных, односельчан созданы во многом благодаря творческой фантазии автора. Лирико-романтическими мотивами окрашены страницы, посвященные Нафисе, впоследствии ставшей его женой. В таких местах писатель-документалист и публицист уступает место художнику слова, который создает психологически и художественно убедительные и выразительные картины, обращается к внутреннему миру героев, изображает их тончайшие душевные движения. Запоминается картина свадьбы, которая свидетельствует, что автор хорошо знает народные

обычаи, обряды, праздники. В романтически возвышенных тонах показаны молодожены. Перед женихом - белолицая красавица-невеста с пушистой косой, печальными глазами, застенчивая, со скромной улыбкой на губах.

В подобном ключе написаны эпизоды пребывания Заки Валиди в родном селе Козян. Писательская фантазия рисует героя в белой рубашке, галифе, хромовых сапогах на лоне прекрасной, величавой природы. Кругом отвесные скалы, горные вершины, покрытые густыми лесами, чистый, теплый, мягкий августовский воздух, голубизна. И на этом фоне – редкая и красивая птица – белый шонкар, используемый еще издревле для охоты. Герой наблюдает за полетом птицы: она парит красиво, гордо и свободно; под ее крыльями, сверкающими в лучах солнца,- просторы, степи, горы, леса, реки. Это – одна из условно-символических картин в романе, ведущих к глубоким художественным обобщениям, ключевая сцена во всем его идейном содержании.

Образ Шонкара вызывает различные ассоциации. Во-первых, автор под ним подразумевает Заки Валиди. Об этом свидетельствуют эпиграфы к шестой и тринадцатой частям романа, которые являются строками стихотворения Файзуллы Айбулатова. В одном случае поэт-самородок пишет о пестром шонкаре (кречете), заклевывающем голову дракона, а в другом – об улетающем в чужие края, осознавая свою ненужность людям. Иносказательный смысл этого стихотворения был растолкован Даутом Юлтыем еще в 1930 году. Во-вторых, данный символический образ имеет и более обобщенное значение. Следя за полетом шонкара, Валиди вновь предается заветным мечтам о свободе, о счастливом будущем родного народа, который должен жить и трудиться свободно на этой богатой, прекрасной земле, быть ее полновластным хозяином. Так в этом образе тесно смыкаются мысли автора о судьбе личности, народа.

Примеров сочетания документального и художественного, фактического и вымышленного в романе можно продолжить. Приведенные же из них выше свидетельствуют о плодотворности писательских поисков, о его находках в области историко-документального повествования. Умелое использование документа в художественном тексте, выявление его эстетического, «человеческого» содержания позволило автору создать эпическое полотно, отмеченное историзмом художественного мышления, верностью изображаемых картин эпохи, убедительностью психологических характеристик.

Литература

1. Баимов Р.Н. Караван идет из Багдада // Агидель.- 2009.- № 1,2.
2. Баимов Р.Н.Кречет мятежный: Историко-доккументальный роман.- Уфа: Китап, 2002.-544 с.

©Хасанов Р.Ф., 2017

Хисамова Г.Г.
доктор филологических наук, профессор БашГУ,
г. Уфа

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА КАК КОМПОНЕНТ ПОЛИКУЛЬТУРНОГО ВОСПИТАНИЯ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ

В последнее время в отечественной педагогике и в методике преподавания лингвистических и литературоведческих дисциплин оформилось новое направление – «поликультурное образование», цель которого состоит «в формировании человека, способного к активной и эффективной жизнедеятельности в многонациональной среде» [2, с. 274]. Особая роль в этом отводится русскому языку, являющуюся средством межнационального общения в многонациональном социуме. Однако, помимо знания языка, чтобы общение состоялось, нужно знать культуру, обычаи, особенности речевого поведения, языковую картину мира носителей контактирующих языков. Проблема межкультурной коммуникации напрямую связана с проблемой формирования билингвальной (полилингвальной) языковой личности, способной к межкультурному общению [4, с. 677].

Спецкурс по практикуму «Филологический анализ художественного текста» на национальном отделении ориентирован на привитие студентам навыков комплексного филологического анализа образцов художественного слова.

Спецкурс и практикум имеют целью способствовать повышению общефилологической подготовки студентов, усилению ее профессиональной направленности и формирование лингвокультурологической компетенции студентов.

В связи с этим определяются следующие задачи:

1) усвоение студентами общих принципов лингвистического анализа художественного текста;
2) знакомство студентов с наиболее типичными и эффективными методами и приемами анализа художественного текста;
3) изучение художественного текста в призме взаимодействия языков и культур в поликультурном информационном пространстве.

В спецкурсе излагаются теоретические основы анализа художественного текста. Помимо характеристики методологических принципов, методов и приемов лингвистического анализа художественного текста, основное внимание уделяется таким аспектам его характеристики, как членимость текста (единицы анализа художественного текста, композиционные части текста), целостность и информативность текста

(факторы текстообразования, предметно-тематическая организация текста, пространственно-временная организация художественного текста), образность и выразительность текста (взаимодействие образных языковых средств со структурой художественных образов). Проблематика лекций включает вопрос о специфике текстов разных жанров (прозы, поэзии, драмы). Во время практикума студенты знакомятся с современными методами и приемами анализа художественного текста, включая лингвистичсекий комментарий, лингвистическое толкование, лингвосмысловой анализ, лингвокультурологический анализ, что позволяет лучше осмыслить художественное совершенство произведения, проникнуть в смысл его образного содержания, выявить его национально-культурную специфику.

Анализ художественного текста предполагает такую его интерпретацию, которая помогает освоить заключенную в тексте эстетико-познавательную, в том числе и культурологическую информацию. Поэтому особая роль на занятиях со студентами отводится лингвокультурологическому анализу художественного текста.

Исследование художественного текста как лингвокультурного феномена предполагает описание национальной языковой картины мира, переданной писателем как ярким представителем своей этнокультурной общности в определенный исторический период [3, с. 5].

Лингвокультурологический анализ, опираясь на общефилологический и лингвистический, предусматривает прежде всего выявление национально-специфических особенностей текста, которые проявляются на содержательных и формальных уровнях. Выделяются 6 уровней лингвокультурологического анализа [2, с. 56-58].

Характеристика лингвокультурологической ситуации, в которой создан текст, обусловленных ею мотивов создания текста, замысла автора, избранной проблемы составляет первую ступень лингвокультурологического анализа. Вторая ступень – это уровень содержания текста: на материале какой темы, через какие события, через какие реалии жизни и концепты культуры будет реализован замысел автора, какова концептуальная основа их описания, какой подтекст, какой смысл заключен в данном описании.

Третья ступень – композиция, построение текста.

Четвертой ступенью является уровень культурно-концептуального поля текста.

Пятая ступень – лингвистический уровень. Культурологическое содержание художественного текста проявляется на уровне его языкового оформления: это лексический состав текста (исконная и заимствованная лексика, безэквивалентная, коннотативная и фоновая лексика, устаревшие слова и неологизмы), фразеологический и пословичный материал;

прецедентные имена; специфические грамматические категории и структуры, их использование в изобразительно-выразительных целях; синтаксическая структура предложений текста, средства межфразовой связи; синонимия, антонимия, тематические, словообразовательные связи слов, то есть все то, что составляет национально-специфическую языковую ткань текста.

Уровень сопоставительного анализа текстов разных культур в аспекте «диалога культур» является шестой ступенью лингвокультурологического анализа.

Культурный смысл, как отмечено выше, передается с помощью различных языковых приемов и средств.

В целях всестороннего лингвокультурологического анализа художественного текста и описания его этнокультурного своеобразия Р.Х.Хайруллина выделяет два вида языковых маркеров, использование которых придает тексту национальный колорит, - внешних и глубинных [3, с. 27-28; с. 43-44].

К внешним языковым маркерам относятся языковые единицы, обладающие национально-культурной семантикой за счет закрепления в языке наименований реалий и понятий национальной культуры, национального быта и т.д. К ним относят: имена собственные (личные имена, топонимы, гидронимы и т.д.); экзотизмы, диалектная лексика; наименования культурных реалий быта (кухонная утварь, одежда, блюда, напитки и др.); устойчивые обороты (пословицы, поговорки, фразеологизмы) с национальным содержанием.

Глубинные языковые маркеры выступают как сложный комплекс языковых единиц, обладающих функцией быть средством художественной выразительности. Выявить глубинные маркеры этнического своеобразия художественного текста можно в результате анализа следующих его составляющих: концептосферы лингвокультурного пространства художественного текста для раскрытия центральной идеи, темы, сюжета произведения, концептов; системы средств художественной выразительности, среди которых важную рольиграют метафоры и сравнения; мифологем, сквозных образов, закрепившие культурные коды народа, носителя языка; прецедентных феноменов-слов, имен собственных, выражений и фрагментов из произведений, исторических документов и т.д.

Таким образом, филологический анализ художественного текста, выступая современным лингводидактическим приемом изучения русского языка, дает возможность выявить национально-культурное своеобразие художественного текста в контексте диалога языков и культур.

Литература

1. Саяхова Л.Г. Лингвокультурология и межкультурная коммуникация. – Уфа: РИЦ БашГУ, 2014. – 137 с.

2. Суфиянова Н.М. Работа с текстом художественного произведения как компонент поликультурного воспитания // Актуальные проблемы изучения и преподавания русского языка в поликультурном пространстве. Материалы форума. – Уфа: РИЦ БашГУ, 2014. – С. 273-279.
3. Хайруллина Р.Х. Лингвокультурологический анализ художественного текста. Монография. – Уфа: Изд-во «Диалог», 2016. – 117 с.
4. Хисамова Г.Г. Художественный текст как способ формирования билингвальной личности // Научное наследие Б.Н.Головина в свете актуальных проблем современного языкознания (к 100-летию со дня рождения Б.Н.Головина). Сборник статей. – Нижний Новгород: ДЕКОМ, 2016. – с. 677-682.

© Хисамова Г.Г., 2017

Хисамова Д.Д.,
к.филол.н., доцент каф. рус. и сопост-ной филологии БашГУ,
г.Уфа

ПОЛИЛИНГВАЛЬНОЕ ОБУЧЕНИЕ В ПОЛИЭТНИЧЕСКОЙ СРЕДЕ

Башкирский язык, принадлежащий к кыпчакской подгруппе тюркской группы алтайской языковой семьи, является родным языком башкирского народа, проживающего в основном на территории Республики Башкортостан – субъекте Российской Федерации. Башкирский язык, как и другие тюркские языки, прошел свой долгий путь становления и развития. В настоящее время в республике определены два государственных языка – русский как государственный язык РФ и башкирский как язык башкирской нации. Он является средством обучения в некоторых районах РБ, поскольку является языком повседневного общения население, а также предметом изучения как гуманитарной дисциплины в школах, ВУЗах РБ на филологических факультетах. Хотелось бы отметить сотрудничество Республики Башкортостан с ЮНЕСКО. Их сотрудничество заключается в содействии развития образования, науки и культуры в РБ, сохранении и развитии башкирского языка и других языков, культуры и традиций башкирского народа и других народов многонационального Башкортостана; содействии в изучении иностранных языков, развитии многостороннего сотрудничества Республики Башкортостан с зарубежными странами. В эпоху расширения и развития международного сотрудничества в республике, изучение иностранных языков имеет большое значение. Владение иностранным языком является неотъемлемым компонентом в подготовке высококвалифицированного специалиста в своей области, поскольку будущее страны, народа зависит от плодотворного

сотрудничества с иностранными партнерами. В настоящее время также наблюдается интерес к изучению башкирского языка и культуры башкирского народа иностранными представителями. Поэтому общественность, ученые лингвисты, методисты, педагогическое сообщество ведут работу по созданию современной поликультурной среды в республике. Необходимость изучения иностранного языка рассмотрена на государственном уровне: введением обязательного ЕГЭ по иностранному языку во всех школах РФ с 2020 г. В стандарте второго поколения основного общего образования обучение иностранному языку рассматривается как одно из приоритетных направлений современного школьного образования. «Основная цель изучения иностранных языков в школе — формирование у школьников иноязычной коммуникативной компетенции, т.е способность и готовность осуществлять иноязычное межличностное и межкультурное общение с носителями языка; приобщить школьников к культуре страны изучаемого языка, развитию взаимопонимания, толерантного отношения к проявлению иной культуры помогает осознать особенности культуры своей страны и развивает у них умение предоставлять её в процессе общения средствами иностранного языка», «…сформированность умения использовать иностранный язык как средство для получения информации из иноязычных источников». На следующей ступени образования каждый выпускник университета должен владеть не разговорным, а иностранным языком в сфере профессиональной деятельности. Данные требования стандарта влекут ряд проблем: мотивация учащихся, методическое обеспечение, психологические трудности, региональные особенности и т.д. Для успешной реализации введений и требований ФГОС стандарта возникает необходимость в усовершенствовании методик и технологий преподавания иностранного языка с учетом региональных особенностей. Известно, что русский язык для коренного населения РБ является неродным (иностранным), языком межнационального общения, изучение которого начинается в школе. Русский и башкирский языки являются разноструктурными языками. В тоже время ученики изучают другой иностранный язык (английский), который имеет свой алфавит, свои фонетические, орфографические, лексические, грамматические особенности. Изучение иностранного языка (английского) происходит через неродной язык населения (русский), что в свою очередь вызывает трудности в осознании, понимании норм иностранного языка. Одновременное изучение разных грамматических категорий трех языков - родного, русского и иностранного - увеличивает нагрузку на учащихся, что в определенной степени отражается как на их здоровье, так и в учебном процессе. М.А. Хасанов отмечает что, взаимодействие трех языковых систем, связанное с психологическими явлениями переноса и интерференции, создает дополнительные трудности. Все эти трудности и

особенности не всегда учитываются в процессе обучения иностранному языку, что намного снижает качество знаний, навыков и умений устной речи и чтения учащихся-башкир, а также порождают типичные как фонетические, так и грамматические ошибки, характерные для башкирских детей [6, с. 18].

Английский, башкирский и русский языки обладают совокупностью общих признаков, характерных в той или иной степени для всех языков мира, так как языковая картина мира в целом и главном совпадает с логическим отражением мира в сознании людей. Но при этом в языковой картине мира сохраняются как бы отдельные участки, которые являются специфическими для каждого народа. Поэтому системы понятий в разных языках могут быть разными. Детальное сравнение разных языков помогает осознать, что существуют понятия, которые не совпадают в языках. Так например, Анохина С.З. в рамках когнитивной лингвистики рассматривает языковые структуры сквозь призму общих знаний человека о мире, накопленного им опыта взаимодействия с окружающей средой, и в тесной зависимости от психологических, коммуникативных и культурных факторов. [1, с. 15]

Следует также отметить, что сравнительно легко усваиваются те формы изучаемого языка, значения которых совпадают со значениями родного языка, труднее усваиваются формы, не имеющие аналогов в родном языке, а хуже всего усваиваются формы со сходными значениями, где имеются как элементы совпадения, так и расхождения. Сопоставление грамматических явлений родного и иностранного языков, с одной стороны, расширяет филологический и лингвистический кругозор учащихся, включает их в диалог культур, способствует осознанному овладению учащихся новым языком, с другой стороны, при правильной организации обучения облегчает преподавание иностранного языка в национальной (башкирской) школе.

В связи с этим в республике возникает необходимость обучения, овладения и совершенствования нескольких иностранных языков с опорой на родной. Поэтому в последние десятилетия уделяется больше внимание сопоставительной лингвистике. Сопоставительная типология направлена на выявление в различных языках изоморфизма (подобие и сходство структуры языковых единиц) и алломорфизма (разнотипность структуры языковых единиц).

Сопоставительно-типологическое изучение разноструктурных языков является одним из продуктивных методов изучения языков. Такое сопоставление преследует две взаимосвязанные цели, которые нельзя рассматривать обособленно друг от друга: теоретическую – изучение двух, реже нескольких языков для выявления их сходств и различий на всех уровнях языковой структуры (лингвистическая); практическую – получение

информации, необходимой для лингводидактических потребностей, знаний о специфике языков, направленных на практику обучения неродному языку (лингвометодическая) [7, с.460]. Л.В.Щерба придавал большое значение сопоставительному изучению языков « … не только для усвоения иностранного языка, но и для лучшего понимания особенностей родного языка и проникновении в суть его структур. О необходимости сопоставительного анализа родного языка учащегося и изучаемого им иностранного языка писали Ди Пьетро, В.Н.Ярцева, Дж.Буранов, В.П.Нерозняк, Б.А.Серебренников, Д.Е.Поливанов, А.А.Реформатский, Э.М.Ахунзянов и др. Неоценимый вклад в методику обучения русскому языку в национальной (башкирской) школе внесли методисты РБ А.М.Ахмерова, М.Г.Хайруллина, К.З.Закирьянов, Р.В.Альмухаметов, Р.Х.Хайруллина. Однако сопоставительное изучение русского и национальных языков до недавнего времени строилось на элементарном сравнении лежавших на поверхности фактов, и не изучался в действии, в общении.

В настоящее время исследованы типологические особенности башкирского языка в сопоставлении с английским, немецким, французским и другими языками, имеются фундаментальные исследования по каждым языкам в отдельности, но нет методических рекомендаций по внедрению имеющегося материала в учебный процесс. Проанализировав работы по сопоставительному изучению башкирского языка с другими разноструктурными языками, мы заметили, что сравнительно-сопоставительное изучение является актуальным. Данный материал способствовал бы лучшему овладению иностранным языком в национальной аудитории. При сопоставлении учащиеся видят те тонкости родного языка, которые им до этого были малоизвестны. Они учатся самостоятельно мыслить, анализировать, и в тоже время сами вовлекаются в научное исследование.

Литература

1. Анохина, С.З. Когнитивный подход в анализе объектов зрительного восприятия / С.З.Анохина.- Челябинск, 2010.- С.15.

2. Сираева Р. Т. Особенности национальной языковой картины мира / Р.Т.Сираева. – Уфа:БашГУ, 2016. – С.434-439.

3. Усманов Р.Ш. Метафорические переносы в номинации параметрических прилагательных / Р.Ш. Усманов. – Москва, 2015 – С.142-143.

4.Фатхуллина, Ф.Р. Новые слова в современном башкирском языке: автореф. дис. … канд.филол.наук. – Уфа, 2009. – 24с.

5. Фатхуллина, Ф.Р. Вхождение новых слов в лексику башкирского языка / Ф.Р. Фатхуллина Вестник Башкирского университета. – Т.13. –2008. – №3. – С. 586-589.

6. Хасанов М.А. Обучение грамматике английского языка в башкирской школе / М.А.Хасанов. – Уфа:Китап, 2011. – 166с.
7. Хисамова Д.Д. Сопоставительная лингвистика и лингводидактика /Д.Д. Хисамова. - Уфа:БГУ, 2016. – С. 459-463.
© Хисамова Д.Д., 2017

Хөббитдинова Н.Ә.,
филол. ф. д., РФА ӨҒҮ ТТӘИ әйҙәүсе ғилми хеҙмәткәре,
Өфө ҡалаһы

КИМ ӘХМӘТЙӘНОВ ПОЭТИК ОБРАЗЛЫЛЫҠ ОҪТАҺЫ

Башҡорт әҙәбитенең поэтикаһы теория8ын өйрәнгән, әҙәбәиәт ғилеменә фәнни нигеҙ һалған күренекле ғалим һәм шәхес Ҡим Әбүзәр улы Әхмәтйәновтың эшмәкәрлеге баһалап бөткөһөҙ оло. Уның теоретик һәм практик ғилми тикшеренеүҙәре бөгөн һүҙ сәнғәтен тикшеренеүселәре өсөн төп хеҙмәттәр булып тора. Шиғырҙы шиғыр иткән поэтик образлылыҡтарҙы ул тотоп алып, уларҙы анализлауҙары, поэзияның юғары художестволы деталдәрен барлап күрһәтеүҙәре, башҡаларҙың күрмәгәнен күрә белеүе менән ғалимдың тикшеренеүҙәре айырылып торҙо. Ошо йәһәттән ҡарағанда, К.Әхмәтйәновтың ана шул поэтик деталдәрҙе нисек тотоп алып күрә белеүе беҙҙең быуын ғалимары өсөн үтә мөһим һәм ҡыҙыҡлы методологик ҡулланма булып тора. Миҫал итеп илау, күҙ йәшен түгеү кеүек кешенең физик торошона бәйле поэтик күренештәрҙе алайыҡ.

Бәғзеләр бындай хис-тойғо һәм физик хәл-торош күберәк ҡатын-ҡыҙ поэзияһына хас, тиерҙәр. Бер ҙә бәхәсләшмәйенсә ҡатын-ҡыҙ шиғриәтенә туҡталып китеү ҙә урынлы булыр кеүек.

Ысынлап та, фәндә күптән билдәле булған, гендер поэзияһында лирик героиняның нескә, йомшаҡ ңүңеленең торошон сағылдырғанда, шағирәләр күҙ йәшен түгеүҙәрен белдереүсән. Был хаҡта, мәҫәлән:

Был кис ҡалып килде илағым,
Бер илағым килде туйғансы.
Күңелдәге бөтә әрнеүҙәрҙе
Күҙ йәштәрем менән йыуғансы… –

ти, “Мин иланым тағы бәхетемдән” тигән шиғырында билдәле шағирә Й.Ильясова [1, с. 22-23].. Йәки:

Күкрәгеңә тамды күҙ йәштәрем,
Ниңә шулай ҡапыл тертләнең?
Яндыраммы әллә күҙ йәштәрем,
Ҡалҡандай ҙа һинең күкрәгең, –

тиелә Ф.Туғыҙбаеваның исемһеҙ бер шиғырында [2, с. 167]..

Тимәк, лирик героиняның тойғолары, шул моменттағы хистәре күҙ йәштәре аша белдерелеп, ошо физик торош үҙ исеме менән аталған.

Әммә был торошто поэзияла бикенсе төрлөрәк, кинәйә менән дә күрһәтергә мөмкин. Кешенең был хәлен поэтиклаштырылыуыҙа К.Әхмәтйәнов тәүгеләрҙән булып С.Ҡудаш, Ғ.Сәләм һәм М.Кәрим кеүек шағирҙарҙың ижадында иғтибар иткәйне. Әгәр С.Ҡудаш менән Ғ.Сәләм шиғырҙарында кешенең был эмоция торошо шул хәлдең үҙ исеме менән ("…Илай икән шуға ысынлап", "…Күҙҙәренән йәшең түгелде" һ.б.) аталһа, Мостай Кәримдә иһә был хәл башҡа образдар аша нескәрәк итеп сағылдырылды. Уның "Ҡара һыуҙар" поэмаһы героиняһының былдай эмоцияһы "…Ҡара шәле суҡтарынан Сөбөрҙәп һыу ағып тора", тигән нисектер йәшерен образлы сағыштырыу аша күрһәтелде. "Шәл суҡтарынан һыу ағып тороу күренеше менән һыҡтау араһында бер ниндәй ҙә уртаҡлыҡ юҡ кеүек. Ләкин әҫәрҙең поэтик контексында был ике күренеш араһындағы бәйләнешептәре бында тағы ла нәҙегерәк, тимәк, поэмалағы шиғриәт тә юғарыраҡ һәм нескәрәк", тигәйне К.Әхмәтйәнов был поэманы тикшергәндә. Артабан ғалим "хәрәкәттең… үҙ исеме менән атап бирмәйенсә, уҡыусыға башҡа берәй образдар аша еткереү – шиғриәт теленең үҙе тап бына шул була ла инде", тип өҫтәгәйне [3, с. 224-225]. Төрлө осор әҙиптәренең поэтик оҫталығы кимәлен ғалим башҡорт шиғриәтенең үҫешеүе, йылдар үтеүе менән шағиҙар ҙа йышылып, поэтик нескәлектәрҙе үҙһенеүҙәре менән аңлатҡайны.

К.Әхмәтйәновтың ҡарашы менән ҡарағанда, ошондай уҡ – яратыу, күңел төшөү кеүек эмоциональ кисерештәрҙең башҡа образдар аша биреүлеүен Г.Яҡупованың шиғырҙарында ла күҙәтергә мөмкин булыр ине. Уның "Яҡты күҙҙә…" шиғырында "башҡа образ" булып ынйы образы һүрәтләнә. Ул илау сигенә етһә лә, илайым тип асыҡтан-асыҡ әйтмәйенсә:

…Өҙөлә лә күңел ебе,
Ынйылары
Һибешеп ята…
Кем теҙер был мунсаҡты
Яҡты күҙҙә,
Ынйы теүәл саҡта? –

тигән риторик һорау бирә. Ваҡытлыса үпкәләшкән бер мәлдә өҙөлгән ынйы мунсағын, әлбиттә, һөйгәне менән бергәләп ялғаясаҡ, сөнки мөхәббәт һәр нәмәнән көслөрәк. Бында шағирә лирик героиняһының эмоциональ торошоноң физик хәлен туранан-тура исеме менән атамайынса, уҡыусының күңел һиҙгерлегенә, зиһененә ышана.

Шулай итеп, кинәйә, тел төбө менән һөйләү, ысынлап та, К.Әхмәтйәнов әйтмешләй, "образлы телмәрҙең тәьҫирле, "үтемле" булыуын" аңлата. Хәрәктте йәки хисте туранан-тура үҙ исеме менән түгел, ә төрлө художестволы деталдәр ярҙамында әйтеп, уларҙы "образлылыҡты

тыуҙырыусы” сара итеп файҙалланыу яҡшы, тигәйне ул. Һөҙөмтәлә, ниндәй генә масштабтағы күренештәр, тәрән хистәр сағылдырылмаһын, уларҙы “кинәйә аша, шул уҡ ваҡытта ябай һәм аңлайышлы итеп һүрәтләй белеү – шағир талантын билдәләй торған күрһәткестәрҙең береһе” булыуына инанаһың [1, с. 34]. Байтаҡ тәжриәбәләр үткәреп, бихисап шиғырҙар үҙләштереп, ошондай, бер яҡтан, тәрән мәғәнәгә эйә, икенсе яҡтан, ябай алым булған төшөнсәләрҙе әҙәбиәт фәне бейеклегенән дөйөмләштергән ғалим Ким Әхмәтйәнов үҙе поэтик образлылыҡ оҫтаһы ине.

Әҙәбиәт

1.Ильясова Й. Һарғайма, йәй!: Шиғырҙар. – Өфө: Китап, 1994. - 80 б.

2.Туғыҙбаева Ф. Фатихамды бирәм: Шиғырҙар, поэмалар. – Өфө: Китап, 1994. – 240 б.

3.Әхмәтйәнов К. Матурлыҡ. Батырлыҡ. Шиғриәт. – Өфө: Баш. кит. нәшр-е, 1982. – 304 б.

4.Әхмәтйәнов К. Әҙәби тәнҡит. – Өфө: Китап, 2012. – 304 б.

©Хөббитдинова Н.Ә., 2017

Хөббитдинова Н.Ә.,

филол. ф. д., РФА ӨҒҮ ТТӘИ әйҙәүсе ғилми хеҙмәткәре,.

Ғәлиуллин А.Х.,

РФА ӨҒҮ ТТӘИ аспиранты,

Өфө ҡалаһы

БАШҠОРТ ГЕНДЕР ПРОЗАҺЫ МӘСЬӘЛӘҺЕ: ПРОБЛЕМАНЫҢ ҠУЙЫЛЫШЫНА ҠАРАТА (Т. ҒАРИПОВАНЫҢ “БӨЙРӘКӘЙ” РОМАНЫ МИҪАЛЫНДА)

Ҡатын-ҡыҙ прозаһы йәки поэзияһы Рәсәй әҙәбиәтендә 1980-се йй. аҙағы – 90-сы йй. баштарында иркенләп үҫеште, ә инде 90-сы йй. урталарынан уны фәнни күҙлектән өйрәнеү башланды. Был яңы әҙәби күренеште билдәләү өсөн беренсе тапҡыр “гендер” термины ҡулланылды. Гендер тип иң тәүҙә ир менән ҡатын араһындағы енси, биологик, психолог айырманы аңлайҙар. И.Г. Зумбулидзе тигән ғалим был яңы ғилми төшөнсә тураһында «…Употребление этого понятия переносило акцент на взаимодействия между полами с учетом всей сложности их биологических, психологических, социальных и культурных особенностей», тигәйне Т. Мелешконың “Современная отечественная женская проза: проблемы поэтики в гендерном аспекте” тигән китабына һылтанып [3, 21-се бит].

Бөгөн ҡатын-ҡыҙ прозаһы менән поэзияһын айырып ҡарауҙың сәбәптәре шундай факторҙарға ҡайтып ҡала: беренсенән, авторҙың мотлаҡ ҡатын-ҡыҙ булыуы, икенсенән, әҫәрҙең үҙәгендә төп герой булып ҡатын-ҡыҙҙың тороуы, өсөнсөнән, проблемаһы тик ҡатын-ҡыҙ тормошо һәм яҙмышы тирәһендә үҫешеүе һ.б. Шулай уҡ бындай әҫәрҙәрҙә тирә-яҡ

мөхитте танып белеүҙә ҡатын-ҡыҙ психо-эмоцияһы, хис-тойғоларының үҙенсәлекле бирелеше лә мөһим.

Фәндә ҡатын-ҡыҙ прозаһы йәки поэзияһы феномен тип ҡаралып өйрәнелә, уға ҡарата төрлө ҡараштар, мөнәсәбәттәр белдерелә, дискуссиялар үткәрелә, әммә уны ниндәйҙер иҫ-киткес башҡа, сит күренеш тип түгел, бәлки, әҙәби фекерҙең яңы күренеше, художестволы мөмкинлектең инновациялы ысулы тип ҡабул итергә кәрәктер. Йәғни бер үк тормош күренешенә ир-зат яҙыусылары менән әҙибәләрҙең тик үҙ енестәренә генә хас булған башҡа психологияһы, уй-кисерештәре, ҡараштары белдерелә. Был да асылда әҙәбиәттең, сәнғәттең художестволы байлығын, киңлеген һәм үҙенсәлектәрен сағылдырған матур бер күренеш тип ҡабул ителергә кәрәктер. Бөгөнгө рус әҙәбиәтендә ҡатын-ҡыҙ прозаһына нигеҙ һалыусылар тип Людмила Петрушевская, Татьяна Толстая, Людмила Улицкая, Виктория Токарева ише әҙибәләр һанала. Улар төрлө жанрҙарҙа ижад итә: социаль-психологик, сентименталь роман, тормошто бәйән иткән роман (роман-жизнеописание) йәки хикәйә, повесть, эссе. Быңдай әҫәрҙәрҙең төп темалары булып ғаилә, мөхәббәт, бәхет, тормош, ир менән ҡатын-ҡыҙ мөнәсәбәттәре, бала-сағалар, ейән-ейәнсәрҙәр, йорт-ҡура, шәхес, быуындар бәйләнеше йәки ҡапма-ҡаршылыҡтары кеүек һ.б. шундай тормош-көнкүреш һәм хатта интим, ят заттар күҙенә салынып бармаған, әммә тормошта, йәмғиәттә мөһим урын алып торған күренештәр тора[3, 22-се бит].

Башҡорт әҙәбиәтенә килгәндә, беҙҙә лә ҡатын-ҡыҙ прозаһы йәки поэзияһы күптән тамыр йәйгән бер сағыу ваҡиға булды. Әле 1930-80-се йылдарҙа ижад иткән Һәҙиә Дәүләтшина менән Зәйнәб Биишеваның сәсмә әҫәрҙәре ана шундайҙарҙан ине. Тик, шуныһы: һ.Дәүләтшинаның, мәҫәлән, “Айбикә” повесы, “Һырға һабағы” хикәйәһенең үҙәгендә башҡорт ҡатын-ҡыҙ яҙмышы, уның эске донъяһы эволюцияһы, шәхес булараҡ формалашыуы торһа, “Ырғыҙ” романында хәл-ваҡиға иһә Айбулат Айҙаров исемле ир-егет тирәһендә үҫешә. Һуңғыһы гендер прозаһының төп критерийҙарына тап килмәһә лә, унда сағылған башҡа героинялырҙың характерҙары галереяһының оҫта бирелеше ҡатын-ҡыҙ прозаһы исемен аҡлай. Шуны ла әйтмәү мөмкин түгел: төп геройҙың ир-ат булыу сәбәбе әҫәрҙең синфи ҡаршылыҡтарҙа иреклек өсөн барған көрәште, революцияны тасуирлап күрһәтеү кеүек төп идеяға ҡайтып ҡалалыр. Совет осоро идеологияһына ярашлы рәүештә ысын көрәшсе революционер булып ҡатын-ҡыҙ героинәһы түгел, мотлаҡ ир-ат торорға тейеш булғандыр. З.Биишеваның “Емеш” трилогияһы исем-аталышы, идея-темаһы, образдар системаһы яғынан да гендер прозаһы аталышына лайыҡ.

Бөгөнгө башҡорт әҙәбиәтенең айырыуса прозаһында был йәһәттән уңышлы эшләп килгән ҡатын-ҡыҙ яҙыусыларынан Т.Ғарипова, Г.Ғиззәтуллина, Г.Яҡупова ише әҙибәләрҙең ижады, сәсмә әҫәрҙәре ҡаралған гендер йүнәлешен тәшкил итә. Тик үткән быуат әҙибәләренең ижады менән

бөгөнгөһө араһында айырма бар: тәүгеләренең әҫәрҙәрендә, заманына хас булғанса, социаль көрәш, синыф-ара бәрелештәр, шул шарттарҙағы хоҡуҡһыҙ ҡатын-ҡыҙ хәле, уның аң йәһәтенән үҫеше, шәхес булараҡ формалашыу процесы һ.б. һүрәтләнә; бөгөнгө ҡатындар прозаһы тәрән психоаналитикаға ҡоролоп, ҡатындарҙы ир-ат заттарынан өҫтөнөрәк, юғарыраҡ итеп, йәғни, феминистик рух менән һуғарып күрһәтелеүсән. Йәғни ҡатындар ир ҡатыны ла, әсәй ҙә, донъя тотҡаһы ла, балаға туған телде биреүсе лә, тәрбиәләүсе лә һ.б. Ирҙәр иһә күпселек мөмкинлектәрҙән мәхрүм, бер юлы бер нисә ғаилә “вазифаһын” атҡарыу мөмкинлегенә эйә түгел (тормошта һирәк осраған ҡайһы бер күренештәрҙән башҡа, әлбиттә). Һис шикһеҙ бындай әҫәрҙәрҙә хәл-ваҡиғалар ҡатын-ҡыҙ образы тирәһендә үҫешә, бөтә уратып алған донъя, тормош героиня күҙлегенән сығып баһалана, роман тиклем роман жанрындағы әҫәрҙәрҙә иһә, уның тәбиғәте һәм закондарына ярашлы рәүештә, тарихи ысынбарлыҡҡа ҡарап бер нисә быуын ҡатын-ҡыҙҙарының яҙмышы бермә-бер һүрәтләнеүсән.

Гендер прозаһында ижад ителгән әҫәрҙәр шулай уҡ фольклор традицияларын художестволы сағылдырыуы менән шаҡтай айырылып тора. Бәлки, уларҙың, ир-ат яҙыусыларынан айырмалы рәүештә, халыҡ ижады күренештәренә күпкә нескәрәк һәм тәрәнерәк мәғәнә һалыуы менән дә бер башҡалыр.

Был йәһәттән ҡарағанда, фольклор традициялары әҙәби әҫәрҙә художестволы-эстетик яҡтан ғына сағылып ҡалмайынса, ошо ике эстетик формала яҙылған художестволы тексттар араһында эксплицив йәки имплицив аллюзияларҙы интуитив рәүештәге бәйләнеште лә күҙәтергә мөмкин. Ижад иткән автор үҙе билдәле мөхиттән сығып, шул мөхиттең, халҡының, ырыу-ғаиләһенең этник традицияларын – мәҙәниәтен (йола-фиғелен, ғәҙәттәрен, телдең диалект үҙенсәлектәрен һ.б.) – интуитив, тәбиғи әҫәренә индереп ебәрә, әҙерлекле уҡыусы иһә шул традицияларҙы йәнә интуитив рәүештә ҡасандыр ишеткән-белгән, уҡыған кеүек итеп, иҫенә төшөрөп ҡабул итә һәм оҡшашлыҡтарҙы, фәннисә әйткәндә, итертекст бәйләнештәрен табыуға ирешә. Хатта ки дежавью тойғоһон да кисереүе ихтимал.

XX быуат аҙаҡтары XXI быуаттың беренсе ун йыллығында ижад ителеп, уҡыусылар һөйөүен яулап өлгөргән Г.Ғиззәтуллиның “Күңел йорто” повесы, Т.Ғарипованың “Бөйрәкәй” романы, Г.Яҡупованың “Ҡатындар” трилогияһы ана шундайҙарҙан.

Гендер прозаһының үрҙә һанап үткән мөһим критерийҙарына хас булғанса, был әҫәрҙәрҙә лә һүҙ башҡорт ҡатын-ҡыҙҙарының яҙмышын һүрәтләү тирәһендә бара, романдарҙа иһә, әйтеүебеҙсә, уларҙың бер-нисә быуын ағзаларының тормош тарихтары сағылдырыла. Ошоларҙың барыһын да художестволы күрһәтеүҙә фольклор традицияларының роле ла шаҡтай

ҙур, һәм улар сюжет үҫешендә мөһим идея-художестволы функция үтәп килә.

Таңсулпан Ғарипова үҙенә иғтибарҙы ижадының күп яҡлы булыуы менән йәлеп итә. Ул поэзия менән бергә проза һәм драматургия өлкәһендә әүҙем эшләгән әҙибәләрҙең береһе (“Ҡояш менән Ай бер генә” хикәйәләр йыйынтығы, “Ғилмияза”, “Урал менән Шүлгән” кеүек һ.б. пьесалары). Әммә ижадының иң уңышлы ҡаҙаныштарының береһе булып “Бөйрәкәй” (1997-2004) исемле роман-эпопеяһы торалыр. Ысын мәғәнәһендә гендер прозаһының бөтә билдәләрен, сифаттарын тәбиғи рәүештә үҙ эсенә алған был әҫәр үҙенең күләме һәм масштаблылығы менән һоҡландыра һәм тетрәндерә. Һоҡландыра, сөнки ҡатын-ҡыҙҙың эске донъяһын асып, хис-тойғоларын ярып һалыуы менән (яҡшыларын да, ямандарын да) уның күңел анатомияһын күрһәтә, шуның менән ҡыҙсыҡ, ҡатын, әсәй, өләсәй, инәй кеүек тормоштағы һәр статусына һәйкәл ҡуя. Ҡатын-ҡыҙ яҙмышы менән бәйле булған бер ырыу-ара, ғаиләнең бер-нисә быуын тарихын бер юҫыҡта һүрәтләп, художестволы монументаль әҫәр тыуҙырыуы менән тетрәндерә. Герой менән персонаждарҙың үҙ-ара нәҫел-нәсәп ептәре, ҡан-ҡәрҙәшлек менән тығыҙ бәйләнештә булған кеүек бер-береһен тулыландырып килгән сюжет һыҙыҡтары ла үҙ-ара сыуалып үҫешә. Ошо сыуалыш кем-кемгә кем булыуын да күҙ уңынан ысҡындырырға ҡамасауламай, киреһенсә, хәл-ваҡиғаны киҫкенләштереп ебәреүгә ярҙам итә. Геройҙар ҡайнашҡан ошо хәл-ваҡиғалар ҡуласаһында ҡатын-ҡыҙҙың феминстик рухы формаллашып бермә-бер нығына һәм көсәйә. Әҫәр ҡатын-ҡыҙ енесе һәм рухы менән һуғарылған. Романға исем биргән, тимәк, мөһим мәғәнәгә эйә булған Бөйрәкәй ҙә үгеҙ түгел, ә – һыйыр, йәғни донъяға нәҫелен ҡалдырыусы инә зат.

Был юҫыҡта әҫәрҙәге халыҡ ижады традицияларының, ышаныу-инаныуҙарының роле ҙур әһәмиәткә эйә. Әҙерлекле уҡыусы уларҙы ап-асыҡ һиҙемләүгә һәләтле. Әҫәрҙә әлеге һыйыр боронғо нәҫел-нәсәптең, ырыу-араның ырыҫын һаҡлаған изге тотем малы булып күҙаллана. Ә тотем малын рәнйетергә, йәнен алырға тыйыла. Юғиһә уның ҡарғышы үлтереүсе башына төшә, тип тә белгәндәр (Мәҫәлән, аҡҡошто атырға ярамай, рәнйеше төшә тигән ышаныуҙың булыуы билдәле). Әҫәрҙә иһә Исханбай-Ишмөхәмәт Бөйрәкәйҙе тотоп сала. Һөҙөмтәлә, изге малдың ҡоһоро башына төшә: ул ҡот осҡос шарттарҙа йән бирә. Үлгәс тә йәне тынғы тапмай ыҙалай.

Әҫәрҙә ырыу тотемы итеп һыйыр һүрәтләнһә лә, күпселек халыҡтарҙа иһә күберәк үгеҙ мифик символ рәүешендә сығыш яһай. Шулай булһа ла, кейәүгә сыҡҡан ҡыҙ нәҫелле башмаҡ йәки һыйыр менән оҙатыла. Был йола нигеҙендә ырыҫ, байлыҡ-муллыҡ юлдаш булһын йәш ғаиләгә тигән теләк ятҡан. Һәм дә был ерҙә “Ҡуңырбуға” тигән башҡорт халыҡ эпосы келт итеп иҫкә төшә. Унда ла, әҫәрҙән билдәле булыуынса, Таңдысаға Ҡуңырбуға атлы тоҡомло һыйыр бирнә булып төшә һәм йәш хужабикәһе

артынан сит яҡҡа сығып китә. Әкиәттәрҙән билдәле булыуынса, ҡыҙҙың әсәһе үлгәс, унын төҫөн һыйыр һаҡлай, уны етемкәй үҙ әсәһеләй күрә. Яуыз үгәй әсәһе был хәлде белеп ҡалғас, сирләгән булып түшәккә ауа ла, дауа итеп ашатырға ошо һыйырҙың итен һорай. Һөҙөмтәлә, ҡыҙҙың таянысы, ярҙамсыһы, әсәһе йөҙө булған малҡайҙы салалар. Т.Ғарипованың әҫәрендә сағылыш тапҡан Бөйрәкәй образы нигеҙҙә, үҙенең онтологик мәғәнәһе йәһәтенән, асылда ошондайыраҡ (әгәр ҙә һыйыр Барсындан Гөлбаныу ҡыҙына бирнә-аманат итеп тапшырылған булһа) юҫыҡта мифик һыйыр кимәленә күтәрелһә, әҫәр өсөн күпкә отошлораҡ булыр ине. Әммә һыйыр хаҡында артабан нәҫелен дауам итеүсе быҙауының ябай мал булып колхоз фермаһында үҫеүе, шунда көн итеүе хаҡында ғына мәғлүм булыуы менән сикләтелгән.

Шул уҡ мәлдә әҫәрҙә мифик нигеҙле, көслө мифик символға ярашлы үткер образ шулай ҙа юҡ түгел. Ул да булһа – бүре, дөрөҫөрәге, инә бүре – Күкбүре. Йәғни шулай уҡ инә затынан. Авторҙың тормошҡа феминистик ҡарашы бында ла сағылыш тапҡан.

Әҫәрҙән мәғлүм булыуынса был йыртҡыс кеше йорто эргәһендә бәйләнгән килеш торһа ла, үҙ нәҫелен һаҡлайым тип һәр көсөгө өсөн йән атып тора. Сөнки әҫәрҙә үҫешкән хәл-ваҡиғалар ошо инә бүре күҙлеге аша ла үткән кеүек, ул да ырыу ырыҫын, тыныслығын һаҡлаған, уға ҡот ҡына килтергән тотем – мифик символ функцияһын атҡара. Кешеләр быуынына тура килеп параллель рәүештә нәҫеле арта, кеше менән йыртҡыс заттарының юлдары ла юҡ-юҡ та киҫешә: йә улар әҙәм затынан үс ала, йә ситләтеп кенә күҙәтә. Башҡорт халҡы өсөн яҡын булған был тотем һәм мифик йыртҡыс байтаҡ төрки халыҡтары өсөн дә изге зат. Ғәҙәттә, ул йә ырыу башлығы, мәҫәлән, башҡорт этнонимына исем биргән, йә төрөк ырыуҙарын йәки тотош халыҡты һәләкәттән ҡотҡарған һ.б. Ә бүрене Күкбүре (Небесный волк) итеп күк йөҙө төҫөндә һүрәтләү шул йыһанға, бейеклеккә тиңләү менән бәйле булған, тип ышанғандар.

Тимәк, Т.Ғарипованың “Бөйрәкәй” романында бүре, үгеҙ-һыйыр ише тотем хайуандарының семантикаһы булып дөйөм төрки халыҡтары мәҙәниәте өсөн уртаҡ мифик символ тора. Улар онтологик поэтика тәбиғәте буйынса һис шикһеҙ халыҡ ижады, халҡыбыҙҙың боронғо мәжүси ҡараштары, ышаныу-инаныуҙары менән реминисценция тыуҙыра. Күкбүре һәм уның нәҫеле, ҡырағай йыртҡыстарға хас булғанса, шул нәҫелен дауам итер өсөн, әҙәм башына етә. Бөйрәкәй иһә тыныс йорт хайуаны, хәҙер инде Гөлбаныуҙан Мәҙинә ҡыҙына ҡалған мираҫ. Был күренеш тә, әйтеүебеҙсә, халыҡ экиәтенә һылтаныу тыуҙыра.

Ысынлап та, халыҡ ижады традициялары тигәндә, иң әүәл халҡыбыҙҙың доъяға ҡарашы, әхлаҡи-этик принциптары, этник тәрбиәүи идеялары менән һуғарылған экиәт эстетикаһы ла күҙ уңында тотола. Әкиәт тигәндә иһә уның нәсихәтле новеллистик кеүек жанр төрө ана

шундайҙарҙан. “Әсә күңеле балала, бала күңеле – далала” тигәндә, һүҙ бөтә күңелен, булмышын балаһы өсөн фиҙаҡәр ҡылған әсә һәм уның ошо тырышлығын, хатта ҡорбандарын һанламаған бала хаҡында барыуы тураһында бара. Мәҫәлән, “Әсә ғазабы”, “Әсә йөрәге” кеүек фантастика менән һуғарылғанын әкиәттәр ана шундайҙарҙан. “Әсә йөрәге”ндә бөркөттө яралаған егет, уны дауа урынына ашатыр өсөн, батшаға әсәһенең йөрәген илтеп бирергә тейеш була. Л.Ә.Итҡолованың күҙаллауынса, егеттең быңдай ҡырағайҙарса ҡыланышы бөркөттөң ырыу табынған, һаҡлаған тотем ҡошо булыуы менән бәйлелер[4, 45-се бит]. Әммә бында беҙҙе башҡа әйбер ҡыҙыҡһындыра. Әсәһенең йөрәген тотоп барған егет, эләгеп китеп, йығыла. Шул саҡ: “Берәй ереӊ ауыртманымы, улым? Тиҙ генә тора һал, һуңлаһаң, үҙеңде үлтерерҙәр. Һин йәшәргә тейеш, улым”, тигән әсәһенең тауышын ишетә [1, 314-се бит]. Күренеүенсә, әсә кеше улына ҡарата үпкәһен белдермәй, киреһенсә, уның яҙмышы хаҡында борсола, хатта фатихаһын бирә. Бында халыҡ өсөн ырыуҙың тотем ҡошоноң яраланыуы мөһимерәк, һәм әкиәт әхлаҡи нормаларҙан шуны өҫтөнөрәк күрә. Шулай ҙа егет, һуңлап булһа ла, яман эш башҡарыуын – изге ҡошто йәрәхәтләүенән бигерәк үҙ әсәһенең йәнен алып хаталаныуын аңлап үкһеп илай. Әлбиттә, әкиәт булғас, герой батша ҡыҙына өйләнеп, бәхетле тормош көтөүгә ирешә. Әммә был ниндәй хаҡ менән башҡарылыуы әкиәт эстетикаһына мөһим түгел: иң әүәл ырыу ҡошо иҫән-һау ҡала. Тимәк, бөгөнгө әхлаҡи-этик, тәрбиәүи нормаларға ярашлы әсәнең улын яуызлыҡтары өсөн шелтәләмәүе, әлбиттә, ҡолаҡҡа ятышһыҙ күренеш. Әммә балаһына ғүмер биргән әсәнең балаһы хаҡында хәстәрлек күреүе тетрәндерә. Әкиәттәге ошо әхлаҡи ҡараштан сығып улына ҡарата наҙ тулы әсә йөрәгенең шулай тасуирланыуы Т.Ғарипованың “Бөйрәкәй” романындағы әсә менән улдың мөнәсәбәтен хәтерләтә. Ниндәй генә әҙәм башына, әхлаҡи нормалар сиктәренә һыймаған эштәр ҡылмаһын улы, әсә кеше уны гел кисерә, уның яуызлыҡтарының сәбәбен үҙ яҙмыштарынан күрә. Сөнки әсә йөрәге оло һәм мәрхәмәтле. Мәҫәлән, әҫәрҙәге Фәүзиә-Барсынбикә менән уның Ихсанбай улы араһындағы мөнәсәбәт ана шундай. Уны ҡурсалап бөтәһен дә башҡара: “Һинең бәхетең.. именлегең хаҡына… мин бөтәһен дә эшләнем, Ихсанбай”, – ти ул. Ә инде улы хаҡында кәшәнәләге бағымсы Мөғлифә әбей мәрхүмдең рухы – әруах “Аттың ялы аҡ та, саңы ҡара” тигәндәй, “…Ихсанбай яҡшы тоҡомдан, ләкин эшләгән эштәре, ҡылған ҡылыҡтары ҡара” булыуын әсә зиһене менән таныһа ла, йөрәге менән ҡабул итмәй. “Их, Ихсанбай… Изге ниәттәремде аңламаның, әйткәнемде алманың”, тип улына үпкәһен белдерһә лә, “Дөрөҫ әйтәһең дә бит, әруах, ләкин мин әсә! Миңә нишләргә?!”, тип әсенеп һорай [2, 402-403-сө биттәр]. Эйе, үҙе ғүмер биргән, күкрәк һөтөн имеҙгән балаһына уның хөкөм сығарырға көсө етмәй. Әкиәттәгесә бында ла әсә кеше әхлаҡи ныҡлылыҡ, тоғролоҡ өлгөһө һәм берҙән бер бөртөк улына ҡарата мөхәббәттең юғары эталоны булып сығыш яһай [4, 45-се бит].

Фәүзиә-Барсынбикә улының шундай кәкре юлдан китеүендә, яман, гонаһлы эштәр башҡарыуында үҙендә ғәйеп тоя. Сөнки тейешле тәрбиә бирә алманы, хаҡты әйтергә мөмкин булманы, ғүмере буйы сит-ят ерҙәрҙә йөрөүҙәр, кешеләр араһында дөрөҫөн әйтә алмауҙар алдаҡ артынан алдаҡ арттырҙы, битлек кейеп йәшәргә тура килде уларға һ.б. Нисек кенә булмаһын, әсә кеше улына ҡарата барыбер миһырбанлы һәм мәрхәмәтле булып ҡала. "Бөйрәкәй" романындағы Фәүзиә-Барсынбикә лә экиәт эстетикаһына хас күренеште хәтерләтеп, эксплицив инертекст бәйләнеште хасил итә.

Шулай итеп, бөгөнгө башҡорт әҙәбиәте, бер яҡтан, милли уҙаң, зиһен, мәҙәниәтен һаҡлаһа, икенсе яҡтан хәҙерге Бөтә донъя һәм Рәсәй әҙәбиәтенең бер өлөшө булараҡ, актуаль йүнәлешендә яңы ҡаҙаныштарға ирешә. Ул да булһа – ҡатын-ҡыҙ прозаһы. Был феномен күренеште үҙ иткән башҡорт художестволы һүҙ сәнғәте художестволы-эстетик үҙенсәлектәре, образдар системаһы байлығы, тел маһирлығы, онтологик поэтик алымдарының оҫталығы менән айырылып тора. Быны милли романистика фонында сағыу күренеш булып балҡыған "Бөйрәкәй" романы раҫланы.

Әҙәбиәт

1. Башкирское народное творчество: Бытовые сказка / Н.Т.Зарипов (гл. ред.), Л.Г.Бараг, С.А.Галин и др. – Уфа: Баш. книж-е издат-во, 1990. Т.5. – С. 314.
2. Ғарипова Т. Бөйрәкәй: роман-эпопея. – Өфө: Китап, 2006. – 402-403-сө бб.
3. Зумбулидзе И.Г. «Женская проза» в контексте современной литературы // Современная филология: материалы Международной научной конференции (г. Уфа, апрель 2011 г.). — Уфа, 2011. — С. 21
4. Иткулова Л.А. Нравственный выбор в башкирской сказке. – Уфа: РИО БашГУ, 2002. – С.45.

©Хөббитдинова Н.Ә., Ғәлиуллин А.Х., 2017

Хужахметов А.О.,
кандидат филологических наук, доцент БашГУ,
г.Уфа

СТРУКТУРНЫЕ ГРАНИ ПРОЗЫ М. ГАФУРИ

Его творчество, отражая свое время, раскрывает настоящее мастерство художественного слова. Рассказы М.Гафури можно рассматривать как миниатюры социального и семейного быта, являющих синтез традиций нравоучительных отступлений, идущих с поэтики восточных памятников письменности, с опорой на башкирские фольклорные элементы. Каждый рассказ – это отдельный кадр судьбы одного человека или одной семьи.

Рассказ М.Гафури «Голодный год, или Проданная девушка» (1906) – с одной стороны, художественное произведение, с другой – благотворительная реклама, в завершении которой звучит призыв собирать деньги в комитеты помощи голодающим.

А.Харисов пишет: «Характерная тематика баитов: бытовые происшествия, страдания отдельного человека, попавшего в беду. Большая часть баитов повествует о ссылке, заключении в тюрьму, гибели от несчастного случая» [1, с. 168-169].

Баит наряду с песнями оказывается тем народным жанром, сюжет которого всегда колоритен, насыщен, способен трансформироваться и прекрасно вписывается в создаваемые каноны поэтики национального реализма. Поэтика баита становится основой не только поэтических произведений (Г. Тукая, М.Гафури, Ф.Туйкина и др.), но и литературной прозы. Как жанр баит рождается среди начитанного слоя населения и, соединяя традиции восточной поэтики и местный фольклор, является для пишущей интеллигенции близким, своим. Примерно такие сюжеты баитов, как «о несчастной девушке-сироте», «о проданной девушке», «о несчастной доле вдовы-солдатки» и т.п., органично вплетаются в ткань художественных произведений. Баит, как и протяжные песни о несчастной или драматической доле личности – реакция на потрясающие народное самосознание прецеденты, случавшиеся, но не часто, в башкирском обществе. Это осуждение этической аномалии, выходящей за рамки народных моральных традиций и исламских канонов.

Рассказ «Голодный год, или Проданная девушка» – первое произведение, написанное М.Гафури в стиле переработанного в прозаический текст баита. Этого стиля он будет придерживаться при написании многих своих миниатюр, добавляя неизменный элемент сентиментальности. Вот как отмечает его творчество философ Д.Ж. Валеев: «…Особенность этического мировоззрения М. Гафури состояла в том, что морали он отводит роль основного фактора в общественном развитии, становясь тем самым на позиции абстрактного гуманизма» [2, с.155].

Для М.Гафури и его современников голод и его последствия в виде болезней были неотъемлемым спутником жизни, который вгонял в страх, вырабатывали у людей навсегда фобию. Литератор сам прошел через голод, прихватив ослабленным организмом болезнь легких, которая не отпускала его до конца жизни.

И.Мищенко, касаясь вопроса о данном виде страха, говорит: «…Я выделила, кроме возможных индивидуальных физиологических, психологических или кармических причин, еще одну группу – страх архетипический. В этом случае корень страха голода лежит за границами индивидуального бессознательного и носит глубинный, архаический, коллективный характер. Об архетипическом страхе голода можно говорить,

когда испытывающий страх одушевляет его, чувствуя неуправляемую силу и мощь этого состояния, ощущая его как отдельно существующую хтоническую сущность. Люди, которые испытывают архетипический страх голода, говорят не о страхе дискомфортных физиологических состояний, а о страхе встречи с Ним» [3].

Сын писателя А.Г.Гафури в биографической книге «О моем отце» пишет о многих лишениях, которые сопровождали их семью. Вот как он описывает один из разговоров между родителями: «“Моя Зухра, почему ходишь словно в воду опущенная? Почему так уныло выглядишь?” – спросил отец, перестав писать. Мама, как-будто ждавшая этого вопроса, вышла из кухни и встала перед отцом: “Ты с утра уходишь на работу, в свою типографию… А я занята тем, что целый день думаю только как бы прокормить ребенка, заштопать одежду. У соседей занимаю… За квартиру за два-три месяца не оплачено…”» [4, с. 65]. Сюжетная канва рассказа «Голодный год, или Проданная девушка» складывается следующим образом: Гайша-абыстай вскоре умирает, Марьям и Асгата берет к себе на попечение один из дядей – Лутфулла. Дяди, мещане, вообще являют собой абсолютное зло, думающие лишь о себе, а своих оставшихся в беде родственников – круглых сирот – они намеренно толкают к краю пропасти, откуда выхода не видать. М.Гафури придерживается здесь характерного доселе контраста в произведении – извечного противостояния добра и зла. Безумная погоня за прибылью, накоплением денег ослепляет Хуснутдина и Лутфуллу, заставляет забыть их о духовных ценностях, о моральной составляющей каждого торгового дела, преобразует в нелюдей, которые и религию воспринимают поверхностно, оставляя за ней лишь обрядовую прерогативу. Ведь в Коране прописывается этот момент, алгоритм к действию: «Не приближайтесь к имуществу сироты, кроме как во благо ему, пока он не достигнет зрелого возраста. Наполняйте меру и весы по справедливости» (сура 6, аят 152) или «Делайте добро родителям, родственникам, сиротам, беднякам, соседям из числа ваших родственников и соседям, которые не являются вашими родственниками…» (сура 4, аят 36). Лутфулла за деньги продает племянницу Марьям горцам на Кавказ.

К баиту рассказ приближает и то, что автор не один раз привносит в сюжет лирические отступления – стихотворные строки, которые заняли бы достойное место и в фольклоре. Особую роль в поэтике миниатюры (да и во всей своей прозе) М.Гафури отводит слезам как проявлению боли и страданий телесных и душевных, как символу жалости, символу усиления проклятия своим обидчикам. Слезы дают тот эффект реального ощущения бед, настигших человека, которые терзают его сущность, и в то же время смывают, предавая забвению каждый отдельный случай горестной ситуации.

Несправедливость, царящая в реалиях жестокой эпохи, в стержневом сюжете миниатюры приводит к победе зла над добром. Однако автор, сторонник гуманизма, верит в то, что конечная победа будет за добром, и обращается к обществу за помощью к таким сиротам, как Марьям и Асгат. Художественный мир рассказа, таким образом, расширяет свои границы, перерастая в мир реальный с неисчерпаемыми векторами для завершения сюжетов о судьбах многих других, также страдающих сирот.

Если в рассказе «Голодный год, или Проданная девушка» автор оставляет маленькую надежду на милосердие в сердцах людей, то в миниатюре «Неродные дети» он теряет эту надежду. М.Гафури не жалеет черных красок, повествуя о жизни трех сирот: Фатимы, Зайнап и Галиахмета, оставшихся в руках безжалостной мачехи. Он говорит, что был бы Гали-мулла, отец детей, образован и воспитан соответствующе, мог бы выбрать себе подходящую супругу. Образованный и воспитанный человек, знающий русский язык, по мнению мыслителей эпохи, к которым относился и М. Гафури, – сильная личность, могущая постоять не только за себя, но за близких и родных, способная менять окружающих в лучшую сторону.

Образование, как путь для трансформации личности, подразумевалось приобретать современное, со знанием языков, наук, законов, правил нового мира, чтобы человек мог обрести чувство собственного достоинства, не потерялся в меняющемся обществе, был счастлив и мог противостоять несправедливости и злу.

Однако, высказывая в рассказе свои мысли об образовании и воспитании, М. Гафури оставляет место для сомнений: смог бы Гали стать идеалом сильной личности? Ведь выявляется суть этого непростого образа – войскового муллы и солдата, прошедшего военную службу от Варшавы до Дальнего Востока, участника Русско-японской войны, повидавшего свет, послушного и дисциплинированного, для которого и на войне, и в миру нужен был командир.

В мирное время место командира занимает расчетливая Латифа-абыстай, приказы-просьбы которой Гали выполняет беспрекословно из-за слабости духа, из-за неумения жить мирной жизнью. Здесь вырисовывается трагедия человека, который, может быть, храбр и мужественен на поле брани, но не способен защитить своих детей от мачехи, позволяя по одному умертвить их. Чудовищность происходящего усугубляется тем, что эти события идут в семье муллы, духовного лица, предназначение которого – быть духовным лекарем, настоятелем душ, образцовым отцом своего семейства, просто быть сильным духом, независимо от образования и воспитания.

Выходит, что Гали – только на бумаге мулла, а на самом деле человек, испуганный, подавленный временем и свалившимся на него бременем. Ему удобно соглашаться, подчиняться, перепоручать кому-то,

отодвигая от себя возникшую проблему. Когда что-то непоправимое случается по его вине или по вине Латифы, Гали искренне проявляет свои чувства: возмущается, жалеет, плачет, но ничего не меняет. Он не только необразован, но и не хочет меняться, боится тронуть тот порядок вещей, который был принят и продиктован не им, а окружающими. Фобии тянут таких индивидов вниз, на самое дно нравственного бытия. Автор, таким образом, раскрывает за внешним лоском духовника его истинное лицо – слабого, беззащитного «маленького человека».

Писатель М.Гафури интересен тем, что в своих произведениях умеет сохранять психологическое напряжение, интригу сюжета до конца, при этом не опираясь на сильный образ, а наоборот, используя судьбу персонажей – кукол в руках обстоятельств, различных факторов и более сильных характером, но не обремененных моралью лиц, как структурно единый фон для своего повествования. На этом фоне автор твердой рукой рисует, с точки зрения абстрактного гуманизма, саму человеческую жизнь, показывая, как она драгоценна и в то же время хрупка, как она может сломаться и безвозвратно исчезнуть.

Миниатюра «Бедняки» открывает картину жизни башкир, в поиске лучшей доли переехавших из деревни в город. Убегая из отрицательно меняющейся деревни, где идет складывание новых взаимоотношений, разрушающих общину и делающих крестьян безземельными и нищими, вынужденными за мизерную плату батрачить на более удачливого богатого односельчанина. «Резкие перемены в образе жизни башкир, возникшие преимущественно из-за разграбления их вотчинных земель, и морально-психологическая их неподготовленность к рыночным отношениям в пореформенный период сопровождались обнищанием народа» [5, с. 20].

В городе крестьяне, такие, как герой произведения – Шариф, в большинстве своем не находят подходящую работу и мыкаются от случая к случаю. «Проживающие в городах крестьяне находились на промежуточной стадии перехода от сельской группы к группе городского населения. Сочетание современной индустриальной промышленности с традиционным сектором, многоукладность экономики находили отражение в процессе социального размежевания городского населения» [6, с. 295]. Создавая сюжет о новоявленных горожанах, гуманист М.Гафури исследует этические грани в отдельно взятой семьи. В повести «Бедняки» заостряет внимание на этической чистоте и устойчивости, благородстве таких же невежественных и бедных крестьян – Шарифа и Бадри, не убоявшихся приютить женщину по имени Джамиля, которую тем паче бросил деградировавший под воздействием алкоголя муж.

Автор, как и в ранних миниатюрах, сразу дает реальную картину происходящих с персонажами событий: создает излюбленный фон безысходности положения, из которого при складывающихся

обстоятельствах выхода нет – всех в финале ждет смерть. Он ясно указывает на препятствия, мешающие адаптироваться Шарифу и его семье в городе. Для приехавших вчерашних крестьян первое препятствие – языковой барьер. Из-за незнания русского языка и Шарифу, и Джамиле приходится долго искать работу. Второе препятствие – неграмотность: из-за отсутствия образования и квалификации у них на рынке труда резко сужается круг умений и навыков, и остаются как поле деятельности лишь различные подсобные работы. Третье препятствие – жесткая конкуренция с такими же, как они, нищими, вчерашними крестьянами. Четвертое препятствие – изменение взаимоотношений в городе под влиянием капиталистических перестроений. Если в деревне общинники хотя бы знали друг друга и по возможности способны были на взаимопомощь, то преобразующийся город подвергает социальной атомизации общество, в котором каждый индивид обособляется, замыкается в своем эгоистическом мире, радеет лишь за себя, за собственное выживание. Работа Джамили на спичечной фабрике, по мнению автора, с одной стороны, временное избавление от голода, с другой – медленное угасание девушки из-за тяжелейших условий труда. Работа ненадолго отсрочивает трагический финал. Новоявленные горожане, хотя и пытаются выжить, объединившись вопреки разрушительным внешним факторам и показав волю к жизни, оказываются побежденными. Джамиля рожает мертвое дитя и отправляется вслед за своим ребенком. Примечательны слова Шарифа: «Бадри, не беспокойся зря. Для Джамили этот мир уготовил лишь долю попрошайки, уход в счастливую вечность во много крат лучше. Она ляжет в спокойный гроб, земля ласково обнимет ее, как любящая мать…». Как раз в завершении сюжета автор показывает опять адептов равнодушия, бездушия: повивальную бабку, отказавшую в последней помощи, и муллу, заставившего себя ждать, для которого смерть человека – это источник дохода.

Автор от имени Джамили бичует общество, саму эпоху за жестокое отношение к судьбе человека, превращающей мораль и религиозные каноны в пустой звук. После гибели Шарифа Бадри с детьми возвращается в деревню. Город не принимает семью нищих крестьян, унося жизни самых трудоспособных ее членов – Джамили и Шарифа, и отсылая выживших на исходную позицию, из которой они когда-то и бежали.

Смерть, часто описывающаяся в миниатюрах М.Гафури, превращается в некий художественный образ, неизменно сопровождающий персонажей и «кочующий» из произведения в произведение. В мифологии башкир она часто связана с зимним временем года [7, с. 34]: в повести «Бедняки» и в большинстве других миниатюр автора зима и смерть сходятся, подтачивая телесные силы и забирая души своих жертв. Испытания, через которые проходят несчастные персонажи, представляются подготовкой в иной лучший мир. Смерть для человека, родившегося бедным

и прошедшего все круги ада, по М. Гафури – это долгожданное избавление от мучений.

Таким образом, реалии поэтики башкирской прозы М.Гафури основываются на следующих приемах: создании визуальных образов, которые вводят читателя в конкретную матрицу привычного для современника быта; отбора радикально новых образов для обрисовки критических ситуаций. Восточный романтизм и башкирский фольклор в поэтике прозы М.Гафури выражались через народный жанр – баит. В рассказах М.Гафури «Голодный год, или Проданная девушка», «Бедняки» прослеживается переработка в прозаический текст сюжетов баитов. М.Гафури пытается понять и объяснить читателю механизмы кардинальных преобразований с позиций народной башкирской философии этики и гуманизма, вечных духовных ценностей. Архитектоника его произведений выстроена в виде цепи последовательных рассказов внутри произведений. Необходимо отметить и то, что М.Гафури делает опору на гетероцентричность системы образов, создавая сюжет вокруг образов несчастных девушек.

Литература

1. Харисов А. Литературное наследие башкирского народа (XVIII – XIX вв.) – 2-е изд., доп. – Уфа: Китап, 2007. – 344 с.
2. Валеев Д.Ж. История башкирской философской и общественно-политической мысли. Основные тенденции развития. – Уфа: Китап, 2001. – 352 с.
3. Мищенко И. Архетипический страх голода. // http://www.yoga.net.ua/lib.php?show=sub&mat_id=1302&genre_id=13&action=show_articul
4. Гафури А.Г. О моем отце (на баш.яз.). – Уфа: Китап, 2001, 176 с.
5. История башкирского народа. Том V. – Уфа: Гилем, 2010, 468 с.
6. История башкирского народа. Том IV. – Уфа: Гилем, 2011, 408 с.
7. Аминев З.Г., Ямаева Л.А. Региональные особенности ислама у башкир. – Уфа: ДизайнПолиграфСервис, 2009, 184 с.

©Хужахметов А.О., 2017

Хужахметов А.О.,
кандидат филологических наук, доцент БашГУ,
г.Уфа

ИДЕЙНО-ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ПОЛЕ ПРОЗЫ Ф. СУЛЕЙМАНОВА

Писатель Фатхелкадир Сулейманов является автором редкой, но оригинальной прозы для башкирской литературы. «…1913–1916 годы оказались наиболее творчески плодотворными в биографии писателя. Он

публикуется под псевдонимом «Инан» («верую») и объясняет его так: «Я верую в три вещи. Первое – религия ислама, второе – наука, третье – великая тюркская нация. Фамилия Инан означает мою веру в эти три силы» [1]. Нам интересны три его произведения: «На башкирском йайляу», «За Родину» и «Вот тебе последние дни Помпеи!», в которых автор наиболее ярко отражает свою философию и взгляды на национальную идею.

Произведение «На башкирском йайляу», названное «нэсэром», близко к жанру воззвания – мактуба в прозе. Перед читателем в полнолуние (месяц, луна – символ Востока, попытка осветить все пространство) открывается мир башкирского кочевья. Автор описывает его как живой организм, выражающий свое бытие голосами и звуками, где между его обитателями идет музыкальная дуэль. Присоединяет к голосам природы и звуки курая. Музыка курая, внезапно и в то же время гармонично влившаяся в окружающее целое, оживляет кочевье – йайляу, напоминает о хозяине – тюрке (башкире), что он и его кочевье сыздавна неотделимы друг от друга, связаны между собой. Все это звучит как цельная симфония – гимн единства природы и человека при мудром доминировании последнего над окружающим миром. В произведении одинаково равномерно используются для обозначения народа слова «тюрк» и «башкир». Курай поет хвалу Уралу – Родине, защищавшему его джигиту; матери, родившей такого джигита. Однако в конце произведения он «плачет» об утере тех славных времен, когда народ жил вольно и независимо, управлял этими просторами. Сразу курай становится одиноким, как будто вместо живых башкир в уже ставшем маленьком йайляу остались лишь души умерших.

Что касается структуры, произведение делится на две части: йайляу до вступления национального музыкального инструмента и после. Пение соловья претворяет курай, является его увертюрой, который, очеловечивая необъятные просторы, вводит осмысленность в симфонию и усиливает, доводит до кульминации созданное внутри художественного мира музыкальное произведение, начатое в глубинах лесов, гор и озер.

Интересно изменение пространства в нэсэре. В начале мы наблюдаем борьбу месяца – света – с непроглядной темнотой за владение просторами. Луна «побеждает», расширяет открытое пространство, ему в этом помогают музыка, симфония: песня соловья, а затем и «узун кюй» курая. Курай, усиливая свои звуки, расширяет художественное пространство до максимума – всего Урала, рек Сакмары, Ай, Камы, внеся в текст образность (весь тюркский мир, «Тюрк», «Мать Тюрка», «завещание Тюрка-отца») и действие («долгая дорога» – «алыҫ юл»).

В завершении, с последними аккордами курая, художественный мир стремительно сужается обратно до маленького и скучного современного автору йайляу, который опять становится почти безлюдным, обиталищем нищего народа. Курай – древний башкирский национальный инструмент –

«страдая и плача», взывает к сердцам оставшихся башкир, похожих на тихих и растаявших в родных просторах привидениях, вспомнить былое величие и воспрянуть. Проснуться, отторгнуть зависавшую над ними темноту и вступить на новый, но основанный на истории и традициях путь развития.

В произведении имеется лирический герой: он является не только и не столько зрителем или повествователем, а дирижером, связавшим «музыкальные инструменты» природы и курай в один оркестр с целью передачи общей идеи, которую яснее всего выразил философ Д.Ж. Валеев: «Степь для степняка – это нечто большее, чем привычное жизненное пространство. В степи сложилось его мировоззрение, сформировались представления о пространстве и времени, об идеале красоты… Вспоминая с тоской времена привольных кочевий и сравнивая их с земным раем, Фатхелкадир Сулейманов проклинает тех, кто лишил народ привычного образа жизни, сделав его нищим на своей родине… Велика мысль поэта: даже перед лицом смерти нельзя продать землю, где покоится прах предков. Такой поступок сродни предательству, здесь, говоря словами Шекспира, «обрывается связь времен»… поэт не только не хотел отвлечь внимание народа от животрепещущих проблем, а наоборот, акцентируя внимание на прошлом, он показывал, что даже в период кочевой жизни народ был хозяином своей судьбы» [2, с. 161].

Продуманная до мелочей, отточенная симфония художественного мира с солом курая, созданная автором, довольно точно отражает социальное положение башкирского народа к началу XX в. И предлагает извлечь из истории и природы (месяц (луна), живые существа тоже борются за победу света) единственный урок – бороться за свои права, как умели это делать предки.

Хикаят «За Родину» начинается так же, с описания башкирского яйляу в период прекрасных майских дней: «Месяц май. Жаркий, безветренный день. Колыбель башкира – живописные Уральские горы – своими отрогами входя в объятия холодного неба, смешивались наверху с замершим мягким воздухом. На просторном поле у подножия живописной горы молодая невеста волной расстелила свой зеленый ковер, подобный бархату… Все вокруг окутал зеленый лес. Протекая по самой середине поля, то и дело поворачиваясь в разные стороны, прекрасная речка с прозрачной и холодной водой блестит подобно серебряному позументу на зеленом зиляне башкирки… Пестрые цветы, украшающие поле, умытые утренней росой, повернув лица к своей Каабе – солнцу, молитвенно преклонили головы…» [3]. И сразу после описания пейзажа автор мгновенно переносит события в 1774 год – к событиям Пугачевского восстания. Читатель, думающий, что речь пойдет о современном ему яйляу в виде документального очерка, ощущается при помощи художественных ухищрений в другой эпохе. Автор показывает разделение общества на две части: присоединившихся к

восставшим и их противников. Кроме них, автор отражает и третью сторону, придерживающуюся нейтралитета. Аймаки (родовое подразделение племени), которые не поддержали воюющие силы, прячутся в труднодоступных местностях Уральских гор. Их можно понять: башкиры после векового противостояния с имперским правительством потеряли очень много представителей своего народа. Аксакалы мудро решают сохранить ради будущего поредевшие людские ресурсы. Дав небольшой исторический экскурс, автор переходит к повествованию собственно хикаята, очень схожего с сюжетами произведений об Иване Сусанине (опера М.И. Глинки «Жизнь за царя» («Иван Сусанин»), опера К.А. Кавоса («Иван Сусанин»), дума К.Ф. Рылеева «Иван Сусанин» и др.), ставших популярными с XIX в. Неудивительно, если учитывать, что автор был неравнодушен к опере, оперным жанрам и симфонической музыке.

Он ищет соответствующие сюжеты о подвигах соотечественников. Аксакал выходит за водой к реке из места, где спрятался его аймак, относящийся к катайскому племени, и встречается лицом к лицу с разношерстными пугачевскими вербовщиками. Среди них оказывается переводчик – башкир, который просит старика вывести отряд к соплеменникам, на что старик наотрез отказывается их сопровождать, понимая, что это грозит ему гибелью. Ценой своей жизни он спасает аймак. Когда война заканчивается, соплеменники выходят из укрытия и, найдя «болтавшееся на дереве бездыханное тело», бережно снимают его и хоронят на яйляу «Снежная гора». Герой оказывается погребенным на том кладбище, где нашли последний покой батыры, защитившие свой род в прошлые времена. Его могила становится местом паломничества, а веревка, на которой он был повешен, по поверьям, лечит даже от различных болезней.

Рассказ «Вот тебе последние дни Помпеи!» является изящной миниатюрой из жизни башкира начала XX столетия. Повествование ведется от имени представителя интеллигенции по фамилии Кунакбаев, ищущего расположения у девушки по имени Ямиля. Умело используется эффект узнавания: фамилию читатель узнает лишь в конце произведения, думая сначала, что сюжет, созданный автором, вообще-то автобиографичен. Ямиля оказывается гордой и неприступной, нелицеприятно сравнивая бедного мужчину и отказав ему. Ситуация заходит в тупик.

Тогда привносится образ, способствовавший дальнейшему развитию событий – приятель Ахмет, изначально не одобривший выбор героя. Он дает надежду – книгу «Последние дни Помпеи» Эдварда Бульвер-Литтона, из которой герой узнает способ отомстить, добиться руки и сердца возлюбленной: как один из отрицательных персонажей – Арбак, становится фокусником. В который раз мы наблюдаем, что автор использует сюжет

одного произведения внутри другого (первый пример – «В башкирском яйляу»).

Редкое умение героя и обрастание его деятельности различными мифами (он сам способствует их появлению) переводят сюжет рассказа со спокойной, обывательской в авантюрную плоскость, связанную с большим риском для здоровья. Наконец-то желанная девушка попадает на уловку и сама приходит, чтобы «волшебник» погадал ей будущее. Так подозрительно легко Кунакбаев заставляет Ямилю полюбить себя. Таким образом, по структуре миниатюра делится на две части. Перед читателем предстает персонаж в двух ипостасях: в первой из них – неудачник и бедный наемник, во второй – «герой ее романа» и «господин мулла».

Однако скоро настает для обоих время наказания. Ямиля заболевает тифом, ее пытаются лечить разными заклинаниями, ставят неправильный «диагноз», что кто-то сделал ей приворот. И тогда, под страхом приближающейся смерти, «влюбленная» Ямиля так же легко предает своего «возлюбленного» Кунакбаева, сказав, что это сделал он. Несмотря на оправдания героя, его схватывают и арестовывают. В качестве арестанта его уводят в город, по дороге герой беспрестанно повторяет: «Вот тебе и последние дни Помпеи!» Произведение, органично внесенное в рассказ, эхом отзывается на протяжении авантюрной, остросюжетной части увлекательного повествования.

В произведении открыто проглядывается горькая ирония, сатира над невежеством общества, живущего в условиях капиталистической формации. Девушка, воспитанная в традициях купли-продажи и бесчестности, не ценит внутренней духовности, чистоты сердца и острого ума бедного башкира. Она обращает внимание на Кунакбаева лишь тогда, когда он прибегает к обману и ловкости рук – по сути, становясь мошенником.

Внешняя красота девушки – иллюзия, ширма, скрывающая изъяны ее невежественной натуры, завлекает новоявленного плута в ловушку. Влюбленный, проецировав на себя умения колдуна Арбака, так же, как и злой египтянин, поразительным образом своими руками делает шаг к собственному драматическому финалу. Лишь с опозданием герой понимает, какую ошибку в жизни он допустил: не он был недостоин Ямили, а она – мещанка – была недостойна его.

Обоим приходится отвечать за свои проступки и деяния, судьба обоим устраивает «последние дни Помпеи». Ямиля находится из-за неправильного лечения в пути к смерти, а Кунакбаева, которого обвиняют в колдовстве и причинении тяжкого вреда человеку, ждут долгие годы тюремного заключения.

Произведения Фатхелкадира Сулейманова отличают особый изящный стиль изложения, эрудированность автора, что благотворно

сказывается на раскрытии его мировоззрения в повествовании – точки зрения, оригинальные структурные новшества и глубокая философичность. Как сказал Д.Ж. Валеев, «совершенно беспочвенны в этой связи утверждения…, что в творчестве Фатхелкадира Сулейманова наблюдалась идеализация времен кочевой жизни, вызванная желанием отвлечь внимание народа от основных проблем общественной жизни» [4, с. 161]. Абдулкадир Инан тонко и чрезвычайно остро ставит проблемы в обществе, при этом, в отличие от многих других писателей, предлагает пути выхода из кризисных ситуаций.

Литература

1. Инан А. На башкирском яйляу / пер. Л. Аралбаевой // Евразийский журнальный портал «Мегалит». URL: http://www.promegalit.ru/public/846_abdulkadir_inan_na_bashkirskom jajljau_per_l_aralbaevoj.html.
2. Валеев Д.Ж. История башкирской философской и общественно-политической мысли: основные тенденции развития. – Уфа: Китап, 2001. – 352 с.
3. Инан А. На башкирском яйляу / пер. Л. Аралбаевой // Евразийский журнальный портал «Мегалит». URL: http://www.promegalit.ru/public/846_abdulkadir_inan_na_bashkirskom_ jajljau_per_l_aralbaevoj.html.
4. Валеев Д.Ж. История башкирской философской и общественно-политической мысли: основные тенденции развития. – Уфа: Китап, 2001. – 352 с.

© Хужахметов А.О., 2017

Хусаинова Г.Р.,
кандидат филологических наук, зав. отделом ИИЯЛ УНЦ РАН,
г.Уфа

ИЗ ИСТОРИИ БЕЛЯЕВСКОЙ ВЕРСИИ БАШКИРСКОГО НАРОДНОГО ЭПОСА «КУЗЫЙКУРПЯС И МАЯНХЫЛУ»

Работа выполнена при финансовой поддержке проекта «Устная эпическая традиция во времени (на примере эпосов «Кузыйкурпяс и Маянхылу» и «Идукай и Мурадым»)» (проект № 16-14-02002) региональным конкурсом “Урал: история, экономика, культура”, проводимого РГНФ и Правительством РБ.

В духовной культуре башкирского народа значительное место занимает эпос «Кузыйкурпяс и Маянхылу», который в отличие от эпических памятников «Урал-батыр», «Акбузат», «Заятуляк и Хыухылу», «Идукай и

Мурадым», «Бабсак и Кусяк», известен меньше и изучен относительно мало, но представляет большой научный интерес.

«Кузыйкурпяс и Маянхылу» является «общим древнетюркским культурным наследием» [2, с. 166] и сохранился у ряда тюркских народов: башкир, казахов, алтайцев, ногайцев, барабинцев, крымских татар.

Известный русский путешественник, этнолог и фольклорист Г.Н.Потанин писал об этом произведении: «…Любимая повесть, которую знает вся степь от Оренбурга до Зайсана…», «это история красавицы Баян-сулу, которая влюбилась в бедного пастуха Козу-Курпеша, не могла перенести гибели любимого человека и покончила с собой на его могиле…Сюжет международный…» [4, с. 84]. Подтверждая слова Г.Н.Потанина, выдающийся казахский писатель и знаток народного эпоса М.О. Ауэзов пишет, что «Имена Баян и Корпеш сделались нарицательными для несчастных молодых влюбленных, подобно именам Ромео и Джульеты на Западе»[5, с. 13].

Эпическое произведение «Кузыйкурпяс и Маянхылу» – хорошо известное в двух версиях и многочисленных вариантах в башкирском фольклоре – первый башкирский эпос, опубликованный ровно 205 лет назад, в 1812 г., в г. Казани в переводе Тимофея Беляева на русский язык. По словам советского исследователя Л.И.Климович, «это издание явилось едва ли не самым ранним опытом перевода крупного эпического произведения тюркских народов России на русский язык» [10, с. 52]. По оценке же выдающегося советского тюрколога Александра Константиновича Боровкова, оно также явилось «событием чрезвычайно знаменательным и для башкирской литературы, и для истории русской фольклористики» [2, с. 3]. Башкирский исследователь А.И.Харисов считает, что «под воздействием беляевского издания «башкирской повести*» написаны стихи и прозаические произведения «Абдряш, башкирская повесть» поэта-декабриста П.М.Кудряшева (1797-1827. В прямом подражании «Кузы-Курпесу**» написана и повесть «Араслан-Бабр» Кафтанникова (опубликована в 1833 году), в которой сделана попытка, притом без какого-либо успеха, рассказать о жизни башкирского общества ХУIIIв. в стиле эпической поэмы, известной по переводу Т.Беляева” [7, с. 10].

По настоящее время актуальны слова известного башкирского ученого А.И.Харисова о том, что башкирский эпос «Кузыйкурпяс и Маянхылу» по-настоящему еще не вошел в научный оборот, не нашел он и своего исследователя [8, с. 10]. Объясняет исследователь это тем, что “фольклористы до последнего времени считали эту поэму чисто казахским явлением, о ее принадлежности к башкирскому народному творчеству чаще всего умалчивалось”, что “Восстановлением справедливости в этом вопросе советская фольклористика обязана Л.И.Климовичу, который в своем специальном исследовании пришел к выводу, что “в основе записанного

башкирским “курайчем” и переведенного Т.Беляевым “Куз-Курпяча” лежит подлинное произведение башкирского эпоса”, что “беляевское издание 1812 года неожиданно стало выдаваться за перевод казахской поэмы” [8, с. 10]. А.И.Харисов, отмечая огромную значимость, неповторимую самобытность эпоса «Кузыйкурпяс и Маянхылу»для обоих народов – и башкир, и казахов – с сожалением констатирует факты отсутствия подлинника “башкирской повести”, записанной безымянным кураистом и переведенной Т. Беляевым, и иной записи, более или менее полной. При этом он сообщает о фиксации “около десяти небольших текстов сказания о Кузы-Курпесе и Маян-хылу”, что “все они записаны в последние десятилетия и в стиле, близком к народной сказке” [8, с. 11]. Абсолютно прав А.И.Харисов в этом, только тексты уже исчисляются ни одним десятком и выявление их продолжается.

Сохранились некоторые сведения о сочинителе башкирской повести “Куз-Курпяч” Т. Беляеве, которые по словам Г.Б. Хусаинова обнаружены башкирским краеведом М.Г. Рахимкуловым в 60-е годы прошлого века.Тимофей Савельевич Беляев (1768-1846) жил в деревне Ташлы Оренбургской губернии, был крепостным дворовым оренбургского губернского прокурора Н.И. Тимашева и крещенным грамотным башкиром. Его хозяин Н.И.Тимашев переписывался с поэтом Г.Р.Державиным и в одном из писем сообщил последнему о своей любви к башкирскому фольклору. В 1809 г. Т.С.Беляев по просьбе своего барина перевел из рукописи башкирский текст “Кузы-Курпяч” на русский язык, а в 1812 г. при содействии Г.Р.Державина он был издан отдельной книгой.

Переписчик оригинала, башкирский курайсы, по записи Т.С.Беляева был поэтом-историком, знатоком быта, обычаев, фольклора и истории. Предположительно это Конкас сэсэн [10, с. 63]. Известный литературовед Г.С.Кунафин также считает, что «несохранившийся, к сожалению, подлинник произведения, безусловно, был создан башкирским сэсэном – “курайчем” для пения и речитативного исполнения в традициях средневековых кубаиров и дастанов» [4, с. 30]. Если это соответствует действительности, то мнение литературоведа Н.А.Хуббитдиновой о том, что беляевская версия эпоса «Кузыйкурпяс и Маянхылыу» является “плодом индивидуального творчества Т.С.Беляева” [9, с. 89] дискуссионно, и последний является лишь переводчиком и сам в этом признается.

В послесловии “Кузы-Курпяч” Тимофей Беляев пишет: “Сим оканчивается рукописная башкирская повесть, курайчем собранная, по переводу которой отыскал я и начал уже переводить и вторую часть, в которой курайчи, окончив повесть о родоначальнике башкирского племени, начинает писать продолжение о его потомках. И если сия часть, мною переведенная и в свет изданная, читателями будет благосклонно принята, то и вторая вскоре за нею может явиться”. “Обещание” продолжить историю Кузыйкурпяса, его потомков имеется и в самой башкирской повести: 500-

летняя Мяскяй на своей волшебной доске-экранепоказывает Кузыйкурпясу будущего его сына по имени Барлыбай от Маянхылыу и его семерых сыновей: Бурзяна, Усяргана, Тамьяна, Кыпчака, Бушмаса, Кара-Кыпчака и Тенгаура, от которых "произойдут семь колен башкирских и наименуются по сим родоначальникам" [8, с. 8]. Далее башкирский исследователь А.И.Харисов пишет, что "не дошедшая до нас 2-я часть эпоса была посвящена жизни этих племен", что "она представляла произведение широкого историко-этнографического плана" и, следовательно, была заметным явлением в башкирском эпическом творчестве" [8, с. 9]. Он также считает, что такое произведение не могло бесследно исчезнуть из народной памяти, в то же время не могло оно сохраниться "в той полноте, в какой была записана кураистом и начала переводиться Беляевым" [Там же]. По его мнению, частью второй половины эпоса "Кузыйкурпяс и Маянхылыу" является широкоизвестная башкирская эпическая поэма "Кусяк-бий", характеризующаяся "общностью ряда художественно-композиционных средств и поэтических приемов, характерных только для этих двух эпических сказаний" [Там же].

По мнению же другого известного башкирского ученого Г.Б. Хусаинова, второй частью эпоса "Кузыйкурпяс и Маянхылыу" является обнаруженная в 1961 г. литератором-краеведом М.Г. Рахимкуловым в рукописном фонде библиотеки имени М.Е. Салтыкова-Щедрина объемная рукопись под условным названием "Мои вечера. Сказки башкирские", которая по содержанию и стилюнапоминает башкирскую повесть "Куз-Курпяч", ее вторую часть "О родоначальнике башкирского племени", "о его потомках". В ее предисловии говорится, что повесть посвящаетсягенерал-губернатору Оренбургской губернии в 1798-1803 годах Н.Н. Бахметьеву. В авторском предисловии упоминается имя автора башкирского текста – сэсэна Конкаса, который, вероятно, является автором и первой части повести [10, с. 63-64].

Как видно, мнения известных башкирских ученых о второй части эпоса "Кузыйкурпяс и Маянхылыу" расходятся и в будущем требуется специальное исследование.

*По утверждению К.А. Ахмедьянова, в XYII-XIX веках все литературные произведения, написанные в повествовательной форме, принято было называть повестью [1, с. 271].

**Имена персонажей сохранены в таком виде, как писали авторы.

Литература

1. Ахмедьянов К.А. Теория литературы Уфа: Башк. книж. изд-во, 1985. 344 с. (на башк. яз.).

2. Боровков А.К. О генезисе и сопоставительном изучении национальных версий эпоса «Кузы-Курпес и Маян-хылу» // Народный эпос «Кузы-Курпес и Маян-хылу». Сборник статей. Уфа, 1964. С. 3-7.
3. Климович Л.И. Башкирский эпос “Кузы-Курпес и Маян-сылу” и его особенности в переводе Тимофея Беляева // Народный эпос «Кузы – Курпес и Маян-хылу». Сборник статей. Уфа, 1964. С. 52-68.
4. Кунафин Г.С. Башкирская литература XIX – начала XX века. – Нефтекамск: РИО НФ БашГУ, 2006. – С. 29-34.
5. Песни степей. Антология казахской литературы. М., 1910.
6. Потанин Г.Н. В юрте последнего киргизского царевича // «Русское богатство». СПб., 1895. № 8.
7. Семби М. Память земли тюрко-монгольской: истоки и символика топонимов (*Тюркский меридиан*), – Алматы: КазНИИК, 2013.
8. Харисов А.И. Башкирская народная поэма в русском издании 1812 года // Народный эпос «Кузы-Курпес и Маян-хылу». Сборник статей. Уфа, 1964. С. 8-30.
9. Хуббитдинова Н.А. Реликвия «курайчи». Уфа: Башкирский лингвистический центр, 2005. 108 с.
10. Хусаинов Г.Б. Башкирская версия “Кузы-Курпес и Маян-хылу” // Актуальные проблемы башкирского эпосоведения: Материалы научной конференции. Уфа: Гилем, 2003. С. 62-68.

©Хусаинова Г.Р., 2017

Һағынбаева Г.М.,
БДУ-ның 2 курс магистранты,
Йәнмырҙина Р.Р.,
филол.ф.к., БДУ доценты,
Өфө ҡалаһы

МОСТАЙ КӘРИМДЕҢ “БЕҘҘЕҢ ӨЙҘӨҢ ЙӘМЕ” ҺӘМ “ЯРЛЫҠАУ” ӘҪӘРҘӘРЕНДӘ “ӘБЕЙ” ҺӘМ “ОЛАТАЙ” КОНЦЕПТАРЫ

Халыҡтың рухи һәм донъяға ҡарашы, йәшәйеше, асылы тарихҡа бәйле. Мәҙәни, милли, сәйәси, иҡтисади, фәлсәфәүи, дини идеялар халыҡтың үткәндәренә тамырланып нигеҙләнә. Был мөхиттә йәшәгән халыҡ үҙенә генә хас булған шул рухи ҡиммәттәргә, нормаларға, ҡанундарға буйһоноп йәшәй. Шулай итеп, милли төшөнсәләр формалаша. Мәҙәниәтте, телде өйрәнеү ҙә халыҡтың милли аңына бәйле. Тел ғилемендә Э.Сепир, А.А.Потебня, Л.В.Щерба, Г.Г.Шпет, Л.В.Выготский, А.Н.Леонтьев, Н.И.Жинкин, А.А.Леонтьев, А.А.Залевская, Е.Ф.Тарасов, Ю.А.Сорокин, Н.В.Уфимцева кеүек ғалимдарҙың концепт буйынса яҙылған хеҙмәттәре һәр халыҡтың үҙенә генә хас донъяға ҡарашы барлығын билдәләй.

Тел халыҡ мәҙәниәтенең мөһим компоненты булып тора, милли үҙанды асыуҙа ла телдең роле бик ҙур. Һәр кеше билдәле бер йәмғиәттең вәкиле һанала, уның милли аңында тарихи компоненттар шул халыҡҡа ғына хас төшөнсәләрҙе барлыҡҡа килтерә. Шул төшөнсәләрҙең береһе – концепт – билдәле халыҡтың теле һәм мәҙәниәтен бәйләп өйрәнеүсе лингвоменталь берәмек. Концепт аша кешелә туған тел образы һәм уның концептосфераһы барлыҡҡа килә. Лингвокультурологик концепцияға ярашлы, һүҙ тел берәмеге генә түгел, ә мәҙәниәт концепты булараҡ та ҡарала, улар аша тел шәхесе менталитеты өйрәнелә. [1, С. 132-135]

Мостай Кәримдең "Беҙҙең өйҙөң йәме" әҫәре "ғаилә" концептарын Йәмил, Оксана, уның әсәһе, атаһы, өләсәһе, Петро ағай, дуҫтары, Мансур бабай һәм Фәрхениса әбей образдары аша башҡорт халҡының туған-ара мөнәсәбәтен, халыҡтың күңел байлығын, быуындар бәйләнешен күрһәтә.

"Ғаилә" концептын әҫәрҙә Мансур бабай һәм Фәрхениса образдары байыта. Улар геройҙар бер-нисә урында ғына осрашалар, әммә уларҙың үҙ-ара мөнәсәбәте шундай ныҡ һәм йылы булыуы күренә. Бик йыш ҡунаҡҡа киләләр, һуғыш йылдарында ярҙам итәләр. Миҫалдар: *"Мансур бабайҙар беҙгә йәнәшә торалар. Мансур бабайҙың өйөндә шул әбей ҙә үҙе генә", "Ҡайһы саҡта Фәрхениса әбейҙе лә эйәртә. Әле лә шулай икәү етәкләшеп килеп инделәр", "Иҫәнгенәме, һауғынамы, ҡәрендәш? – ти ул һәм әбейҙе етәкләп һандыҡ өҫтөнә килтереп ултырта"һ.б.*

"Әбей" концепты ла башҡорт халҡының яҡты образдарының береһе, "ғаилә" концептының нигеҙең тәшкил итә. Башҡорт халыҡ шағиры Мостай Кәримдең "Ярлыҡау" повесында "әбей" концепты Федора әбей образы аша сағылыш тапҡан. Был әҫәрҙең миҫалдарында шул концептҡа бәйле лексемалар байтаҡ ҡулланылған. Мәҫәлән, әбейгә бирелгән характеристика, әҙәби геройҙарҙың яҙмышы шул әбейгә бәйле булыуы башҡорт халҡының ололар һүҙенә, фатихаһына һәр ваҡытта инанып йәшәүе "әбей" концептын асып бирә. Миҫалдар:

"Кемдер ҡыҙҙың арҡаһынан йомшаҡ кына ҡаҡты. Был күрше әбейе – әкиәт оҫтаһы, селтәр бәйләүсе, төрлө үлән менән им-том итеүсе яңғыҙ Федора ине. Бәләкәс кенә, сибек кенә Федораның уң аяғы байтаҡҡа ҡыҫҡараҡ. Йыраҡтан ҡарағанда, уның йөрөшө велосипедта барған төҫлө күренә. Шул арҡала уны "Самокат Федора" йәки "Самокат" тип кенә йөрөтәләр. Кәмһетеп, мыҫҡыллап түгел, былай яратып, үҙ күреп шулай тиҙәр. Әбейҙең быға иҫе китә лә китмәй. "Самокат" булғас, "Самокат" инде, тәгәрләй бирә. Ыҙғыш-ҡырылыш ҡупкан ергә лә, туй уйнаған төбәккә лә, үлем-етем булған өйгә лә иң алдан Федора һылтыҡлап килеп етә. Һәммә ерҙә уны ихлас ҡабул итәләр, сөнки ул һәр эштең яйын, ғөрөф-йоланың рәтен белә. Сырхауҙы дауалай, күңеле төшкәнде йыуата, хәсрәтленең хәсрәтен бүлешә…"

Федора әбей “дауалаусы ағинәй” лексемалары менән бәйле. Уның зәғиф булыуына ҡарамаҫтан, халыҡ уны үҙен түгел, ә ихласлығын хөрмәт итәләр.

Мария Тереза һөйгәне өсөн борсолоуын күреп, әбей уны тынысландырырға тырыша. Үҙенең тормош тәжрибәһе менән уртаҡлаша. Ҡасандыр әбей ҙә үҙенең хәләл ефетен сабырлығы арҡаһында көтөп ала. Уны “кәңәшсе”, “фекерҙәш”, “сабырлыҡ һәм мәрхәмәт эйәһе”, “әсә һәм өләсәй” лексемалары менән атарға була.

“Тыңла, тыңла... Ғишыҡ тотоп йәшәр өсөн бихисап түҙемлек, сабырлыҡ кәрәк. Түҙемһеҙ кеше ғишыҡ тотоп маташмаһын да ул...”; “Мария Тереза күршеһен уң ҡулы менән һүҙһеҙ генә ҡосаҡланы ла өйөнә инеп китте. Ҡыҙҙың был ҡылығына үтә ҡыуанып ҡалды Федора ҡарсыҡ. И мәрхәмәтле йән эйәһе!”; “Мария Тереза уны сабырлыҡ менән көтәсәк. Федора әбей дөрөҫ әйтә: түҙемһеҙ кеше ғишыҡ тотоп маташмаһын да ул. Сыҙап бөткәс, ана уның хәләле япон һуғышынан иҫән-һау ҡайтып төшкән бит”; “Ҡыҙ үҙен шундай тыныс, бойондороҡһоҙ тота, әйтерһең, ул бөтә нервы ептәрен бер йомғаҡҡа сырмаған да усына ҡыҫҡан. Быны күргәс, һиҙгер ҡарсыҡтың күңеленә шом бәреп инде, бауыры тартышып ҡуйҙы. Әммә Федора һис кенә белдермәне, киреһенсә, йәнәһе, ғәмһеҙ ихласлыҡ менән һөйләнгән булды”

Федора әбей Мария Терезаның хәлен аңлай. Ул үҙен тыныс тота, уның хәлен еңеләйтергә тырыша. Быны иң беренсе үҙенән башлай. Икенсе кеше уның урынында булһы, ҡыҙҙы ғәйепләр ине, ауыр һүҙҙәр әйтеп, тағы ла уның хәсрәтен арттырыр ине. Миҫалдар:

“Билдәһеҙ хәтәр ғүмер башланыр. Бына шуны тойҙо күрше ҡарсығы. Ләкин шик-шомдарын һаман эскәрәк йәшерергә тырышты ул: -Ҡатын кеше шулай гел ҡунаҡ көткән шикелле йәшәргә тейеш, - тине. – Хатта ҡытлыҡ саҡта ла. Мин үҙем дә ҡунаҡ көтөп ғүмер һөрәм. Былай өмөтлөрәк, ышаныслыраҡ. Кемгәлер һинең янған усағың, яҡты сырайың кәрәк булыуы ихтимал. Бына бит һин дә нисек йыуынып-йыйынып ҡына тораһың.;

Федора әбейҙең халыҡ ижадына яҡын булыуы күренә. Ырымдар буйынса, сынаяҡ йә көҙгө ярылһа, уны насар хәбәр булыуына ишара. Әбей ҡыҙ күңелен күрер өсөн, үҙен тыныс тотоп, фатихаларын бирә, уның йорт тирәһен үҙ ҡарамағына ала. Терезаның йорто усағын һаҡларға, уларҙы һөйгән йәре менән ҡайтыуын теләгән ҡарсыҡ образы “әбей” концептын һәр яҡлап өйрәнергә ярҙам итә. Әҫәрҙә Федора образы булмаһа, Мостай Кәримдең “Ярлыҡау” повесы ла бөтөн, йөкмәткеһе яғынан да тулы булмаҫ ине.

“Олатай” концепты ла башҡорт халҡының яҡты образдарының береһе, “ғаилә” концептының нигеҙен тәшкил итә. Башҡорт халыҡ шағиры Мостай Кәримдең “Ярлыҡау” повесында “олатай” концепты Ефимий Лукич образы аша сағылыш тапҡан. Был әҫәрҙең миҫалдарында шул концептҡа

бәйле лексемалар байтаҡ ҡулланылған. Мәҫәлән, олатайға бирелгән характеристика, командир һәм Мария Тереза, Зух образдары аша "олатай" концептын асып бирә. Миҫалдар:

"Был алтмыштар өҫтөндәге ир – ҡалай-тимер сүкеүсе, мейес сығарыусы, Чернявкала ғына түгел, бөтә тирә-яҡта һыҡмырлығы, ҡатылығы менән дан тотҡан Ефимий Лукич Буренкин ине. Нәфсе тип, ситтекенә теймәҫ, дөмөгөп китһә лә, үҙенекен бирмәҫ бер әҙәм Ефимий Лукич. Тиҫкәрлеге лә етерлек. Шул тиҫкәрлеге арҡаһында ул немецтар алдында ла ҡойолоп төшмәне, үҙебеҙҙекеләр әйләнеп килгәс тә, улар тирәһендә киске шәүлә төҫлө нәҙек оҙон кәүҙәһен бөгөлдөрөп-һығылдырып өлтөрәп йөрөмәне.", Ҡарсығы дүрт йыл әүәл үк гүр эәйһе булғайны.

Ефимий Лукичтың ҡатыны вафат була, уның ҡулында ике бәләкәй бала ҡала. У ғүмерендә күпте күргән олатай, шуға ла был тормошта уның күңеле күп ҡайғыларҙан ҡатҡан, һуғыш ваҡытында балалар өсөн генә ҡайғырып йәшәүе менән борсолған образ. Ул "ҡараусы", "ашатыусы", "тәрбиәләүсе әсә" ролен башҡара. "Ярлыҡау" әҫәренең сюжеты ла шул образдан ҡатмарлы һынылыштар ала, ваҡиғалар ҡуйырыуына сәбәпсе була. Зух танк менән яңлыш ҡына утарға төкөп, бабайҙың кәзәһе йәрәхәтләнә, шул арҡала балалар һәм Лукич бабайҙың берҙән-бер өмөтө, ризыҡ сығанағына мәхрүм ҡала. Шул ваҡытта уның психологик һыҙатланыштары асыла башлай: "*Кәһәр алғыры!" – тим кемделер ҡарғап ҡуйҙы Ефимий Лукич", "Кешеләргә нисбәтен ҡатыраҡ бәғерле булһа ла, Ефимий Лукич мал йәнле ине. Әле борон заманда ат бейеүсе Лука ҡарт, ун ете йәшлек кинйә улын үҙ һөйәре менән әүрәтмәксе булып, уны кәсепкә алып сыҡты", "Балаларҙы өйгә индереп, ҡаты-ҡото менән тамаҡтарын туйҙырҙы. Һаҡал-мыйығын төҙәтеп алды. Унан, һандыҡтан сығарып, кешелеккә кейә торған ҡыйыҡ яғалы зәңгәр күлдәген, ап-арыу ғына көрән костюмын, текә козыреклы ҡара картузын кейҙе".*

Балалар олатаһын ныҡ яраталар, уның әйткәндәрен тыңлап ҡына торалар. Етем ике сабый өсөн Лукич берҙән-бер ғәзиз кеше, уларҙы ихлас яратыусы берҙән-бер ғаилә ағзаһы: *Олатай! Беҙ торҙоҡ! – тип тәүҙә күлдәксән, ялан аяҡ Маринка, һауытын тотоп, өйҙән йүгереп сыҡты. Аҡкойроҡ янына еткәс, ҡыҙ аптырап ҡалды, "Балаларҙың иң ҡурҡҡан нәмәһе – яңғыҙ ҡалыу ине. Тәүҙә уларҙы аталары ташлап китте, уҙған көҙҙө әсәләре, гүр эйәһе булып, үкһеҙ ҡалдылар. Хәҙер быныһы ла юлға йыйына. Өләсәләрен улар инде онотоп та өлгөргәйне", "Әммә был юлы ул: "Бармайһығыҙ!" – тип ҡырт киҫмәне, йомшаҡ ҡына, сабыр ғына аңлатып бирҙе".*

Икенсе осраҡта Ефимий Лукич уның был хөкөмдөң сәбәпсе булыуына үкенә, сөнки йәш егеттең башын әрәм итергә ваҡиғалар ҡуйыра башлай. Бында "олатай" концепты икенсе боролош ала. Ул "намыҫ", "рәнйеш" лексеалары менән бәйләнә. Миҫалдар: *"Ефимий Лукич эштең*

насар якҡа боролоуын бая уҡ һиҙҙергәйне. Уның күңеленә үкенес ҡағылып китте. Бәлә булмағайы..., “*Килеп туҡтаған машинаға Ефимий Лукич был юлы ҡаршы сыҡманы. Ул борссоулы уйҙарға батҡайны. Күңеле ниндәйҙер фажиғә һиҙә булыр, юғиһә йөрәге килке-килке ҡыҫылмаҫ ине”*, “*Тороп тор әле аҙыраҡ, - тине Ефимий Лукич тыныс ҡына. – Һин бит, улым, мине нахаҡҡа рәнйеттең. Хәҙер миндә кәзә ҡайғыһы ла, ярма ҡайғыһы ла юҡ”* , “*Кеше ҡайғыһы, - тип яуапланы теге шул уҡ тыныс, моңһоу тауыш менән, - теге егетте... танкисты нимә эшләтәсәктәр?”*, “*Начальник бер-бер һүҙ өндәшмәҫме тип, ике етемен етәкләгән көйө тип тора Ефимий Лукич. Тегеһе лә һүҙ ҡатмай. Үҙ уйҙарына сумған. Ҡарттың сабырлығы бөттө: - Бына тағы килдем. Килдек... быныһы – ейәнем Васютка. –малайҙы ул етәкләп алға сығарып, кире урынына баҫтырҙы. – быныһы – ейәнсәрем Маринка. – Ҡыҙҙы урынынан ҡуҙғатманы”.*

Лукич фронтҡа икенсе килеүендә ғәйеплене аҡлау маҡсаты менән командир менән конфликтҡа инә. Ул егетте ғәфү итә, әммә йәмғиәт был егетте ярлыҡай алмай, приказ барлығы менән сикләнәләр. Күңелендә түҙемлеге ҡалмаған Лукич командирға балалар хаҡы менән өндәшә. Уның өсөн иң ҡәҙерле булған балалар һүҙе лә командир өсөн ҙур йоғонто яһамай: “*Ефимий Лукич тауышын күтәрә төштө. – Мәрхәмәт кәрәк! Ярлыҡау кәрәк! Хата – енәйәт түгел! Йолоу кәрәк! Әжәл сәбәпсеһе итмәгеҙ мине, хоҙай хаҡы өсөн! Ярлыҡау кәрәк! Мин бит уның ғәйебен юйҙым. Һеҙ ҙә юйығыҙ!”*, “*Әллә ул йән әрнеүҙәре, выждан ғазаптары аша асылына ҡайттымы шулай? Ефимий Лукич тағы ялбырырға кереште: - Бер емерек аласыҡ менән емтек кәзә өсөө харап итмә ләк кеүек йәш кенә баланы! Иҫән булһа, ул бит таш һарайҙар һалыр, көтөү-көтөү малдар үрсетер. Якла уны, командир! – ике баланы етәкләгән көйө ҡарт лып итеп ергә теҙләнде. – бынау гонаһһыҙ сабый йәндәр хаҡына үтенәм. Уттарға һалма беҙҙе! – әллә “утҡа һалыуҙан” ҡурҡып, әллә олатайн ҡыҙғаныпп, Маринка илап ебәрҙе. Ҡысҡырып, сыйнап түгел, ниндәйҙер әҙәп-тыйнаҡ менән иланы ул бала. Тыйыусы булмаһа ла, ул тиҙ туҡтаны. Васютка олатаһының ҡулынан тартты, теге яңынан аяҡ үрә баҫты”*, “*Булмаҫ. Егерме йәшлек егет ил алдында хыянат ҡылмаҫ. Ҡайҙан килһен ти уға шундай яуызлыҡ? Күҙ алдыбыҙҙа үҫте бит улар”*, “ - *Улайһа, бәләкәс кенә һуңғы үтенесемде үтә: күрһәт миңә ул егетте, алдына баҫып, бәхиллеген һорайым”*, *“Улар, урман ауыҙын үтеп, оло юлға төштө. Уртала бөкрәйә төшкән Ефимий Лукич бара, ике яҡтан, ике аҡ сәскә төҫлө, ике аҡ баш йым-йым итеп күренеп ҡала. Ҡарт атлай, тегеләре лүрт-лүрт йүгерә. Асығыуҙы ла, талсығыуҙы ла онотто улар. Сөнки олаталары илай. Үҙе атлай, үҙе быуылып илай...*”.[1, 592]

Мостай Кәримдең “Ярлыҡау” повесындағы Ефимий Лукич образы “намыҫ”, “ғәҙеллек”, “үҙ һүҙендә тора белеүсе”, “ғәфү итеүсе”, “яҡлаусы” лексемалары менән асыҡ характерлана. Ул егет яҙмышын ҡыйратып, аҙаҡ

уны һаҡларға тырыша. шундай ауырлыҡта ла Лукич Зухтың ғәйебен ярлыҡай, әммә йәмғиәт уға ҡаршы сыға. Приказдың һуңлап ҡына штабҡа килеп етеүе – йәш һалдаттың ғүмерен өҙә. Бында “намыҫ” тигән төшөнсә “олатай” концептына яҡын тора. Ҡасандыр һуғышта ҡатнашҡан, ҡарсығы һәм ҡыҙы вафат булғас, ике бәләкәй сабыйҙы үҫтергән Лукич образы “Ярлыҡау” повесында мөһим сюжет һыҙығы булып тора. Әҫәрҙә тотҡан урыны ике төрлө ваҡиғаларҙы хаталар менән түгел, ә рухи ҡиммәттәр, йәғни “ғәҙеллек” менән баһаларға ярҙам итә. Уның өсөн приказдар, әллә ниндәй документтар мөһим түгел, ә күңел тыныслығы Лукичка ғына хас күркәм сифат.

Әҙәбиәт

1. Кәрим Мостай. Әҫәрҙәр. Дүрт томда, 3-сө том. Пьесалар, повестар, хикәйәләр. – Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1987. – 592 бит.
2. Янмурзина Р.Р. Когнитивная лингвистика и лингвокультурология: черты и различия // Вестник Башкирского университета. 2014.Т.19. №1. С. 132-135.

©Һағынбаева Г.М., Йәнмырҙина Р.Р. 2017

Шадманов К.Б.,
доктор философских наук, профессор
кафедры языков Бухарского медицинского института,
г.Бухара, Узбекистан

КОРЕННАЯ ЛОМКА СТИЛЯ МЫШЛЕНИЯ В ИСТОРИИ АНГЛИЙСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА В XY-XYII ВЕКАХ

Как известно, любая философская система строится на основе взаимосвязи понятий и категорий. Понятия же и категории, в конечном счете, представляют собою те или иные слова данного языка, возведенные в ранг философских понятий и категорий в силу практических потребностей науки. В этот период английский язык вытеснил латынь из широкой общественной жизни, хотя активное влияние её продолжало ощущаться в Англии до XYII века. Примечательно, в этой связи, замечание лорда Честерфильда в его письме к сыну о том, что по-настоящему образованный человек должен знать греческий и что "знать же латынь – не столь уж большая честь, потому что латынь знает всякий и не знать ее - стыд и срам" [1, с.9]. Томас Мор написал "Утопию" (1576) на латинском языке, многие сочинения Френсиса Бэкона также переведены им самим с английского языка на латынь с целью увековечения. Одной из причин этого является то, что английский язык XYI века все еще не был признанным языком науки и литературы. Этот вывод подтверждают сами представители эпохи: Френсис Бэкон, к примеру. Он пишет: "Мои труды, которые я раньше написал и которые теперь так хорошо переведены на латинский язык, слава богу,

увековечены... Эти современные языки когда-нибудь обязательно обанкротятся..." [2, с.254].

В XIY веке наблюдалось отношение к английскому языку, как к несовершенному и, следовательно, недолговечному, который должен скоро обязательно исчезнуть, уступив место латыни или греческому. Ситуация была вполне понятной: английский язык еще не завоевал своих позиций в общественной жизни Англии. Латынь же продолжала оказывать сильное влияние на формирование общественных взглядов, на родной язык англичан, а потому английский считался "грубым", "необработанным", "несовершенным" и "лишенным изящества" по свидетельству самих же англичан. Такие высказывания встречаются у историка Уильяма Алмесберийского, Джона Скелтона, известного английского поэта XYI века, и других [3, с.115; 5, с.87]. Еще в начале XVI века некоторые виднейшие английские ученые и писатели считали своим долгом извиняться за то, что они пишут на своем "варварском" английском языке, а не на латинском: Роджер Эшем (1545 "Стрелок"), Уильям Элдингтон (1566 "Золотой осел" - перевод с латинского). Ричард Иден (1562), Джорж Пейс (переводчик прозы, 1586) и др.

В XII-XIII вв. нормандский диалект французского языка был государственным языком Англии, на нем писали художественные произведения и составляли государственные акты. Было еще одно обстоятельство отрицательного отношения англичан к своему родному языку - это взгляды на язык, господствовавшие в Европе и Англии в XYI-XYIII вв., в особенности две теории, согласно которым: а) язык - это отражение идеальной действительности, божественное установление, созданное по строгому и логичному плану; б) язык построен на основе "всеобщего разума". Эти две теории, однако, создавали своеобразную теоретическую базу для многочисленных патриотических желаний улучшить английский язык, обработать его, сделать его таким же "совершенным", "элегантным" и "красивым", как латынь, греческий или французский. Прежде всего это желание проявилось в отношении к словарному составу английского языка того периода. Здесь и пуристы, и реформаторы языка были едины в своем стремлении и, в частности, к иноязычным словам, где наметились три направления борьбы за совершенствование и чистоту языка в жизни Англии XIY-XYII вв. (первое - отношение к иноязычным словам; второе - отношение к диалектным и областным словам и третье - отношение к просторечной лексике) - при двух подходах, полярных по своей сути. Сторонники одного считали: чтобы улучшить английский язык, его надо обогатить, расширить его словарный состав, языку должна быть дана полная свобода обогащения словарными единицами из других языков, особенно латинского, греческого и французского. Сторонники другой точки зрения, наоборот, видели путь

улучшения словарного состава в сдерживании притока иноязычной лексики, ибо, как они считали, эта лексика засоряет язык, мешает ему использовать собственные внутренние ресурсы. К первым относятся - Уильям Кэкстон (английский первопечатник), Томас Элиот (писатель, переводчик, лексикограф, врач и дипломат), Уильям Кэмден (писатель, историк, антиквар), Джон Драйден (известный поэт, драматург и критик), Джорж Пэти (крупный переводчик того времени), Томас Бландевиль (автор книги "Искусство логики"), Томас Диггес (математик) и др. Ко вторым - Томас Уилсон (ученый, риторик, переводчик и государственный деятель), Джон Чик (проф. Кембриджского университета, специалист в области греческого), Ральф Левер (автор известной работы "Искусство разума", 1573), Джорж Путтенгем (писатель и критик, автор книги "Искусство английской поэзии", 1589), Сэмьюэл Даниэль (поэт и драматург, автор "В защиту рифмы", 1603), Бен Джонсон (знаменитый драматург, поэт и грамматист, автор "Древо или мысли о людях и делах", 1641) и др. Как видно, диапазон профессий и сфер занятости авторов достаточно велик. Это свидетельствует о том, что довольно широкие круги английской интеллигенции, ученых-толмачей, философов и просветителей серьезно осмысливали языковую ситуацию своей эпохи.

В середине XYI века оппозиция иноязычной лексике достигает высшей точки, а к началу же XYII века пыл борьбы двух лагерей нивелируется и постепенно утверждается, что "английский язык достиг совершенства и оказался способным натурализовать много иностранных слов и что, благодаря этому он стал богаче, пригоднее для выражения различных мыслей [6, с.113-116]. С XY века начинается особенно интенсивный поиск языкового стандарта, нормы. Две основные тенденции определяют развитие лексики английского литературного языка в этот период: 1) тенденция к максимальному обогащению словарного состава с помощью самых различных способов номинации, сопровождаемому явлениями избыточности; 2) тенденция к системному упорядочению лексического состава английского литературного языка. Первая тенденция теснейшим образом связана с экстралингвистическими факторами - потребностями в номинации огромного количества новых понятий, явлений, предметов, связанных с развитием научно-философской, социально-экономической, общественно-культурной жизни общества. Вторая тенденция определила характер и содержание складывающейся общенациональной нормы английского языка.

Изменение соотношения и характера взаимодействия между разными пластами языка, например, между исконно английской и заимствованной лексикой, является основным процессом этого времени. Лексика периода характеризуется явной недостаточностью, с одной стороны, и в то же время высокой степенью избыточности - с другой. Эта противоречивость

лексических процессов, являясь отражением особого нестабильного и противоречивого языкового состояния, свидетельствует о сложности и напряженности поисков наиболее оптимальных путей достижения единой, стандартной национальной английской нормы, как в принципах отбора языкового материала, так и в принципах его употребления.

Формирование относительного единства английского языка заканчивается в XY веке и закрепляется введением книгопечатания. Однако все еще отсутствует твердый свод правил литературно-стандартного английского языка. Лексический состав английского языка требовал расширения, чтобы стать орудием выражения научных понятийно-логических систем. Потребность языка науки в новых словах-понятиях была велика. Некоторые ученые пытались приспособить национальный язык для выражения научных понятий, калькируя латинские термины средствами английского языка. Однако, несмотря на весь энтузиазм, его попытки создать терминологию логики и философии на основе исконно английских морфем оказались тщетными.

Коренная ломка в процессе видения мира неразрывно связана с революцией в самом мышлении, это имеет принципиальное значение. Переход от геоцентрической системы к гелиоцентрической требовал глубоких изменений в самом фундаменте мышления, в его методических и философских основах. Возникновение новой астрономии, как и всей современной науки, было бы невозможно без фундаментальных изменений в общетеоретических, философских и методологических принципах. Вопросы, связанные с новым миропониманием, когда иерархическому представлению о космосе средневековой схоластики противостоит представление о мире, в котором происходит взаимопроникновение социального, природного и божественного начал, когда строгой системе логических дефиниций - индуктивное постижение гармонии мира, риторика, поэзия, мифология оказываются наиболее адекватным способом выражения истины. Все это приобретает в исследуемую эпоху особую остроту, что объясняется главным образом теми политико-экономическими, социально-культурными изменениями, в которых отражались содержание и суть перехода от феодализма к новой формации.

Формирование научно-философских понятий в Англии периода исследования характеризовалось двумя факторами: первый - воздействие национальной специфики социально-экономического и культурного развития, а второй - отражение основных тенденций общеязыковой эволюции. Язык английской художественной литературы эпохи был тесно связан с разговорным языком. Экономическое влияние Англии как передовой страны начинает возрастать, отставая, однако, от соответствующего влияния английских буржуазных политических идей, английской философии и литературы, английских нравов. Уже в XYI веке

остро обсуждается вопрос о реальной возможности употребления английского языка во всех видах литературы как художественной, так и научной. Передовые умы пытались на практике показать, что английский язык того периода обладал всеми возможностями развитого языка.

Основными факторами научного мышления в данную эпоху становятся мировоззренческие критерии интерпретатора в зависимости от которых и строится методика исследования. Эта мысль вполне объясняет и направленность формирования научной, в том числе и философской терминологии. Поэтому в философии могут встретиться термины, которые, на первый взгляд, относятся к сфере естественных и психологических дисциплин, или, как будто вообще, не содержат ничего научного. Однако соотносимые с ними явления включаются в сферу философского миропонимания автора эпохи, поэтому значения этих лексических единиц также имеют философский характер.

Сторонники универсального употребления английского языка (Т.Нэш, Путтенгэм, Э.Спенсер, Т.Элиот и др.) подняли вопрос о пополнении его лексикона и прежде всего о создании научной терминологии на национальной основе и, при этом, в большинстве соглашались, что здесь неизбежны заимствования из классических языков - латыни и греческого. Детальный анализ большого фактического языкового материала философского и общенаучного характера (32032 стр.), проведенный нами, убедительно показывает, что основная масса терминов создается путем переосмысления значения слов и сочетаний общелитературного языка. При этом особую роль - и это примечательная черта периода становления терминологии английской философии - играет образность и коннотация, то есть расширительное толкование слова-понятия, что далеко не всегда согласуется с традиционными представлениями о терминах как единицах, имеющих тенденцию к жесткой экспликации понятий и лишенных коннотации; образность эта характерна, как правило, в момент создания термина, введения понятия, нового для национального языкового сознания, которое для ясности и доходчивости образно сравнивается с уже известными. Это еще одна характерная особенность языка философии периода исследования, особенно на рубеже XYI-XYII веков. Философская литература, характеризуется тем, что, с одной стороны, позволяет мыслителю максимально четко определить то или иное понятие или его оттенки, с другой - выразить свое личное отношение к нему.

Литература

1. Честерфильд. Письма к сыну. Максимы. Пер. с англ. / Честерфильд. - Вологда, 1974. -351с.

2. Bacon Frencis. A Letter to Mr. Tobie Mathew (1623) -In.: The Works of Lord Bacon in 2 vols. / Bacon Frencis. - London,1841, vol.2. - 670p.

3. Craigie W.A. The critique of pure English from Caxton to Smollett. – Soc. For Pure English/ Craigie W.A. -Oxford, 1946, tract N LXV. – pp.115-171.
4. Durham W.H. Critical essays of the 18th century/ Durham W.H. -Yale Univ. Press, 1915. – 359p.
5. Jones R.F. The Triumph of the English language/ Jones R.F. - Oxford, 1953. - 340p.
6. Moore J.L. Tudor – Stuart views on the growth, status, and destinu of the English language. – Studien sur Englischen Philologie, vol. XLI. /Moore J.L. - Haale, 1910. – pp.113-116.
© Шадманов К.Б., 2017

Шайхисламова З.Ф.,
кандидат филологических наук, доцент БашГУ,
г. Уфа

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКОГО ИЗУЧЕНИЯ БАШКИРСКОЙ ТОПОНИМИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ УРАЛО-ПОВОЛЖЬЯ В ЭТНОЛОГИЧЕСКОМ ОСМЫСЛЕНИИ

На рубеже веков сегодня происходит интеграция наук. Гуманитарного профиля науки также взаимодействуют между собой, и этнолингвистика является одним из примеров такого взаимодействия. Особое место занимают исследования, посвященные этноязыковой и этнокультурной истории народов. В рамках таких исследований изучаются структура кодифицированных текстов определенных жанров, в том числе заговорных текстов, ритуалов и т.п. в соотнесении с данными сравнительно – исторических и археологических исследований. Общеизвестно, что значение слова онтология объясняется как, во-первых, учение о бытие; во-вторых, – учение о познании.

Исследователям этнических проблем, убежденным в том, что из-за практического отсутствия культурных изолятов на смену поликультурному миру приходит моностилистическая планетарная культура, противостоят «архетиписты» (Н.Глейзер, Д.Мойнихен, большинство российских авторов), расценивающие этническую общность как устойчивый социальный архетип. В ходе социальной истории человечества, особенно в последние столетия, наблюдается процесс сближения народов, ведущий к унификации объективной, духовной жизни. Похоже, тенденция к единой стилистике быта, коммуникативного поведения, мировосприятия, культурных артефактов всё больше стирает различия между этносами. Однако следует признать наличие в этнической субстанции каждого народа стабильного «ядра», «нерастворяющейся гранулы», которая обеспечивает

жизнеспособность и самобытность каждой этнической группе. По мнению Г.Гачева, «каждый народ остается самим собой до тех пор, пока сохраняется особый климат, пейзаж, национальная пища, этнический тип, язык... - ибо они постоянно подкармливают и воспроизводят национальную субстанцию, особый склад жизни и мысли» [Гачев, 1988, с. 32]. Г.Гачев, как основатель экзистенциальной культурологии, выдвигает оригинальную концепцию относительно кросс-культурных и транснациональных взаимосвязей между народами, взаимосвязей, которые оказывают позитивное воздействие на этническое ядро. По мнению учёного, «в ходе своей истории каждый народ ... вступает на поверхности земли в горизонтальные контакты с другими странами и народами - в торговле, войнах, дипломатии, в культурном обмене». Но этот процесс, на его взгляд, работает не на ассимиляцию народа, а на «стимулирование собственной энергии организма», являясь своего рода «массажем для внутренних органов, артерий, сосудов, сущностных энергий» [Гачев, 1988, с. 299.] - образно заключает Г.Гачев, подтверждающий своё научное высказывание на материале многотомной серии «Национальные образы мира».

Таким образом, уже в самом выборе проблемы в плане этноонтологического осмысления идеографической классификации как каркаса познавательного процесса и выявления методологических аспектов интерпретации номинативных особенностей топонимической системы Урало-Поволжья в этноонтологическом осмыслении в качестве объекта исследования заложена потребность комплексного подхода к ее анализу, необходимости выявления не только таких уровней языка, как фонетика, грамматика, синтаксис, но и психологических черт, мировоззренческих предпосылок, социальных характеристик этноса, историко-культурных истоков.

В частности, в исследованиях устанавливается, что, будучи частью вербального (языкового) кода традиционной народной культуры, имена собственные занимают в нем особое место, образуя по существу самостоятельный ономастический код [сравн.: Толстой, Толстая 1998, с. 88]. Обращение в рамках этнолингвистики к традиционной духовной культуре народа представляется исследователям явным ограничением «безмерной» культуроведческой проблематики. При этом следует отметить, что именно в этом аспекте топонимия Урало-Поволжья в евразийском контексте изучена совершенно недостаточно, как это в свое время отмечал еще А.К.Матвеев [Матвеев 1976; 1986; 1987; 1998, 2006].

В трудах лингвистов понятие пространство осмысляется не однозначно и многогранно: с одной стороны - как некая протяженность, являющаяся, в первую очередь, ориентационным полем для человека, который определяет местоположение отдельных пространственных объектов, их доступность, протяженность и т.п.; с другой - как окружающая

человека земная поверхность – и все то, что называется природой; а также как взаимодействующая с человеком среда, по отношению к которой человек играет роль и субъекта, и объекта воздействия; как «виртуальная реальность», наполненная сверхъестественными явлениями; как арена разворачивания исторических событий; и др. [сравн.: Березович 2009, 12]. С данной точки зрения особо нужно отметить работу З.А. Кучуковой, посвящённую описанию онтологического метакода как системообразующего принципа этнопоэтики (на материале карачаево-балкарской поэзии) [Кучукова, 2006]. Работа привлекает и тем, что в нем впервые предпринимается попытка создания обобщающего исследования этно-онтологического дискурса (тюркской – З.Ш.) карачаево-балкарской поэзии с целью определения её метакода. Как определяет автор, в качестве рабочего инструмента для решения заявленной проблемы вводится понятие «этноонтология». По мнению автора, его необходимость объясняется тем, что существующее понятие «онтологическая поэтика» является более общим и описательным, имеющим дело с универсальными поэтологическими категориями. Как объясняет автор, понятие «этноонтология» несет в себе этнически маркированный комплекс миропредставлений определенного народа, воплощенный в системе национальной поэтики. Автор аргументированно обосновывает, что он исходит из того, что «чувствительность» онтологии к контексту неоднократно в трудах подчеркивают Н.Кузанский, Х.Вольф, Н.Гартман, М.Хайдеггер, В.Губин, К.Леонтьев, Н. Бердяев. «Система антропологических диспозиций позволяет выделить из «универсальной» онтологии ее этнический структурный элемент. Примечательно то, что в работе излагается точка зрения других учёных и отношение к ним при решении поставленных автором задач, например, «то, что Э.Гуссерль называет «идеей региональной онтологии», санкционирующей «дробное описание структуры бытия», служит косвенной поддержкой нашей концепции о том, что абсолют единой «картины мира» существует только условно, на деле образуя конгломерацию автономных этнопредставлений о высших законах мироздания» [Кучукова, 2006, с. 5]. Далее, автор, продолжая мысль свою, утверждает, что дополнительным основанием для легитимизации нового термина служит методологическое положение о том, что совокупность человечества «есть некое культурное многообразие, мозаичный, но стремящийся к структурности и самоорганизации континуум из объективно существующих и отличных друг от друга элементов общества и культуры» [Сычёва, 1991, с. 3].

Таким образом, методологическую основу заявленного исследования составляет интеграция нескольких систем знаний: прежде всего «речь идёт о так называемой «языковой личности», «вместилище этнического духа», о языке в формате пространственно-временного

контиуума определённого этноса – его геокультурного бытования» [Зеленев, 2014, с.55].При этом методологической основой служат труды Э.Р.Тенишева, Дж.Г.Киекбаева, Р.Г. Кузеева, Н.Х.Максютовой, Ф.Г.Хисамитдиновой, Г.Д.Гачева, В.В.Морковкина, С.М.Толстой, Е.Л.Берёзович, А.Т.Кайдарова, О.А.Корнилова, Е.И.Зеленева, А.Г.Шайхулова и др. Окружающую действительность каждый этнос воспринимает на основе собственного практического освоения мира, с опорой на традиции и обычаи, с учетом установок особенностей культуры и специфики этнического сознания, которые формируются только ему присущими способами восприятия. Имеет важное значение при решении поставленных задач опиранатруды Г.Д.Гачева, в которых проводится сравнительно-сопоставительныйанализ национальных образов мира.Весьма важнымв методологическом ключе, мытакже считаем, выдвинутое Н.А.Бердяевым положение о том, что «человек входит в человечествочерез национальную индивидуальность, он существует не как абстрактный, акак «национальный человек» [Бердяев, 1990].

Заметим среди важнейших категорий, на которых строится система человеческих знаний, первостепенное значение имеет «пространство». Реальное регионально-географическое пространство откладывает неизбежный отпечатокна ментальность этноса, формируя психологический облик его представителей, этнокультурные и онтологические характеристики. Г.Н.Семенова, подчёркивая уникальность освоения пространства и познания окружающего мира, формирования знаний о нём каждым этносом отмечает, что определяющим являлся характерный для каждого народа образ жизни – оседлый или кочевой [Семенова, 2016, с. 49]. З.А.Кучуковой отмечается, что этнокультурное пространство карачаевцев и балкарцев воплошено в «стереометрии» гор. Исследователи отмечают, что о влиянии пространственных черт на мировосприятие народа можно судить по системе мер,сложившийся в когнитивном мышлении разных народов. Например, в древнеанглийском законодательстве землей, принадлежащей дому лендлорда, считаласьземля, описанная радиусом расстояния, на которую хозяин с порога мог забросить копьё. У тибетцев в ходу была мера пути, определяемая расстояниием, при прохождении которого сосуд с горячим чаем остывает настолько, что его можно выпить, Финны пользовались мерой пенникуулум, равной примерно 10 км, - на таком расстоянии древние суоми - охотники слышали собачий лай. В Японии до сих пор площадь измеряют татами — величиной циновки в 1.5 кв.м. Согласно этнологической науке «расстояние у чукчей измерялось энергетикой человека: «недалеко — только два раза вспотеть» (Я.Чеснов). Балкарец, выросший в горах, где визуальное измерение расстояния обманчиво, больше доверял акустическому — «один человеческий крик»[Сравн.: Кучукова, 2006, с.8-9].

Наше исследование базируется на изучении мировоззренческого осмысления окружающей объективной действительности, башкирской топонимической системы (человек как единица функциональной жизни общества); познание (априори) [Шайхулов, 2012].В данном случае представляем идеографическую классификацию как каркас познавательного процесса [Шайхисламова, 2014, с. 1480-1488]. Такая характеристика способствует достаточно строгому выявлению и характеристике слоя лексики, специфичного для каждого тюркского языка, а также проведению типологического сравнения на уровне семантических основ, способствующего выяснению этнолингвистических особенностей становления картины объективного мира, отраженных в их лексической структуре.В связи с поставленными целями и задачами в работе обосновывается определенная теоретическая база, позволяющая открывать как новые аспекты в рамках исследуемой тематики, так и установить новые семантические связи между ранее известными лексическими единицами. Отметим, что для лингвистических исследований важно факт осознания конечных целей классификационной деятельности, принципов построения классификационных систем и умение определять их ценность. От правильного выбора классификационных принципов исследуемого материала зависит верное решение заявленной проблемы.

При исследовании языка в формате пространственно-временного континуума башкирского этноса – его геокультурного бытования в связи с изучением топонимической системы Урало-Поволжья одним из главных положений является основанная Дж.Г.Киекбаевым теория определенности неопределенности (далее ОПНО), суть которой объясняется именно особенностью восприятия окружающей действительности этносов тюркского и урало-алтайского языкового сообщества, по-нашему, она сходится с когнитивным подходом к мировидению. Как в связи с поиском новых направлений в исследовании лексики в тюркологии и языкознании, так и в стремлении создать новых методологических концепций, способных более полно отразить способы номинации объектов окружающей действительности в этноонтологическом аспекте теория ОПНО Дж.Г.Киекбаева является одной из основополагающих. При этом нужно учесть, что лексическая система башкирского языка, как и лексическая система любого другого языка, имеет формально-логическую упорядоченность картины мира. В установлении генетического родства урало-алтайских языков в центре учения Дж.Г.Киекбаева [Киекбаев, 1972; 1996] как и в компетенции антропоцентризма содержится проблемы контактологии, когнитологии и специфика мировоззренческой истории человеческой мысли. Когнитивный подход к изучению лексической системы национального языка, результата окружающей действительности обыденным сознанием также направлен на выявление в них отражения как

индивидуального “образа мира”, так и системы знаний о мире через понятия языковой картины мира, языкового сознания, мировидения, миропонимания и мировосприятия, где понятие ОПНО играет немаловажную роль.

Согласно выше заявленной проблематике топонимия является интересным объектом для разнопланового исследования их по выявлению феноменального, неповторимого. Благодаря отражению в топонимах исторического, духовного, социального и бытового опыта, лексемы определенного языка выступают в данном случае как маркеры, благодаря которым мы можем определить как современную ментальность нации, так и попытаться восстановить, описать процесс становления воззрения древних людей, их окружающую действительность: природу, сообщество и самих себя. Окружающую действительность каждый этнос воспринимает на основе собственного практического освоения мира, с опорой на традиции и обычаи, с учетом установок особенностей культуры и специфики этнического сознания, которые формируются только ему присущими способами восприятия.

Из вышесказанного следует вывод о том, что общим в приведенных примерах можно считать то, что человек, являясь «мерой всех вещей», из глобального вычленяет локальное. Для измерениятерритории он применяет этноантропологические величины, далеко не произвольные, а подсказанные спецификой ландшафта, температурным режимом, иными топографическими показателями. Человек адаптируется к реальному миру тем, что всему в мире даёт название, определяет ему место в мироздании. Топонимы, как известно, служат ценным языковым материалом при решении, как задач лексического характера, так и проблем истории, этнографии народа. Это явление объясняется, как мы отмечали и раньше [Шайхисламова, 2016, с.68-69], исторической обусловленностью появления географических названий. Ономастическое пространство – это сумма имён собственных, употребляющихся в языке данного народа. Оно определяется моделью мира, существующей в представлении этого народа в настоящее время, но в нём всегда сохраняются элементы прежних эпох.

Литература

1. Березович Е.Л. Русская топонимия в этнолингвистическом аспекте: Пространство и человек. - Москва: Либроком, 2009. (испр. переиздание части монографии 2000 г.). - 532 с.
2. Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. – М.: Наука, 1990. – 224 с.
3. Гачев Г.Д. Национальные образы мира. Космо-Психо-Логос. М.: Прогресс, 1995.- 480 с.
4. Зеленев Е.И. Постижение Образа мира: Монография. – СПб.: КАРО, 2012. – 336 с.

5. КиекбаевДж.Г. Основы исторической грамматики Урало-Алтайских языков: Структурный анализ морфологического стоя тюркских, монгольских, тунгусо-маньчжурских и угро-финских языков на основе теории определенности в языке. – Уфа: Китап, 1996. – 368 с.
6. Киекбаев Дж. Г. Введение в урало-алтайское языкознание. – Уфа : Башкирское книжное издательство, 1972. – С. 135.
7. Кубрякова Е.С. О понятиях места, предмета и пространства // Логический анализ языка. Языки пространств. – М., 1997. – С. 84-93.
8. Кучукова З.А. Онтологический метакод как системообразующий принцип этнопоэтики (на материале карачаево-балкарской поэзии) // Авторефератдиссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. Нальчик, 2006. – 44 с.
9. Матвеев А.К. Русская топонимия как источник сведений о древнем населении Севера / Проблемы русской лексикологии и лексикографии: Тез.докл. межвуз. науч. конф. Вологда, 1998.- С.71-72.
10. Матвеев А.К. Ономатология. М.: Наука, 2006. - 292 с.
11. Семенова Г.Н. Пространственная ментальность и средства её выражения в чувашском языке // Вестник ЧГПУ им. И.Я. Яковлева. – 2016. - С. 48 – 53.
12. Сычева Л.С. Гносеологический анализ процессов формирования научных дисциплин: автореферат дис. ... доктора философских наук. МГУ им. М. В. Ломоносова. - М., 1991. – 38 с.
13. Толстой Н.И., Толстая С.М. Имя в контексте народной культуры // Проблемы славянского языкознания: Три доклада к XII Междунар. съезду славистов. М., 1998. - С. 88 - 125.
14. Шайхисламова З.Ф. Методологические аспекты этнолингвистического изучения башкирской топонимической системы Урало-Поволжья, Казахстана, Сибири и Северо-Востока Российской Федерации в этноонтологическом контексте// Вестник ЧГПУ им. И.Я. Яковлева. – 2016.-С.68-69
15. Шайхисламова З. Ф. Некоторые аспекты этнолингвистической интерпретации лексических единиц тау, таш в башкирском языке// Вестник Башкирского университета. - 2014. - Т. 19, № 4. - С. 1480-1488.
16. Шайхулов, А.Г. Опыт словаря-тезауруса односложных корневых основ (структурная и идеографическая парагматика) [Текст] / А.Г.Шайхулов. – Алматы: Кантана-Пресс, 2012. – 704 с.

©Шайхисламова З.Ф., 2017

Шарипов М.С.,
к.филол.н., доцент БашГУ, г.Уфа

К ВОПРОСУ О ПОДХОДАХ К ИЗУЧЕНИЮ СТИХОТВОРЕНИЙ ДЭРДМЭНДА

Современная татарская литературоведческая наука характеризуется повышенным вниманием к теоретическим и историко-художественным вопросам исследования национальной литературы начала XX века. Ученые стремятся модифицировать принципы изучения творчества писателей, интерпретировать произведения с позиции сегодняшнего дня, исследовать художественные тексты с помощью современных и традиционных методов анализа, выявлять произведения, представляющие собой продукт общественно-философской мысли начала XX века. Одним из объектов изучения, который требует глубокого и системного подхода, является творческое наследие поэта Дэрдменда.

Поэт и миллионер-золотопромышленник, меценат, общественный деятель Дэрдменд – уникальное явление не только татарской литературы, но и всей тюркской литературы начала XX века. Ореолом тайны окутаны его жизнь и творчество. Особенно актуальна сегодня расшифровка афористичных, философских произведений великого поэта. Выступая на мероприятии, посвящённом творчеству Дэрдменда, известная писательница Фаузия Байрамова в резких выражениях объяснила причину малоизученности поэзии Дэрдменда: «Наши литературоведы, к сожалению, не способны дать глубокий анализ стихам Дэрдменда!» («Дәрдемәнд шигырьләрен аңлатырга безнең әдәбиятчыларыбызның, кызганычка каршы, тешләре үтми!»).* Действительно, создается впечатление, что учёные в течение XX века не очень охотно брались за изучение творчества великого поэта. Разумеется, здесь надо учитывать период 20-50-х годов XX века, когда, объявленный буржуазным поэтом, Дэрдменд был в списке запрещённых писателей, и к его творчеству в эти годы никто из исследователей не обращался. Казалось бы, с конца 50-х годов все ограничения сняты, давно пора восполнить образовавшуюся за десятилетия лакуну. Однако исследования в этом направлении двигались медленно. С одной стороны, наследие Дэрдменда невелико: тысяча стихотворных строк, восемь рассказов для детей, несколько воспоминаний-рассказов, новелла «Дитя». Но, с другой стороны, чуть ли не каждое его стихотворное произведение – это пища для глубокого анализа и переживаний, это «крепкий орешек», своего рода поэтическая головоломка. Афористичность, затаенный философский смысл лежит в основе знаменитых стихотворений «Корабль», «Жизнь», «Не отбелил на саван бязи», «Без булата препоясан тонкий стан» и др.

В искусствоведении есть понятие «creativchacking» (взлом творческих кодов). В современной науке о литературе активно используются новые подходы к раскрытию полного содержания текста, изучению литературных произведений, базирующиеся на комплексном, системном анализе. Основываясь на классических методах изучения литературы, сложившихся в отечественном и зарубежном литературоведении, стремясь к объективному анализу произведения, его внутренней структуры, современная наука о литературе активно использует такие методы, как структурный, культурно-исторический, сравнительно-исторический, сопоставительный, семиотический анализ, анализ концепта, метод литературной герменевтики и другие. Новое направление, когнитология, наука, комплексно занимающаяся областью понимания, зародившаяся в конце XX века, ныне является одной из ведущих, служит раскодированию текста в целом и деталей в частности. Одним из ярких примеров комплексного изучения литературы является составление энциклопедии Г.Тукая. Первым опытом в этом направлении был выпуск словаря–справочника произведений Г.Тукая, выпущенный в 2012 году в Казани под руководством З.Рамиева, где каждое произведение анализируется в монографическом ракурсе. Кстати, сам Тукай более века назад писал: «..придёт время – творчество поэта… будут изучать очень глубоко». («килервакыт, шагыйрьсүзен, үзенвәшәхситормышынэнәсеннәнҗебенәкадәртикшерерләр» [2, с.6].

Результатом не поверхностного, а скрупулёзного исследования творчества поэта, например, явилось уточнение авторства знаменитого, программного стихотворения татарской поэзии начала XX века «Сөйгомерне, сөйхалыкны…” Оказалось, что эти строки принадлежат не Тукаю, как считали в течение почти ста лет, а уфимскому поэту С.Сунчелей. Сегодня уже стало ясно: чтобы комплексно изучить поэзию Дэрдменда, исследователю надо владеть арабским, турецким, фарси, языками тюркских народов Средней Азии, знать мифологию, литературу, культурологию, историю и философию как Востока, так и Запада. Необходимо также глубокое знание биографии поэта, ибо в цепочке «реальность – автор – произведение» неординарная личность Дэрдменда является определяющим моментом для понимания его творчества. Детство, проведённое среди гор Ирендыка, учёба в медресе, ознакомительная поездка в Турцию, активная жизнь в Оренбурге, предпринимательская деятельность, связанная с золотодобычей, заботы мецената, общественного деятеля, издателя – всё это наложило отпечаток на его поэзию. Издаваемые Дэрдмендом и его братом ШакиромРамиевым газета «Вакыт» и журнал «Шура» внесли неоценимый вклад в формирование у читателей национального самосознания, эстетического вкуса, способствовали зарождению профессиональной литературной критики, дали верные ориентиры новой татарской литературе.

Такой же пассионарной личностью в начале XX века был и И.Гаспринский, близкий по духу Дэрдменду. Во второй половине XIX века духовным центром тюрко-мусульманского сообщества в России становится общетюркская газета «Тарджеман», издателем и редактором которой был сам И.Гаспринский.

«Была ли творческая связь между И.Гаспринским и представителями казанской и уфимской интеллигенции? Да, связь, несомненно, была. Через газеты, книги, через невидимые духовные нити. Жизнь уфимских мусульман периодически освещалась на страницах издаваемой им газеты "Тарджеман". Первые стихи Дэрдменда были опубликованы в этом издании (1902—1903 гг.). Своими поступками, жизненной позицией он подавал всему тюркскому миру пример активного служения своему народу» [5, с.345].

Не надо забывать, что Дэрдменд, как и И.Гаспринский, был высокообразованным человеком своего времени, обладал богатейшей библиотекой. Современники поэта пишут, что он был хорошо знаком с творчеством выдающихся личностей Востока – такими, как Газали, Фахерази, Ибн-Рушд, Омар Хаям, Сагди, Навои, Физули, Габдулхак Хамид, Акрам, Тауфик Риза, ГабдуллаДжаудат, а также с духовным наследием представителей Запада и России - Гегеля, Канта, Вольтера, Лютера, Шиллера, Гейне, Дарвина, Спенсера, Толстого, Горького, Пушкина. Творчество Дэрдменда подпитывалось мощным потоком этих культур.

В набросках «К методологии гуманитарных наук» М.М.Бахтин отмечал, что «…текст живёт, только соприкасаясь с другим текстом (контекстом). Только в точке этого контакта текстов вспыхивает свет, освещающий и назад и вперёд, приобщающий данный текст к диалогу»[1, с.78]. В начале XX века выпускалось огромное количество татарских газет и журналов, активно работали национальные издательства, в которых периодически издавались новые произведения. Все они служили татарским писателям площадкой для «точки контактов» и «диалогов».

В противовес догматическому литературоведению, современные исследователи активно исследуют картину мира писателя в связи с пространственно-временными категориями, выделяют оппозиции, раскрывают мельчайшие детали как «архетип культуры» народа и т.д. В этом ракурсе в 2009 году в г. Казань прошла Всероссийская научно-практическая конференция «Наследие Дэрдменда и современность», посвящённая юбилею Дэрдменда, где были подняты многие проблемы, связанные с творчеством великого поэта.

Очевидно, что анализы, например, только идейно-тематического плана не соответствуют требованиям времени, в дальнейшем исследование произведений Дэрдменда должно развиваться комплексно на основе системного подхода по схеме: углублённое чтение-восприятие –

предварительный системный анализ-расшифровка знаков, метафор, взлом скрытых кодов – вывод-интерпретация на основе синтеза целостного образа, воссоздание авторской модели мира. В своём программном стихотворении «О перо!» Дэрдменд писал:

О перо! Какая тайна на душе – открой,
Расскажи про всё, что было до сих пор с тобой.
Проливая на бумагу слёзы из очей,
О печалях нам поведай на душе твоей [3, с.9].

Ещё в 80-е годы прошлого века Гали Халит, изучая поэзию Дэрдменда, сетовал, что многие его стихи остаются до сих пор до конца не изученными, «тайны» его поэзии полностью не раскрыты, не создана строгая система его поэзии на основе тщательного анализа, произведения поэта ждут новых исследователей [4, с.207]. Высказывание известного учёного остается актуальным и по сей день. На повестке дня – работа по составлению фундаментального труда – словаря-справочника и энциклопедии Дэрдменда по образцу энциклопедии Тукая, изданного в 2016 году.

*Автор данной статьи – М.Ш. – был свидетелем выступления Ф. Байрамовой.

Литература

1. Бахтин М.М. «Эстетика словесного творчества». 2-е изд. М., 1979. 384 с.
2. Габдулла Тукай әсәрләре: сүзлек-белешмәлек. Казан, Татар.кит.нәшр., 2012. 480 б.
3. Дэрдменд. Стихи. Казань: Тат.книжн.изд.,2009. 160с.
4. Татар әдәбияты тарихы. 6 томда, Казан: Мәгариф, 1986. 3 том. 508 б.
5. Шарипов М.С. Духовное наследие великого сына крымско-татарского народа//Россия и Восток: взаимодействие стран и народов: труды X Всероссийского съезда востоковедов (с международным участием), посвящённого 125-летию со дня рождения выдающегося востоковеда Ахмет-ЗакиВалидиТоган (Уфа, 7-10 октября 2015 г.), книга / Отв. ред. Ф.Г.Хисамутдинова - Уфа: Изд-во ИИЯЛ УНЦ РАН , 2015. 496 с.

© Шарипов М.С., 2017

Шарипов М.С.,
к.филол.н., доцент БашГУ,
г.Уфа

ДВИЖЕНИЕ ОБРАЗА ПОЭТА-ГЕРОЯ В ТАТАРСКОЙ ДРАМАТУРГИИ

В татарской критике во второй половине XX века часто говорилось о том, что сценическое искусство давно в долгу перед историей своего народа. Как показывает история литературы, в практике обычно за разработку исторического материала берутся авторы, достигшие определенного писательского опыта, мастерства. К настоящему времени в татарской драматургии накоплен определенный опыт поисков в области исторической драмы, в постижении характеров и обстоятельств прошлого.

Ежегодное всенародное празднование победы в Великой Отечественной войне ясно показывает, что в обществе не ослабевает внимание к литературно-художественному осмыслению ратного подвига солдата-патриота. По следам недавнего военного прошлого было создано и множество драматических произведений, где в различных конфликтных ситуациях выявлялись особенности характера человека-победителя. Имя Мусы Джалиля, поэта-патриота, является символом неподкупной совести, несгибаемой воли, любви к Отчизне. Гражданский и творческий подвиг М.Джалиля ныне стал воистине легендарным.

После возвращения на Родину «*Моабитских тетрадей*» и получения известия о мужестве их автора, личность и творчество М.Джалиля стали объектом огромного искреннего интереса миллионов людей. Писатели, и прежде всего татарские, хорошо знавшие поэта, как священный долг перед памятью погибшего собрата осознали необходимость воплотить в литературном полотне его бессмертный образ. Первопроходцем в этом деле стала драма. Дело тут не только в оперативности этого жанра. Во-первых, жизнь поэта, особенно период заточения в плену, столкновения с античеловеческой силой и идеологией, героика действительности, при которых выявился крупный характер, давали благоприятный драматургический материал.

Во-вторых, сочинения М.Джалиля, написанные в годы войны и являющиеся бесценным комментарием к судьбе поэта, служат хорошим источником для пьесы. При внимательном прочтении «*Моабитских тетрадей*» нетрудно выявить сюжетно-композиционную основу – драматургию этого цикла, в котором органически переплетены героизм и драматизм, чувства и страсти лирического героя.

Драматург Риза Ишмурат, обращаясь к последним годам жизни поэта, создает героическую драму «*Бессмертная жизнь*». В этом первом художественно-документальном произведении о Джалиле автор стремится

показать его не только как героя-борца, но и как творческую личность, сочетавшую в себе твердость духа, неустрашимость перед лицом жестокого врага с утонченным, поэтически чутким восприятием действительности. Наряду с документальными фактами, автор использовал и художественный вымысел, который в драме носит исторически правдивый характер.

В то же время в раскрытии образа М.Джалиляв драме есть и декларативный оттенок. Это объясняется отчасти недостаточностью во время написания пьесы фактических сведений о последних годах жизни Джалиля, романтическим стилем описания, порывом чувства гордости за поэта-товарища. Склонность к излишней идеализации героя лишает образ живых черт близкого сердцам миллионов читателей Джалиля. Очевидно, для того, чтобы драматургическими средствами раскрыть психологию этой неординарной личности, показать характер в развитии, требовалось время.

Углубленному анализу диалектики души М.Джалиля посвятил трагедию «*Муса*» НакиИсанбет. Как и Ишмурат, отказавшись от последовательно-хронологического принципа в изображении героя, он выбирает те эпизоды его жизни, где наиболее выпукло и полно проявляется личность М.Джалиля.

Но произведение Н.Исанбета отличает от драмы Р.Ишмурата то, что здесь обнаженно показывается неизбежность полного краха фашизма, его морали и идеология, а также людей, променявших Родину, свою совесть на кусок хлеба из рук поработителей. В контрасте с ними возвышается бессмертие М.Джалиля, как часть большого и вечного.

Эпическому освоению подвига М.Джалиля посвящен и роман Ш.Маннура «*Муса*». Рассуждая об этом романе, Х.Хайри сказал: «Хочу отметить существенный недостаток. Нашим историко-биографическим романам не достает философского обобщения. Такие явления, как увлечение мелкими деталями, вместо отражения жизни народа в эпическом плане, приносят вред эмоциональной, художественной силе, внутреннему единству романа (1; с.177). Недостаток, отмеченный критиком, в известной мере относился к драматической джалилиане, где принцип биографического описательства явно преобладал над всеми остальными литературными средствами.

Время все больше и больше отделяет от героических военных лет, но все чаще возвращает нас к раздумьям о нравственной основе подвигов советских людей. Ныне сказать свое слово о поэте и его товарищах по борьбе – дело очень трудное и ответственное. В последнее время появились драмы Т.Миннуллина, Д.Валиева, И.Юзеева, которые с позиции нашего современника осмысливают героизм М.Джалиля. Если Р.Ишмурат, А.Файзи, Н.Исанбет опираются в своих произведениях на событийную сторону жизни М.Джалиля, то в пьесах драматургов нового поколения национально-историческая проблема обобщается до философского уровня,

творчески переосмысливается героика в свете идеала гражданской доблести, чести, долга, с позиции исторически пройденного этапа. Так, например, тот факт, что перед смертью Джалиль прочитал трагедию Гете «*Фауст*» на немецком языке, побудил И.Юзеева к драматико-поэтическим раздумьям по мотивам этой трагедии. Конфликт его поэтической драмы «*Последняя ночь*» – в мысленном споре Мусы с Мефистофелем. Открытым психологизмом И.Юзеев тонко и глубоко дает читателю почувствовать душевное состояние, возвышенный драматизм героя. Оригинальностью трактовки темы, композиционной сложностью, яркой метафорической заостренностью отличается и трагедия Д.Валеева «*Поэт и война*».

Татарская драматургия активно экспериментирует в области формы и содержания, ищет новые пути и средства для выражения своей концепции. Примером таких средств являются художественная условность и яркая метафоричность. Благодаря этим приемам, Т.Миннулин в публицистической драме «*У совести вариантов нет*» развил возможности драматургической джалилианы, обогатив ее новой формой, своеобразным решением проблематики.

До появления этой пьесы, в творчестве Т.Миннуллина преобладало аналитико-публицистическое, психологическое мышление. Известное социальное положение 70-80-х годов требовало именно такого анализа под углом нравственной оценки. Надо отметить, что обращение к истории, к таким неординарным личностям, как М.Джалиль, Г,Тукай, вполне закономерно и логично в творческой эволюции драматурга. Разматывая клубок памяти народной, осмысливая страницы истории Отечества, Т.Миннуллин свое внимание приковывает к современности, с высоты определенного социального опыта утверждает истинно человеческие качества и отношения.

К 80-м годам XX века в драматургической джалилиане имелось достаточно пьес., написанных в жизнеподобных, конкретно-исторических формах. Отражение в том же русле исторического характера и событий было бы для Т.Миннулина повторением. Искания драматурга в процессе работы над образом предопределили и форму драмы, ее композиционное решение.

Молодой поэт, наш современник, задался целью создать образ Джалиля в литературном произведении. Фантазия уносит его в далекие военные годы. Приводит в камеру, где был заключен Муса. Истоки героизма, нравственные силы поэта – вот какие вопросы волнуют молодого человека. Силой своего творческого воображения вызывает молодой поэт Мать героя, а также тех, кто разделил с Джалилем тяготы плена, и тех, по чьему приказу его голова оказалась под карающим мечом гильотины. Следуя публицистическому приему, драматург строго отбирает и соединяет разнородные, но существенно значимые жизненные коллизии и черты

характера. Напряженность действия, тесное сцепление событий, богатство и сила чувств героев углубляют драматизм пьесы. Поэт – обобщенный образ нашего современника, интеллектуального, ищущего, эмоционального, стремящегося к познанию, совершенствующего не только себя, но и окружающих. Его беседы, действия в различных пространственных измерениях являются исповедальной формой выражения своего «я», внутреннего мироощущения. С этой точки зрения, переживания Поэта и автора пьесы близки, и, соответственно, образ Поэта является прототипом автора, выражением раздумий драматурга - нашего современника.

В этой пьесе открыто ставится проблема выбора, в разрешении которой Т.Миннулин показал способность личности, преодолевая невероятные трудности, подняться в своем эмоциональном мире до стремления к возвышенному и сверхличному. Такое героическое самосознание вызвано устремлением героя к идеалу свободы. А его осуществление возможно только в борьбе, - утверждает в разговоре с поэтом главный герой, носитель этого идеала. Говоря о фантазии Поэта как о художественном приеме произведения, надо отметить, что она способствует углублению философского содержания, заострению публицистического звучания драмы.

Конечно, от соблазна какой-то идеализации героя не свободны как пьеса Т.Миннулина, так и пьесы Д.Валиева и И.Юзеева. Сама жизнь, наполненная возвышенным смыслом, подвиг легендарной личности требуют от писателя этого пафоса. Но их способ изображения отличается от пьес, написанных по горячим следам военных лет, тем, что здесь нет превращения героя в сверхчеловека, нет излишней идеализации, а есть суровая правда, возвышенная до эмоциональной героико-драматической оценки. Голос М.Джалиля в рассмотренных пьесах – это голос из прошлого, который и сегодня звучит современно. Голос, призывающий сохранить совесть, у которой «вариантов нет», в любых обстоятельствах, какие бы трудности ни стояли на пути.

Появление героико-публицистических пьес «*У совести вариантов нет*», «*Последняя ночь*», «*Поэт и война*» не объясняется субъективными факторами (например, здесь большую роль не сыграло то обстоятельство, что приближается юбилей Мусы Джалиля), а скорее объективными, общественно-историческими условиями, ибо замысел этих произведений рождался в то время, когда в обществе стал резко ощущаться дефицит совести, как главного мерила человеческих отношений. И многие писатели, в том числе Т.Миннулин, Д.Валиев, И.Юзеев, осознав это, обратились к истокам истории нашего общества, привлекая внимание читателей к изначальному смыслу многих понятий, обесценившихся во второй половине XX века, а также к тем образам, которые ярко символизируют силу духа, верность принципам и твердость позиции народа. Именно с этой позиции

данные исторические, героические драмы воплощают тесную конкретно-историчсскую связь времен, преемственность прошлого и настоящего. При этом ясно желание драматургов обобщить исторический путь, опыт народа, в том числе духовно нравственный, изобразить прошлое с точки зрения современности.

И оттого авторская мысль в этих пьесах больше направлена здесь на нравственный аспект поступка, нежели на историко-художественное его осмысление.

Литература

1. Хайри Х. Писатель и жизнь. – Казань: Таткнигоиздат, 1989.

©Шарипов М.С., 2017

Шаройко М.В.,
к. филол. н., доц. кафедры истории русской литературы, теории литературы и критики Кубанского ГУ
г.Краснодар, Россия

ТВОРЧЕСТВО Г. ЦАГОЛОВА И РУССКАЯ ЛИТЕРАТУРА XIX ВЕКА

С начала 90-х годов XIX в. среди горской интеллигенции пробуждается интерес к демократическим идеям, воспринятым и перенесенным на осетинскую почву К.Хетагуровым. В числе писателей, поддержавших новые прогрессивные веяния, был и Г.Цаголов. «Характерные черты формирования и функционирования его творческих идей включают в себя контекст культурного традиционализма, национально-исторической традиции и учет конкретных обстоятельств времени» [2, с. 82]. Острота переживаний драматической судьбы кавказских народов, их социальная неустроенность, попытка противостояния угасанию национальной самобытности составили содержательную основу его поэзии. При этом в нерасторжимом единстве оказались отношение к родной Осетии как исторической земле предков и отношение к Родине как общенациональной культуре. В поэзии Г.Цаголова отразились те настроения, суть которых выразил в конце XIX в. К. Хетагуров на страницах «Санкт-Петербургских ведомостей»: режим после присоединения Северного Кавказа «с первых же шагов пошел совершенно вразрез с социальным строем туземцев, во всех его разнообразных проявлениях, до самых пустых мелочей включительно» [6, с. 112]. На протяжении XIX столетия декларации освоения Северного Кавказа сопровождались пониманием и сочувственным отношением к трагичной безысходности кавказских народов, отразившимся в творчестве как осетинских художников слова, так и в гениальном протестующем «Кавказе» Т.Шевченко: «За горами горы, тучами повиты, / Засеяны горем, кровию политы».

Г.Цаголов стремился в статьях и очерках сохранить память генетическую как память национальной культуры. «Мировоззренческая доминанта исторической памяти, закрепленной в семейных преданиях, в народных легендах и т.д., мощно корректирует мир личностно-неповторимого, прямо влияет на тип поэтического сознания, формирует контекст поэтического слова… процесс опамятования выступает как источник лирического вдохновения» [5, с. 49–50].

Оставаясь последователем личностно-национального мироощущения, Г. Цаголов был приверженцем русской литературы. Блестящий знаток русской классики, он писал о творчестве многих писателей, интересных ему в плане идейных позиций и художественного мастерства. В частности, говоря о преждевременной гибели А.Грибоедова, он подчеркивал «огромность потери» для русской культуры: «Будучи ужасным само по себе, это злодеяние заставило вздрогнуть сердца русских людей главным образом потому, что его жертвою пал великий создатель "Горя от ума". Комедия Грибоедова оставила такой глубокий след в нашей литературе, что еще до сих пор едва только какой-либо писатель задумает написать комедию из интеллигентного слоя общества стихами, он никак не мыслит освободиться от грибоедовского стиха. Ум и дела твои бессмертны в памяти русской, но как же болит русское сердце при воспоминании о твоей безвременной и ужасной смерти» [7].

Думается, более всего импонировал настроениям Г.Цаголова М. Лермонтов. Разделяя мучительный вопрос лермонтовского черкеса из «Измаил-бея» («за что… вы возмутили нашу долю?»), лирический герой в стихах Г.Цаголова отстаивает идею героического сопротивления. Но романтические представления русского поэта о Кавказе подчеркнуто противопоставляются современной действительности, свидетелем которой был осетинский писатель. Социальный план Г. Цаголова выходит за пределы романтического мироощущения М. Лермонтова.

«Мне вспоминается Лермонтов, – пишет Цаголов, – которого я читал с особенным усердием и упоением... Но теперь я замечаю странную вещь: я не вижу того, что видел великий поэт, и, наоборот, вижу то, чего не видел он, а вместе с ним и я. Я не слышу того, что слышал поэт, и слышу то, чего не слышал он, а вместе с ним и я. Поэт видел "счастливый, пышный край земли", а мне видится: несчастный бедный народ земли. Поэт видел "и блеск, и жизнь", и "кущи роз" только среди меньшинства, среди богачей-кулачества, князей, помещиков. Среди же крестьянства и рабочих я вижу нищету, голод, реки слез, изнурительный труд» [Цит. по: 1, с. 37].

Стихотворение Г.Цаголова «Из песен дня» (1909) написано, безусловно, под влиянием творчества М.Лермонтова, в частности, его поэмы «Мцыри». В этом стихотворении, как и во многих других, автор использует прием противопоставления. Он показывает то, что видел здесь великий русский поэт, и то, что было на самом деле. Г. Цаголов рассеивает

идиллические представления о Кавказе и Осетии, рисуя истинное положение вещей:

«Ты хочешь знать, что видел я?
Увы, бесплодные поля...
Потом аулы… хочешь ты
Взглянуть на царство нищеты?..
Туда... в аул иди любой...
Там трон она воздвигла свой,
Страданьям там предела нет...
Там море слез, там замер свет...
Там мгла всевластная царит...
Там смех веселый не звучит...
Там нет довольного лица…
Там холод, голод без конца...
Что слышал я – ты хочешь знать?
Увы! Мне трудно вспоминать...
Голодный, жуткий плач детей...
Стенанья бедных матерей...
Отцов проклятья... В вечный стон
Тот край, клянусь я, погружен... [9, с. 35].

Демократизм мышления Г.Цаголова подчеркивается обращением к точке зрения Д. Писарева: «Конечная цель всякого нашего мышления и всей деятельности каждого честного человека состоит в том, чтобы разрешить навсегда неизбежный вопрос о голодных и раздетых людях, вне этого вопроса нет ничего, о чем бы стоило хлопотать, заботиться, размышлять... И много еще кое-чего носилось в моей голове, разжигая мозг и надрывая безжалостно сердце» [4, с. 80].

Проблема положения женщины в горских аулах стояла перед мыслителями, занимавшимися теоретической разработкой социальных и этических вопросов, а также перед общественными культурными деятелями, писателями Осетии.

О том, что матриархат существовал в Осетии, что женщина занимала господствующее положение в общественной жизни и семье на ранней стадии родового строя, свидетельствует нартский эпос. Самым уважаемым и почетным человеком среди нартов была Сатана – умная, добрая, находчивая и щедрая женщина, которая не раз выводила нартов из затруднительного положения и спасала их от гибели. В очерке «Особа» К.Хетагуров показал эти народные обычаи, сохранившие знаки почитания и уважения к женщине в Осетии.

Однако, несмотря на эти традиции, участь женщины в Осетии, как и на всем Кавказе, была незавидной. Горянка не имела никаких прав, она не могла принимать участие в общественной жизни. У себя дома, в семье, она

была рабыней своего мужа, в выборе которого не участвовала, что само по себе не оставляло надежды на семейное счастье.

Многие писатели Осетии в своих произведениях поднимали вопрос о необходимости социального раскрепощения женщины и наделения ее правами, равными с мужчинами. Писал об этом и Г.Цаголов. Он подчеркивал, что в условиях «лакейской цивилизации» женщина стала жертвой социальной несправедливости и домашнего рабства. Вся ее жизнь проходила в краю, «где голод царствует всегда, где радости никто не знает». Помимо социального гнета, который горянка разделяла с женщинами других народов, она находилась под тяжестью суровых кавказских адатов. В стихотворении «Невесте-осетинке» Г.Цаголов с сочувствием обращался к молодой девушке, судьба которой была предопределена и не оставляла иллюзий. Страдания осетинской женщины начинались с юных лет в доме мужа, чувство любви, не успев расцвести, угасало под властью извечных представлений:

Дитя! Дитя!.. Расцвесть ты не успела,
А уж тебя на горе обрекли…
Погибло все, чего душа хотела,
Исчезло все, куда мечты влекли…

В семье чужой, суровой и строптивой
Истаешь ты, как поздний снег весной…
А ведь и ты могла бы быть счастливой!
А ведь сиять мог свет и над тобой!.. [9, с. 73].

Очевидна перекличка «Невесты-осетинки» Г.Цаголова с проблемой некрасовского стихотворения «Тройка». Лирический герой Н.Некрасова, всматриваясь в «чернобровую дикарку», погружается в размышления о ее будущей судьбе. Для такой красавицы жизнь должна быть праздником. Но ее «тоскливая… тревога» предвещает другой «тяжелый… путь». Как «не нагнать» ей «бешеной тройки», в которой, «подбоченясь красиво», мчится корнет, так и не справиться с судьбой. Доля русской крестьянки, как и цаголовской осетинки, черная, трудная, уродливая. В ней только работа, от которой появится «выраженье тупого терпения», и семейный деспотизм, приучивший женщин к «бессмысленному, вечному» страху:

Будет бить тебя муж-привередник,
И свекровь в три погибели гнуть.

От работы и черной, и трудной
Отцветешь, не успевши расцвесть…
……………………………………….
И схоронят в сырую могилу,
Как пройдешь ты тяжелый свой путь,

Бесполезно угасшую силу
И ничем не согретую грудь [3, с. 27].

Действительность русской деревни, которую хорошо знал Н.Некрасов, убивала желание, надежды, чувства. Судьба «чернобровой дикарки» изображена реалистически. Лирический герой с горечью и негодованием замечает, что в ней нарушены законы бытия. Сила, красота, душевное богатство оказываются «бесполезными», жизненный расцвет, замужество оборачивается «погибелью» («Отцветешь, не успевши расцвесть»).

Отношение к бедствиям народа – мерило душевной честности, и нравственное чувство лирических героев Г.Цаголова и Н.Некрасова заставляет их вглядываться в действительность, доискиваясь до причин происходящего, и повествовать о безотрадной женской судьбе.

Тему женского несчастья Г.Цаголов продолжает и в прозе. Например, в очерке «Она бежала» он рассказал о молодой осетинке Миллиане, бежавшей из родительского дома с молодым горцем Габо. Ей, магометанке, не позволялось стать женой любимого человека – христианина. «Если такой поступок, – пишет автор, – может быть вменен в достоинство добившейся уже некоторой самостоятельности дщери современной цивилизации, то что сказать про несчастную туземку? Решившейся на такой шаг горянке нельзя уже ни под каким видом до могильной плиты ожидать себе прощения и снисхождения. Ее преследуют постоянно и без всякого сожаления вереницею самых ужаснейших обид, унижений и уколов, влекут ее к безвременной могиле. Самые близкие родственники ее делаются бесчеловечными палачами и терзают ее с каким-то адским наслаждением» [8].

Кавказский менталитет подобное своеволие девушки считал преступным. Но Г. Цаголов полностью оправдывает этот смелый поступок самоотверженной девушки, решившей порвать всякую связь с прошлым, преодолеть предрассудки веры. Он с горечью пишет о том, что «предрассудки веры» могут преодолеть и категорично настроенные родители Миллианы, если «зять» заплатит «непомерно большой калым». «Чем кончится это дело, трудно сказать, – пишет Г.Цаголов, – может быть, в самом деле, будет употреблена сила. Может быть, обнаружится снова холодная сталь, и пойдет брат на брата, и прольется кровь человеческая. И может быть, несчастный цветок гор, не успевший расцвести, будет сорван безжалостной рукой и истоптан под ногами… Но может быть, состоится и примирение. Будем же думать, что свет победит тьму, добро возьмет верх над злом. Это будет новая пядь земли, которую несчастная женщина, превратившаяся в среде некоторых народов в какое-то двуногое животное, завоюет для себя у мужчины. Невмоготу уже стало нести тот крест, который ей достался на долю. Она исстрадалась до невозможности. И вот она решилась наконец сказать: "Люди – братья! Я тоже человек... Я имею такие

же желания, как и все вы. Я хочу жить так, как живет всякий человек, только лично, а не для других, хотя бы это были мои родители…”» [8].

Но в финале очерка автор оставляет надежду на разум и социальное «просветление» общества: «И мы верим, что никто не решится бросить комом грязи в эту девушку, ради личного счастья оставившую кров родителей и оставляющую веру отцов своих... Мы надеемся, что ей никто не скажет с ядовитым упреком: “Ты бежала!.. ” А если кто и скажет, то она, вероятно, смело ответит такому. “Да! Я бежала, но бежала от той патриархальной трясины, которая безжалостно всасывает в себя всякую живую душу и своим тлетворным дыханием умерщвляет священное начало личности”» [8].

Очерк Г. Цаголова, по социально проблематике близкий мироощущению Н. Некрасова, тематически связан и с «Фатимой» К.Хетагурова. И Фатима, и Миллиана порывают со своей средой, разница лишь в том, что у первой эта среда социальная, у второй – религиозная. Обе они решительно выступали против адатов и традиций воспитавшего их общества и, бросив ему вызов, возвысились над ним. Подвиг Фатимы кончился трагедией для нее, судьба Миллианы тоже предопределена, но это начало женского протеста, попытка борьбы за собственные права, за преодоление кабальных традиций.

Образы страдающих женщин типичны для произведений Г.Цаголова XIX в. Социальная незащищенность и нужда приводят к трагедии – самоубийству матери в стихотворении «Рассказ дигорца»:

О, будь ты проклят, белый свет,
Где жизнь один лишь час страданий,
Где вера мрет в пучине бед,
Где гибнут наши упованья [9, с. 78].

В конце жизни, в 1930-е гг., он будет с радостью в стихотворении «Женщине» возвещать о том, что «солнце встало», что над вчерашнею рабыней – радостный простор:

Сестра!.. Живи!.. Теперь уж жить не страшно…
Трудись!.. Теперь уж не проклятье – труд.
Ни сталь станков, ни служба и ни пашня
Уж крови здесь, как прежде, не сотрут…
Какая ширь!.. Какие упованья!..
Какой полет для творческой мечты!..
Я ухожу… Но счастлив я сознаньем,
Что наконец уж не рабыня – ты [9, с. 88].

Отношение к свободе как общекавказской ценности у Г.Цаголова конкретно исторически обусловлено и мотивируется относительно нового времени, надежды на него. Свобода, социальная защищенность – главная ценность, ожиданье которой самодостаточно. Через эмоциональные определения – «какая ширь!», «какие упованья!», «какой полет для

творческой мечты» – родина конкретизируется под знаком свободолюбия. Поэзия Г.Цаголова предполагает широкий социокультурный смысл, соединивший в единое представление, миропонимание ключевые слова: Россия – Кавказ – Осетия – нация и т.д.

Литература

1. Борукаева, З. Г. Творчество Г. Цаголова. Идейно-тематическое и художественное своеобразие / З. Г. Борукаева. – Владикавказ, 2000.
2. Голикова, Л. П. Русско-осетинские литературные коммуникации в контексте национальной самобытности: уч. пособие / Л. П. Голикова, М. В. Шаройко. – М.; Берлин, 2015.
3. Некрасов, Н. Избр. соч. / Н. А. Некрасов. – М., 1987.
4. Писарев, Д. И. Реалисты // Писарев, Д. И. Литературная критика: в 3-х т. Т. 2.: Статьи 1864–1865 гг. / Сост., подг. текста и прим. Ю. С. Сорокина. – Л.: Худ. лит., 1981. С. 49–83.
5. Султанов К. Поэзия северокавказской эмиграции: мотив «исторической родины» // Литература зарубежья: проблема национальной идентичности. М., 2000. Вып. 1.
6. Хетагуров К. Неурядицы Северного Кавказа // Санкт-Петербургские ведомости. 1899. № 82.
7. Цаголов Г. Грибоедов // Казбек. 1899. 2 февр. № 399.
8. Цаголов Г. М. Она бежала // Казбек. 1989. 28 сент. № 341.
9. Цаголов Г. М. Собр. соч.: в 3-х т. Т. 1. Владикавказ: Ир, 1992.

©Шаройко М.В., 2017

Шарыпова Т.П.,
ст. пр. кафедры общеобразовательных дисциплин Казанского филиала ФГБОУ ПО «Российский государственный университет правосудия», Республика Татарстан, г. Казань

ПРОБЛЕМЫ В ПРЕПОДАВАНИИ ЛИТЕРАТУРЫ

Исследователи из Института социологии РАН утверждают, что сегодня более 40 % детского населения России книг не читают. Чтение упало в самые низы рейтингов досуговых предпочтений детей и подростков. За последние 20 лет выросло уже два поколения нечитающих россиян. Сегодня считанные проценты семей имеют домашнюю библиотеку.

В чём причина того, что сегодня дети читают меньше, чем их сверстники 15-20 лет назад? Можно выделить несколько причин, в том числе – изменение характеристик информационного потока, общее ускорение темпов жизни, смену общественных ценностей и изменившееся отношение к книге вообще.

И психологи попытались объяснить эту ситуацию со своей точки зрения. Оказывается, современныеподростки проявляют неспособность к

самоуглублению, к концентрации, отсутствие заинтересованности делом. Подобные симптомы обобщили в картину новой болезни -«дефицит концентрации внимания». Такие дети не способны задерживать своё внимание на предмете или теме, быстро переключаются, лихорадочно стремятся к смене впечатлений. Кроме того, многим подросткам стало трудно воспринимать информацию на слух – они не могут удерживать предыдущую фразу и связывать отдельные предложения в памяти. Слышимая речь не вызывает у них образов и устойчивых впечатлений. По этой причине им трудно читать: понимая отдельные слова и короткие предложения, они не удерживают и не связывают их. Результат – непонимание текста в целом.

Каким должно быть занятие литературы в ситуации пренебрежением чтением? Как много об этом сейчас пишут. Попытаемся на собственном опыте немного порассуждать об этом. С нашей точки зрения, одна из задач преподавателя литературы– формировать творчески активного читателя, способного воспринимать произведение в единстве формы и содержания, слышать и слушать, чувствовать слово писателя. Ведь научиться читать – это значит прежде всего научиться анализировать художественный текст, то есть общаться с писателем на его языке. Отсюдаипредпочтение - во время занятия использовать метод комментированного чтения. Как важно, чтобы на занятии студент слышал слово Толстого и Чехова, Булгакова и Шолохова, а не текст пересказа из интернета. Зачастую приходится отвлекаться на словарную работу, многие слова современным студентам просто незнакомы. Комментированное чтение позволяет добиваться понимания отдельного текста, а следовательно, понимания произведения в целом.Приведу фрагментработы над романом М.А.Булгакова «Мастер и Маргарита»[1,с. 502.].Глава романа«Явление героя»: со студентами обсуждаем судьбу Мастера. Читаем: «Это было в сумерки, в половине октября……» А далее герой рассказывает, как сжигал свой роман, как Маргарита успела выхватить из пылающего очага последнюю тетрадь, как ушла и пообещала вернуться назавтра. По тексту автора: «Через четверть часа после того, как она покинула меня, ко мне в окна постучали». А следующий абзац начинается со слов: «Да, так вот, в половине января, ночью, в том же самом пальто, но с оборванными пуговицами, я жался от холода в моём дворике….» Лишь немногие студенты замечают при самостоятельном чтении, что проходит там много времени. Вопросы преподавателя: «Где был герой всё это время? Что с ним происходило?» – наталкивает на рассуждения об эпохе, когда был написан роман, об условиях жизни автора и его героя. Лишь внимательное чтение в аудитории позволяет добиться понимания произведения в целом.

Очень частоприходится сталкиваться с тем, что студенты предвзято относятся к классике, к произведениям, которые изучаются в курсе средней

школы, считая её устаревшей, ненужной, скучной. Отправляясь на занятие,не всегда уверен, сможешь липровести его так, как наметил. Что же делать? Всё чаще приходим к такой мысли: надо приблизить классику к современному студенту или студента к ней. Ведь классическое произведение всегда поднимает извечные проблемы человечества, которые существовали как в эпоху писателя, например в 19 веке, так и наше время.

Ярким примером является роман М.Е.Салтыкова-Щедрина «Господа Головлёвы»[3,с.423.]. Чтобы проследить, как происходит разложение помещичьего рода, писатель избрал жанр семейной хроники. В центре пристальноговнимания на занятиях – дворянская семья, судьба трех поколений дворянского рода.

Наиболее ярким эпизодом, показывающим безнравственную сторону, алчность и жестокость членов семьи Головлевых, является глава «Семейный суд». Семья Головлевых решает участь Степки-балбеса.Этот эпизодявляется кульминационнымв романе. Со студентами мы рассматриваем предысторию этого суда.

Всё началось с того, чтоСтепану мать в свое время выделила часть своего наследства в виде московского дома, купленного за 12 тысяч рублей. Степан, ее сын, задолжал крупную сумму, и дом был продан с аукциона всего лишь за 8 тысяч рублей без ведома матери. Степан остался ни с чем, и ему пришлось вернуться в Головлево.И вот Арина Петровна созывает, так называемый, «семейный суд». Задаётся вопрос: «Что же это такое?» В словаре мы не сможем найти точного толкования этого выражения и пытаемся разобраться взначении каждого из слов. Студенты дают определение данных слов.

Суд – государственный орган, осуществляющий правосудие в форме рассмотрения и разрешения уголовных, административных, гражданских и иных категорий дел в установленном законом порядке.

Что же такое семья? Семья – это союз лиц, проживающих совместно, объединенных брачными, родственными и иными личными узами, характеризующийся взаимными интересами и заботой друг о друге.

Приходим к выводу: «семейный суд» – суд, который осуществляет семья над одним из своих членов.

Выглядит довольно-таки дико. Братья приезжают, встречаются с маменькой, но даже не заходят в контору, где обитает «постылый». Удивителен факт: «подсудимого» не пригласили, не выслушали, не попытались понять.

Во время «семейного суда» герои видны насквозь.

Павел ведет себя как «истинно бесчувственный идол», он настолько оскорблен, унижен своей матерью и Иудушкой-кровопивцем (так он назвал его еще с детства), что никак не пытается повлиять на жизнь и судьбу своего брата Степана.

А Порфирий же через благочестивые речи пытается поначалу сказать, что решение должна принять сама Арина Петровна. Но, в итоге, он подводит мать к «приговору»: оставить своего родного брата Степана без той доли наследства (вологодская деревушка), котораяполагалась ему по закону со стороны отца.

Как же ведет себя главная героиня Арина Петровна? Изначально в ней просыпаются какие-то материнские чувства, и она хочет еще раз выкинуть «кусок» наследства, но Порфирий категорически против и всячески намекает, что Арина Петровна совершила ошибку еще тогда, когда в первый раз отдала долю своего наследства.В конце «семейного суда» было принято решение: оставить Степана жить в родительском имении, обеспечивать его лишь тем количеством еды, одежды и денег, которых хватит на проживание. Но основное решение заключалось в лишении Степана отцовского наследства.

Степан Владимирович подписал документ об отказе от наследства и после этого начал жить в нечеловеческих условиях в конторе-конуре.Этот эпизод очень хорошо раскрывает нам как моральную, так и правовую сторону отношений в семье Головлевых.

Ведь, согласно закону, Степан имел право на свою долю в наследстве отца, и, возможно получив ее, он мог бы выплатить свои долги.

В начале нашей работы над этим эпизодом мы обговариваем тот момент, что семья характеризуется взаимными интересами, любовью и заботой друг о друге. А затем студентам задаётся вопрос: «Как же можно судить родного человека?». Ведь для каждого из нас семья-источник тепла, любви, заботы и понимания. Но для семьи Головлевых всё это чуждо. А возможноли подобное сейчас? И, к великому сожалению, ребята рассказывают о более ужасающих историях из жизни современного общества. Не уверена, что все, но многие поймут, что отношения в семье нельзя строить по принципам «головлёвской» семьи.

И вновь фрагмент работы над текстом. В начале 20 века М. Горький пишет пьесу «На дне»[2,с.302.].В основномфилософском конфликте поднимается вопрос, как же надо относиться к людям, опустившимся на «дно» жизни.Герои высказывают основные 2 точки зрения: жалеть и уважать.Всегда задаю вопрос, в чём разница этих двух понятий. Ответы бывают более чем оригинальны. Второй вопрос, немного отходя от темы, задаю такой: «Что значит уважать людей, которые в наше время оказались выброшенными на «дно» жизни? К удивлению своему, замечаю: в аудитории не остаётся равнодушных. Иногда даже возникают споры. Стоит только правильно поставить вопрос, заставить мыслить, и классика перестаёт быть далёкой, скучной.Труднейшая задача – в наше время преподавать литературу. Но я всегда вспоминаю рассказ Аркадия Бухова «Таня и Татьяна», который очень правильно расставляет акценты: занятие,

где рассматривается художественное произведение, должно быть эмоциональным, ярким. Оно не должно отбивать желание читать, а наоборот приобщать ребят к замечательной русской литературе.

И тогда, может быть, страшная статистика немного изменится!

Литература

1. Булгаков М.А. Пьесы. Романы / Сост., вступ.ст. и примеч. В.М. Акимова; Ил. Е.М. Белоусовой. – М.: Правда, 1991. – 768 с., ил.
2. Горький М. На дне: Избранное. - М.: Эксмо, 2004. - 640с.
3. Салтыков- Щедрин М.Е. Господа Головлевы: Романы, сказки и рассказы.- М.: Эксмо, 2004.- 640 с.

©Шарыпова Т.П., 2017

Широбокова С.Н.,
к. филол. наук, вед.н.с. БУУР «Научно-исследовательский институт национального образования»,
Удмуртская Республика, г. Ижевск

СИСТЕМА ОБУЧЕНИЯ МОРФОЛОГИИ УДМУРТСКОГО ЯЗЫКА В СРЕДНЕМ ЗВЕНЕ (НА ПРИМЕРЕ ЛИНИИ УЧЕБНИКОВ «УДМУРТ КЫЛ»)

Морфология – раздел языкознания, изучающий систему частей речи и грамматические признаки слов различных частей речи. Обучение морфологии в школе преследует свои цели: сформировать основные морфологические понятия; дать представление о системе частей речи в удмуртском языке, о морфологических признаках частей речи и синтаксических отношениях, в которые вступают словоформы; об особенностях функционирования в речи различных частей речи; продолжать совершенствовать орфографические навыки, учитывая частеречную принадлежность слов.

Изучение морфологии в школе происходит поэтапно, первое знакомство с некоторыми частями речи происходит в начальных классах, наибольшее количество времени на его изучение отводится в 6-ом и 7-ом классах. Это объясняется не только значительным объемом сведений о частях речи, определенных программой для усвоения, но и значимостью этого материала для интеллектуального развития школьников, так как выделение грамматических признаков слов, относящихся к разным частям речи, разграничение видовых и родовых понятий, классификация явлений по тем или иным признакам способствует развитию логического мышления учащихся.

Основным помощником учителя в обучении учащихся морфологии является учебник, поскольку урок строится, опираясь на материалы учебника. На сегодняшний день сотрудниками научно-исследовательского

института национального образования ведется большая работа по обновлению содержания учебников по удмуртскому (родному) языку для учащихся основной общеобразовательной школы. Уже сегодня учащиеся 5 и 6 классов имеют возможность изучать удмуртский язык по новым учебникам, рукописи учебников для 7, 8 и 9 классов разработаны и готовятся к изданию, поэтому в данной статье представлена попытка описания современных тенденций в системе обучения морфологии удмуртского языка в среднем звене.

Изучение морфологии, как раздела грамматики, регулирующего законы употребления грамматических категорий и форм в речи, занимает значительное место в курсе удмуртского языка. В традиционной грамматике делается упор на теоретизированный аспект обучения: запоминание и воспроизведение полученной информации, что, на сегодняшний день, не в полной мере отражает требования федерального государственного образовательного стандарта основного общего образования, согласно которому учебный процесс должен быть направлен на формирование не только лингвистической, но и коммуникативной, культуроведческой компетенций. В связи с этим, в процессе изучения удмуртского языка, на каждой ступени обучения и на материале всех рассматриваемых тем, должны совершенствоваться не только языковые, но и речевые умения учащихся, поэтому и обучение морфологии в школе коммуникативно ориентированно. На это акцентировала свое внимание и Л.А. Тростецова. В одной из своих работ она пишет: «Перед учителем встает методическая проблема: как оптимально осуществить в единстве изучение основ лингвистики и обучение школьников таким видам речевой деятельности, как слушание, говорение, чтение и письмо» [3, с. 20]. Таким образом, обучение морфологии должно выстраиваться на основе параллельного обучения языковым явлениям, фактам, правилам и всем видам речевой деятельности. Необходимость выстраивания такого взаимосвязанного обучения нашло отражение и в учебниках по удмуртскому языку. Так, к примеру, в учебнике «Удмурт кыл» для 5-го класса предлагается пересказать текст, использовав только глаголы в форме 3-го лица [4, с. 13] или написать заметку в газету на определенную тему, используя числительные [4, с. 16] и т.д. В учебнике «Удмурт кыл» для 6-го класса предлагается составить различные тексты, используя те или иные формы некоторых частей речи (существительных, числительных, прилагательных и др.) [5, с. 114, 116, 162, 183 и т.д.] или картинки и схемы [5, с. 128, 146, 162, 178, 190 и т.д.].

Обучение морфологии удмуртского языка начинается с начальных классов. Программа для начальных классов не предусматривает специального ознакомления учащихся с делением частей речи на самостоятельные и служебные, но практически учитель обращает внимание

детей на признаки, по которым части речи делятся на указанные две группы. Так, учащиеся знакомятся с лексическими и грамматическими признаками таких частей речи как имя существительное, имя прилагательное, глагол, местоимение, наречие, числительное и узнают, что они всегда являются членами предложения, а такие части речи как послелог и союз выполняют связующую функцию: послелоги используются после существительных и местоимений и служат для связи их с другими членами предложения, а союзы соединяют однородные члены предложения или части сложного предложения [2, с. 19–20].

Обучение морфологии удмуртского языка в среднем звене нацелено на закрепление, углубление и расширение знаний, полученных в начальной школе. Так, в 5 классе учащиеся выполняют ряд упражнений на повторение и закрепление изученного ими по морфологии в 1–4 классах теоретического материала [3, с. 12–18], в 6-ом классе изучается общее понятие о морфологии, а также именные части речи и глагол [5, с. 100–220], в 7-ом – наречие и служебные части речи. В целом, на изучение морфологии в школе наибольшее количество времени отводится в 6-ом и 7-ом классах (60 часов в 6-ом классе и 47 часов в 7-ом) [1, с. 16].

Специфика такого раздела грамматики как морфология определяет принципы её обучения. При изучении большинства морфологических признаков учащиеся опираются на их соотнесение с фрагментами внеязыковой действительности (*экстралингвистический принцип*); части речи рассматриваются как лексико-грамматические классы слов, то есть с учётом их обобщённого значения, морфологических признаков и синтаксических функций (*лексико-грамматический принцип*); уделяется внимание специфике грамматических категорий: все морфологические признаки имеют в удмуртском языке своё формальное выражение (формообразующие суффиксы) (*системный принцип*); изучается связь формы языковой единицы с его значением (*структурно-семантический принцип*). Реализация указанных принципов обучения осуществляется путем выполнения различных упражнений: морфологического разбора слов различных частей речи [5, с. 143, 145, 165, 215], постановка слова в указанной форме [5, с. 112, 147, 169, 217], составление словосочетаний или предложений с определенной частью речи [5, с. 111, 140, 155, 195], нахождение частей речи в предложении, в тексте [5, с. 150, 171, 185, 206, 213], группировка слов по частям речи [5, с. 101, 225] и т.д. Следует отметить и тот факт, что работа над морфологическими понятиями продолжается и в 8-ом, 9-ом классах при изучении других тем. Закреплению знаний и умений учащихся способствуют дополнительные задания к упражнениям учебников, регулярное выполнение которых поддерживает знания учащихся на должном уровне. Так, к примеру, преимущественное обучение синтаксису в 8-ом и 9-ом классах сопровождается выполнением

ряда заданий, нацеленных на повторение морфологических понятий, поскольку и морфология, и синтаксис рассматривают слова, но подходят к ним с разных сторон: объектом изучения морфологии является слово, тогда как для синтаксиса объектом изучения служит предложение, элементы предложения в виде разных групп слов.

Таким образом, морфология является одним из важнейших и объёмных разделов школьного курса удмуртского языка. Процесс обучения морфологии происходит последовательно и системно. Ознакомление с некоторыми морфологическими понятиями в начальных классах закрепляется на уровне среднего звена и постепенно углубляется и пополняется новыми знаниями. В задачи морфологии входит изучение основных понятий грамматики (грамматическая форма, грамматическая категория, грамматическое значение), распределение слов по частям речи, а внутри частей речи – по семантико-грамматическим разрядам, рассмотрение формообразования некоторых частей речи, а также особенностей их употребления в тексте, речи и учебники по удмуртскому языку способствуют осуществлению поставленных задач.

Литература

1. Примерная программа учебного предмета «Удмуртский язык» на уровне основного общего образования / Г.Н. Никольская, В.М. Ившина, Л.В. Вахрушева, Н.И. Ураськина, Н.А. Ермокина, Г.В. Горбушина, В.В. Конюхова. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.udmniino.ru/docs/d/udmurtkul5-9klass.doc (Дата обращения: 22.03.2017 г.)

2. Примерная программа учебного предмета «Удмуртский язык» на уровне начального общего образования / Ю.Т. Байтерякова, Н.С. Байкузина, Л.Н. Парамонова. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.udmniino.ru/docs/primernaja%20programma_1-4kl_Bajterjakova.pdf (Дата обращения: 23.03.2017 г.)

3. Тростенцова, Л.А. Изучение морфологии как процесс // Русский язык в школе. – 1986. – № 3. – С. 18–24.

4. Удмурт кыл. 5-тӥ класслы: Удмурт кылэз тодӥсь пиналъёслы учебник / Л.В. Вахрушева, Г.В. Горбушина, Н.А. Ермокина, Г.Н. Никольская. – Ижевск: Удмуртия, 2014. – 176 с.

5. Удмурт кыл. 6-тӥ класслы: Удмурт кылэз тодӥсь пиналъёслы учебник / Л.В. Вахрушева, Г.В. Горбушина, Н.А. Ермокина, Г.Н. Никольская, И.В. Тараканов, С.Н. Широбокова. – Ижевск: Удмуртия, 2016. – 240 с.

©Широбокова С.Н., 2017

Әлибаев З.А.,
филология фәндәре кандидаты, М.Аҡмулла ис. БДПУ доценты,
Өфө ҡалаһы

ОСТАЗ. ҒАЛИМ. ЯҘЫУСЫ.

Халҡыбыҙ тарихында айырым шәхестәрҙең исемен телгә алыу менән тотош бер мәҙәни ҡатлам күҙ алдына баҫҡандай. Ундайҙар аҙ түгел, һәр өлкәлә лә бихисап. Һүҙ сәнғәтедә Роберт Нүрмөхәмәт улы Байымовтың исеме лә, есеме лә айырым урынды биләп тора. Арабыҙҙан иртәрәк киткән шәхестең ижад юлын байҡап, айырым әҫәрҙәренә туҡталып үтһәк, әйтелмәгән рәхмәттәребеҙ урынына сауап та булыр ине.

Ағиҙелдең күркәм туғайында урынлашҡан Ҡырмыҫҡалы районының Үтәгән ауылында тыуып үҫкән Роберт Байымов. Бала саҡтан уҡ тыуған төбәктең, изге ерҙең, тәбиғәттең һәр моңон, үҙгәрешен тойоп, бик тәрбиәле һәм уңған ата-әсәһенең хәстәрен күреп, ихлас күңелле кешеләрҙең ҡараштарын һеңдереп, данлыҡлы яҡташы Мөхәмәтсәлим Өмөтбаев башлаған һуҡмаҡты дауам итергә уйлай. Шулай итмәй ни, Байымовтарҙың нәҫел ептәре 1812 йылғы Ватан һуғышы батыры Аҡйегеткә барып тоташа бит! Рух ныҡлығы, ихтыяр көсө, маҡсатҡа ынтылыш тап ана шул нәҫелдән килә. Шуғалыр ҙа Биш-Уңғар урта мәктәбен уңышлы тамамлаған Роберт «Ошо ерҙән, кешеләрҙән күргән изгелеккә мин нисек яуап бирергә?»- тигән һорауға яуапты тиҙ таба. «Балаларҙы белем тауҙарына әйҙәргә!»- тигән ныҡлы ҡарар уны районның Иҫке Ҡыйышҡы мәктәбенә алып килә. Тормошондағы тәүге дәрестәр, тәүге уҡыусылары күңел көмбәҙендә матур хәтирә булып ҡына ҡалмай, ә яҙмышын уҡытыусылыҡ эше менән бәйләргә ҙур этәргес, беренсе баҫҡыс була. Хәрби хеҙмәттә булғанда ла был теләгенән бер ҙә тайпылмай. Роберттың ынтылыштарына Башҡорт дәүләт университетында студент булыу, Мәскәүҙә аспирантурала уҡыу ҡанат ҡына өҫтәй. Кисә генә үҙе студент булған аудиторияға уҡытыусы дәрәжәһендә инеү мәктәптә эшләгән йылдарын хәтерләтһә лә, хәҙер инде иңдәге яуаплылыҡ күбәйгәнен яҡшы аңлай Роберт Нурмөхәмәт улы. Студенттарға, аспиранттарға йыш ҡабатларға яратҡан: «Сиҙәмде һөрә башлағанда һабанды нисек тотаһың, осҡа ул шул килеш барып сыға», - тигән фекерҙе үҙенә лә тормош девизы итеп ала. Ни тиһәң дә, крәҫтиән хеҙмәтен дә, тырышлыҡты ла аңына, ҡанына һеңдереп үҫкән шул! Юғары уҡыҡ йорто студенттарына һабаҡ биреү өсөн теоретик белем генә етмәгәнлеген, фәнни ҡараштары объектив баһалап үҙ фекереңде нигеҙләү, донъяуи фән ҡаҙаныштары менән хәбәрҙар булыу, әҙәбиәт доъяһының иң нескә, әммә мөһим һорауҙарынан алып, уның быуаттарға һуҙылған тарихи ысынбарлығын юллау кәрәклегенә Роберт Байымов баштан уҡ ныҡлы төшөнә. Мәскәүҙә Р.Ғ.Бикмөхәмәтов етәкселегендә кандидатлыҡ диссертацияһы яҙғанда ла эҙләнеү уның булмышына әйләнә.

Ҡырҡ йылдан ашыу уҡытһа ла, һәр дәресе асыш ине. Әҙәбиәт тарихы, теоретик мәсьәләләр, әҙәби бәйләнештәр киүек йүнәлештәрҙә лекциялар уҡыны. Бигерәк тә, көнсығыш әҙәбиәте тарихы буйынса лекциялары бай

мәғлүмәтле, ҡыҙыҡлы, мауыҡтырғыс һәм фәһемле. Әйткәндәй, юғары уҡыу йорто программаһында сит ил әҙәбиәте менән йәнәш көнсығыш әҙәбиәтенең урын алыуы Роберт Нурмөхәмәт улының башланғысы.

Ул оло аудиторияла лекциялар уҡыу менән бер рәттән, тиҫтәгә яҡын аспиранттар менән дә тығыҙ бәйләнештә эшләне. Р.Байымовтың уҡыусылары Башҡортостан мәктәптәренән башҡа Силәбе, Стәрлетамаҡ, Сибай, Нефтекама, Бөрө, Учалы ҡалаларындағы юғары уғыу йорттарында остаздарының һуҡмағын дауам итә.

Роберт Байымов – абруйлы, эрудициялы, киң ҡарашлы ғалим ине. Тәүге ғилми хеҙмәттәре булған башҡорт прозаһы, уның эволюцияһы, тарихи ерлеге тураһындағы системалы эҙләнеүҙәрендә үк төплө ҡарашлы йәш ғалим үҙен һәр дәлил менән һаҡ эш итә белеүсе оҫта итеп күрһәтә. Артабан ул ошо башланғысты нигеҙ итеп алып, эшен теоретик планда, әҙәби бәйләнештәр юҫығында дауам итте. Тиҫтәнән артыҡ монографиялар араһында «Ижади биҙәктәр», «Жанр яҙмышы», «Өлгөргәнлеккә аҙым», «Эҙләнеүҙәрҙең сиге юҡ» хеҙмәттәре үҙенең актуаллеген, фәнни ҡараш тәрәнлеген әле лә юғалтмай. Р. Байымовтың ғилми-методик йүнәлештәге хеҙмәттәре лә бихисап. Бөгөн юғары уҡыу йорто студенттары өсөн "XX быуат әҙәбиәте", "Көнсығыш әҙәбиәте", "Великие лики и литературные памятники Востока", урта мәктәптең X һәм XI синыфтары өсөн "Башҡорт әҙәбиәте" дәреслектәре яҙылған. Ғүмеренең һуңғы йылдарында Р. Байымов башҡорт, төрки әҙәбиәттәренең сығанаҡтары, теоретик мәсьәләләр буйынса ҙур эштәр атҡарҙы. Ваҡытлы матбуғат биттәрендә донъя күргән ошо йүнәлештәге хеҙмәттәре ҙур ҡыҙыҡһыныу һәм бәхәс тыуҙырҙып, яңы ғилми йүнәлешкә этәргес булды.

Әҙәбиәткә йәне-тәне менән тоғро ғалим Роберт Байымовҡа йәштән инде ижад ҡомары «йоҡҡайны». «Сарсау», «Бикле хазина», «Һалдат булып ҡайтырбыҙ» йыйынтыҡтарына тупланған хикәйәләрендә яҙыусы был жанрҙың бай мөмкинселектәрен файҙаланып, үҙен оҫта хикәйәсе итеп танытты. Уның повестары ла уҡыусылар тарафынан йылы ҡабул ителде. Яҙыусы әҙәби әҫәрҙәрендә кешенең рухи донъяһы, шәхес һәм йәмғиәт, рухи азатлыҡ мәсьәләләрен күтәреп сыҡты. Бигерәк тә һуңғы йылдарында ижад иткән хикәйәләрендә герой характеры, уның тәрән психологияһы үҙәктә тора. Яҙыусы ҡәләмен бәләкәйерәк күләмле жанрҙарҙа ныҡлы һынағандан һуң, эпик ҡоласлы роман жанрына ла йөрьәт итә. XX быуаттың һикһәненсе йылдарында донъя күргән «Яуап бирер көн» романы әҙәбиәттәге тәнҡитле реализм методының өр-яңы мөмкинлектәрен асып ебәрҙе. Р. Байымов ғүмеренең һуңғы йылдарында әҙәбиәт өлкәһендә «Төштәр ҡабатланмай» хикәйәләр йыйынтығын ижад итһә, фәнни хеҙмәттәрҙән торған «Төрлө йылдарҙа тыуған уйҙар», «Гармония многообразия», «Литература Востока» тигән йыйынтыҡтары үҙҙәренең йөкмәткеһе, фекер даирәһе һәм киң ҡоласлы булыу менән дә айырылып торҙо. Ғалимдың әҙәби мираҫ һәм уның

сығанаҡтары хаҡындағы ҡараштары фән өлкәһендә бәхәстәр ҡуҙғатты. Әҙәби сығанаҡтарҙы эпостарҙан башлап ентекле өйрәнеү принцибын алға һөрөп, әҙәби мираҫ сиктәрен күпкә тәрәнәйтеү һәм шул уҡ ваҡытта милле ерлекте аныҡ билдәләргә ынтылыусы фәнни мәҡәләләр ғалимдың оҙаҡ йылдар эҙләнеүҙәр, тарихи-сағыштырмаса ҡараштарға нигеҙләнгән төплө фекерҙәр һөҙөмтәһе ул. Тап ошо ерлектә донъя күргән «Каруан килә Бағдадтан» романы халҡыбыҙ тарихына яңы ҡараш ташлауы менән айырылып торҙо.

Роберт Байымовтың оҙаҡ йылдар ижади эҙләнеүҙәренең һөҙөмтәһе булып «Сыбар шоңҡар» тарихи-документаль романы тыуҙы. Автор художестволы әҙәбиәт яҫылығында XX быуат башы ваҡиғаларын, милли азатлыҡ көрәшен, Зәки Вәлиди образын өр-яңы итеп, барлыҡ ҡаршылыҡтары, трагедиялары менән уҡыусыларға асып бирҙе. Роман Башҡортостандың иң юғары бүлеге - Салауат Юлаев исемендәге дәүләт премияһына лайыҡ булды.

Р.Байымов “Сыбар шоңҡар” тарихи романында шәхес образын үҙәккә ҡуйып, илебеҙҙең фажиғәле йылдарын тарихи документтар аша художестволы фекерләүгә күсерә. Яҙыусы Әхмәтзәкиҙең характерын тыуҙырыуҙа халыҡтың азатлыҡ көрәше традицияларына таяна, Бошман батырҙан алып ирек өсөн көрәш ҡаһармандары фонында һүрәтләй. Был уға Сыбар шоңҡар образы аша азатлыҡ көрәше юлбашсыһы характерын символлаштырыу мөмкинлеген бирә. Әхмәтзәки Вәлиди башҡорт халҡының ғына түгел, бөтә төрки донъяһының өмөтө, ышанысы булып һынландырыла. Ул ныҡышмал рәүештә башҡорт, Көнсығыш халыҡтарының меңәр йыллыҡ бай рухи тәжрибәһен өҙлөкһөҙ үҙләштерә. Буласаҡ ғалимдың әсәһе лә, атаһы ла уҡымышлы, башҡорт халҡының да, Көнсығыш халыҡтарының да рухи тәжрибәһен туплаған ғаиләнән сыҡҡан. “Әсәйемдең һөйләшеүе бик кинәйәле һәм зауыҡлы булды, һәр саҡ шиғыр ҡушып, һәр йөмләһен боронғолар һүҙе менән нығытып, тапҡыр мәҡәлдәр әйтеп һөйләшә торғайны”, – ти ул әсәһе хаҡында үҙенең “Хәтирәләр”ендә.

Был быуындан-быуынға күсә килгән традиция Әхмәтзәки Вәлидиҙең дә уҡытыусылығына нигеҙ була. Фәнгә хеҙмәт итеү ләззәтен атаһынан, Хәбибназар олатаһынан, улар аралашып йәшәгән ғилемле шәхестәрҙән үҙләштерә. Үҫмер сағынан улар кеүек үк белем донъяһына сумһа ла, ысынбарлыҡтан бер ваҡытта ла айырылмай, башҡорт ауылдары, йәйләүҙәре тормошо менән бәйләнешен өҙмәй. Бала сағы, йәшлек йылдарында ул йәнгә яҡын, йәннәттәй Урал тәбиғәте араһында, саф йылғаларҙың һыуын эсеп, яҡшы аттарҙа бәйгеләрҙә ҡатнашып, ҡымыҙ мәжлестәрендә йыр-көйҙәребеҙҙе һәм сәсәндәрҙең хикмәтле һүҙҙәрен тыңлап, халҡыбыҙға ысынлап та Тәңренән бирелгән изге тупраҡтан көс, ҡеүәт алып үҫә һәм йәшәй. Ошо иҫтәлектәр ғүмере буйына Әхмәтзәкиҙең күңелен яҡтыртып, хатта иң ауыр мәлдәрендә лә ҡайғы-һағыштарын таратып, йәненә рухи көс,

таяныс була. Романдың тәүге биттәрендә үк Әхмәтзәкиҙең ҡыҙыҡһынып төрки тарихи китаптарын уҡыуын күрәбеҙ. Ул шул тиклем китабына бирелгән, үҙен тарихи ваҡиғалар араһында тойоп, әллә күпме уҡығандарынан арына, ярһыған йөрәген тыя алмайынса ултыра.

Ҡазанда үҙ аллы уҡыған һәм уҡытҡан йылдарында Әхмәтзәки төрки тарихын өйрәнеүгә ныҡлап тотона. Көнсығыштың бөйөк фекер эйәләре әҫәрҙәрен йотлоғоп уҡый, телдәрҙе өйрәнә. Башҡарған эштәренең һөҙөмтәһе – "Төрки тарихы" исемле китабының бер өлөшө баҫылып сыға, шул хеҙмәте менән ул төрөк тарихсыһы булып танылa. "Әхмәтзәки Вәлиди бөтә төрки тарихын тотош килеш кәүҙәләндереүсе һирәк осраған ғалимдарҙың береһе булды", – тип яҙа ғалим Тунжер Байҡара. Ул был хеҙмәте, ныҡышмалы эҙләнеүҙәре менән Рәсәй Фәндәр академияһының Бартольд, Радлов, Самойлович кеүек арҙаҡлы академиктары ышанысына инә. Петербург фән ҡапҡалары Әхмәтзәкигә шулай асыла барғанда, ҡапыл донъя һуғышы ҡуба.

1916 йылдың башынан Әхмәтзәкигә ҡайнап торған сәйәси тормош эсенә сумып, 1923 йылға тиклем уттар, һыуҙар кисеп, алһыҙ-ялһыҙ милли азатлыҡ хәрәкәтенең алғы сафында барырға тура килә.

"Сыбар шоңҡар" романында яҙыусы геройының һәм унын көрәштәштәренең был ҡатмарлы осорҙағы эшмәкәрлегенә ентекле туҡтала. Тәүге башҡорт ҡоролтайҙарының ултырыштарын, шулай уҡ Рәсәй, Урта Азия кимәлендәге төрлө конгрестарҙы автор фактик күренеш итеп кенә билдәләмәй, ә унын халыҡ яҙмышындағы роле хаҡында уйлана. Төп герой Әхмәтзәки Вәлиди менән үҙәк араһында барған ҡаршылыҡтарҙы һүрәтләп, милли үҫеш этабының иң аяныслы осорҙарын сағылдыра. Р.Байымов үҙ әҫәрендә талантлы шағир Ш.Бабич образын да бик сағыу аса.

Ә.Вәлиди һәм унын көрәштәштәре, килешеүгә таянып, Башҡортостанда автономиялы дәүләтселек төҙөүгә өлгәшеүҙе, йәғни армияһын, парламентын, хөкүмәтен, тышҡы бәйләнештәр бүлеген булдырыуҙы маҡсат итеп ҡуя. Әммә Совет Хөкүмәте 1920 йылдың 19 майында Башҡортостан автономияһын юҡҡа сығарыуға йүнәлтелгән ҡарар ҡабул итә. Ә.Вәлидиҙе, Башҡортостан һәм башҡорт халҡы менән бәйләнешен өҙөү өсөн, Мәскәүгә саҡыртып алалар. Бындай шарттарҙа, артабан шовинизмға ҡаршы тороп була алмаясағын күреп, Башревком ағзалары (тулы составта) үҙ вазифаларынан китергә ҡарар итә. 1920 йылдың 29 июнендә Әхмәтзәки Вәлиди үҙенең бер төркөм арҡадаштары менән Мәскәүҙән сығып китә.

Ысынлап та, «үҙәккә» яраҡлаша алмаған Әхмәтзәки Вәлиди Туған, "был ситлектә минән файҙа булмаясаҡ", тип үҙ иленән айырылырға мәжбүр була. Азатлыҡ тип күпме көрәш юлдары үтеп, ул ғәзиз Башҡортостанынан мәңгелеккә китә, илле йыл ғүмерен сит яҡтарҙа үткәрә.

Эйе, фажиғәле яҙмыш. Ләкин Әхмәтзәки Вәлиди башҡорт халҡының йөрәгендә мәңгелеккә тамырланыуы менән бәхетле.

Романда ул көрәшсе булараҡ ҡына түгел, туғандарына, Нәфисәгә, яҡын дуҫтарына булған мөнәсәбәте аша кеше булараҡ та күҙ алдына баҫа. Әхмәтзәкиҙең ата-әсәһенә булған йылы мөнәсәбәте романда бер нисә сюжет һыҙығы аша бирелгән. Был иһә, лирик сигенеүҙәр аша, геройҙың эске донъяһын, психологияһын асыуҙа ҙур роль уйнай. Бигерәк тә һөйөклө ҡатыны Нәфисәгә булған хистәре трагизм менән һуғарылған.

Төрлө мәғлүмәттәр аша белеүебеҙсә, Нәфисә Әхмәтзәки менән ҡауышыуына бер ҡасан да үкенмәй, тик уларға оҙаҡ бергә булырға ғына яҙмай. Күпме генә үтенеп һораһа ла, Әхмәтзәки уны Төркиәгә алып китә алмай. Ошонан башлап Нәфисәнең тормошо ҡара йомғаҡҡа әйләнә. Улын юғалтҡан, иренән айырылған, туғандары менән күрешә алмаған, тыуған яҡтарын өҙөлөп һағынған меҫкен ҡатындың аһ-зарын, һыҙланыуҙарын хоҙай үҙе генә белгәндер. Нәфисә Өфөгә ҡайтҡан сағында Яҡшымбәтов Ғәбделбарый туғанына: “Ирем сит илгә сығып китте. Ул дәүләтебеҙҙән мине лә үҙе йәшәгән ергә ебәреүҙәрен юллай. Мин дә юллап йөрөйөм”, – тип һөйләп китә.

Роман аҙағында автор ниндәйҙер өмөт саткыһы ҡалдырғандай: “Әхмәтзәки Царицынға ашыҡты. Унда Волга буйлап пароходта килгән ҡаһарман йөрәкле һөйөклө ҡатынын, Нәфисәһен, ҡаршылар. Шул уҡ пароходта улар икәүләп Әстрәханға төшөрҙәр”, – ти.

Әхмәтзәки Вәлиди милли азатлыҡ көрәше идеяларын башҡорт халҡының белемле, арҙаҡлы шәхестәренә таянып тормошҡа ашыра. Роберт Байымовтың “Сыбар шоңҡар” романында был шәхестәр сағыу образдар кимәленә тиклем үҫтерелә. Автор улар менән тәү башлап башҡорт ҡоролтайҙарында таныштыра. Халҡыбыҙҙың белемле, арҙаҡлы шәхестәре, милләтенең бәҫен күтәреп, милли азатлыҡ көрәшенең алғы сафына баҫа, уларҙың һаны арта бара. Романда ошондай шәхестәр итеп Юныс Бикбов, Фәтхелҡадир Сөләймәнов, Хәбибулла Ғәбитов, Сәғит Мираҫ, Мстислав Ҡулаев, Ильяс Алкин, Ғәлимйән Ҡарамышев, Әүхәҙи Ишмырҙин, Ризаитдин Фәхретдинов, Шәйехзада Бабич, Таһир Имаҡов, Әбделхай Иркәбаев һәм башҡалар һүрәтләнә.

Уҡыусы романда бик күп белемле, арҙаҡлы шәхестәребеҙ менән танышып өлгөрә, үҙен улар менән бергә Граждандар һуғышы, унан һуңғы дәүерҙә Башҡортостанда барған ҡатмарлы ваҡиғалар эсендә ҡайнағандай тоя. Башҡортостан суверенитетын нығытыуҙа һәм үҫтереүҙә Әхмәтзәки Вәлиди исеменең, хеҙмәттәренең, бигерәк тә, “Хәтирәләр”енең халыҡҡа ҡайтарылыуы әһәмиәтле булды. Роберт Байымов азатлыҡ юлбашсыһы тураһындағы “Сыбар шоңҡар” романы менән милләт өсөн янған һәр кешегә үҙ рухи идеалын формалаштырыу мөмкинлеген бирҙе.

Прозаиктың һуңғы «Каруан килә Бағдадтан» романы халҡыбыҙ тарихында өр-яңы биттәрҙе асты. Тарихи-документаль роман халҡыбыҙ тарихындағы бик боронғо осор - Х быуаттағы ваҡиғаларға нигеҙләнә.

Яҙыусы тап ошо тарих төпкөлдәренән халҡыбыҙҙың хәҙерге яҙмышына, бөгөнгөнән быуаттар хәтеренә иғтибар итеп, һирәк-һайаҡ ҡалған сығанаҡтарға ла һаҡсыл ҡараш менән объектив ысынбарлыҡты художестволы яҫылыҡҡа күсерә. Был йәһәттән авторҙың тарихи сығанаҡтар менән эш итеү алымы, роман структураһын ҡороуҙағы оҫталығы, образдар системаһының динамик хәрәкәте ярҙамында әҫәрҙең эске һәм тышҡы ритмикаһын ғына түгел, фекер төрлөлөгөн үҫтереү-айырым тикшереүҙе талап итә.

Романдағы төп сюжет һыҙыҡтары ике географик яҫылыҡта моронлай ҙа, артабан бер йүнәлештәге тармаҡтар ярайһы уҡ үҙенсәлекле полифоник сюжетты барлыҡҡа килтерә. Тәү ҡарамаҡҡа был алым ваҡиғалар тарҡаулығына алып килгән һымаҡ булһа ла, автор уларҙы ҡаймалаған композицияла бер епкә, шәхес һәм йәмғиәт тирәләй ойошҡан төп конфликтҡа бәйләп, роман фекерен бер нисә яҫылыҡта үҫтерә. Тәүгеһен яҙыусы “Изге юл сәхифәләре” тип атап, тарихи шәхес Ибн Фаҙлан образына бәйле үрә. Ғәрип хәлифәтендәге Фаҙлан улы Әхмәттең тормошо, уй-фекерҙәре һәм башҡалар менән мөнәсәбәттәре бәйән ителә. Билдәле булыуынса, Ибн Фаҙландың тормошо ҡатмарлы, бик күп ҡаршылыҡтар менән тулы. Тәү ҡарамаҡҡа, Бағдад ҡалаһының күренекле, хәлифәт һарайында ла үҙ урыны булған кеше ул. Ләкин Әхмәт ибн Фаҙландың тормошҡа ҡараштарын мәшһүр һүҙ оҫтаһы, данлыҡлы шағир А. Рудаки менән осрашыу ҡырҡа үҙгәртә. Был осрашыуға роман геройы үҙен ҡыҙыҡһындырған бик күп һорауҙарға яуап тапһа, бихисап һорауҙар асыҡ ҡала, яңылары тыуа. Бигерәк тә, “Хаким һәм ижадсы” араһындағы мөнәсәбәттәр тынғылыҡ бирмәй. “Уңыш байрамы”нда А.Рудаки сығышы ҡанатландырһа, Бағдадта Фаҙланды бөтөнләй икенсе күренеш ҡаршы ала. Хәлиф Джафар әл Мөҡтәдир уны бик асыулы үҙенә саҡырып:

- Шундай шиғырын уҡынымы саманый һарайындағы фетнәсе Рудаки тигәндәре? Әллә һин уны шағир йораты телгә алған Заратуштраның кем икәнен белмәйһең? Бәлки, үҙегеҙҙең мәжүси маздасылар пәйғәмбәре икәнен дә онотоп ташлағанһыңдыр?

Ябай ғына ҡаршылыҡ романдың төйөнләнеүен тәшкил итә. Тап ошо һынылыш мәл Әхмәт улы Фаҙлан һәм хәлиф араһындағы мөнәсәбәттәрҙе генә түгел, артабанғы хәл-ваҡиғаларға ла этәргес булып тора. Әллә бер аҙ дыуамалыҡтары өсөн, әллә икенсе сәбәптәр менән Әхмәтте “етенсе климат” тип йөрөтөлгән илгә сәйәхәткә ебәрергә өндәй Бағдад хәлифе.

Болғар илселегенә сәркәтип итеп тәғәйенләнгәс, Әхмәттең вазифаһы буйынса эштәре ҡырҡа арта: аҡса юллау, илселекте кемдәрҙән ойоштороу, ислам тәғлимәтен Болғарҙа өйрәтер тәжрибәле мөғәлимдәр йыйыу, шәриғәттең хоҡуҡи ҡанундарын табыу һәм яллау. Әлбиттә, былдай эштәр уның иңенә тәү тапҡыр һалына. Сәфәр сығасаҡ ил хаҡында мәғлүмәттәр туплау ҙа мөһим бурысы. “Йәджужд менән мәджудж тарафтарына сәфәр

ҡылырға йыйынаһығыҙ икән",- тип мыҫҡыллайҙар. Был иһә, эҙләнеүсән ҡомарын ғына арттыра. Сәфәргә йәнә хәлиф һарайында абруйҙары юғарыраҡ булған Төрк Тәкин, Сусан Әр-Расси кеүек мәртәбәле шәхестәр ҙә булыуы бер аҙ ышаныс тыуҙыра.

Автор роман геройын тәүге эпизодтарҙа уҡ үҙ-үҙенә ышаныусан, тәрән хис-тойғоло итеп һүрәтләй. Сәфәр алдынан эҙләнеүҙәрендә төрлө сығанаҡтарҙан байтаҡ мәғлүмәт туплай, бик күп шағирҙар тормошо һәм ижады менән таныша. Әхмәт аҙаҡ шундай һығымтаға килә, был тәҡдим сетерекле хәлдән сығыу юлы булһа, "етенсе климаттың" бик күп серҙәрен дә асыу уға тәғәйенләнгәндер.

Ошо ваҡиғаларҙан башланған романдың сюжет һыҙыҡтары тармаҡлана, эпик киңлекте яулай бара. Яҙыусы Төрк Тәкин образына бәйле сюжетты мауыҡтырғыс та, уйландырырлыҡ итеп үҫтерә. Әҫәр дауамында әллә-ни йыш күренмәһә лә, тәү ҡараште уҡ үҙенең булмышы менән уҡыусы иғтибарын яулап ала. Артабан да төп герой Әхмәтең сәфәр барышында тормошҡа, төрки донъяһына ҡараштарын кинәйтеүгә булышлык итә.

Роберт Байымов "Каруан килә Бағдадтан" әҫәрендә бихисап һөйкәлмә ваҡиғаларҙы бик урынлы ҡуллана.Улар Әхмәттең уҡыған әҫәрҙәренән, тарихи сығанаҡтарҙан хасил була. Ярайһы уҡ бай мәғлүмәт туплаған һөйкәлмә ваҡиғалар дәүерҙең тулы картинаһын, һулышын объектив күҙ алдына ғына килтереп ҡалмай, тарихи осорҙо төрлө яҡлап күҙҙалауға булышлыҡ итә. Был - яҙыусының төп маҡсаттарының береһе лә. Сөнки тап Ибн Фаҙлан сәйәхәте донъя тарихында бер яҡтан, үтә лә тар мәнфәғәттәрҙә күҙ алдына баҫтыра, а роман ерлегендә быуаттар төпкөлөнөң даирәһе киңәйтеп бирелгән.

Искәндәр диуары хаҡындағы имеш-мимештәргә лә яҙыусы романда аныҡлыҡ индерә, күп төрлө мәғлүмәттәрҙе объектив картиналар аша күҙ алдына баҫтыра. Ысынлап та, Искәндәр-Зөлҡәрнәйен(Александр Македонский) Һинд, Иран, Чин илдәрен яулағас, мәғрипте бойһондора, артабан төньян- көнбайышҡа табан юллана. Ләкин, уңышһыҙлыҡҡа осрай. Сөнки "етенсе климат" тип аталған ҡәүемдә көслө, үҙ еренә береккән йәджудж, мәджуджтар уға ҡаршы торор көскә эйә. Юнан тарихсыһы Геродот та улар хаҡында яҙып ҡалдырған. Әхмәт быларҙың барыһын да күп төрлө яҙмаларҙан таба. Әммә уларҙы асыҡлайһы бар бит. Сәйәхәттең тағы ла бер маҡсаты асыҡлана. Хатта ул шатланып: «Быға берәүҙең дә ҡулы етмәгән, Искәндәр- Зөлҡәрнәйен үҙе хайран ҡалған серле ҡәүемдәр менән осрашыу ихтималы асылырға тора түгелме?» - тип уйлай.

Ләкин роман геройы был осрашыуҙы берсә һағайып, берсә ҡыҙыҡһынып көтә. "Йәджудж-мәджудж" тигәндәре шул башҡорттар түгелме икән"- тигән уй ҙа башына килә. Һорауҙар, һорауҙар.... Бихисап һорауҙар, мәсьәләләр солғанышында аптырап ҡалмай Әхмәт, үҙ вазифаһына, йәшенә ҡарап, барыһына ла ентекле әҙерләнә, һалҡын ҡанлылыҡ һаҡлап, һәр

мәғлүмәттең нигеҙенә төшөнөргә тырыша. Ошо йәһәттән роман сюжетының тармаҡланыуы ла үҙ-үҙен аҡлаған төҫлө.

Әҫәрҙең эпик ҡоласы ла жанрҙың бай мөмкинселектәрен ҡуллана. Р.Байымов романдың "Башҡорт хан" тигән бүлегендә Урал, Иҙел төркиҙәренең йәшәйеше, башҡа ҡәүемдәр менән мөнәсәбәттәре хаҡында үҙенсәлекле сюжет йәйелдерелә. Башҡорт хан ҡарамағында "баштан-аяҡ ҡоралланған, махсус өйрәтелгән кескәй берәмеккә" Байғөбәк етәкселек итә. Улар үҙ белемәләрен барлыҡ яуҙарҙан да һаҡлай һәм яҡлай алырлыҡ. Быға иһә Байғөбәктең хәрби тактиканы яҡшы белеүе генә түгел, ә аҡыллы, урыны менән хәйләле һәм яҡшы етәксе булыуы арҡаһында өс тапҡырға күберәк кешеләре булған урыҫ баҫҡынсыларын да еңеп сығыуға булышлыҡ итә. Романда Байғөйбәк образы ярайһы уҡ төрлө яҡлап асылған. Уның уйҙары, тормош хаҡындағы фәлсәфәһе бик ҡыҙыҡлы. Ут һәм төҫтәр хаҡындағы мифик ҡараштарҙы ла яҙыусы ошо образға бәйләп бирә. Мифик ҡараштар һауанан алынмаған, ә халыҡсан: "Юғары күтәрелгән ялҡын телдәре йәшкелт терәк булһа, бәрәкәтле ямғыр һәм изгелек булырын көтәләр. Әгәр ялҡын ҡыҙыл төҫ алһа, тот та һуғышҡа әҙерлән. Һары төҫ тә насар, ул, ата-баба уйынса, төрлө сирҙәр, һалҡын ҡыш килтерә". Байғөбәктең халыҡ, тормош, йәшәйеш хаҡындағы уйланыуҙары ла бик фәһемле. "Уйлаһаң, әҙәм балаһы үҙен бер ваҡытта ла ғаләм юғарылығынан айырмаған. Тәңренекенә оҡшатып, уға һыйынып, үҙе йәшәгән ҡоролманы ла кескәй генә көмбәҙле донъяға әүрелдергән". "Байғөбәк – үҙе дала балаһы. Йәшерәк саҡта йылҡы көткәне лә, эҫе йәй төндәрендә тын, аулаҡ далала бер үҙе түпһеҙ йондоҙло күккә ҡарап ятҡаны ла булды. Ундай саҡта, әйтерһең, һиңә ҡанаттар үҫә, илаһи көстәр уяна: донъяла һинән башҡа берәү ҙә юҡ, тик һин генә хужа түпһеҙ йыһанға!" "Йыраҡ йондоҙҙарҙы күргән, уларға ҡараштары менән генә булһа ла ынтылған кеше был донъяла юҡҡа ғына йәшәмәй". Автор Байғөбәктең күңел кисерештәрен ғәйәт динамикала бирә.Тышҡы һәм эске хәрәкәттәр берләшмәһе роман туҡымаһында композицион йыйнаҡлыҡҡа килтерә, әҫәрҙең психологизмын көсәйтә.

Артабан әҫәрҙә Башҡорт хан етәкселегендә ырыу йыйыны, ғәрәптәрҙе ҡаршы алыу, һуңғы йылдарҙа алып барылған эске һәм тышҡы сәйәсәт мәсәләләре лә бында төп проблемаларҙың береһе булып ҡала. Ғәрәп сәйәхәтселәре ни өсөн улар төбәгенә килә? Яҙыусы башҡорт йыйынын ентекле һүрәтләп, күп төрлө ҡараштарҙы ла сағылдырған. Башҡорт иленең киңлеген дә йәшәү рәүешен дә Р. Байымов хәҡиҡәткә яҡын, ҡатып ҡалған ҡарштарҙан арынырлыҡ итеп сағлдыра. "Башҡорт иле - хәҙер ҙур ил, халыҡтары ла төрлө. Уның белемәләрен көнсығыштан- Тубыл, көнъяғынан- Яйыҡ, көнбайыштан ҙур Иҙел, төньяғынан Сулман йылғалары һыулай. Бөйөк йылғалар! Улар башҡорттарҙы барса ҡалған донъя менән бәйләй. Хан сыҡырыу буйынса килеүселәрҙең һәр береһе ошо ҙур ил өсөн яуаплы.

“...Оҙаҡламай ырыу вәкилдәрен хандың иркен сатырына саҡырҙылар. Сатыр эсен тәү ҡат күреүселәрҙең бындағы йыһандарҙың байлығына һәм күркәмлегенә иҫ-аҡылы китерлек. Иғтибары тартҡаны, әлбиттә аяҡ аҫтына түшәлгән затлы иран һәм әрмән келәмдәре, терәлеп ултырыр өсөн өйөлөп ҡуйылған ебәк йә атлас тышлы мендәр-яҫтыҡтар, Бузантара барсаһы менән көпләнгән хан тәхете, йә был яҡта күренмәгән йылтыр һауыт-һаба ла түгел.Улары һәр хәлле башҡортта ла бар. Күптәрҙең, бигерәк тә ғәскәриҙәрҙең, күҙен ҡыҙҙырғаны башҡа: сатыр–тирмәнең бар тағараҡтарына ла затлы ҡоралдар эленгән.Уҡ-йәйәләр, ҡылыс – хәнйәрҙәр, тағы әллә ниндәй ят ҡоралдар аҫыл таштар, алтын йә көмөш менән биҙәлгән ҡалъян – һаҙаҡтарҙа, һауытҡындарында тора. Ят телдәге яҙыу,нағыштарына ҡарап ҡына ла уларҙың төрлө илдәрҙән, донъяның төрлө тарафтарынан икәнен тойомлап була. Үҙҙәре ҡатнашҡан яуҙарҙа әсир төшкән мал булыр былар,бүләк итеп бирелгәндәре, аманат итеп алынғандары ла барҙыр... ”

Йыйында һәр ырыу бейҙәре үҙҙәренең фекерҙәре менән уртаҡлашып ҡына ҡалмай, ә үҙ ҡараштарының дөрөҫлөгөн иҫбат итәләр. Башҡорт хандың телмәре әле актуаль яңғырай;

-Урал буйҙары хәҙер ишектәре шар асыҡ әрпеш ҡатын өйөнә оҡшай башланы түгелме? Тәртип юҡ, кем теләй, шул килә, хужа булып үтәнән-үтә йөрөй –Ләкин һыҡтап ултырыу ғына түгел: “Илбаҫарҙар беҙгә килеп мантығаны юҡ. Ҡайҙан килһәләр, шунда китерҙәр ҙә . Ярты донъяны яулаған Искәндәр тигән сардар ҙа башҡорттарҙы теҙ сүктерергә маташҡан , әммә барып сыҡмаған , мәсхәрәле ҡыуып ебәрелгән. Килә яткан был яу ҙа шул тарафтан. Аҡташ хан тураһындағы ҡарыһүҙҙе онотмағанһығыҙҙыр бит?! ” Башҡорт хан һәм башҡорт иле һәр яҡлап ғәрәптәрҙе ҡаршы алырға йыйына. Әхмәт ибн Фаҙлан башҡорт далаларына сыҡҡас, хайран ҡала. Уны ҡыҙыҡҺындырған бик күп һорауҙарға Төрки Тәкин йә Артыр бей яуап бирә. Төрки нәҫеленән булған Артыр образын да яҙыусы күңел биреп һүрәтләй. Артыр бик белемле, тарихҡа үҙ ҡаршы булған шәхес. Романда уның Кир Икенсе менән скифтарҙың батшабикәһе Тамаристың яуы, боронғо балбалдар тураһындағы мәғлүмәттәренең күп булыу әҫәр йөкмәткеһен байыта ғына. Шулай уҡ уның борсолоуҙары ла урынлы, символик мәғәнәгә эйә. “Халыҡтар һаман һуғышыуҙан бушамай, береһе ҡорғанды икенсеһе емерә. Былай барһа, төркиҙәргә бөйөк тарих биргән был таш һындар ҙа , уларҙағы яҙмала ҙа әлеге биргән был таш һындар ҙа, уларҙағы яҙмалар ҙа әлеге уңалып барған буяуҙар яҙмышын ҡабатламаҫ тимә. Ата–баба рухын онотҡан , үҙенең тамырын юғалтҡан халыҡтың киләсәге булырмы ?...”

Төнкиҙәр йәшәгән ҡәүемдәрҙе ислам дине тәғлимәттәрен таратыу-Әхмәт ибн Фаҙлан етәкселегендә сәйәхәтселәренең төп маҡсаты. Ләкин Урал ҡәүемендә йәшәүсе башҡорттарға был дин кәрәкме? Улар был яңылыҡты баш эйеп ҡаршы аламы? Тап ошондай төйөнләнеүҙән башланып китә романдың икенсеһе “Изгеләр гонаһы” тигән киҫәге. Ислам дине, башҡа

диндәр менән мөнәсәбәттәрен Ибн Фаҙлан башҡорттар менән осрашыуҙарға аңлата, төрлө миҫалдар ярҙамында фекер йөрөтә. Әлбиттә, уларҙы ябай һүҙ уйнатыу итеп кенә һүрәтләмәй автор, ә роман сюжетында айырылғыһыҙ бер ваҡиға итеп бирә. Шуға ла һәр тармаҡланған сюжет эҫәрҙәге персонаждарға бәйле үҫтерелә, дөйөм роман композицияһын байытып килә. Мәҫәлән, сәйәхәтселәр араһында фарсы сығышлы Фалис заде тәүҙә башҡорт һүҙҙәренең оҡшашлығын билдәләһә, артабан риүәттәрҙе хәтергә төшөрөүе лә бик ҡыҙыҡлы. Улай ғына түгел, был ваҡиғаларҙың уртаҡ яҡтары бер кемде битараф ҡалдырмай. Артыр бей менән Фалистың әңгәмәһендә "Урал батыр" менән Зоххаҡ тураһындағы риүәйәттә, Заратуштра тәғлимәттәрендә лә урта- ҡлыҡлаҡтар бихисап булғанлығы асыҡлана. Автор байтаҡ ҡарыһүҙҙәрҙе (мифологияны) бик урынлы ҡулланып, герой ҡараштарын, фекерен нығытып ҡуя. Әлбиттә, Фалис зады әңгәмәһендә Артыр бейҙе һынап ҡарау, йәки мыҫҡыл итеү кеүек ҡараштар ҙа юҡ түгел. Ләкин Артыр бейҙең Заратуштра пәйғәмбәрҙең Апастаҡ(Авеста) китабын яҡшы белеүе, тормошсан мәғлүмәттәрҙе урынлы ҡлланыуы һәр саҡ фекер юғалырына күтәрә.

Шулай уҡ романда дини мифология, Тәүкеше хаҡындағы ҡарыһүҙҙәр ҙә бик урынлы, сөнки бәхәстәрҙең нигеҙе- хәҡиҡәт. Ә хәҡиҡәт йәшәүгә көс, тормошҡа дәрт, үҙ- үҙеңә юл да булырға тейеш. Шуға ла роман геройҙары, персонаждары ошо юлға ҡайһы һуҡмаҡтан сығырға кәрәклеге хаҡында уйланала, бәхәс йөрөтәләр. Икенсе бүлектәге барлыҡ хәрәкәттәрҙе ошо хәҡиҡәткә юлдар биләй ҙә шикелле. Романдың "Башҡорт ҡото йәки мандрагора" бүлегендә лә был динамика тағы ла ҡырҡыулаштыра. Кем ул башҡорттар? Тәү күҙаллаған ҡырағайҙармы? Әллә...? Ибн Фаҙланға ошо һорауҙарға ыңғай яуаптар урынына бөтөнләй күҙ алдына ла килтермәгән яңылыҡтар, тормошҡа уҙҙалы фекер йөрөтөүсе, аҡыллы кешеләр булып башҡорт һынлана. Юғары мәҙәниәтле халыҡ икәнлеген Әхмәт Фаҙлан аҙым һайын күреп, хайран ҡала. Мандрагораны ла уларҙың бетеүе рәүешендә күреү- геройҙың хистәр дауылын ҡоторта. Сәсән менән осрашыу ҙа геройҙың тәүге ҡараштарына ҡырҡа ҡаршы килә. Уны Урал, Шүлгән,Ҡатил хаҡындағы риүәйәттәре лә тетрәндерә. "Мәгәр Ҡатил батшалары йөҙөндә исламға ғына түгел, хатта маздасылыҡҡа саҡлы дәүерҙәге Молох ҡыланыштары төҫмөрләнә икән , башҡорт үҙҙәре ҡасанғы халыҡ булып сыға һуң ?" – тип аптырап ҡуя. Ләкин быға ышанағаһы килмәй Әхмәттең. Шуға ла яҙмаларында һәр күргәнде обьектив яҡтыртыу түгел, ә күңел талаптарынан сығып эш итә.Ҡайһы ваҡыт көлкөгә лә ҡала. Мәҫәлән "ҡар ашап һимергән һарыҡтар" хаҡында яҙманы теркәгәс, Артыр бей рәхәтләнеп көлә. Романда күргәндәрҙе объектив күрһәтеүҙә Артыр бей ҙур нагрузка тота. Уның бетеү итеп йөрөткән мандрагора хаҡындағы хикәйәттәре бер-нисә юҫыҡта үҫтерелә һәм башҡорттарҙың тәбиғилегендә үк юғары мәҙәниәләтлелек һалынғанлығы хаҡындағы һүҙ йөрөтөргә мөмкин. Артыр

бей образында ҡапма–ҡаршылыҡлы ике ҡараш йәшәй: беренсеһе - үҙ халҡының донъяға ҡарашын, икенсеһе - ислам диненең әһимиәтен милләттәштәренә аңлатып биреү. Тап ошо ике юҫыҡтағы тотош миләттең тарихи үҫешен, ҡараштарын сағылдырырға ярҙам итә.

“Тәңреләр күктә ҡала ” бүлексәһендә Әхмәт ибн Фаҙландың башҡорт туй йолаһында ҡатнашыуы, сәфәренең Болғар иленә дауамы һүрәтләнә. Артыр бей башҡорт туйына саҡырылғас, хәтиләргә бирелә. Автор ретроспектив алым аша Артырҙың башҡорт ерендәге үткәне, трагик мөхәббәте хаҡында бәйән итә. Бәхетһеҙ мөхәббәт хаҡындағы Мәжнүн ҡиссалары ла Артыр характерын асыуға булышлыҡ итә. Әлбиттә, туй мәжләсен Әхмәт ихлас ҡабул итмәй, Артырға бында ла ярайһы уҡ аңлатыу эштәре алып барырға тура килә. Туй мәжләсендәге көрәш хаҡында ла әҫәрләнеп, еренә еткереп һөйләй. “Мәсхәрә түгел, һынау был, уйынлы-ысынлы ярыш, кеше үҙ-үҙен яҡларлыҡмы, таһыллымы, көс- кеүәте бармы...- Артыр бей быларҙы юлдашына түҙем генә аңлата.- Ҡоҙаларҙы ғына түгел, егетте лә, килен буласаҡ ҡыҙҙы ла нимәгә яраҡлыҡҡа һынайҙар. Күсмә тормош шарттары кешенән үҙҙалы хәл итә торған күп нәмә: зирәклек, ырыуыңа, ғаиләңә тоғролоҡ, уларҙы ҡурсалау һәләте талап итә. Башҡорт Уралы менән көслө, ҡарыһүҙҙәрҙән күренеүенсә, батырҙар тыуған ерҙәренән алыҫлашҡан һайын, уларҙың һағыштары ла бермә-бер арта бара.” Тап ошо туйҙа башҡорттар хаҡында төшөнсәләре тағы ла тәрәнәйә төшә. “Ул да булмай, йырсы янына үлән-көпшә тотоп (ибн Фаҙлан унын “ҡурай” тип аталыуын хәҙер белә ине) ҡураныс ҡына йәнә берәү килеп баҫты. Көпшәһен ирендәренә терәне, һәм (эй, мөғжизә!) ошо үлән көпшәнән илаһи моң урғыла башланы. Ҡураныс ҡына ҡурайсы уйнай ғына башлағайны, алыштырып ҡуйҙыларвмы ни: үҙе лә, йөҙө лә танымаҫлыҡ үҙгәрҙе, күҙҙәре яна, ҡулбаштары, күкрәктәре дәртле уйнап ҡына тора, әйтерһең, был донъя кешеһе түгел, үҙенең ҡайҙа икәнен дә онотто. Донъяла бер ниндәй ҡаршылыҡ та, көндәшлек тә юҡ, тик бәхет кенә... Моң - иркен ҡош, ул оса, йөҙә. Башҡалар ҙа онотолған, ниндәйҙер ләзәтле хистәргә сумған, рәхәттә ойоған...Бер ни үҙгәртәмәй, сәбәләнмәй, нисек бар шулай моңға иҫереп йәшә лә йәшә инең. ”

“Башҡорттарҙа, башҡа төркиҙәрҙә булмағанса, батырҙары хаҡында йырҙары, өләндәре күп, - тигәйне бер мәл Төрк Тәкин. - Уларҙа донъя башынан уҡ килгән ҡаһарманлыҡтар данлана. Ата-бабаларын ололайҙар. Шуға рухтары ныҡ. ” Ышанмаһаң да ышанырһың. Сөнки зымбырлатырлыҡ ошондай сихри моң, серле көйҙәрҙе кем ижад иткән, “йәджудж, мәджудж” тип кәмһеткән ошо халыҡ түгелме? Мәңгелек әһәң был, мөхәббәт тәбиғәттең үҙ йыры, үҙ бөйөклөгө!” Ә Артыр бейҙең тыуған ер, тыуған ил хаҡында төшөнсәләре тағы ла тәрәнәйә төшә: “Башҡорт иле! Дәүерҙәр һуҙымында донъяға һин бик күп һоҡланғыс бөйөк эштәр күрһәттең, иленә, халҡыңа төбәп атылған уҡтарҙы үҙ күкрәктәренә һеңдереп һүндергән батыр

улдар үҫтерҙең. Шуға һинең менән дуҫтар ғына түгел, дошмандар ҙа иҫәпләшергә, хөрмәт итергә мөжбүр. Ошо юлыңа артабан да тоғро бул, байрағыңды юғары күтәр, башҡорт иле! Үҙ илендә сиктәр белмәй, кейектәй иркен йөрө, даръяларҙағы балыҡтай той үҙеңде, башҡорт балаһы! Ҡурҡма, был- һинең илең, йортоң һәм ғәзиз бишегең! Сиктәр һәм сикләүҙәрҙе дуҫтар түгел, һине тарих сүплегенә бырғатырға тырышыусы дошмандар, май күҙле көнсөлдәр уйлап сығара. Улар һинең бөйөклөгөңдө түгел, ә меҫкенлегеңде көҫәй, хайуан хәленә төшөүеңде көтә. Ғорур бул, башҡорт, башҡаларға өлгө күрһәтеп, үҙеңсә йәшә, тарих төпкөлөнән килгән затлы тамырҙан икәнеңде онотма.”

Сәйәхәттең һуңғы һуҡмаҡтары Болғарға юл ала. Илселекле Болғарға башҡорттар ихлас теләк менән оҙатып ҡала. Ләкин юлда ғәжәп хәлдәргә юлығалар. Тарпандар өйөрөн күреп, хайран ҡалалар. Яҙыусы был каритинаны художестволы деталь кимәленә күтәреп һүрәтләгән. Тарпан һәм башҡорт. Юҡҡа ғынамы Фаҙлан улы Әхмәт:

“Тәбиғәте лә, кешеләре лә бер ҡамырҙан яһалғанмы әллә быларҙың? Башҡорттар үҙҙәре лә – ошо ҡырағай тарпандар һымаҡ ғорур, баш бирмәҫ халыҡ. Ҡаты ҡуллы хәкимдәрҙән ситтә тороуҙары, ирекле йәшәү, киң далалар аҙҙырған, моғайын башҡорттарҙы буйһонмаҫ итеп яратҡан,”- тип уйламай. Был алым бик үҙенсәлекле. Роман фекерен тәрәнәйтеп ебәрә.

Ибн Фаҙлан яҙмалары Болғарҙағы көндәрҙе һүрәтләү менән туҡтала.

“Каруан килө Бағдадтан” романының композицияһы бер-береһен тулыландырып килгән сюжет ептәренән тығыҙ итеп туҡылған. Характерҙар араһында күҙгә бәрелеп торған конфликт юҡ тиерлек, ләкин уҡыусыны йәлеп итерлек психологик коллизия жанрҙы ойоштора, динамиканы барлыҡҡа килтерә. Шуға ла романдағы бихисап мифологик сюжет ептәре, һөйкәлмә ваҡиғалар, лирик сигенеүҙәр полифоник сюжетты тулыландырап, образдарҙың “аң ағышы" (поток сознания) булараҡ та кәүҙәләнелә.

Яҙыусы романдың аҙағын “Тарих юлдары борма-борма..." тип атап, үҙенсәлекле генә йомғаҡ яһай, һығымталары менән уҡыусыларҙы таныштыра. Бер яҡтан, дастан традицияларына хас ваҡиғаларғы яңы яҫылыҡта баһалау, бик күп мәғлүмәттәрҙе объектив һынландырыу өсөн был алым бик ҡулай. Үҙен- үҙе аҡлай.

Роберт Байымовтың “Каруан килә Бағдадтан” романы тарихыбыҙҙың бер осорон ғына һүрәтләүҙән башлай ҙа, ҙур географик һәм ваҡыт киңлектәрен яулап алып, шәхес һәм йәмғиәт конфликты тирәләй беҙҙең заман өсөн актуаль булған байтаҡ проблемаларҙы күтәреп сыға. Яҙыусы оҫта итеп уларҙы бер епкә, ә ептәрҙе бер туҡымаға туҡый. Был иһә, беҙҙең аңдарыбыҙҙы яулап, зиһендәребеҙҙе биләй ҙә, үҙ-үҙебеҙгә яңыса бағырға, яңыса баһаларға саҡыра.

Беҙ эңерҙе офоҡҡа ҡарап, тәүлектең һуңғы сиктәрен күҙәтергә күнеккәнбеҙ. Һәм күберәк ошо йүнәлештә фекер йөрөтәбеҙ. Билдәле, офоҡ

сиктәрен миләүшә төҫөнә манып, бар ғәләмде үҙенә арбар тәбиғәттең илаһи көсө, арбар төҫө лә барҙыр. Тәүлек тамамланыу- эшләгән эштәрҙе баһалар мәл дә. Ләкин гел генә бер йүнәлеш беҙҙең булмышыбыҙҙы үҙгәртеп, ҡараштарҙы тарайтмаймы икән? Бәлки... Роберт Байымовтын “Каруан килә Бағдадтан” әҫәрендәге һүрәтләнгән ваҡиғалар, образдарҙың хәрәкәте, роман фекере беҙҙе иртә таңға, ҡояш ҡалҡыуына, уның иртәңге нурҙары аша көмөш ысыҡ тамсыларының илаһи ҡөҙрәтенә бағып, уй-ниәтәребеҙҙе, булмышыбыҙҙы, мәңгелек хәтер сылбырын тәбиғәттең үҙе кеүек көйләп, киләсәккә ғорур һәм ныҡлы аҙымдар менән атларға саҡыра түгелме?!Уйлашайыҡ...

Уйҙарға һалған, фекерҙе тәрәнәйткән ижад, ғилми эшмәкәрлек Р.Н.Байымовтың бәрәкәтле тормошон бер аҙ күҙалларға ярҙам итә. Остаз. Ғалим. Яҙыусы. Был өс тағанға тағы ла утыҙ йылға яҡын БДУ-ла башҡорт әҙәбиәте һәм фольклоры кафедраһы менән етәкселек итеүен, «Йәдкәр» журналының баш мөхәррире һәм шулай уҡ байтаҡ баҫмаларҙың редколлегия ағзаһы булыуын да өҫтәһәк, профессорҙың эшмәкәрлеге тулыраҡ сағылыр. Ул бит бар эшенән, хеҙмәтенән, тормошонан матурлыҡ таба белеп, ошо күркәмлек саҡ ҡына ла кәмемәһен, сайпылмаһын, ә киң даирәне яулап алһын тип, тоғро хеҙмәт итте. Был иһә, тыуған яғын йәмләп аҡҡан Ағиҙелгә хас, Роберт Нурмөхәмәт улы Байымовтың булмышынан ине....

© Әлибаев З.А., 2017

Әхмәҙиев Р.Б.,
филология фәндәре докторы, БДУ профессоры,
Өфө ҡалаһы

БӨГӨНГӨ КОМЕДИЯ, ЙӘҒНИ КҮҘ ЙӘШТӘРЕ АША КӨЛӨҮ

Хәҙерге башҡорт комедияһы күҙгә күренеп торған кире күренештәрҙе сағылдырыу менән сикләнмәйенсә, геройҙарының эске донъяһына тәрәнерәк үтеп инеп, иғтибарын рухи камиллыҡ менән фәҡирлек, изгелек менән яуыҙлыҡ проблемаларына йүнәлтә. Һөҙөмтәлә шаҡтай бай ижад традицияһына эйә булған сатирик комедия менән лирик комедия араһындағы айырымлыҡтар кәмей, ҡайһы бер осраҡта уларҙың жанр доминантаһын асыҡлау еңелдән булмай.

Бындай феномен, иң тәүге сиратта, бөгөнгө ысынбарлыҡтың ҡатмарлы, ҡаршылыҡлы яҡтарын, үҫеш тенденцияларын адекват сағылдырыу зарурлығы менән аңлатыла. Бөгөнгө комедия, көндәлек тормош материалына нигеҙләнеүенә ҡарамаҫтан, йәмғиәттәге социаль-ижтимағи мөнәсәбәттәр механизмын актуаль проблемалар, әхлаҡи-этик традициялар күҙлегенән сығып баһалауы йәһәтенән иғтибарҙы йәлеп итә. И.Йомағоловтың “Буш сәңгелдәк”, Х.Зариповтың “Их, кәләше лә кәләше!..”,

Н.Ғәйетбайҙың “Аты барҙың – дәрте бар”, С.Латыпов менән Х.Фатихованың “Көнләш, Америка, көнләш!...” әҫәрҙәре шундайҙарҙан.

С.Латипов менән Х.Фәтихованың “Көнләш, Америка, көнләш!..” пьесаһы – характерҙарҙың комик тәбиғәте, уларҙың нескә юмор менән һуғарылған хәл-ситуацияларҙы тыуҙырыуы йәһәтенән ысын мәғәнәһендә халыҡ комедияһы. Шуның менән бергә, стиль йәһәтенән подтексҡа, иронияға ҡоролған хәҙерге заман тамашаһы ла.

Әҫәрҙең экспозицияһынан аңлашылып өлгөрөүенсә, хәрәкәттә ҡатнашыусылар ике төркөмгә бүленгән. Ауыл халҡының бер өлөшө уйын-көлкөгә бирелеп, булғанынан ҡәнәғәт булып, дәғүәһеҙ-ниһеҙ, тыныс ҡына йәшәп ятыуҙы хуп күрә. Улар башҡа төрлө тормоштоң булыуын күҙ алдына ла килтермәй, ул турала уйлап та ҡарамай. Икенселәрен ауылдағы хәлдәр менән бер рәттән, илдәге, донъялағы яңылыҡтар, үҙгәрештәр ҡыҙыҡһындыра. Был персонаждар өсөн заман елдәре уларҙың ауылын да, үҙҙәрен дә урап үтмәҫ кеүек. Араларынан Ғәйфулла ҡарт әйтмешләй, “үгеҙ үлһә – ит, арба һынһа – утын, тип ойоп йәшәргә” риза түгелдәр. Ауылдарының киләсәге өсөн борсолған был кешеләр күмәкләп һөйләшеү өсөн бер-нисә тапҡыр йыйылып та ҡарай, тик араларында берҙәмлек булмау сәбәпле, тейешле ҡарарға килә алмайынса, таралышырға мәжбүрҙәр.

Пьесаның авторҙары ошондай хәлгә баһа бирергә, хөкөм сығарырға ашыҡмай. Улар ҡуйылған проблеманың ни тиклем актуаль, ижтимағи яңғырашлы, милли әһәмиәтле икәнлеген күрһәтеү маҡсатында персонаждарҙы көлөү тыуҙырған, фәһемле бер-нисә ситуацияға ҡуйып, һынап ҡарай. Һөҙөмтәлә ысын мәғәнәһендә көлкө туйы хасил була. Ындай комик эффект персонаждарҙың бер ҡатлылыҡ, ышаныусанлыҡ кеүек сифаттарын көлөү объекты итеп алыуҙан килеп сыҡҡан. Уларҙың бындай сифаттары ҡала йәштәренең Голливуд вәкилдәре сифатында ауылдарына килеүе менән бәйле хәлдәрҙә айырыуса асыҡ күренә. “Американдарҙың” кино төшөрөү маҡсатында уларҙың иҫке ауылдарын һатып алырға йөрөүе тураһындағы имеш-мимештәргә халыҡтың әлеге битараф, вайымһыҙ өлөшө ышанып өлгөрә. Бигерәк тә икенсе урында төҙөләсәк яңы ауыл перспективаһы, уңайлығы булған өйҙәрҙә йәшәү иллюзияһы уларҙы ҡанатландырып ебәрә.

Лирик, публицистик пафосы ярайһы уҡ көслө булыуға ҡарамаҫтан, комедиялағы хәрәкәт аҙағынаса сатирик бәҫен кәметмәй. Авторҙар ауыл кешеләренең үҙ яҙмышына вайымһыҙлығын күрһәтеүҙе маҡсат итеп ҡуйыу сәбәпле, юморҙан тыш, сарказмдан да баш тартмай. Режиссер Мартин Лонг ролен башҡарған Раилдең йыйылыштағы сығышы быға асыҡ миҫал: “Дөрөҫ аңлағыҙ,ауылды һатып алыу –беҙҙең өсөн сүп кенә.Ә бына һеҙҙеке кеүек,туҙып бөткән,иҫкергән йортлы ауыл – унлата ҡыйбат сығасаҡ.Ни өсөн? Сөнки, Америкала иҫке-моҫҡо ,туҙған,ташландыҡ материалдар табыу ҡыйын,мөмкин дә түгел. Ә һеҙҙә муйындан!» Сания исемле ҡатындың

әйткәне ауыл ирҙәренә сығарылған хөкөм булып яңғырай: “Салбар кейеп йөрөгән булаһығыҙ.Ата-бабалар нигеҙен аҡсаға һатырға ғына эшкинәһегеҙме? Оятһыҙҙар! Һатлыҡ йәндәр!”.

Күренеүенсә, “Көнләш, Америка, көнләш!..” комедияһы ундағы тамашаның уйналышы, көтөлмәгәнлек эффектын ҡулланыу йәһәтенән күҙ йәштәре аша көлөү тыуҙырған сәхнә әҫәре. Әҫәрҙә алынған проблеманан сығып фекер йөрөтһәк, уның сәйәси, ижтимағи, милли мәғәнәһе тарих төпкөлөнә барып тоташа, киләсәктә абай булырға саҡыра. Сөнки халҡыбыҙ тарихында ерҙе һатыу, талау, тартып алыу осраҡтары күп теркәлгән. Ул айырым тема рәүешендә әҙәбиәтебеҙҙә шулай уҡ үҙенең урынын алған. Хәҙерге әҙәбиәттә мөһим проблеманы тәүгеләрҙән булып күтәреп сыҡҡан “Көнләш, Америка, көнләш!..” әҫәре һәр яҡлап хуплауға лайыҡ. Ул милли комедиябыҙҙың яңы ҡаҙанышы.

Ф.Бүләков үҙенең “Эх, күгәрсенкәйҙәрем!..” пьесаһын “лирик комедия” тип билдәләгән. Автор фекерен инҡар итмәйенсә, был әҫәрҙә комедия жанрына хас булған сифаттар менән бер юлы драматик мотивтың көслө булыуын танырға кәрәк. Юҡһа, пьесаның композицияһы антитезаға ҡоролмаған, йәғни персонаждарҙың драматизм менән һуғарылған үткән ғүмере, асылда, комик хәл-күренештәрҙән торған хәҙерге тормошо менән сағыштырып күрһәтелмәгән булыр ине.

Әҫәр ҡарттар йортондағы тормошто һүрәтләгән күренештәр менән башланып китә һәм унда бер-нисә ҡарсыҡтың көн итеүе асыҡлана. Автор уларҙың паспортына ҡарап, кем булыуын, ҡайҙан килеүен асыҡлап тормай, һүҙҙе шунда уҡ персонаждарҙың үҙҙәренә бирә. Аңлашыла ки, был әбейҙәрҙең барыһы ла интернатҡа ҡартлыҡ буйынса ғына килеп эләкмәгән, бының өсөн уларҙың һәр береһенең шәхсән сәбәбе бар.

Ҡарттар йортонда уңайлы шарттар булыуға ҡарамаҫтан, әбейҙәр ауылдағы еңел булмаған үткәндәрен һағына. Әммә улар өсөн кирегә юл юҡ, сөнки, Әклимә исемлеһе әйтмешләй, “осһоҙ-ҡырыйһыҙ ауылҡайҙарыбыҙҙы тырым-тыраҡай туҙҙырып бөткәндәр”. Ҡарттар йортондағы өйҙәш тормош был ҡатындарҙы һис кенә лә үҙһендермәй, һәр береһен уртаҡ психологик кәйеф – яңғыҙлыҡ солғап ала.Шунлыҡтан улар ҡайҙалыр ситкә китеү тураһында уйлана башлай.

Ф.Бүләков үҙенең был комедияһында ауыл әбейҙәре тормошондағы сәхифәләрҙе бер фокусҡа йыйып, яңғыҙлыҡ, өлкән быуын кешеләренең йәмғиәттә яҡлау тапмауы ише проблеманың социаль сығанаҡтарын асыҡлауҙы маҡсат итеп ҡуймай, ә иғтибарын рухи бөтөнлөк һәм берҙәмлек мәсьәләһенә йүнәлтә. Был йәһәттән Абдулла исемле ҡарттың һүҙҙәре замандаштары өсөн һабаҡ, килер тыуындарға аманат булырлыҡ: “Быға тиклем һыйынырға, йылынырға урын табалмай, бөтә донъянан айырылып, рәнйетелеп бер яңғыҙыбыҙ йәшәнек. Бер-беребеҙгә таянып, һырынып, бер-

беребеҙҙең ҡәҙеркәйҙәрен генә белеп, татыу ғына йәшәмәһәк, беҙҙе сүп урынына тапап ҡына үтерҙәр. Заманы шундай хәҙер…”

Персонаждарҙы биләп алған яңғыҙлыҡ хисе, үгәйһетелгәнлек тойғоһо бер үк ваҡытта уларҙы бер-береһенә яҡынайтыу, берләштереү сараһы булып әүерелә. Интернатты ташлап китеү теләгенән әбейҙәрҙең күҙ алдында ауылға барып йәшәп алыу кеүек виртуаль киләсәк килеп баҫа. Шуның менән улар йәшәй башлай, шуның менән бер-береһенең күңелен йыуата.

Виртуаль ысынбарлыҡ тыуҙырған уйҙар, тойғо-кисерештәр гаммаһы,үҙ сиратында, персонаждарҙың драматик тороштан икенсе–күҙ йәштәре аша көлөү тыуҙырған торошҡа күсеүен белдереүсе психологик сара. Шул рәүешле, персонаждарҙың үҙ ниәттәрен тормошҡа ашырыуы йәһәтенән күрһәткән холоҡ-ҡылыҡтары, башҡарған эштәре комик һынланыш алып китә. Был юлы автор әбейҙәрҙең бер ни тиклем ҡырыҫланып өлгөргән күңелдәрен асып, тамашасыны уларҙағы даръялар менән таныштырыуҙы маҡсат итеп ҡуя.Шулай итеп, Ф. Бүләковтың “Эх, күгәрсенкәйҙәрем!..” пьесаһында комик һәм драматик башланғыстарҙың берлегендә бөгөнгө тормоштоң айырылғыһыҙ атрибуты була барған мәсьәләләр– өлкән быуын вәкилдәрен яңғыҙлыҡтан арындырыу, социаль йәһәттән реабилитациялау – әҫәрҙең художестволы ысынбарлығында тәьҫирле һәм фәһемле сағылыш тапҡан.

Әйтелгәндәргә ярашлы, өлкән йәштәге дүрт ҡатын-ҡыҙҙың ышандырырлыҡ лирик-психологик портреттары барлыҡҡа килгән. Улар тотош бер галереяны тәшкил итә. Ләкин был портреттар статик планда түгел, улар үҙ-үҙе менән бер туҡтауһыҙ көрәшеүсе, рухи-әхлаҡи көсөргәнеш менән йәшәүсе персонаждарҙың күңел донъяһын күрһәтеп бирә. Һүҙ юҡ, был тәңгәлдә геройҙарҙың фекер менән хис ҡушылмаһынан торған йөрәктән сыҡҡан һүҙҙәре, диалогтары, аһәңле монологтары уларҙың күңеленең юғарылығын, тойғоларының нескәлеген һәм сафлығын, тормош позицияларының уртаҡлығын билдәләй.

©Әхмәҙиев Р.Б., 2017

Әхмәтйәнова Н.Ә.
филология фәндәре кандидаты, БДУ доценты,
Өфө ҡалаһы

БАШҠОРТ ЖУРНАЛИСТИКАҺЫНДА ИНТЕРВЬЮ ТӨРҘӘРЕ

Башҡорт милли матбуғаты биттәрендә интервью жанрына, уның тәрән философияға, аҡыл ҡеүәһенә, рухи ҡиммәттәргә иғтибар бүлеүсе төрҙәренә ҡыҙыҡһыныу арта. Интервью –йәмғиәт тормошонда әһәмиәтле урын алып тороусы шәхес менән журналистың актуаль темаларға һөйләшеүен тәшкил иткән публицистик жанр. Инглиз теленән алынған был

һүҙҙең семантикаһына килгәндә, ул "үҙ-ара йоғонто яһау", "бер йүнәлештә барыу" тигәнде аңлатыусы "inter" префиксынан, һәм "фекер", "уй", "ҡараш" тигәнде белдереүсе "view" һүҙенән яһалған. Тимәк, интервью – "фекер алышыу", "факт һәм мәғлүмәттәр менән бүлешеү" тигәнде аңлата. Интервью - мәғлүмәт алыу ысулдарының иң таралған төрө. Жанрҙар системаһында интервью төрлө сифаттарына нигеҙләнеп классификациялана. Уның төрҙәрен билдәләү нигеҙендә түбәндәге ҡылыҡһырламалар ятыуы мөмкин: сағылдырыу предметы, әңгәмәнең маҡсаты, уны сағылдырыу ысулдары. "Предмет, функция, ысул – интервьюның ғына түгел, ә барлыҡ журналистика жанрҙарының нигеҙ ташы."[1,35 б.].

Интервьюны мәғлүмәти һәм аналитик төргә бүлергә мөмкин. Мәғлүмәти интервьюның төп маҡсаты - гәзит уҡыусыларҙы, радио-телевизор тыңлаусы һәм ҡараусыларҙы ниндәйҙер яңы күренеш, хәл-ваҡиға, процесс, ҡыҙыҡлы кешеләр менән яҡындан таныштырыуға ҡайтып ҡала. Ул шулай уҡ ҡыҫҡа һәм конкрет һорауҙарға тапҡыр яуап биреүе менән айырылып тора. Мәғлүмәти интервьюла автор әңгәмәсеһенән кем? нимә? ҡайҙа? ҡасан? һорауҙарына яуап биреүен талап итә. Был төрҙә авторҙы һәм аудиторияны ҡыҙыҡһындырған мәғлүмәт буйынса анализ килтерелмәй. Аналитик интервью геройҙарҙың эшенә ҡылыҡһырлама биреү йәки ниндәйҙер хәл-ваҡиғаның сәбәбен белеү, уның йәмғиәт өсөн әһәмиәтен асыҡлау өсөн ҡулланыла. Ул факт тураһында мәғлүмәт еткереп кенә ҡалмай, өҫтәүенә ни өсөн? ни рәүешле? был нимәне аңлата? һ.б. һорауҙарға яуап бирә. Был осраҡта яуап биреүсе кеше төрлө миҫалдар килтереп, тулы, аргументлы яуаптар ҡайтарһын өсөн журналист әңгәмәнең темаһын яҡшы аңларға, төплө һорауҙар бирергә бурыслы. Аналитик интервьюла иҡтисади, сәйәси проблемалар яҡтыртылырға, йәмғиәт өсөн ҡыҙыҡ булған кеше шәхесе тураһында яҙылыуы мөмкин.

Шулай уҡ интервью мәғлүмәт йыйыу маҡсатына ярашлы интервью түбәндәге төрҙәргә бүленә:*Мәғлүмәти интервью* – яңылыҡтар тапшырыуына материал туплау өсөн уңайлы. Уның нигеҙендә журналистың кем? нимә? ҡайҙа? ҡасан? ни өсөн? һорауҙарына яуап алыуы ята. Факт тураһында тулы мәғлүмәт йыйыу өсөн ошо һорауҙарға алынған яуаптар етә.*Оператив интервью* – мәғлүмәти интервьюның ҡыҫҡартылған варианты.*Блиц- һорау алыу* интервью төрө конкрет тема буйынса аныҡ бер генә һорауға төрлө кешеләрҙең фекерен белеүгә ҡайтып ҡала. Уны инглизсә "street talk" тип тә атайҙар, шулай уҡ латинса варианты – "vox pop" та ҡулланыла. Блиц-опростың башҡа интервью төрҙәренән төп айырмаһы – бер үк һорауға төрлө йәки бер генә социаль ҡатлам кешеләренән яуап алыу. *Интервью-тикшереү* – булған хәл-ваҡиғаны, проблеманы тулыһынса өйрәнеү өсөн үткәрелә. Ул төптән уйланып ойошторола, ваҡыт яғынан сикләнмәй. Журналист тарафынан һорауҙар яҡшы төҙөлгән, мәсьәләгә ҡағылышлы бөтә материалдар өйрәнелгән, әңгәмәлә ҡатнашыусыларҙың һәр

береһенә индивидуаль яҡынайыу юлы табылған булырға тейеш.*Интервью-портрет, йәки персональ интервью* – киң аудиторияның ҡыҙыҡһыныуын йәлеп итерҙәй, йәмәғәт тормошонда ниндәйҙер әһәмиәтле роль уйнаусы, киң билдәле кеше шәхесен асыусы әңгәмә: шәхестең холоҡ-фиғелен, ыңғай һәм кире яҡтарын, тормошҡа ҡарашын, уй-фекерҙәрен үҙе, яҡындары, коллегалары һөйләгәндәре, көндәлек тормошо, кейем-һалымы, геройҙың һөйләү телмәре, интерьер аша еткерә. *Әңгәмә-диалог* – был осраҡта журналист аудиторияға мәғлүмәт еткереүсе ролен генә башҡарып ҡалмай, әңгәмәсеһе менән бергә ижад итә. Беренсенән, диалог журналистан оло һөнәри тәжрибә, ысын ижадсы абруйы талап итә. Икенсенән, журналистан әңгәмәгә эштәре, йәмғиәттә тотҡан урыны, һәр нәмәгә үҙ ҡарашы, фекере булыуы менән айырылып торған кешене саҡыра алыу талап ителә. Уның ярҙамында интервью барышында күтәрелгән проблемаға тулы анализ яһала, артабан үсеш мөмкинлектәре күҙаллана.

Интервьюның ойошторолоу формаһы буйынса классификацияһы ла киң таралған. *Пресс-конференция* – коллектив интервью. Был осраҡта журналистарға билдәләнгән ваҡытта бер урынға йыйылып, түңәрәк өҫтәл артында актуаль мәсьәлә буйынса күтәрелгән һорауҙарға яуапты был өлкәләге белгес, йәки власть структураһы вәкиленән алыу мөмкинлеге бирелә. *Прессаға сығыу* – ньюсмейкерҙар үҙ инициативаһы буйынса журналистарға уҙған саралар тураһында мәғлүмәт бирә. Прессаға сығыу пресс-конференциянан айырмалы рәүештә, алдан планлаштырылмай. *Брифинг* – ойошманың йә компанияның эш барышы менән регуляр таныштырып тороу өсөн ваҡыты-ваҡыты менән үткәрелеп торолған сара. *Түңәрәк өҫтәл* – интервью үткәреү ысулдарының иң ауыр формаларының береһе. Был осраҡта журналист бер нисә герой менән ултырып һөйләшә. Түңәрәк өҫтәл һәм уның төрҙәре – дебаттар, дискуссиялар – журналистан айырыуса яҡшы әҙерлек талап итә. Нигеҙҙә, бында эксперттар, сәйәсмәндәр саҡырыла. *Телефон аша интервью* – мәғлүмәт туплауҙың иң оператив формаһы. Шулай уҡ, интервьюны Интернет селтәрендә электрон почта, төрлө социаль селтәр, форумдар, чаттар аша үткәреп була.

Әңгәмә темаһы буйынса интервьюны түбәндәге төрҙәргә бүлеп ҡарарға мөмкин: *Мәғлүмәти интервью.* Әңгәмәнең төп предметы – яңы факттар. Журналисты әңгәмәсеһе мәғлүмәт сығанағы булараҡ ҡына ҡыҙыҡһындыра, шәхес булараҡ әһәмиәт бирелмәй. Ҡайһы бер осраҡта мәғлүмәти интервью репортаж элементтарын үҙ эсенә алып, шаһиттар һөйләгән хәбәрҙәрҙән тороуы мөмкин. *Эксперт интервьюһы.* Был интервью төрө респонденттан тикшерелгән өлкәнең эксперты булыуын талап итә. Эксперт интервьюһы һөҙөмтәһендә журналист үҙ һорауҙарына респонденттан тулы, аңлатмалы яуаптар ала. Яуап биреүсе ниндәйҙер өлкәнең бөтә үҙенсәлектәрен яҡшы белгән, уны анализлай алған юғары белгес сифатында сығыш яһай. Эксперт интервьюһы һорау алыу

формаһында бирелеүе, йәки аналитик мәҡәлә нигеҙен тәшкил итергә мөмкин. Ике осраҡта ла аноним яуаптар ҡабул ителмәй. *Проблематик интервью*. "Проблематик интервьюның төп тикшереү предметы – фекерҙәр һәм фекер сығанаҡтарын сағыштырып ҡарау" [2,23 б]. Был төр интервью бер нисә фекерҙәштең әңгәмәһен сағылдырырға мөмкин. Проблематик интервью һәр ваҡыт нимәнелер тәнҡитләй. Журналист әңгәмәсеһе килтергән ҡаршы аргументтарға, дәлилдәргә яуап бирергә әҙер булырға, һорауҙарын төрлө ситуацияларҙы иҫәпкә алып төҙөргә тейеш.*Интервью-"танышыу"*. Ул үҙ сиратында өс төргә бүленә. - *Интервью-портрет* – уның төп маҡсаты әңгәмәсенең эмоциональ-психологик портретын булдырыу. Журналист был кеше тураһында мөмкин тиклем күберәк мәғлүмәт еткереп, уның холоҡ-фиғелен, донъяға ҡарашын тулыһынса асып биреүгә йүнәлтелгән һорауҙарға баҫым яһарға тейеш.- *Фашлау ("антигерой" менән)* – был интервью барышында журналист алдына геройын фашлау, ҡоро һыуға сығарыуҙы маҡсат итеп ҡуя һәм быны эшләр өсөн әңгәмәсеһе яуаптарында фекер ҡаршылыҡтары эҙләй. Тупаҫ һорауҙар бирмәҫкә, әммә герой факттарҙы боҙоп күрһәтмәһен, шымып ҡалмаһын өсөн уны шаҡ ҡатырырлыҡ һорауҙар бирергә кәрәк. - *"Йондоҙло" интервью* – йыш осраҡта билдәле шәхес интервью геройы итеп алына. "Бындай интервьюлар танылған кешеләрҙең имиджын күтәреү өсөн ижад ителә. Ләкин геройҙың ысын йөҙөн асыу, маскаһын систереү булараҡ та үткәрелергә мөмкин. Был осраҡта шәхестең биографияһындағы ҡыҙыҡлы деталдәргә, ваҡ-төйәк факттарға иғтибар бүлергә кәрәк" [2, 14 б.].

Интервью тексының логик схемаһы ике мәғәнәүи үҙәктән тороуы мөмкин. Уның ошо һыҙатынан сығып, интервьюның тағы ике төрөн билдәләргә була: *бер мәғәнәүи үҙәктән торған интервью һәм ике мәғәнәүи үҙәктән торған интервью*. Беренсе төргә үҙегендә кеше торған интервью-портреттар ҡарай. Был төрҙә бөтә нәмә әңгәмәсенең шәхесен асып биреүгә йүнәлтелгән. Ғәҙәттә, интервью геройы сифатында киң публикаға билдәле арҙаҡлы шәхестәр сығыш яһай. Шуға күрә, журналистың төп бурысы геройҙың эске донъяһын асып биреү түгел, ә уның тормошо тураһында яңы, ғәҙәти булмаған факт, мәғлүмәт "тартып сығарыу". Кешенең шәхси тормошо менән ҡыҙыҡһынмай, интервью барышында унан мәғлүмәт кенә алынған текстар ҙа бер мәғәнәүи үҙәктән тора. Был мәғлүмәти, проблематик һәм эксперт интервьюһы булыуы мөмкин. "Әңгәмә барышында тупланған мәғлүмәттәр мотлаҡ интервью формаһында ғына түгел, башҡа жанрҙа ла бирелеүе мөмкин. Мәҫәлән, проблематик мәҡәлә итеп,"- тип билдәләй Л.М.Майданова [3, 58 б.]. Интервью тексының икенсе төрөнөң логик схемаһы ике мәғәнәүи үҙәктән тора – әңгәмәсе һәм әңгәмәнең предметы. Был осраҡта журналисҡа мәғлүмәт алыуҙан тыш, әңгәмәсеһе һәм әңгәмә предметының үҙ-ара бәйләнеше лә мөһим. Шулай итеп, ҡоро факттар

эмоциональ яҡтан тулылана, шәхси фекергә урын бирелә, геройҙың шәхесе факттар аша тасуирлана.

Журналист һорауҙарының бер-береһе менән тематик бәйләнеше, бирелеү тәртибенә ҡарап, интервью композицияһы ирекле һәм импровизацияланған әңгәмә төрҙәренә бүленә. *Ирекле композициялы интервьюла* һорауҙарҙың урындарын алмаштырып ҡуйыу һүҙ барышына, текст мәғәнәһенә бер ниндәй ҙә йоғонто яһамай. Мәҫәлән, был төргә “Тура бәйләнеш” рубрикаһы аҫтында йыйнап баҫтырылған текстар инә. Унда гәзит уҡыусылар телефон аша биргән төрлө һорауҙарға яуаптар бер нисә тематик төркөмгә бүлеп баҫтырыла. *Импровизацияланған әңгәмә композицияһы* тибында төҙөлгән интервьюла килеһенсә, һәр һорау һәм яуаптар тығыҙ бәйләнгән. Бында “киләһе һорау әңгәмәсенең яуабынан сығып бирелә, шуға күрә һорау-яуап берәмектәрен урындары менән алыштырып килтереү мөмкин түгел”. Ҡыҙыҡлы тойолған темаларҙан герой ситкә тайпылмаһын өсөн журналист әңгәмәсеһенең фекер үҫешен иғтибар менән күҙәтеп барырға тейеш. Практикала журналист ғәҙәттә, бер нисә һорауын алдан әҙерләп ҡуя, текст артабан һүҙ нимә хаҡында барасағын белдергән бүлексәләргә өлөшләп бирелә.

Композиция үҙенсәлектәре, бирелеш формаһы буйынса интервью бер нисә төргә бүленә. *Интервью-диалог* – гәзит-журнал биттәрендә һорау-яуап теҙмәһе формаһында баҫтырылған интервью тибы. *Интервью-монологтың* тексы формаль рәүештә тематик өлөштәргә бүленмәгән. Уның башында әңгәмә темаһын асыҡлаусы журналист һорауы ҡуйыла, артабан геройҙың монологик телмәре бирелә. Интервьюның был төрө гәзит биттәрендә һирәк осрай. *Коллектив интервью* бер үк ваҡытта бер нисә кешенән алына. Журналист һорауҙарына әңгәмәселәрҙең йә береһе, йә икенсеһе яуап бирә. Коллектив интервью ойошторолоу формаһы буйынса түңәрәк өҫтәл кеүек. Әңгәмәселәрҙең яуабы журналист һорауҙары менән аралашып бара. Ҡайһы саҡта бер үк һорауға бер нисә кешенең яуабы һәм фекерҙәре килтерелергә мөмкин. Интервьюның был төрөнә брифинг һәм пресс-конференциялар ҡарай. Ләкин гәзит биттәрендә баҫылған мәҡәләләрҙе анализлап ҡарағанда, журналистарҙың геройҙар менән аралашыуының был төрҙәре күп осраҡта отчет жанрында бирелә. *Интервью-һүрәтләмә* башҡа төр интервьюларҙан автор комментарийҙары индерелеүе менән айырылып тора һәм һорау биреүҙән тыш, журналисҡа үҙ фекерен әйтеү, факттарға аңлатмалар биреү, әңгәмә ниндәй шарттарҙа уҙғарылыуы тураһында әйтеү, геройына бер нисә һүҙ менән ҡылыҡһырлама биреү, уның портретын булдырыу мөмкинлеген дә бирә. *Анкета* киң аудиториянан интервью алыуҙың бер төрө. Ул ниндәйҙер конкрет һорау буйынса йәмәғәттең фекерен сағылдырыусы, социологик һорау алыу һөҙөмтәһе булыуы мөмкин. Һуңғы осорҙа гәзит биттәрендә билдәле бер рубрика аҫтында баҫылған мәҡәлә аҙағында бөтәһе өсөн төҙөлгән стандарт һорауҙарға төрлө геройҙарҙың

яуабы белешмә рәүешендә, йә айырым блок итеп урынлаштырыла, был да анкетаның бер төрө.

Интервьюның тағы бер төрө итеп *интервью-фекерҙе* айырып ҡарарға мөмкин. Ул “ниндәйҙер ваҡиға, факт, проблемаға компетентлы кешенең киң йәйелдерелгән комментарийы” [1, 36 б.]. Ғәҙәттә, бындай интервьюлар аналитик мәҡәлә, репортаж кеүек төп материал менән бер тема аҫтында баҫыла. Интервьюның һорауҙары гәзит уҡыусы тарафынан бирелгән осраҡты айырып әйтеп китергә кәрәк. Беренсенән, был *“Тура бәйләнеш” формаһы* булыуы мөмкин. Унда гәзит уҡыусылар телефон аша биргән һорауҙарға яуаптар тематик берәмектәргә бүленеп, һорау-яуап формаһында баҫып сығарыла. Икенсенән, *“ҡулға хаттар тотоп интервью алыу” формаһы*. Бындай интервьюлар республика һәм урындағы баҫмаларҙа йыш күренә. Гәзит уҡыусылар үҙҙәрен борсоған һорауҙар менән власть вәкилдәренә, белгестәргә гәзит редакцияһы аша мөрәжәғәт итә [1, 42 б.] .

Шулай итеп, интервью жанрының үҫеше уның төрлө типтары барлыҡҡа килеүенә этәргес була. Был типтар үҙ сиратында интервью жанрының бихисап классификацияларын барлыҡҡа килтерә. Ошо классификацияларҙы жанр барлыҡҡа килтереүсе һыҙаттар аша анализлау, жанр үҙенсәлектәрен һәм уның төрҙәрен асыҡларға ярҙам итә.

Әҙәбиәт

1.Ахметьянова Н.А. Особенности жанра интервью в башкирской журналистике.-Уфа, РИНЦ БашГУ, 2015.-82 с.

2.Майданова Л.М. Стилистические особенности газетных жанров.-М.;Аспект-Пресс, 2001.-328с

3.Тертычный А.А. Жанры периодической печати.- М., 2006.-264 с.

4.Шостак М.И. Журналист и его произведение.-М.,2014.- 560 с.

© Әхмәтйәнова Н.Ә., 2017

Әхмәтйәнова Н.Ә.
филология фәндәре кандидаты, БДУ доценты,
Өфө ҡалаһы

Ә.З.ВӘЛИДИҘЕҢ «БӨРЙӘН БАШҠОРТТАРЫ АРАҺЫНДА» МӘҠӘЛӘҺЕНЕҢ ИДЕЯ-ПРОБЛЕМАТИК НИГЕҘҘӘРЕ

Егерменсе быуат башында Рәсәй журналистикаһы үҫеш осорон кисерә: партиялар, шәхси эшҡыуарҙар төрлө йүнәлешле баҫмаларҙы сығарыу мөмкинлегенә эйә була. Был йәнлелек башҡорт мөхитен дә урап үтмәй. Шәкир һәм Зәкир Рәмиевтар беҙҙең регионда матбуғат эшен яйға һала. 1906 йылда Ырымбурҙа «Ваҡыт» газетаһы, 1908 йылда «Шура» журналы сығарыла башлай. «Шура» журналын Алыҫ Көнсығышта, Кавказда, Төркистанда, Узбәкстанда, Ҡаҙаҡстанда, Себерҙә алдыралар һәм яратып уҡыйҙар.Мөхәррир Р.Фәхретдиновтың тырышлығы арҡаһында

журнал тиҙҙән «иң элек ғилми-педагогик һәм методик йүнәлешле абруйлы матбуғат органдарының береһенә әүерелә», - тип билдәләй ғалим Ғ.С.Ҡунафин [4;383 б]. Журнал айына 2 тапҡыр 1918 йылдың мартына тиклем баҫыла. Баҫыла башлаған көндәренән алып, «Шура» журналы төрлө ҡатлам уҡыусылары араһында популярлыҡ яулай.

Мөхәрририәт заманының ижтимағи фекер үҫеше үҙенсәлектәрен, традицияларын иҫәпкә алырға тырыша, заманының танылған зыялылары журнал менән хеҙмәттәшлек итә. Шуларҙың береһе - халҡыбыҙҙың данлыҡлы улы, тарихсы Әхмәтзәки Вәлиди Туған. Атаһының мәҙрәсәһендә 16 йәше тулыр-тулмаҫтан «Йолдыз»,«Баян ул-Хаҡ» (Ҡазан), «Ваҡыт» (Ырымбур),«Иҙел»(Әстерхан), «Өлфәт», «Әт-Тәлмиз» (Петербург), «Иршад», «Фәүзәт» (Баҡы),«Тәржеман» (Ҡырым), «Иҙел» (Әстрхан),«Биржевые новости», «Нива» (Мәскәү) кеүек рус, ҡаҙаҡ, ғәрәп, төрки телендә сыҡҡан газета-журналдарға яҙылып, ҡайһы берҙәренә даими рәүештә үҙенең мәҡәләләрен ебәреп торған, шуға күрә лә улары «халыҡ китапханаһына» бушлай килгән. Уның «Шура» журналы биттәрендә тәүге мәҡәләләре 1911 йылдан күренә башлай.Был әҫәрҙәр күләме, жанры яғынан төрлө, уларҙың стиле сыбар булһа ла, 20 йәшлек авторҙың ваҡытлы матбуғат стилен һәм талаптарын үҙләштергәнлеге күренеп тора. «…Әҫәрҙәр киң ҡарашлы, талантлы ғалимдың үҫеп килеүе тураһында һөйләп торалар» [3;5]. Бөгөнгө көнгә ғалимдың, уның ижадын тикшеренеүселәр, «Әхмәтзәки Вәлиди Туғандың илдә саҡта яҙған әҫәрҙәренең һаны 50 –нән артыҡ», икәнен билдәләй [6;13]. Шуларҙың араһынан йәш тарихсының төрлө күләмле 11 мәҡәләһе «Шура» журналында 1911 – 1915 йылдар дауамында донъя күрә. Был әҫәрҙәр төрки телендә яҙылып, Ә.Вәлиди, Әхмәтзәки тип имзаланған.

«Шура» журналы биттәрендәге Зәки Вәлидиҙең публицистик яҙмаларының нигеҙендә туған халҡының тарихы, мәҙәниәтенә булған етди ҡыҙыҡһыныу ғына ятмай. «…XX быуат баштарында, крайҙа капиталистик мөнәсәбәттәрҙең ныҡлап урынлашыуы шарттарында, халыҡтың милли үҙаңы үҫеүенә бәйле рәүештә, башҡорттарҙа үҙ тарихын тулайым яҡтыртҡан хеҙмәттәрҙе булдырыу тенденцияһы үҙен ифрат һиҙҙертә башлай» [4;314]. Ошо тенденцияның объектив сағылышы буларак, «Шура» журналында башҡорт халҡының тарихына, мәҙәниәтенә ҡағылышлы байтаҡ материалдар донъя күргән М.Һади, Һ.Атласов, С.Надиев мәҡәләләре араһында йәш тарихсы Ә.Вәлидиҙең «Бөрйән башҡорттары араһында» («Шура»,1913;№19-22) яҙмалары иғтибарҙы йәлеп итә. Ошо теманы ул фәнни эшмәкәрлегенең башланғыс осоронда «Йырҙарыбыҙ хаҡында» («Шура»,1911;№10,14), «Ҡайһы милләттәнһең?» («Мәктәп», №7), «Башҡорттарға ғаид яңы әҫәр» («Тормош», №248), «Башҡорт төбәк шуралары хаҡында тәғлимәт» (Ырымбур, 1917), «Боронғо башҡорт ғәскәре» («Бәхет көнө», Петроград),

«Башҡорт» (Ислам энциклопедияһы,Стамбул,1942), «Башҡорттар тарихы» (Өфө,2005) исемле хеҙмәттәрендә күтәреп сыға [1;314]..

«Бөрйән башҡорттары араһында» мәҡәләһе – йәш ғалимдың башҡорттарҙың этнографияһына арналған тәүге махсус хеҙмәте. Ошо хеҙмәте тураһында Ә. Вәлиди «Хәтирәләр»ендә иҫкә ала. «Мин, - тип яҙа ул,— башҡорттарҙың ифрат бай фольклорының татарҙар һәм рустар тәьҫире аҫтында ярлылана барыуын, шулай ҙа боронғо төрөк мәҙәниәтенең ҡайһы бер сифаттарын иң тулы һаҡлаусылар бөрйән башҡорттары булыуын, милли моңдоң һәм дастандарҙың,айырыусы Иҙеүкәй менән Нуретдин (Мораҙым) хаҡындағыдастандарҙың бында әле булһа йәшәп килеүен тасуирланым» [3;129]. Жанры менән хеҙмәт фәнни-популяр характерҙағы юл яҙмаларына тарта.Мәҡәлә һуңында автор: «юғарылағы яҙыуҙарымда бәғзе бер китаптарҙың баҫылған йыл йәки жилд вә жөзьә хисаптарын күрһәтеүҙә яңылышҡандарым да булғандыр.Ҡымыҙ ерендә китапһыҙ урында булыуымды иғтибар итеп уҡыусыларҙың кисереүен үтенәм»,- тип уҡыусыны һоҡланыуға һала. [2;58]. Бәләкәй биш бүлектән торған мәҡәлә сиктәрендә Ә.Вәлиди башҡорттарҙың килеп сығышы, тарихы, мәҙәниәте, ауыҙ-тел ижадына ҡағылышлы ҡасан да булһа донъя күргән хеҙмәттәргә күҙәтеү сәфәр шарттарында яһала. Ул 1899 йылғы «Этнографическое обозрение» журналындағы Никольскийҙың башҡорттар хаҡында әҫәрҙәрҙең каталогын баҫыуын ыңғай күренеш икәнен билдәләй. Һ. Атласиҙың мәҡәләләрен, М. Һаҙыйҙың Ҡазанда сыҡҡан «Башҡорт тарихы» китабының өҫтән яҙылғанлығын, ҡайһы бер фекерҙәрҙең иҫкергәнлеген; М.Өмөтбаевтың этнографик материалдар биргән «Башҡорттар бөтәләрме?» тигән китабының бер фекерҙән ғибарәт икәнлеген күрһәтә [2;43]. Халҡыбыҙ тураһында мәғлүмәтте ғалимдар Киппиндың «Европа һәм Русия инородецтарыҙың тарихтарына ғаид әйберҙәргә тарихи тәртиптә күрһәткес», Н. Фирсовтың башҡорт фетнәләренә бағышланған әҫәрендә, профессор Сомьеның антропология йәһәтенән «Башҡорттар хаҡында» хеҙмәттәрендә булғанлығы күрһәтә Ә.Вәлиди. Шулай уҡ П. Рычков, В. Черемшанов, Вишнецкий, Небольсин, Галкин һәм башҡаларҙың исемдәре телгә алына. Икенсе бүлектә башҡорттарҙың асылы тураһында ғалимдарҙың берҙәм фекергә килмәгәнлеген күрһәтеп, йәш тарихсы бөрйән башҡорттарының «пәйғәмбәребеҙ Мөхәммәд ғәләйһиссәләмдең тыуыуынан элгәре үк тарих битенә кереп ҡалған һәм был көнгә ҡәҙәр онотолмай килгән бер ҡәүем» икәнлеген билдәләй [2;45]. Мәҡәләнең өсөнсө бүлеге – иң ҙуры.Ул башҡорт халҡының йыр-көй сәнғәтенә һәм ҡомартҡыларына бағышлана. Бөрйән башҡорттары араһында йөрөгәнендә Ә.Вәлиди ҡурай, йыр, хикәйәләр тыңлай, әммә алдына фәнни маҡсат ҡуймағанға, уларҙы яҙып алмай. Халыҡта ҡурайҙа уйнай белгәндәр һирәк, ололары ла был сәнғәтте онотоп бөтөп барғанлығына шаһит була автор. «Боронғо шағирана тормошо йыраҡлашҡан һайын, халыҡ йырҙарын да, көйҙәрен дә онота бара, уның

урынына татар таҡмаҡтарын һәм урыҫ частушкаларын ҡабул итә баралар» [2;46]. Шуға ҡарамаҫтан, ҡайһы бер егеттәрҙең ҡурайҙа боронғо оҙон көйҙәрҙе уйнап, башҡаларының йырлағанын тыңлап, бик күп ҡайғы-хәсрәттәр күргән башҡорттар шағирлыҡтарын һүндермәй һаҡлап ҡала алғандар, хатта «муллаларҙың музыкаға ҡаршы тәғлимәте менән ағыуланған түрәләр» [2;53] ҙә халыҡтың ул һаләтен һындыра алмаған, икәнлеген күреп, Ә.Вәлиди «үҙебеҙҙең милли музыкабыҙҙы заиғ итһәк (юғалтһаҡ), киләсәгебеҙ өсөн ҙур енәйәт яһаған булырбыҙ, тигән һығымта яһай [2;48].Яҙманың дүртенсе һәм бер аҙ бишенсе бүлектәрендә автор башҡорттарҙың ҡанына һеңгән ғәскәрлек низамы (тәртибе) тураһында фекер йөрөтә. Улар етәкселәре артынан тотош бер ҡеүәт булып хәрәкәт итә беләләр,аслыҡ һәм һалҡынлыҡ былар өсөн бер ни түгел, һуғыш урындарында ғәйрәтле, түҙемдәр, тыныслыҡ рәхәт тигән нәмәне белгеләре лә килмәй. «Ат өҫтөндәге башҡорт ағайҙары аттары, эйәрҙәре менән бергә яратылған тотош бер нәмә һүрәтен алдылар.Һәм оҫта сабышыуҙары менән борнғо төрк-татар ғәскәренең һөжүмен иҫкә төшөрҙөләр» [2;56]. Улар ҡоралды батырҙарса ҡулланыуы, атта йөрөү маһирлығы менән хәҙерге көндә лә боронғо тарихи ғәскәрҙәренең рухын йәшәтеп килә. Әммә был һыҙаттан тик яфа күрә кеүек.Сөнки кескәй генә ауылда ла халыҡ бер фекергә, бер ҡарарға килә алмай йөрөй:«Беҙҙә йөҙ кеше йыйылһа ла, бер башлығы булмаһа, бер эш башҡара алмайҙар» [2;55]. «Һуңғы заманда беҙҙең ижтимағи, әҙәби эштәребеҙ өҫтөнән фәлсәфәирәк ҡарап торғанда шул боронғоноң тәьҫире асыҡ күренеп тора-, тип яҙа Ә.Вәлиди.- Мәсьәләләргә нигеҙле итеп ҡарай алмау, һәр эштә кешегә ҡарап эш ҡылыу - шул тарихи ғәскәрилектең эҙҙәре инде» [2;55]. Был фекерҙәрен тарихсы башҡорттар тарихына арналған башҡа хеҙмәттәрендә артабан үҫтерә.Яҙмаларының һуңғы бүлегендә Ә.Вәлиди, халыҡтың йылдарҙы боронғо тәртип менән һанауҙарын ишеткәндән һуң, тыуған фекерҙәре менән тамамлай.Был осраҡта ла, башҡа өлөштәрҙәге кеүек, Рәсәй ғилми журналдары, «Шура» һандарында донъя күргән йыл, көн хисаптары, исемдәренә бағышланған мәҡәләләргә һылтанып, дөйөмләштереүҙәр яһай.

«Бөрйән башҡорттары араһында» мәҡәләһе заманының уҡымышлы кешеләренең иғтибарын яулай. Авторҙың үҙенә лә, «Шура» журналына ла бик күп хаттар килә.Сөнки автор, йәш булыуына ҡарамаҫтан, башҡорт илендә барған социаль-иктисади, сәйәси үҙгәрештәрҙең халыҡтың рухи донъяһына тәьҫирен асыҡтан-асыҡ күрһәтә алған [5, 256].Рәсәйҙең колониаль сәйәсәте, капиталистик мөнәсәбәттәрҙең ныҡлап урынлаша башлауы «башҡорттарҙы тамам аяныс хәлгә килтергән». Иң саф «бөрйән халҡы» (Небольсин, Ырымбур һәм Әстрхан тарафына сәйәхәтемдең хисабы, 1852) иркен күсмә тормош ләззәттәрен онотмағандар, рус һәм татарҙарҙың йоғонтоһонда эштән сығып боҙолғандар.Ике йөҙләләнә, алдай, хыянат итә беләләр икәненә иғтибар итә Ә.Вәлиди.Шулай уҡ матурыраҡ кейем кейергә,

тәтәй арба тоторға, баҙарҙарын да көтмәйенсә эсеп иҫерек хәлдә йөрөргә яраталар.Ошо һыҙаттар араларына килгән кешенең дә дәртен һүндереүен үҙенең миҫалында һүрәтләй автор: «Был ауылда торғанда мин ялҡауландым һәм гел йоҡлаусан булдым» [2;39].Урал тауҙарының уң яҡ сиктәрендә көн күргән бөрйән башҡорттарында Ә.Вәлиди 1906 йылда булғанлыҡтан, сағыштырыу өсөн байтаҡ факттар таба.Ҡара урмандар һирәгәйгән, ярлылыҡ менән әхлаҡи боҙоҡлоҡ та килеп еткән. «Боронғо саф тәбиғәтле, алдау-нитеү белмәй торған тоғро, баһадир башҡорттар инде ҡарт кешеләр булып башҡорттоң ябыҡ урманы араһында ултырған боронғо ҙур-ҙур ҡарағай (нарат) ағастары кеүек аҙайып ҡалғандар.Мал аҙайған, элек 15 ҡолонло бейә бәйләгән башҡорттар 2-3 бейә бәйләй, ҡайһыныһында уныһы ла юҡ.Таҙа ҡымыҙ урынына өстән ике өлөшө һыу булған бейә айраны эсәләр» [2;41]. Ә.Вәлиди тормош-көнкүрешенең аяныслы хәлдә икәнлеген үҙҙәре булған һәр ауылда күрә.Хатта өсөнсө Бөрйән волосында бер рус, бер мосолман мәктәбе юҡлығына шаһит була. Ауырыуҙарҙың киләсәге ҡараңғы: больница һәм табиптар юҡ, газеталар алдырылмай.Башҡорттар дәүләттәрен юҡ хаҡҡа рус кулактарына һатып бөтөрөп баралар. [2;41].Башҡорт халҡы тормош рәүешенең башҡа юлдан китерен ҡабул итә алмай, үҙгәрештәр заманына әҙер булмай сыға. «Хәҙер башҡортта ысын инҡилап заманы», - тип Ә.Вәлиди яңылышмаған. «Дүрт йыл һуңыраҡ башҡорт сәйәси хәрәкәттәре башланғас, был мәҡәләләрҙең файҙалы булыуы күренде» [2;129].

Ә.Вәлидиҙең «Бөрйән башҡорттары араһында» мәҡәләһендә күтәрелгән мәсьәләләр әле лә актуаллеген юғалтмаған, тип иҫәпләргә урын бар.Ә «Шура» журналы биттәрендә баҫылған милләт, тел кеүек темаларға арналған публицистик материалдар бөгөнгө көндә лә ҙур әһәмиәткә эйә.

Әҙәбиәт

1. Ахметьянова Н.А.Публицистика Ахметзаки Валиди тоган на страницах журнала "Шура"// Литературное наследие. Фольклор. Текстология.- Уфа, 2012.- С. 142-148.
2. Вәлиди Ә.-З.Туған.Әҫәрҙәр. – Өфө:Башҡортостан китап нәшриәте,1996.-216 бит.
3. Вәлиди Ә.-З.Туған.Хәтирәләр. – Өфө: «Китап»,1996.-656 бит.
4. Ҡунафин Ғ.С..Һәр кемдең ҡалалыр бер йәдкәре.//Замандарҙың рухи балҡышы.-Өфө: «Китап», 2006.-492 бит.
5. Мурзагулова З.Г. Отражений событий башкирского национального движения 1917-1920 гг. в башкирской литературе // Культура народов Башкортостана в контексте Евразийской цивилизации: история, современность, перспективы. –Уфа,2015.-Стр. 255-257.
6. Салихов Ә. Әхмәтзәки Вәлидиҙең ижади мираҫы һәм уны өйрәнеү // Ә.Вәлиди Туған.Әҫәрҙәр. – Өфө: «Китап»,1996.-216 бит.

©Әхмәтйәнова Н.Ә., 2017

Әхмәтрәхимова О.В.,
РФА ӨҒҮ ТТӘИ аспиранты,
Өфө ҡалаһы

XIX –XX БЫУАТ БАШЫ ҺҮҘ СӘНҒӘТЕНДӘ ФОЛЬКЛОР ҺӘМ ӘҘӘБИӘТ СИНТЕЗЫ МӘСЬӘЛӘҺЕ

XIX-XX быуат башы - башҡорт әҙәбиәте үсешенең сағыу этабы. Был осорҙа төбәктә күҙәтелгән үҙгәрештәр, уларҙың һүҙ сәнғәтенә йоғонтоһо хаҡында Ғ.Хөсәйенов, Ғ.Ҡунафин, Ә.Вилданов, З.Шәрипова, М.Нәҙерғолов, В.Әхмәҙиев, И.Бүләков, Р.Бикбаев, Н.Хөббөтдинова һ.б. күп яҙған. Беҙ иһә XIX-XX быуат башында нығынған әҙәбиәт һәм фольклор бәйләнеше мәсьәләһен ҡарап үтербеҙ.

Һүҙ сәнғәтенең, мәҙәниәттең яҙмышы милли тарихҡа тығыҙ бәйле. Шуға ла XIX-XX быуат башы әҙәбиәтен тикшергәндә, шул дәүерҙәге тарихи шарттарҙы ла күҙ уңында тоторға кәрәк. Был осорҙа йәмғиәткә ҙур тиҙлектә капиталистик мөнәсәбәттәр үтеп инә. Үҙгәреп торған ысынбарлыҡ сәнғәттән дә яңы художестволы сиселеш, киң эҙләнеү юлдары талап иткән ваҡытта, әҙәбиәтте кешеләргә яҡынайтыу маҡсаты фольклорҙы, уның айырым жанрҙарын популярлаштыра. Халыҡ ижады ынйыларын ҡулланыу ике формала атҡарыла. Беренсенән, әҙиптәр фольклорҙағы сюжет-мотивтарға мөрәжәғәт итә. Икенсенән, халыҡ ижады әҫәрҙәренең жанр-стиль тәбиғәтенә иғтибар нығына.

XIX быуатта эпостарҙы, легендаларҙы йыйыу һәм ижади файҙаланыу, стилизация юлы менән яңы әҫәрҙәр яҙыу осраҡтары йышая. Был рус ғалимдары, әҙиптәре эшмәкәрлегендә лә сағыла. Тәүгеләрҙән булып, 1812 йылда Т.Беляев эшкәртеүендә “Куз-Курпяч, башкирская повесть, писанная на башкирском языке одним курайчем и переведенная на российский в долинах гор Рифейских, 1809 года” әҫәре баҫылып сыға һәм ҙур популярлыҡ яулай. XX быуаттың 60-сы йылдарында табылған “Минең кистәрем. Башҡорт әкиәттәре” ҡулъяҙмаһы ла XIX быуатта яҙып алынған. Әйткәндәй, ғалимдар был баҫмаға ла Т.Беляевтың мөнәсәбәте барлығын фаразлай, ике әҫәр араһындағы ауыздашлыҡты тикшереп, ижад манераһының уртаҡлығын билдәләй [3, 89-сы бит]. 1843 йылда танылған рус ғалимы, яҙыусы, этнограф В.Даль “Заятүләк менән Һыуһылыу” эпосына таянып, “Башҡорт русалкаһы” әҫәрен яҙа. Унда төп сюжеттан тыш, Башҡортостандың тарихы, халыҡтың көнитмеше, мифология буйынса ҡыҙыҡлы мәғлүмәттәр һәм күҙәтеүҙәр бирелә. Беҙ ҡараған осорҙа ғына ла “Заятүләк менән Һыуһылыу” эпосы бер-нисә ҡабат донъя күрә. Уны яҙып алыуға һәм өйрәнеүгә П.Суходольский, Г.Потанин, Р.Игнатьев, М.Ғафури, С.Солтанов һ.б. тос өлөш индерә.

XIX-XX быуат башы һүҙ сәнғәтендә йыр, ҡобайыр, әкиәт, мәкәл-әйтемдәрҙе өйрәнеү ҙә әүҙем атҡарыла. Был М.Иванов, С.Батыршин,

С.Күкләшев, М.Биҡсурин, М.Өмөтбаев, М.Аҡмуллаларҙың ғилми һәм йыйма хеҙмәттәрендә, айырым әҫәрҙәрендә сағылыш таба. Быға тиклем фольклорҙа – йырауҙар һәм сәсәндәр ижадында ғына сағылыш тапҡан йыр жанры яҙма әҙәбиәткә үтеп инә. "Халыҡ фекер"ен төшөнөү маҡсатында башҡорт шағирҙарының, ғалимдарының уға булған ижади ҡарашы аңлы рәүештә үҙгәртелә. З.Өммәти, Ф.Туйкин, М.Солтановтарҙың халыҡ йырҙары һәм бәйеттәре тупланған йыйынтыҡтары баҫыла. Йырҙарҙы тәжрибәле әҙиптәр ҙә, йәш таланттар ҙа ижад итә. Уларҙың фольклор йолаларын өйрәнеүе, иркен ҡулланыуы күҙәтелә. Тик халыҡ йырҙарына примитив һәм бер ҡатлы ғына тышҡы оҡшатыу, фольклор стилизацияһы авторҙарҙың да, уҡыусының да күңеленә ятмай. Һәм бер ҡатлы, социаль мотивтарҙан бөтөнләй азат "башҡорт йырҙары"на алмашҡа "ирекле" йыр килә. Ул үҙендә традицион-фольклор һәм индивидуаль-ижади элементтар стилен берләштерә. Шағирҙар халыҡ йырҙары образлылығын үҙ йырҙарының образлылыҡ системаһы нигеҙенә һала. Улар мөмкин тиклем традицион алымдарға яҡынларға тырыша, фәлсәфәгә, көнкүреш темаларына өҫтөнлөк бирә. Шул уҡ ваҡытта был ижадсылар һүрәтләгән хис-тойғолар трагизм, ҡатмарлылыҡтан бөтөнләй азат була [2, 179-сы бит].

Күп быуаттар дауамында йырлап башҡарылған ҡобайыр, дастан, ҡисса, ғәзәл, робағи һ.б. жанрҙар XIX-XX быуат башында ла көйҙән яй айырыла. Ошоғаса синкретик формала йәшәп килгән башҡорт шиғриәте үҙендә тәүтормош сәнғәт һыҙаттарын һаҡлап ҡала. Күп художестволы образдар һүҙ һәм көй ярҙамында тыуҙырыла. Ауыҙ-тел ижады вәкилдәренең генә түгел, яҙма шиғриәт авторҙарының, хатта профессиональ әҙиптәрҙең әҫәрҙәре лә көй менән тығыҙ бәйләнештә була. Әйтелгәндәргә миҫал итеп Шәмсетдин Зәки, Мифтахетдин Аҡмулла шиғриәттәрен телгә алырға мөмкин. Мәҫәлән Ш.Зәкиҙең нескә лиризм һәм фәлсәфәүи мотивтар менән һуғарылған шиғырҙары һәр саҡ телдән ижад ителгән һәм башҡарлыған. М.Аҡмулла яңы мәғрифәтселек идеяларын пропаганалаусы булһа ла, уның күп әҫәрҙәре тәү сиратта телдән көйләп башҡарыу өсөн ижад ителгән [3, 91-92-се биттәр].

Күренеүенсә, XIX – XX быуат башында башҡорт әҙәбиәтенә ауыҙ-тел ижады традициялары ҙур йоғонто яһай. Фольклорға таянып, яңы осор проблемаларын яҡтыртыу осраҡтары йышая. Эпостарҙы яҙып алыу, әҙәби яҡтан эшкәртеп баҫтырыу күҙәтелә. Быға төбәккә ҙур тиҙлектә үтеп ингән капиталистик мөнәсәбәттәр, рус ғалимдарының Башҡортостан менән ҡыҙыҡһына башлауы, әҙәбиәтте халыҡҡа яҡынайтыу ихтияжы этәргес булып тора.

Әҙәбиәт

1. Башҡорт әҙәбиәте тарихы. XIX – XX быуат башы әҙәбиәте. – Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1990. – 584 б.

2. Кунафин Г.С. Башкирская поэзия XIX – начала XX веков: вопросы жанровых и идейно-художественных особенностей. – Уфа: Гилем, 2011. – 480 с.
3. Ҡунафин Ғ.С. XIX быуат башҡорт әҙәбиәте. – Өфө: Китап, 2010. – 408 б.
© Әхмәтрәхимова О.В., 2017

Юлдыбаева Г.В.,
филология фәндәре кандидаты, РФФ ӨҒҮ ТТӘИ өлкән ғилми хеҙмәткәре,
Өфө ҡалаһы

ФЕДОРОВКА РАЙОНЫ ХАЛЫҠ ИЖАДЫНА КҮҘӘТЕҮ (2015 йылғы фольклор-тарих экспедицияһы материалдары буйынса)

Башҡортостандың көньяҡ-көнбайышында урынлашҡан Федоровка районына Тарих, тел һәм әҙәбиәт институты ғалимдарының академик экспедицияһы 2015 йылда уҙҙы. Фольклор һәм тарих экспедицияһы ағзалары фән кандидаттары Г.Р.Хөсәйенова, Г.В.Юлдыбаева (экспедиция етәксеһе), Н.В.Әхмәҙиева, аспирант Г.С.Ханова тарафынан райондың ете башҡорт ауылында (Бала Сытырман, Иҫке Сытырман, Ишмөхәмәт (Һынташ), Яңы Яуыш, Батыр, Һәйет, Юлдаш) ун көн һуҙымында эш алып барылды. Был төбәккә ғалимдарҙың килеүе беренсе тапҡыр түгел, 1975 йылда ошо уҡ институт ғалимдары Ғ.Хөсәйенов етәкселегендә Ә.Вәхитов, А.Ҡудашев, Ә.Вилданов тарафынан археографик экспедиция уҙғарылған. Был экспедицияның төп йүнәлеше археографик тикшеренеүҙәргә йүнәлтелгәнлектән, фольклор материалдарының һаны артыҡ күп түгел, улар, нигеҙҙә, легендаларға, йәдкәр дәфтәрҙәренә ҡайтып ҡала. Әммә ғалимдар был төбәктә “Киссаи Йософ” поэмаһы ҡульяҙмаһын, шәжәрәләр, бихисап иҫке китаптар таба. [1]

Шулай уҡ был районға шәхси эш сәфәрҙәре лә ойошторола килгән. Мәҫәлән, билдәле этнограф Наил Бикбулатов (1931–1996) Федоровка районында 1962, 1970 йылдарҙа эшләгән. Уның яҙып алған материалдары бөгөнгө көндә Рәсәй Фәндәр академияһының Ғилми архивында һаҡлана[2]. Ғалимдың материалдары үҙе тарафынан[3], ә аралар тураһында яҙып алған мәғлүмәттәре үҙ ваҡытында А.А.Камалов хеҙмәттәрендә яҡтыртылһа, бар йыйылған материалдары киләсәктә Ш.Н.Иҫәнғолов тарафынан эшкәртелеп беҙҙең экспедиция материалдары менән бергә “Фольклор-тарих экспедицияһы материалдары – 2015: Федоровка районы” ғилми хеҙмәтендә донъя күрәсәк.

Райондың Иҫке Сытырман ауылы тарихы иһә беҙгә Ш.Н.Иҫәнғолов хеҙмәте аша ла яҡшы таныш. Тарихсы ғалимдың тыуған ауылы тураһында

ғилми хеҙмәте 2001 йылда донъя күрҙе[4]. Авторҙың был хеҙмәтендә Иҫке Сытырман ауылының боронғонан алып беҙҙең көндәргә тиклемге бар тарихы яҡтыртылған.

Беҙҙең экспедицияның маҡсаты районда халыҡ ижадының ололар хәтерендә ни рәүешле һаҡланыуын белеү, уларҙың хәтерен яңыртыу, быуындар бәйләнешеп һаҡлап, йәштәргә күсәгилешлекте байҡау, яҙып алынған материалдарҙы ғилми әйләнешкә индереп, яңынан халыҡҡа ҡайтарыу ине. Ошо маҡсаттарҙан сығып, беҙ, фольклорсылар, ғәҙәттәгесә, халыҡ ижадының төрлө жанрҙары буйынса материал йыйырға тырыштыҡ. Был мәҡәләлә иһә Федоровка районы халыҡ ижадына бер ни тиклем күҙәтеү эшләнә.

Федоровка төбәге халҡы беҙҙе ихлас ҡаршыланы. Ихлас, киң күңелле халыҡ йәшәй был яҡта. Күләмле эпик әҫәрҙәр, бай риүәйәт-легендалар яҙып алынмаһа ла, һәр кергән өйҙә ниндәй ҙә булһа ҡыҙыҡлы мәғлүмәт табылды. Ауылдарҙа 40 йәштән алып 95 йәшкә тиклемге етмешләп информант менән әңгәмәләшеп, үҙенсәлекле халыҡ ижады, тарихи материалдар яҙып алынды. Шуныһы ла мәғлүм, Федоровка районы башҡорттарының ерле һөйләше башҡорт теленең көньяҡ диалекты Дим буйы һөйләшенә инә.

Әлбиттә, был төбәк башҡорттарҙың ижад мираҫында беҙгә фольклористикала иң ҙур жанр, эпостар яҙыу алыу мөмкинлеге теймәһә лә, бер нисә әкиәт, оҙон һәм ҡыҫҡа йырҙар, легенда-риүәйәттәр, таҡмаҡтар, йолалар, ырымдар, һынамыштар, тыйыуҙар, мәҡәлдәр, йомаҡтар, бәйеттәр, иҫтәлектәр йыйылды.

Әкиәттәргә күҙәтеү эшләгәндә, һәр төбәктә халыҡ араһында киң таралған “Етем ҡыҙ” сюжетының был яҡтарҙа ла өс вариантын ишетеү насип булды. Информанттар уны һәр ҡайҙа ла телдән-телдән йөрөтөп, ихлас күңелдән һөйләйҙәр. Информанттар әкиәттең ике вариантын “Үгәй ҡыҙ” тип һөйләһәләр(3, 7), өсөнсөһөн “Йомро-йомро, йомғағым” (1) тип атаны. Өс вариант та бер сюжетҡа ҡоролған, үгәй әсә ҡулында яфа сиккән ҡыҙ баланың яҙмышы һүрәтләнә. Был әкиәттең бала саҡтарында ыҙа-яфа күреп, аслыҡ-яланғаслыҡ та, йәтимлекте үҙ иңдәрендә татып үҫкән оло быуын вәкилдәренең хәтерҙәрендә нилектән ныҡлы һаҡланыуы аңлашылалыр ҙа. Информанттар был әкиәткә яңы детальдәр өҫтәп, йәиһә үҙҙәренең бала саҡ хәтирәләрен дә ҡушып бәйән итә. Шулай уҡ, Федоровка ерлегендә яҙма рәүештә булһа ла һаҡланған “Ҡасҡындар”, “Ир һәм Ҡатын”, “Аламғолош һәм дәүфәрей” әкиәттәренә лә тап булдыҡ. Оло Сытырман ауылында “Коза-дереза” рус халыҡ әкиәтенең башҡортса вариантын да ишетергә тура килде(4). Был иһә үҙенә күрә бер ҡыҙыҡлы күренеш булды.

Тикшерелгән районда яҙып алынған легенда, риүәйәттәрҙе күҙәткәндә, ололар күпселектә ауыл йәиһә тау-йылға атамаларының килеп сығышын тәүҙә ошо яҡтарға килеп ултырған кешенең исеме менән бәйләй. Әммә эҙләнә башлаһаң тулы ғына йөкмәткеле мәғлүмәттәргә лә тап

булаһың. Мәсәлән, Федоровка районында Юлдаш, Һынташ ауылдары, Тиләгәҙе, Ашҡаҙар, Балыҡлы, Һуҡайлы йылғалары, Ибраһим, Зәлифә күлдәре атамалары хаҡында, шулай уҡ информанттар һаҡлаған гәзит биттәренән “Ҡашлы йөҙөк” легендаһы менән дә танышырға тура килде.

Ашҡаҙар атамаһының килеп сығыуы хаҡында ҡыҙыҡлы легендалар һаҡлана: “Борон Ашҡаҙар буйҙары ҡара урман, лапылыҡ, сытырманлыҡ булған тиҙәр, һыуы ла тәрән булған Ашҡаҙарҙың. Тирә-яғы ла бик һил икән. Ауылдар һирәк, йә бөтөнләй булмаған. Беҙҙән әллә нисә быуын элгәре ата-бабайҙар был яҡҡа, Ашҡаҙар буйҙарына Өфө аръяғынан Сытырман тигән ерҙән күсеп килгәндәр. Тәүҙә улар Стәрле тирәһендә туҡталғандар. Бер саҡ ергә ятып тыңлап ҡарайҙар икән, ҡолаҡҡа ниндәйҙер бер тауыш – сың ишетелә имеш. Был ер шауы, был тирәне ят бауырҙар баҫыр, сиркәү һалырҙар, арыраҡ күсеү хәйерлерәк, тигән ҡарттар шомланып. Шунан ошо һил Ашҡаҙар буйҙарына килеп сыҡҡандар. Әлеге Балыҡлы йылғаһы ҡушылған тамаҡта ҡуналҡа яһап, балыҡ бешереп ашағандар. Шул бәләкәй йылғала балыҡ шул саҡлы күп, ти, дуға менән дә һөҙөп тоторлоҡ икән. Балыҡлы булғаны өсөн йылғаға балыҡлы исеме бирелгән. Ашҡаҙарҙың да исеме аңғармаҫтан әйтелгән, “балыҡ бешерергә аҫ ҡаҙан” тип бойорған ти бер аҡ һаҡал. Шул “аҫ ҡаҙан” һүҙенән “Ашҡаҙар” тип йылғаға исем күскән, ти”.[4, 116-117 -се б.б.]

Ашҡаҙар йылғаһының һул яҡ ярында урынлашҡан Һынташ ауылының атамаһы тураһында мәғлүмәттәр ололар хәтерендә күберәк йәшәй. Һәр береһе алыҫтарҙан янып күренеп торған был таш һын тураһында нимә булһа ла белә. “Һынташ ауылында һынлы таш булған. Уның нуры 50-60 км-ҙан күренеп торған. Шунан уны бер бай ситкә һатып ебәргән. Ул таш икенсе ерҙә янмаған. Беҙҙең ауылды шуға Һынташ, тип йөрөтәләр(5)”, тип һөйләнеләр. Ауылдың тулы легендаһы беҙгә Наиль Иҫәнғолов яҙмалары аша билдәле булды. Ул был легенданы үҙ заманында ҡарттар һүҙенән яҙып алып ҡалдырған булған(4).

Көслө мөхәббәт кисергән ике йәш йөрәктең бергә була алмауҙары арҡаһында барлыҡҡа килгән һынташ бар ауылды аслыҡтан, тәбиғи ҡаҙаларҙан һаҡлап торған булһа, Яңы Яуыш ауылын иһә Әүлиә тауы ҡурсалаған. “Ул тау башында әүлиә күмелгән. Ул Ҡарлыҡулдан яҡынырак. Әүлиәнең исеме Ваһап тиҙәр ине. Уның ҡәберен бер ваҡыт ғалимдар килеп ҡаҙып ҡарап та маташтылар. Хәҙер ҡәберлек матур итеп кәртәләп алынған. Һуғыш ваҡытында ауылдан киткән бер ир, һуғыштан иҫән-имен йөрөп ҡайтһам, әүлиә ҡәберлеген кәртәләйем, тип һүҙ биреп киткән икән. Шул яу яланынан иҫән-имен ҡайтҡан, һүҙен тотҡан, әүлиәнең ҡәберлеген ҡайтып кәртәләгән.

Борондан ауыл халҡы “әүлиә ярҙам итә ауылға”, тип әйтә ине. Һуғыш ваҡытында башҡа ауылдарҙа кеше күп үлде, беҙҙең ауылдан ике кеше генә үлде, шул әүлиә һаҡланы, тиҙәр ине. Хатта бөткән ауылдар булды бит. Ә

беҙҙең ауыл йәшәй. Борон ҡоролоҡ мәлендә әүлиә янына барып, аяттар уҡып ҡайтыу ҙа беҙҙе ҡотҡара ине(7)” тип һөйләне информант.

Федоровкалылар ҡабатланмаҫ йола фольклорын да һаҡлап ҡалған. Оло быуын вәкилдәре хәтерендә тәбиғәткә ҡағылышлы йолалар айырым урын алып тора. Мәҫәлән, ямғыр яумай йонсотҡан ҡоролоҡ мәлдәрендә теләккә сығыуҙы иҫкә алып “Ҡоролоҡта, ямғыр яумаһа, тау башына менеп доға уҡыйбыҙ, теләктәр теләйбеҙ. Бала саҡта һыу һибешә торған инек: “Ямғыр апай яу-яу, ашлыҡ апай үҫ-үҫ”, - тип йәиһә “Илгә бир, илгә бир, илдән ҡалһа, беҙгә бир”, - тип тә һамаҡлап теләктәр теләй инек(8) тип һөйләнеләр. Ҡоролоҡ килгәндә ”әбейҙәр тәкбәр әйтеп урамдан үтә торғайны(3), һуңынан “эсеп үлгән кешенең ҡәберенә 41 биҙерә һыу һала инеләр. Йәнәһе, эсеп үлгән кеше, һыуҙы эсеп, болотто тотоп ята, шуға ла уға эсерергә, тип уның ҡәберенә һыу һала инеләр” (6) тип хәтерләне.

Шулай уҡ халыҡтан тыуым, туй, үлем туйы йолалары үтәлешендә үҙенсәлекле мәғлүмәттәр яҙып алынды. Мәҫәлән, кеше вафат булғас, әгәр ҙә ҡатыны үлһә, ир кеше ҡабаттан өйләнергә уйлаһа, ҡатынының йөҙөн асып ҡарарға тейеш түгел, ҡараһа, ҡабаттан өйләнә алмай, йәки киреһенсә, ҡатын кеше иренең йөҙөн ҡараһа, ҡабаттан кейәүгә сығырға тейеш түгел, ҡарамаһа ғына, ярай икән(7). Йәиһә мәрхүмде йыуырға бейәләй теккәндә ҡулланылған энәне һуңынан яғаға ҡаҙап йөрөһәң, хәүеф-хәтәрҙән һаҡлар, ти, йәки тыңламаған, шаян баланың кейеменә шул энә менән ептән һиҙәп(төймә) тағып ебәрһәң, бала тынысланып ҡалыр, ти(7).

Әгәр ҙә мәрхүмдең уның рухына хәйер бирер кешеһе булмаһа, ул кемдең дә булһа төшөнә барып керер. Миһырбанлы был әҙәм миңә хәйер бирһә ине, тип әйтер, ти. Уның рухына бер тәңкә генә аҡса бирһәң дә хаж һауабы кеүек була икән мәрхүмгә(6). “Хәйерҙе әҙ йәки күп” тип әйтергә ярамай, ти ололар, “кеше биргәс, мин дә бирәйем”, тип тә ярамай, уның сауабы булмаҫ”, тиҙәр(7). Шишәмбе “шәһиттәр көнө”, хәйерҙе шул көндө бирһәң, сауабы күберәк булыр, тип тә әйтәләр (7).

Халыҡ ижадының бәйет жанрына килгәндә, Федоровка яҡтарында тулы йөкмәткеле “Европа һуғышы”, “Атайыма бәйет”, “Фәйез бәйете”, 1974 йылда Көйөргәҙе районы Таймаҫ ауылына уҡырға китеп барғанда буранда аҙашып үлгән Уразбаева Нәкисәгә арнап яҙылған “Нәкисә бәйете” әҫәрҙәре яҙып алынды. Һәр төбәктә күпләп таралған “Саҡ-Суҡ” бәйетенең был яҡта бары тик ярсыҡтары ғына табылды. Информанттар был бәйеттең йөкмәткеһе менән таныш, әммә тулыһынса һөйләп йәиһә көйләп әйтмәне. Әкиәт формаһында бик ҡыҫҡа рәүештә яҙып алынды был әҫәр.

Теләһә ҡайһы төбәкте алһаң да, йырҙар хәтһеҙ урын алып тора. Был районда ла бихисап йырҙар, таҡмаҡтар яҙып алырға тура килде. Һәм шундай күренеш ҡыҙыҡлы, һәр төбәк дөйөм башҡорт йырҙарын башҡарғанда, көйөн һаҡлай, әммә үҙҙәренең ерле тау, йылғаларҙың исемдәрен ҡушып башҡара.

Мәçәлән, Федоровка районында күп кенә йырҙарҙа Ашҡаҙар йылғаһының атамаһы ҡушылып йырлана.

“Ашҡаҙар” йырының тарихын 1975 йылда Ғ.Хөсәйенов археографик экспедицияла яҙып алған. Ҡыçҡаса йөкмәткеһе былай: бер бик сибәр ҡыҙ менән егет ҡауышып,яратышып ғүмер итә башлағанда, егете Ашҡаҙар буйына шәшкегә һунарға китеп юғала. Уның менән бергә киткән эте генә әйләнеп ҡайта. Мөхәббәтен һағынып зарығып йөрөгән ҡыҙ уға арнап йыр сығара:

Йәнкәй-йәнәш китте, ай һунарға

Ашҡаҙарҡай буйына шәшкегә.

Шәшкеләргә китеп вафат булды

Башҡынайым ҡалды ла йәш кенә.

Кайттымы икән, тиеп ишек асһам

Күк бурҙайы тора ла, үҙе юҡ

Шыңшый-шыңшый итәкәйем тарта

Әйтер генә ине лә теле юк.

Йәнкәйемдән башка, һай, йәмдәр юҡ

Нисек тә генә донъя көтәйем

Маңлайыма яҙған яҙмыш микән

Был хәлдәргә ниҙәр ҙә итәйем. [4, 116-117-се б.]

Беҙгә, әлбиттә, тулыһынса был йырҙы ишетергә тура килмәне, уның ҡайһы бер куплеттары ғына яҙып алынды.

Экспедиция ағзалары тарафынан афористик ижад төрҙәре лә (мәкәл, йомаҡ, әйтем) ярайһы уҡ яҙып алынған. Халыҡ телендә тапҡыр һүҙҙәр, аҡыллы мәкәлдәр юҡ-юкта килеп сыға, уларҙы тик уңайын килтереп яҙып ала белергә генә кәрәк.

Халыҡ хәтерендә һамаҡтар ҙа ныҡлы урын алған. Айға, көнгә, таңды ҡаршылағанда, йоҡларға ятҡанда, йәш балаға арнап әйтелгән һамаҡтар һәр төбәктә һаҡлана. Федоровка районында яҙып алынған һамаҡтар башҡа яҡтарҙыҡынан әллә ни айырылмай. Мәçәлән, ай тыуғанда әйтелгән һамаҡ һәр ваҡыт халыҡ телендә:

Ай күрҙем аман менән,
Ауыҙым тулы иман менән.
Ҡуйыным тулы ҡөръән менән,
Балаларым менән,
Шатлыҡ ҡыуаныс менән.
Алдағы айҙарҙа ла күрергә яҙһын,
Туғандарыма, күрше-күләнемә һаулыҡ бирһен. (4)
Йәиһә йоҡларға ятҡанда әйтелә:
Яттым, йә, Алла,

Торһам, иншалла.
Ошо ятыуымдан тора алмаһам,
Иман бирһен бер Алла.
Яҫтығым кирбес,
Динем ислам,
Ошо ятыуымдан тора алмаһам,
Юлдашым булһын иман. (8)

Федоровка башҡорттарынан шулай уҡ ҡыҙыҡлы тыйыуҙар, һынамыштар, ышаныуҙар ҙа яҙып алынды. Әлбиттә, уларҙы барыһын да бер мәҡәләлә күрһәтеп булмай. Бар йыйлған халыҡ ижады фольклорсыларҙың “Фольклор-тарих экспедицияһы материалдары – 2015: Федоровка районы” йыйынтығында донъя күрәсәк.

Беҙгә шулай уҡ был яҡта үҙенең тыуған ере, уның киләсәге өсөн янып-көйгән, уның тарихын, үткәнен өйрәнгән Бала Сытырман ауылында Солтанғолов Мортаҙа Мостафа улы (1962 й.)(9), Багаева Хәлисә Шаһаббал ҡыҙы (1950 й.)(2) менән осрашырға тура килде. Мортаҙа Мостафа улы иҫке китаптар йыйыу менән шөғөлләнә, ауыл тарихтары менән ҡыҙыҡһынһа, Хәлисә Шаһаббал ҡыҙы халыҡ ижады өлгөләре йыя, унда материалдар тупланған альбомдар, дәфтәрҙәр һаҡлана. Үҙ халҡының ижадына оло һөйөү һәм иғтибар йөрөткән был шәхестәрҙең эше күптәргә өлгө булырлыҡ һәм ҙур хөрмәткә лайыҡ.

Шулай итеп, был төбәктә йәшәгән халыҡ күңелендә башҡорт ата-бабаларының үҙенсәлекле, бай ижади мираҫы һаҡлана. Улар үҙҙәренең йөкмәткеһе, асылы менән Башҡортостандың башҡа райондарында йәшәгән башҡорттарҙың материалы менән ауаздаш, әлбиттә, әммә ерле үҙенсәлектәре бар. Федоровка районында яҙып алынған рухи хазиналар артабан да “Башҡорт халыҡ ижады” томдарын төҙөгәндә, ғилми мәҡәләләр яҙғанда ҡулланылып, ҡиммәтле сығанаҡ булып хеҙмәт итәсәк.

Әҙәбиәт

1. Археографик экспедицияның ғилми отчеты. 1975. ҒА ӨҒҮ *РФА*. Ф. 57, яҙма. 1, һаҡл.бер. 29.
2. ҒА ӨҒҮ РФА. Ф. 3. Яҙма. 2а. Эш. 8. Б. 39 об–61.; ҒА ӨҒҮ РФА. Ф. 3. Яҙма. 2а. Эш. 13. Б. 41–45, 47 об–50 об.
3. Бикбулатов Н.В. Шариат и обычай в наследовании и разделе имущества у башкир // Исследования по исторической этнографии Башкирии: Сборник научных трудов. Уфа, 1984. С. 42–43.
4. Иҫәнғолов Ш.Н. Старый Четырман: историко-краеведческое издание. Уфа, 2001. 192 с.

Информаторҙар

1. Баязғолова Нәфисә Исламғол ҡыҙы, 1937 йылғы, 4 класс белемле, 6 бала әсәһе, колхозда эшләгән, Яңы Яуыш ауылы. Г.Ханова яҙып алған.

2. Багаева Хәлисә Шаһаббал ҡыҙы, 1950 йылғы, 3 бала әсәһе, килен булып Белорет районы Ырсыҡай ауылынан төшкән, Башҡорт теле һәм әҙәбиәте уҡытыусыһы, Батыр ауылы. Уның халыҡ ижады буйынса эшләгән альбомдарынан алған материалдар. Г.Юлдыбаева яҙып алған.
3. Буканбаева Рауза Хәжиәхмәт ҡыҙы, 1928 йылғы, 3 класс белем, 1 бала, совхозда эшләгән, Бала Сытырман ауылы. Г.Юлдыбаева яҙып алған.
4. Ғәйетколова Фәнүзә Зиннәтулла ҡыҙы, 1941 йылғы, 7 класс белем, 3 бала әсәһе, һатыусы булып эшләгән, Оло Сытырман ауылы. Г.Юлдыбаева яҙып алған.
5. Иҫәнғолов Наил Әбдрәшит улы(1941-1988), уҡытыусы булып эшләгән, Иҫке Сытырманда йәшәгән.
6. Ҡунаҡкужина Фәниә Фәхретдин ҡыҙы, 1935 йылғы, 3 класс белем, 1 бала әсәһе, Ишмөхәмәт ауылы
7. Маликова Миңлевафа Ғәлләметдин ҡыҙы, 1928 йылғы, 7 класс белем, 4 бала әсәһе, совхозда эшләгән, һауынсы, Яңы Яуыш ауылы. Г.Юлдыбаева яҙып алған.
8. Солтанғолова Сәлимә Ғабдулла ҡыҙы, 1929 йылғы, 2 класс белем, 7 бала, совхозда эшләгән, Оло Сытырман ауылында тыуған, Бала Сытырман ауылы. Г.Юлдыбаева яҙып алған.
9. Солтанғолов Мортаҙа Мостафа улы, 1962 йылғы, юғары белемле, 1 бала атаһы, Бала Сытырман ауылы. Г.Юлдыбаева яҙып алған.

©Юлдыбаева Г.В.

Юнысова А.И.,
БДУ-ның 2 курс магистранты,
Гәрәева Г.Н.,
филол. ф. д., БДУ профессоры,
Өфө ҡалаһы

ХИКӘЙӘЛӘРҘӘ ӘҘӘП-ӘХЛАҠ МӘСЬӘЛӘЛӘРЕ

Таңһылыу Ғәйнуллинаның “Ҡартымды юғалтҡас...” хикәйәһе моңһоу тондарҙа, ҡараңғы буяуҙарҙа һүрәтләү менән башланып китә. Уҡыусы үҙен шунда уҡ моңһоу атмосфераға юлыҡҡан итеп хис итә. Кеше яҙмышы, йәшәйеше, йәмғәт һәм халыҡ араһында барған мөнәсәбәттәр сағылышы әҫәр дауамында реаль тормош күренештәре аша һүрәтләнеш таба. Әҫәрҙә башлыса кешеләрҙең бер-береһенә булған мөнәсәбәте, тормошта үҙе ниндәй урынын табыуы, тормошто нисек ҡабул итеүе асыла.

Әлеге көндә ошондай әҫәрҙәрҙең ижад ителеүе, тап бөгөнгө заманда барған мәшәҡәттәрҙе һүрәтләү уҡыусыларға фәһемле һабаҡ бирә. Һәр уҡыусы уны үҙенә ҡабул итә: кемдер уйлана, кемдер фәһем ала.

“Ҡартымды юғалтҡас…” хикәйәһенең төп геройы күпте күргән, донъяһын гөл-сәскәләй итеп тотҡан, ҡарты үлгәс тә, һынауҙарға бирешмәй,

балаларым, тип өҙөлөп тороусы оло йәштәге өләсәй. Уның сабырлылығы, ихтирамлылығы, балалары өсөн үрнәк булыуы, уларға ярҙамы әҫәр дауамында яңынан-яңы эпизодтарҙа асыла килә. Хикәйәлә геройҙарҙың холоҡ-ҡылығы, әҙәп-әхлаҡ тәрбиәһе күрһәтелә. Өләсәйҙең киреһе булған үҙен өҫтөн ҡуйып, тормоштан тик рәхәтлек кенә алып йәшәгән, әҙер донъяға килеп тә, һаман үҙенекен ҡыландырған килен характеры уҡыусыларҙа кире мөнәсәбәт уята. Өләсәй: “Киленем менән күпме йылдар бергә йәшәп тә, уның яҡшылығын, насарлығын күреп тә, бер ауыр һүҙ әйтмәнек, ниндәй генә булһа ла киленебеҙҙе яҡшы ҡатын итеп күрергә тырыштыҡ, ҡалғанын уйлап та белмәнек”, ти. Изге күңелле, алсаҡ кешенең бындай насар уйҙар менән күңелен бысратҡыһы ла килмәгәндер, күрәһең. Сөнки әбейҙең һөйләүе буйынса ғына ла бабайының яҡшы күңелле , донъям тип тырышып тороусы ир булғанын күрәбеҙ. Ике изге йәндең бергә ҡорған тормошонда шундай киҫкен боролош булыр тип кем уйлаһын. Улы Азаттың да берсә ҡатыны яғында булыуы, берсә әсәһен тыңлап эш итеүе көсөргәнешлекте арттыра. Был ҡылыҡтары уның үҙ уй-фекере, үҙ ихтыяр көсө булмауын, ҡатыны яғына ауышыуын күрһәтә.

Хикәйә барышында өләсәй кеүек изге күңелле тағы бер героиня осрай, ул Сафура. Ул шундай ябай, алсаҡ, ярҙамсыл ҡатын итеп һүрәтләнә. Килененән эләкмәгән хөрмәтләүҙәрҙе, йылылыҡты ул Сафуранан ала. Сафура уны рәхәтләндереп мунсаһын да индерә, күңел бушатыр өсөн һөйләшеп һүҙҙәре бөтмәй, килене һаумаған һыйырҙарҙы ла көн һайын килеп Сафураның һауып йөрөүе, әбейгә ярҙам итеүе, шулай уҡ ҡатындың күркәм характер һыҙаттарын асып һала. Ошо ике фәрештә кеүек образдың: өләсәй менән Сафураның алсаҡлығы әҫәргә йәм, йылылыҡ өҫтәй, күңелдәрҙе сафландыра. Ниндәйҙер кимәлдә насар уйҙарҙан арындырырға ярҙам итә.

Был әҫәрҙә тағы ҙур бер проблема асыла, ул ике ғаилә араһында барған мөнәсәбәт, хыянат. Ике әшәке кеше арҡаһында ғаиләнең дә бысраныуы, төкөрөп ҡарауы һүрәтләнә. Сафураның тормош иптәше Әҡсән Себерҙән эштән ҡайтыуына, Хаят инәйҙең улы Азат эшкә китә.Уларҙың вахта графигы ошолай төҙөлгән була. Килене рәхәтләнеп ирен эшкә оҙатып ебәрә, Әҡсәнде көтөп ала. Балаһын, ҡәйнәһен һанға һуҡмайынса, күҙ алдарында икенсе ир янына сығып китә. Был боҙоҡ ҡатындың ире, ҡәйнәһе, ҡайныһы, балаһы менән бәхетле ғаилә ҡороп йәшәр урынға икенсе ир ҡуйынына тән рәхәте алыу өсөн хыянатка барыуы уны бахыр йән итеп күрһәтә.

Килендең кеше ире менән рәхәтләнеп машинала елдергән мәлдә, юл фәжиғәһенә осрап, ауыр хәлдә больницаға эләгәләр. Уларҙың яҙмышы ҡыя өҫтөндә ҡала, артабан нимә менән тамамланырын бер кем дә белмәй, сөнки яҙыусы быны сер итеп һаҡлай, уҡыусыға үҙенсә тоҫмалларға урын ҡалдыра. Хаят инәйҙең төш күреүе, бабайының, уның төшөнә инеп, малайҙарының Сафура менән ҡалыуына ым-ишара яһауы, әҙ генә булһа ла

геройҙарҙың артабанғы тормош юлының нисек булырын асыҡларға ярҙам итә.

Яуызлыҡтың ҡасан да булһа осо сыға, хыянат ҡылған, выжданһыҙ ҡыланған кеше ҡасан да булһа, нисек тә булһа язаһын ала тигән һығымта ята хикәйәнең сиселеш өлөшөндә. Ҡылған яуызлыҡтарыңдың бары тик үҙеңә генә өйләнеп ҡайтыуын, ҡасан да булһа дөрөҫлөк алға сығыуын - был хәҡиҡәтте аңларға Хаят инәй менән Сафура кеүек геройҙар яҙмышы, эш-ҡылығы, булмышы, саф рухы ярҙам итә.

©Юнысова А.И., Гәрәева Г.Н.,2017

Юнысова Ф.Б.,
филол. ф. к., РФА ӨҒҮ ТТӘИ өлкән ғилми хеҙмәткәре,
Өфө ҡалаһы

ГЕРОЙ ОБРАЗЫН АСЫУҘА КЕЙЕМДЕҢ РОЛЕ

Традицион кейем һәр халыҡтың матди һәм рухи мәҙәниәтенең бер өлөшө булып тора. Ул халыҡ көнкүрешен, этник һәм дини үҙенсәлектәрен сағылдыра, теге йәки был кешенең затын, йәшен билдәләй һәм ғаилә һәм социаль тормошон күҙаллай. Әҙәбиәт өлкәһендә кейемде һүрәтләү шәхестең образын асыуҙа ла ярҙам итә. Сөнки кейем һәр осорҙоң тәьҫирен тоя, сәйәси һәи иҡтисади көнкүреште, этник бәйләнештәрҙе сағылдыра.

Шул уҡ ваҡытта һәр кешенең үҙенә генә хас стиле һәм кейенеү манераһы була. Кейенеүҙәге был үҙенсәлектәр образдарҙың индивидуаль һыҙаттарын да билдәләй.

Художестволы-публицистик жанр булған портрет очеркта шәхес образын асыуҙа кейем ҙур роль уйнай. Портрет термины иң беренсе нәүбәттә кешенең тышҡы ҡиәфәтен һүрәтләүҙе аңлатһа, ваҡыт үтеү менән был төшөнсәгә тәрәнерәк мәғәнә һалынған. Публицистик ижадта ул кешенең тышҡы ҡиәфәте генә түгел, ә эске күңелен дә аңлата – былар бөтәһе лә теге йәки был шәхестең рухи байлығына бәйле. Шуның өсөн портрет очеркында һүрәтләү объекты булып кешенең социаль йөҙө, эске донъяһы, тормошонда булған ваҡиғалары һүрәтләнә[4, 25-26].

Һүрәтләнгән образдарҙың үҙенсәлектәрен асыуҙа әҙиптәр йыш ҡына уларҙың кейемдәрен һүрәтләүҙе лә оҫта ҡуллана. Төрлө замандарҙа йәшәгән тарихи шәхестәр тураһында яҙғанда быны урап китеү мөмкин дә түгел. Мәҫәлән, XVIII-се быуатта булған ваҡиғаларҙы һүрәтләүҙә. Был уңайҙан Ғ.Хөсәйенов, Р.Насиров һәм Р.Солтангәрәев очерктарын атап китергә мөмкин.

Күренекле ғалим һәм әҙип Ғайса Хөсәйеновтың очерктары күбеһенсә тарихи шәхестәргә арналған. Уның «Ҡараһаҡал» исемле әҙәби портрет очеркында Ҡараһаҡалдың хәрби эшмәкәрлеге бәйән ителә. Әҙип

башҡорт түрә-батырҙарының Ҡараһаҡал менән осрашҡандан һуң тыуған тәьҫораттары аша, уның әҙәби портретын бына нисек оҫта һүрәтләй: «Алдарында баштан-аяҡ ҡоралланған бына тигән ун биш һыбайлы, шуның башында йылҡылдап торған ҡара атҡа атланған, өҫтөнә йылы тун, башына төлкө бүрек кейгән ҡоңғорт йөҙлө, матур һаҡаллы мөһабәт кәүҙәле Ҡараһаҡал баҫып тора. Атының эйәр-өпсөндәре затына тиң булғандай көмөш менән нағышланған, батырҙың билендәге көмөш ҡынлы кәкре ҡылысы фирүзә таштар менән биҙәлгән»[2, 262].

Әҙиптең икенсе «Кинйә абыз» очеркында 1773 –1775 йылдарҙағы Крәҫтиән һуғышында башҡорттарҙың азатлығы өсөн көрәшкән арҙаҡлы идеологы, Пугачевтың уң ҡулы, армияның милли полктарының баш атаманы Кинйә Арыҫлановтың хәрби эшмәкәрлеге һүрәтләнә. Кинйә Арыҫлановтың Пугачев менән тәүге осрашыу эпизодында автор уның тәьҫораттары аша Пугачевтың портретын да йәтеш һүрәтләй. «Иркен түрҙә яңы оҙон, әммә тәпәш һике рәүешендәге келәм йәйеүле урында тәхеткә оҡшашыраҡ ҙур артлы креслола батша хәҙрәттәре ултыра. Ялтырап торған уҡалы оҙон карамзин кафтан кейгән, башында папаха, яурын аша яңы аҡһыл таҫма һалынған. Казакка оҡшап торғанса түңәрәк һаҡаллы, күтәренке ҡуйы мыйыҡлы икән, үткер күҙле. Емельян Пугачев казак тигәндәре шулдыр»[2, 314].

Билдәле булыуынса, һәр халыҡҡа үҙ милли кейем хас. Шулай итеп, Ғ.Хөсәйенов әлеге очерктарында тарихи шәхестәрҙең кейемдәрен тасуирлау аша уларҙың ниндәй социаль төркөмгә ҡарауын, үҙ-үҙен тотоу манераһын асыуға өлгәшә.

Танылған журналист, яҙыусы, публицист Рәүеф Насировтың «Ятып ҡалған хазина»(«Алтын хужалары» Рәмиевтар)исемле очеркында Октябрь революцияһына тиклем үк ике тиҫтә самаһы приискы асҡан, бегун фабрикалары булған, Башҡортостанда ғына түгел, сит өлкәләрҙә лә билдәле булған Рәмиевтар тураһында һүҙ алып бара.

Автор Рәмиевтар тураһында М.Ғафуриҙең «Шағирҙең алтын приискыһында» повесында ике бер туған Рәмиевтарҙың кешелекһеҙ, эшселәргә ҡарата аяуһыҙ ҡаты булғандарын, үҙҙәре иһә «бай, тышҡы ҡиәфәттәре менән килбәтле, таҙа кешеләр, европаса костюм өҫтәп милли түбәтәй ҙә кейеп алғандар» тип һүрәтләнеүен миҫалға килтерә.

Р.Насиров киреһенсә Рәмиевтар тураһында, уларҙың балалары, нәҫел-нәсептәре хаҡында, тарихи документтарға, Әхмәтзәки Вәлидиҙең «Хәтирәләре»нә, хаттарға таянып, Рәмиевтарҙың ғаиләләренә ҡағылышлы факттарҙы миҫалға килтерә, үҙенсә дәлилләй, иҫбат итә, уларҙың ниндәй кеше булыуҙарын яңы күҙлектән аса, нигеҙләй[4, 333-338]. Һәм Р.Насиров үҙе был хаҡта бына ни ти: «Беҙ был яҙмаларҙа оло быуын Рәмиевтарҙы фәҡәт изге йәнле бәндәләр итеп, йә иһә аҡ фәрештәләр ҡиәфәтендә генә күрһәтергә йыйынмайбыҙ. Әммә хәҡиҡәттән оло нәмә юҡ, тиҙәр. Ә хәҡиҡәт

«алтын хужалары»ның ниндәй тормош алып барыуын ҡайтанан тикшереп сығыуҙы һәм ғәҙел баһа биреүҙе талап итә»[1, 60].

М.Ғафури әҫәрендә шул осорҙа көсәйә барған идеологик ҡараш һиҙелә. Уға бәйле ҡупшы кейемле байҙар тик тиҫкәре буяуҙарҙа һүрәтләнгән, уларҙың мәҙәниәткә, иҡтисадҡа индергән өлөштәре, ватанға, заманға, халыҡҡа килтергән хеҙмәттәре ихтибарһыҙ ҡалған. Хәйер, һәр бер ижадсының тарихи шәхестәргә индивидуаль ҡараш сығарыуға хаҡы бар.

Хәҙерге заман кешеһенең булмышын сағылдырыуҙа ла кейемдең һәм уны һүрәтләүҙең әһәмиәте ҙур роль уйнай.

Республикабыҙҙа киң билдәле яҙыусы Рәшит Солтангәрәевтың «Яҙмыш» очеркында Социалистик Хеҙмәт Геройы, XXV съезд депутаты, заманыбыҙҙың легендаға әйләнгән, республиканың алдынғы һауынсыһы Шәүәли Вахитов тураһында һүҙ бара.

Автор был шәхестең образын ике мөхиттә күҙәтеп, осрашыуҙарға таянып яҙа һәм тәү сиратта уның кейеменә иғтибар итә: «Шәүәлиҙе мин йәй Өфөлә күргәйнем. Бында ул Башҡортостандың үҙ ирке менән Рус дәүләтенә ҡушылыуына 425 йыл тулыу тантанаһына килгәйне. Өҫтә матур итеп үтекләнгән модалы костюм, ялт итеп торған аҡ күлдәк, галстук, ә күкрәктә, аҙ ғына шымартып әйткәндә, энә төртөр урын юҡ – орден, миҙалдар тулған, Социалистик Хеҙмәт Геройҙарына бирелә торған Алтын Йондоҙ миҙалы, БАССР Верховный Советы депутаты знагы, социалистик ярышта еңеүсе икәнен белдергән знактар. Ыҫпай итеп алынған таныш терпе сәс, аяҡта ялтыр штиблет... Уны оло тантана түрҙәрендә, баш ҡалабыҙҙың зиннәтле залдарында күреп, Верховный Совет сессияларына килгән саҡта йә Мәскәүҙән күргәҙмәнән ҡайтып килешләй осратып, ғорурланып та, эстән генә маһайып та ҡуям. Бына бит беҙҙең яҡ кешеһе илебеҙҙең ҡайһылай абруйлы шәхесенә әүерелеп китте, тип уйлайым»[3, 55].

Геройы менән икенсе осрашыуын автор Шәүәлиҙең һыйыр һауырға әҙерләнеп йөрөгән мәлендә тасуирлай: «Был инде мин Өфөлә күргән Шәүәли түгел, теге ваҡыттағы «интеллигентлыҡ» ҡиәфәтенең әҫәре лә юҡ, ул әле тик эш кешеһе, ә үҙе хатта бер аҙ шиңеберәк ҡалғандай күренә. Үтекле костюм, галстук урынында ҡара беше әйберҙән тегелгән эш халаты, аяҡта резина итек, башта өҫтән тамсы тамғанда һыу үткәрмәҫ күн кепка. Кәйефе бер сама буғай, артыҡ һөйләшеп-нитеп бармай, эш менән булып йөрөй»[3, 56].

Шулай итеп, Р.Солтангәрәев шәхестең образын асыуҙа төрлө һүрәтләү сараларҙы оҫта ҡулланып, геройҙың кейеменең ролен баһалап, уның күңел кисерештәренә лә тәьҫир итеүен уңышлы тотоп алған.

Һүҙебеҙҙе йомғаҡлап шуны әйтергә мөмкин: ҡаралған очерктарҙың өлгөһөнән сығып, «ағас күрке япраҡ, кеше күрке сепрәк» тигән әйтемдең әһәмиәте ҙур икәне беленә. Ниндәй осорҙа йәшәүенә ҡарамаҫтан, кешенең кейеме, уның ниндәй һөнәр кешеһе икәнен, дәрәжәһен, хатта характерын

асыуҙа ла кейем төп роль уйнаған һәм күңел кисерештәрен дә сағылдырған. Тарихи шәхестәрҙең образдарын яҡтыртҡанда уларҙың кейемдәрен һүрәтләү әҙиптәрҙең мөһим бер ижади ысулы булып тора.

Әҙәбиәт

1. Насиров Р.Х. Матурлыҡ ҡотҡарыр. Публицистик мәҡәләләр. Очерктар. – Өфө: Башҡ. кит. нәшр., 2002. – 240 б.
2. Хөсәйенов Ғ.Б. Ил азаматтары. Тарихи шәхестәр тормошо. – Өфө: Башҡ. кит. нәшр., 1998. – 567 б.
3. Солтангәрев Р.Ғ. Яҙмыш. Очерктар. – Өфө: Башҡ. кит. нәшр., 1991. – 288 б.
4. Юнысова Ф.Б. Хәҙерге башҡорт очеркының жанр үҙенсәлектәре (1980-1990). – Өфө: Ғилем, Башҡ. энцикл., 2014. – 124 б.
5. Юнысова Ф.Б. Рәүеф Насиров очеркында Рәмиевтар образы //Состояние и перспективы сравнительно- исторических исследований в тюркологии и алтаистике. Материалы Всероссийской научно-практической конференции(с международным участием), посвящ., 85-летию д.ф.н., прфессора М.А.Ахтямова и 80-летию д.ф.н., профессора Э.Ф.Ишбердина. – Уфа: РИНЦ БашГУ. – С.333-338.

©Юнысова Ф.Б., 2017

Яҡупова Г.С.,
БДУ-ның 2-се курс магистранты,
Ғилми етәксеһе:
ф.ф.д., профессор Гәрәева Г.Н.,
Өфө ҡалаһы

ГӨЛНУР ЯҠУПОВАНЫҢ “ҠЫҘ БАЛА” РОМАНЫНДА НУРИЯ ОБРАЗЫ

Башҡорт әҙәбиәте үҫешен тағы ла бер юғары баҫҡысҡа күтәреүгә тос өлөш индергән талантлы һәм егәрле яҙыусы Гөлнур Яҡупованың төрлө жанрлы, бай тематикалы ижады башҡорт әҙәбиәтендә киң билдәлелек яулай бара. Әҙип булараҡ, заманалар рухын, тормоштоң ҡатмарлы һәм ҡаршылыҡлы яҡтарын һиҙгер тотоп алыусы һәм эмоциональ тәьҫир итеп менән һүрәтләүсе ҡәләм эйәһенә әүерелә ул. Гөлнур Яҡупова – талымһыҙ, егәрле ижадсы. Уның һәр бер әҫәре – яңы һүҙ. Күптән түгел әҙибәнең “Ҡатындар” трилогияһы әҙәбиәт донъяһын шаулатты. Бик ҡыҫҡа арауыҡта был әҫәр уҡыусылар араһында иң уҡымлы әҫәрҙәрҙең береһе булып танылды.Трилогияның “Ҡыҙ бала” тип исемләнгән беренсе китабында яҙыусы төп герой Нурияның Кесе йыһанда яралғанынан алып һүҙ йөрөтә. Тап төп герой әҫәрҙең башында үҙе тыумаҫтан элек булып үткән хәлдәр тураһында бәйән итә: Әхмәҙин ҡарттың бүреһе эт булып өргән! Бүренең хужаһына алғы тәпәйҙәре менән һуҡҡанын күреп торған әбейе “Бүре һуҡты,

бабайҙы бүре һуҡты" тиеп ҡысҡырыуы, шул көндә үк Әхмәҙин ҡарттың Бүреһуҡҡан бабайға әйләнеүе хаҡында: "Ҡәүемемде ҡужғытҡан ошо ваҡиға, бәғзе башҡа хәлдәр ҙә миңә мәғлүм. Әммә ул ҡәүем араһында әлегә юҡмын, донъяға тыуып өлгөрмәгәнмен. Мин — ялғы..." ти. Ошо "ялғы" әле әсәһенең ҡарынында ятҡанында уҡ үҙенә янаған хәүефте һиҙемләүе – "дәү йән"дең "төшөртәм" тигәнен ишетеп-тойоп, Оло йыһанда йәшәргә дәғүәһен белдереүе, "дәү йән"дең ялғыны йәлләүе, һуңынан ошо ялғының 1948 йылдың сентябрендә ваҡытынан алда, ете айлыҡ булып тыуыуын тасуирлай. Артабан бәләкәй бер өйҙә уны уратып алған, әсәһенә оҡшаш тағы ла өсәүҙе тәфсирләй бала, уларҙың берәүһе – Рәйхана ҡартәсәйем, икенсеһе – Зөлхизә өләсәйем, ә өсөнсөһө ике туған апайым тип танып белә. Дүрт ҡатын араһында үҫеп, бер йәше тулыр алдынан был зирәк бала өйҙәгеләрҙе таң ҡалдыра: "атай" тиеп беренсе һүҙен әйтә. Аптырауҙан ҡулынан борсаҡ тулы батмусы төшөп китә әсәһенең, аптырарһың да, атаһын кәртинкәлә генә күргән баланың теле ошо һүҙҙән асылһын әле! Тап ошо "атай" һүҙе менән Нурияның мәңге уңалмаç күңел яраһына ишаралағандай яҙыусы. Автор "Ҡыҙ бала" китабында төп геройҙың уйланыуҙарына, йәшәйеш асылына төшөнөргә тырышыуын һүрәтләүгә айырыуса иғтибарҙы бүлә, уның идеалдарын һынландыра, киләсәген күҙаллай һәм ошо күҙаллауҙар ярҙамында әҫәрҙә ҡатнашасаҡ башҡа мөһим персонаждар динамикаһын булдыра.

Әҫәрҙә Нурия кескәй генә сағынан уҡ аҡыллы, һәр һүҙҙең айышына төшөнөп, һәр ишеткән хәбәрҙе аңына һеңдереп, уларҙы ете ҡат уйлап, бер епкә теҙеп хәтер һандығына һалып барыуы менән айырыла башҡа геройҙарҙан. Уның оло йөрәкле, бар яуызлыҡты, насарлыҡты аҡыл-зиһене менән эш итеп, йөрәк төпкөлөнән үткәреүе, телгә оҫта булыуы ҡартәсәһе зирәк Рәйханан булһа, кеше менән тиҙ генә уртаҡ тел табыуы, изгелеклелеге, ябайлығы менән Зөлхизә өләсәһенә оҡшаған.

Романдың башынан аҙағынаса ҡыҙ баланың атайҙан мәхрүм булыуы, ошо "атайлы – арҡалы" ны татымауы арҡаһында күп ыҙа сигеүҙәре ҡыҙыл еп булып һуҙылып китә. Игеҙәк Камил менән Камиланың моряк Баязит ебәргән посылка йәшниген "атай" тип ҡосаҡлағанын күреп үҙәге өҙөлөүе, әсәһенең еләктәй йәш сағы ирһеҙ-ирле булып заяға уҙыуы, ҡартәсәһенең "өйөмдөң өрлөгө ишелде" тигән һүҙҙәрен йыш ҡабатлауы – барыһы ла Нурияның үҫеп етеп шәхес булараҡ формалашыуында ла эҙһеҙ ҡалмай.

Берсә уйсан, берсә шаян Нурия үҙенең саялығын һәр яҡлап та иҫкәртеп тора әҫәрҙә. Уның малайҙар менән бер рәттән тороп атта йөрөргә өйрәнеүе, улар менән балыҡ ҡармаҡларға йөрөүе шуға асыҡ миҫал. Ә Бүреһуҡҡан олатайҙың уға бөркөт тураһындағы серен асыуы – уның сер һаҡлай белеүенә, олатаһы уны башҡаларҙан яҡынырак күреүенә ишаралай! Нурия хатта Бүреһуҡҡан олатайҙы Бөркөтсө олатай тип тә йөрөтә.

Әйкәндәй, Әхмәҙин ҡарт Нурияға ҡан олатаһы түгел, уны зирәк ҡыҙ үҙе олатай тип нарыҡлап ала. Ҡан олаталары иҫән булмағас... Йәше етер-етмәҫтән, "атайһыҙ баланы" хәстәрләүсе тағы ла берәү – Әмин абый, Нурияның әхирәте Мәүлиҙәнең атаһы, икәүһен мәктәпкә әҙерләй. Зирәк был ике ҡыҙ балалар мәктәптә лә һынатмайҙар, беренсе синыфты уҡып бөтөп, өсөнсөгә "ырғыйҙар". Хәҙер улар теге алты малай Кәбир, Әшрәф, Сабир, Фатих, Әхиәр, Харис менән бер синыфта уҡый. Артабан яҙыусы Нурияның тормошон ошо синыфташтары менән тығыҙ бәйләп, геройҙарын бер-береһе менән аралаштырып йәшәтә. Малайҙар араһынан Кәбиргә айырым бер балаларса саф, изге, керһеҙ һөйөү менән баҡҡан, әммә был тойғоларҙың теҙгенен ныҡ тотҡан Нурияны автор тағы ла бер ҡат аңлы, хисле, киләсәк тормошон күҙаллаусы итеп тә һүрәтләй. Ҡартәсәһенән килгән күрәҙәселек һәләтен тойоп үҫә ҡыҙ. Шуғалырмы, Кәбирҙең рәссам булырлыҡ һәләтен күреп, уға ҡарата моронлап килгән һөйөүен үҙендә һүндерергә тырыша. Был әлеге лә баяғы атайһыҙ үҫеүенә бәйле, үҙ-үҙенә балаларымды атайһыҙ итмәйәсәкмен тигән вәғәҙәһенә бәйле, сөнки әсәй тапҡан икмәк бик әсе булғанын ул бик яҡшы белә.

Кесе йәштә булыуына ҡарамаҫтан, Нурия тыуым һәм үлем, мөхәббәт һәм нәфрәт кеүек мәңгелек сиселмәҫ йомаҡтар тураһында уйлана. Ҡартәсәһе менән кәнсәләр йортон йыйыштырғанда, был донъяла ҡатын-ҡыҙ өҫтөнөрәкме әллә ир-егетме, тигән һорауҙарға яуап эҙләй. Шул уҡ ваҡытта, ҡатын-ҡыҙ булмышы "беҙ донъяның тотҡаһы, беҙ ирһеҙ ҙә донъя көтә алабыҙ, беҙ бала табыусылар" тиһә, айыҡ аҡылы менән "ир-егеттәрһеҙ донъя ҡоролмаҫ, уларһыҙ яңы тыуым да булмаҫ, ҡатын-ҡыҙ көсө етмәҫлек эштәр эшләнмәҫ", тип уйлай. Тимәк, донъяла йәшәү өсөн ике енес тә мөһим килеп сыға унынҫа, был уйҙарын ҡыҙ ҡартәсәһенә лә еткерә. Ил инәһе ейәнсәренең шундай ауыр уйҙарҙы уйлауына, үҙенсә фекерләүенә берсә һоҡланып та, был фаразлауҙарҙың үҙенең "тере көйөгө" – улы арҡаһында тыуыуына берсә уфтанып та ҡуя. Заманына күрә бик актуаль темаларҙы күтәргән роман уҡыусылар араһында үҙ баһаһын тапты. Китап уҡыусыларҙы бер генә һорау борсой: был әҫәр уйҙырмамы, әллә Нурияның прототибы бармы? Булһа кем ул? Күптәр төп героиня Нурия менән яҙыусы араһында оҡшаш һыҙаттар барлығын тойҙо, тик быға асыҡ дәлилдәр юҡ әлегә. Тимәк, Гөлнур Яҡупова уҡыусыларына уйланырлыҡ урын ҡалдырған.

© Яҡупова Г.С., 2017

Янбаев И.К.,
филология фәндәре кандидаты, БДУ доценты,
Өфө ҡалаһы

КИМ ӘХМӘТЙӘНОВТЫҢ “ӘҘӘБИӘТ ТЕОРИЯҺЫ” КИТАБЫНДА ОЧЕРК ЖАНРЫН КЛАССИФИКАЦИЯЛАУ МӘСЬӘЛӘҺЕНӘ ҠАРАТА

Башҡорт әҙәби-эстетик фекер үҫеше тарихында күренекле әҙәбиәтсе ғалим Ким Әхмәтйәновтың ғилми-теоретик эшмәкәрлеге айырым урынды биләп тора. Милли ерлектә тыуған тәрән йөкмәткеле “Әҙәбиәт теорияһы” китабы, ысын мәғәнәһендә, әҙәбиәт ғилеменең етмешенсе йылдарҙағы оло ҡаҙанышы, “быуат китабы” булып танылды. Автор хаҡлы рәүештә республикабыҙҙың С.Юлаев исемендәге дәүләт премияһына лайыҡ булды. Был фундаменталь хеҙмәт, баҫылып сығыуына ярты быуат самаһы үтеүенә ҡарамаҫтан, бөгөн дә киң ҡатлам йәмәғәтселек — ғалимдар, уҡытыусылар, фәнгә аяҡ баҫыусы йәш тикшеренеүселәр, аспирант һәм студенттар өсөн һорау менән файҙаланылған төп сығанаҡтарҙың береһе булып ҡала. Асылда, әҙәбиәт ғилеме буйынса бер генә китап, монография йәки диссертация ла К.Әхмәтйәнов хеҙмәтенән башҡа яҙылмайҙыр ул. Яңы осорҙа баҫылып сыҡҡан теоретик хеҙмәттәрҙә лә ғалим билдәләгән йүнәлеште, концепцияларҙы күрмәү мөмкин түгел. Тәү сиратта Ғ.Хөсәйеновтың “Башҡорт шиғыры: шиғриәт һүҙлеге” (2003), “Әҙәбиәт ғилеме һүҙлеге” (2006), “Әҙәбиәт теорияһы” (2010) китаптарын күҙ уңында тотабыҙ.

Дөрөҫ, һәр бер етди ғилми хеҙмәт — үҙ осороноң емеше, уны дәүерҙең фән ҡаҙаныштарынан, конкрет ваҡытта хөкөм һөргән идеологик ҡоршауҙарҙан, ижтимағи-сәйәси, художество-эстетик ҡалыптарҙан тыш ҡарап булмай. Был тәңгәлдә, бөгөнгө күҙлектән ҡараш ташлағанда, К.Әхмәтйәновтың да әлеге хеҙмәтендә ғалимдарҙың иғтибарын йәлеп иткән бәхәсле, тәрәнерәк тикшеренеүҙе талап иткән мәсьәләләр юҡ түгел. Боронғо осорҙарҙан уҡ бөтөн донъя әҙәбиәтен оҙата килгән халыҡсанлыҡ, синфилыҡ, партиялылыҡ, тарихилыҡ кеүек ижад принциптарының һүҙ сәнғәтенең яңы типтағы — совет әҙәбиәте булараҡ формалашыу һәм нығыныу осоронда өр-яңы йөкмәтке алып китеүҙәре, дөрөҫөрәге — уларҙы яңы әҙәбиәт тыуҙырған күренештәр тип ҡарау тенденцияһының бөгөн инде өр-яңы ғилми нигеҙгә ҡуйылып, ҡайтанан баһаланырға тейешлеге һәр кемгә аңлашыла. Миҫал өсөн, түрәләр, кантондар тураһындағы халыҡ йырҙары нигеҙендә синфилыҡ төшөнсәһен аңлатып, авторҙың: “ ...һәр кантондың үҙенсәлекле гимны итеп, башлыҡтар тарафынан сығартылған йырҙар ҙа булған. Байҙы күрәләтә маҡтағанлыҡтан, ундай йырҙарҙы халыҡ йырламаған, шуға күрә уларҙың күбеһе беҙҙең көндәргә килеп етмәгән дә”, - тигән [8, 20-се бит] һығымталары менән күпмелер бәхәсләшергә лә мөмкин. Хеҙмәттә шундай характерҙағы тарыраҡ фекерҙәрҙең уҙғарылыуында ғалимдың ғәйебе юҡ,

әлбиттә. Улар XX быуат баштарында уҡ В.И.Лениндың “бер культура эсендә ике культура” йәшәүе хаҡындағы положениеларынан үҫеп сыҡҡан рәсми идеологик ҡараштарға уңышлы иллюстрация ғына. К.Әхмәтйәнов һымаҡ уҡ, киләсәктә Ғ.Хөсәйенов та, мәҫәлән, халыҡ араһында Абдулла ахун, Төхфәт кантон ише түрәләр тураһында төрлө йырҙар тыуып, береһендә уларҙың кире яҡтан, донъя боҙоғо сифатында тасуирланыуын, икенселәрендә иһә тик ыңғай яҡтан күрһәтелеүен билдәләй [6, 86-87-се биттәр]. Заманалар ниндәй булыуға ҡарамаҫтан, халыҡ хәтерендә, фольклор репертуарында һаҡланып ҡалған икән, түрәләрҙе тиҫкәре яҡтан күрһәткән йырҙар ҙа иғтибарға лайыҡ бит. Совет осоронда уларға иғтибар булманы. Ундай йырҙар, идеологик ҡалыптарға буйһондоролоп, социаль йөкмәткеһен асыу маҡсатында, яҙып алыусы йәки мөхәррирҙәр тарафынан махсус редакторланыуы, геройҙары бары аҡһөйәктәр ҡатламы, түрәләр вәкиле булған өсөн генә тик кире яҡтан баһаланыу ихтималлығы хаҡында һүҙ йөрөтөп, шуларҙың береһе хаҡында күренекле фольклорсы Әхмәт Сөләймәнов былай тигәйне: “Мәҫәлән, Силәбе өлкәһе башҡорттары, бигерәк тә Арғаяш районында, Ҡолой кантонды әле лә данлап йырлайҙар. Уның 1812 йылдағы Ватан һуғышы ҡаһарманы икәнен дә, яуҙа офицер дәрәжәһендә ҡайтыуын да онотмайҙар” [4, 136-137-се биттәр].

Шулай ҙа беҙ мәҡәләбеҙҙә төп иғтибарҙы башҡа нәмәгә — ғалимдың ҡайһы бер жанр һәм жанр формаларын төркөмләү мәсьәләләренә йүнәлтмәксебеҙ. Һүҙ ыңғайында шуны ла билдәләп китергә кәрәк: К.Әхмәтйәнов был хеҙмәтендәге теоретик күҙәтеүҙәрен күберәк шиғриәт нигеҙендә алып бара, прозаға таяныуы самалы, драматургия буйынса һаранырaҡ һүҙ йөрөтә. Был уның башлыса шиғриәт буйынса махсуслашыуы, күберәк шағирҙарыбыҙҙың ижады буйынса хеҙмәттәр яҙыуға өҫтөнлөк биреүе менән аңлатылалыр.

Үҙенең хеҙмәтендә ғалим: “Әҙәбиәт белгестәре очерктың түбәндәге жанр формаларын билдәләйҙәр”, -тип, уның *очерк-портрет, сәйәхәтнамә, хәтирә йәки мемуар, очерк-проблема* формаларын атап китә, һәр береһенә ҡыҫҡа ғына ҡылыҡһырлама бирә, башҡорт әҙәбиәтенән миҫалдар килтерә [8, 320-се бит]; шул уҡ ваҡытта: “Очерк жанрының формалары быны менән генә, әлбиттә, сикләнмәй”,- тип раҫлай [8, 321-се бит]. Бөгөнгө көн өсөн үрҙәге классификацияның яраҡһыҙ икәнлеген әйтмәй булмай. Аллегорик жанрҙарҙан тәбиғәте менән бер-береһенә ныҡ яҡын торған мәҫәл менән тәмҫилде, кескәй эпик жанрҙарҙан хикәйә менән новелланы, бөтөн нескәлектәрен ышандырырлыҡ итеп тасуирлап, уларҙы айырым жанр формалары итеп ҡараған ғалим тәҡдимендәге әлеге классификация үтә ябай һымаҡ тәьҫир ҡала, хатта әҙәбиәт һәм әҙәбиәт ғилеменең 70-се йылдарҙағы торошона һылтанған хәлдә лә. Һуңғы йылдарҙа “ваҡиғалар теҙмәһенең һәм бәйән итеүҙең ойоштороу ролен үтәмәүе”нә, йыш ҡына тасуирлама өҫтөнлөк алып китеүенә иғтибар итеп, художестволы очерктың эпик

жанрҙар рәтендә шартлы йөрөүен, уны, хосусиәте буйынса эпос, лирика, драманың береһенә лә һыйып бөтмәгән, йәғни “төрҙән тыш” форма тип ҡараған тикшеренеүселәр ҙә бар [5, 330-331-се биттәр]. В.Е.Хализевтың ҡараштарына яҡын торған фекерҙәрҙе башҡа сығанаҡтарҙа ла осрата алабыҙ. Т.Т.Давыдова, В.А.Пронин һымаҡ тикшеренеүселәр ҙә, мәҫәлән, “ғилмилекте, публицистика һәм художестволылыҡты” үҙендә берләштергән *сәйәхәтнамә* (путешествие) тибындағы жанрҙарҙы, сатира, утопия, хроника менән бер рәттән, жанр-ара форма булараҡ ҡарау мөмкинлеген әйтәләр [3, 44-се бит]. М.Е. Крошнева хәҙерге ғилми-әҙәби сығанаҡтарҙа *очерк, “аң ағымы” әҙәбиәтенең, эсселарҙың да*, эпос, драма, лирика сифаттарын йөрөтөүҙәре менән бәйле, жанр-ара форма булараҡ телгә алыныуҙарын раҫлай [3, 45-се бит].

Бер һүҙ менән әйткәндә, әҙәби төрҙәрҙән айырмалы рәүештә, әҙәби жанрҙарҙы системалаштырыу һәм классификациялау — ауыр мәсьәлә, әлбиттә. Ваҡыт үтеү менән теге йәки был классификация үҙен аҡламай башлауы ихтимал, сөнки улар һәр саҡ хәрәкәттә, шарттарға ҡарап яраҡлашыусан, үҙгәреп тороусан. Жанрҙар бик күп, милли мәҙәниәттәрҙә эквиваленттары бихисап; улар универсаль йәки локаль характерға эйә, фольклор һәм әҙәби сығанаҡлы булырға мөмкин, йәшәү мөҙҙәттәре һәм осорҙары ла төрлөсә. Әйтәйек, башҡорт әҙәбиәтендә борондан билдәле тәржемәи хәлдәр менән яңы осорҙағы биографик очерктар араһында тигеҙлек билдәһе ҡуйыу мөмкин түгел. Йәғни эссе, очерк, хәҙерге әҙәбиәттә пәйҙә булған бәйән һ.б. бик күп жанр һәм жанр формаларын системаға һалып, “үҙ урындарына ултыртып ҡуйыу” еңел эш түгел.

Очерктарҙы *документаль, публицистик һәм художестволы* төрҙәргә бүлеп ҡарау ҙа бар [7, 122-се бит]. Документаль һәм публицистик очерктарҙа фактологик мәғлүмәт өҫтөнлөк итә, документаллек жанрҙың үҙгәлекле билдәһе булып тора. Ә художестволы очерктарҙа көнкүреш, тормош шарттары, теге йәки был мөхиттең колориты, сағыу шәхестәр тормошо һүрәтләнеүсән. Махсус белешмә сығанаҡтарҙа, әҙәбиәт терминдары, төшөнсәләре һүҙлектәрендә был жанрға бик күп билдәләмәләр осратырға мөмкин. Шуларҙы дөйөмләштереп әйткәндә, очерк — ул эпик әҙәбиәттең бәләкәй формаһы — хикәйәнең бер төрө; новелланан айырмалы рәүештә, уның берҙәм, ҡырҡыу һәм тиҙ ителә торған конфликты юҡ, күберәк тасуирлама өҫтөнлөк итә. Ул башҡа жанрҙарҙан бәләкәй хикәйәләү формаһына ҡарауы; реаль ваҡиғалар һәм шәхестәр һүрәтләнеүе; көнүҙәк ижтимағи ваҡиғаларҙы тасуирлауы; социаль проблематикаһы; образлылығы, эмоционаллеге, художестволы стиль нәфислеге; публицистикаға хас һыҙаттар йөрөтөүе; сюжеттың йомшаҡлығы һ.б. сифаттары менән айырылып тора. Уның жанр формалары күпкә төрләнә бара: очерк-портрет, очерк-проблема, очерк-сәфәр, тарихи очерк, этнографик очерк, социологик очерк, сатирик очерк һ.б.

Башҡорт әҙәбиәте ғилемендә лә был жанрҙы классификациялау мәсьәләһенә берҙәм ҡараш булғаны юҡ, бөгөн дә ул хәл ителеп бөтмәгән. Ким Әхмәтйәнов очерк жанр формалары рәтенә “хәтирә йәки мемуар”ҙы индереүе бәхәсле булырға оҡшай. Сөнки бөгөнгө ғилми әҙәбиәттә мемуаристика очерктарҙан айырым өлкә булараҡ ҡарала. Беҙҙең ҡарамаҡҡа, очерктың жанр үҙенсәлеге “бәләкәй эпик форма” булыуы һәм уның кешегә, уның эске донъяһы һәм уратып алған донъяны ҡабул итеү, уға мөнәсәбәт белдереү үҙенсәлектәре менән бәйле. Мемуар әҙәбиәттә шәхес хәрәкәт иткән мөхит ҙурыраҡ булып күҙ алдына баҫа, конкрет кеше биографияһы дөйөм төбәк, ил тарихы менән үрелеп китеүсән, хәл-ваҡиғалар сылбыры ҙурыраҡ осорҙо һыйҙыра төҫлө. Мемуар әҙәбиәттең айырым жанрҙары, һүрәтләнә торған ваҡиғаларға бәрәбәр, күләм ҙурлығы йәһәтенән дә айырыла һымаҡ. Был жанрҙа эшләүсе тарихи ваҡиғаларҙы үҙенең аңы аша үткәрергә, үҙ эшмәкәрлеген дөйөм процестың айырылғыһыҙ бер өлөшө булараҡ ҡарарға ынтыла. Автобиографик яҙмалар иһә беренсе заттан яҙыла, кешенең күңел донъяһына, тормошоноң боролошло мәлдәренә нығыраҡ иғтибар ителә. Мемуар әҙәбиәт жанрҙарының төрлө булыуы әҫәрҙәрҙең яҙылыу ваҡыты, формаһы, материалды уҡыусыға еткереү алымы һ.б. үҙенсәлектәр менән бәйле. Теге йәки был жанр формаһының сиктәре, характерлы һыҙаттары тулыһынса билдәләнеп тә бөтмәгән. Шәхси күҙәтеүҙәрҙән сығып шуны ла билдәләп китәйек: донъя әҙәбитендә теркәлгән мемуаристик жанр формалары милли мөхиттә аҙыраҡ осрай. Башҡорт әҙәбиәтендә уларҙың түбәндәге төрҙәренә күберәк тап булабыҙ.

Хәтирәләр (йәки мемуарҙар) — әлеге типтағы әҙәбиәт асылына иң яҡын торған жанр. Иҫтәлек йәки хәтирәләр әҫәрҙә һүрәтләнгән ваҡиғаларҙан һуң яҙыла. Әхмәтзәки Вәлидиҙең “Хәтирәләр” китабы — был жанрҙың милли әҙәбиәтебеҙҙәге классик үрнәге булып һаналырға хаҡлы.

Көндәлектәр — авторҙың үҙ тормошонда булған ваҡиғаларҙы хронологик планда, көндөкөн көнгә тиерлек теркәгән, шулай уҡ үҙе шаһит булған тарихи ваҡиғаларҙан, факттарҙан алған тәьҫораттарын ҡәләм осона алған документаль яҙмалары. Башҡортостандың халыҡ шағирҙары М.Кәрим, Р.Ғарипов, Р.Бикбаев һ.б. әҙиптәребеҙҙең көндәлектәре уларҙың донъяға ҡараштарының киңәйеүен, рәссам булараҡ формалашыу үҙенсәлектәрен сағылдырыусы бай йөкмәткеле әҙәби-тарихи сығанаҡ булып тора.

Күңел дәфтәрҙәре — авторҙың үҙен шәхси планда ҡыҙыҡһындырған йәки борсоған төрлө ижтимағи-сәйәси, рухи тормош күренештәрен теркәгән яҙмалары. Уларҙа датаны күрһәтеү мотлаҡ түгел, ҡуйылған осраҡта улар тәбиғәте менән көндәлеккә оҡшап китә. Миҫалға үткән быуаттың утыҙынсы йылдарында сәйәси золом ҡорбандарының береһе Сабит Суфияновтың (Әбүс) һөргөндә сағында егерме йыл буйы алып барған яҙмаларын күрһәтергә була. Уларҙа авторҙың гражданин булараҡ аныҡ позицияһы урын ала; ижад, ғилем мәсьәләләре генә түгел, ә төрлө

ваҡыттағы донъя һәм ил кимәлендә барған ваҡиғаларға, күренештәргә, факттарға актив мөнәсәбәт белдерелә.

Хаттар (йәки эпистоляр әҙәбиәт) — яҙылған ваҡытында ғәҙәттә ташҡа баҫтырыу күҙ уңында тотолмай. Әммә уларҙа авторҙың киләсәк тикшеренеүселәр йәки ябай уҡыусылар өсөн үтә мөһим тарихи сығанаҡҡа әүерeләсәк мәғлүмәттәре, теге йәки был ваҡиғанан алған ҡыҙыҡлы тәьҫораттары булырға мөмкин. “Батыршаның императрица Елизавета Петровнаға яҙған хаты”, М.Кәримдең ҡәләмдәштәренә төбәп яҙған “Рига хаттары”, З.Биишева һ.б. бик күп әҙиптәрҙең үҙ-ара йәки китап уҡыусыларға яҙған хаттары миҫал була ала. Ә инде Ғ.Ғүмәрҙең “Дуҫлыҡ һәм мөхәббәт”, З.Биишеваның “Уйҙар, уйҙар...” повестары, М.Кәримдең “Башҡорт халҡына яуап хаты”, Р.Бикбаевтың “Халҡыма хат” поэмаһының мемуар әҙәбиәткә мөнәсәбәте юҡ, улар — хат стилендә яҙылған художестволы әҫәрҙәр.

Юлъяҙмалар — публицистик әҙәбиәт жанры булараҡ та ҡарала; йыш ҡына уларҙа сәйәхәтселәрҙең мемуарҙары, үҙҙәре ҡатнашҡан йәки шаһит булған ваҡиғалар хаҡындағы хәтирәләре урын ала. Иғтибар итәйек: тимәк, юлъяҙмалар (сәйәхәтнамә, сәфәрнамә, хажнамәләр) бер яҡтан очерк жанр формаһы ла, икенсе яҡтан мемуар әҙәбиәт төрө лә булырға мөмкин. Беҙҙеңсә, теге йәки был әҫәрҙең үрҙәге ике осраҡтың ҡайһыныһына ҡарауы автор тарафынан диҡҡәт иттерелгән материалдың характерына туранан-тура бәйле. Айырым халыҡтың мәҙәниәте, ғөрәф-ғәҙәттәре, көнкүрешенә, традицияларына төп иғтибар йүнәлтелеп, “эҫе мәлендә” теркәлеп бара икән — очерк; сәйәхәт осоро ваҡиғалары, факттар аҙаҡ иҫтәлек рәүешендә аяҡҡа баҫтырыла икән — мемуар, тип һығымта яһарға нигеҙ бар. Ғәрәп әҙәбиәтенән бер өлгө: Х быуатта Болғарға һәм тарихи Башҡортостанға сәфәре төшкән Ибн Фаҙландың сәйәхәтнамәһе, күпмелер ваҡыт үткәс, замандаштарының үтенесе буйынса яҙыла. Юлда саҡта, бәлки, айырым мәғлүмәттәр генә теркәлгәндер, уныһы беҙгә ҡараңғы. Милли өлгөләрҙән Мортаза-Ғәли Ибне Ҡотлоғоштоң тексы билдәһеҙ хажнамәһе (1703 йылғы) шундайҙарҙан булғанға оҡшай. Ә инде XVIII быуат ҡомартҡыһы — “Исмәғил аға сәйәхәте” Исмәғил Ибне Бикмөхәммәт тарафынан 1851 йылда башланған хаж сәфәренән утыҙ йылдан ашыу йөрөп ҡайтҡас ҡына (1783 йыл булһа кәрәк) яҙыла. Сәфәр сыҡҡан “биш кешенең дүртәүһе алыҫ ерҙәрҙә ятып ҡала. Арала бер генә кешегә, имен-аман ҡайтып етеп, баштан үткәндәрҙе, ишеткән-күргәндәрҙе аҡ ҡағыҙға теркәп, ватандаштарына һөйләп биреү бәхете тейә” [1, 421-се бит].

Мемуар әҙәбиәт жанрҙарының тарихи сығанаҡ булараҡ ҡиммәте ҙур, шуның менән бергә уларҙың фәндең генә түгел, ә художестволы әҙәбиәттең дә үҫешенә ҙур йоғонто яһауын билдәләргә кәрәк. Айырым яҙыусылар ижады өсөн тәжрибә майҙансығы булған очерктарҙан киләсәктә повестар, романдар үҫеп сыҡҡан һымаҡ, көндәлектәрҙән дә эпик әҫәрҙәр тыуыуы ихтимал. Шуның асыҡ миҫалы — Рауил Бикбаевтың “Арҙаҡлы

шәхестәр тормошо” серияһында донъя күргән ҙур күләмле әҫәре [2]. Был әҙәби-художестволы баҫма үҙенең ҡатмарлы жанр формаһы, синкретик йөкмәткеһе менән айырылып тора. Унда бер үк ваҡытта биографик очерк, очерк-портрет, тарихи-документаль роман, эссе, әҙәби-тәнҡит мәҡәләһе, рецензия, тағы ла әллә күпме айырым жанрҙар “йөкмәй” торған үҙенсәлекле йөкмәтке һалынған. Материал биографик очерк йәки биографик китап сиктәренә генә һыйып бөтмәй, шуға ла жанрын тәғәйен генә әйтеү ауыр. Автор үҙе лә яҙмаларының жанр хосусиәтен асыҡ әйтмәйенсә, дөйөмләштереп “Рәми. Шағир тураһында китап” тип кенә ҡуйған. Шулай ҙа уның структураһының нигеҙҙә ике сығанаҡҡа нигеҙләнеүен күрмәү мөмкин түгел: береһе, әлбиттә, Р.Ғариповтың бай йөкмәткеле көндәлектәре булһа, икенсеһе — Р.Бикбаевтың шул көндәлектәргә аңлатмалары, шағир һәм ул йәшәгән тарих киҫентеһе, осор атмосфераһы, шәхесте уратып алған ижтимағи-сәйәси, социаль мөхит хаҡындағы иҫтәлектәргә ҡоролған уй-фекерҙәре. Нисек кенә булмаһын, оҡшаш өлгөләре булмауына ҡарамаҫтан, был китап та әлеге сифаттары буйынса мемуар әҙәбиәт ҡалыбына яуап бирә.

Шулай итеп, билдәле сәбәптәр арҡаһында жанр сиктәрен билдәләр критерий һәм сифаттар тотороҡло һаҡланмаған осраҡта ла, очерктарҙың үҙенә айырым жанр формалары иерархияһына эйә булыуын, мемуар әҙәбиәттең дә, очерктар рәтенә инмәйенсә, үҙенә башҡа жанр формаларынан хасил булыуын раҫларға мөмкин. Быға башҡорт әҙәбиәте буйынса ла яһалған күҙәтеүҙәр нигеҙ бирә.

Әҙәбиәт

1. Башҡорт әҙәбиәте тарихы. Алты томда. Том I. -Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1990. 608 бит.
2. Бикбаев Р.Т. Рәми. Шағир тураһында китап.-Өфө: Китап, 2007. 616 бит.
3. Крошнева М.Е. Теория литературы. Учебное пособие по курсу “Теория литературы”.-Ульяновск: УлГТУ, 2007. —103 с.
4. Сөләймәнов Әхмәт. Өстөң хикмәтле яҡтары (Ғайса Хөсәйеновтың фольклорсылығы һәм фольклор хаҡындағы уйланыуҙар) //Ағиҙел, 2008. № 5.
5. Хализев В.Е. Теория литературы: Учебник / В.Е.Хализев.-4-е изд., испр. и доп. — М.: Высш. шк., 2004.-405 с.
6. Хөсәйенов Ғ.Б. Мөхәммәтсәлим Өмөтбаев.-Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1991.
7. Хөсәйенов Ғ.Б. Әҙәбиәт ғилеме һүҙлеге.-Өфө: Китап, 2006. 248 бит.
8. Әхмәтйәнов К.Ә. Әҙәбиәт теорияһы. — Үҙгәрешле 3-сө баҫма.-Өфө: Китап, 2003. — 392 бит.

© Янбаев И.К., 2017

Янбаев И.К.,
филология фәндәре кандидаты, БДУ доценты,
Өфө ҡалаһы

ИЖАДТА ҮТКӘН ҒҮМЕР (Р.Н.БАЙЫМОВТЫҢ ТЫУЫУЫНА 80 ЙЫЛ ТУЛЫУ УҢАЙЫНАН)

XX быуаттың алтмышынсы йылдарынан алып XXI быуаттың унынсы йылдарына тиклемге әҙәбиәт ғилеме, тәнҡит, милли проза тарихын, мәғариф торошон унын эшмәкәрлегенән Р.Н.Байымовтан башҡа күҙ алдына килтереүе мөмкин түгел. Унын гуманитар фәндәр өлкәһендәге төплө, концептуаль йөкмәткеле ғилми хеҙмәттәре ижтимағи, художество-эстетик фекер үҫешенә ҙур йоғонто яһаны, күп милләтле Рәсәй халыҡтарының рухи донъяһын теоретик яҡтан өйрәнеүҙә һиҙелерлек аҙым булды, художество әҫәрҙәре башҡорт прозаһының яңы биттәрен билдәләште. Р.Н.Байымов бар ғүмерен тыуған халҡына хеҙмәт итеүгә бағышланы, ысын мәғәнәһендә илебеҙҙең ҡайнар йөрәкле патриоты булып йәшәне, милли мәғариф һәм фән аҡһаҡалы булып танылды. Унын бөтә ғүмер юлы республикабыҙҙың төп уҡыу йорто менән айырылғыһыҙ бәйләнгән.

Р.Н.Байымовтың тормош юлы күпселек зыялыларҙыҡынан әллә ни айырылмай. Ҡырмыҫҡалы районының Үтәгән ауылында 1937 йылдың 10 ғинуарында донъяға килә. Тыуған ауылы һәм Биш-Унғар ауыл мәктәптәрендә ете йыллыҡ һәм урта белем ала. Әрме сафтарында хеҙмәт итеп ҡайта, 1959-1964 йылдарҙа БДУ-ның филология факультетында уҡый, уны ҡыҙыл дипломға тамамлай. Өсөнсө курста уҡып йөрәгән сағында уҡ университеттың комсомол комитетын етәкләй, ойошманың Өфө ҡала һәм Башҡортостан өлкә комитеттары ағзаһы була. Профессиональ хеҙмәт юлын башҡорт әҙәбиәте кафедраһында ассистент булып башлай. Уҡыу-уҡытыу эшендә, ижади һәм ижтимағи өлкәлә әүҙемлеге менән айырылып торған егетте 1965 йылда вуз етәкселеге йүнәлтмә менән М.В.Ломоносов исемендәге Мәскәү дәүләт университеты аспирантураһына уҡырға ебәрә. 1968 йылда ул совет әҙәбиәте тарихы кафедраһында яҡташыбыҙ Роберт Бикмөхәмәтов етәкселегендә заманы өсөн бик сетерекле темаға – үткән быуаттың 20-30–сы йылдары башҡорт әҙәбиәтендә тарихилыҡ принцибының үҫеү проблемаларын өйрәнеүгә бағышланған кандидатлыҡ диссертацияһын уңышлы яҡлап сыға. Р.Байымовтың ғалим һәм шәхес булараҡ нығынып китеүе унын биографияһының нәҡ Мәскәү биттәре менән бәйле. Ул саҡта бөтә Союзға ғилми хеҙмәттәре менән билдәле профессорҙар А.И.Метченко, Л.Г.Якименко, С.М.Петров, А.И.Овчаренко, М.Б.Храпченко, И.Ф.Волков, Г.Н.Поспеловтар менән тығыҙ аралашыу, башҡаланың әҙәби-мәҙәни мөхите йәш тикшеренеүсенең донъяға ҡараштарын, ҡыҙыҡһыныу даирәһен асыҡлауға ярҙам итә, фәнни офоҡтарын киңәйтешә. 1982 йылда

ошо уҡ уҡыу йортонда Р.Н.Байымов “Башҡорт прозаһының эпик формалары системаһында роман жанры” темаһына докторлыҡ диссертацияһы ла яҡлай, профессор дәрәжәһенә өлгәшә.

Роберт Байымов студент һәм аспирант йылдарында уҡ әҙәби һәм ғилми ижад менән етди шөғөлләнә башлай. Уның айырым проблемалар һәм яҙыусылар ижады буйынса хеҙмәттәре ил кимәлендәге абруйлы баҫмаларҙа донъя күрә. Мәскәүҙәге “Современник”, “Советский писатель” кеүек үҙәк нәшриәттәрҙә, ваҡытлы матбуғат биттәрендә (“Литературная газета”, “Литературная Россия” аҙналыҡтарында, “Дружба народов”, “Вопросы литературы” һымаҡ журналдарҙа), шулай уҡ “Урал”, “Волга” ише региональ баҫмаларҙа сыҡҡан рецензиялары һәм мәҡәләләре фәнгә төплө фекерле тәнҡитсе килеүен хәбәр итә. Ҡыйыу ҡарашлы ғалимдың хеҙмәттәре төрлө йылдарҙа элекке союздаш Ҡаҙағстан, Ҡырғыҙстан, Үзбәкстан, Грузия һымаҡ республикаларҙа баҫыла тора, шулай уҡ Германия, Төркиә, Венгрия тикшеренеүселәре иғтибарына еткерелә. Ул Өфө, Ҡазан, Саха (Яҡутия), Мәскәү һ.б. урындарҙа үткәрелгән ғилми-ғәмәли конференцияларҙа, симпозиум һәм конгрестарҙа докладтар менән йыш сығыш яһай. Әҫәрҙәре халыҡ-ара күргәҙмә һәм конкурстар өсөн һоратып алына башлай.

“Ижади биҙәктәр” (1977) исемле ғилми йыйынтығы иһә тәнҡит өлкәһендә ныҡлап эшләй башлаған Р.Байымовты киң йәмәғәтселеккә өлгөрөп еткән әҙәбиәтсе ғалим итеп танытты. Был китапта күренекле башҡорт прозаиктары З.Биишева, Рәйес Низамов, Я.Вәлиев, И.Ғиззәтуллин, Н.Мусин, Ғ.Ибраһимов, В.Исхаҡов, С.Кулибай, А.Ғирфанов әҫәрҙәре, Х.Ғиләжев, Х.Кәрим, Ғ.Рамазанов шиғырҙары анализлана, шулай уҡ осор өсөн актуаль булған темаларға һәм проблемаларға ҡараш ташлана. Артабан Өфө һәм Мәскәү ҡалаларында рус телендә баҫылып сыҡҡан “Өлгөргәнлеккә аҙым” (1975), “Башҡорт тарихи-революцион романы” (1980), “Эҙләнеүҙәргә сиктәр юҡ” (1980), “Жанр яҙмышы” (1984), “Сығанаҡ һәм инештәр: башҡорт әҙәбиәте хаҡында күҙәтеүҙәр” (1993) кеүек китап-монографиялары ла шул осор тәнҡит һәм әҙәбиәт ғилеменең матур ҡаҙаныштары булды.

Р.Н.Байымов 1991 йылда Башҡортостан Республикаһы Фәндәр академияһының ағза-корреспонденты, 1997 йылда Халыҡ-ара төрки академияһы академигы итеп һайлана. Шулай итеп, үткән быуаттың 90-сы йылдарында ғилми-ижади һәм ойоштороу өлкәһендә ғалим эшмәкәрлегенең яңы этабы башланды.

Ул 1982 йылдан бирле етәкләгән кафедра тарафынан әҙерләгән коллектив хеҙмәттәренең береһе – юғары уҡыу йорттары өсөн “XX быуат башҡорт әҙәбиәте” (2003) тигән дәреслек әҙәбиәт тарихын яңы ҡараштан баһалау йәһәтенән файҙалы һәм ваҡытлы булып сыҡты. Яңы дәреслек университет һәм уның филиалдарында, педколледж һәм башҡа уҡыу йорттарында белем алған студент-филологтар тарафынан ҙур һорау менән файҙаланылған төп сығанаҡтарҙың береһенә әүерелде. Ғөмүмән,

Р.Н.Байымов башҡорт әҙәбиәтенән мәктәп дәреслектәре, студенттар өсөн теге йәки был предметтан уҡыу ҡулланмалары, программалар төҙөүгә күп көс һалды. “Хәҙерге башҡорт әҙәбиәте” һымаҡ төп дисциплиналарҙан тыш, “Роман жанры мәсьәләләре”, “Башҡорт әҙәби тәнҡите тарихы” һымаҡ ҡыҙыҡлы махсус курстар эшләне, улар буйынса уҡыу әсбаптары сығарҙы, университеттың институт һәм филиалдарында ла йөкмәткеле лекциялар менән сығыш яһаны.

Роберт Байымов башҡорт әҙәбиәтен көнсығыш әҙәбиәттәре системаһында өйрәнеү буйынса ла төплө һәм емешле тикшеренеүҙәр алып барыусы ғалим булды. Яңы осорҙа уның рус телендә “Шәреҡ әҙәбиәте: Уҡыу ҡулланмаһы“ (1999), “Шәреҡ әҙәбиәте: уҡыу-методик ҡулланмаһы” (2001), “Фарсы телле әҙәбиәт һәм уның әҙәбиәт-ара (төрки-ғәрәп-һинд) бәйләнештәре” (2003) кеүек китаптары баҫылып сыҡты. Тап шул хеҙмәттәр нигеҙендә башҡорт филологияһы һәм журналистика факультеты студенттары “Шәреҡ әҙәбиәте” курсынан төплө белем алдылар. Урыҫ телендә “Көнсығыштың бөйөк шәхестәре һәм әҙәби ҡомартҡылары” (“Великие лики и литературные памятники Востока”, 2005) исемле ҙур күләмле вуз дәреслегенең баҫылып сығыуы ғалимдың был өлкәләге XX быуаттың 70-се йылдарынан башлаған күп йыллыҡ тәжрибә һәм эҙләнеүҙәр һөҙөмтәһе ине. Был фундаменталь хеҙмәттә фарсы, ғәрәп, һинд әҙәбиәттәрендә боронғо осорҙарҙа уҡ нығынған иң мөһим һәм әһәмиәтле әҙәби күренештәргә ғилми күҙәтеүҙәр яһала, бар донъяға билдәле классик һүҙ оҫталарының ижад үҙенсәлектәре, мәҙәниәт тарихында тотҡан урындары билдәләнә, конкрет әҫәрҙәрҙең жанр-стиль, идея-эстетик йөкмәтке үҙенсәлектәре асыла. Был китап студенттарҙы ғына түгел, ғөмүмән, киң ҡатлам уҡыусыларҙы әҙәбиәт-ара бәйләнештәр, традиция һәм новаторлыҡ, йөкмәтке һәм форма һ.б. поэтика өлкәһенә ҡараған мәсьәләләр менән таныштыра, башҡорт әҙәби фекеренең шәреҡ әҙәбиәттәре менән туранан-тура мөнәсәбәттә йәшәүен, бөгөн дә быуаттар төпкөлөндә үк формалашҡан көнсығыш поэтик традицияларына нигеҙләнеп үҫә килеүен раҫлай; унда күп кенә әҙәби-теоретик төшөнсәләргә бай йөкмәткеле иллюстрациялар яһала. 2005 йылдың 9 июнендә Башҡорт дәүләт университетында әлеге дәреслектең гуманитар фәндәр өлкәһендә эшләүсе танылған ғалимдар, вуз етәкселеге, студенттар ҡатнашлығында исем туйын үткәреү ваҡиғаһы, уның матбуғатта киң яҡтыртылыуы, дәреслектең “йыл китабы” тип билдәләнеүе профессор Р.Н.Байымов ҡуҙғатҡан проблемаларҙың актуаллеген һәм йәмәғәтселектә ҙур ҡыҙыҡһыныу табыуын асыҡ күрһәтте. Университет кимәлендә генә түгел, ғөмүмән көнсығыш мәҙәниәтен өйрәнеүҙә, шәрҡиәт кафедраһының ойошторолоуында, евразиялылыҡ проблемаларына иғтибарҙың арта барыуында, Башҡортостан Фәндәр академияһының был йүнәлештә эшмәкәрлеген әүҙемләштереүҙә Роберт Нурмөхәмәт улының өлөшө ҙур булды.

Һуңғы тиҫтә йылдар эсендә ғалим етәкселегендә “Боронғо һәм урта быуаттарҙа башҡорт әҙәби фекере эволюцияһы” тигән өр-яңы темаға, тикшеренеү йүнәлешенә нигеҙ һалынды. Унының инициативаһы менән БДУ-ла, вуздың Сибай институтында, Стәрлетамаҡ дәүләт педагогия академияһында, Нефтекама филиалында ошо проблема буйынса бер нисә күсмә семинар, конференция уҙғарылды. Уларҙа республика вуздары уҡытыусылары һәм ғилми-тикшеренеү институттары хеҙмәткәрҙәре башҡорт әҙәбиәтенең боронғо осорҙарынан алып хәҙерге көндәргә тиклемге тарихи үҫеш үҙенсәлектәре, әҙәби-художестволы фекерҙе формалаштырыусы факторҙар һәм сығанаҡтар, терминология, рухи ҡомартҡыларҙы өйрәнеү принциптары, фольклор һәм әҙәбиәт бәйләнештәре, боронғо һәм урта быуаттар башҡорт әҙәби фекер эволюцияһы һәм уны айырым осорҙарға бүлеү һ.б. мәсьәләләрҙе күтәреп сыҡты. Әҙәбиәтсе-ғалимдарҙың методологик семинарҙарының эш һөҙөмтәһе булараҡ, байтаҡ ҡына тематик йыйынтыҡтар баҫыла торҙо, матбуғатта, атап әйткәндә, “Башҡортостан” газетаһында, радио һәм телевидениела киң яҡтыртылды. Әйтергә кәрәк, 2007 йылдың февралендә әлеге тема буйынса тәүге сара булараҡ ойошторолған Бөтә Рәсәй ғилми конференцияһында Саха-Яҡут, Бүрәт, Тыва, Татарстан, Сыуашстан республикалары ғалимдары ла әүҙем ҡатнашҡайны. Ошо тәжрибәләр нигеҙендә юғары уҡыу йорттары өсөн “Боронғо һәм урта быуаттар башҡорт әҙәбиәте тарихы” исемле дәреслек һәм унын әҙәби текстарҙы эсенә алған хрестоматияһын төҙөү буйынса әүҙем эш алып барылды. Авторҙар коллективы эшләгән был күләмле хеҙмәтте яҡын арала уҡ баҫмаға тәҡдим итергә мөмкин. Былар, һис шикһеҙ, киләсәктә башҡорт әҙәбиәте тарихын, рухи мәҙәниәтебеҙ инештәрен өйрәнеүҙә яңы бейеклеккә күтәрер ҙур аҙым булырына оло ышаныс тыуҙыра.

Профессор Р.Н.Байымов – милли республика һәм өлкәләргә юғары квалификациялы ғилми кадрҙар әҙерләүгә күп көс һалған, үҙ мәктәбен булдырған абруйлы фән эшмәкәре ине. Ул БДУ-ла Рәсәй халыҡтары телдәре һәм әҙәбиәттәре буйынса махсуслашҡан диссертацион советтың иң актив ағзаларынан булды. 1996 йылда Яҡут дәүләт университетында “Рәсәй Федерацияһы халыҡтары әҙәбиәте” буйынса совет булдырылғас, унда ла ағза булып һайланды, ныҡлы әҙәби-ғилми бәйләнештәр булдырҙы. Унының етәкселегендә Башҡортостан ғына түгел, Татарстан, Сыуаш, Яҡут, Бүрәт, Тыва, Хакас республикалары, Силәбе өлкәһенән бер нисә тиҫтә ғалим докторлыҡ һәм кандидатлыҡ диссертацияларын уңышлы яҡланы. Улар араһында Ғ.С.Ҡунафин, М.Х.Иҙелбаев, З.Я.Шәрипова, Г.Н.Гәрәева (БДУ), Р.Ш.Хәсәнов (БДУ-ның Бөрө институты), П.В.Сивцева, В.Б.Окорокова (Саха-Яҡутия), Т.А.Дугаржапова (Бүрәт Республикаһы) һымаҡ билдәле фән докторҙары, профессорҙар бар. Хәҙер уларҙың күптәре әҙәбиәт кафедралары, факультет етәкселәре, ғилми-тикшеренеү институттары директорҙары сифатында илебеҙҙең төрлө төбәктәрендә милли әҙәбиәттәрҙе үҫтереү

юлында фиҙаҡәрлек менән эшләп йөрөй. М.Аҡмулла исемендәге БДПУ, БДУ-ның Стәрлетамаҡ, Бөрө, Нефтекама, Учалы филиалдары, Сибай институты, Силәбе дәүләт университетында хеҙмәт итеүсе ғалим-педагогтарҙың ҙур өлөшө – уның тәрбиәләнеүселәре. Р.Х.Илешева, Ә.М.Муллағолова, Л.Р.Кирәева, Ф.Ф.Ғайсина, З.А.Әлибаев, Ә.М.Ҡотләхмәтов, А.А.Фәтҡуллин, Г.Н.Ҡасҡынова, Н.Д.Исҡужина, З.Ғ.Мырҙағолова, Р.Д.Мостафина, Ф.Ш.Сибәғәтов, И.К.Янбаев һ.б. фән кандидаттары остаздарының кәңәштәре менән, уның даими иғтибарын тойоп ғилем үрҙәренә ышаныслы атланы. Уларҙың һәр береһенең ҡыҙыҡһынып өйрәнгән темалары, йүнәлештәре бар; барыһы ла китап һәм монографиялар, дәреслек һәм программалар авторҙары. Бөгөн дә башҡорт әҙәбиәте, фольклоры һәм мәҙәниәте кафедраһы янында аспирантура эшләп килә икән, был да – профессор Р.Н.Байымовтың тырышлығы һөҙөмтәһе ул.

Башҡортостан Фәндәр академияһында тарихта беренсе булған “Йәдкәр” исемле ғилми журналдың (1995 йылдан) ойоштороусыһы һәм баш мөхәррире булараҡ та Роберт Байымовтың исеме танылы ине. Бөгөн ул баҫма “Проблемы востоковедения” исеме аҫтында күләме ике мәртәбә ҙурайып донъя күрә башланы. Хәҙер инде Рәсәй Мәғариф һәм фән министрлығының юғары аттестацион комиссияһы тәҡдим иткән рәсми баҫмалар исемлегендә теркәлгән ғилми журналдың республика гуманитар фәндәрен үҫтереүҙә, йәш ғалимдар әҙерләүҙә әһәмиәте ҙур. Ғалим шулай уҡ оҙаҡ йылдар “Ағиҙел”, “Бельские просторы” журналдарының редколлегиялары ағзаһы булды.

Роберт Байымов халыҡҡа талантлы прозаик булараҡ та яҡшы таныш. Ул заманы өсөн абруйлы “Китап” йәмғиәтенең республика бүлексәһе рәйесе, 1971 йылдан алып Башҡортостан һәм Рәсәй Яҙыусылар союзы ағзаһы була, ике тиҫтә йылдар ойошманың проза һәм тәнҡит секцияларын етәкләй. Яҙыусының биш хикәйә һәм повестар китабы, өс романы донъя күрҙе. “Сарсау” (1980), “Бикле хазина” (1982), “Ҡайтырбыҙ һалдат булып” (1986), “Яуап бирер көн” (1989), “Төштәр ҡабатланмай” (2007) йыйынтыҡтарына ингән повесть һәм хикәйәләрендә, тәүге романында автор замандың киҫкен проблемаларын күтәреп сыҡты. 1996 йылда әҙиптең “Сыбар шоңҡар” исемле әҙәби-документаль романы республикабыҙҙың Салауат Юлаев исемендәге дәүләт премияһына лайыҡ булды. XX быуаттың 90-сы йылдарында илдә демократик үҙгәрештәр башланыу шарттарында революциянан һуңғы башҡорт милли-азатлыҡ хәрәкәте етәксеһе Ә.Вәлиди эшмәкәрлеге хаҡында дөрөҫ һүҙҙе әйтеүсе тәүге күләмле әҫәр булыуы менән ул әҙәбиәт тарихында абруйлы урын тапты, был йүнәлештәге артабанғы ижади эҙләнеүҙәргә йоғонто яһаны. Эйе, башҡорт автономияһы идеологы Зәки Вәлиди хаҡында әҙәрҙәр проза һәм драматургия өлкәһендә байтаҡ яҙылды. Ҡыҙғанысҡа ҡаршы, уларға совет әҙәбиәте формалаша башлаған егерменсе йылдарҙа уҡ нығынған стереотип хас булды, милли-азатлыҡ

хәрәкәте, унының етәксеһе лә нәфис һәм тарихи әҙәбиәттә тик кире яҡтан һүрәтләнә килде. Шул йәһәттән ҡарағанда “Сыбар шоңҡар” – прозабыҙҙың интеллектуаль яҡтан яңы баҫҡысҡа аяҡ баҫыу билдәһе ул. Халыҡтың дөйөм рухи һәм тарихи аңы күтәрелеше күҙәтелгән осорҙа талапсан уҡыусы зауығын ҡәнәғәтләндерер был әҫәр йәмәғәтселек тарафынан йылы ҡабул ителде.

Әҙиптең “Каруан килә Бағдадтан” исемле һуңғы тарихи-документаль романы ла 2009 йылғы “Ағиҙел” журналында (№ 1, 2) баҫылып сыҡты, китап рәүешендә лә донъя күрҙе. Был әҫәр авторҙы Булат Рафиҡов, Әхиәр Хәким, Ғайса Хөсәйенов һымаҡ билдәле тарихи проза оҫталары рәтенә ҡуя. Романды һуңғы йылдар башҡорт прозаһының сираттағы етди ҡаҙанышы тип баһаларға мөмкин, сөнки ул башҡорт тарихына тағы ла тәрәнерәк үтеп инеүе һәм ҙур географик киңлекте иңләүе менән әһәмиәтле. Әҫәр сюжетына нигеҙ итеп 922 йылда ислам динен таратыу миссияһы менән Ибн Фаҙлан етәкселегендәге ғәрәп илселегенең Иҙел буйҙарындағы Болғар дәүләтенә һәм Башҡорт иленә сәйәхәт итеү ваҡиғаһы алынған. Әгәр быға тиклем шул осорҙағы башҡорт тарихына ғәрәп сәйәхәтсеһе күҙлегенән ҡараш ташлана килһә, Р.Байымов иһә, киреһенсә, шул дәүер хәл-ваҡиғаларына башҡорт тарафынан сығып баһа бирә. Автор өсөн иң мөһиме, – үҙе әйткәненсә, “Ибн Фаҙландың ошо миссияһы, ислам динен таратып йөрөүенең башҡорттарға нисек тәьҫир итеү мәсьәләһе”. Роман һыйҙырған хәл-ваҡиғалар сылбыры Х быуат менән генә сикләнмәй, ә тағы ла боронғораҡ, исламға тиклемге осорҙарҙы үҙ эсенә ала. Дөйөм тарих, этнография һәм философия, дин, әҙәбиәт һәм мәҙәниәт, тел ғилеменә ҡараған ҡыҙыҡлы һәм ҡиммәтле мәғлүмәттәр менән тығыҙландырылыуы әҫәрҙе энциклопедик йөкмәткеле итә.

Яҙыусының тарихи-документаль планда ижад иткән әҫәрҙәре былар менән генә сикләнмәй. Мәҫәлән, Яҡут-Саха республикаһы менән тығыҙ бәйләнештәр урынлаштырған осорҙа Р.Байымов, Яҡут милли архивы етәкселеге булышлығы менән, 1896-1930 йылдар эсендә Якутск, Сунтар, Олекминск, Вилюйск һәм Колыма яҡтарына һөрөлгән башҡорттар тураһында материал туплай. Шулар нигеҙендә башҡорт һәм яҡут халыҡтарының генетик, тарихи бәйләнештәре хаҡында рус телендә “Саха ерендә” тигән әҫәрен яҙа. Унда эмоциональ тел менән күберәк һөргөндә булғандарҙың иҫәбе, ер биләмәләре, ғибәҙәт йорттары хаҡында статистик мәғлүмәттәр килтерелә; урындағы халыҡ менән ниндәй мөнәсәбәттә йәшәүҙәре һөйләнелә; рәсми документтар (приказдар, мөрәжәғәттәр, ялыуҙар, кәнсәләр хаттары һ.б.) текстары бирелә; шулар нигеҙендә лагерҙағы йәшәү шарттары тураһында тарихи яҡтан нигеҙле, объектив һығымталар әйтелә. Хеҙмәттең беҙҙең өсөн дә, ҡасандыр яҙмыш елдәре алыҫ ерҙәргә алып барып олаҡтырған милләттәштәребеҙҙең бөгөн яҡуттар яғында йәшәп ятҡан нәҫел-нәсәптәре өсөн дә берҙәй әһәмиәт ҡаҙаныуын билдәләргә

кәрәк. Ғалимдың башҡорт һәм яҡуттар миҫалында аҙ һанлы халыҡтар яҙмышы, уларҙың теле, ҡабатланмаҫ мәҙәниәте, топонимика, фольклор тәңгәлендә уртаҡлыҡ һәм оҡшашлыҡ һ.б. мәсьәләләрҙе күтәргән “Юғала барған тарих биттәре: Башҡорт-яҡут тарихи-әҙәби бәйләнештәре” тигән (2007) хеҙмәте лә оло баһаға һәм ихтирамға лайыҡ. Шәреҡ мәҙәниәте буйынса ҙур хеҙмәттәр яҙған ғалим һуңғы йылдарҙа “Монголдарҙың изге яҙмаһы” (“Сокровенное сказание монголов”) исемле ҙур күләмле әҫәр өҫтөндә эшләне, уның бер өлөшө генә “Ватандаш” журналында донъя күреп өлгөрҙө.

Роберт Нурмөхәмәт улының кешелек сифаттары хаҡында ла күп һөйләргә мөмкин. Ул юғары мәҙәниәтле шәхес булды, тышҡы ҡиәфәте менән дә, эске тәбиғәте менән дә бөхтә кеше ине. Шәхси әңгәмәлә, дәрес йәки мәжлестә булһынмы, һөйләгәне тик әҙәбиәт һәм фән хаҡында булыр ине. Абруйлы ғалим һәм педагог студенттарына һәм хеҙмәттәштәренә тәрән ихтирам менән ҡараны, изге күңелле, ғәҙел, әҙәпле, баҫалҡы, шул уҡ ваҡытта принципиаль кеше булды, һәр мәсьәләне хәҡиҡәт күҙлегенән баһаларға тырышыр ине.

Профессор Р.Н.Байымов 2010 йылдың 30 апрелендә беҙҙең арабыҙҙан мәңгелеккә китеп барҙы.

Ғалим һәм яҙыусы бай йөкмәткеле, күп ҡырлы мираҫ ҡалдырып китте. Уның шәкерттәренең береһе Ә.М.Муллағолова уҡытыусыбыҙҙың тормошо һәм ижадына арналған “Шоңҡар оса бейек ҡаяларҙа” исемле монографияһын баҫтырып сығарҙы [6]. 2012 йылда уның хөрмәтенә БДУ-ла Бөтә Рәсәй кимәлендә ғилми-ғәмәли конференция уҙғарылды, махсус йыйынтыҡ баҫылып сыҡты. Унда ғалимдың шәкерттәре һәм коллегалары Р.Байымовтың ғилми эшмәкәрлегенә һәм әҙәби ижадына арналған бик күп мәҡәләләр урын алды. Мәҫәлән, Г.Н.Гәрәеваның “Роберт Байымов әҫәрҙәрендә психологизм” [1, 38—42], Р.Х.Илишеваның “Р.Байымов – З.Биишева ижадын өйрәнеүсе” [2, 143—146], Л.Р.Кирәеваның “Робер Байымовтың “Каруан килә Бағдадтан” романының телмәр-композиция ойошторолошо” [3, 150—153], Р.Д.Мостафинаның “Роберт Байымов хикәйәләренең сюжет-композиция үҙенсәлектәре” [4, 167—170], Ә.М.Муллағолованың “Әҙип ижадындағы биҙәктәр” [5, 170—173], З.Ғ.Мырҙағолованың “Р.Байымовтың “Сыбар шоңҡар” романында сәйәси концепция һәм психологизм мәсьәләһе” [7, 174—176], Ф.Ш.Сибәғәтовтың “Роберт Байымовтың шәрҡиәт ғилеме өлкәһендәге эшмәкәрлеге” [8, 191—193], З.А.Әлибаевтың “Р.Байымов романдарының поэтикаһы” [9, 237—242], И.К.Янбаевтың “Роберт Байымов хикәйәләренең ҡайһы бер стиль үҙенсәлектәре” [10, 242—246] һ.б. бик күп хеҙмәттәрҙе телгә алырға була.. Бөгөн дә уның әҫәрҙәрен өйрәнгән тиҫтәләгән мәҡәләләр донъя күреп тора.

Рәсәй һәм Башҡортостандың атҡаҙанған фән эшмәкәре, Башҡортостан Республикаһы Фәндәр академияһы ағза-корреспонденты

Роберт Нурмөхәмәт улы Байымов тормошоноң һуңғы йылдарында ла яңынан-яңы идеялар, ҙур ижади пландар менән янып йәшәне. Ул туған уҡыу йортонда милли мәғариф һәм фән юлында ярты быуатҡа яҡын арымай-талмай хеҙмәт итте. Уның етәкселегендә, уның фатихаһы менән тыуған ғилми башланғыстар хәҙер инде матур йолаға әйләнде. Ә традициялар мотлаҡ дауам ителергә һәм үҫтерелергә тейеш.

Әҙәбиәт

1. Гәрәева Г.Н. Роберт Байымов әҫәрҙәрендә психологизм // Актуальные проблемы современной башкирской филологии и творческое наследие профессора Р.Н.Баимова: Материалы Всероссийской научно-практической конференции (с международным участием).-Уфа: БашГУ, 2012. 38—42-се биттәр.

2 Илишева Р.Х. Р.Байымов – З.Биишева ижадын өйрәнеүсе // Актуальные проблемы современной башкирской филологии и творческое наследие профессора Р.Н.Баимова: Материалы Всероссийской научно-практической конференции (с международным участием).-Уфа: БашГУ, 2012. 143—146-сы биттәр.

3. Кирәева Л.Р. Робер Байымовтың “Каруан килә Бағдадтан” романының телмәр-композиция ойошторолошо // Актуальные проблемы современной башкирской филологии и творческое наследие профессора Р.Н.Баимова: Материалы Всероссийской научно-практической конференции (с международным участием).-Уфа: БашГУ, 2012. 150—153-сө биттәр.

4. Мостафина Р.Д. Роберт Байымов хикәйәләренең сюжет-композиция үҙенсәлектәре // 167—170-се биттәр.

5. Муллағолова Ә.М. Әҙип ижадындағы биҙәктәр //Актуальные проблемы современной башкирской филологии и творческое наследие профессора Р.Н.Баимова: Материалы Всероссийской научно-практической конференции (с международным участием).-Уфа: БашГУ, 2012.170—173-сө биттәр.

6. Муллағолова Ә.М. Шоңҡар оса бейек ҡаяларҙа (Роберт Байымов ижады): Монография/ Ә.М.Муллағолова – Өфө: БДУ-ның РНҮ. 278 бит.

7. Мырҙағолова З.Ғ. Р.Байымовтың “Сыбар шоңҡар” романында сәйәси концепция һәм психологизм мәсьәләһе// Актуальные проблемы современной башкирской филологии и творческое наследие профессора Р.Н.Баимова: Материалы Всероссийской научно-практической конференции (с международным участием).-Уфа: БашГУ, 2012. 174-176-сы биттәр.

8. Сибәғәтов Ф.Ш. Роберт Байымовтың шәрҡиәт ғилеме өлкәһендәге эшмәкәрлеге // Актуальные проблемы современной башкирской филологии и творческое наследие профессора Р.Н.Баимова: Материалы Всероссийской научно-практической конференции (с международным участием).-Уфа: БашГУ, 2012. 191-193-сө биттәр.

9. Әлибаев З.А. Р.Байымов романдарының поэтикаһы // Актуальные проблемы современной башкирской филологии и творческое наследие

профессора Р.Н.Баимова: Материалы Всероссийской научно-практической конференции (с международным участием).-Уфа: БашГУ, 2012. 237—242-се биттәр
10.Янбаев И.К. Роберт Байымов хикәйәләренең ҡайһы бер стиль үҙенсәлектәре // Актуальные проблемы современной башкирской филологии и творческое наследие профессора Р.Н.Баимова: Материалы Всероссийской научно-практической конференции (с международным участием).-Уфа: БашГУ, 2012. 242—246-сы биттәр.

© Янбаев И.К., 2017

Янмурзина Р.Р.
к.филол.н., доцент кафедры башкирского языкознания и этнокультурного образования БашГУ

СОПОСТАВИТЕЛЬНАЯ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯ КАК НОВОЕ НАУЧНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ

Расширение географических и лингвистических границ, необходимость учитывать универсальные и специфические характеристики поведения и общения народов, интенсивное изучение иностранных языков влекут за собой углубление диалога культур, что, в свою очередь, стимулирует развитие прикладных аспектов лингвокультурологии, теоретической базой которых являются сопоставительно-контрастивные исследования [2. С. 191].

По мнению И.А. Стернина, рост интереса к сопоставительным исследованиям вызывают следующие причины:

- потребность выявления универсальных черт языкового материала;
- стремление описать национальную картину мира носителей разных языков;
- необходимость совершенствования двуязычных словарей;
- интерес к изучению национальной специфики семантики и языкового мышления;
- расширение сферы преподавания иностранных языков [9].

Таким прикладным аспектом, базирующимся на сопоставительно-контрастив-ном исследовании является сопоставительная лингвокультурология, которая рассматривает и сравнивает языки сквозь призму родного языка. Контрастивный метод описания, который является доминирующим в сопоставительной лингвокультурологии, может выявить не только структурные и функциональные особенности сравниваемых языков, но и национальное своеобразие народов и их культур [2. С. 192].

Прежде чем дать определение сопоставительной лингвокультурологии и выделить ее предмет, объект и цели, необходимо дать краткую характеристику лингвокультурологии и сопоставительной

лингвистике, на базе которых выросло это новое научное направление. «Лингвокультурология - комплексная научная дисциплина синтезирующего типа, изучающая взаимосвязь и взаимодействие культуры и языка в его функционировании и отражающая этот процесс как целостную структуру единиц в единстве их языкового и внеязыкового (культурного) содержания при помощи системных методов и с ориентацией на современные приоритеты и культурные установления (система норм и общечеловеческих ценностей)» [2. С. 37]. Лингвокультурология рассматривает, как язык и культура выражаются в человеке и как человек отражается в культуре и языке. Сопоставительная лингвокультурология возникла немногим позже, став логическим продолжением развития лингвокультурологии. Сложившись в конце 1960-х - начале 1970-х гг., лингвокультурология «прошла путь от общей к собственно лингвистической культурологии, а затем, с конца 70-х годов от „универсальной" к сопоставительной лингвокультурологии, в которой явления и элементы иностранного языка и культуры даются в сопоставлении с родным языком и культурой страны учащихся» [4. С. 96].

Иными словами, лингвокультурология как новейшая дисциплина призвана описать современное направление изучения функционирования языка во взаимодействии с культурой и личностью, учитывая духовные ценности национально-культурной общности. Эта связь (язык - культура - личность) раскрывает взаимоотношения между языковыми явлениями и внеязыковой действительностью, а также выявляет национальные черты и языковые особенности сознания национальной личности.

Сопоставительная лингвистика формируется в русле лингвистического компаративизма и обособляется в отдельную дисциплину в середине XX в. Однако сопоставительные исследования двух языков (хотя и несистематические, неполные) имели место уже в далеком прошлом. Любые грамматики иностранного языка (и многие грамматики родного языка) писались на фоне сравнения, осознанного или бессознательного, либо с родным языком, либо с более престижным языком культуры. Контрастивная лингвистика успешно разрабатывалась Пражской школой. Большую роль в ее становлении сыграли выдающиеся работы Ш. Балли, выросшие из необходимости преподавания немецкого языка во франкоязычной аудитории. В нашей стране многоязычие и потребности преподавания русского языка в иноязычной аудитории и иностранных языков в разнообразной по языковому составу аудитории стимулировали контрастивные исследования. Особую роль в их развитии сыграли такие выдающиеся ученые, как Л.В. Щерба и Е.Д. Поливанов.

Сопоставительная лингвистика ставит своей конечной целью сопоставление соотносимых языков в целом, включая все структурные уровни - фонологический, морфологический, синтаксический,

семантический. Один из сопоставляемых языков может квалифицироваться как эталон (source language). Обычно на его роль выдвигается родной язык. С ним по линии сходств и главным образом различий сопоставляется изучаемый иностранный язык (target language, Zielsprache). Кроме родного, эталоном может служить специально созданный метаязык. «Метаязык - это язык, в котором сообщения, кроме основного, имеют дополнительный смысл. Иногда основной смысл теряет всякое значение; метаязык — язык, средствами которого проводится описание структурных, дедуктивных или семантических свойств какого-либо другого (обычно формализованного) языка, являющегося предметом изучения соответствующей метатеории» [8. С. 805].

Здесь будет нелишним процитировать меткое замечание В.В. Воробьёва, который подчеркивает, что «сопоставляемые языки различаются не только тем, что они имеют, но, пожалуй, еще в большей степени тем, как они используют то, что имеют» [2. С. 196].

Таким образом, мы подошли к определению сопоставительной лингвокуль-турологии: сопоставительная лингвокультурология - это новое научное направление, прикладной аспект лингвокультурологии, который изучает процессы взаимодействия и взаимосвязи языков, культур и наций как целостных структур единиц в единстве их языковых и внеязыковых (культурных) содержаний сквозь призму родного языка, с ориентацией на новую жизнь общества, систему культурных ценностей, обусловленных новым мышлением. Объектом сопоставительной лингвокультурологии выступают, по нашему мнению, единицы любого уровня языка (фонемы, слова, грамматические явления, текст) в качестве элементов взаимодействия двух и более сопоставляемых культур, которые находят отражение в сознании людей (нации/личности) и транслируют полученную культурную информацию посредством языка. Предметом сопоставительной лингвокультурологии являются сходства и различия двух и более культур, зафиксированных в мифах, легендах, ритуалах, обрядах, фольклорных и религиозных дискурсах, художественных текстах, фразеологизмах, метафорах, символах и т.д., нашедших отражение в языковых единицах, выявленных на материале сопоставляемых языков.

Цель сопоставительной лингвокультурологии:

- сопоставить два и более разносистемных языка в сравнении с родным языком;
- исследовать и описать культурные пространства сопоставляемых языков и культур, учитывая системы родного языка;
- выявить специфику культурного фона каждого из сопоставляемых языков;
- изучить способы, которыми каждый из языков воплощает в своих единицах, хранит и передает культуру.

Определяя задачи сопоставительной лингвокультурологии, мы принимаем во внимание и задачи лингвокультурологии и задачи сопоставительной лингвистики, на стыке которых и выросло это направление. С нашей точки зрения, задачи сопоставительной лингвокультурологии заключаются в системном сравнении двух или нескольких культур, отраженных в языке, с целью обнаружения сходств и различий в их диалектическом взаимодействии и развитии; «в разработке понятийного ряда, который способствует формированию современного культурологического мышления» [3]; в выявлении схождения и расхождения в использовании языковых средств различными языками [5].

Базой исследования сопоставительной лингвокультурологии выступают два и более разносистемных языка, анализируемые в аспекте отражения, накопления и хранения культурной информации в языке и передачи ее посредством языковых единиц. Опираясь на существующие работы по сопоставительному изучению языков [2; 7], мы можем выделить основные принципы сопоставительного исследования: метаязыковой принцип конструируется как бы над культурой. В данном контексте (сопоставительного исследования), метаязык - это сумма релевантных хотя бы для одного поля архикультурем (лингвокультурем, имеющих общий классификационный характер, которые также являются связующим звеном между когнитивной системой и лингвокультурологическим полем), полученных в результате синтагматического анализа; принцип сравнимости предполагает сбалансированность степеней изучения сопоставляемых языков и определение функционально сходных явлений в них; принцип системности. Сравнению должны подвергаться парадигматические группировки (подсистемы, поля, лексико-семантические группы). Язык, как система совокупностей его элементов и отношений между ними, основывается на внутренних оппозициях в плане выражения и в плане содержания, что помогает его изучению в силу контраста[12; 7]. Тем не менее межъязыковые оппозиции мешают восприятию и владению иностранным языком; принцип терминологической адекватности состоит в создании общих для сравниваемых языков дефиниций; принцип достаточной глубины сравнения предполагает выявление всех существующих сходств и различий сравниваемых явлений; принцип двусторонности сравнения позволяет предвидеть все межъязыковые интерференции, выявить ранее незамеченные признаки сопоставляемых языков; принцип учета фацилитации и межъязыковой интерференции. Благодаря данному принципу сопоставительная лингвистика становится лингвистической основой обучения неродному языку [2. С. 197-200; 10. С. 8-11].

Также мы принимаем во внимание различные подходы к анализу. Некоторые ученые, например, выделяют для слова три уровня

контрастивного подхода: форма, значение, дистрибуция. Под дистрибуцией понимается не только формальное окружение слова, но и его использование в определенных контекстах и ситуациях [5]. В контексте нашего исследования целесообразно вместо «дистрибуции» выделить «культурный фон», который несет в себе значение слова.

Сравнительно-сопоставительный метод (сопоставительный метод, сопоставительная типология и т.д.) позволяет учитывать все разнообразие языкового строя безотносительно к «этнической истории народа» (термин Н.Ф. Алефиренко). Н.Ф. Алефиренко трактует сравнительно-сопоставительный метод как систему приемов исследования как родственных, так и разноструктурных языков с целью выделения в них общих и отличительных свойств и признаков [1. С. 353]. Сначала мы сравниваем лексику по отдельным словам или по цельным семантическим группам, по морфологической структуре слов, наконец, в функционально-ономасиологическом плане - по способам лексического выражения тех или иных значений или обозначения тех или иных денотатов. Также сравнение может идти и по общим категориям - использование прямых и переносных значений, нейтральных и экспрессивно окрашенных значений, универсальных и многокомпонентных номинаций. В языке также существуют слова, способные обозначать в речи один и тот же элемент действительности [11]. Такие слова могут различаться по объему выражаемого ими понятия и по сфере их использования. В связи с этим различаются гиперонимы - слова с широким значением, выражающие родовые понятия или имеющие широкую сферу употребления, и гипонимы - слова, выражающие более узкие видовые понятия. Они также могут использоваться для сравнения [6. С. 248- 249]. Затем мы сопоставляем полученные результаты и делаем выводы о том, как, например, одна и та же лексическая единица в различных языках не только имеет иное значение, но и представляет иное культурное сознание и рисует иную национальную картину мира. Главными исследовательскими приемами этого метода являются: - установление основания сопоставления. Существуют два пути: языковое сопоставление - выбирается один из исследуемых языков; в ходе языкового сопоставления вырисовывается картина общих и отличительных свойств исследуемых языков, признаковое сопоставление - поиск сосредотачивается на одном из аспектов двусторонней сущности языковой единицы - на ее плане выражения и плане содержания. При этом планом выражения может служить любое формальное явление (морфема, формообразование и т.п.), а в плане содержания выражаются факты и явления идеальной стороны языковых единиц. Признаковое сопоставление более четко выделяет своеобразие сопоставляемых явлений; сопоставительная интерпретация. Факты и явления сначала изучаются в каждом отдельно взятом языке, а затем сопоставляются. Такой метод

обнаруживает общие отличительные свойства и признаки исследуемых языков; типологическая характеристика. Посредством данного метода осуществляется исследование близкородственных языков, где сопоставление по языковому критерию акцентирует внимание на сходстве, тем не менее, могут обнаруживаться некоторые существенные различия [1. С. 353-354].

Таким образом, сопоставительная лингвокультурология дает возможность выявить сходства и различия, которые впоследствии могут дать исследователям материал не только о структуре сопоставляемых языков, но и о культурном, духовном состоянии народов, чтобы в дальнейшем представить общую картину мира, отражающую индивидуальное видение нации или отдельно взятой личности, принадлежащий к тому или иному сообществу.

Таким образом, сопоставительная лингвокультурология, возникшая на стыке лингвокультурологии и сопоставительной лингвистики, имеет большие перспективы развития, так как на сегодняшний день благодаря расширению международных отношений и диалога культур вопрос о сходстве и различии языков и народов ставится в центр научного исследования.

Литература

1. Алефиренко Н.Ф. Современные проблемы науки о языке: Учеб. пособие. - 2-е изд. - М.: Флинта: Наука, 2009.
2. Воробьёв В.В. Лингвокультурология: Монография. - М.: Изд-во РУДН, 2008.
3. Воробьёв В.В. Лингвокультурология (теория и методы): монография. - М.: Изд-во РУДН, 1997.
4. Воробьёв В.В. О статусе лингвокультурологии// Материалы IX Конгресса МАПРЯЛ. Доклады и сообщения российских ученых. - Братислава, 1999.
5. Гак В.Г. О контрастивной лингвистике // Новое в зарубежной лингвистике. - Вып. XXV. Контрастивная лингвистика. - М., 1989. - С. 5-17.
6. Гак В.Г. Сравнительная типология французского и русского языков: Учебник. Изд. 4-е. - М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010. - 288 с. (Из лингвистического наследия В.Г. Гака.)
7. Методы сравнительного изучения языков. — М.: Наука, 1988.
8. Советский энциклопедический словарь. - М.: Советская Энциклопедия, 1980.
9. Стернин И.А. Контрастивная лингвистика. Проблемы теории и методики исследования. - М., 2007.

10. Юсупов У.К. Сопоставительная лингвистика как самостоятельная дисциплина // Методы сопоставительного изучения языков. - М.: Наука, 1988. - С. 6-11.
11. Янмурзина Р.Р. Башкирская языковая картина мира в трилогии Зайнаб Биишевой «К свету». - Уфа, 2015. 142 с.
12. Янмурзина Р.Р. Язык - культурный код нации//Материалы Всероссийской (с международным участием) научно-практической конференции "Профессор Джалиль Гиниятович Киекбаев – основоположник теории урало-алтайского языкового сообщества и аспекты ее развития в современной отечественной лингвистике", посвященной 105-летию доктора филологических наук, профессора, известного тюрколога-алтаиста, выдающегося ученого-языковеда и видного башкирского писателя Дж.Г.Киекбаева. -Уфа, РИЦ БашГУ, 2016. С. 297-305.

© Янмурзина Р.Р., 2017

Ҡ У Ш Ы М Т А

Кәҙим Аралбай,
Башҡортостандың халыҡ шағиры

ЯЙҠАРСТАН ҺАНДУҒАСЫ

Оло йөрәкле шәхес, ҙур ғалим
Ким Әхмәтйәновтың якты иҫтәлегенә

“Ниндәй аҡыл шәме һүнеп ҡалды!
Ниндәй йөрәк тибеп туҡтаны!”
(Н.Некрасов. Памяти Добролюбова. 1864)

“Ниндәй аҡыл шәме һүнеп ҡалды,
Ниндәй йөрәк тибеп туҡтаны...”
Һүнмәне шәм!
Туҡтаманы йөрәк! –
Мәңгелеккә осто уҡталып.
Шәме күктә –
Балҡый йондоҙ булып,
Ә йөрәге –
Гүйә, һандуғас.
Һайрай Ҡыҙыл, Яйыҡ буйҙарында,
Уралында зәңгәр яҙ тыуғас!

Ҡалҡһа йондоҙ,
Һайраһа һандуғас
Моңо, йәне булып остаздың,
Тынмай ғәләм, донъя, бар тәбиғәт,
Һағышынан әсир был саздың.
Шәреҡтәрҙә –
Хива, Бохарала
Һиҫкәнгәндәй Ҙүмәр Хәйәмдәр –
“Күк Ирәндек Яйҡарстанында
Ауҙы әҙип...” тигән хәбәрҙән...

Ҡыбырланы Бабич ҡәберендә,
Йылайырҙың бейек урында;
Уфтаныуы сөйҙө тулҡындарҙы
Ниғмәтиле Иҙел ярында...
Шомло хәбәр дауыл ҡанатында
Мәскәү үтеп, Нева ауышты,
Заманалар аша яңғыраны
Ғ.Сәләмдең әрнеү тауышы...

Юғалтыуҙан Назар Нәжми хатта
Иҫтән яҙа яҙып туҡталды,
Өфө йүкәләре араһынан
Сыға алмай байтаҡ буталды...
Йөрәктәре сәнскән замандаштар –
Йә һабаҡташ, рухташ, йә йырҙаш,
Өс йыл элек кенә киткән дуҫы
Рәми шыбырланы: “Эх, ҡорҙаш!..”

“Ниндәй аҡыл шәме һүнеп ҡалды,
Ниндәй йөрәк тибеп туҡтаны...”

Һүнмәне шәм!
Туҡтаманы йөрәк! –
Мәңгелеккә осто уҡталып.
Аҡыл шәме –
Яна йондоҙ баҙлап,
Ә йөрәге – талға ҡунғаны:
Яйҡарстан һандуғасы булып
Йәшәү данлай, юҡтыр тынғаны!..

Риф Әхмәҙиев

Шиғриәт һаҡсыһы

Ким ағай Әхмәтйәновтың иҫтәлегенә

Бер көн килеп һинһеҙ тороп ҡалдыҡ,
Һинһеҙ калды шиғыр ғәләме,
Һинһеҙ калды маһир Назар Нәжми,
Шиғриәттең күпме Сәләме!
Һин булғанда тәнҡитте лә әле
Урап үтә ине ҡуштанлыҡ.
Шуғалырмы һаман һинең һүҙгә
Кәмемәгән беҙҙә мохтажлыҡ.
Тура һүҙле инең.
Шиғриәттә
Эҙләр булдың үҙең кинәйә.
Кинәйәнән, тинең, шиғри һүҙҙең
Бәҫе арта, тыны киңәйә...
һин тормошто һөйҙөң. Йәшәү ғәмен
Күҙлек аша ғына белмәнең,
Өҫтен күрҙең
Шиғри һүҙҙең сәпкә
Ҡырын атып, тура тейгәнен...
Ҡалынайған һайын күҙлектәрең,
Нескәләнгән һайын хистәрең.
Арта барған һайын фекерҙәрең.
Кәмей барҙы, ахыры, көстәрең...
Телебеҙ, һүҙебеҙ,; еребеҙ еҫен
Арткан сакта хәүеф-хафалар,
Көрәкһегеҙ беҙгә
Беҙҙән иртә киткән
Ким, Рәми, Әнүр, Вафалар *.
Барығыҙҙы халкым юҡһынғандай.
Шиғриәт бит һине һағына.
Шиғыр амуры, әйтсе,

Үҙеңдән һуң кемде ҡалдырҙың
Поэзиябыҙҙың һағына!..
(*Башҡорт яҙыусылары.)

СОДЕРЖАНИЕ / ЙӨКМӘТКЕҺЕ

ПРИВЕТСТВЕННОЕ СЛОВО РЕКТОРА БАШГУ ПРОФЕССОРА Н.Д. МОРОЗКИНА 5

Абдрафиҡова А.Х. РОБЕРТ БАИМОВ ХИКӘЙӘЛӘРЕНДӘ ЗАМАН ПРОБЛЕМАЛАРЫ САҒЫЛЫШЫ 7

Абдрахманова Л.Н. БАШҠОРТ ТЕЛЕНДӘГЕ ЭНЦИКЛОПЕДИЯЛАРҘЫҢ СТИЛЕ 9

Абдуллина А.Ш. РАКУРС ПОВЕСТВОВАНИЯ В РАССКАЗЕ А. АМИНЕВА «ТРИЖДЫ СЕМЬ» 13

Абдуллина Л.Б. ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ ТЮРКСКОЙ, В ТОМ ЧИСЛЕ, И БАШКИРСКОЙ ФИЛОСОФСКОЙ МЫСЛИ И ТЕРМИНОСИСТЕМЫ, ПОД ВЛИЯНИЕМ АРАБО-МУСУЛЬМАНСКОЙ ФИЛОСОФИИ 18

Абдуллина Н.Х. ҒИЛМИ ҺӘМ ҒИЛМИ-ПОПУЛЯР ХЕҘМӘТТӘРҘӘ БАШҠОРТ ПУБЛИЦИСТИКАҺЫ МӘСЬӘЛӘЛӘРЕНЕҢ САҒЫЛЫШЫ 24

Абдуллина Н.Х. РИЗВАН ХАЖИЕВТЫҢ «УКАЗЛЫ МУЛЛА» ТАРИХИ-ДОКУМЕНТАЛЬ ПОВЕСЫНЫҢ ИДЕЯ-ТЕМАТИК ТӘБИҒӘТЕ 27

Абубакирова З.Г. **О** СОМАТИЧЕСКОМ КОМПОНЕНТЕ *ТАМАҠ (БОҒАҘ) “ГОРЛО, ГОРТАНЬ, ГЛОТКА”* ВО ФРАЗЕОЛОГИЗМАХ БАШКИРСКОГО ЯЗЫКА 29

Абубакирова З.Г. О СОМАТИЧЕСКОМ КОМПОНЕНТЕ *ТАБАН “СТОПА, СТУПНЯ”* ВО ФРАЗЕОЛОГИЗМАХ БАШКИРСКОГО ЯЗЫКА 32

Абуталипова Р.Ә. БАШҠОРТ ТЕЛЕНДӘ ЭВИДЕНЦИАЛЬ МӘҒӘНӘЛӘРҘЕ БЕЛДЕРЕҮСЕ САРАЛАРҘЫҢ ӨЙРӘНЕЛЕҮ ТОРОШО 34

Абылқасов Ғ.Ж. «ҚОЗЫ КӨРПЕШ-БАЯН СҰЛУ» ЭПОСЫНЫҢ ҚАЗАҚ ЖӘНЕ БАШҚҰРТ НҰСҚАЛАРЫНЫҢ ҰҚСАСТЫҚ, ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖАЙЫНДА 39

Айытҡолова Э.Р. РЕГИОНАЛЬ КИҢ МАТБУҒАТ САРАЛАРЫНДА БАШҠОРТ ФРАЗЕОЛОГИЗМДАРЫНЫҢ ҠУЛЛАНЫЛЫШЫ 46

Акилова М.Ф. ФОНЕТИЧЕСКИЕ И СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ЛЕКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ ОРХОНО-ЕНИСЕЙСКИХ ПАМЯТНИКОВ ВКОНТЕКСТЕ БАШКИРСКОГО ЯЗЫКА 50

Аккужина Ф.А. МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ 57

Алиева С.А. ИНТЕРНЕТ-РЕСУРСЫ КАК СРЕДСТВО ПРОДВИЖЕНИЯ ИДЕОЛОГИИ ЭКСТРЕМИЗМА И ТЕРРОРИЗМА 68

Аллагузина А.Х. КУЛЬТ ЖИВОТНЫХ В БАШКИРСКИХ И ПЕРСИДСКИХ ПОСЛОВИЦАХ И ПОГОВОРКАХ 70
Алламоратова Р.М. БАШҠОРТ ТЕЛЕ ҺӘМ ӘҘӘБИӘТЕН ФЕДЕРАЛЬ ДӘҮЛӘТ БЕЛЕМ БИРЕҮ СТАНДАРТТАРЫ НИГЕҘЕНДӘ УҠЫТҠАНДА ИННОВАЦИОН ТЕХНОЛОГИЯЛАР ҠУЛЛАНЫУ 72
Ахмадрахимова О.В. ОТРАЖЕНИЕ НАРОДНОГО ЭПОСА «ЗАЯТУЛЯК И ХЫУХЫЛУ» В СОВРЕМЕННОЙ БАШКИРСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ 78
Ахмадуллина И.Р. ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ С ЗООНИМИЧЕСКИМ КОМПОНЕНТОМ В БАШКИРСКОЙ, РУССКОЙ И КИТАЙСКОЙ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА 81
Ахметшина А.С. ТЕРМИНОСИСТЕМА В РАКУРСЕ ЭКСКУРСИОННОГО ТЕКСТА 84
Базарова Б.Б. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КОРПУСНЫХ ДАННЫХ В ФИЛОЛОГИЧЕСКОМ ОБРАЗОВАНИИ 87
Байгужина Г.Ш. ЦВЕТОВАЯ СИМВОЛИКА ЛИРИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ МУСТАЯ КАРИМА 93
Бахтиярова А.Н. О СИСТЕМЕ ГЛАГОЛЬНЫХ ПОРОД АРАБСКОГО ЯЗЫКА 95
Баязғолова З.А. КҮП МИЛЛӘТЛЕ МӨХИТ ШАРТТАРЫНДА ТУҒАН ТЕЛДЕ ҺАҠЛАУ 99
Бөкен Г.С. ДРАМАДАҒЫ ЭКЗИСТЕНЦИАЛИЗМ (ҚАЗАҚ-ПОЛЯК ШЫҒАРМАЛАРЫ НЕГІЗІНДЕ) 103
Бушев А.Б. СОЦИАЛЬНЫЕ И КРЕАТИВНЫЕ ОСНОВЫ ПИАРНАЛИСТИКИ В РОССИИ: НЕКОТОРЫЕ ПРОЕКТЫ 109
Бүләкова Ғ.М. ТАМАРА ИСКӘНДӘРИӘНЕҢ “ТИМЕР БЫУАТ” ПОЭМАҺЫНДА МИЛЛИ ЕРЛЕКЛЕ ПОЭТИК ДЕТАЛДӘР, СИМВОЛИК ОБРАЗДАРҘЫҢ ҠУЛЛАНЫЛЫШЫ 119
Валиева М.Р. ПОЭТИЧЕСКАЯ СИМВОЛИКА УРАЛЬСКИХ ГОР В БАШКИРСКИХ НАРОДНЫХ ПЕСНЯХ 122
Вахитова Т.Ф. СПОСОБЫ ЭЛИМИНИРОВАНИЯ ЛАКУН (НА МАТЕРИАЛЕ КАЗАХСКОГО И РУССКОГО ЯЗЫКОВ) 129
Вәлиева Ф.Ф., Гәрәева Г.Н. ШАМИЛ ХАЖИӘХМӘТОВТЫҢ «ЯҢҒЫҘ ИНӘ БҮРЕ» ПОВЕСЫНДА СЮЖЕТ КОМПОЗИЦИЯ ҠОРОЛОШО
Голикова Л.П. М. ГОРЬКИЙ И ОСЕТИЯ 133
Горстова М.М. ЯЗЫКОВЫЕ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ В ТОПОНИМИКЕ ЗАУРАЛЬЯ 137
Гәрәева Г.Н. РОБЕРТ БАЙЫМОВТЫҢ РОМАН ҺӘМ ПОВЕСТАРЫНДА ШӘХЕС КОНЦЕПЦИЯҺЫ 142
Гәрәева Г.Н. РОБЕРТ БАЙЫМОВ ХИКӘЙӘЛӘРЕНДӘ НОВЕЛЛИЗМ

АЛЫМЫ 146
Гәрәева Г.Н. ХӘҘЕРГЕ БАШҠОРТ РОМАНДАРЫНЫҢ ПРОБЛЕМАТИКАҺЫ 153
Ғайсина Ф.Ф. “ХӘМИҘӘ БӘЙЕТЕ” ТАРИХЫ ТУРАҺЫНДА 160
Ғайсина Ф.Ф. БАШҠОРТ ФОЛЬКЛОРЫНДА КӨҘГӨГӘ БӘЙЛЕ ЫРЫМ-ЫШАНЫУҘАР, ТЫЙЫУҘАР 164
Ғаффаров И.З. БАШҠОРТ ТЕЛЕНДӘ ҒӘРӘП ҺӘМ ФАРСЫ ҺҮҘҘӘРЕНЕҢ ҠУЛЛАНЫУ ҮЗЕНСӘЛЕКТӘРЕ 166
Ғилманов Д.Т. Ш. БАБИЧТЫҢ ШИҒЫРҘАРЫНДА АҠ ТӨҪТӨҢ ПОЭТИКАҺЫ 168
Ғәлиуллин А.Х. ХӘҘЕРГЕ ӘҪӘРҘӘРҘӘ ТОРМОШ ҮҘЕНСӘЛЕГЕ: МИЛӘҮШӘ ҠАҺАРМАНОВАНЫҢ “БӘПӘЙ ЕҪЕ” ХИКӘЙӘҺЕ МИҪАЛЫНДА 170
Ғәниев В.В., Ғәниева Ғ.Ғ. ДЕЗИДЕРАТИВТЫ БЕЛДЕРЕҮҘӘ ҠАЙҺЫ БЕР ЛЕКСИК САРАЛАР 173
Дауытова Р.А. Р. БИКБАЕВТЫҢ “БАҘАР БАЛТАҺЫ” ПОЭМАҺЫНДА ДӘҮЕРҘӘР АЛМАШЫНЫУЫ ОСОРОНДА БАРҒАН ХӘЛ-ВАҠИҒАЛАРҘЫҢ ХУДОЖЕСТВОЛЫ ҺҮРӘТЛӘНЕШЕ 177
Дударева М.А. ФУНКЦИЯ ОБРАЗА КОНЯ В ПОЭТИКЕ К. ИВАНОВА И С. ЕСЕНИНА. ЧУВАШСКИЙ И РУССКИЙ ФОЛЬКОР: ТИПОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ 180
Дьяченко Т.А. МОТИВЫ ПОЭЗИИ ВОСТОКА В ТВОРЧЕСТВЕ К.М. ФОФАНОВА (НА ПРИМЕРЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ «ЕЩЕ ГАРЕМ НЕ СПАЛ…») 183
Дякиева Б.Б. ПЕЧАТЬ КАЛМЫКИИ: ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ И СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ 190
Жахина Б.Б. ҚАЗАҚ ӘДЕБИ ТІЛІ МЕН ТҮРКІ ЖАЗБА ТІЛІНІҢ САБАҚТАСТЫҒЫ 197
Жәмбек С.Н. БЕРНИЯЗ КҮЛЕЕВТІҢ ӨМІРІ МЕН ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖОЛЫ 203
Замятина Л.В. ТРАДИЦИОННОЕ И НОВАТОРСКОЕ В ЛИТЕРАТУРНОМ ПРОЦЕССЕ КОРЕИ 210
Идельбаев М.Х. ПРОБЛЕМАТИКА И НЕКОТОРЫЕ ПОЭТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСИ ПОЭМЫ «МУХАББЕТ-НАМЕ» ХОРЕЗМИ 214
Иҙелбаев М.Х. САЛАУАТ ЮЛЕВҠА ҠАҒЫЛЫШЛЫ ҮҘЕНСӘЛЕКЛЕ СЫҒАНАҠТАР 217
Иҙелбаев М.Х. МӘКТӘПТӘ ӘҘӘБИӘТТЕ КЛАСТАН ТЫШ ӨЙРӘНЕҮ 223
Илишева Р.Х. Р.Н. БАЙЫМОВТЫҢ БАШҠОРТ ӘҘӘБИӘТЕ ТАРИХЫН ӨЙРӘНЕҮҘӘГЕ ЭШМӘКӘРЛЕГЕ 227
Ильмухаметов А.Г. ИСТОКИ ДУХОВНО-НРАВСТВЕННОГО ВОСПИТАНИЯ ШКОЛЬНИКОВ 231

Искандарова С. А. О НЕКОТОРЫХ ПЕРСИДСКИХ СТИХОТВОРНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ИЗ ФОНДА РУКОПИСЕЙ ИИЯЛ УНЦ РАН 239
Искужина Ф.С. БАШҠОРТ ТЕЛЕ ДӘРЕСТӘРЕНӘ АНАЛИЗ 241
Искужина Ф.С., Абдрахимова З.Б. БАШҠОРТ ТЕЛЕНДӘ ҺӨЙЛӘМДЕҢ МОДАЛЬ КИҪӘКТӘРЕ 243
Исхакова Г.Р. СПАРТАК ИЛЬЯСОВ БӘЙӘНДӘРЕНДӘ ПСИХОЛОГИК ҺҮРӘТЛӘҮ АЛЫМДАРЫ 246
Исхакова Л.Ә. РУС МӘКТӘПТӘРЕНДӘ ӘҘӘБИӘТ УҠЫТЫУҘЫҢ ОТОШЛО АЛЫМДАРЫ 249
Исянгулова Г.А. О КЛАССИФИКАЦИИ ЭМОЦИОНАЛЬНЫХ МЕЖДОМЕТИЙ 254
Ишмуратова Л.Н. ЯЗЫКОВАЯ КАРТИНА МИРА: ФИТОНИМЫ И ЗООНИМЫ С ПРЕДМЕТНЫМ ЗНАЧЕНИЕМ (НА МАТЕРИАЛЕ РУССКОГО И БАШКИРСКОГО ЯЗЫКОВ) 260
Кульсарина Г.Г. ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ФИТОНИМОВ В ТЕКСТАХ БАШКИРСКОГО ФОЛЬКЛОРА 267
Кульсарина И.Г. МИФОЛОГЕМА СТЕПИ В РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ О БАШКОРТОСТАНЕ 274
Кульсарина И.Г. ХУДОЖЕСТВЕННАЯ КОНЦЕПЦИЯ ЛИЧНОСТИ В ПРОЗЕ А. П. ФИЛИППОВА 277
Кунафин Г.С. ОБ ОСНОВНЫХ ОСОБЕННОСТЯХ НАУЧНО-ЛИТЕРАТУРНОГО ТВОРЧЕСТВА Р. Н. БАИМОВА 282
Кәримова З.С. РАЗИЛ ВӘЛИЕВ ШИГРИЯТЕНДӘ СИМВОЛЛАР 287
Ҡарағолова Ф.Х. ХӘҘЕРГЕ ШАРТТАРҘА БАШҠОРТ ӘҘӘБИӘТЕН УҠЫТЫУҘА ЯҢЫ АЛЫМДАР 291
Ҡасҡынова Г.Н. ТАШЛЫ ҺӘМ ҠАТРАЛЫ БУЙЫ БАШҠОРТТАРЫ ФОЛЬКЛОРЫ 294
Ҡунафин Ғ.С. ХХ БЫУАТ БАШЫ БАШҠОРТ ӘҘӘБИӘТЕНДӘ МОДЕРНИЗМ КҮРЕНЕШТӘРЕ (ҠАЙҺЫ БЕР КҮҘӘТЕҮҘӘР) 298
Ҡунафин Ғ.С. К.Ә.ӘХМӘТЙӘНОВ ХЕҘМӘТТӘРЕНДӘ ӘҘӘБИӘТ ТЕОРИЯҺЫ ҺӘМ ПОЭТИКА МӘСЬӘЛӘЛӘРЕНЕҢ САҒЫЛЫШЫ 308
Латыпова Л.М. О НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЯХ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА В ПОЛИКУЛЬТУРНОЙ СРЕДЕ 312
Латыпова Ю.А., Кусярбаева И.А. СПОСОБЫ АКТУАЛИЗАЦИИ ТОЛЕРАНТНОСТИ В БАШКИРСКОМ ЯЗЫКЕ 315
Левченко В.В. РОЛЬ А.Б. ВАРНЕКЕ В РАЗВИТИИ ТЮРКОЛОГИИ В ОДЕССЕ В 1920–1930-Х ГОДАХ 321
Махмутова А.С. РЕГИОНАЛЬНАЯ ЛЕКСИКА В РОМАНЕ Р. БАИМОВА «КРЕЧЕТ МЯТЕЖНЫЙ» 328
Мостафина Р.Д. РОБЕРТ БАЙЫМОВТЫҢ ҒИЛМИ

ХЕҘМӘТТӘРЕНДӘ БАШҠОРТ ПРОЗАҺЫ МӘСЬӘЛӘЛӘРЕ САҒЫЛЫШЫ 330
Мостафина Р.Д. ТАРИХИ-ГЕРОИК ЭПИК ҠОМАРТҠЫЛАРҘА ГЕРОЙ КОНЦЕПЦИЯҺЫ 333
Муллағолова Ә.М. ШӘХЕС АСЫЛЫ 335
Мурзагулова З.Г. ПРОБЛЕМА ХУДОЖЕСТВЕННОЙ КОНЦЕПЦИИ В РОМАНЕ Р.БАИМОВА “КРЕЧЕТ МЯТЕЖНЫЙ” 339
Мырҙағолова З.Ғ. БАШҠОРТ ТАРИХИ ПРОЗАҺЫНДА ПСИХОЛОГИЗМ МӘСЬӘЛӘЛӘРЕ 341
Мырҙағолова З.Ғ. ӘҘӘБИӘТ ДӘРЕСТӘРЕНДӘ УРТА БЫУАТТАР ТӨРКИ-БАШҠОРТ ЯҘМА ҠОМАРТҠЫЛАРЫН ӨЙРӘНЕҮ МӘСЬӘЛӘҺЕ 344
Мәмәтҡолова Н.Ф. ӘМИР ӘМИНЕВ ПРОЗАҺЫ ҮҘЕНСӘЛЕКТӘРЕ 346
Мәһәҙиева Р.Р. МИЛЛИ МАТБУҒАТТА ТИРАЖ МӘСЬӘЛӘҺЕНӘ БӘЙЛЕ ПРОБЛЕМАЛАР 348
Нагорный И.А. АВТОРСКИЙ КУРС «ФУНКЦИИ РУССКИХ ЧАСТИЦ» В РАМКАХ МАГИСТЕРСКОГО УРОВНЯ ПРЕПОДАВАНИЯ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ДИСЦИПЛИН 352
Новикова Т.Ф., Балахонова А.А. МЕТОДЫ И ПРИЕМЫ РАБОТЫ НАД СРЕДСТВАМИ ЯЗЫКОВОЙ ВЫРАЗИТЕЛЬНОСТИ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА В ОСНОВНОЙ ШКОЛЕ 359
Нәҙерғолов М.Х. ӘҘӘБИӘТЕБЕҘ ТЕОРИЯҺЫНА НИГЕҘ ТАШТАРЫН ҺАЛЫШТЫ (КҮРЕНЕКЛЕ ӘҘӘБИӘТСЕ ҒАЛИМ КИМ ӘХМӘТЙӘНОВТЫҢ ТЫУЫУЫНА 85 ЙЫЛ ТУЛЫУ УҢАЙЫНАН) 366
Нәҙерғолова Н.Д. ҺАҘИ СӘҒҘИ ПРОЗАҺЫНЫҢ ЖАНР ТӘБИҒӘТЕ («БӘХЕТҺЕҘҘӘР» ПОВЕСЫ МИҪАЛЫНДА) 369
Өмөтбаев В.Ғ. ҺЫБАЙ САПМАНЫ, Ә КИҢ АҘЫМДАР МЕНӘН ЙӘЙӘҮ АТЛАНЫ 372
Пермякова Л.А. ПОЭТИКА СКРЫТЫХ ЦИТАТ В РОМАНАХ Ф. СОЛОГУБА 376
Рәхмәтуллина З.Т. СОВЕТ ОСОРОНАН ҺУҢҒЫ БАШҠОРТ ГЕРОИК ДРАМАЛАРЫНДА ТАРИХИ ТЕМА САҒЫЛЫШЫ 383
Сагидуллина Л.Р. СОВРЕМЕННАЯ ТАТАРСКАЯ ЛИТЕРАТУРА РЕСПУБЛИКИ БАШКОРТОСТАН: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ИЗУЧЕНИЯ 388
Саламатова Г.Д. ШӘЙЕХЗАДА БАБИЧТЫҢ БАШҠОРТ ТЕАТРЫНДАҒЫ РОЛЕ 393
Салауатова Ф.Р. М. ҒАФУРИҘЫҢ “ЯРЛЫЛАР, ЙӘКИ ӨЙҘӘШ ҠАТЫН” ПОВЕСЫНДА ТӘНҠИТЛЕ РЕАЛИЗМ САҒЫЛЫШЫ 396
Салауатова Ф.Р. XX БЫУАТ БАШЫНДА БАШҠОРТ ХИКӘЙӘЛӘРЕНЕҢ ҮҪЕШЕ 398
Салихов А.Г. ПОДПОЛЬНАЯ ГАЗЕТА «ЕТЕГЕН», ВЫПУЩЕННАЯ В

1935 ГОДУ УЧЕНИКАМИ САИТКУЛОВСКОЙ НЕПОЛНОЙ СРЕДНЕЙ ШКОЛЫ КУГАРЧИНСКОГО РАЙОНА РБ 401
Саяфи Р.М. ПЕРСИДСКАЯ ЛЕКСИКА В ПОЭМЕ “КУТАДГУБИЛИГ” ЮСУФА ХАСС ХАДЖИБА БАЛАСАГУНИ 405
Сибагатов Ф.Ш. К ПРОБЛЕМЕ РОЛИ ЖАНРА НАСИХАТ (НАЗИДАНИЕ) В ТВОРЧЕСТВЕ Р. ФАХРЕТДИНОВА 408
Сибагатов Ф.Ш. УЧЕНЫЙ, ПИСАТЕЛЬ И ОРГАНИЗАТОР НАУКИ (К 80-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ Р.Н. БАИМОВА) 412
Сиражитдинова Н.М. К.А. АХМЕДЬЯНОВ НА СТРАНИЦАХ «БАШКИРСКОЙ ЭНЦИКЛОПЕДИИ» И ЛИТЕРАТУРНОЙ ЭНЦИКЛОПЕДИИ «МУСТАЙ КАРИМ» 415
Соегов Мурадгелди. ЗА ЧТО ПОДВЕРГАЛИСЬ ГУБИТЕЛЬНОЙ КРИТИКЕ ДВА ПОЭТА В 1931 ГОДУ (ИЛИ КАК НАЧИЛИСЬ РЕПРЕССИИ ПРОТИВ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ) 418
Солтанбаева Х.В. ҺОРАУ АЛМАШТАРЫНЫҢ КИЛЕП СЫҒЫШЫ 426
Сулейманова Ф.Н. СОВРЕМЕННАЯ ДАГЕСТАНСКАЯ ЖУРНАЛИСТИКА: РАЗВИТИЕ ЯЗЫКА СМИ (НА ПРИМЕРЕ ФРАГМЕНТОВ ЛЕЗГИНСКИХ МЕДИАТЕКСТОВ) 430
Султанбаева Х. В. К ПРОБЛЕМЕ ПРОИСХОЖДЕНИЯ ПОСЛЕЛОГОВ В ТЮРКОЛОГИИ И БАШКИРСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ 435
Торсонбаева А.М., Әлибаев З.А. ҠАТЫН-ҠЫҘ ЯҘМЫШЫНА АРНАЛҒАН БАШҠОРТ ХАЛЫҠ ЙЫРҘАРЫНЫҢ ҮҘЕНСӘЛЕКТӘРЕ 439
Үтәев А.Ф. КИМ ӘХМӘТЙӘНОВТЫҢ ХЕҘМӘТТӘРЕНДӘ ЛИРИК ГЕРОЙ ПРОБЛЕМАҺЫНЫҢ ХӘЛ ИТЕЛЕШЕ 441
Фазлутдинов И.К. БАШКОРТСТАНДАГЫ ХӘЗЕРГЕ ТАТАР ПОЭЗИЯСЕ ӘДӘБИ ТӘНКЫЙТЬТӘ 444
Фазылова Ф.С. ХӘҘЕРГЕ ЛИРИКАЛА ШИҒРИ ҠАБАТЛАУ АЛЫМДАРЫНЫҢ ҠУЛЛАНЫЛЫШЫ 452
Фаткуллина Ф.Г. ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ В ИССЛЕДОВАНИИ МЕНТАЛЬНОСТЕЙ НАРОДОВ ЕВРАЗИИ 456
Фаткуллина Ф.Г., Саяхова Д.К. ЯЗЫК СМИ В ФОКУСЕ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИИ 460
Ханинова Р.М. МЕЖЛИТЕРАТУРНЫЕ СВЯЗИ В ДИАЛОГЕ КУЛЬТУР: КАЛМЫКИЯ И БЕЛАРУСЬ 465
Хасанов Р.Ф. РОБЕРТ БАИМОВ КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ РОМАНИСТ 473
Хисамова Г.Г. ФИЛОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА КАК КОМПОНЕНТ ПОЛИКУЛЬТУРНОГО ВОСПИТАНИЯ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ 481
Хисамова Д.Д. ПОЛИЛИНГВАЛЬНОЕ ОБУЧЕНИЕ В

ПОЛИЭТНИЧЕСКОЙ СРЕДЕ 484
Хөббитдинова Н.Ә. КИМ ӘХМӘТЙӘНОВ ПОЭТИК ОБРАЗЛЫЛЫҠ ОҪТАҺЫ 488
Хөббитдинова Н.Ә., Ғәлиуллин А.Х. БАШҠОРТ ГЕНДЕР ПРОЗАҺЫ МӘСЬӘЛӘҺЕ: ПРОБЛЕМАНЫҢ ҠУЙЫЛЫШЫНА ҠАРАТА (Т. ҒАРИПОВАНЫҢ “БӨЙРӘКӘЙ” РОМАНЫ МИҪАЛЫНДА) 490
Хужахметов А.О. СТРУКТУРНЫЕ ГРАНИ ПРОЗЫ М. ГАФУРИ 496
Хужахметов А.О. ИДЕЙНО-ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ПОЛЕ ПРОЗЫ Ф. СУЛЕЙМАНОВА 502
Хусаинова Г.Р. ИЗ ИСТОРИИ БЕЛЯЕВСКОЙ ВЕРСИИ БАШКИРСКОГО НАРОДНОГО ЭПОСА «КУЗЫЙКУРПЯС И МАЯНХЫЛУ» 507
Һағынбаева Г.М., Йәнмырҙина Р.Р. МОСТАЙ КӘРИМДЕҢ “БЕҘҘЕҢ ӨЙҘӨҢ ЙӘМЕ” ҺӘМ “ЯРЛЫҠАУ” ӘҪӘРҘӘРЕНДӘ “ӘБЕЙ” ҺӘМ “ОЛАТАЙ” КОНЦЕПТАРЫ 511
Шадманов К.Б. КОРЕННАЯ ЛОМКА СТИЛЯ МЫШЛЕНИЯ В ИСТОРИИ АНГЛИЙСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА В XҮ-XҮII ВЕКАХ 516
Шайхисламова З.Ф. НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКОГО ИЗУЧЕНИЯ БАШКИРСКОЙ ТОПОНИМИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ УРАЛО-ПОВОЛЖЬЯ В ЭТНОЛОГИЧЕСКОМ ОСМЫСЛЕНИИ 521
Шарипов М.С. К ВОПРОСУ О ПОДХОДАХ К ИЗУЧЕНИЮ СТИХОТВОРЕНИЙ ДЭРДМЭНДА 528
Шарипов М.С. ДВИЖЕНИЕ ОБРАЗА ПОЭТА-ГЕРОЯ В ТАТАРСКОЙ ДРАМАТУРГИИ 532
Шаройко М.В. ТВОРЧЕСТВО Г. ЦАГОЛОВА И РУССКАЯ ЛИТЕРАТУРА XIX ВЕКА 536
Шарыпова Т.П. ПРОБЛЕМЫ В ПРЕПОДАВАНИИ ЛИТЕРАТУРЫ 542
Широбокова С.Н. СИСТЕМА ОБУЧЕНИЯ МОРФОЛОГИИ УДМУРТСКОГО ЯЗЫКА В СРЕДНЕМ ЗВЕНЕ (НА ПРИМЕРЕ ЛИНИИ УЧЕБНИКОВ «УДМУРТ КЫЛ») 546
Әлибаев З.А. ОСТАЗ. ҒАЛИМ. ЯҘЫУСЫ 550
Әхмәҙиев Р.Б. БӨГӨНГӨ КОМЕДИЯ, ЙӘҒНИ КҮҘ ЙӘШТӘРЕ АША КӨЛӨҮ 562
Әхмәтйәнова Н.Ә. БАШҠОРТ ЖУРНАЛИСТИКАҺЫНДА ИНТЕРВЬЮ ТӨРҘӘРЕ 565
Әхмәтйәнова Н.Ә. Ә.З.ВӘЛИДИҘЕҢ «БӨРЙӘН БАШҠОРТТАРЫ АРАҺЫНДА» МӘҠӘЛӘҺЕНЕҢ ИДЕЯ-ПРОБЛЕМАТИК НИГЕҘҘӘР 571
Әхмәтрәхимова О.В. XIX –XX БЫУАТ БАШЫ ҺҮҘ СӘНҒӘТЕНДӘ ФОЛЬКЛОР ҺӘМ ӘҘӘБИӘТ СИНТЕЗЫ МӘСЬӘЛӘҺЕ 575

Юлдыбаева Г.В. ФЕДОРОВКА РАЙОНЫ ХАЛЫҠ ИЖАДЫНА КҮҘӘТЕҮ (2015 ЙЫЛҒЫ ФОЛЬКЛОР-ТАРИХ ЭКСПЕДИЦИЯҺЫ МАТЕРИАЛДАРЫ БУЙЫНСА) 577
Юнысова А.И.; ***Гәрәева Г.Н.*** ХИКӘЙӘЛӘРҘӘ ӘҘӘП-ӘХЛАҠ МӘСЬӘЛӘЛӘРЕ 583
Юнысова Ф.Б. ГЕРОЙ ОБРАЗЫН АСЫУҘА КЕЙЕМДЕҢ РОЛЕ 585
Яҡупова Г.С. ГӨЛНУР ЯҠУПОВАНЫҢ “ҠЫҘ БАЛА” РОМАНЫНДА НУРИЯ ОБРАЗЫ 588
Янбаев И.К. КИМ ӘХМӘТЙӘНОВТЫҢ “ӘҘӘБИӘТ ТЕОРИЯҺЫ” КИТАБЫНДА ОЧЕРК ЖАНРЫН КЛАССИФИКАЦИЯЛАУ МӘСЬӘЛӘҺЕНӘ ҠАРАТА 591
Янбаев И.К. ИЖАДТА ҮТКӘН ҒҮМЕР (Р.Н.БАЙЫМОВТЫҢ ТЫУЫУЫНА 80 ЙЫЛ ТУЛЫУ УҢАЙЫНАН) 597
Янмурзина Р.Р. СОПОСТАВИТЕЛЬНАЯ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯ КАК НОВОЕ НАУЧНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ 605
Ҡ У Ш Ы М Т А
Кәҙим Аралбай. **ЯЙҠАРСТАН ҺАНДУҒАСЫ**
(*Оло йөрәкле шәхес, ҙур ғалим Ким Әхмәтйәновтың якты иҫтәлегенә)* 612
Риф Әхмәҙиев. ШИҒРИӘТ ҺАҠСЫҺЫ
(Ким ағай Әхмәтйәновтың иҫтәлегенә) 614